ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ
ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ
ՁԵՌՆԱՐԿ

www.freebooks.do.am
www.freebooks.am

ԵՐԵՎԱՆ–2000

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ

Գիրքը հրատարակվել է
հունահայ բարերար
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍԱՐԱՃՅԱՆԻ
մեկենասությամբ

●

Հրատարակության է ներկայացրել
Երևանի պետական համալսարանի
Հայոց պատմության ամբիոնը

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՄԲԻՈՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

●

Ուսումնական ձեռնարկ
ոչ մասնագիտական ֆակուլտետների համար

Խմբագրությամբ
Պրոֆ ՀՐ Ռ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ — 2000

ԴՏՀ 941(479 25) (07)
ԳՄԴ 63 3(2Հ) g7
Հ 282

Ձեռնարկի հեղինակներ
պատմական գիտությունների թեկնածուներ **Մ Ա Կատվալյան** (1–ին գլուխ) **Պ Հ Հովհաննիսյան** (2–րդ գլուխ) **Լ Հ Մկրտչյան** (3–րդ և 4–րդ գլուխներ), ավագ դասախոս **Հ Բ Գրիգորյան** (5–րդ և 9–րդ գլուխներ) պատմական գիտությունների թեկնածու **է Գ Դանիելյան** (6–րդ գլուխ), պատմական գիտությունների դոկտոր **Հ Գ Մարգարյան** (7–րդ գլուխ), պատմական գիտությունների թեկնածու **Յու Լ Հովսեփյան** (8–րդ գլուխ) պատմական գիտությունների դոկտոր **Գ Մ Գեղամյան** (10–րդ գլուխ) և պատմական գիտությունների թեկնածու **է Գ Մինասյան** (11–րդ գլուխ)

Հ 282 **Հայոց պատմություն** Հիմնահարցեր Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:/(Մ. Ա Կատվալյան Պ Հ Հովհաննիսյան Լ Հ Մկրտչյան և ուրիշներ) Ուս ձեռնարկ ոչ մասնագիտական ֆակուլտետների համար Խմբագիր Հր Ռ Սիմոնյան Եր Զանգակ–97 2000 488 էջ

Ձեռնարկում ներկայացված են հայկական պետականության կազմավորման ու զարգացման, ազատագրական շարժումների, քաղաքական կազմակերպությունների ու կուսակցությունների, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության, հայկական մշակույթի, Հայաստանի առաջին հանրապետության, խորհրդային Հայաստանի և Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմության առավել կարևոր հիմնահարցերը:

Հ $\frac{0503020913}{0003(01)2000}$ 2000 թ

ԳՄԴ 63 3(2Հ) g7

ISBN 99930 2 122 9

© Մ Ա. Կատվալյան, Պ Հ Հովհաննիսյան Լ Հ Մկրտչյան Հ. Բ. Գրիգորյան, է Գ Դանիելյան, Հ Գ Մարգարյան Յու. Լ. Հովսեփյան, Գ Մ Գեղամյան է Գ Մինասյան
© Զանգակ–97 հրատարակչություն

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Երևանի պետական համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնը համալսարանի և մյուս բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների պատմության ֆակուլտետների համար հրատարակել է հայ ժողովրդի պատմության ամբողջական դասընթացը նախ չորս հատորով (1963 1965 1967 1970) ապա նույնը երկու հատորով (1975 1979) Դասագիրքը կարևոր դեր է խաղացել հայրենի երկրի պատմության ուսումնասիրության ուսանողների հայրենասիրական դաստիարակության գործում

Գաղտնիք չէ որ համապատասխան ուսումնական ծեռնարկի բացակայության պայմաններում այդ դասագրքով է կազմակերպվել նաև ոչ մասնագիտական ֆակուլտետների ուսանողության համար հայ ժողովրդի պատմության դասավանդումը Սույն հանգամանքը ինքնընստինքյան լրացուցիչ դժվարություններ ու բարդություններ է ստեղծել առարկայի յուրացման ու ընկալման գործում Բացի այդ բուհական դասագիրքը որ ստեղծվել է ավելի քան 40 տարի առաջ հասկանալի պատճառներով իր առաջադրած առանձին հարցադրումներով ու տեսակետներով այլևս հնացած է և չի համապատասխանում պատմագիտության արդի խնդիրների պահանջներին

Վաղուց հասունացել էր ոչ մասնագիտական ֆակուլտետների ուսանողության համար հայ ժողովրդի պատմության դասագրքի ստեղծման անհրաժեշտությունը Ամբիոնը միշտ էլ իր ուշադրության կենտրոնում է պահել այդ հարցը Ամբիոնի հանգուցյալ վարիչ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Լ Ա Խուրշուդյանը վերջին տարիներին գործնական քայլեր ծեռնարկեց նման մի դասագրքի ստեղծման ուղղությամբ կազմվեց հեղինակների կոլեկտիվ ճշգրտվեցին թեմատիկան և հարցադրումները հստակեցվեցին մոտեցումները Բնականաբար խոսք չէր կարող գնալ հայ ժողովրդի պատմության մանրամասն համակարգված շարադրման կամ շրջանառության մեջ գտնվող բուհական դասագրքի մեխանիկական համառոտագրության մասին Անհրաժեշտ էին այլ մոտեցումներ որոնք կարող են շահավետ լինել ոչ մասնագիտական ֆակուլտետների ուսանողությանը որպեսզի չխորանալով առանձին մանրամասների խորքերը՝ նրանք հիմնարար գիտելիքներ ունենան հայրենի ժողովրդի պատմության վերաբերյալ

Ահա այս նկատառումներով է որ ամբիոնը նախաձեռնել է հրատարակել սույն դասագիրքը. Այստեղ հայ ժողովրդի պատմության դասընթացը ներկայացված է պատմության առանձին առանցքային հիմնահարցերի մատուցմամբ Ներկայացված են մի քանի հայկական պետականության ազատագրական շարժումների Հայկական հարցի և ցեղասպանության մշակույթի Հայաստանի առաջին հանրապետության, Խորհրդային Հայաստանի և Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմության հիմնահարցերը Առաջի կայում ամբիոնը կհրատարակի նաև հայոց պատմության այլ հիմնահարցերին նվիրված մի նոր ուսումնական ձեռնարկ ևս

Ձեռնարկը նախատեսված է համալսարանի և մյուս բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ոչ մասնագիտական ֆակուլտետների ուսանողության ուսուցիչների ինչպես նաև ընթերցող լայն հասարակության համար

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ (Մ Թ Ա III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿ–1375 ԹՎԱԿԱՆ)

1 ՊԵՏԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ (Մ Թ Ա. III–II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐ)

Հայկական լեռնաշխարհի հասարակությունը մ թ ա III–II հազարամյակնե
րում հատկանշվել է տարանջատ էթնիկական հանրություններով ցեղերով և
ցեղային միություններով Հայկական լեռնաշխարհի անդրածին ցեղերը ծաղ
կել են նախորդ հազարամյակների ընթացքում բնակչության աճի տոհմական
համայնքների բազմացման տրոհման և պարփակ տարածքներում առանձ
նապես մեկուսի լեռնադաշտերում ու գետահովիտներում նրանց սփռման և
արմատավորման բնական ուղիով Յուրաքանչյուր ցեղ կազմավորվել է
ինքնամփոփ և ամբողջական տարածքում դրացի մի քանի տոհմերի միավոր
մամբ որոնք շաղկապվել են փոխադարձ ամուսնություններով և արենաազ-
գակցական սերտ կապերի հաստատմամբ ինչպես նաև համատեղ գործու
նեության ծավալմամբ· Յեղը կազմող տոհմերը խոսել են միևնույն բարբառով
ցեղերի տարածքային սահմանները միշտ համընկել են նրանց բարբառային
սահմաններին Յեղի ներսում ազգակից տոհմերի հարատև շփումները և ա
մուսնական կապերը հանգեցրել են նաև նրանց մարդաբանական կերպարան
քի ինքնահատուկ գծերի զգալի համահարթեցման

Նույն բնավայրում և հասարակական զարգացման միևնույն պայմաննե
րում տնաբար ապրելու և համատեղ զարգանալու ընթացքում ցեղն օժտվել է
նույնանման մշակույթով որը դրսևորվել է նրա լեզվաբարբառի աշխարհա
յացքի, համոզմունքների, շահերի հոգեբանական գծերի տնտեսական գոր
ծունեության, կրոնական հավատալիքների ծեսերի, արարողությունների ա
վանդույթների, սովորույթների բարոյական կանոնների սերնդի դաստիարա
կության ճաշակի կենցաղի (մասնավորապես բնակարանների կառուցման
սնուցման տարազի և զինվածության) և այլ ընդհանրություններում Յեղը
հատկանշվել է իր անդամների համախմբվածությամբ և համերաշխությամբ
ինչպես նաև նույնականության և սերման ընդհանրության գիտակցությամբ

որն արտահայտվել է ընդհանուր նախնու մասին առասպելաբանությամբ Ցեղերի էթնիկական միասնության ինքնագիտակցությունը դրսևորվել է հատկապես նրանց ընդհանուր և կայուն ինքնանվանմամբ· Դրացի ցեղերի միջև հարաբերություններում ընդհակառակը գործել են փոխադարձ անվստահությունը ատելությունը և թշնամական զինաբախումները այլ խոսքով գործել են մենք»–«նրանք» (‹ ուրիշները») հակադրությունը էթնիկական ինքնագիտակցությունը խթանվել և ուժգնորեն սրվել է հատկապես այն ժամանակ երբ դրացի ցեղերը հայտնվել են անհաշտ թշնամանքի և լարված զինաբախումների իրավիճակում

Մթա III հազարամյակում բրոնզի համաձուլվածքի մշակման շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհում բուռն թափով ընդլայնվել և զարգացել են արհեստները Բրոնզյա աշխատանքային գործիքների ընդհանուր ներդրման արորային և ոռոգովի երկրագործության ծավալման նոր դաշտահողերի յուրացման ինչպես նաև անասնաբուծության առաջընթացի շնորհիվ մեծապես խթանվել է նյութական բարիքների արտադրությունը Գյուղատնտեսության և արհեստագործության արտադրանքների ավելցուկները ներդրվել են փոխանակության մեջ զարգացել են առևտրական հարաբերությունները. Միևնույն ժամանակ դրացի ցեղերի միջև արմատավորվել են միմյանց դեմ կողոպտչական արշավանքները և զինված ընդհարումները կուտակված հարստություն ներին տիրանալու համար· Դրա ակնառու վկայություններն են զինագործության անանխադեպ ծավալումն ու կատարելագործումը բրոնզյա զենքերի ու զրահների բազմազանությունը ինչպես նաև գյուղական համայնքների բնակավայրերի մերձակայությամբ առաջին պաշտպանական խոշոր կառույցների կիկլոպյան» անվանումով հայտնի պարսպապատ ամրոցների համընդհանուր տարածումը Հայկական լեռնաշխարհում մթա. III հազարամյակի վերջերին և հատկապես մ.թ.ա II հազարամյակի առաջին կեսին Արտաքին վտանգի ժամանակ «կիկլոպյան» ամրոցներում պատսպարվել են շրջակա գյուղերի բնակիչները՝ իրենց շարժական գույքով և անասուններով

Դրացիների հարստությունները բռնությամբ կողոպտելու և նրանց կենսական միջոցների հաշվին բարգավաճելու գայթակղությամբ ցեղերի միջև սաստկացել են ավազակային արշավանքներն ու արյունալի կռիվները Փոխադարձ հարձակումների և դիմագրավումների պայմաններում հետզհետե բովանդակազրկվել մինչև անգամ մահացու վտանգավոր է դարձել ցեղերի մեկուսի գոյատևումը Ռազմական փոխօգնության համատեղ պաշտպանվելու կամ հարձակումներ ձեռնարկելու անհրաժեշտությամբ դրացի բարբառա մերձ ցեղերը համադաշնության սկզբունքով աստիճանաբար համախմբվել են առավել խոշոր էթնիկական հանրությունների ցեղամիությունների մեջ Դրա

ցի ցեղերի միավորումն ընթացել է հավասարը հավասարի հետ «եղբայրանալու» և ցեղամիության մեջ «հորիզոնական» դիրք գրավելու կարգով Ցեղերի ազդարարմամբ ազգակցությունը որն ընթացել է սովորաբար «եղբայրացման» իսկ հազվադեպորեն՝ «որդեգրման» հանրածանոթ շավիղով այսինքն նահապետական ընտանիքի ավանդական հորինվածքի ընդօրինակությամբ ամրապնդվել է հրապարակավ փոխադարձ երդմամբ արյունախառնությամբ այլ ծեսերով ու արարողություններով Միության մեջ մտած ցեղային կազմակերպությունները իրենց ավանդական ինքնանվանումներով և ինքնավար ռազմական առաջնորդներով շարունակել են գոյատևել բայց արդեն կորցրել են իրենց նախկին տարածքային անկախության հիմքը Դրացի և բարբառամերձ ցեղերի փոխներթափանցմամբ (ինտեգրացմամբ) նրանց միախառնմամբ տնտեսական և մշակութային կապերի սերտացմամբ նախկին արենաազգակցական կապերն իրենց տեղը զիջել են վարչատարածքային նոր կապերին

Դրացի և բարբառամերձ ցեղերի ներգրավումը համադաշնության մեջ հարկավ նախաձեռնել և գլխավորել է առավել նպաստավոր միջավայրում կազմավորված տնտեսապես և ռազմապես առաջադիմած ցեղի առաջնորդը Նորակերտ ընդհանուր զինված ուժերը գլխավորելու համար հիմնվել է գերագույն հրամանատարի պաշտոնը որը բնականաբար վարել է առավել զորեղ և հեղինակավոր ցեղի առաջնորդը Գերագույն այդ պաշտոնի հիմնադրմամբ քաղաքացիական հասարակությունից փաստորեն տարանջատվել է ռազմական իշխանությունը գործադիր վարչության սաղմը Ռազմական գործողություններ ձեռնարկելու կամ համատեղ պաշտպանվելու ժամանակ համադաշնության մեջ մտած ցեղերի առաջնորդներն իրենց զորամասերով համախմբվել են գերագույն առաջնորդի հրամանատարության ներքո

Հարաճուն զինաբախումների իրավիճակներում խիստ բարձրացել է ցեղամիության գերագույն հրամանատարի և նրա գլխավոր նեցուկը կազմող ռազմական կազմակերպությունների դերն ու նշանակությունը հասարակական քաղաքական կյանքում Ուժի առջև խոնարհված տոհմացեղային ավագանու ներկայացուցիչները համախմբվելով ցեղամիության գերագույն առաջնորդի շուրջ և սերտանալով ռազմական կազմակերպությունների հետ դարձել են յուրօրինակ պաշտոնյաներ ու խորհրդականներ հասարակական կյանքի կազմակերպիչներ ու վարիչներ Աստիճանաբար իրենց ձեռքում կենտրոնացնելով հասարակական կյանքի (ներառյալ տնտեսական) բոլոր ոլորտների ղեկավարումը տնօրինելով հասարակական սեփականությունը և յուրացնելով ռազմական ավարի առավելագույն մասը գերագույն առաջնոր

դը և նրան շրջապատող ռազմավարչական ավագանու ներկայացուցիչները կազմել են ցեղամիության մեծահարուստ և արտոնյալ վերնախավը

Հասարակության շերտավորմամբ և հասարակական սեփականության անհավասար բաշխմամբ սկզբնավորվել են վաղ դասակարգային հարաբերությունները խարսխվել են պետական–քաղաքական իշխանության սաղմերը Հասարակական կառուցվածքի բարդացմամբ ցեղամիությունների կյանքում գերակշռել են իշխանության կազմակերպման ռազմադեմոկրատական և կառավարման նվիրապետական (հիերարխիկ) ձևերը Ռազմավարչական վերնախավի արտոնությունները կառավարման փորձն ու հմտություններն անմիջաբար փոխանցվել են նրանց ավագ ժառանգներին որի հետևանքով հիմնվել է իշխանությունը ժառանգաբար կրող ընտանիքների կամ տոհմիկ արիստոկրատիայի համակարգը

Ցեղամիության առաջնորդն իր ժառանգական արտոնությունն է դարձրել ոչ միայն ռազմական ուժերի գերագույն հրամանատարությունը այլև գերագույն դատավորի և գերագույն քրմապետի ազդեցիկ պաշտոնները Առաջնորդի գերապատիվ իրավունքները և արտոնությունները իբրև աստվածապարգև և ժառանգական մենաշնորհներ, պաշտամունքի կաղապարով քարոզվել և արմատավորվել են հասարակության մեջ Փաստորեն արքայական իրավունքներով օժտված գերագույն առաջնորդը ցեղամիության մյուս անդամներից սկսել է զանազանվել նաև յուրահատուկ տարազով և արդուզարդով պսակվել խույրով ու գերագույն հովվի մականով որոնք իբրև սրբազան խորհրդանիշներ ժառանգական իրավունքներով փոխանցվել են նրա ավագ որդուն Գերագույն առաջնորդի պաշտամունքի առկայության մասին ակներևորեն վկայում են նրա դիաթաղման ծեսերն ու արարողությունները Մ.թ.ա II հազարամյակի դամբարանային վիթխարի կառույցներում որոնք բացվել և ուսումնասիրվել են Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրերում (Վանաձոր, Գավառ Լճաշեն Ներքին Գետաշեն Արթիկ Լոռեբերդ Առաջածոր Վերին Նավեր Տոլորս և այլուր) ցեղամիությունների հանգուցյալ առաջնորդների հետ թաղել են գործիքներ կենցաղային պիտույքներ սնունդ, ծիսական անոթներ զարդեր հանդերձանք զենքեր զրահներ սայլեր, մարտակառքեր ձիեր նույնիսկ նրանց զոհաբերված կանանց և սպասավորներին Ցեղամիության ռազմավարչական վերնախավի ներկայացուցիչների ճոխ և մեծակառույց դամբարաններից որոշակիորեն տարբերակվում են շարքային համայնականների անշուք և աղքատիկ տապանները որոնք դարձյալ հավաստում են հասարակության շերտավորման մասին

Դասակարգային հասարակության ձևավորման և պետական սաղմերի ամրապնդման ակնբախ արտահայտություններն են հատկապես ռազմավարչա

կան կենտրոնների քաղաքների, բերդերի և դղյակների տարածումը բովանդակ Հայկական լեռնաշխարհում մ թ ա. III հազարամյակի վերջին և II հազարամյակի առաջին կեսին Հայտնաբերվել և ուսումնասիրվել են բազմաթիվ քաղաքատեղիներ (Նազրվան Հոռոմ Մեծամոր Գառնի Կարմիր բերդ Կարմիր վանք Հառիճ Արուճ Վերին Նավեր Թռեղք Վանածոր Էլառ Լճաշեն Մոխրաբլուր Ուզուրլիկ թափա և այլն) որոնք առանձնանում են իրենց միջնաբերդ–դղյակներով ապարանքային համալիրներով տաճարներով շտեմարաններով հրապարակներով փողոցներով և մերձակա դամբարանադաշտերով Ամրափակված միջնաբերդ–դղյակներում հաստատվել է ցեղամիության առաջնորդ–արքայիկը իր ընտանիքով և սպասարկու անձնակազմով: Իսկ միջնաբերդի շուրջը տարածվող քաղաքային թաղամասերում բնակվել են ռազմավարչական ավագանու ներկայացուցիչները ինչպես նաև աշխատավոր խավերը արհեստավորները, առևտրականները երկրագործները և ծառաները Քաղաքը նույնպես պարսպապատվել է, ամրացվել աշտարակներով խրամով և այլ արգելափակոցներով Յուրաքանչյուր ցեղամիություն ունեցել է 1 3 քաղաք Այդ քաղաքների շրջակայքում տարածվող արբանյակ գյուղական բնակավայրերը նույնպես սպասարկել են դրանց տնտեսական ռազմական և այլ պահանջմունքները Քաղաքը՝ իր արբանյակ գյուղական բնակավայրերով հանդերձ փաստորեն կազմել է մի ամբողջական քաղաքացիական համայնք (տեղական սեպագրերում կոչվել է ebani–«երկիր») որն իր կառուցվածքով նմանվել է հին հունական πολις–ին և πολιτεια–ին. Ebani–ի ամրապատված բնակավայրն առանձնացել է իր տաճարով և patari–ով (պատերով պարիսպներով)

Տարածքային–քաղաքական հիմունքներով կազմավորված այդ ցեղամիությունները, որոնք կիսանահապետական ձևերի մեջ բովանդակում էին պետականության կենսունակ սաղմեր հնավանդ սովորույթի ուժով հին հայոց մեջ տնաբար հորջորջվել են «ցեղապետություն» «ցեղապետական իշխանություն» «նախապետություն» կամ «նահապետություն»: Հնագիտական և ազգագրական ուսումնասիրությունների արդյունքները ինչպես նաև խեթական և ասորեստանյան գրավոր սկզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկություններն աներկբա հավաստում են որ մ թ ա III հազարամյակի վերջերից մինչև մ.թ.ա IX դարը բովանդակ Հայկական լեռնաշխարհը ծածկված էր բավականաչափ առաջադիմած և տոկուն ցեղապետությունների կամ ցեղապետական իշխանությունների ստվար ոստայնով Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ դրացիներից սահմանազատված իր բնակության տարածքը «երկիրը» ինքնանվանումը ցեղաբարբառը տաճարը մթերանոցները զինված ուժերն ու պաշտպանական կառույցները ներքին վարչաբաժանումները և կառավար

ման մարմինները ժառանգական առանձնաշնորհներով օժտված արքայատան կամ իշխանատան գլխավորությամբ

Մ.թ.ա XIV–XIII դդ. խեթական արքունի արձանագրություններում Հայկական լեռնաշխարհի ցեղապետություններից բազմիցս հիշատակվում են Բարձր կամ Վերին աշխարհը, Իշուվան և Ալձիյան կամ Ալշեն· Դրանք իրենց տեղադրությամբ և անվանումներով համապատասխանաբար նույնանում են հին հայկական Բարձր Հայք, Ծոփք և Աղձնիք աշխարհներին»

Մի շարք ուսումնասիրողներ (է. Ֆորեր, Պ. Կրեչմեր, Ն. Ադոնց, Գր. Ղափանցյան, Գ. Ջահուկյան և ուրիշներ) Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն քաղաքական կազմավորումների շարքում են դասել նաև մ.թ.ա. XIV–XIII դդ. խեթական արձանագրություններում հիշատակվող մի այլ ցեղային միություն, որի զբաղեցրած տարածքը խեթերն անվանում էին Հայասա (Խայաշա)· Ուսումնասիրողները հիշյալ ցեղային միության տարածքը որոնել են Եփրատ գետի վերին հոսանքի, հատկապես Փոքր Հայքում և Բարձր Հայքի հյուսիսային շրջաններում· Նրանք միաժամանակ ենթադրել են, որ «Հայասա» (Խայաշա») անվանումը կազմված է ‹հայա› (‹խայա›) արմատից և «սա» վերջածանցից և փորձել են այդ ցեղանվան մեջ մատնացույց անել հայ ժողովրդի ինքնանվանումը· Մինչդեռ այլ ուսումնասիրողների (Լ. Դելապորտ, Ջ. Գարստանգ, Օ. Գերնի, Մ. Դյակոնով և ուրիշներ) վերոհիշյալ ցեղային միությունը տեղադրում են Պոնտոսում, Սև ծովի առափնյա շրջանում· Խեթական արձանագրություններում հիշատակվող Հայասա ցեղային միության Ազզի (կամ Աղցի), Արիպսա, Ինգալավա, Պատտեյարիկա և այլ բերդաքաղաքների տեղագրությունը տակավին անորոշ է կամ սոսկ վարկածային· Վերոհիշյալ բերդանվանումներով և մի քանի անձնանուններով դժվար է որոշակիորեն պարզաբանել նաև այդ ցեղային միության լեզվի և էթնիկական պատկանելիության հարցերը· Ինչպիսի խեթական արձանագրությունների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ նշված ցեղային միությունը XIV–XIII դարերում ապրում էր տոհմատիրական կարգերի քայքայման և դասակարգային հասարակության անցման շրջանում· Այստեղ ծնավորվել էին պետականության սաղմերը· Հիշատակվում են Հայասայի Մարիաս, Կարաննիս, Խուկաննաս և Անիաս առաջնորդ–թագավորները· Հայասայում բարձր զարգացման էին հասել երկրագործությունն ու անասնապահությունը, արհեստագործությունը, մանավանդ մետաղամշակությունը· Այստեղ կառուցվել են ամրացված քաղաքներ, բերդեր, բնակավայրեր· Հայասա ցեղային միությունը վերջին անգամ հիշատակվում է մ.թ.ա. XIII դ. երկրորդ կեսի խեթական արձանագրություններից մեկում·

Այսպիսով, բացի Ալշե–Աղձնիք, Իշուվա–Ծոփք և Բարձր երկիր–Բարձր Հայք ցեղապետություններից, խեթական արձանագրություններում այլ անվա

նումներ չեն հանդիպում որովհետև խեթական թագավորների ռազմաքաղաքական հարաբերությունները սահմանափակվել են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավարևմտյան վերոհիշյալ սահմանամերձ երկրներով

Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական կազմավորումների մասնավորապես Mâtâti Na'ri կամ Mâtâti Na'iri (բառացի թարգմանությամբ Գետերի երկրներ») հորջորջվող ցեղապետությունների մասին կարևոր և ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել մ.թ.ա. XIV–IX դարերի ասորեստանյան սեպագիր սկզբնաղբյուրներում

Mâtâti Na'iri = «Գետերի երկրներ» անվանումն առաջին անգամ հանդիպում է Միջագետքի Տել ար–Ռիմախ հնավայրից հայտնաբերված մ.թ.ա. XV–XIV դդ. մի բնագրում, որի մեջ հիշատակվում է Նաիրի «երկրներից» առևտրականների միջոցով Աշշուր քաղաքին մետաղի հումք մատակարարելու մասին։ Վաղայն հաջորդ դարերում հզորացած Ասորեստանի թագավորությունը բնական հումքի պաշարների նկատմամբ իր հարաճուն պահանջմունքներն արդեն առավելապես համալրում էր շրջակա այդ թվում Նաիրի երկրների դեմ պարբերաբար ձեռնարկվող կողոպտչական արշավանքների ռազմական ավարի պարտված ցեղապետություններին հարկեր և տուրքեր պարտադրելու միջոցով

Մ.թ.ա. XIV–IX դդ. Ասորեստանի թագավորները դեպի Հայկական լեռնաշխարհ ձեռնարկած արշավանքների կապակցությամբ Mâtâti Na'iri ընդհանրական անվանումով հիշատակում են առանձնապես Ալձի Կուտմուխի (Կադմուխի) Տումմե (Տումմուրու) Մուշկի Իշուվա Ինձիտե (Էնձիտե) Սուխնի (Սուխմի) Դայանի (Դայաենի) և այլ «երկրները»։ Տեղադրությամբ և անվանումով Ալձին համապատասխանում է հին հայկական Աղձնիք Կատմուխին Կադմուք–Կորդուք–Կորճայք Մուշկին Մոկս Իշուվան Ծոփք Սուխնին Շահունիք Շահունյաց Ծոփք Դայանին Տայք աշխարհներին

Մ.թ.ա. XII–IX դդ. ասորեստանյան արձանագրություններում պահպանված տեղեկությունների համաձայն Նաիրի երկրների› լայնատարած շրջան սկզբնավորվում էր բուն Ասորեստանին հյուսիսից սահմանակից Տումմե Տումմուրու = Տմորիքից և եզրափակվում Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան ծայրամասում տարածվող Դայանի = Դայաենի երկրով որը մերձավոր էր Վերին Մեծ ծովին։ Թիգլաթպալասար I–ը իր մի քանի արձանագրություններում մատնանշում է որ նվաճել է լայնածավալ Նաիրի երկրները՝ Տումմեից մինչև Դայաենի և Վերին ծով› նրանց 30 թագավորներին պարտադրել հարկեր և տուրքեր

Այսպիսով Նաիրիի վերոհիշյալ երկրների տեղորոշումներից պարզանվում է որ ասորեստանցիները Mâtâti Na'iri = Գետերի երկրներ» են անվանել այն տարածքային–քաղաքական կազմավորումներին որոնք զբաղեց-

նում էին Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան մասնավորապես դեպի Միջագետք հոսող մայր գետերի Տիգրիսի և Եփրատի վերին հոսանքների ինչպես նաև դրանց վտակների և ակունքների մերձավոր շրջանները Մ թ ա XIV–IX դդ ասորեստանյան արձանագրություններում Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսարևելյան շրջաններում կազմավորված ցեղապետությունների մասին տեղեկությունների բացակայությունն իրավունք է տալիս եզրակացնելու, որ դրանք դեռևս զերծ էին մնացել ասորեստանցիների ասպատակություններից Քանի որ մ թ ա XIV–IX դդ Միջագետքից դեպի խոտորաշավիղ Հայկական լեռնաշխարհը ներխուժող ասորեստանցիներն զգուշաբար նախընտրել են այդ երկրամասերը կապող ամենադյուրին ուղիները Տիգրիսի և Եփրատի գետահունները հետևաբար հաղորդակցվել են հիմնականում դրանց վերին հոսանքների և մերձակա շրջանների «երկրներին», որոնց արդարև անվանել են «Գետերի երկրներ = Mâtâti Na'iri· Բայց ասորեստանյան նույն արձանագրություններից տեղեկանում ենք, որ Նաիրի երկրներից» յուրաքանչյուրն ուներ իր սեփական տարածքը ինքնանվանումը բնակավայրերը պաշտպանական համակարգը զինված ուժերը կառավարման մարմինները և այլն Ասորեստանի թշնամական հարձակումները բռնազավթումները վայրագ ասպատակությունները ավարառություններն ու գերեվարումները Նաիրի «երկրներին» մղում էին մերթընդմերթ միավորել իրենց զինված ուժերը նյութական միջոցներն ու պաշտպանական հնարավորությունները, ներքին շահերը զուգակցել կամ ենթարկել ընդհանուր շահերին ծավալել փոխհամաձայնեցված գործունեություն Սույն եզրահանգման հավաստի ապացույցներն են մ թ ա XIII դ Ասորեստանի թագավոր Թուկուլտի–Նինուրտա I–ի զինաբախումը Նաիրի «երկրների» 43 և մ թ ա XII դ Թիգլաթպալասար I ի համառ մարտերը նույն «երկրների» 23 ապա 60 ցեղային առաջնորդների միացյալ զորամասերի դեմ

Մ թ ա XIII–IX դդ աշխարհակալ Ասորեստանի բռնազավթումների և բարբարոսական միջամտությունների հետևանքով բավականաչափ խաթարվեց և երկարաձգվեց Հայկական լեռնաշխարհի տարածքային–քաղաքական կազմավորումների համախմբման և միասնական պետականության կերտման պատմական ընթացքը Սակայն սեմական թշնամու դեմ ազատագրական մարտերն զգալիորեն նպաստեցին նրանց մերձեցմանը և էթնիկական ընդհանրության մասին գիտակցության արթնացմանը Մ թ.ա. IX դարի նախաշեմին Հայկական լեռնաշխարհում արդեն առկա էին բոլոր այն անհրաժեշտ նախադրյալները որոնք շուտով հանգեցրին առաջին միասնական (համազգային) պետության Արարատյան տերության հիմնադրմանը

2 ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ ՄԻԱՍՆԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ՝ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ (Մ.Թ.ա. IX–VI ԴԱՐԵՐ)

ա. Արարատյան թագավորության քաղաքական կացությունը

Մ.թ.ա. IX դարի առաջին քառորդից սկսած Ասորեստանի տիրակալները կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում Հայկական լեռնաշխարհում ծաղկած մի այլ քաղաքական կազմավորման մասին, որը նրանց սեպագիր արձանագրություններում մշտապես հորջորջվել է Ուրարտու «երկիր» (Mât Urartu)։ Այդ «աշխարհի» վերաբերյալ ճշմարիտ պատկերացում կազմելու և առաջնահերթ բազմաթիվ հարցեր պարզաբանելու համար ելակետային նշանակություն ունի նրա սկզբնական տարածքի կամ բնօրրանի ստույգ տեղորոշումը։

Ուրարտու «աշխարհի» բնօրրանի տեղորոշման շուրջ պատմագիտության մեջ արտահայտվել են տարբեր և իրարամերժ կարծիքներ։ Դեռևս XIX դարի առաջին կեսին եվրոպացի որոշ արևելագետներ առաջին անգամ մի քանի տասնյակ սեպաձև արձանագրություններ և նյութեղեն այլ մնացորդներ հայտնաբերելով Վան (Տոսպավան) քաղաքում, ինչպես նաև դրա մերձակա շրջաններում, այդ մշակույթը կերտող քաղաքական կազմավորման բնօրրանը հապճեպորեն տեղորոշեցին Վանում և հարակից տարածքում։ Արևելագետ Մ. Բրոսսեի առաջարկով այդ նորագյուտ արձանագրությունների դեռևս չվերծանված լեզուն նույնիսկ անվանակոչվեց «վանյան» կամ «տոսպյան», իսկ քաղաքական կազմավորումը՝ «Վանի թագավորություն»։ Այնուհետև այդ փութանակի նյութը տեղորոշումը գրեթե համընդհանուր տարածում գտավ, ինչպես օտարայնպես էլ հայ արևելագետների շրջանակներում, որոնց խանդավառ ջանքերով էլ սույն վարկածն աստիճանաբար շղարշվեց ճշմարտանման երանգներով։ Ուրարտու «աշխարհի» բնօրրանի տեղորոշման հարցում բացառություն են կազմում արևելագետներ Մ. Վ. Նիկոլսկու և Հ. Մանդալճյանի կարծիքները, որոնցից առաջինն այն մատնանշում էր Արարատյան դաշտում, իսկ երկրորդը՝ Բարձր Հայքի Կարնո գավառի տարածքում։ Հետևաբար, Ուրարտու «աշխարհի» սկզբնագույն տարածքը (բնօրրանը) վստահությամբ տեղորոշելու հարակայության (իներցիա) ուժով կարծրացած պատկերացումների և տարակարծությունների կապանքներից ձերբազատվելու նեցուկներն ու չափանիշները մնում են սկզբնաղբյուրներում պահպանված հատուկտոր տեղեկությունները։

Մ.թ.ա. XIV դարից սկսած Ասորեստանի տիրակալները թեև բազմիցս արշավել են Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական կազմավորումների դեմ, սակայն մինչև մ.թ.ա. IX դարը նրանց թողած արձանագրություններում որևէ տեղեկություն չի հանդիպում Ուրարտու «աշխարհի» մասին։ Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ բուն Ուրարտու աշխարհը հարավից և արևմուտքից պատ-

նեշվելով Նաիրյան ցեղապետությունների ստվար ցանցով մինչև մ թ ա IX դարի սկիզբը զերծ էր մնացել Ասորեստանի ներխուժումներից և ապրել հա մեմատաբար պարփակ կյանքով Ուրարտու աշխարհ» (Mât Urartu) անվանումն առաջին անգամ հիշատակում է Ասորեստանի Աշշուրնածիրապալ II թա գավորը (883–859)՝ Սուբնատ գետի ակունքի շրջանից այն է Հայկական Տավ րոսի լեռնաշղթայի արևմտյան հատվածից դեպի հյուսիս–արևելք ընկած գա վառների ասպատակության կապակցությամբ Աշշուրնածիրապալ II–ին հա ջորդած Սալմանասար III–ի (858–824) արձանագրություններում արդեն Ու- րարտու աշխարհն» աներկբա մատնանշվում է ոչ միայն Հայկական Տավրո- սի լեռնաշղթայից այլև Վանա լճից զգալիորեն դեպի հյուսիս Եփրատ գետի ակունքի շրջանից և Տայք աշխարհից անմիջաբար հարավ արևելք ընկած տարածքում Վերոհիշյալ տեղեկությունները հավաստում են որ Աշշուրնածի ռա պալ II ի և Սալմանասար III–ի գահակալման տարիներին Ուրարտու «աշ խարհի սահմանները դեռևս պարփակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի միջնատարածքում ճիշտ այն «աշխարհում», որը հնուց հայտնի է Արարատ կամ Այրարատ անդրածին անվանումով: Սույն տեղորոշմամբ միանգամայն պարզորոշվում է, որ սեմական լեզուներում մասնավորապես աքքադերեն արձանագրություններում և Քումրանի արամեերեն ձեռագրերում պահպան- ված Ուրարտու Ուրաշտու Ուրարատ Ուրարտ Արարտ և Արարատ անվա- նաձևերն ակներևորեն առաջացել են Հայոց միջնաշխարհի հնամենի Արարատ (Այրարատ) բնանվանումից

Այրարատ միջնաշխարհում վաղուց ի վեր ծաղկած քաղաքական կազմա վորումը ի տարբերություն Նաիրյան ազգակից ու հասակակից եզրաշխարհ- ների ապրելով համեմատաբար անխաթար և բնականոն զարգացում, արդեն մ թ ա IX դարի առաջին կեսին հասել էր ռազմաքաղաքական և տնտեսական այնպիսի հզորության որ ի դեմս Արամե հիմնադիր արքայի (մոտ 860–840) ոչ միայն հաջողությամբ դիմագրավեց Ասորեստանի հարձակումները այլև «մայ- րաշխարհի» անվիճելի հավակնությամբ գլխավորեց Հայկական լեռնաշխար- հի համազուն ցեղերի ու ցեղային «աշխարհների համախմբման պատմական ընթացքը և կերտեց Արարատյան միասնական տերության հիմքերը Այդ տպա վորիչ պատմական շրջադարձն արձագանքվել է նաև ժողովրդական հինա վուրց ասքերում (պատմազրույցներում) որոնց պատառիկները բանաքաղել և իր Հայոց պատմություն» երկում է զետեղել Մովսես Խորենացին Դրանց հա մաձայն, Այրարատ «աշխարհի» Արմավիր քաղաքում կառավարող Հայկյան Ա րամը այլևս չհանդուրժելով իր հայրենիքի սահմանների նկատմամբ օտա րածին ցեղերի» ոտնձգությունները և իր «արյան հարազատների» վրա նրանց բռնացումները համախմբել է «ընտանի արանց» ուժերը հակահարվածներ

հասցրել ասորեստանցիներին և շրջակա այլ թշնամիներին բոլոր կողմերից ընդարձակել է Հայոց սահմանները» և հիմնել հայկական առաջին միասնական թագավորությունը Պատմահայրն ավելացնում է որ շատ այլ պատումներ էլ կան Հայկյան Արամի բազում քաջագործությունների մասին «բայց ինչքան որ ասացինք բավական ենք համարում»

Արարատյան նորահասակ թագավորության սահմանների ընդլայնման և ազդեցության ոլորտների ծավալման քաղաքականությունը հաստատակամորեն շարունակեցին Արամեի անմիջական հաջորդները Այսպես Սալմանասար III–ի տարեգրություններում պահպանված մի տեղեկության համաձայն մ թ ա 832–831 թթ Արածանի գետի միջին և ստորին հոսանքի շրջաններն արդեն անցել էին Ուրարտուի Սեդուրի կամ Սարդուրի I թագավորի (մոտ 835–825) հսկողության ներքո Այնուհետև Սարդուրի I–ը օգտվելով Ասորեստանում մ թ ա 827–825 թթ բորբոքված գահակալական կռիվներից և այնտեղ տիրող խառնաշփոթ կացությունից անկասելի առաջխաղացմամբ միավորեց նաև Վանա լճի ավազանի ընդարձակ շրջանները որով փաստորեն Արարատյան տերության հարավային սահմանները համորեն ընդլայնվեցին և հասան Հայկական Տավրոսի լեռնաշղթային Վանա լճի ավազանի շրջանների միավորումը Սարդուրի I արքան վավերացրեց և ամրապակեց լճի հարավարևելյան ափին արքունական նոր բերդաքաղաք Տուշպայի (Տոսպավան) հիմնադրմամբ որն այնուհետև դարձավ Արարատյան տերության առաջնակարգ հենակայանը հարավում ընդդեմ Ասորեստանից սպառնացող վտանգի Տուշպայի կառուցապատման և հարդարման աշխատանքներն ավարտվել են մ թ ա IX դարի վերջին մասնավորապես՝ բերդաքաղաքին խմելու և ոռոգելու ջուր մատակարարող Մենուայի ջրանցքի կերտմամբ

Իշպուինի թագավորի (մոտ 825–810) հատկապես նրա որդու և հաջորդի Մենուայի (մոտ 810–786) գահակալման տարիներին Հայկական լեռնաշխարհի մերձազարմ ցեղերն ու ցեղային ‹ աշխարհները մեծամասամբ ամփոփվեցին Արարատյան միասնական տերության մեջ Արարատյան թագավորության հզորացումը անկասելի վերելքն ու ազդեցության ոլորտների ծավալումը շարունակվեցին նաև Արգիշտի I–ի (մոտ 786–764) Սարդուրի II–ի (մոտ 764–735) և Ռուսա I–ի (մոտ 735–714) գահակալման տարիներին որոնց գլխավորությամբ դրացի բազմաթիվ երկրներ ներքաշվեցին հակաասորեստանյան ռազմաքաղաքական խմբավորման մեջ: Արարատյան արքայատան վերոհիշյալ ներկայացուցիչների արձանագրություններում պահպանված տեղեկությունների համաձայն նրանց տիրապետության սահմանները հյուսիս–արևմուտքում հասնում էին մինչև Խալիտու (Խաղտիք) և Կուլխա (Կողքիս) «երկրներր հյուսիսում և հյուսիս–արևելքում Կուրի արևմուտքում Եփրատի գետահո

վիտների «երկրները» հարավ-արևմուտքում Մելիտեա (Մելիտինե) Կումմա խա (Կոմմագենե) Քիլակու (Կիլիկիա) և դրանց մերձակա այլ «երկրները» հա ռավում Մասիոսի և Կորդվաց լեռնաշղթաները իսկ հարավ-արևելքում Կա պուտան լճի մերձափնյա շրջանները բովանդակող Մանա «երկիրը»

Արարատյան միասնական տերության մեջ Հայկական լեռնաշխարհի տա ռանջատ ցեղերի ու ցեղային «աշխարհների համախմբման բուռն ընթացքը պայմանավորված էր մի կողմից նրանց լեզվաբարբառների և արյան մերձա վորությամբ աշխարհագրական մինչև այն միջավայրով և դրացիական կապե րով հասարակական զարգացման համանման մակարդակով և Արարատյան զորեղ արքայատան խելամիտ աշխարհավարությամբ, մյուս կողմից օտա ռազգի և ընդհանուր թշնամուն Ասորեստանին համատեղ ուժերով դիմակայե լու անհրաժեշտությամբ·

Ասորեստանի Թիգլաթպալասար III թագավորի մ.թ.ա 743 թ և մ թ ա 735 թ ինչպես նաև Սարգոն II-ի մ.թ.ա 714 թ ելուզակային արշավանքները չսասանեցին Արարատյան պետության հզորությունը և մ.թ.ա VIII դարի երկ-րորդ կեսին այն մնում էր ազդեցիկ տերություն Մերձավոր Արևելքում: Իսկ մ թ ա VII դարի սկզբից սկսած սկզբնաղբյուրներում այլևս տեղեկություններ չեն հանդիպում Ասորեստանի և Արարատյան թագավորության միջև թշնամա-քի և զինաբախումների մասին. Ընդհակառակը նրանց միջև հաստատվել էին դրացիական հաշտ հարաբերություններ և երկու տերություններն էլ ջանում էին չխախտել ձեռք բերած յուրովի քաղաքական հավասարակշռությունը

Պատմագիտության մեջ մ թ ա 640-590-ական թթ ներկայացվում է Արա-ռատյան թագավորության այսպես կոչված «վերջնական քայքայման և կոր-ծանման ժամանակաշրջան»· Այդ հանիրավի և կաղապարային վարկածը անվել ու փարթամացել է այն կանխակալ պատկերացման հիման վրա ըստ ո րի «եկվոր ու անհայրենիք հայերը «օրինաչափորեն իբր պիտի հաստատ վեին «անխուսափելիորեն կործանման դատապարտված» Արարատյան թա գավորության «փլատակների վրա» Հակառակ այդ միտումնավոր վարկածին մ թ ա 590-580-ական թթ Արարատյան թագավորությունը Մերձավոր Արևել-քում դեռևս ուներ այնպիսի հզորություն և քաղաքական ազդու հեղինակու-թյուն որ Հին Հրեաստանի հոգևոր առաջնորդ Երեմիան (629-586) Արարատ յան թագավորությանը հորդորում էր զորավիգ լինել հրեաներին ընդդեմ ժողո վուրդների պատուհաս Նոր Բաբելոնիայի թագավորության Անկարելի է շրջանցել նաև այն իրողությունը որ հայ հին պատմիչները Հայկյան Արամի հիմնադրած արքայատան ներկայացուցիչների անընդմեջ գահակալումը միա բերան հաստատում են մինչև մ թ ա IV դարի վերջին քառորդը Ալեքսանդր Մա կեդոնացու նվաճումները Հետևաբար արտաքին ուժերի (սկյութների Մա

ռաստանի Բաբելոնի) կամ «նորամուտ հայերի» երևակայական առաջխա ղացմամբ Արարատյան պետության կործանման և նրա տարածքի բովանդակ Հայկական լեռնաշխարհի նվաճման մասին կանխակալ վարկածները զուրկ են գիտական հիմքերից

բ Ներքին կյանքը Ուրարտու–Արարատյան թագավորությունը խորհրդային պատմագիտության մեջ հասարակական–տնտեսական առումով ներկայացվում է իբրև վաղ ստրկատիրական կազմավորում (ֆորմա ցիա) Ստրուկ–ռազմագերիների առկայությունը և նրանց աշխատանքի կիրա ռումը արքունական իշխանական և տաճարային տնտեսություններում որ պես մշակներ անասնապահներ արհեստավորներ հանքագործներ բեռնա կիրներ ապարանքային և տնային սպասավորներ բնավ բավարար հիմքեր չեն ընձեռում Արարատյան պետությունը և նրա հասարակարգը համարել ստրկատիրական կազմավորում Արարատյան տերությունում հիմնական ար տադրող և բարիքներ ստեղծող ուժերը միշտ մնացել են գյուղերում և քաղաք ներում ապրող անձնապես ազատ աշխատավորները Հասարակության այդ ստվար խավերի համեմատ անազատ և իրավազուրկ ստրուկ–ռազմագերիներ ը կազմել են խիստ սակավ և սահմանափակ խավ բայց ոչ երկրի տնտեսա կան և քաղաքական կյանքում եղանակ ստեղծող դասակարգ ինչպես ներկա յացնում են մարքս–լենինյան ուսմունքի հետևորդները

Արարատյան տերության կառուցվածքը հասարակական–քաղաքական և իրավական հարաբերությունների ամբողջ համակարգը բացարձակապես հատկանշական են վաղ ավատապետությանն ու ավատատիրական (ֆեոդա լական) հասարակարգին Իսկ ավատապետությունը պետք է դիտել ոչ թե սոսկ հասարակական–տնտեսական կազմավորում այլ առաջին հերթին և գլխավո- ռապես հասարակական–քաղաքական և իրավական հարաբերությունների ո ռոշակի համակարգ որի էական հատկանիշները Հայաստանում արմատա վորվեցին և զարգացան հենց Արարատյան միասնական պետության կազ մավորմամբ

Հին աշխարհի դասական պետությունների նման Արարատյան պետությու- նը նույնպես կազմավորվել է ընտանիքի մոդելով ճիշտ նրա ավանդական հո ռինվածքի (հայր մայր ուստեր դուստեր թոռներ և ծոռներ) ընդօրինակու թյամբ: Ի տարբերություն նախորդ ցեղային «աշխարհների կամ ցեղապետու- թյունների որոնց կազմավորումն ընթանում էր դրացի ցեղերի հետ եղբայ- րացմամբ» (հորիզոնական տեսքով) Արարատյան տերության կազմավորումը բացառապես ուղեկցվում էր ցեղակից «աշխարհների ‹որդեգրմամբ (ուղ- ղահայաց տեսքով) Այսինքն ցեղային աշխարհներում ժառանգաբար կա

ռավարող արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը հրապարակավ ազդարար վում էին Արարատյան տերունի «աշխարհի» արքայի («գերագույն հոր») հպատակներ (վասալներ) ավագ և կրտսեր «որդիների» շեշտված նվիրապետական (հիերարխային) կառուցվածքով: Արարատյան արքան ցեղային իշխանությունների հպատակեցումը («որդեգրումը») ամրապնդում էր հավատարմության երդմամբ և դաշնադրությամբ ինչպես նաև փոխադարձ իրավունքների ու պարտավորությունների կառավարման համակարգում նրանց տեղերի սահմանմամբ: Դաշնապետության մեջ կամովին կամ հարկադրաբար մտնող իշխանությունները պարտավորվում էին անվերապահորեն ընդունել Արարատյան արքայատան գերիշխանությունը և նրա գերագույն աստծո՝ Խալդիի պաշտամունքը արքունիքին վճարել սահմանված հարկերն ու տուրքերը իրենց զորամասերով մասնակցել արքայի ձեռնարկած ռազմական գործողություններին պետական կառավարման համակարգում կատարել «գործակալական» ծառայություններ Փոխարենն արքունիքը պարտավոր էր արտաքին հարձակումներից պաշտպանել հպատակ «աշխարհները» երաշխավորել դրանցում ժառանգաբար կառավարող իշխանատոհմերի իրավունքներն ու արտոնությունները նրանց ներգրավել պետական կառավարման մարմիններում ըստ հզորության աստիճանի սահմանել նրանց տեղերն ու պաշտոնները քաղաքական նվիրապետության մեջ

Արարատյան արքան հպատակ իշխանատներին իրենց նախկին ժառանգական տիրույթները «շնորհում էր» արդեն իբրև «ավատ» («հավատ», «հավատարիմ» հասկացությամբ)՝ սահմանված պարտավորություններին «հավատարիմ» մնալու պայմանով Հավատարմությունը խախտելու դեպքում արքան իրավասու էր «ավատառու» իշխաններին զրկել ավատատիրույթներից և գործակալական ծառայություններից Արարատյան միասնական պետության մեջ մտած նախկին տարածքային–քաղաքական կազմավորումները փաստորեն պահպանվում էին հպատակ իշխանությունների (որդիների» «թոռների» «ծոռների) տեսքով և դրվում երկրի վարչատարածքային բաժանումների հիմքում

Հպատակ իշխանատներին կենտրոնացնող և ավատական ծառայությամբ շղթայող ուժը համարվում էր Արարատյան արքունիքը որի թուլացման կամ անհաջողության պահերին անհապաղ դրսևորվում էին նրանց կենտրոնախույս հակումները Հենվելով իրենց զինվորական ուժերի և ամրությունների վրա՝ հպատակ իշխանություններն իրենց կախվածությունն արքայից ընդունում էին անվանապես իսկ գործնականում ապրում էին գրեթե ինքնագլուխ և հարմար առիթը չէին կորցնում լիովին անկախանալու և իրենց հնավանդ իրավունքները վերականգնելու համար Այդ պատճառով էլ հպատակությունից

խուսափող կամ դաշնադրությամբ ստանձնած պարտավորությունները դրժող իշխանությունների դեմ Արարատյան արքայատան ներկայացուցիչները հաճախ ձեռնարկում էին պատժիչ արշավանքներ նրանց տիրույթներում հիմնում արքունի բերդեր ու զորակայաններ պատանդում իշխանազուններին Նրանք անհավատարիմ կառավարիչներին փոխարինում էին հավատարիմներով առավել ըմբոստ «աշխարհների» բնակչությանը վերաբնակեցնում արքունի բուն տիրույթներում կամ հավատարիմ այլ հողերում ու բնակավայրերում գործադրում այլնայլ պատժամիջոցներ

Արարատյան տերության հասարակական–քաղաքական կյանքում կատարված արմատական փոփոխություններն անհապաղ դրսևորվեցին նաև գաղափարախոսության տիրապետող ձևի կրոնական կյանքի (հավատքի) վերափոխության մեջ. Տարածքային և պետական միասնության հասած ցեղերին ու ցեղային իշխանություններին հոգևոր–կրոնական ընդհանրությամբ շաղկապելու հիմնավորվող ավատատիրական հարաբերությունները և քաղաքական կարգերը սրբագործելու ինչպես նաև շրջակա երկրներից գաղափարապես (հավատքով) սահմանազատվելու նպատակով դեռևս մ.թ ա. IX դարի վերջին քառորդին Իշպուինին և Մենուան մի մանրամասն արձանագրությամբ վավերացրին Արարատյան տերության միասնական դիցարանը (պանթեոնը) սահմանեցին աստվածությունների տեղերը (գահերը) հոգևոր–նվիրապետական կառուցվածքում հաստատեցին նրանց համար զոհաբերվող անասունների տեսակն ու քանակը Այդ ընդհանրական դիցարանում ակնբախորեն արտահայտված է Արարատյան պետության նվիրապետական կառուցվածքն ու դիվանակալական (բյուրոկրատական) կարգը Ինչպես Արարատյան արքան դիտվել է իր վեհապետության ներքո համախմբված ու ենթադասված ցեղային իշխանությունների գերագույն տիրակալն ու նախամեծար հայրը ճիշտ նույնպես արքայատոհմի աստված Խալդին դիտվել է նրա գերագահությամբ ենթադասված ցեղային աստվածությունների գերագույն աստվածն ու նախահայրը Արարատյան արքայատան գահակալներն իրենց ներկայացրել են իբրև Խալդի աստծո անմիջական սերունդ կրել արիության և հարության ոգին խորհրդանշող «Արի «Էրի» կամ «Էրե» մակդիրը իսկ նրանց սրբազան անդրիները զետեղվել են Արդինի–Մուսասիրի համայնադից տաճարում աստվածների անդրիների շարքում

Արարատյան արքան ուներ անսահմանափակ իրավունքներ. նրա ձեռքում էին կենտրոնացված երկրի գերագույն իշխանությունը, գերագույն դատավարությունը զինված ուժերի գերագույն հրամանատարությունը հողն ու ընդերքի հարստությունները մատակարարման համակարգը ոռոգման ցանցը ռազմավարչական կենտրոնները և այլն Արքայի գահը ժառանգում էր ավագ

որդին իսկ մյուս զարմերը բնակվում էին արքունի բուն տիրույթներից Այրարատ «աշխարհից դուրս մասնավորապես Վանա լճից դեպի հյուսիս–արևելք և մինչև Հայկական լեռնապարը տարածվող այն ընդարձակ հողերում որոնք կոչվում էին Արմարիլի («արմ»–երի կամ «զարմ»–երի բնակատեղիք նշանակությամբ) Արքայատոհմի կրտսեր զարմերին առաջնակարգ տեղ էր հատկացվում պետության քաղաքական տնտեսական ռազմական և կրոնամշակութային կյանքի կառավարման գործերում Արձանագրություններում հիշատակվում են մի շարք գործակալությունների անվանումներ՝ աշխարհակալներ գավառակալներ սահմանապահ կուսակալներ զորահրամանատարներ արքունիքի սպասավորներ կնքապահ գանձապահ համարակալ, երեց հովիվ որսապետ շնապան ներքնապետ դպրապետ և այլն (միայն Ռուսախինիլի քաղաքի արքունի ապարանքն սպասարկող անձնակազմի թիվը հասել է 5507 մարդու)

Զինված ուժերի կազմակերպումը հանդերձավորումը և ռազմական արվեստի կատարելագործումը մշտապես գտնվում էր արքունիքի հոգածության ներքո Խոշոր և ռազմունակ զորաբանակի ստեղծումը թելադրվում էր Արարատյան թագավորության վարած արտաքին և ներքին քաղաքականության մի շարք գործոնների արտաքին թշնամիներին դիմակայելու արշավանքներ ձեռնարկելու միջազգային հեղինակությունն ապահովելու, կենտրոնախույս ուժերի ընդդիմություններն ընկճելու երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու անհրաժեշտությամբ Սարդուրի II արքայի տարեգրություններում հիշատակվում է որ երկրում զինվորական ծառայության ենթակա այրերի թիվը հասնում էր մոտ 350 հազարի (նշանակում է բնակչության ընդհանուր թիվը կազմել է շուրջ 1 5–2 միլիոն) Զինված ուժերի կորիզը կազմում էր արքունի մշտական բանակը (մոտ 50 հազար զինվոր) որը խաղաղ պայմաններում տեղակայվում էր արքունական բերդերում ամրոցներում և սահմանային զորակայաններում Պատերազմների ժամանակ արքունի բանակին միանում էին ավատառու իշխանությունների զորամասերը քաղաքների ու գյուղերի աշխատավորական խավերից կազմված աշխարհազորը հաճախ նաև դաշնակից երկրների զինված ուժերը Մարտիկները զինվել են պողպատե սրերով դաշույններով նիզակներով տեգերով կացիններով գուրզերով պարսատիկներով լայնալիճ աղեղներով և 36 նետ տարողությամբ կապարճներով զրահավորվել մետաղյա թիթեղներով ամրապատած լանջապանակներով բրոնզյա կոնաձև սաղավարտներով և բրոնզյա լայնեզր վահաններով Թվարկված զենքերի ու զրահների բազմաթիվ նմուշներ հայտնաբերվել են մի շարք հնավայրերից Սարգոն II–ը արձանագրում է որ մ թ ա 714 թ արշավանքի ժամանակ միայն Մուսա

սիրի տաճարին առընթեր զինանոցից կողոպտել է շուրջ 305 հազար սուր 25 հազար վահան, 1500 նիզակ և այլն

Հեծելազորային հետևակային և մարտակառքային ուժերով համալրված բանակը ստորաբաժանվում էր ըստ զինվածության և մարտական հմտությունների սակրավորների սուսերավորների նիզակավորների աղեղնավորների հետախույզների և այլն Գերագույն հրամանատարին արքային մարտերում աջակցել են նրա առաջին և երկրորդ թուրտաները › (սպարապետները) գնդապետները», «հարյուրապետները › հիսնապետները և տասնապետները › Սարգոն II–ն իր տարեգրություններում նախանձով է հիշատակում Արարատյան թագավորության ծիաբուծարանների և մարտական ձիերի վարժեցման մասին Կազմակերպվող զինախաղերի ու մրցությունների մասին են խոսում գրավոր այն վկայությունները որոնց համաձայն՝ Մենուան իր Արծիվ անունը կրող ձիով ցատկել է 22 կանգուն (11,4 մ) երկարություն իսկ Արգիշտի II ի արձակած նետը թռել է 950 կանգուն (492 մ) տարածություն

Արարատյան արքունիքը հետևողականորեն զբաղվել է ամրաշինությամբ երկրի պաշտպանական համակարգի և ռազմական տեխնիկայի կատարելագործմամբ Հարյուրավոր բերդեր ու ամրոցներ են հիմնվել ինչպես տերության կենտրոնական այնպես էլ սահմանային շրջաններում Երկրի խորքերը տանող հիմնական ուղիները արգելափակվել են պաշտպանական հենակետերի ցանցով Սարգոն II–ը արձանագրում է որ Ուրարտուի բերդապահները խարույկային ազդանշաններով հեռավոր տարածություններից միմյանց հաղորդում էին ասորեստանյան զորքերի տեղաշարժերի մասին Նույն արքայի վկայությամբ Ուրարտուի զորաբանակում օգտագործում էին երաժշտական փողային գործիքներ և թմբուկներ իրենց մարտիկներին ոգևորելու և հակառակորդին ահաբեկելու նպատակով

Արարատյան թագավորության հզորությունը և ռազմաքաղաքական հաջողությունները մեծապես պայմանավորվել են նրա տնտեսության զարգացման բարձր մակարդակով Տնտեսության վերելքն զգալիորեն խթանվեց երկրի հարուստ մետաղահանքերի բուռն շահագործմամբ և մետաղյա մասնավորապես երկաթյա ու պողպատյա գործիքների լայն օգտագործմամբ Մետաղագործության հիման վրա ծավալվեցին արհեստները (դարբնություն զինագործություն քարագործություն փայտամշակություն և այլն) ընդլայնվեց առևտուրը կատարելագործվեց շինարարական տեխնիկան· Երկաթյա գութանի և աշխատանքային այլ գործիքների կիրառությունը ու պետական հիմքերի վրա դրված ջրանցքաշինությունը խթանեցին երկրագործությունը յուրացվեցին նոր ցանքադաշտեր բարելավվեց հողամշակումը Լեռնային ու նախալեռնային շրջաններում զարգացած էին անասնապահությունը և անասնաբուծու

թյունը Պեղածո նյութերը վկայում են հատիկավոր բույսերի մշակման խաղո ղագործության գինեգործության ծիթահանության կաթնամշակության և գյուղատնտեսական այլ մշակաբույսերի մասին

Արարատյան միասնական պետությունը շրջադարձային դեր է խաղացել բովանդակ Հայկական լեռնաշխարհի տարանջատ ցեղերի ու ցեղային իշխա նությունների համախմբման նրանց միաձուլման և հայ ժողովրդի կազմավոր- ման ավարտի գործում Այդ հզոր և կենտրոնացված պետության կազմված- քում հայկական ցեղերը ձեռք բերեցին քաղաքական տնտեսական և հոգևոր–մշակութային սերտ կապեր անխափան փոխհաղորդակցություն և համակեցություն Ձևավորվեցին և արմատավորվեցին ժողովրդի ազգային կերպարանքին բնորոշող հատկանիշները ընդհանրական լեզուն ու ինքնան վանումը միասնական հայրենիքը և այն պաշտպանելու վեհ գաղափարները միասնական տնտեսությունը մշակույթն ու կրոնը կենցաղը սովորությունները ավանդույթները հոգեբանության յուրահատուկ գծերը հետաքրքրությունն ե ր համոզմունքները աշխարհայացքը բարոյական սկզբունքները կենսա կան ձգտումները համազգային տոնախմբությունները ազգային շահերի և նպատակների հանդեպ միասնական կողմնորոշումը և այլն

3 ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ (ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ) ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (Մ Թ ա VI–III ԴԱՐԵՐ)

Մ թ ա VI դարի 70 ական թթ Հայոց թագավորությունը բախվելով Իրա նում մեծ հզորության հասած և Մերձավոր Արևելքում ահեղ ուժ դարձած մա դա–պարսկական տերությանը հարկադրված եղավ ճանաչել նրա գերիշխա նությունը տարեկան որոշ հարկագումար վճարելու և պատերազմի ժամանակ զորամասեր տրամադրելու պայմանով Սակայն Հայաստանը լիովին պահպա նում էր իր պետական անկախությունը տարածքային ամբողջականությունը հոգևոր–մշակութային ինքնուրույնությունն ու կենսունակությունը որոնք հաստատուն հիմքերի վրա էին դրվել նախընթաց դարերում Հայաստանի պե- տական սահմանները համընկնում էին ճիշտ Արարատյան տերության և հայ ժողովրդի էթնիկական սահմաններին. Հույն պատմագիր Հերոդոտոսը վկայա- կոչելով Հեկատեոս Միլետացու «Աշխարհագրությունը», մ թ ա VI–V դդ Հա- յաստանը ներկայացնում է միաձույլ հայ ժողովրդով բնակեցված և ընդարձակ մի երկիր որի սահմանները հարավ–արևելքում հասնում էին մինչև Փոքր Ձավ գետի ակունքները և Մարաստան հարավում մինչև Ադիաբենե (Ասորե- ստան) հյուսիս արևմուտքում մինչև Պոնտոս, արևմուտքում՝ մինչև Մեծ կամ Բուն Կապադովկիա իսկ հարավ–արևմուտքում՝ մինչև Կիլիկիա Հերոդոտոսը

Հայաստանի անբաժան երկրամասն է համարում նաև Եփրատից արևմուտք ընկած Պակտիկեն որը համընկնում է հին պարսկական արձանագրություններում հիշատակվող Կատպատուկա և հին հայկական աղբյուրներում հիշատակվող Կապուտկե Կապուտկող ավելի ուշ Փոքր Հայք երկրամասին Այլ խոսքով Հերոդոտոսին ծանոթ Հայաստանը լիովին ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհը

Համաձայն Մար Աբաս Կատինային վերագրվող «Նախնյաց պատմության» որի պատառիկները բանաքաղությամբ ավանդել է Մովսես Խորենացին մ թ ա VI–IV դդ Հայաստանում շարունակել են գահակալել Արամի հիմնադրած Հայկազյան արքայատան ներկայացուցիչները Սակայն պատմագիտության մեջ այդ արքայատունը հաճախ անվանում են Երվանդունի կամ Երվանդական մ թ ա 570–ական թթ սակավ տարիներ գահակալած Երվանդ I Հայկազյանի անունով Վերջինիս հաջորդել է որդին Տիգրան Հայկազյանը (մոտ 560–530), որի մասին գովեստով է խոսում հույն պատմագիր Քսենոփոնը իսկ Մովսես Խորենացին նրան անվանում է մեծ բարեգործ և երկրորդ մեծազոր արքա Արամից հետո Ըստ նույն պատմագիրների՝ Տիգրան Հայկազյանը Պարսից Աքեմենյան արքա Կյուրոս I Մեծի հետ մ.թ ա 550 թ մասնակցել է Մարաստանի, իսկ մ թ ա 538 կամ 537 թ Նոր Բաբելոնիայի թագավորության կործանմանը

Աքեմենյանների և պարսից ուրիշ մեծատոհմիկների (Հյուդարնյանների) հետ խնամիացած և սերտացած Հայկազյան–Երվանդունիները Հայաստանում շարունակաբար գահակալել են մինչև մ թ ա III դարի վերջը Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից և մ թ ա 331 թ Աքեմենյան տիրակալության խորտակումից հետո մ թ ա 336 թվականից Հայաստանում իշխող Երվանդ III–ը իրեն հռչակեց անկախ թագավոր (331–մոտ 300) և զենքն ուղղեց հունա–մակեդոնական նվաճողների դեմ Նրա աջակցությամբ մ թ ա 331 թ Փոքր Հայքի թագավոր հռչակվեց իր զորավար և թերևս մերձավոր ազգական Միթրաուստեսը (Միհրվահիշտ) Երվանդ III արքան հակահարված հասցնելով Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորավարներ Մեմնոնոսի և Սելևկոս Նիկատորի ոտնձգություններին հաջողությամբ պաշտպանեց Մեծ Հայքի թագավորության անկախությունը Նրա աջակցությամբ իրենց անկախությունը պահպանեցին նաև Փոքր Հայքի Պոնտոսի և Կապադովկիայի թագավորությունները

Մեծ Հայքի անտրոհելի տիրույթն էր կազմում նաև Ծոփք աշխարհից Եփրատ գետով բաժանվող Կոմմագենե հայկական աշխարհը»: Մ թ ա III դարի կեսին Ծոփքի և Կոմմագենեի հայոց կուսակալ Սամոս (Շամ) Երվանդունին հռչակվեց ինքնուրույն թագավոր Ծոփք–Կոմմագենեի արքայաձյուղը Մեծ Հայքի սատարմամբ մինչև մ թ ա III դարի վերջը պահպանեց իր ինքնուրույնու-

թյունը Սամոսի անունով հիմնվեցին Սամոսատ (Կոմմագենեում) և Սամոկերտ (Ծոփքում) հելլենիստական քաղաքները Մ թ.ա 240–ական թթ Սամոսին հաջորդեց որդին՝ Արսամեսը (Արշամ), որը հիմնեց Արշամաշատ մայրաքաղաքը (Ծոփքում) և Արսամեա անվանումներով երկու քաղաք (Կոմմագենեում) Մ թ ա III դարի վերջին Սելևկյանների ռազմական միջամտությամբ Կոմմագենեն նվաճվեց իսկ Ծոփքում գահակալող Քսերքսեսը նախ դարձավ Սելևկյան արքա Անտիոքոս III–ի կիսահպատակը ապա մ թ ա 201 թ դավադրությամբ սպանվեց Անտիոքոս III–ը Կոմմագենեի կուսակալ կարգեց հույն զորավար Պտղոմեոսին իսկ Ծոփքի կուսակալ հայ զորավար Զարիադրեսին (Զարեհ)

Մ թ ա III դարի վերջին քսանամյակին Մեծ Հայքում գահակալում էր Երվանդ IV Վերջինը որն Ախուրյանի և Երասխի գետախառնման մոտ հիմնադրեց Երվանդաշատ նոր մայրաքաղաքը նրանից քիչ հյուսիս Երվանդակերտը և Երվանդավանը իսկ Ախուրյանի աջ ափին Բագարան ավանը Մ թ ա մոտ 200 թ Սելևկյան զորքերը հայ զորավար Արտաշեսի գլխավորությամբ տապալեցին Երվանդ IV–ին և նվաճեցին Մեծ Հայքը որտեղ կուսակալ կարգվեց Արտաշեսը

Հայկազյան–Երվանդյան արքայատան այդ թվում Ծոփք Կոմմագենեի արքայածյուղի ներկայացուցիչները իրենց անուններով ու պատկերներով հատել են դրամներ խթանել երկրի տնտեսական զարգացումը խրախուսել հելլենիստական մշակույթը մասնակցել այդ քաղաքակրթության կերտմանը

4 ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (Մ Թ Ա II–Ի ԴԱՐԵՐ)

Սելևկյան պետության կարճատև գերիշխանության տարիներին (մ.թ ա 200–190 թթ.) Անտիոքոս III–ը Հայաստանը ջլատելու և իր տիրապետությունն այնտեղ ամրապնդելու նպատակով մի շարք եզերական «աշխարհներ» ու գավառներ անդամահատեց Մեծ Հայքից և բռնակցեց շրջակա այլ երկրների իսկ որոշ «աշխարհներ» (Ծոփք Կոմմագենե Փոքր Հայք) դարձրեց առանձին կուսակալություններ· Սակայն մ թ ա 190 թ Փոքր Ասիայի Մագնեսիա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում Հռոմի հանրապետության բանակից Անտիոքոս III–ի կրած ծանր պարտությունից հետո Մեծ Հայքում անկախ թագավոր հռչակվեց Արտաշես I–ը Փոքր Հայքում Միհրդատը Ծոփքում Զարեհը իսկ Կոմմագենեում Պտղոմեոսը Արտաշես I–ը (մոտ 190–160) իր գահակալության սկզբին վերամիավորեց Մեծ Հայքից անդամահատված հողերը Փավնիտիսը Բասորոպեդան Կասպքը Կղարջքը Գուգարքը Դերջանը Եկեղիքը Տմորիքը և այլն Սակայն Փոքր Հայքի Ծոփքի Կոմ

մագենեի վերամիավորման փորձերում Արտաշես I–ը չհասավ հաջողության Նա ստեղծեց ազգային հզոր զորաբանակ և այն բաժանեց չորս սահմանակալ զորաթևի կարգավորեց կառավարման համակարգը և գործակալությունները կատարեց վարչական ու հողային բարեփոխություններ նպաստեց երկրի տնտեսության և հելլենիստական մշակույթի զարգացմանը Արտաշես I–ը հիմնադրեց Արտաշատ մայրաքաղաքը (Երասխ ու Մեծամոր գետերի միախառնման մոտ) Զարեհավան անվանումով երեք և Զարիշատ անվանումով երկու քաղաք

Արտաշես I ի հաջորդների Արտավազդ I–ի (մոտ 160–115) և Տիրան–Տիգրան I–ի (մոտ 115–95) գահակալման տարիներն անցել են համեմատաբար խաղաղ արտակարգ ցնցումներից զերծ կյանքով Թերևս այդ պատճառով նրանց կառավարման ժամանակաշրջանի մասին տեղեկությունները չափազանց սակավ են Հռոմեացի պատմագիր Հուստինոսի վկայությամբ հզորացած Պարթևաստանի դեմ պատերազմում Հայաստանի պարտության հետևանքով Տիրան–Տիգրան I–ի գահաժառանգ որդի Տիգրանը պատանդ ուղարկվեց Միհրդատ II Արշակունու արքունիք Մ.թ.ա 95 թ հոր մահից հետո Տիգրան II–ը Պարթևաստանին զիջելով Մեծ Հայքի հարավարևելյան որոշ հողեր («70 հովիտներ») ազատվեց պատանդությունից և ժառանգեց հայրենի գահը

Տաղանդավոր դիվանագետ պետական և ռազմական գործիչ Տիգրան II Մեծի 40–ամյա գահակալման տարիները (95–55) նշանավորվել են Հայաստանի աննախադեպ ռազմաքաղաքական տնտեսական և մշակութային վերելքով հայկական պետության միջազգային դերի և հեղինակության բարձրացմամբ Հռոմեական և պարթևական հզոր տերությունների առաջխաղացումները դիմակայելու և Հայաստանի դեմ նրանց սպառնալիքները չեզոքացնելու նպատակով Տիգրան II Մեծը ռազմաքաղաքական դաշինք կնքեց Պոնտոսի և Փոքր Հայքի զորեղ թագավոր երևելի զորավար Միհրդատ VI Եվպատորի հետ Մ թ ա 94–93 թթ Տիգրան II Մեծը վերամիավորեց Ծոփքը ապա մտավ Կապադովկիա Հռոմի միջամտությունների դեմ տևական պայքարից հետո մ թ ա 91 թ գրավեց այն և հանձնեց Միհրդատ VI–ի հսկողությանը Այնուհետև գրավելով Իբերիան և Աղվանքը հյուսիսում ապահովեց թիկունքը և նախապատրաստվեց Պարթևաստանի դեմ պատերազմի Մ թ ա 87–85 թթ Պարթևաստանի դեմ մարտերում Տիգրան II Մեծը նախ ազատագրեց Հայոց Միջագետքը և Կորդուք ‹ աշխարհները› ինչպես նաև ‹ 70 հովիտները», ապա պարթևներին դուրս մղեց Միգդոնիայից Օսրոյենից (Եդեսիա) Ադիաբենեից և Ատրպատականից որոնք այնուհետև ճանաչվեցին Մեծ Հայքի հպատակ ու դաշնակից թագավորություններ իսկ պարթև Արշակունիները հարկադրված եղան ‹ արքայից արքա» տիտղոսը զիջել Հայոց թագավորին և նրա գահաժառանգներին

ը Անտոնիոսն իր արշավանքի ծախողման գլխավոր պատճառը համարում էր հենց Արտավազդ II–ի դիրքորոշումը և մ թ ա 36–35 թթ համառորեն փորձում էր դավադրությամբ ձերբակալել նրան Այդ փորձերի ձախողումից հետո օգտվելով հայ–պարթևական հարաբերությունների ժամանակավոր վատթարացումից Անտոնիոսը մ թ ա 34 թ գարնանը խոշոր ուժերով ներխուժեց Մեծ Հայք գերեվարեց Արտավազդ II–ին և մ թ ա 31 թ Ալեքսանդրիայի բանտում գլխատեց նրան:

Արտավազդ II–ի գահաժառանգ որդի Արտաշես II–ը (34–20) գլխավորելով Հռոմի դեմ պայքարը և վերականգնելով դաշինքը Պարթևաց թագավոր Հրահատ IV Արշակունու հետ մինչև մ թ ա 31 թ ոչ միայն ազատագրեց Մեծ Հայքը հռոմեական զավթիչներից այլև ջախջախեց վերջիններիս հետ համագործակցող Ատրպատականի թագավորին Արտավազդ Մեդացուն և Ատրպատականը միացրեց Հայոց թագավորությանը Այնուհետև Հռոմը հաշվի առնելով Կրասոսի և Անտոնիոսի պարտությունների դառը փորձը շուրջ 10 տարի չհամարձակվեց պատերազմել հայ–պարթևական միացյալ ուժերի դեմ

Այդ տարիներին Օգոստոս կայսրը վարում էր Մեծ Հայքն իր ավանդական դաշնակիցներից մեկուսացնելու, այն թշնամի դրացիներով օղակելու և հայ ազգանուն պառակտելու քաղաքականություն Նա կարողացավ զանազան խոստումների կաշառքների ու դավերի միջոցով Մեծ Հայքի հետ թշնամացնել Փոքր Հայքին որի թագավոր էր կարգվել Արտաշես II–ի սրից հազիվ փրկված Արտավազդ Մեդացին Կապադովկիային Պոնտոսին իբերական և աղվանական ցեղերին Մ.թ.ա 20 թ Օգոստոս կայսրը խոշոր ուժերով ժամանեց Ասորիք և գահակալական կռիվներում թուլացած Հրահատ IV–ին հարկադրեց իր հետ կնքել անջատ պայմանագիր որով արձակվեցին Հռոմի ձեռքերը Մեծ Հայքի թագավորության դեմ Նույն թվականին հռոմեական զորքերը Տիբերիոս զորավարի հրամանատարությամբ ներխուժեցին Մեծ Հայք Հուսալքված և Հռոմի սադրանքներից դրդված հայ ավագանու որոշ ներկայացուցիչներ հզոր թշնամու դեմ պատերազմից խուսափելու և պետական անկախությունն իսպառ չկորցնելու հույսերով դավադրաբար նպանեցին Արտաշես II–ին և հաստատեցին գահը հանձնել նրա եղբորը երկար տարիներ Հռոմում պատանդ գտնված Տիգրան III–ին (20–8): Միաժամանակ Մեծ Հայքից անջատվեց Ատրպատականը և այնտեղ թագավոր կարգվեց Հռոմի կամակատար Արիոբարզանեսը՝ Արտավազդ Մեդացու որդին Տիգրան III–ը գահակալման վերջին տարիներին գրեթե ձերբազատվեց Հռոմի միջամտություններից, մերձեցավ Պարթևաստանին և սկսեց իր դրամները հատել պահլավերեն մակագրություններով. Տիգրան III–ի մահից հետո թեև Հռոմը Հայոց գահին դրեց նրա կրտսեր եղբայր Արտավազդ III–ին (8 6) սակայն նա շուտով տապալվեց և գահն անցավ Տիգրան

III–ի որդի Տիգրան IV ին (6–մ թ 1) Տիգրան IV ի մահով և նրա տոհմի արա
կան սերնդի ընդհատմամբ վերացավ Արտաշեսյան արքայատունը

5 ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (I–V ԴԱՐԵՐ)

ա Քաղաքական կացությունը

Արտաշեսյան արքայատան անկումից հետո Հռոմեական կայսրությունը հետամտում էր իր ազդեցությունը Մեծ Հայքում պահպանել դրածո թագավորների միջոցով Մինչդեռ հայ ժողովուրդը ջանում էր ձերբազատվել Հռոմի տիրապետությունից և նրա կամակատար գահակալներից վերականգնել Մեծ Հայքի թագավորության ինքնուրույնությունը և դրացի Պարթևաստանի հետ ռազմաքաղաքական փոխշահավետ դաշինքը Նրա համառ պայքարը ի վերջո պսակվեց հաջողությամբ երբ Պարթևաց Արշակունի արքա Վաղարշ I–ի (51–76) եղբայր Տրդատ I–ը (52–մոտ 80) հայ ավագանու աջակցությամբ Արտաշատ մայրաքաղաքում հանդիսավորությամբ օծվեց Հայոց արքա Դրանով Մեծ Հայքում հիմնադրվեց Արշակունյաց արքայաճյուղը (52–428).

Հռոմեական կայսրության վճռական միջամտությունները Տրդատ I–ին տապալելու և Մեծ Հայքում իր ազդեցությունը վերականգնելու համար ձախողվեցին հայ–պարթևական համագործակցության շնորհիվ· Իսկ 62 թ գարնանը Ծոփաց «աշխարհի» Խարբերդի դաշտում, Հռանդեա վայրում տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում հռոմեական զորաբանակի ջախջախիչ պարտությունից հետո Ներոն կայսրը (54–68) հարկադրված եղավ հրաժարվել ռազմական միջամտություններից և դիմել խաղաղ բանակցության 64 թ Ներոն կայսեր ցուցումով և լիազորություններով Հռոմի արևելյան զորքերի հրամանատար Դոմիտիոս Կորբուլոնը Հռանդեայում հռոմեական զորքերի պարտության վայրում հայերի պահանջով Տրդատ I–ի հետ կնքեց հաշտության պայմանագիր Հռոմը և Պարթևաստանը ճանաչեցին Մեծ Հայքի անկախությունը և Տրդատ I–ի ինքնավար իրավունքները իրենց զորքերը հեռացրին նրա սահմաններից Միաժամանակ պայմանավորվեցին որ այսուհետև Մեծ Հայքի գահի համար Պարթևաց արքունիքի առաջադրած թեկնածուն սկսած Տրդատ I–ից, պետք է մեկնի Հռոմ և արժանանա կայսերական արքունիքի հավանությանն ու հաստատմանը

65 թ Տրդատ I–ը իր ընտանիքով և 3 հազար հեծյալ շքախմբով մեկնեց Հռոմ. Ինն ամիս տևած այդ ուղևորության ծախսերը պարտավորվեց վճարել կայսերական արքունիքը Հռոմի գլխավոր հրապարակում Ֆորումում Տրդատ I–ը մեծ հանդիսավորությամբ օծվեց Մեծ Հայքի թագավոր 66 թ վերադարձավ հայրենիք զբաղվեց երկրի տնտեսական վերականգնմամբ և շինա-

ռարական աշխատանքներով Տրդատ I–ին հատկացրած խոշոր գումարը (200 միլիոն սեստերց = 500 միլիոն ֆրանկ) և նրա հետ Մեծ Հայք ուղարկած հունա–հռոմեական բազում արհեստավորները կայսերական «պարգև» չէին այլ ռազմատուգանք հռոմեական զորքերի պատճառած վնասները փոխհատուցելու համար Այդ գումարով ու արհեստավորների օգնությամբ վերականգնվեցին Արտաշատը Գառնիի ամրոցը նրան առընթեր կառուցված Միհր աստծո տաճարը և այլն

Սանատրուկ թագավորը (մոտ 80–110) շարունակեց իր նախորդի շինարարական գործունեությունը Արածանիի և Մեղրագետի միախառնման մոտ հիմնեց Մծուրն քաղաքը նպաստեց երկրի տնտեսության և մշակույթի բարգավաճմանը Մովսես Խորենացու վկայությամբ Սանատրուկի օրոք Մեծ Հայքին միացվեց նաև Օսրոյենեի (Եդեսիայի) թագավորության տարածքը Սանատրուկին հաջորդեց Աշխադար Արշակունին (110–113) ապա վերջինիս եղբայր Պարթամասիրը (113–114)

Հռոմի Տրայանոս կայսրը Արևելքի երկրները նվաճելու և Ալեքսանդր Մակեդոնացու փառքը կրկնելու արկածախնդիր ծրագրով 114 թ նենգորեն սպանեց Պարթամասիրին ներխուժեց Մեծ Հայք և այն հայտարարեց հռոմեական նահանգ ապա հարձակվեց Պարթևաստանի վրա Սակայն համառ կռիվներում հռոմեական զորքերը պարտվեցին հայ պարթևական միացյալ ուժերից և Տրայանոսը նահանջեց Կիլիկիա

Պարթևաց արքա Խոսրով II–ի համաձայնությամբ Մեծ Հայքի գահին բարձրացավ այնտեղ հակահռոմեական պայքարը գլխավորող Վաղարշ I–ը (116–144) Իսկ Հռոմի նոր կայսր Ադրիանոսը (117–138) շտապեց ճանաչել Մեծ Հայքի թագավորության անկախությունը և Վաղարշ I–ի գահակալման իրավասությունը Վերջինս նույնպես ծավալել է շինարարական գործունեություն հիմնել Վաղարշապատ նոր արքայանիստը Վաղարշակերտ (Բագրևանդ գավառում այժմ Ալաշկերտ) և Վաղարշավան (Բասեն գավառում ավերվել է XIII դ) քաղաքները

Հռոմի կայսր Անտոնիոս Պիոսը 144 թ տապալեց Վաղարշ I–ին և Մեծ Հայքի գահին կարգեց Կոմմագենեի Երվանդունիների շառավիղ մինչ այդ Ասորիքի Եմեսա քաղաքի թագավոր Սոհեմոսին (144–161 և 164–186) որն առժամանակ տապալվել է պարթևների միջամտությամբ և Բակուր Արշակունու գահակալմամբ (161–163) Սոհեմոսը շարունակել է Վաղարշապատի կառուցապատումը հովանավորել հելլենիստական մշակույթը իր արքունիքում ապաստան տվել ասորի իմաստասեր պատմագիր և բանաստեղծ Յամբլիքոսին

Մեծ Հայքում Հռոմեական կայսրության դեմ պայքարը 186 թ ավարտվել է ազգային ուժերի հաղթանակով և Վաղարշ II Արշակունու գահակալմամբ

(186–211) որը Վաղարշ I–ի թոռն էր Նրա խոհեմ ներքին և արտաքին քաղաքականության շնորհիվ Մեծ Հայքում վերջնականապես հիմնվեց հայ Արշակունիների ժառանգական արքայատունը պահպանվեց պետական սահմանների անխախտությունը

Կովկասյան հրոսակ ցեղերի դեմ կռիվներից մեկում Վաղարշ II–ի զոհվելուց հետո նրան հաջորդեց որդին Խոսրով I Մեծը (211–259) 216 թ գարնանը Հռոմի Կարակալլա կայսրը բարեկամություն հաստատելու պատրվակով Խոսրով I–ին հրավիրեց Ասորիք ձերբակալեց նրան և Հայոց թագավոր հռչակեց Տրդատ II Արշակունուն (216–217) Հռոմեական մի զորաբանակ Թեոկրիտոսի հրամանատարությամբ ներխուժեց Մեծ Հայք սակայն չարաչար պարտություն կրեց ու նահանջեց հայկական սահմաններից 217 թ Կարակալլայի սպանությունից հետո Մակրինոս կայսրը ծանր պարտություն կրելով Պարթևաց Արտավան V թագավորից նոր հաշտությամբ պարթևներին զիջեց Միջագետքը և ազատեց գերիներին այդ թվում Խոսրով I Մեծին որը վերստին տիրեց հայրենի գահը: Խոսրով I Մեծն այնուհետև զինակցեց Արտավան V Արշակունուն ընդդեմ Պարսկաստանում գլուխ բարձրացրած Ասասանյանների 226 թ Որմզդականի վճռական ճակատամարտում Արշակունյաց բանակի պարտությունից և Արտավան V ի զոհվելուց հետո Խոսրով I Մեծը տարիներ շարունակ գլխավորեց հակասասանյան ուժերի պայքարը Մեծ Հայքում ապաստան տվեց Պարսկաստանից դուրս մղված մի շարք պարթև իշխանատոհմերի Ի վերջո Խոսրով I Մեծը զոհվեց Արտաշատի իր ապարանքում Սասանյան Շապուհ I արքայի կազմակերպած դավադրությամբ Սուրենյան տոհմի պարթև իշխան Անակի ձեռքով

Մեծ Հայքի և Պարսկաստանի միջև առաջացած անհաշտելի թշնամության հետևանքով հայ Արշակունիները հարկադրաբար կողմնորոշվեցին դեպի Հռոմեական կայսրություն՝ ջանալով նրա դաշնակցությամբ դիմակայել ռազմատենչ Սասանյաններին Խոսրով I Մեծի սպանությունից և համառ մարտերից հետո 261 թ Շապուհ I–ը ռազմակալեց Մեծ Հայքը յուրացրեց «Հայոց Մեծաց արքա» տիտղոսը և երկրի կառավարումը հանձնեց իր որդիներին: Խոսրով I Մեծի մանկահասակ որդի Տրդատը որ հարկադրաբար ապաստանել էր Հռոմում, 270–ական թթ ծառայության մտավ կայսերական բանակում գոթերի և պարսից դեմ մարտերում հռչակվեց անձնական քաջություններով արժանացավ Դիոկղետիանոս կայսեր (284–305) համակրանքին ու հովանավորությանը Վերջինիս աջակցությամբ էլ պարսկական զավթիչներից ազատագրվեց Մեծ Հայքը և հայրենի գահին հաստատվեց Տրդատ III Մեծը (287–330) Նա գահակալման սկզբնական տարիներին հակահարված հասցրեց Ալանաց թագավոր Աշխադարին որն ասպատակում էր երկրի հյուսիսային հողերը ապա հա

ջողությամբ պայքարեց Սասանյանների նոր ոտնձգությունների դեմ Հայ–հռոմեական զորքերից վերստին պարտություն կրած Սասանյանները 298 թ Մծբինում կնքված 40–ամյա հաշտության պայմանագրով ճանաչեցին Մեծ Հայքի թագավորության անկախությունը և Տրդատ III Մեծի արքայապատիվ իրավունքները

Տրդատ III Մեծի գահակալման խաղաղ տարիներին վերականգնվեցին և բարգավաճեցին հայ ավատառու նախարարությունների ավանդական տեղերն ու պարտականությունները պետական կառավարման համակարգում նրանց գործակալական հնամենի իրավունքները զինված ուժերի կազմակերպման և տեղաբաշխման կարգը վարչաբաժանումները հարկային համակարգը և այլն 290–ական թթ Տրդատ III Մեծը Դիոկղետիանոս կայսեր հետևությամբ հալածել է Հայաստանում զգալի տարածում գտած քրիստոնեական համայնքներին Սակայն շուտով քրիստոնեության մեջ տեսնելով թշնամի իրանական աշխարհից գաղափարապես զատվելու և իր միապետությունն ամրապնդելու ազդու միջոցի, Տրդատ III Մեծը 301 թ այն հռչակեց պետական կրոն· Հայոց եկեղեցու հայրապետ Գրիգոր Ա Պարթևի (Լուսավորիչ) գլխավորությամբ հիմնվեցին եկեղեցիներ ու քրիստոնեական սրբերի վկայարաններ· Ցավոք այդ ժամանակ անխոհեմաբար կործանվեցին հայոց հին հավատքի տաճարներն ու բագինները

Մծբինի 40–ամյա հաշտության պայմանագրով և հայ–հռոմեական դաշինքով կաշկանդված Պարսկաստանը խրախուսում էր որոշ հայ նախարարությունների կենտրոնախույս հակումները և Մեծ Հայքի դեմ կովկասյան ցեղերի հրոսակային հարձակումները Հայոց արքա Խոսրով II Կոտակը (330–338) արդեն հարկադրված էր զենքով ճնշել ներքին խռովությունները սրի քաշել Մանավազյան Որդունի և Բզնունի նախարարական տոհմերին վերամիավորել Շապուհ II–ի (309–379) սադրանքով ինքնագլուխ դարձած Աղձնիքն ու Հայոց Միջագետքը հակահարված հասցրեց Մազքթաց թագավոր Արշակունի Սանեսան–Սանատրուկի ոտնձգություններին Խոշոր ավատառուների անջատական ձգտումները կանխելու նպատակով Խոսրով II–ը օրենքով սահմանեց որ հազար և ավելի զինվոր ունեցող նախարարները բնակվեն մայրաքաղաքում արքունիքի անմիջական հսկողություն ներքո Կարճատև խաղաղության տարիներին Խոսրով II–ը ծավալել է շինարարական աշխատանքներ հիմնել Դվին քաղաքը տնկել Տաճար մայրի և Խոսրովակերտ արգելանոց անտառները

Խաղաղությունը խաթարվեց 337 թ երբ պարսկական մի զորամաս պաշարեց Հայոց Միջագետքի կենտրոն Մծբինը իսկ մի այլ զորամաս Զարևանդ գավառով ներխուժեց Վասպուրական Սակայն Վանա լճի հյուսիսարևելյան ափին Առեստ ավանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հայկական 30 հա

զարանոց զորաբանակը սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ ջախջախեց թշնամուն և ազատագրեց երկիրը. Նույն թվականին մեծ զոհերի գնով կանխվեց նաև պարսիկների երկրորդ հարձակումը

Խոսրով II Կոտակի մահից հետո պարսկական զորքերը վերստին ներխուժեցին Մեծ Հայք և Տիրան արքան (339–350) հայրենի գահին հաստատվեց հռոմեական զորքերի օգնությամբ Տիրանը շարունակեց իշխանության կենտրոնացման քաղաքականությունը սանձեց անջատամետ նախարարներին սահմանափակեց տնտեսապես ուռճացած եկեղեցու կալվածքները տապալեց ընդդիմացող Հուսիկ Ա Պարթևին և կաթողիկոսական աթոռին դրեց Աղբիանոսյան տոհմի ներկայացուցիչ Փառեն Ա Աշտիշատցուն 350 թ Շապուհ II–ը խոշոր բանակով ներխուժեց Մեծ Հայք խարդախությամբ գերեվարեց Տիրան արքային ու նրա ընտանիքը Սակայն նույն թվականին հայ–հռոմեական միացյալ զորքերը Բասեն գավառում Ոսխայի վճռական ճակատամարտում գլխովին ջախջախեցին պարսկական ուժերին և Շապուհ II–ին հարկադրեցին կնքել հաշտության պայմանագիր գերությունից վերադարձնելով Հայոց արքայի ընտանիքը· Քանի որ Տիրանը կուրացվել էր իսկ գահաժառանգ Արտաշեսն սպանվել բանտում Մեծ Հայքի թագավոր հռչակվեց արքայազն Արշակ II–ը (350–368)

Գահակալման սկզբնական տարիներին Արշակ II–ը զիջողական քաղաքականությամբ փորձել է մեղմացնել աշխարհիկ և հոգևորական ավատառուների դժգոհությունները· Նա հաշտվեց Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի հետ և կաթողիկոսական աթոռին հաստատեց Ներսես Ա Պարթևին որի համագործակցությամբ իրագործեց մի շարք բարեփոխումներ, չափավորվեցին հարկերը կարգավորվեցին ամուսնաընտանեկան հարաբերությունները հիմնվեցին նոր դպրոցներ ու խնամատար հիմնարկներ և այլն

Կենտրոնական իշխանության տնտեսական և քաղաքական հզորությունը մեծացնելու նպատակով Արշակ II–ը ծրագրեց արքունական տիրույթներում հիմնել նոր քաղաքներ որոնցում արտոնյալ պայմաններով կարող էին բնակություն հաստատել նախարարական տիրույթներում ապրող աշխատավորները Այրարատ «աշխարհի» Կոգովիտ գավառում նա հիմնեց Արշակավանը որը կարճ ժամանակամիջոցում դարձավ մարդաշատ քաղաք, արհեստագործության և առևտրի առաջատար կենտրոն Արշակ II–ի այդ քաղաքականությունը հարուցեց նախարարների դժգոհությունը որոնք էլ պարսից օգնությամբ կործանեցին Արշակավանը և ծախողեցին արքայի ծրագրերը

363 թ գարնանը բորբոքված պարսկա–հռոմեական պատերազմի ժամանակ երբ Շապուհ II–ի զորքերը ներխուժեցին Հայոց Միջագետք Արշակ II–ը զինակցեց իր դաշնակից Հուլիանոս կայսերը Սակայն նույն թվականի հունի

սի 26–ին Տիգրիսի ափին Հուլիանոսի զոհվելուց հետո նրան հաջորդած կայսր Հովիանոսը Շապուհ II–ի հետ անհապաղ կնքեց Հռոմի համար ստորա ցուցիչ պայմաններով հաշտության պայմանագիր թշնամուն հանձնեց հայ–հռոմեական ուժերով գրաված տարածքները և պարտավորվեց այլևս չա ջակցել Արշակ II–ին

Օգտվելով իրավիճակից 364 թ գարնանը Շապուհ II–ը խոշոր ուժերով ներխուժեց Մեծ Հայք և Արշակ II–ի դեմ հանեց որոշ դժգոհ նախարարների Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Արշակ II–ը և նրա տաղանդավոր սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը չորս տարի հերոսա բար դիմադրավեցին պարսկական զորքերին և պահպանեցին Մեծ Հայքի թա գավորության անկախությունը Զենքով չհասնելով հաջողության՝ Շապուհ II–ը հաշտություն կնքելու պատրվակով 368 թ Տիզբոն հրավիրեց Արշակ II–ին և Վասակ Մամիկոնյանին նենգորեն կալանավորեց և սպանեց նրանց Նույն թվականին պարսկական 50 հազարանոց զորաբանակը ներխուժեց Մեծ Հայք ավերեց Արտաշատը Վաղարշապատը Վանը Նախճավանը Զարեհա վանը, Զարիշատը և այլ քաղաքներ գերեվարեց հարյուր հազարավոր բնա կիչների ռազմակալեց երկիրը Հայոց թագուհի Փառանձեմը փոքրաքանակ արքունի կայազորով և գանձերով ամրացավ Արշարունիք գավառի Արտա գերս ամրոցում և 14 ամիս հերոսաբար դիմադրեց թշնամուն սպասելով հռո մեական ուժերի օգնությանը թագաժառանգ Պապի և սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Ի վերջո՝ սովի և համաճարակի հարկադրան քով Արտագերսը հանձնվեց թշնամուն Պարսիկները կողոպտեցին Արշակու- նյաց գանձերը և տանջամահ սպանեցին Փառանձեմին

369–370 թթ Պապի և Մուշեղ Մամիկոնյանի շուրջ համախմբված հայրենա- սեր նախարարները երբ մի քանի հաջող մարտեր մղեցին պարսկական զավ- թիչների դեմ Հռոմի Վաղես կայսրը (364–378) համարձակվեց օգնական զո- րամաս ուղարկել Մեծ Հայք 371 թ գարնանը հայ–հռոմեական միացյալ ուժե րը Բագրևանդ գավառի Ձիրավ գյուղի մերձակա դաշտում գլխովին ջախջա- խեցին պարսկական զորաբանակը Շապուհ II–ը լքելով իր բանակը և կանա- նոցը հազիվ ճողոպրեց Պարսկաստան Նա հարկադրված եղավ կնքել հաշ տության պայմանագիր, ճանաչել Մեծ Հայքի անկախությունը և Պապ Արշա- կունու գահը (369–374) Այնուհետև երիտասարդ արքան եռանդունորեն զբաղվեց երկրի ներքին կյանքում ծառացած դժվարին խնդիրների լուծմամբ Նա զենքի ուժով ճնշեց կենտրոնական իշխանության դեմ ապստամբած իշ- խանություններին և վերամիավորեց ինքնագլուխ դարձած մի շարք «աշ- խարհներ» (Արցախ Փայտակարան Պարսկահայք, Կորճայք Աղձնիք, Ծոփք) Պապը փակեց կուսակրոն հաստատությունները որոնք խոչընդոտում էին

բնակչության վերարտադրությանը և կլանում երիտասարդ ուժերին կրճատեց եկեղեցու հողային կալվածները և եկեղեցու օգտին գանձվող հարկերը սահմանափակեց բարձրադաս հոգևորականության իրավունքները քաղաքական կարևոր հարցերի լուծման գործում Նա ընդարձակեց զինված ուժերը և բռնագրաված հողերը շնորհեց զինվորական ծառայություն կրող մանր ազնվականներին Պապի ընդգծված ազգային քաղաքականությունը հարուցեց հռոմեական արքունիքի դժգոհությունը Ի վերջո Պապ թագավորը դարձավ Վաղես կայսեր կազմակերպած դավադրության զոհը

Երկյուղելով հայ ժողովրդի ցասումից և Մեծ Հայքում հակահռոմեական տրամադրությունների ալիքից՝ Վաղես կայսրը Հայոց թագավոր ճանաչեց Պապի մերձավոր ազգական Վարազդատին (374–378) որն ապրել և կրթվել էր Հռոմում հռչակվել օլիմպիական մրցախաղերում Վարազդատը վարում էր Հռոմի և Պարսկաստանի միջև խուսանավելու և սեփական ուժերով Արշակունյաց թագավորության հզորությունը վերականգնելու քաղաքականություն Մինչդեռ սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը Պարսկաստանին դիմակայելու միջոցը համարում էր Մեծ Հայքում հռոմեական զորքերի կենտրոնացումը: Արքայի և սպարապետի միջև խորացած տարաձայնությունները հանգեցրին ողբերգական վախճանի Վարազդատը Մուշեղ Մամիկոնյանին դիտելով Մեծ Հայքը հռոմեական նահանգ դարձնելու կողմնակից և Պապի սպանության հանցակից 376 թ նրան սպանել տվեց խնջույքի ժամանակ Մամիկոնյան տոհմի թշնամությունը վաստակած արքան սպարապետության գործակալությունը հանձնարարեց իր դայակ Բատ Սահառունուն 378 թ Մուշեղ Մամիկոնյանի զարմիկը՝ Մանվելը Կարինի դաշտում պարսից օգնությամբ պարտության մատնեց արքունի զորաբանակին և Վարազդատին հարկադրեց փախչել Հռոմ Մանվել Մամիկոնյանի խնամակալությամբ Մեծ Հայքի թագավոր հռչակվեց Պապի անչափահաս որդի Արշակ III–ը (378–389)

378 թ վեստգոթերի դեմ Ադրիանապոլսի ճակատամարտում հռոմեական զորքերի ծանր պարտությունից և Վաղես կայսեր զոհվելուց հետո սաստկացան «բարբարոս» ցեղերի հարձակումները որոնց հետևանքով թուլացած կայսրությունը զրկվեց Մերձավոր Արևելքում գործուն քաղաքականություն վարելու և Սասանյան Պարսկաստանի առաջխաղացումը զենքով կանխելու հնարավորությունից Հռոմեա–պարսկական բանակցությունները հանգեցրին 387 թ հաշտության պայմանագրի կնքման որով Մեծ Հայքը բաժանվեց նրանց ազդեցության ոլորտների միջև: Մեծ Հայքի արևմտյան (հռոմեական) մասում գահակալեց Արշակ III–ը իսկ արևելյան (պարսկական) և մեծագույն մասում Խոսրով III–ը (387–389)

Արշակ III–ի մահից հետո Հռոմը վերացրեց Հայկական թագավորությունը հետևելով Հռոմի օրինակին Սասանյանները նույն՝ 389 թ Մեծ Հայքը վերամիավորելու մեղադրանքով տապալեցին և բանտարկեցին Խոսրով III Արշակունուն աթոռազրկեցին Հայոց կաթողիկոս Սահակ Ա Պարթևին Սակայն բախվելով հայ ժողովրդի և հայոց պետականության ավանդական սյուների նախարարական իշխանությունների հուժկու դիմադրությանը Սասանյան արքա Վահրամ (Վռամ) IV–ը (388–399) հարկադրված եղավ նույն թվականին հայկական գահը և Հայոց Մեծաց թագավոր տիտղոսը շնորհել Խոսրով III–ի եղբայր Վաղարշին Հայոց արքային տրվեց Վռամշապուհ նոր անունը (Վռամ IV–ի և նրա հայր Շապուհ III ի անուններով)

Վռամշապուհը (389–414) օգտվելով Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև ստեղծված քաղաքական հավասարակշռությունից բարեկամական կապեր հաստատեց նրանց արքունիքների հետ քառորդ դար գահակալեց խաղաղությամբ և իմաստությամբ մեծապես նպաստեց երկրի բարգավաճմանը հատկապես ազգային կրթության զարգացմանն ու մշակույթի բուռն վերելքին որոնցով իրապես պայմանավորվեց հայոց Ոսկե դարը» Վռամշապուհի հոգատարությամբ Հայոց կաթողիկոսական աթոռին շուտով վերահաստատվեց Սահակ Ա Պարթևը իսկ նրա տեղապահ ընտրվեց Մեսրոպ Մաշտոցը Նա հատուկ կարգավորեց և Պարսից արքունիքին ճանաչել տվեց հայոց նոր Գահնամակը նախարարությունների տեղերն ու պաշտոնները կառավարման նվիրապետական համակարգում Սահակ Ա Պարթևի խնդրանքով Մամիկոնյաններին հատկացրեց պատվավոր 5 րդ ‹ գահը իսկ նրա փեսա Համազասպ Մամիկոնյանին կարգեց Հայոց սպարապետ

Վռամշապուհը ինչպես նաև նրա հովանավորությամբ ասպարեզ մտած հայ տաղանդավոր գործիչներն ու մտավորականներն իրենց նախորդների մեկդարյա անպտուղ փորձով համոզվեցին որ օտարալեզու (հունարեն ասորերեն պարսկերեն) դպրոցներով կ մուրացածո» գրերով անհնար է զարգացնել ազգային կրթությունը գիտությունն ու մշակույթը Ուստի Վռամշապուհ արքան և նրա հազարապետ Առավանը հատուկ ջանասիրությամբ աջակցեցին Սահակ Պարթևին և Մեսրոպ Մաշտոցին հայոց նոր գրերի ստեղծման և ազգային դպրոցների բացման գործերում մեծապես խրախուսեցին նրանց լուսավորական ձեռնարկումները

Վռամշապուհի մահից հետո նրա որդի Արտաշեսի մանկահասակության պատճառով հայ նախարարների առաջարկով 414 թ կրկին թագավորեց բանտարկությունից ազատված Խոսրով III–ը բայց նույն տարում էլ վախճանվեց Օգտվելով պատեհ առիթից Պարսից արքա Հազկերտ I–ը հակառակ հայ նախարարների կամքին 416 թ Հայոց գահին դրեց իր որդի Շապուհին Սակայն

419 թ Շապուհի Տիզբոն մեկնելուց և սպանվելուց հետո հայ նախարարները Ներսես իշխանի գլխավորությամբ ապստամբեցին և թոթափեցին պարսից տիրապետությունը· Սասանյան նոր արքա Վահրամ (Վռամ) V Գոռը (421–439) հարկադրված եղավ Վռամշապուհի որդի Արտաշեսին ճանաչել Հայոց թագավոր (422–428) իսկ Համազասպ Մամիկոնյանի որդի Վարդանին Հայոց սպարապետ (422–451) Սակայն Վահրամ V Գոռը պարսկասեր նախարարներին հրահրեց Արտաշեսի դեմ նրանց պահանջով և կեղծ ամբաստանությամբ 428 թ տապալեց նրան Այնուհետև Հայաստանը հռչակվեց պարսից տերության առանձնահատուկ վարչամիավոր մարզպանություն որի առաջին մարզպան նշանակվեց Վեհմիհրշապուհը (428 443)

բ Պետական կարգը Արշակունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում (52–428) ավարտուն տեսք և իրավական ձևակերպում էին ստացել ավատապետական զարգացած հասարակարգին բնորոշ ինստիտուտները իշխող ազնվականության ավատատիրական սեփականության ձևերը նրանց ժառանգական իրավունքները արտոնություններն ու պարտականությունները տերունի–վասալ հարաբերությունների և կառավարման համակարգի սանդղածն (հիերարխիկ) կառուցվածքը և այլն Նվիրապետական «սանդուղքը» գլխավորում էր երկրի գերագույն միապետը Հայոց Արշակունի արքան Իշխող վերնախավի առաջին աստիճանը կազմում էին չորս կուսակալ «աշխարհների» Աղձնիքի Կորճայքի Նոր Շիրականի և Գուգարքի նախամեծար գահերեցները բդեշխները աշխարհատեր և գավառատեր նախարարները ինչպես նաև կրոնի և գաղափարախոսության բարձրաստիճան սպասավորները մասնավորապես քրմապետական իսկ 301 թվականից հետո կաթողիկոսական տոհմերը. Նրանք իրենց ավատատիրություններում կառավարում էին լիակատար իրավունքներով սակայն երկրի գերագույն տիրոջը արքային տված հավատարմության երդումը անխախտ պահպանելու, նրան ռազմական վարչական և այլ ծառայություններ մատուցելու պայմանադրությամբ· Բարձրաստիճան ազնվականների ավատատիրությունները կոչվում էին «Հայրենիք» կամ «Հայրենականք որոնք համարվում էին նրանց անտրոհելի տոհմական սեփականությունը և ժառանգաբար փոխանցվում ավագ սերունդներին Նվիրապետական «սանդուղքի» հաջորդ աստիճանը կազմում էին ազնվականության կրտսեր սերունդները «ոստանիկները և սեպուհները» որոնք իրենց անմիջական տերերից ստանում էին «պարգևականք կոչվող ավատատիրություններ նրանց հանդեպ զինվորական և վարչական ծառայություններ կատարելու պայմանադրությամբ

Բդեշխներն ու նախարարները ժառանգաբար արքունիքում զբաղեցնում էին իրենց հատկացված «գահերը» կամ «բարձ ու պատիվները» որոնց աստիճանները կամ խիստ հերթականությամբ կանոնակարգված տեղերը (ըստ նրանց տնտեսական և ռազմական հզորության) վավերացվում էին «Գահնամակ» կոչվող հատուկ արքունի հրովարտակով Հայոց արքան երկիրը կառավարում էր արքունիքին առընթեր վարչական մարմինների՝ գործակալությունների միջոցով Գործակալական պաշտոնները վարում էին տոհմիկ ազնվականության ներկայացուցիչները հիմնականում՝ ժառանգաբար սերունդներին փոխանցելով իրենց հմտությունները Արշակունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում կարևոր էին հետևյալ գործակալությունները

1 Հազարապետություն որի գործակալը ղեկավարում էր երկրի տնտեսական գործերը հարկագանձումներն ու եկամուտների բաշխումը անտառատնկումները շինարարական աշխատանքները մասնավորապես քաղաքների բերդերի ճանապարհների կամուրջների, ջրանցքների կառուցումները Այդ գործակալությունը տարբեր ժամանակներում վարել են Գնունի և Ամատունի իշխանատների ներկայացուցիչները

2 Մարդպետություն որի գործակալը հսկում էր թագավորի ապարանքը կանանոցը բերդերն ու ամրոցները ղեկավարում արքունի տնտեսությունը կալվածները եկամուտներն ու գանձերը, գլխավորում «մարդպետական» կոչվող հեծյալ զորագունդը հոգում արքայազունների դաստիարակությունը մեծարվում «Հայր» պատվանունով

3 Սպարապետություն որի գործակալը երկրի ռազմական ուժերի գերագույն հրամանատարն էր և այդ գործում թագավորի առաջին տեղակալը. Սույն գործակալությունը գերազանցապես վարում էին Մամիկոնյան նախարարական տան ներկայացուցիչները

4 Մեծ դատավորություն, որի գործակալը ղեկավարել է դատական ատյանները ընդունել հասարակակցն կյանքը կարգավորող օրենքներ ու կանոններ հետևել դրանց կենսագործմանը այդ գործերում համարվել թագավորի առաջին խորհրդականը Մեծ դատավորության գործակալությունը Հայոց քրմապետի իսկ 301 թվականից հետո Հայոց հայրապետի (կաթողիկոսի) մենաշնորհն էր

5 Մաղխազություն որի գործակալը գլխավորում էր արքունի պահակազորը և թիկնազորը հոգում թագավորի անձի և նրա ընտանիքի պաշտպանությունը: Այդ գործակալությունը ժառանգաբար վարում էին Խորխոռունի նախարարական տան ներկայացուցիչները

6 Թագադիր ասպետություն որի գործակալը ղեկավարում էր նորընծա արքայի թագադրման և արքունի ապարանքի արարողությունները ընդունում

և ճանապարհում օտարերկրյա դեսպաններին Այդ գործակալությունը ժառանգաբար վարում էին Բագրատունյաց տոհմի ներկայացուցիչները

7 Սենեկապետություն որի գործակալը ղեկավարում էր պետական գրագրությունները համարվում արքունի դիվանի քարտուղարը դպրապետը և կնքապահը Արքայի հանձնարարությամբ այդ պաշտոնը վարում էին հավատարիմ, գրագետ և օտար լեզուների տիրապետող ազնվականներ

Մատենագրական աղբյուրներում ըստ խնդրո հիշատակվում են նաև շահախոռապետ որսապետ տակառապետ հանդերձապետ դահճապետ մունետիկ շահապ գրչունիք նամակունիք սպանդունիք դրան եպիսկոպոս և այլ անվանումներով միջին ու մանր գործակալություններ Արշակունիների արքայատան անկումից (428 թ) հետո հիմնականում հարատևեցին համապետական նշանակություն ունեցող գործակալությունները որոշ գործակալություններ վերաիմաստավորվեցին իսկ պալատական նեղ նշանակություն ունեցողները դադարեցին գործելուց

Արշակունյաց Հայաստանում զինված ուժերը համալրվում էին արքունի և նախարարական զորամիավորումներով· Հայոց բանակի և նախարարների հեծյալ մարտիկների թիվը վավերացված էր «Զորանամակ» կոչվող արքունի հրովարտակով Տրդատ III Մեծի օրոք (287–330) հայկական զորաբանակի մարտիկների թիվը հասնում էր 70 հազարի· IV դարում Սասանյան Պարսկաստանի սպառնալիքները հարկադրեցին մեծացնել հայկական զինված ուժերի թվաքանակը Մեզ հասած «Զորանամակի» համաձայն IV դարի երկրորդ կեսին 86 նախարարություններ հայոց զորաբանակը համալրում էին 84 հազար մարտիկներով իսկ արքունի հեծելագունդը կազմում էր 40 հազար միավոր Զինված ուժերի կորիզը կազմող այրուձին համալրվում էր գերազանցապես ազնվականներով որոնք վաղ հասակից մասնագիտանում էին ձիավարժության, որսախաղերի և զինավարժությունների մեջ

6 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ V–IX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ա Մարզպանական Հայաստանը

Մարզպանական Հայաստանն արտոնյալ կարգավիճակով ինքնավար պետություն էր, որտեղ պահպանվում էին հայ նախարարների և բարձրադաս հոգևորականների ավանդական իրավունքներն ու արտոնությունները պաշտոնակալությունները հայկական զորաբանակը հարկային համակարգը և այլն Սասանյաններին տրվում էին միայն այն հարկերը որոնք գանձվում էին վերջին հայ Արշակունիների օգտին Հայ նախարարների քաղաքական միասնությունն արտահայտ-

վում էր ընդհանուր զորաբանակով որը գլխավորում էր Հայոց սպարապետը կառավարման միասնական համակարգով ըստ անհրաժեշտության Հայոց կաթողիկոսի նախագահությամբ գումարվող համազգային ժողովով

443 թ Պարսից արքա Հազկերտ II–ը (439–457) Հայոց մարզպան նշանակեց ազդեցիկ իշխան Վասակ Սյունուն (443–451): 440–ական թթ պարսից արքունիքը որդեգրեց Մարզպանական Հայաստանի պետական ինքնավարությունը վերացնելու և այն պարսկական սովորական նահանգի վերածելու քաղաքականություն Այդ ծրագրի կենսագործումը դյուրացնելու համար 442 թ հայկական զորաբանակը սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ուղարկվեց Միջին Ասիա քուշանների դեմ պատերազմելու 447 թ «աշխարհագիր» (մարդահամար և եկամուտների հաշվառում) կատարելու պատրվակով պարսիկ պաշտոնյա Դենշապուհը ավելացրեց Հայաստանից գանձվող հարկերի չափերը Նա նաև սահմանափակեց հոգևորականների իրավունքները խարդախ ու բանսարկու միջոցներով պառակտեց հայ նախարարների միասնությունը հայրենասեր նախարարներին զրկեց իրենց ժառանգական պաշտոններից և արտոնություններից դրանք հանձնելով հայրենադավների կամ պարսիկների խրախուսեց չարաշահումներն ու կամայականությունները ոտնահարեց հայ ժողովրդի ազգային և կրոնական զգացումները

Վերոհիշյալ նախապատրաստական քայլերից հետո Հազկերտ II–ը 449 թ հատուկ հրովարտակով հայոց կառավարությունից պահանջեց ուրանալ քրիստոնեությունը և ընդունել զրադաշտականություն որով հայերը կզատվեին դաշնակից բյուզանդացիներից և աստիճանաբար կձուլվեին պարսիկների մեջ: Նույն թվականին հայոց համազգային ժողովում հայկական կառավարությունը, հայ մեծամեծ նախարարներն ու հոգևորականները միահամուռ մերժեցին Պարսից արքունիքի պահանջները Մերժողական պատասխանը որակվեց հակապետական խռովություն Հայաստանի իշխանության ներկայացուցիչները կանչվեցին Տիզբոն պատասխանատվության Հաշվեհարդարից խուսափելու համար նրանք դիմեցին առերես հավատափոխության և 449 թ աշնանը վերադարձան հայրենիք որտեղ արդեն տարերայնորեն ծավալվել էր պայքարը պարսկական բռնությունների դեմ

Գլխավորելով ազգային–ազատագրական պատերազմը հայ նախարարները 449 թ վերջին զավթիչներից լիովին ազատագրեցին երկիրը վերակազմեցին հայոց կառավարության ազգային դիմագիծը և խնդիր դրեցին վերահաստատել Հայկական թագավորությունը գահի թեկնածուներ առաջադրելով Վարդան Մամիկոնյանին Վասակ Սյունուն և Վահան (Ներշապուհ) Արծրունուն

Պարսկական արքունիքը կեղծ խոստումներով 450 թ. ամռանն իր կողմը հրապուրեց մարզպան Վասակ Սյունուն և ուրիշ նախարարների ու պառակտեց հայոց պայքարի միասնական ճակատը: Սակայն հայկական զորաբանակը և ժողովրդական աշխարհազորը Վարդան Մամիկոնյանի և նրա զինակիցների գլխավորությամբ 451 թ. մայիսի 26-ին Ավարայրի ճակատամարտում շահած հաղթանակով ինչպես նաև հետագա հաջող լեռնային մարտերով Հազկերտ II-ին հարկադրեցին Հայաստանից հետ կանչել պարսկական զորքերի մնացորդները հրաժարվել կրոնափոխության ծրագրից թեթևացնել հարկերը ճանաչել հայոց պետականության ինքնուրույնությունը և վարել սիրաշահելու քաղաքականություն

Պարսից արքա Պերոզը 470-480 ական թթ. դարձյալ մեծացրեց Հայաստանից գանձվող հարկերի չափերը, բորբոքեց կրոնական նոր հալածանքներ սաստկացրեց բռնությունները հայրենասեր նախարարների դեմ և վերստին սպառնաց հայոց պետականության ինքնուրույնությանը

Հայաստանում սրված դժգոհությունները հանգեցրին նոր ազատագրական պատերազմի: 482 թ. հայկական զորքերը սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, ջախջախեցին պարսկական ուժերին տապալեցին պարսիկ մարզպան Ատրվշնասպին և Հայոց տանուտեր ընտրեցին երնելի իշխան Սահակ Բագրատունուն Դվինում կազմվեց ազգային նոր կառավարություն որը խնդիր դրեց վերականգնել Հայկական թագավորությունը Սահակ Բագրատունու կամ Վահան Մամիկոնյանի գահակալությամբ: Պարսկական պատժիչ զորքերը ջախջախիչ պարտություն կրեցին նաև 482 թ. Ակոռի գյուղի (Մասիսի լանջին) և 483 թ. Ներսեհապատ գյուղի (Արտազ գավառում) մոտերքում տեղի ունեցած ճակատամարտերում

Կուր գետի ափին 483 թ. Ճարմանայնու դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում թեև հայ-վրացական միացյալ զորքերը պարտվեցին և տվեցին զգալի կորուստներ (զոհվեցին Սահակ Բագրատունին Վահան Մամիկոնյանի եղբայր Վասակը և ուրիշներ) սակայն Վահան Մամիկոնյանը մերժեց պարսկական հրամանատարության հաշտության առաջարկը և շարունակեց լեռնային համառ կռիվները Սասանյանների պատժիչ զորքերի դեմ

Հեփթաղների դեմ 484 թ. պատերազմում Պարսկաստանի պարտությունից և Պերոզի զոհվելուց հետո Սասանյան նոր արքա Վաղարշը Հայաստանից դուրս բերեց պարսկական զորքերը և հաշտության առաջարկով Նիխոր Վշնասպդատի գլխավորությամբ մի պատվիրակություն ուղարկեց Վահան Մամիկոնյանի մոտ Արտազ գավառի Նվարսակ գյուղում ստորագրած հայ-պարսկական հաշտության պայմանագրի համաձայն Սասանյան արքունիքը վերստին հաստատեց Մարզպանական Հայաստանի քաղաքական ինք

նուրությունը և նախարարների ավանդական իրավունքները պարտավոր վեց չմիջամտել նրանց ներքին գործերին չխրախուսել հայրենադավ ու հա վատուրաց մարդկանց չցուցաբերել կամայականություններ հարգել հայերի դավանանքի ազատությունը Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանը 485 թ. ճա նաչվեց նաև տանուտեր Հայոց և մարզպան 505 թ նրան հաջորդեց կրտսեր եղբայրը Վարդ Մամիկոնյանը Այդ իրավիճակը Մարզպանական Հայաստա նում պահպանվեց մինչև 570–ական թթ

Մարզպանական Հայաստանի քաղաքական ինքնուրույնությունը վերստին վտանգվեց 560–570–ական թթ կապված պարսկա–բյուզանդական հարաբե-րությունների լարման և քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ Սասանյան արքա Խոսրով I Անուշիրվանի ծավալած բռնությունների ու զավթողական ծրագրերի հետ Հայաստանի պարսիկ մարզպան Սուրենը (564–571) հենվե լով Դվինում տեղակայված պարսկական 15 հազարանոց զորաբանակի վրա ծանրացրեց հարկերը սկսեց ոտնահարել հայ նախարարների ու հոգևորա-կանների իրավունքները սաստկացրեց կամայականություններն ու բռնու-թյունները հայրենասեր ուժերի հանդեպ հիմնեց ատրուշաններ և բորբոքեց կրոնական հալածանքները՝ Պարսից քաղաքականության դեմ ուղղված հա մաժողովրդական սուր դժգոհությունները ի վերջո հանգեցրին հուժկու ազ գային–ազատագրական պատերազմի որը գլխավորեց Հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյան Փոքրը (մարզպան Վարդ Մամիկոնյանի թոռը)՝ Զինված ելույթի առիթ դարձավ Սուրեն մարզպանի ձեռքով Հայոց սպարապետի եղբոր Մանվել Մամիկոնյանի սպանությունը

571 թ վաղ գարնանը հայկական բանակը Վարդան Մամիկոնյանի առաջ նորդությամբ գրավեց Դվինը ոչնչացրեց պարսկական զորքերին և սպանեց մարզպանին Նուտով պարսկական 20 հազարանոց մի զորաբանակ՝ Վահրամ Միհրևանդակի հրամանատարությամբ ներխուժեց Հայաստան բայց խաղա-մախու ճակատամարտում Վարդան Մամիկոնյանի փայլուն ռազմավարու-թյամբ խորտակիչ պարտություն կրեց և դուրս շպրտվեց երկրի սահմաններից Այնուհետև Վարդան Մամիկոնյանը իր շուրջը համախմբելով նաև Կովկասի քրիստոնյա ժողովուրդներին (աղվաններ վրացիներ եգերացիներ աբխազ-ներ ալաններ) թոթափեց պարսից գերիշխանությունը և դիմեց Բյուզանդա կան կայսրության հովանավորությանը

Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև բորբոքվեց նոր պատերազմ, որը փոփոխակի հաջողություններով և որոշ ընդմիջումներով տևեց շուրջ 20 տա րի Պատերազմն ավարտվեց 591 թ կնքված հաշտության պայմանագրով ո րի համաձայն Հայաստանի և Այսրկովկասի մեծագույն մասն անցավ Բյուզան-դիայի գերիշխանության ներքո Պարսկա–բյուզանդական մրցապայքարը Հա-

յաստանի և Այսրկովկասի համար շարունակվեց մինչև արաբական արշավանքները (630–ական թթ)

Բ Կացությունը Արևմտյան Հայաստանում

Բյուզանդական տիրապետության ներքո գտնվող Արևմտյան Հայաստանը բովանդակում էր Փոքր Հայք Ներքին Հայք և Նախարարական (Սատրապական) Հայք վարչամիավորները Հռոմեական կայսրությունը IV դարի վերջին Փոքր Հայքը տրոհեց Առաջին Հայք (Սեբաստիա կենտրոնով) և Երկրորդ Հայք (Մելիտինե կենտրոնով) նահանգների Նույն ժամանակամիջոցում Ներքին Հայքը որն հիմնականում ընդգրկում էր Բարձր Հայքը նույնպես վերածվեց կայսերական նահանգի կոմեսի գլխավորությամբ Նախարարական Հայքը կազմված էր Մեծ Ծոփք Փոքր Ծոփք Անձիտ Անգեղտուն Հաշտյանք և Բալահովիտ գավառներից

Մինչև Հուստինիանոս I կայսեր գահակալումը (527 565) Արևմտյան Հայաստանի վերոհիշյալ նահանգներում հայ նախարարները պահպանում էին իրենց ժառանգական հողատիրությունները սեփական ռազմական ուժերը ավանդական իրավունքներն ու արտոնությունները Այսինքն հայոց ավատապետության հիմքերն Արևմտյան Հայաստանում նույնպես մնացել էին անսասան Հայոց իշխանատների ռազմական ու տնտեսական ինքնուրույնությունը մշտապես խոչընդոտում էր կայսրության վարած կլանման (ասիմիլյացիայի) քաղաքականությանը Չհանդուրժելով նման իրավիճակը Հուստինիանոս I–ը 529 թ հրովարտակով վերացրեց հայ նախարարների սեփական զորամասեր ունենալու իրավունքը և նրանց զրկեց իրենց ռազմական հզորությունից Նույն հրովարտակով կայսրությանը ենթակա բոլոր հողերը միացվեցին առանձին ռազմական շրջանի (ստրատեգիայի) մեջ բյուզանդացի ստրատեգոսի գլխավորությամբ որի կենտրոնն էր Կարին քաղաքը Այնուհետև հայ երիտասարդները որպես Բյուզանդիայի քաղաքացիներ հավասարապես զորակոչվում էին կայսերական բանակ 536 թ նոր հրովարտակով Արևմտյան Հայաստանի տարածքը բաժանվեց Առաջին Երկրորդ Երրորդ և Չորրորդ Հայք նահանգների Հայ նախարարների տնտեսական հզորությունն ու ինքնուրույնությունը պայմանավարված էր նրանց հայրենատիրություններով որոնք հորից (պատրոնից) անտրոհելիորեն փոխանցվում էին ավագ որդուն 536 թ հրովարտակով նախարարների կրտսեր որդիներին ու դուստրերին այն է մանր ու միջին ազնվականներին նույնպես իրավունք վերապահվեց հավասար հիմունքներով կալվածներ ստանալ իրենց պատրոններից որով իսկ փոշիացվում էր հայ նախարարների տնտեսական հզորությունը Հուստինիանոս I–ի վերափոխությունները առաջ բերեցին հայ նախարարների խոր դժգոհությունները ու

ապստամբական շարժումները որոնք երբեմն ուղեկցվում էին արյունալի բախումներով Այդ պատճառով կայսրությանը չհաջողվեց հիմնովին կենսագործել իր մտադրություններն Արևմտյան Հայաստանում

գ Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը արաբական տիրապետության դեմ

Արաբական թերակղզում բնակվող սեմական վաչկատուն ցեղերը VI դարի վերջին և VII դարի սկզբին իսլամական կրոնի դրոշով համախմբվեցին իրենց հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդի խալիֆայի շուրջ ստեղծեցին հզոր ռազմական ուժեր (ցեղային աշխարհազորներ): 630–640–ական թթ. արաբները խորտակեցին Սասանյան պետությունը պարտության ենթարկեցին Բյուզանդական կայսրությանը և իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Մերձավոր Արևելքի երկրներում

Հայաստանում Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի գերիշխանության անկումից հետո Հայոց մարզպան և սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին վերամիավորեց երկրի արևմտյան (բյուզանդական) և արևելյան (պարսկական) հատվածները իր շուրջը համախմբեց նախարարական ուժերը և դարձավ երկրի փաստական կառավարիչը իշխանը (639–654)

Բյուզանդական կայսրությունն իր ազդեցությունը Հայաստանում իսպառ չկորցնելու և Թեոդորոս Ռշտունուն սիրաշահելու նպատակով 640 թ նրան շնորհեց «պատրիկի» և կյուրապաղատի» բարձրագույն տիտղոսներ Հենց այդ ժամանակ էլ 640–643 թվականներին, արաբները կազմակերպեցին իրենց առաջին կողոպտչական արշավանքները դեպի Հայաստան 650 թվականին հակահարված հասցնելով Հայաստան ներխուժող արաբական զորքերին՝ Թեոդորոս Ռշտունին հզորացրեց այրուձին ամրապնդեց երկրի սահմանները և վարեց ինքնուրույն քաղաքականություն որը հարուցեց բյուզանդական արքունիքի դժգոհությունը

Բյուզանդիայի հետ քաղաքական և դավանական հարցերի շուրջ լարված հարաբերությունների պայմաններում Թեոդորոս Ռշտունին 652 թ Ասորիքի և Միջագետքի արաբական կուսակալ Մուավիայի հետ կնքեց ձեռնտու հաշտության պայմանագիր Խալիֆայության գերիշխանությունը ճանաչելու պայմանով Հայաստանը երեք տարով ազատվեց հարկավճարից պահպանեց իր զորքերը և ինքնուրույնությունը կառավարման բոլոր հարցերում արաբները պարտավորվեցին զորք չմտցնել հայկական հողեր Շուտով Թեոդորոս Ռշտունին արաբական մի զորամասի օգնությամբ ջախջախեց Հայաստան ներխուժած բյուզանդական զորքերին ազատագրեց երկրի հյուսիսարևմտյան հողերը հասնելով մինչև Տրապիզոն Խալիֆայությունը Թեոդորոս Ռշտունուն ճանաչեց Հայոց Վրաց և Աղվանից գերագույն իշխան

Թեոդորոս Ռշտունուն հաջորդեցին նախ Համազասպ Մամիկոնյանը (654–661) ապա Գրիգոր Մամիկոնյանը (661 685) որոնց կառավարման տարիներին Հայաստանն ապրեց ինքնավար և խաղաղ ստեղծագործական կյանքով Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին (685–689) զոհվեց արաբա–բյուզանդական նվաճողների դեմ մարտերից մեկում Նրան հաջորդեցին նախ Ներսեհ Կամսարականը (689–693) ապա Սմբատ Բյուրատյան Բագրատունին (693–726) 695 թ արաբական զորքերը ներխուժեցին Հայաստան և Սմբատ Բյուրատյան Բագրատունուն հարկադրեցին ճանաչել խալիֆայության գերիշխանությունը Աբդ ալ–Մալիք խալիֆայի եղբայր Մուհամմադ իբն Մրվանը որը նշանակվել էր Ջազիրայի Ատրպատականի և Արմինիայի փոխարքա 701 թ վերջնականորեն նվաճելով Հայաստանը Վիրքը և Աղվանքը դրանցից կազմեց Արմինիա վարչամիավորը արաբ ոստիկան Աբդալլահի գլխավորությամբ

Արաբական խալիֆայությունն այնուհետև հրաժարվեց հայ նախարարների ավատատիրական իրավունքներն ու գործակալական պաշտոնները ճանաչելուց սկսեց վարել պետական–քաղաքական կյանքից նրանց դուրս մղելու բռնի քաղաքականություն Նվաճված քրիստոնյա ժողովուրդները հայտարարվեցին «քյաֆուրներ (անհավատներ) և մահմեդական տիրողների խոնարհ հարկատուներ Հայ ազնվականները չհամակերպվելով նվաճողների տիրապետության և նրանց վարած քաղաքականության հետ համառ պայքար մղեցին Հայաստանի ինքնիշխանության և իրենց ավանդական իրավունքների վերականգնման համար. 703–705 թթ հայոց զինված ապստամբությունից հետո Վալիդ I խալիֆան (705–715) ծրագրեց խարդախությամբ բնաջնջել արաբական տիրապետության հաստատմանը խոչընդոտող հայ նախարարական տոհմերին

Այդ ծրագրի իրագործումը հանձնարարվեց արաբ զորավար Կասըմին որը 705 թ խաբեությամբ իր մոտ հրավիրեց 1200 հայ ազնվատոհմիկների, փակեց նրանց Նախճավանի և Խրամի եկեղեցիներում ապա բոլորին ողջակիզեց Այդ ոճրագործությամբ արաբները ծանր հարված հասցրին հայոց ռազմաքաղաքական ուժերին Ղևոնդ պատմագրի խոսքերով «երկիրը թափուր մնաց նախարարների տոհմերից»: Այնուհանդերձ հայոց անկոտրում պայքարը խալիֆայությանը հարկադրեց վերականգնել հայ նախարարների քաղաքական իրավունքները և նրանց ժառանգական հայրենատիրույթները Բագրատունիներին վստահել Հայոց իշխանի պաշտոնը վճարել Հայոց սպարապետի գլխավորած այրուձիի ռոճիկը

Հայաստանում իրավիճակը բարդացավ Հայոց իշխանի պաշտոնում Աշոտ Բագրատունուն (732–749) հաջորդած Մուշեղ Մամիկոնյանի կառավարման տարիներին (749–753) երբ խալիֆայության գլուխ եկած Աբբասյանները

վերստին ծանրացրին հարկերը սաստկացրին բռնությունները և հալածանքները: Այդ պատճառով Հայաստանում բռնկվեց նոր զինված ապստամբություն որը գլխավորեց Մուշեղ Մամիկոնյանը: Ի վերջո ապստամբությունը ճնշվեց Մուշեղ Մամիկոնյանը պաշտոնազրկվեց և Հայոց իշխան ճանաչվեց Սահակ Բագրատունին (753–775) իսկ Հայոց սպարապետ՝ Սմբատ Բագրատունին

Արաբական տիրապետության դեմ հաջորդ հուժկու ազատագրական պատերազմը ծավալվեց 774–775 թթ որը գլխավորեց Մուշեղ Մամիկոնյանը Բագրևանդ գավառի Բագավան ավանի և Կոգովիտ գավառի Արուճ գյուղի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտերում երբ Մամիկոնյանների և նրանց հարող իշխանների ուժերը ջախջախեցին արաբական զորքերին ապստամբությանը միացան նաև Սահակ և Սմբատ Բագրատունիները ինչպես նաև մի շարք ուրիշ նախարարներ: Պատմիչ Ղևոնդը գրում է որ ապստամբները նպատակ ունեին վերականգնել Հայոց թագավորությունը հավատալով «որ այժմ շուտով թագավորության գավազանը կրկին կվերադարձվի Թորգոմի տանը». Սակայն 775 թ ապրիլի 24–ին արաբական 30 հազարանոց բանակը Բագրևանդ գավառի Արծն գյուղի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտության մատնեց հայկական զորքերին, մարտում զոհվեցին Մուշեղ Մամիկոնյանը Սահակ և Սմբատ Բագրատունիները, ուրիշ երևելի իշխաններ·

Ապստամբության պարտությունից հետո հուսալքված և ծանր կորուստներ կրած մի շարք նախարարական տոհմեր Մամիկոնյանները Կամսարականները Ամատունիները Գնունիները Ռշտունիները և ուրիշներ գաղթեցին Բյուզանդիա

Քաղաքական ասպարեզից հիշյալ նախարարական տոհմերի հեռանալուց հետո Հայաստանում նոր հզորացում ապրեցին Բագրատունիները Արծրունիները Սյունիները Պահլավունիները և ուրիշներ

VIII–IX դարերում առանձնապես նշանավորվեցին Բագրատունիները, որոնց տոհմաճյուղերը Հայաստանում և Այսրկովկասի երկրներում հասան անվերապահ գերակայության Հայաստանից արտագաղթած նախարարական տոհմերի տիրույթները (Մոկք Տարոն Սասուն Արշարունիք Շիրակ, Աշոցք Տաշիր Տայք Կղարջք և այլն) գերազանցապես անցան Բագրատունիներին ճկուն դիվանագիտությամբ և շրջահայաց քաղաքականությամբ շահելով խալիֆայության վստահությունը՝ Բագրատունիները Հայոց իշխանի և սպարապետի գերագույն պաշտոնները դարձրին իրենց տոհմական մենաշնորհը անվիճելիորեն տնօրինեցին երկրի քաղաքական և ռազմական կյանքը

Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին (մոտ 790–826), որը հայտնի է Քաջ և Մսակեր մականուններով, իշխանանիստը Կոգովիտ գավառի Դարույնք ամրոցից տեղափոխեց Արշարունիք գավառի Բագարան բերդաքաղաք (Ախուրյանի

աջ ափին) Նրա եղբայր Շապուհն ստանձնեց Հայոց սպարապետի պաշտոնը Քայքայվող և ճգնաժամային օրեր ապրող խալիֆայությունը հարկադրված ե ղավ ճանաչել Աշոտ Բագրատունի Քաջի ինքնիշխանությունը համակերպվե լով Հայաստանում և Այսրկովկասում Բագրատունյաց գերակայության հետ

Աշոտ Բագրատունի Քաջի մահից հետո Հայոց իշխանի կամ իշխանաց իշ խանի գերագույն պաշտոնը ժառանգեց նրա ավագ որդի Բագարատ Բագրա տունին (826–851) իսկ սպարապետությունը կրտսեր որդի Սմբատ Բագրա-տունի Աբլբասը Բագարատ Բագրատունին որ մինչ այդ Տարոնի տերն էր իշ-խանանիստը դարձրեց Խլաթ քաղաքը IX դարի առաջին կեսին հարկերի գանձումը Հայաստանում նույնպես վերապահված էր Հայոց իշխանին և խա լիֆայության գերիշխանությունն արտահայտվում էր Հայոց իշխանից տարե-կան որոշ հարկեր ստանալու միջոցով

Մութավաքիլ խալիֆան (847–861) որոշ չափով ամրապնդելով խալիֆա-յության դիրքերը Բագրատունիների իշխանությունը վերացնելու ծրագրով 849 թ Հայաստանի կառավարիչ և հարկերի հավաքման վերակացու նշանա-կեց Աբու Սայիդ (Աբուսեթ) ոստիկանին Միաժամանակ արաբական զորքերն սկսեցին ասպատակել երկիրը Հայաստանում նվաճողների դեմ ծավալվեց նոր ազատագրական պատերազմ որը փոփոխակի հաջողություններով շա-րունակվեց մինչև 855 թ Ի վերջո խալիֆայությունն ստիպված եղավ իր զոր քերը դուրս բերել Հայաստանից և ճանաչել նրա ինքնավարությունը

V–IX դարերը այսինքն Արշակունյաց գահի անկումից մինչև Բագրատու-նյաց գահի հիմնադրումը պատմագիտության մեջ սովորաբար հրամցվում է նաև որպես հայոց պետականության անկման ժամանակաշրջան Այդ անհիմն մտահանգումն առաջացել է հայոց պետականությունը նրա արքայական գա-հին նույնացնելու պարզունակ և թյուր պատկերացումից Այսինքն բոլորովին անտեսելով պետականության էական հատկանիշները և բացարձակացնելով նրա բարձրագույն խորհրդանիշը արքայական գահը վերջինիս անկումը (կո ռուստը ընդհատումը) ինքնաբերաբար դիտում են նաև որպես պետականու-թյան ամբողջ համակարգի անկում (կորուստ ընդհատում)

Սակայն հիշյալ ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրությունը միանգամայն հավաստում է որ Արշակունյաց գահի անկումից հետո հայ ժո ղովրդի համառ և հերոսական պայքարի շնորհիվ ավելի քան 450 տարի հա-րատևեցին հայոց պետականության հիմնական կառույցները հատկապես ա-վատապետական համակարգը, նախարարության և հոգևորականության ինք նիշխանությունը նրանց գործակալական պաշտոնները իրավունքներն ու արտոնությունները V IX դարերում հայ նախարարների և հոգևորականների գլխավորությամբ ընթացած հուժկու ազգային–ազատագրական պատերազմ

ները գերազանցապես նպատակամղված էին օտար նվաճողների տիրապետության թոթափմանը և հայոց պետականության կորսված փառքի արքայապատիվ գահի վերականգնմանը Այդ խնդիրներն իրենց լուծումը գտան Բագրատունյաց թագավորության հաստատմամբ

7 ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (IX–XI ԴԱՐԵՐ)

851 թ Հայոց իշխան Բագարատ Բագրատունու իսկ 852 թ նրա որդիների Աշոտ և Դավիթ Բագրատունիների ինչպես նաև Սասունի իշխան Հովնան Բագրատունու գերեվարումից հետո Հայոց իշխանի պաշտոնն ստանձնեց սպարապետ Սմբատ Բագրատունի Աբլբասը (852–855) Սակայն 855 թ նա նստ ձերբակալվեց և աքսորվեց Սամառա: Հայաստանից արաբական զորքերի դուրս բերելուց հետո խալիֆայությունը նույն 855 թ Հայոց սպարապետ ճանաչեց Սմբատ Բագրատունու 35–ամյա որդուն Աշոտ Բագրատունուն Մութավաքիլ խալիֆայի սպանությունից (861 թ) և գահակալական նոր կռիվների բորբոքումից հետո մի շարք երկրներ խալիֆայությունից անկախացան Հայաստանում և Այսրկովկասում իր ազդեցությունը պահպանելու մտահոգությամբ 862 թ խալիֆայությունը Աշոտ Բագրատունուն ճանաչեց Հայոց Վրաց և Աղվանից իշխան նրան վերապահելով նաև հարկերի գանձման իրավունքը Նույն թվականին Աշոտ Բագրատունին Հայոց սպարապետության գործակալությունը հանձնեց իր կրտսեր եղբորը Աբաս Բագրատունուն

Աշոտ Բագրատունին 860–ական թթ. կարգավորեց կառավարման մարմինները իր գերակայության ներքո համախմբեց Հայաստանի և Այսրկովկասի ազդեցիկ իշխանական տոհմերին վարեց խոհեմ ներքին և արտաքին քաղաքականություն Շուտով (հավանաբար 869 թ) հայ իշխանների և բարձրադաս հոգևորականների համատեղ խորհրդում Աշոտ Բագրատունին հռչակվեց Հայոց թագավոր Այդ մասին են վկայում նաև Սևանի 874 թ արձանագրությունը որտեղ Աշոտ Բագրատունին հիշատակվում է Հայոց թագավոր և Գառնիի 879 թ արձանագրությունը որտեղ նրա տիկին Կատրանիդեն իրեն անվանում է Հայոց թագուհի 876 թ Աշոտ Բագրատունին բացահայտեց իր և հայ մեծամեծ իշխանների դեմ արաբ ոստիկան Ահմադի գլխավորությամբ խալիֆայության նախապատրաստած դավադրությունը ձերբակալեց ոստիկանին զինաթափեց արաբական զորքերին և նրանց ծանակելով արտաքսեց երկրից

Անկախացած և ռազմաքաղաքական վերելքի ուղին բռնած Հայաստանը շուտով գրավեց նաև Բյուզանդիայի ուշադրությունը: Մակեդոնական (Հայկական) կայսերատան հիմնադիր Վասիլ I–ը (867–886) փորձում էր շահել Աշոտ

Բագրատունու գինակցությունն ընդդեմ խալիֆայության Սակայն Աշոտ Բագ
րատունին բարեկամական հարաբերություններ հաստատելով Վասիլ Ի–ի
հետ խոհեմաբար չեզոքություն պահպանեց հակամարտող կողմերի միջև
Մութամիդ խալիֆան, հայ–բյուզանդական մերձեցումը կասեցնելու և Աշոտ
Բագրատունուն սիրաշահելու նպատակով 885 թ նրան ճանաչեց «թագավոր
Հայոց և Վրաց» (‹մալիք Արմինիա վա Ջուրզան›) Հայոց արքայի գահը ճա
նաչեց նաև Բյուզանդիայի Վասիլ Ի կայսրը

Բագրատույաց նորահիմն և միջազգային ճանաչման արժանացած թագա
վորության իրավասությունը տարածվում էր Հայաստանի մեծագույն մասի
վրա բացառությամբ Բյուզանդիային միացված արևմտյան «աշխարհների›
(Փոքր Հայք Բարձր Հայք Ծոփք) և խալիֆայության Ջազիրա կուսակալու-
թյանը կցված հարավային որոշ գավառների

Հայ և արաբ պատմագիրների հաստատմամբ Աշոտ Ի Բագրատունու օրոք
(885–890) Հայոց թագավորության սահմանները հարավում ընդգրկում էին
Կորճայք և Աղձնիք «աշխարհների› մեծ մասը (մինչև Ջազիրա) հա
րավ–արևելքում հասնում էին մինչև Ատրպատական արևելքում մինչև Պար
տավ արևմուտքում մինչև Ծոփք և Բարձր Հայք աշխարհները հյու
սիս–արևմուտքում մինչև Եգերաց աշխարհը հյուսիսում մինչև Կովկասյան
Մեծ լեռնաշղթան և Ալանաց դուռը Աշոտ Ի–ի գերիշխանությանն են ենթարկ
վել Վրաց գահերեց իշխան Ատրներսեհ Բագրատունին և Հայոց Արևելից կող-
մերի (Արցախ Ուտիք, Կամբեճան) թագավոր Համամ Բագրատունին Հայոց և
Վրաց թագավորության հյուսիսային սահմաններն ամրապնդելու մտահոգու
թյամբ Աշոտ Ի–ը 887 թ արշավեց մինչև Կովկասյան Մեծ լեռնաշղթան ընկճեց
տեղի անհաշտ ցեղերին, իսկ Եգերաց աշխարհի թագավորին հարկադրեց ըն
դունել իր գերիշխանությունը Այնուհետև Աշոտ Ի–ը զբաղվել է Բագարան մայ
րաքաղաքի կառուցապատմամբ երկրի պաշտպանական համակարգի բարե
լավմամբ և բանակի հզորացմամբ (40 հազար հեծյալ մարտիկ) Մահից հետո
Աշոտ Ի–ը իր որդի Սմբատին թողեց կայուն և վերընթաց զարգացում ապրող
թագավորություն

Սմբատ Ի Բագրատունին (890–914) սերտացնելով բարեկամական և
առևտրական կապերը Բյուզանդիայի հետ ձգտում էր Հայաստանը դարձնել
տնտեսապես և ռազմապես ամուր պետություն վերջնականորեն թոթափել
խալիֆայության ձնական գերիշխանությունը ապահովել իր չեզոքությունը
Արևելքի մրցակից երկու տերությունների միջև

Սմբատ Ի–ի քաղաքականությունը հարուցեց Աբբասյանների դժգոհությու
նը որոնք 890–900–ական թթ մի քանի անգամ փորձեցին վերականգնել խա
լիֆայության տիրապետությունը Հայաստանում Սակայն Սմբատ Ի–ը մե ոթ

դիվանագիտական քայլերով, մեր ռազմական հաղթանակներով խափանեց խալիֆայության միջամտություններն ու հարձակումները· Սմբատ I–ը վրաց գահերեց իշխան Ատրներսեհ Բագրատունուն օծեց Վրաստանի թագավոր զսպեց Եգերաց Կոստանդին թագավորի ոտնձգությունները Վրաստանի դեմ և ապահովեց Բագրատունյաց տերության հյուսիսային սահմանները

Ատրպատականի արաբական ամիրա Սաջյան Յուսուֆը օգտվելով Սմբատ I–ի դեմ ծագած Վասպուրականի Արծրունյաց իշխանության խռովությունից խալիֆայի համաձայնությամբ 908 թ Գագիկ Արծրունուն հռչակեց թագավոր (908–943) և նրա համագործակցությամբ ներխուժեց Հայաստան Արյունալի կռիվներից հետո Յուսուֆը 913 թ խարդախությամբ ձերբակալեց և ապա սպանեց Սմբատ I–ին: Սակայն հայ ժողովուրդը Սմբատ I–ի որդիների Աշոտ II Երկաթ արքայի (914–929) և Աբաս սպարապետի գլխավորությամբ շարունակեց հերոսական պայքարը զավթիչների դեմ. Մինչև 925 թ Աշոտ II ը լիովին ազատագրեց երկիրը և վերջ դրեց խալիֆայության ծնական գերիշխանությանը Աշոտ II Երկաթն այնուհետև զբաղվել է երկրի վերաշինությամբ ավերված քաղաքների ու բերդերի վերականգնման աշխատանքներով·

Աշոտ II Երկաթին հաջորդեց եղբայրը Աբաս Բագրատունին (929–953) որն սպարապետության տարիներին նստում էր Վանանդ գավառի Կարս բերդաքաղաքում Թերևս այդ պատճառով արքայանիստը Երազգավորսից տեղափոխեց Կարս որը նորովի ամրացվեց և կառուցապատվեց հիմնվեցին արքունի ապարանքները և Ս Առաքելոց հոյաշեն եկեղեցին. Աբասի նախաձեռնությամբ կաթողիկոսական աթոռն Աղթամարից տեղափոխվեց Շիրակ գավառի Արգինա ավան որտեղ հետագայում հանձարեղ ճարտարապետ Տրդատի նախագծով հիմնվեց Կաթողիկե եկեղեցին

Աբասին հաջորդեց որդին Աշոտ III Ողորմածը (953–977) որը գահակալման սկզբին 45 հազարանոց հայկական զորաբանակով հակահարված հասցրեց Աբխազաց թագավորության նվաճողական փորձերին և ամրապնդեց տերության հյուսիսային շրջանները 959 թ համանման պատժիչ արշավանքով հնազանդեցրեց նաև Աղձնիքի արաբական ամիրայությանը Աշոտ III–ը 961 թ մեծ հանդիսավորությամբ գահանիստ մայրաքաղաք օծեց արագ զարգացող և վաճառաշահ Անին: Այնուհետև Խոսրովանույշ թագուհու աջակցությամբ հոգաց Անիի կառուցապատման աշխատանքները իսկ Զորագետի հովտում հիմնվեցին Սանահինի և Հաղպատի վանական համալիրները որոնք դարձան ուսման և գիտության նշանավոր կենտրոններ

Պետական կառավարման համակարգը բարելավելու և առավել ճկուն դարձնելու նպատակով Աշոտ III–ը տերության մի քանի խոշոր և ռազմավարական նշանակություն ունեցող մարզերի կառավարումը հանձնարարեց տեղի

երևելի իշխաններին մասնավորապես Բագրատունյաց տոհմի ներկայացուցիչներին՝ նրանց օժտելով փոխարքայի լիազորություններով: Այսպես 963 թ Վանանդում նա թագավոր հռչակեց կրտսեր եղբորը Մուշեղ Բագրատունուն որն իր գահանիստը դարձրեց Կարսը մոտ 972 թ Տաշիր–Զորագետի թագավոր ճանաչեց կրտսեր որդուն Գուրգենին (Կյուրիկե) որն իր գահանիստը դարձրեց Շամշուլդե բերդավանը 987 թ թագավոր հռչակվեց նաև Սյունիքի գահերեց իշխան Սմբատը որն իր գահանիստը դարձրեց Կապան բերդը

Բյուզանդական կայսրությունը 967 թ խարդախ միջոցներով գավթելով Տարոնի Բագրատունյաց իշխանությունը և այն դարձնելով առանձին բանակաթեմ, արդեն 970–ական թթ սկսեց սպառնալ Հայոց թագավորությանը Սակայն Աշոտ III–ը հայկական 80 հազարանոց զորաբանակով Հարք գավառում ընդառաջ ելավ իր տիրույթներին սպառնացող բյուզանդական զորքերին և կայսր Հովհաննես I Չմշկիկը խաղաղության և բարեկամության պայմանագիր ստորագրելով 974 թ խոհեմաբար հեռացավ Բագրատունյաց սահմաններից

Աշոտ III–ին հաջորդեց որդին Սմբատ II Տիեզերակալը (977–989) որը շարունակեց Անի մայրաքաղաքի կառուցապատման աշխատանքները հատկապես կերտեց զգալիորեն ընդարձակված քաղաքի երկրորդ ‹ Սմբատյան› կամ ‹ Սմբատաշեն › կոչվող պարիսպը, հիմնեց նոր կաթողիկե եկեղեցի և կաթողիկոսական աթոռն Արգինայից տեղափոխեց այնտեղ Նա հակահարված հասցրեց Ատրպատականի Սալարյան և Ռավադյան ամիրայությունների ոտնձգություններին Աբխազաց թագավոր հռչակեց Բագարատ III Բագրատունուն ամրապնդեց տերության սահմանները և կենտրոնական իշխանության հեղինակությունը

Սմբատ II Տիեզերակալի հաջորդը նրա կրտսեր եղբայր Գագիկ I Բագրատունին (989–1020) ժառանգեց տնտեսապես բարգավաճ և քաղաքականապես հզոր թագավորություն Տեղական բոլոր թագավորություններն ու իշխանությունները անվերապահորեն ենթարկվում էին կենտրոնական թագավորության գերիշխանությանը հավատարմորեն կատարում իրենց պարտականությունները ու գործակալական ծառայությունները X դարի վերջին նրանց միասնական զորաբանակը Հայոց սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ հակահարված հասցրեց Ատրպատականի ամիրա Մամլանի և Գանձակի ամիրա Փադլունի զորքերին խափանեց նրանց գավթողական նկրտումները և կողոպտչական արշավանքները Գագիկ I–ը հզորացրեց և կատարելագործեց արքունի մշտական զորքը իսկ ընդհանուր զորաբանակի մարտիկների թիվը հասցրեց 100 հազարի

Բյուզանդական կայսրությունը Տայք–Կղարջքի իշխան և կյուրապաղատ Դավիթ Բագրատունու դավադրական մահից (1000 թ) հետո թեև խարդախու

թյամբ (կեղծ կտակով) զավթեց նրա տիրույթները սակայն երկյուղելով Գագիկ I–ի հզորությունից նրա օրով չհամարձակվեց իրագործել իր զավթողական ծրագրերը Հայաստանում: Պատմագիր Արիստակես Լաստիվերցին Գագիկի I–ին բնութագրում է որպես պատերազմներում հաղթող և հզոր այր Դրը խա ղաղությամբ գահակալեց Հայոց աշխարհում›

Գագիկ I–ի մահից հետո գահաժառանգման համար սուր պայքար ծավալ վեց նրա որդիներ Հովհաննես–Սմբատի և Աշոտի միջև Բագրատունյաց տե ության մեծամեծ իշխանների ու թագավորների միջամտությամբ շուտով կնքվեց համաձայնություն ըստ որի Հովհաննես–Սմբատն ավագության իրա վունքով գահակալելու էր երկրի կենտրոնական տիրույթներում իսկ Աշոտ IV–ը՝ եզերական տիրույթներում (դրսի աշխարհում») Ընդ որում անգավակ Հովհաննես–Սմբատի մահից հետո թագավոր ամենայն տանն Հայոց» իրա-վունքը վերապահվելու էր Աշոտ IV–ին Պատմագիր Մատթեոս Ուռհայեցին Հովհաննես–Սմբատին բնութագրում է որպես մտքով իմաստուն ‹ բայց մարմ-նով թույլ ու տկար պատերազմական գործերում թուլամորթ և անփորձ իսկ Աշոտ IV–ին ‹ խիզախ քաջ հզոր և անպարտելի պատերազմներում հաղ-թող Եղբայրների միջև հակամարտությունը շարունակվեց պառակտվեց իշ-խանների միասնությունը և թուլացավ երկրի հզորությունը

Օգտվելով Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության ներքին ճգնաժամից նրա վրա միաժամանակ հարձակվեցին թե Ատրպատականում հաստատված սելջուկյան թուրքերը թե Բյուզանդական կայսրության զորքե ը 1021 թ. սելջուկյան թուրքերը Նախճավան–Դվին ուղիով հասան մինչև Նիգ գավառը (Ապարան) սակայն այնտեղ Բջնիի իշխան Վասակ Պահլավունին ջախջախեց նրանց և դուրս շպրտեց երկրի սահմաններից

Բյուզանդիայի կայսր Վասիլ II–ը 1021 թ ծանր պարտության մատնեց վրաց–աբխազական զորքերին դաժան դատաստան տեսավ նրանց աջակցող Տայքի և Կղարջքի հայ բնակչության հետ ապա նահանջեց Տրապիզոն և նա-խապատրաստվեց ներխուժել Բագրատունյաց կենտրոնական տիրույթները Նույն թվականին Վասիլ II–ը Արծրունյաց Հովհաննես–Սենեքերիմ թագավորին հարկադրեց Վասպուրականը կտակել» Բյուզանդիային և փոխարենը տի ույթներ ստանալ Սեբաստիայի նահանգում

Վասիլ II–ի հետ բանակցություններ վարելու և նրա հարձակումը կանխելու նպատակով Հովհաննես–Սմբատը 1022 թ հունվարի սկզբին Բյուզանդամոլ Հայոց կաթողիկոս Պետրոս Ա Գետադարձի գլխավորությամբ մի պատվիրա-կություն ուղարկեց Տրապիզոն. Սակայն կաթողիկոսը կայսեր պարտադրմամբ կնքեց մի համաձայնագիր–կտակ որով Հովհաննես–Սմբատի մահից հետո նրա տիրույթները Անի մայրաքաղաքով հանդերձ անցնելու էին Բյուզանդա

կան կայսրությանը Արիստակես Լաստիվերցին Պետրոս Գետադարձի արար քը համարում էր ավելի զգրելի քան Հուդայի դավաճանությունը

1041 թ գրեթե միաժամանակ մահացան (թերևս բյուզանդական արքունի քի կազմակերպած դավով) թե Աշոտ IV–ը թե Հովհաննես–Սմբատը Պահն օգտագործելով նույն թվականին բյուզանդական մեծաքանակ զորքերը ներ խուժեցին Շիրակ և պաշարեցին Անի մայրաքաղաքը Սակայն Անիի բնակչությունը և հայկական զորքերը Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ ջախ ջախեցին զավթիչներին և նրանց դուրս շպրտեցին երկրից Հայրենասեր ուժերը Վահրամ Պահլավունու նախաձեռնությամբ 1042 թ Հայոց թագավոր հռչակեցին Աշոտ IV–ի 18–ամյա որդուն Գագիկ II–ին (1042–1045) 1044 թ հայերին հաջողվեց ևս երկու անգամ հաղթել Անին պաշարած բյուզանդական զորաբանակներին և պահպանել հայրենի թագավորության անկախությունը Սակայն կայսր Կոստանդին Մոնոմախը խուսափելով նոր կորուստներից հաշտության պայմանագիր կնքելու կեղծ խոստումներով ու երդումներով 1045 թ Գագիկ II–ին հրավիրեց Կոստանդնուպոլիս և նենգորեն բանտարկեց նրան Նույն թվականին բյուզանդական զորքերը և նրանց միացած Դվինի մահմեդական ամիրայության ուժերը համառ կռիվներով գրավեցին Անին և զավթեցին Բագրատունյաց թագավորության կենտրոնական տիրույթները Շուտով Գագիկ II–ին ազատեցին բանտարկությունից և նրան հատկացրին նոր տիրույթներ որոնք գտնվում էին Կապադովկիայի և Լեռնային Կիլիկիայի սահմանագլխին Պիզու և Կալոնպեղատ բերդերով հանդերձ այստեղ նա իշխեց մինչև 1079 թ

1045 թ հետո Հայաստանի մեծագույն մասն անցավ Բյուզանդական կայսրությանը Իր կարճատև տիրապետության տարիներին կայսերական արքունիքը վարում էր հայերի զանգվածային արտագաղթեցման նրանց քաղաքական և ռազմական զորության թուլացման տնտեսական ճնշման և քաղկեդոնական եկեղեցու դավանանքի պարտադրման քաղաքականություն Այդ ամենը ծանր հետևանքներ ունեցավ ոչ միայն Հայաստանի այլև կայսրության համար հայկական զորեղ պատնեշի խարխլմամբ դյուրացվեց թուրանական վաչկատուն ցեղերի սելջուկյան թուրքերի առաջխաղացումը ինչպես Հայաստանում այնպես էլ Բյուզանդիայի փոքրասիական տիրույթներում

8 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ XI–XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ա Հայկական թագավորություններն ու իշխանապետությունները սելջուկյան թուրքերի տիրապետության ժամանակաշրջանում

Սելջուկյան թուրքերը 1047–1054 թթ և 1063–1072 թթ ձեռնարկած արշավանքների ընթացքում նվաճեցին Հայաստանը կողոպտեցին և ավերեցին բազմաթիվ բնակավայրեր, հարյուր հազարավոր հայ բնակիչներ կոտորեցին գերեվարեցին կամ մղեցին արտագաղթի Կարճ ժամանակամիջոցում թուրքական անասնապահ և վաչկատուն ցեղերը սփռվեցին Հայաստանի լավագույն հողերում ու բնակավայրերում իրենց ռազմական առաջնորդների գլխավորությամբ հիմնեցին մի շարք ամիրայություններ Սելջուկյան սուլթան Մելիքշահը Հայաստանից Ա ռանից և Ատրպատականից 1085 թ կազմեց մի առանձին էլայեթ որի կառավարիչ նշանակվեց նրա մերձավոր ազգականներից մեկը Հայաստանի կառավարումը թեև հանձնվեց սելջուկյան թուրքերի ռազմական ավագանուն, սակայն տեղերում վարչական տնտեսական և կրոնական կառավարումը մեծամասամբ մնաց հայ իշխանների և հոգևորականների ձեռքում Հայ հոգևորականներն ազատվեցին հարկերից իսկ իշխանական տների կախվածությունը սուլթանից արտահայտվում էր հողահարկ (‹խարաջ›) վճարելու տեսքով

XI–XII դդ հայոց արքայական և իշխանական մի շարք տոհմեր շարունակեցին իշխել Գուգարքում Ուտիքում Արցախում, Սյունիքում Վասպուրականում, Տարոն–Սասունում և այլուր Այսպես Բագրատունյաց Կյուրիկյան արքայածյուղն իշխում էր Տաշիր–Ձորագետում որն ընդգրկում էր Գուգարքի արևելյան գավառները և Ուտիքի արևմտյան որոշ հողեր Դավիթ I Անհողինի որդին և հաջորդը Կյուրիկե I թագավորը (1048–մոտ 1090) որը Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության անկումից հետո հավակնում էր գահերեցի իրավասության հաջողությամբ պայքարեց Գանձակի Շադդադյան ամիրայության և վրաց–աբխազական թագավորության ոտնձգությունների դեմ պաշտպանեց իր տիրույթների սահմանները

Սակայն 1064 թ ենթարկվելով սելջուկյան սուլթան Ալփ Արսլանի հարձակմանը Կյուրիկե I–ը հպատակվեց նրան և թագավորությունը զերծ պահեց խորտակումից Գահանիստը 1065 թ նա Շամշուլդեից տեղափոխեց Լոռե բերդ որի համար պատմագիտության մեջ այն հաճախ անվանվում է նաև Լոռվա թագավորություն

Կյուրիկե I–ին հաջորդեցին որդիները Դավիթ II ը և Աբաս I–ը որոնք գահակալեցին համատեղ (մոտ 1090–1145) Շրջակա մահմեդական ամիրայությունների դեմ երկարատև կռիվներից և տարածքային զգալի կորուստներից

հետո 1110–ական թթ սկզբին նրանք ամփոփվեցին Ուտիքի իրենց տիրույթներում Աբաս I–ը հաստատվեց Տավուշում, իսկ Դավիթ II–ը՝ Մաճնաբերդում Այնուհետև Դավիթ II–ի սերունդները Մաճնաբերդում և Տավուշում հաջորդաբար իշխեցին մինչև XIII դարի վերջերը

1064 թ Սյունիքի թագավոր Գրիգոր I Աշոտյանը (1047–1084) նույնպես ճանաչեց սելջուկյան սուլթանության գերիշխանությունը որոշ գավառների կորուստների գնով և սուլթանին տարեկան հողահարկ վճարելու պայմանով պահպանեց իր թագավորությունը Գրիգոր I–ը, որ ամուսնացած էր Դարբանդի Հայոց թագավոր Սնադայի դուստր Շահանդուխտի հետ, ժառանգ չունեցավ ուստի, նրա մահից հետո Սյունյաց իշխանների համաձայնությամբ գահն անցավ Սնադայի որդի Սենեքերիմին (1084–1094) Վերջինս Գանձակի Շադդադյան ամիրայությունից ազատագրեց Կովսական գավառը և այլ հողեր գրեթե վերականգնեց Սյունյաց թագավորության տարածքային ամբողջականությունը ծավալեց շինարարական գործունեություն Սենեքերիմի որդի Գրիգոր II–ը (1094–1166) Գանձակի կուսակալության դեմ տևական կռիվներում կորցրեց տարածքների զգալի մասը և ամփոփվեց մի քանի գավառներում Նաև արու զավակ չուներ ուստի իր դուստր Կատային կնության տվեց Խաչենի իշխան Հասան Գեռաքարեցուն և նրան հռչակեց Սյունիքի թագավորության գահաժառանգ (1166–1170): Վերջինիս օրով էլ Գանձակի կուսակալությանը տիրած Ատրպատականի Ելտկուզյան աթաբեկությունը նվաճեց Սյունյաց թագավորության վերջին հենակետերը Գրիամը Գեղին, Կաքավաբերդը և Բաղաբերդը· Հասան Գեռաքարեցին հարկադրաբար ապաստանեց Արցախում որով էլ վերջ դրվեց Սյունիքի թագավորությանը

1021 թ Վասպուրականի թագավոր Հովհաննես–Սենեքերիմի Սեբաստիա գաղթելուց հետո Արծրունյաց շառավիղներն ամրացան Տոսպավան և Ամյուկ բերդերում ինքնավար իշխեցին Վանա լճի արևմտյան և հարավարևմտյան առափնյա գավառներում ինչպես նաև Առտեր Աղթամար Լիմ և Կտուց (Չքատան) կղզիներում· Վասպուրականի Մեծ իշխան տիտղոսով 1030–1060–ական թթ հաջորդաբար (հորից որդի) իշխեցին Խեդենեկը Թոռնիկ I–ը Թադեոսը և Թոռնիկ II–ը 1060–ական թթ կեսին մահմեդական նվաճողների դեմ կռիվներում Թոռնիկ II–ի զոհվելուց հետո իշխեց նրա որդի Աբդլմսեհը որն ընդլայնեց տիրույթները կենտրոնացրեց իշխանությունը ծավալեց շինարարական գործունեություն հիմնեց Աղթամարի կաթողիկոսությունը Առաջին կաթողիկոս օծվեց նրա անդրանիկ որդի Դավիթը (1113–1165): Աբդլմսեհի մահից հետո (1121 թ) մինչև XIII դարի սկիզբը կառավարեցին նրա ժառանգները Ստեփանոս–Ալուզը և Խեդենեկ II–ը: Վերջինս արու զավակ չուներ ուստի նրա ժառանգությունն անցավ փեսային Արծրունյաց շառավիղ Սեֆեդին Ար

քայունին որի սերունդները հոգևոր կոչում ընդունեցին և մինչև XVI դարը հեր թագայեցին Աղթամարի կաթողիկոսության աթոռին

Սելջուկյան սուլթանության տիրապետության ժամանակաշրջանում լիա կատար ինքնավար կյանքով ապրեց Սասունի իշխանությունը Սասունում հաստատված Մամիկոնյան ճյուղերից մեկը չենթարկվեց Տարոնի Բագրատունյաց տիրույթները զավթած բյուզանդացիներին իսկ XI դարի կեսին Մուշեղ Մամիկոնյանն իր իշխանությունը տարածեց Տարոնից մինչև Հանձիտ և Նփրկերտ ընկած հայկական հողերի վրա 1056 թ Մուշեղ Մամիկոնյանը հաջողությամբ հետ մղեց սելջուկյան թուրքերի հարձակումը և պահպանեց իր իշխանության սահմանները Մուշեղին հաջորդեց որդին՝ Թոռնիկը (1056–1072) որն իր աներոջ Միջագետքի և Հարավային Հայաստանի կառավարիչ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու աջակցությամբ ավելի ամրապնդեց իր իշխանությունը Պատմագիր Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ 1058 թ գարնանը Թոռնիկի զորաբանակը (50 հազար հետնազոր և 6 հազար հեծելազոր) գլխովին ջախջախեց Տարոն ներխուժած սելջուկյան թուրքերին ազատեց հայ գերիներին և հետ խլեց ավարը որոնք թշնամին ձեռք էր բերել Մելիտինե քաղաքից.

1071 թ Մանազկերտի ճակատամարտում սելջուկյան թուրքերի դեմ Բյուզանդական կայսրության պարտությունից հետո հայ զորավար Փիլարտոս Վահրամյանը Կոմմագենեում և հարակից երկրամասերում հիմնելով հայկական անկախ իշխանություն փորձեց տիրել նաև Տարոն–Սասունը և ստեղծել ընդարձակ հայկական իշխանապետություն Սակայն Խարբերդի դաշտում պարտվեց Թոռնիկից և նրա ծրագիրը խափանվեց. Թեև շուտով Թոռնիկը զոհ դարձավ Փիլարտոս Վահրամյանի կազմակերպած դավին, բայց Տարոն–Սասունի իշխանությունը մնաց անվնաս որտեղ Թոռնիկի սերունդները (Չորտվանել I Վիգեն Չորտվանել II Շահանշահ) հաջորդաբար իշխեցին մինչև 1180–ական թթ

բ Զաքարյանների իշխանապետությունը (XII–XIV դարեր)

XII դարում քայքայվող սելջուկյան տիրակալության դեմ Վրաստանում և Հայաստանում ծավալվեց հուժկու ազատագրական պայքար որը գլխավորում էին վրաց Բագրատունիների շուրջ համախմբված Մամիկոնյանների շառավիղները Օրբեթցիները (Օրբեթ բերդի անվանումով) կամ Օրբելյանները և Արծրունի Զաքարյանները Վերջիններիս նախնի Խոսրով Արծրունին XI դարի երկրորդ կեսին խուսափելով սելջուկյան նվաճողների բռնություններից իր ընտանիքով տեղափոխվեց Գուգարք և ծառայության մտավ Տաշիր–Չորագետի Բագրատունյաց արքունիքում Վասալական ծառայության դիմաց Կյուրիկե I Բագրատունին (1048–մոտ 1090) Խոսրով Արծրունուն և նրա որդի Զաքարիա

յին շնորհեց Խոժոռնի բերդը և շրջակա հողերը Մեծ հեղինակություն ձեռք բերած Զաքարիայի անունով էլ Խոժոռնու Արծրունյանց իշխանատունն այնուհետև կոչվեց Զաքարյան թեև նրա թոռները Սարգիս Մեծի որդիներ Զաքարեն և Իվանեն Ամբերդի արաբատառ արձանագրության մեջ հիշատակված են նաև Արծրունիներ

XI դարի երկրորդ կեսին Արծրունյաց տոհմի մի ուրիշ իշխան Վահրամը իր ընտանիքով հաստատվել էր Գուգարքի Ջորոփոր գավառում և վասալական ծառայության դիմաց Կյուրիկե I Բագրատունուց ստացել Մահկանաբերդ և Կայան բերդերը շրջակա հողերով հանդերձ 1118 թ երբ Վրաստանին միացվեց Կյուրիկյանների թագավորության տարածքի զգալի մասը և այն վրաց Բագրատունիները շնորհեցին Օրբելյաններին Զաքարյան–Արծրունի իշխանատները դարձան Օրբելյանների վասալները

Վրաց թագավոր Դեմետրե I–ի օրոք (1125–1156) Վահրամի որդի Վասակ Արծրունին կարգվեց Թփղիս քաղաքի շահապ (քաղաքագլուխ) որին 1170–ական թթ հաջորդեց եղբայրը Ամիր Քուրդ Արծրունին Վերջինիս քույր Սահակադուխտն ամուսնացել էր Զաքարիայի որդի Սարգիս Մեծի հետ Նրանց որդիներն էին Զաքարյան տոհմի նշանավոր ներկայացուցիչներ Զաքարեն ու Իվանեն Գեորգի III թագավորը (1156–1184) 1161–1165 թթ. Շադդադյան ամիրայությունից ազատագրված Անի քաղաքի կառավարիչ կարգեց Իվանե Օրբելյանին իսկ օգնական Սարգիս Մեծ Զաքարյանին Նույն պաշտոնները նրանք վարեցին նաև 1174–1178 թթ երբ Անին վերստին ազատագրվեց Շադդադյաններից

1177–1178 թթ Գեորգի III թագավորի դեմ ծավալված գահակալական կռիվների ժամանակ հայ–վրացական զորքերի ամիրսպասալար Իվանե Օրբելյանը պաշտպանեց իր փեսային գահի հավակնորդ Դեմետրեին Սակայն հայկական զորքերի հրամանատար Սարգիս Մեծ Զաքարյանի աջակցությամբ հաղթանակը շահեց Գեորգի III–ը Պարտված Օրբելյանների տոհմը սրատվեց իսկ փրկվածներն ապաստանեցին Սյունիքում Վրաց Բագրատունիների արքունիքում Զաքարյանների հեղինակությունը խիստ բարձրացավ և նրանք դասվեցին վրաց խոշոր ավատառուների կարգը

Գեորգի III–ին հաջորդած Թամար թագուհին 1185 թ Սարգիս Մեծին շնորհեց հայ–վրացական զորքերի գերագույն հրամանատարի ամիրսպասալարի պաշտոնը ինչպես նաև Օրբելյանների նախկին այն տիրույթները որոնք վրացական աղբյուրներում հիշատակվում են Սոմխեթ (Հայաստան) անվանումով Սարգիս Մեծի մահից (1187 թ) հետո Զաքարեն կարգվեց հայ–վրացական զինված ուժերի ամիրսպասալար իսկ Իվանեն վրաց արքունի մեծ վեզիր. Ամիր Քուրդ Արծրունին նշանակվեց Քարթլիի և Թփղիսի էրիսթավների էրիս

թավ ինչպես նաև վրաց արքունի գանձապետ Վահրամ Զաքարյանի (Սարգիս Մեծի եղբայրը) ավագ որդի Զաքարեին շնորհվեց Գագ ամրոցը և մերձակա հողերը, իսկ կրտսեր որդի Սարգսին՝ Թմբուկ (Թմոգվի) բերդը և շրջակա գավառը: Հայ–վրացական սերտ համագործակցության արդյունքում ոչ միայն ամրապնդվեց և հզորացավ վրաց Բագրատունյաց թագավորությունը, այլև սելջուկյան նվաճողներից շուտով ազատագրվեցին Հայաստանի հյուսիսային հյուսիսարևելյան և կենտրոնական նահանգները

1195 թ Ատրպատականի աթաբեկության զորքերը ներխուժեցին Հայաստան՝ նպատակ ունենալով կանխել հայ–վրացական ուժերի առաջխաղացումը և ամրապնդել իրենց տիրապետությունը Սակայն Շամքորի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում Զաքարյանները գլխովին ջախջախեցին և հետ շպրտեցին թշնամուն Զարգացնելով հաջողությունը 1196–1211 թթ Զաքարյանները հաղթարշավներով ազատագրեցին Ամբերդը Անին Բջնին Դվինը Կարսը, Մանազկերտը Արճեշը Բագրևանդ գավառը Տուրուբերան նահանգի մեծ մասը Սյունիքը և Վասպուրականի հյուսիսարևելյան որոշ գավառներ

Ազատագրված հայկական հողերի կառավարումն անառարկելիորեն անցնում էր Զաքարյաններին և նրանց վասալ հայ իշխաններին 1212 թ Զաքարյանների տիրույթները Հայաստանում ընդգրկում էին Գուգարք Այրարատ Արցախ և Սյունիք նահանգները, Տուրուբերանի մեծ մասը Ուտիքի արևմտյան և Վասպուրականի հյուսիսարևելյան գավառները Իրենց գերիշխանությունը հաստատելով Հայաստանի մեծագույն մասում Զաքարյանները հռչակվեցին հայ Բագրատունիների օրինական իրավահաջորդները և սեփականացրին նրանց «շահնշահ» տիտղոսը Ազատագրված Հայաստանը Զաքարյանները տնօրինում էին լիակատար իրավունքներով որպես «սեփական ժառանգություն» Սկզբնաղբյուրներում Զաքարյանների իշխանատիրությունը հիշատակվում է «աշխարհակալ տերություն» «պետություն պետական իշխանություն «թագավորություն» և այլն

Հայկական նորակերտ պետությունը վարչատարածքային առումով կազմված էր երեք խոշոր միավորումից որոնք կառավարում էին Զաքարյանների իշխանաձյուղերը: Ամիրսպասալար Զաքարեն և նրա ժառանգները իշխում էին Գուգարքի մի մասում, Շիրակում և մինչև Բասեն ընկած գավառներում Նրանց իշխանանիստ կենտրոնն էր Անի քաղաքը Իվանե աթաբեկը և նրա ժառանգները իշխում էին Գուգարքի մնացած հատվածում Այրարատ նահանգի արևելյան Սևանի ամբողջ ավազանում և Սյունիքի հյուսիսարևելյան գավառներում Նրանց իշխանանիստ կենտրոնն էր նախ Բջնին ապա Դվինը Վահրա

մյան ճյուղն իշխում էր Տավուշ Փառիսոս և Գարդման գավառներում Նրանց իշխանանիստ կենտրոնն էր Գագ ամրոցը

Ազատագրված Հայաստանում գոյատևող մյուս բոլոր իշխանական տոհմերը դարձել էին Զաքարյանների ավատառու վասալները որոնք ունեին իրենց տոհմատիրույթները և ներգրավված էին պետական կառավարման համակարգում Այսպես այդ իշխանատներից Վաչուտյաններն իշխում էին Արագածոտնի արևելյան մասում և Նիգ գավառում Պահլավունիները Մարմաշենում Բագնայրում և Լմբատում Օրբելյանները Սյունիքում Խաղբակյանները Վայոց ձորի արևելյան մասում Դոփյանները Վերին Խաչենում Սոդքում և Գեղարքունիքի հարավարևելյան մասում Հասան–Ջալալյանները Տրտուի և Խաչենագետի միջին հոսանքների շրջանում Համազասպյան–Մամիկոնյանները Դսեղում, Արծրունիները Մահկանաբերդում Կյուրիկյանները Մածնաբերդում Սևադյանները Ջորագետում և այլն

Զաքարյանների երեք խոշոր իշխանաճյուղերը թեև իրենց տիրույթների ներքին գործերը վարում էին ինքնուրույն, սակայն երկրի ընդհանուր կառավարումն իրականացվում էր միասնաբար գերամեծար իշխանապետի և «շահնշահի» գլխավորությամբ որը կոչվում էր բոլոր իշխողների ու գլխավորների գլխավոր իշխող ու հրամանատար› Նա էր որոշում պատերազմի և խաղաղության հարցերը կայացնում դատական գերագույն վճիռները հաստատում բարձր պաշտոնները. Իշխանապետից հետո բարձրագույն կառավարման մարմին էր վեզիրը որը նախ վարում էր Զաքարյանների ավատառու Բուբակը ապա Խոբասը Սպարապետության գործակալությունը և կողմանկալ կուսակալի պաշտոնը վարում էին Անիի Խաղբակյանները Կողմանկալ կուսակալներ էին նաև Օրբելյանները և ‹իշխանաց իշխանի» տիտղոսով մեծարվող Վաչուտյանները Պահլավունիները վարում էին Անիի քաղաքապետի և Շիրակի եպիսկոպոսության առաջնորդի պաշտոնները: Ամիրայության գործակալությունը վերահսկում էր երկրի ներքին կյանքը կազմակերպում հարկերի գանձումը զորահավաքը և այլն: Հեջուբության գործակալությունը վարում էր պետական դիվանի գրագրությունները Կառավարման մարմիններ էին նաև կենտրոնական և տեղական դատարանները որոնք բաղկացած էին պետական և հոգևոր–եկեղեցական ատյաններից

Հայաստանի ամբողջական ազատագրումը և պետական կյանքի հետագա վերելքը խաթարվեց XIII դարի առաջին կեսին մոնղոլ–թաթարական հորդաների արշավանքներով և նրանց տիրապետության հաստատմամբ Շահնշահ Ավագ և Վահրամ Զաքարյանները Էլիկում Օրբելյանը Հասան–Ջալալ Դոլան և ուրիշ հայ իշխաններ որոշ դիմադրությունից հետո ստիպված եղան հպատակվել հզոր նվաճողներին Հայաստանը տրոհվեց նվաճողների նորաստեղծ

վարչատարածքային բաժանումների վիլայեթների միջև Հարավարևմտյան նահանգները ներառվեցին Մեծ Հայքի վիլայեթի իսկ Այրարատը Սյունիքը Արցախը և Գուգարքը Գյուրջիստանի վիլայեթի կազմում Զաքարյան իշխանաճյուղերը կառավարիչներ ճանաչվեցին իրենց նախկին տիրույթներում Օրբելյանները Սյունիքում Հասան–Ջալալյանները Արցախում: Գյուրջիստանի վիլայեթի հայկական իշխանություններն իրենց ներքին ինքնավարությունը պահպանեցին մինչև XIV դարի առաջին կեսը Զաքարյանները նախկինի նման վրաց Բագրատունիների արքունիքում շարունակում էին վարել բարձր պաշտոններ և հայկական մյուս իշխանությունների նկատմամբ ձևականորեն պահպանել իրենց գերիշխանական իրավունքը Մեծ Հայքի վիլայեթում հայկական իշխանությունները գրեթե ոչնչացվեցին իսկ նրանց կալվածներն անցան նվաճողների ռազմավարչական ավագանու ներկայացուցիչներին Հայկական մի քանի մանր իշխանություններ գոյատևեցին Վասպուրականում (Վան Ռշտունիք) Մոկսում և Աղձնիքում (Սասուն Սավուր Իսյան)

9 ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (XI–XIV ԴԱՐԵՐ)

ա Քաղաքական կացությունը

XI–XIV դարերում Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան մերձափնյա երկրամասում հայաբուն Կիլիկիայում ծաղկեց և զարգացավ հայոց միջնադարյան վերջին և փառավոր պետականությունը Ռուբինյան իշխանատան գլխավորությամբ Հայոց Մեծ իշխանության հիմնադրումը Կիլիկիայում արդյունք էր այն տևական ազատագրական պայքարի որը հայերը մղեցին սելջուկյան թուրքերի Բյուզանդական կայսրության և խաչակիր ասպետների դեմ XI դարի վերջին քառորդին և XII դարի առաջին երեսնամյակին Այդ պայքարում Ռուբինյան առաջին Մեծ իշխաններ Ռուբեն I–ը (1080–1095) Կոստանդին I–ը (1095–1100) Թորոս I–ը (1100–1129) և Լևոն I–ը (1129–1137) զգալիորեն ընդլայնեցին և ամրապնդեցին Կիլիկյան Հայաստանի պետական սահմանները. Նրանց ռազմական հաջողությունները գերազանցապես պայմանավորված էին Կիլիկիայում և հարակից երկրամասերում հայ բնակչության բացարձակ գերակշռությամբ ինչպես նաև քաղաքական տնտեսական և հոգևոր–մշակութային կյանքում նրա խաղացած առաջնակարգ դերով: 1130–ական թթ. Լևոն I–ի ձեռնարկած ռազմական հաջող գործողությունների շնորհիվ հույներից և խաչակիրներից ազատագրվեցին Դաշտային Կիլիկիան և ծովեզրյա մի շարք հայաբնակ շրջաններ որով Բյուզանդական կայսրությունը զրկվեց Կիլիկիայում ունեցած իր տիրույթներից ու ցամաքային ուղիով Ասորիքին կապվելու հնարավորությունից

Հայոց Մեծ իշխանությունը վերացնելու և կորցրած արևելյան տիրույթները վերանվաճելու ծրագրով բյուզանդական Հովհաննես II Կոմնենոս կայսրը 1137 թ գարնանը խոշոր ուժերով ներխուժեց Կիլիկիա համառ մարտերից հետո ռազմակալեց այն իսկ Լևոն I–ին իր ընտանիքով հանդերձ գերեվարեց Կոստանդնուպոլիս Այդ բռնագավթման հետևանքով առժամանակ կորսվեց Հայոց Մեծ իշխանության անկախությունը և ընդհատվեց Ռուբինյանների գահակալումը

1144–1145 թթ Լևոն I ի որդի Թորոս II–ին հաջողվեց փախչել գերությունից: Օգտագործելով խաչակրաց երկրորդ արշավանքի ժամանակ ստեղծված նպաստավոր պայմանները, նա իր շուրջ համախմբված հայրենասեր ուժերի ինչպես նաև գերեվարությունից գերծ մնացած եղբայրների Ստեփանեի ու Մլեհի համագործակցությամբ 1147–1151 թթ ընթացքում ազատագրեց երկիրն օտար զավթիչներից և վերականգնեց Հայոց իշխանապետության անկախությունը Կիլիկյան Հայաստանը նվաճելու Բյուզանդիայի հետագա բազմաթիվ փորձերը (1152–1155 1156 1158–1159 1162 և 1167 թթ) ավարտվեցին նրա պարտությամբ Ի վերջո կայսերական արքունիքը հարկադրված եղավ հաշտություն կնքել Թորոս II–ի հետ և ճանաչել նրա ինքնուրույնությունը Թորոս II–ի գահակալման վերջին Կիլիկյան Հայաստանի ծովեզրյա սահմանները Ալեքսանդրեկի ծովածոցից ձգվում էին մինչև Լամոս գետը

Թորոս II–ին հաջորդած Մլեհը (1169–1175) կտրուկ փոխեց Հայոց Մեծ իշխանության վարած արտաքին քաղաքականության ավանդական գիծը Նա ռազմաքաղաքական սերտ դաշինք կնքեց Մոսուլի և Հալեպի հզոր աթաբեկ Նուր ադ–Դինի (1145–1174) հետ ընդդեմ խաչակիրների և Բյուզանդիայի, որի շնորհիվ առավել ընդլայնվեցին և ամրապնդվեցին երկրի սահմանները· Մլեհը վարում էր կենտրոնախույս ուժերին ու քաղաքական հակառակորդներին սանձելու եկեղեցու ուռճացած հարստությունները կրճատելու բարձրաստիճան հոգևորականության միջամտությունները պետական գործերին սահմանափակելու և կենտրոնական իշխանությունը հզորացնելու քաղաքականություն Մլեհի ներքին և արտաքին քաղաքականության նոր կուրսը հարուցեց հոգևորականների և արևմտամետ իշխանների դժգոհությունը որի հետևանքով նա սպանվեց պալատական դավադրությամբ

Մլեհին հաջորդած Ռուբեն III–ը (1175–1187) վերականգնեց բարեկամական հարաբերությունները Անտիոքի դքսության Երուսաղեմի թագավորության և արևմտաեվրոպական պետությունների հետ Ռուբեն III–ի գահակալման առաջին տարիներին հայկական զորքերը՝ նրա կրտսեր եղբայր Լևոնի հրամանատարությամբ վերացրին Բյուզանդիայի վերջին հենակետերը Կիլիկիայում օտար նվաճողներից լիովին ազատագրեցին Ալեքսանդրեկի ծովա

ծոցից մինչև Պռականա գետը ձգվող ծովեզերքը որով փաստորեն իր հաղթական ավարտին հասավ հայոց 100-ամյա ազատագրական պայքարը կայսրության դեմ

Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ III-ը օգտագործելով հայերի հետ վերահաստատված բարեկամական հարաբերությունները 1185 թ Ռուբեն III-ին հրավիրեց Անտիոք խարդախությամբ կալանավորեց նրան և խոշոր ուժերով ներխուժեց Կիլիկիայի հարավարևելյան շրջանները Սակայն Թիլ Համտուն բերդի մոտ Լևոնը ջախջախեց թշնամուն ապահովեց երկրի սահմանների անխախտությունը և Բոհեմունդ III-ին հարկադրեց բանակցություններ սկսել Ռուբեն III-ին ազատելու պայմանների շուրջ Վերջինս ազատվեց Անտիոքի դքսությանը սահմանային որոշ բերդերի զիջման գնով, բայց հայրենիք վերադառնալուց անմիջապես հետո հետ գրավեց այդ բերդերը Արու զավակ չունենալով Ռուբեն III-ը 1187 թ մայիսին Հայոց Մեծ իշխանի գահը փոխանցեց եղբորը Լևոնին և նույն թվականին կնքեց իր մահկանացուն

Լևոն II-ը (1187-1219) գահակալման առաջին երեք տարիներին հարկադրված եղավ պայքարել շրջակա մահմեդական ցեղերի ոտնձգությունների դեմ· 1187 թ գարնանը նա գլխովին ջախջախեց երկրի հյուսիսարևելյան սահմաններ ներխուժած Իկոնիայի թուրքմենական հրոսակ ցեղերին իսկ 1188 թ աշնանը հարավարևելյան սահմաններից հետ մղեց Եգիպտոսի սուլթանության զորքերին Այնուհետև զենքն ուղղելով արևմուտք և հյուսիս-արևմուտք 1189-1190 թթ ընթացքում Բյուզանդական կայսրությունից և Իկոնիայի սուլթանությունից ազատագրեց Պռականա Սելևկիա Կրագյան Անտիոք և Ատալիա բերդաքաղաքները Կիլիկյան Հայաստանին միավորեց Իսավրիա երկրամասը ինչպես նաև Լիկաոնիա և Պամփիլիա երկրամասերի զգալի մասը Խաչակրաց երրորդ արշավանքին ենթարկված կայսրությունը և սուլթանությունը հարկադրված եղան հաշտվել այդ կորուստների հետ:

1190 թ մայիսի վերջին խաչակրաց զորքերը կայսր Ֆրիդրիխ I Շիկամորուսի առաջնորդությամբ Իկոնիայի սուլթանության վրայով մտան Կիլիկիա և ճամբարեցին Սելևկիա քաղաքի դիմաց Կալիկադնոս գետի աջ ափին· Կայսրը դիմեց Լևոն II-ի նյութական և ռազմական աջակցությանը փոխարենը խոստանալով նրան օծել Հայոց թագավոր Հայկական պատվիրակությունը բարեկամաբար դիմավորեց կայսերը և բավարար քանակությամբ պարեն հասցրեց խաչակրաց սովյալ զորքերին Հունիսի սկզբին հայկական մի նոր պատվիրակություն Ներսես Լամբրոնացու գլխավորությամբ ժամանեց Սելևկիա որպեսզի կայսերն ուղեկցի Տարսոն Լևոն II-ի թագադրման արարողությունն իրագործելու համար· Սակայն Կալիկադնոսի գետանցման ժամանակ Ֆրիդրիխ I-ը մահացու վիրավորվեց և հունիսի 10-ին վախճանվեց Այնուհետև զանա-

զան հանգամանքների բերումով տարիներ շարունակ ձգձգվեց Լևոն II ի թագադրման արարողությունը

1193 թ գարնանը Եգիպտոսի սուլթան Սալահ ադ–Դինը խոշոր ուժերով ներխուժեց Կիլիկիա այն նվաճելու և Հայոց Մեծ իշխանությունը վերացնելու ծրագրով Սակայն սահմանային Սև գետի մոտ մարտի 4–ին սուլթանի հանկարծամահությամբ խափանվեց նրա արշավանքը Նույն թվականին Լևոն II–ը կալանավորեց Եգիպտոսի սուլթանությանը համագործակցող Անտիոքի դքսին Բոհեմունդ III–ին նրան հարկադրեց ճանաչել իր գերագահությունը և հրաժարվել Կիլիկիայի հարավարևելյան հողերի նկատմամբ ունեցած հավակնությունից: Այդ պայմանագիրն ամրապնդվեց Բոհեմունդ III–ի գահաժառանգ որդի Ռայմոնդի և Ռուբեն III ի այրիացած դուստր Ալիսի ամուսնությամբ որոնցից ծնված զավակը ժառանգելու էր Անտիոքի դքսության գահը

1196 թ կազմակերպված խաչակրաց նոր արշավանքի ժամանակ Գերմանիայի կայսր Հայնրիխ VI–ը Լևոն II–ի թագաշնորհումը հանձնարարեց իր կանցլեր Կոնրադ Կվերֆուրտեցուն ինչպես նաև Մայնցի արքեպիսկոպոս և Սաբինայի ծիրանավոր կարդինալ Կոնրադ Վիտտելբախին Նույն թվականին Լևոն II–ի թագը շտապեց ճանաչել նաև Բյուզանդիայի կայսր Ալեքսիոս III Անգելոսը 1198 թ հունվարի 6–ին Տարսոն քաղաքի Ս Սոֆիա մայր տաճարում Լևոն II–ը հայկական և լատինական ծեսերով օծվեց Թագավոր ամենայն Հայոց և նահանգին Կիլիկեցոց և Իսավրիայի». ժամանակակիցները Լևոն II–ի թագադրությունը գնահատում են որպես համազգային քաղաքական մեծագույն իրադարձություն ու հնամենի Հայոց թագավորության վերականգնում·

Չգտելով ստեղծել կենտրոնացած ու կայուն միապետություն Լևոն II ը պատժեց և հնազանդեցրեց ներիակ իշխանատներին մասնավորապես Լամբրոնի տեր Հեթումյաններին իսկ կաթողիկոսական աթոռին դրեց իր համախոհ հոգևորականներին Այնուհետև նա հետևողական պայքար ծավալեց իր վասալ Անտիոքի դքսության գահը ժառանգելու համար 1209 թ Լևոն II–ը հրապարակավ որդեգրեց Անտիոքի գահակալին Ալիսի որդի Ռուբեն–Ռայմոնդին և նրան հռչակեց Հայոց գահաժառանգ Հայոց արքայի դիվանագիտական ջանքերով 1210 թ Ռուբեն–Ռայմոնդի իրավասությունը Հայոց և Անտիոքի միացյալ գահի նկատմամբ ճանաչեցին նաև Գերմանիայի կայսր Օթոն IV–ը և Հռոմի Ինոկենտիոս III պապը: 1211 թ Օթոն IV–ի ուղարկած թագով Ռուբեն–Ռայմոնդը հանդիսավորությամբ օծվեց Լևոն II–ի գահաժառանգ Այդ ճկուն քայլով Լևոն II–ը փորձում էր հիմնել քրիստոնյա միացյալ և հզոր պետություն շահել Արևմուտքի պետությունների համագործակցությունը և համատեղ ուժերով դիմակայել մահմեդական ընդհանուր թշնամիներին Սակայն մի քանի տարի անց Լևոն II–ը խիստ հիասթափվեց ապաշնորհ ու ամբարտա

վան վարքի տեր Ռուբեն–Ռայմոնդից և նրան զրկեց Հայոց գահի ժառանգման իրավունքից Լևոն II ի հովանավորությունից զրկված Ռուբեն–Ռայմոնդը 1219 թ կորցրեց նաև Անտիոքի գահն ու ապաստանեց Երուսաղեմի թագավոր Հովհան Բրիենի մոտ

1218 թ Լևոն II–ը Տարսոնում հյուրընկալեց խաչակրաց հինգերորդ արշավանքի առաջնորդ և Հունգարիայի թագավոր Անդրաշ II–ին նրա հետ կնքեց բարեկամության և փոխօգնության դաշնագիր Պայմանագրի կետերից մեկի համաձայն՝ Լևոն II–ի դուստր Զապելը կնության էր տրվելու Անդրաշ II–ի համանուն որդուն որը պիտի ժամաներ Կիլիկյան Հայաստան կրթությունն ու դաստիարակությունն այնտեղ շարունակելու համար Սակայն հանգամանքների բերումով Հունգարիայի արքայազնը շուտով հրաժարվեց Հայոց գահից

Մահից առաջ Լևոն II–ը Հայոց թագավորության և մանկահասակ գահաժառանգ Զապելի խնամակալներ (պայլեր) նշանակեց սպարապետ Կոստանդին Հեթումյանին ազդեցիկ իշխան Ատանին ու Հովհաննես Զ Սսեցի կաթողիկոսին Լևոն II–ի մահից հետո Ռուբեն–Ռայմոնդը որոշ հայ իշխանների համագործակցությամբ փորձեց հաստատվել Հայոց գահին սակայն ձերբակալվեց և նետվեց բանտ Նույն բախտին արժանացավ նաև հայ իշխանների համաձայնությամբ Հայոց գահին բազմած Ֆիլիպը (1222–1225) Բոհեմունդ IV–ի որդին

Կոստանդին պայլը, որ կաթողիկոսի և Ատանի մահից հետո երկրի կառավարումը կենտրոնացրել էր իր ձեռքում, 1226 թ իշխանական խորհրդի համաձայնությամբ Զապելի հետ պսակեց իր որդի Հեթում I–ին և նրան հռչակեց Հայոց թագավոր (1226–1269). Այնուհետև պետության կառավարման մի շարք կարևոր գործակալություններ սկսեցին վարել Հեթումյան տոհմի ներկայացուցիչները Այսպես Կոստանդինը կարգվեց թագավորահայր նրա որդիներից Սմբատը սպարապետ (գունդստաբլ) Լևոնը բանակի սպառազինման ու մատակարարման հրամանատար (մարաջախտ) Օշինը պայլ Բարսեղը Սսի արքեպիսկոպոս և Դրազարկի վանահայր Հեթում I ի քեռի Կոստանդինին հանձնարարվեց թագադրության պաշտոնը և այլն

1240–ական թթ մոնղոլ–թաթարական հորդաները մտան Փոքր Ասիա և սպառնալից դարձան նաև Կիլիկյան Հայաստանի համար Նրանց ներխուժումը կանխելու նպատակով 1248 թ Սմբատ Սպարապետը իսկ 1254 թ Հեթում I–ը մեկնեցին Կարակորում և Մոնղոլիայի Մեծ խանի հետ կնքեցին բարեկամության և փոխօգնության պայմանագիր Մոնղոլները երաշխավորում էին Հայոց թագավորության սահմանների անխախտությունը պարտավորվում ռազմական օգնություն ցուցաբերել շրջակա մահմեդական պետությունների հարձակումների ժամանակ հայ առևտրականներին շնորհվում էր արտոնյալ կարգավիճակ մոնղոլական տիրակալության շրջանակներում

որոշ չափով թեթևացվում էին մայր Հայաստանից գանձվող հարկերը Հայոց թագավորությունը պարտավորվում էր օգնել մոնղոլներին Միջագետքը Ասորիքը և Պաղեստինը գրավելու ժամանակ

Հայ–մոնղոլական պայմանագիրը մինչև XIII դարի վերջը նշանակալից դեր խաղաց դրացի մահմեդական պետությունների դեմ հայերի պայքարում.

Հեթում I–ի և նրան հաջորդած որդու Լևոն III–ի օրոք (1269–1289) Կիլիկյան Հայաստանն ապրեց համեմատաբար խաղաղ և բարգավաճող կյանքով Սակայն Լևոն III–ի հաջորդները մասնավորապես Հեթում II–ը (1289–1301) Լևոն IV–ը (1301–1308) Օշինը (1308–1320) և Լևոն V ը (1320–1342) ենթարկվելով վերստին հզորացած Եգիպտոսի սուլթանության և նրա մահմեդական դաշնակիցների հարձակումներին սկսեցին ապարդյուն օգնություն աղերսել Հռոմի պապից և Արևմուտքի քրիստոնյա պետություններից

XIV դարերում արտաքին թշնամիների հաճախակի հարձակումների և ներքին գժտությունների սրման հետևանքով խիստ թուլացավ Հայոց թագավորության դիմադրողականությունը Ծանր հետևանքներ ունեցավ հատկապես 1308 թ Անարզաբա քաղաքում մոնղոլների ձեռքով Լևոն IV թագավորի և նրան ուղեկցող 40 հայ նշանավոր իշխանների սրատումը որով փաստորեն ավարտվեց հայ մոնղոլական համագործակցությունը Եգիպտոսի սուլթանությունը քայլ առ քայլ զավթեց Կիլիկյան Հայաստանի զգալի մասը ավերեց բազմաթիվ բնակավայրեր և հայ բնակչությանը մղեց արտագաղթի

Կոստանդին IV (1345–1363) և Կոստանդին V (1365 1373) թագավորների գործադրած համառ ջանքերը նույնպես չհաղթահարեցին սրված քաղաքական ճգնաժամը Եգիպտոսի սուլթանության և նրան միացած մահմեդական այլ պետությունների զորքերը 1375 թ նվաճեցին Կիլիկյան Հայաստանը գրավեցին Սիս մայրաքաղաքը և գերեվարեցին Լևոն VI Լուսինյան արքային (1373–1375), որով վերջ դրվեց Հայոց վերջին թագավորությանը

1375–1424 թթ երկրի կառավարումն իր ձեռքում կենտրոնացրած Կոստանդին զորավարը (Կոստանդին IV թագավորի թոռը) փորձեց վերականգնել Հայոց թագավորությունը սակայն չհասավ նպատակին: Այնուհետև որոշ հայ իշխանական տներ ամրանալով լեռնային շրջաններում ինչպես նաև Ուլնիա (Զեյթուն) Հաճըն Մարաշ և այլ բերդաքաղաքներում իրենց կիսանկախ գոյությունը պահպանեցին մինչև XIX դարը

1441 թ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը Սսից տեղափոխվեց Վաղարշապատ որով Սսի աթոռը կորցրեց իր ընդհանրական իրավասությունը 1487 թ Կիլիկյան Հայաստանը նվաճեցին օսմանյան թուրքերը

բ Պետական կարգը XI–XIV դարերում Կիլիկյան Հայաստանն իր հասարակա-
կան–քաղաքական և տնտեսական մակարդակով զար-
գացած ավատապետություն էր Հիմնականում զարգանալով մայր Հայաստա-
նի ավատատիրական կարգերի ավանդույթների հիման վրա Կիլիկյան Հա-
յաստանի հասարակական և պետական կարգը որոշ չափով կրել է նաև բյու-
զանդական ու արևմտաեվրոպական պետությունների (մասնավորապես խա-
չակիր ասպետների միջոցով) ազդեցությունը որն արտահայտվում էր հատ-
կապես կառավարման մարմինների անվանումներում (գունդստաբլ դուկ կա-
պիտան կիր կոմս մարաջախտ պարոն պռոքսիմոս ջամբռլայ կանցլեր
սենեսկալ և այլն) Զարգացման սկզբնական իշխանապետության ժամանա-
կաշրջանում (1080–1198 թթ) հիմնականում ազատագրվեցին Կիլիկիայի հա-
յաբնակ հողերը հաղթահարվեց երկրի մասնատվածությունը, ձևավորվեցին
պետական կառավարման մարմինները. Սակայն Հայոց արքունիքը նրան ա-
ռընթեր Գերագույն ատյանը բարձրագույն վարչական մարմիններն ու գործա-
կալությունները վերջնականապես ձևավորվեցին և օրենսդրական հաստա-
տում ստացան թագավորության հռչակումից հետո հատկապես Լևոն II Մեծա-
գործի և նրա անմիջական հաջորդների ժամանակաշրջանում

Հայոց թագավորը որպես պետության գլուխ և երկրի գերագույն տեր
օժտված էր բացառիկ իրավունքներով ու առանձնաշնորհումներով Թագա-
վորն ինքնակալորեն ղեկավարում էր արտաքին հարաբերությունները
գլխավորում բանակը պատերազմ հայտարարում հաշտություն և պայմա-
նագրեր կնքում դեսպանություններ ընդունում և ուղարկում օրենքներ հրա-
պարակում դրամ հատում հիմնում քաղաքներ ու բերդեր մաքսեր գանձում
ներմուծվող ապրանքներից լուծում համապետական այլ կարևորագույն
հարցեր Նա իր մշտական դեսպաններն ուներ Բյուզանդիայում Անգլիայում
Ֆրանսիայում Գերմանիայում Եգիպտոսում Մոնղոլիայում և այլ պետու-
թյուններում Երկրի կառավարման կենտրոնի արքունիքի մեջ մտնում էին
Վերին կամ Գերագույն ատյանը և կենտրոնական կառավարման մարմիննե-
րը գործակալությունները Վերին կամ Գերագույն ատյանն օրենսդրական և
խորհրդատվական մարմին էր որի մեջ մտնում էին թագավորի վասալ իշ-
խանները բերդատեր պարոնները Այն գումարվում էր ըստ անհրաժեշտու-
թյան մասնավորապես պատերազմի ու հաշտության հարցերը իշխանների
միջև տարաձայնությունները պետական հանցագործությունները քննելու
համար Պարոնների խորհրդի նիստերը նախագահում էր թագավորը կամ
նրա հանձնարարությամբ պարոնաց պարոն› տիտղոսը կրող արքունի
առաջին պաշտոնյան Խորհրդի վճիռները հրապարակվում էին թագավորի
անունից և նրա վավերացմամբ

Պետության կառավարումը թագավորն իրականացնում էր մի շարք գործակալությունների միջոցով, որոնցից կարևորները հանձնարարվում էին խոշոր ավատառուներին, բերդատեր իշխաններին, իսկ մանր ու միջին պաշտոնները «ծիավոր» կամ «հեծելավոր» կոչվող ասպետական դասի ներկայացուցիչներին։ Խնամակալության գործակալությունը վարում էր պայլը, որը համարվում էր թագավորի առաջին խորհրդականը և գահաժառանգի դաստիարակը։ Իսկ գահակալի անչափահասության դեպքում պետության կառավարիչը։ Սպարապետության գործակալը գունդստաբլը վարում էր ռազմական ուժերը և այդ գործում համարվում թագավորի առաջին տեղակալը։ Այդ գործակալությունը հիմնականում հանձնարարվում էր ռազմական տաղանդով օժտված արքայատան անդամներից մեկին։ Մարաջախտության գործակալությունը վարում էր զինված ուժերի սպառազինման և պարենավորման գործերը։ Թագադրության գործակալը գահակալի օծման հանդեսի ժամանակ նրա գլխին դնում էր թագը, կապում սուրն ու արքայամեծար նշանները։ Իսկում արքունի արարողությունները, վասալ իշխանների տեղերը նվիրապետական կարգում։ Ատենադպրության գործակալը ջանցլերը թագավորի անունից վարում էր արտաքին գործերն ու դիվանագիտական հարաբերությունները։ Նրա հետ կազմում և իր մոտ պահվող պետական կնիքով վավերացնում հրովարտակները, շնորհագրերը, գրագրությունները։ Ջանցլերին ենթակա դպիր–թարգմանները դեսպանական և դիվանագիտական այլ ծառայությունների էին ուղարկվում օտար երկրներում։ Ջանցլերի գործակալությունը սովորաբար հանձնարարվում էր Սիս մայրաքաղաքի ընտրովի արքեպիսկոպոսին։ Սենեսապետության գործակալությունը վարում էր սենեսկալը (սենեսջալ), որը հոգում էր արքունիքի եկամուտներն ու ծախսերը։ Համարվում թագավորի խորհրդական։ Նրա օգնականը կոչվում էր ջամբռլայ կամ սենեկապետ, որը հսկում էր պետական դրոշը։ Թագավորի հանդերձարանը, գանձերը, կազմակերպում պալատական հանդեսները։ Ջամբռլայի օգնականը կոչվում էր բոդլեր (մատռվակ), որը կազմակերպում էր պալատական ճաշկերույթներն ու խնջույքները։ Մաքսապետության գործակալը պռոքսիմոսը ղեկավարում էր պետական եկամուտները, մասնավորապես մաքսային և տուրքային գործերը։ Ներքին և արտաքին առևտրական հարաբերությունները։ Նրան էին ենթարկվում քաղաքների նավահանգիստների մաքսատների վերակացուները, կապիտանները կամ մինապանները։ Ինչպես նաև ներքին հարկագանձումների, շուկաների, չափ ու կշիռների հսկման հետ կապված մանր պաշտոնյաները։ Պետական փոստի գործակալությունը ղեկավարում էր սուրհանդակապետը։ Տիկնաց տիկինը թագուհին մասնակցում էր իշխանական և արքունի խորհրդի նիստերին, քաղաքական մեծ դեր խաղում հատկապես թագավորի բացակայության կամ

մահվան դեպքերում Նրա նախաձեռնությամբ և միջոցներով հիմնվում էին վարժարաններ հիվանդանոցներ եկեղեցիներ ստեղծվում գրչության և արվեստի կոթողներ Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքի»՝ «Թագավորական պալատի աստիճանավորների մասին հոդվածում թվարկված են արքունի պալատում ծանոթ ծառայություն կատարող մանր պաշտոնյաներ

Պետության կենտրոնական և տեղական կառավարման կարևոր մարմիններ էին դատարանները Արքունի գերագույն ատյանը Վերին կամ Մեծ դարպասը թագավորի նախագահությամբ և նրա վասալ իշխանների մասնակցությամբ քննում էր իշխանների վեճերը նրանց օրինախախտումներն ու հանցագործությունները գահաժառանգի հաստատումը և համապետական նշանակություն ունեցող այլ հարցեր Այն գերագույն իրավունքներ ուներ մյուս բոլոր դատարանների նկատմամբ մասնավորապես գանգատի ենթակա վճիռները հաստատելու կամ բեկանելու հարցերում Մեծ դարպասի նիստերը թագավորի հանձնարարությամբ հաճախ նախագահում էր Մեծ պարոն» կամ ‹ Պարոնաց պարոն տիտղոսով իշխանը Պետական առաջին աստիճանի դատարան էր Սսի արքեպիսկոպոսական ատյանը որը ջանցլերի նախագահությամբ քննում էր բարձրադաս հոգևորականների ինչպես նաև օտարերկրացիների վեճերն ու հանցագործությունները Օտարերկրացիների առևտրական ընկերությունները և խաչակրաց հոգևոր ասպետական միաբանությունները թեև ունեին սեփական դատարաններ սակայն դրանցում քննվում էին իրենց համայնքի քաղաքացիական գործերը իսկ քրեական գործերը քննվում էին հայկական դատարաններում Պետական առաջին աստիճանի դատարան էր նաև պայլի աւոյանը որը Սսում գլխավորում էր արքունի պայլը թագավորական քաղաքներում գունդստաբլ դուկը Այաս նավահանգստում կապիտանը Նրանք տեղերում քննում էին հայ և օտարերկրացի առևտրականների վեճերն ու հանցագործությունները Բուրջես կոչվող դատարանները քննում էին բուրգերության քաղաքային բնակչության վեճերն ու հանցագործությունները Իշխանական տիրույթներում գործող ատյանները քննել են տվյալ իշխանության ներսում կատարված քրեական և քաղաքացիական գործերը Եկեղեցական բարձրագույն ատյանը կաթողիկոսի գլխավորած սինոդը դատել է բարձրադաս հոգևորականներին իսկ թեմական (եպիսկոպոսական) և վանական ատյանները տեղերի ստորադաս հոգևորականներին հարկազանցներին աղանդավորներին կրոնի դեմ մեղանչողներին Դատարանական ատյանների ատենադպիրները կոչվում էին դիվանբաշիք › երդվյալ ատենակալները դիվնցիք › դատախազը «հոգցող» Կիլիկյան Հայաստանում դատավարությունները ընթացել են անվճար իսկ ծառայողները ռոճիկ են ստացել դատական տուգանքներից գանձված գումարից (0 2 մասը)

Արտաքին թշնամիներից երկիրը պաշտպանելու համար արքունիքը ստեղծել է մշտական կանոնավոր և մարտունակ զորաբանակ շարունակ կատարելագործել ռազմական տեխնիկան նորոգել և կառուցել բազմաթիվ բերդեր կազմակերպել ռազմական նավատորմիղ, զենքի կոչել 80–100 հազար մարտիկ Միայն արքունական բանակը կազմված էր 50 հազար հետևակային և 12 հազար հեծելազորային մարտիկներից Իշխանական զորամասերը իշխանների հրամանատարությամբ արքունի բանակին միացել են թագավորի կամ սպարապետի հրամանով պատերազմների զորախաղերի կամ զորահանդեսների ժամանակ Խաղաղ տարիներին արքունի մշտական բանակը տեղակայվել է քաղաքներում բերդերում կապաններում կատարել սահմանապահայինծառայություն Հեծելազորը համալրել են ազնվականները հետևակը քաղաքի ռամիկները և գյուղի շինականները Ծառայության համար զինվորները ստացել են ռոճիկ (հեծյալը 12 հետևակայինը 3 ոսկեդրամ) իսկ ծիավոր ազնվականները նաև պարգևական կալվածներ և ռազմական ավարի որոշ մասը Զորաբանակի ստորաբաժանումները կատարվել են ըստ զինվածության և ռազմական մասնագիտացման Սպասարկող անձնակազմի մեջ մտել են զինվորական բժիշկները գումակավորները մատակարարողները Ազատագունդ հեծյալները զինվել և գրահավորվել են խաչակիր ասպետների նման հագել կապույտ համազգեստ ոսկեգույն խաչի ու առյուծի նշանով Ծանրազեն հեծելազորի մարտիկները և ծիերը ծածկվել են մետաղյա գրահով Բանակում մտցվել է կարգապահ ռազմական ուսուցում ու դաստիարակություն զինվորական կանոնադրությամբ սահմանվել են ծառայության ժամկետը, հրամանատարության կազմը զորամիավորումների տեսակները մարտիկների պարտականություններն ու իրավունքները օրինախախտումների համար պատիժները զինվորական աստիճաններն ու կոչումները

Կիլիկիայի թագավորության անկմամբ և մահմեդական վայրագ նվաճողների տիրապետության հաստատմամբ արագորեն քայքայվեցին նաև հայոց պետության գրեթե բոլոր կառույցները

Այնուհետև հայ ժողովրդի դարավոր ոգորումները նպատակամղվեցին հայոց հայրենիքի ազատագրմանը և սեփական պետականության վերականգնմանը

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ (XV ԴԱՐԻ ԿԵՍ–XIX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ)

I ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆԱԽԱՔԱՅԼԵՐԸ

1 ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԼԵԳԵՆԴԸ

XI–XIV դարերի բուռն ու փոթորկալից իրադարձությունները Հայաստանում իրենց խոր անջնջելի կնիքը թողեցին հայ կյանքի վրա Մեկը մյուսին հետևող քաղաքական ցնցումները Բագրատունյաց և Կիլիկիայի հայկական թագավորությունների կորուստները (1045 թ 1375 թ.), քոչվորական ցեղերի ավերիչ արշավանքներն ու երկարատև տիրապետությունը հայ ժողովրդի հսկայական զանգվածների հարկադրական արտագաղթերն ու օտար ցեղերի վերաբնակեցումը Հայաստանում չափազանց թուլացրին հայերի դիմադրական կարողությունները Սելջուկ–թուրքերը, իսկ այնուհետև թաթար–մոնղոլները ըստ էության առանց լուրջ դիմադրության, գրավեցին Հայաստանը Առանձին քաղաքների և ամրոցների դիմադրությունը, հերոսության և անձնազոհության առանձին դեպքերը չէին կարող փրկել իրավիճակը Հայաստանը համեմատաբար հեշտությամբ նվաճվեց բարբարոսական ցեղերի կողմից Անշուշտ տեղի ունեցածը բացատրելի է եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը որ քոչվորների արշավանքներին նախորդած բյուզանդական տիրապետության շրջանում (1045–1065 թթ) բյուզանդացիները անխոհեմությամբ ու հանցավոր անհեռատեսությամբ ցրեցին հայկական զինական ուժերը Նրանք Հայաստանում վարում էին հարկային ու տնտեսական ծանր քաղաքականություն Հայոց եկեղեցուն պարտադրվեցին անտեղի և անվերջանալի աստվածաբանական խճողված վեճեր որոնց լուծումը հունական կողմը տեսնում էր հայերի դավանափոխության մեջ Այս ամենը խիստ դժգոհություն էր առաջ բերում բյուզանդական իշխանությունների նկատմամբ ու երբ սկսվեցին սելջուկյան արշավանքները հայերը եկվորներին չդիմադրեցին ոչ միայն այն պատճառով որ չունեին համապատասխան զինական ուժեր այլև այն պատճառով որ դա նշանակելու էր պաշտպանել բյուզանդական այն վարչակարգը որ հաստատվել էր Հայաստանում Հայոց բազմաքանակ բանակը (շուրջ 100 հա

զար զինվոր) որ Մերձավոր Արևելքի ամենամարտունակ ու կարգապահ զի նական ուժերից էր ցրված էր ու ոչնչացված Այդ բանակը որին դարեր շարու-նակ վիճակված էր պաշտպանել Արևմուտքը Հայաստանը դարձնելով բնա-կան պատնեշ արևելյան հորդաների անընդհատ կրկնվող արշավանքների ժա մանակ այլևս չկար Այդ պահից դեպի Բյուզանդիա դեպի Արևմուտք տանող ճանապարհները այլևս մնացել էին անպաշտպան Ուստի քոչվորները բաց անպաշտպան սահմաններից հեշտությամբ մտան ու նվաճեցին նախ Հայաս-տանը ապա 1071 թ ջախջախեցին բյուզանդական զորքերին ու հաստատվե ցին նաև Փոքր Ասիայում ուր նրանց ժառանգորդներն ապրում են առ այսօր

Սելջուկյան դաժան տիրապետության պայմաններում էլ ավելի զանգվա-ծային է դառնում հայերի արտագաղթը դեպի ապահով վայրեր, դեպի Միջերկ րական ծովի ափերը, Բյուզանդիայի խորքերը Վրաստան և այլուր Նույնը ա վելի ծավալուն ու ընդգրկուն, տեղի ունեցավ մոնղոլական արշավանքների և տիրապետության շրջանում (XIII–XIV դդ) Հայ ժողովրդի համար ամենաահա վորը թուրքմենական ակ–կոյունլու և կարա–կոյունլու ցեղերի տիրապետու թյան ժամանակաշրջանն էր (XIV–XV դդ) Անընդհատ կրկնվող արշավանք ներն ու պատերազմները, երկրի ամայացումն ու բնակչության գերեվարումնե րը ստիպում էին հայ քաղաքական ու հոգևոր գործիչներին՝ ելք փնտրել դուրս գալու ստեղծված սարսափելի իրավիճակից Ահա այս պայմաններում էլ դրսևորվում են հայ ազատագրական շարժման անդրանիկ ձգտումները

Ազատագրական շարժման առաջին գործիչները լավ էին հասկանում որ հայերի երկրից հեռանալն ու ցրվելը տարբեր գաղթավայրերում տարբեր քա ղաքական միջավայրերում հարցը չէր լուծում Հայաստանը մնում էր գերված իսկ գաղթահայերն էլ ժամանակի ընթացքում ձուլվում էին ու անէանում այլ ժողովուրդների մեջ Տրամաբանական ու միակ ելքը մնում էր Հայաստանի անկախության վերականգնումը Թե ինչպե՞ս և ի՞նչ ուժերով հարցերը մնում էին առկախ Սակայն Հայաստանի անկախության վերականգնման գաղափա րը աստիճանաբար դառնում էր հասարակական բոլոր խավերին հուզող և հե տաքրքրող հարց Հայ ազատագրական շարժման նախադրյալներն էին հայ կական պետականության կորուստն ու պայքարը այդ պետականության վերա կանգնման համար կարևոր էին նաև հայ բնակչության զանգվածային արտա գաղթերն ու ցրվելը աշխարհով մեկ նրանց աստիճանական ուծացումը երկ րում մնացած հայության տնտեսական քաղաքական ու մշակութային անմխի թար վիճակը Անշուշտ ազատագրական ուժերը սակավաթիվ էին ու ցրված չկար որևէ կենտրոն սակայն կար ամենահիմնականը գաղափարը որը և հայ ազատագրական միտքը վաղ թե ուշ դնելու էր գործնական հողի վրա

Հայ հոգևոր միջավայրը փորձում էր ստեղծված վիճակը բացատրել հայերի գործած և չգործած զանազան ու բազում մեղքերով աստվածային բարկության ամբ Եկեղեցու տեսակետով քրիստոնյա ցեղերի արշավանքներն ու տիրապետությունը Հայաստանում հայերի ցրվելն աշխարհով մեկ հետևանք էր երկնային պատժի քանզի յուրաքանչյուր ոք յուրաքանչյուր ժողովուրդ պետք է պատասխան տար իր արարքների համար Եվ այժմ եկել էր ժամանակը որպեսզի հայերը պատասխան տային իրենց գործած մեղքերի համար Ահա եկեղեցական միջավայրում է որ ծնվում է ազատագրական մտքի յուրօրինակ արտահայտություններից մեկը հայ ազատագրական լեգենդը

Ազատագրական լեգենդի առաջին դրսևորումները վերագրվում են Ներսես Մեծին (353–373) որն իբր մահվան մահճում գուշակել էր ոչ միայն հայկական պետականության կործանումը այլև Հայաստանում օտար ամենադաժան տիրապետությունների հաստատումը և հայերի աշխարհով մեկ ցրվելը Տեսիլի համաձայն՝ Հայաստանը կարող էր ազատագրվել միայն երկար տարիներ անց. Սակայն, սեփական ուժերով առանց արտաքին քրիստոնյա հզոր պետության օգնության դա հնարավոր չէր Միջին դարերում ազատագրական լեգենդը մերթընդմերթ մտնում էր շրջանառության մեջ (օրինակ արաբական տիրապետության ժամանակ) սակայն այն առավել տարածում գտավ սելջուկյան արշավանքների ժամանակ (XI դարի կեսեր) Հենց այս շրջանում է որ դարձյալ շրջանառության մեջ դրվեց հայերի մեղավոր› ժողովուրդ լինելու հանգամանքը ժողովուրդը պատժվում էր (Բագրատունյաց թագավորության կործանում, բյուզանդական և սելջուկյան տիրապետություններ գերեվարում երկրի տնտեսական քայքայում արտագաղթ և այլն) իր գործած մեղքերի համար (Արիստակես Լաստիվերցի և ուրիշներ) «Մեղավոր ժողովուրդ լինելու բարդույթը բնականաբար իր հերթին ծնում էր սեփական ուժերի նկատմամբ անվստահության բարդույթ Այստեղից էլ ծագում էր ինչպես հուշում էր հնամենի լեգենդը աստվածային կամեցողությամբ որևէ արտաքին քրիստոնյա հզոր ազգի օգնությամբ ազատագրվելու համոզումը

Խաչակիրների առաջին երևալն Արևելքում (1096 թ 1147 թ) նոր ուժով բորբոքեցին ու խմբագրեցին տեսիլները գուշակություններն ու մարգարեությունները այն մասին թե շուտով գալու է Արևմուտքի քրիստոնյա մի հզոր թագավոր և փրկելու է հայ ժողովրդին վերականգնելու է Հայկական թագավորությունը Թվում էր թե այդ ժամանակներն արդեն եկել էին Հայերը խաչակիրներին դիտում էին ու աջակցում որպես իրենց ազատարարների. Սակայն հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին որ խաչակիրներին չէր վերապահված Հայաստանի փրկչի դերը· Դեռ ավելին որոշ հայ իշխաններ (Մլեհ, Լևոն II) ստիպված էին անգամ մարտնչել նրանց դեմ քանզի խաչակիրները՝ անգի-

տակից մեսիայի իրենց վերապահված դերին հաճախ հայերի նկատմամբ ավելի դաժան էին վերաբերվում քան մահմեդականները

Ազատագրական լեգենդը տարբեր պատմաշրջաններում կախված քաղաքական իրադրությունից տարբեր փրկիչներ է մատնանշել ազատագրական միսիան վերագրել տարբեր հասցեատերերի Հայերի համար ազատարար Արևմուտքը սկզբում դա Բյուզանդիան էր (նշվում էին որպես հռոմեացիներ) Կ Պոլսի անկումից հետո (1453 թ) ազատարար Արևմուտքը տեղափոխվեց էլ ավելի արևմուտք դեպի Հռոմ դեպի ֆրանկների աշխարհը Ազատագրական միսիան հերթականությամբ վերապահվում էր մեր թ Հռոմի պապին ու Վենետիկի դոժին մեր թ Բուրբոններին ու Հաբսբուրգներին գերմանական տարբեր մեծ իշխաններին և ի վերջո՝ ռուսաց ցարին

Հայ ազատագրական շարժման կարևորագույն առանձնահատկությունը հենց սկզբից կայանում էր նրա երկփեղկվածության մեջ. Հայաստանը գտնվում էր երկու և երբեմն ավելի քաղաքական տիրապետությունների ներքո և հայ ազատագրական միտքը հաճախ չկարողացավ և ի վիճակի չէր մշակելու միասնական ազգային ազատագրական գաղափարախոսություն

Արևմտահայ և արևելահայ ազատագրական շարժումները փոխկապակցված չէին Տարբեր էին Պարսկաստանի և Թուրքիայի քաղաքական պայմանները տարբեր դաշնակիցները հետևաբար տարբեր էին արևելահայ ու արևմտահայ ազատագրական շարժումների մեթոդներն ու հեռանկարները քաղաքական–ռազմական հավանական գործընկերները Արևելահայ գործիչները հայ ժողովրդի ազատարարի դերը երբեմն հատկացնում էին մի այնպիսի ուժի որը կամ Թուրքիայի դաշնակիցն էր կամ լոյալ էր վերջինիս նկատմամբ Լինում էր և հակառակը Նման պայմանները հայ ազատագրական մտքին պարտադրում էին լինել ավելի ճկուն գործել խիստ զգույշ:

Հայ ազատագրական շարժման գլխավոր առանձնահատկություններից մեկը եղել է կողմնորոշման հիմնահարցի անընդհատ խմբագրումները նոր հասցեատիրոջ երկարուձիգ որոնումները

Մյուս առանձնահատկությունը դավանափոխության խնդիրն էր Կաթոլիկ Արևմուտքը օգտագործելով հայերի աղերսագիր–դիմումնագրերը անմիջապես առաջ էր քաշում նրանց դավանափոխ լինելու նախապայմանը Չցանկանալով խոչընդոտել ազատագրական շարժման գործընթացը և բարդացնել հայ–արևմտաեվրոպական փոխհարաբերությունները հանուն գերխնդրի հայկական կողմը հանդես էր գալիս դավանական ինչ–ինչ զիջումներ կատարելու պատրաստակամությամբ Մանավանդ երբեմն–երբեմն շրջանառության մեջ էր դրվում մեկ ուրիշ անգո փաստաթուղթ այսպես կոչված «Դաշանց թուղթը» ըստ որի իբր քրիստոնյա Արևմուտքը հանձինս Հռոմի Կոստանդինոս

կայսեր (IV դար), իր վրա պատասխանատվություն էր վերցրել օգնել քրիստոնյա Հայաստանին Կոստանդինոսը իբր Հայոց Տրդատ III թագավորի հետ կնքել է հատուկ պայմանագիր «Դաշանց թուղթ» և հավաստել իր և իր բոլոր հաջորդների հավատարմությունը դաշինքին Հայաստանին օգնելու պատրաստակամությունը «Դաշանց թղթի» գաղափարները լայն տարածում ունեին հատկապես Կիլիկյան Հայաստանում մասնավորապես XIII–XIV դարերի հայ–լատինական բանակցությունների ժամանակ Այն շրջանառության մեջ մտավ նաև հետագայում XVI–XVII դարերում երբ հայ ազատագրական շարժման գործիչներն սկսեցին իրենց դեգերումներն Արևմուտքում

2 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁ XV ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ

Հայկական պետականության անկումից հետո ինչպես տեսանք հայ ազատագրական միտքը երբեք չլքեց այն վերականգնելու գաղափարը XIV–XV դարերում այդ մտայնությունը հանդես էր գալիս ինչպես գեղարվեստական գրականության մեջ այնպես էլ փոքրածավալ պատմական հիշատակարաններում: Դրանց հեղինակները տարբեր առիթներով շեշտելով երկնային թագավորի՝ Հիսուս Քրիստոսի միջոցով Հայոց երկրային թագավորության վերականգնման հնարավորությունը միշտ վառ էին պահում ազատագրության ոգին ու ազգային ինքնագիտակցությունը

Հայաստանի ազատագրության հայկական պետականության վերականգնման գաղափարի հիմնական կրողը բնականաբար, պետք է դառնար հայ ազնվականությունը Սակայն հայկական իրականությունը չուներ համապատասխան ազնվականական կազմակերպված միջավայր Ուստի ազատագրական գաղափարների հիմնական կրողը հենց սկզբից դարձավ հայոց եկեղեցին, ի դեպ որի բարձրաստիճան ներկայացուցիչներից շատերն ազնվականական ընտանիքների սքեմ հագած շառավիղներն էին

XIV–XV դարերում հայ իշխանական բոլոր տներն էլ զիջեցին իրենց քաղաքական ու տնտեսական դիրքերը Հայաստանում հաստատված քոչվոր ասպատակ ցեղերին· Այդ ժամանակաշրջանը հայ ազնվականության մասնատման հողազրկման և անէացման ժամանակաշրջանն էր Սակայն այնուհանդերձ Հայաստանի տարբեր վայրերում դեռևս իրենց անմխիթար գոյությունն էին պահպանում հայ իշխանական տների որոշ շառավիղներ Սյունիքի առանձին տարածքներ պատկանում էին Օրբելյան ընտանիքի անդամներին XV դարի կեսերին այստեղ հիշատակվում են Բիշքեն Օրբելյանն ու նրա որդի Ռուստամը Խաչենում շարունակում էին իշխել Հասան–Ջալալյանները, Ծարում Դո

փյանների Արագածոտնում Վաչուտյանների իսկ Վայոց ձորում Պռոշյանն ե
րի շառավիղները Քիչ թե շատ քաղաքական հզորություն ունեին Մակվի
(մինչև 1426 թ) և Համշենի (մինչև 1489 թ) հայկական իշխանությունները
Հայկական փոքրիկ իշխանություններ գոյություն ունեին նաև Զեյթունում Շա-
տախում Խութում Սասունում և էլի մի քանի վայրերում XV դարի կեսերին ա
ռանձնակի դեր և նշանակություն ունեին հատկապես Աղթամարում և շրջա
կայքում ծվարած Արծրունյաց թագավորական տան շառավիղները Սեֆե
դինյանները Հենց Վասպուրականում է որ առավել քան այլուր գուրգուր-
վում էին հայկական պետականության հիշատակները Վասպուրականի հիշա
տակագիրներն ու ժամանակագիրները բազմիցս էին իրենց հիշատակարան
ներում դիմում Ամենաբարձրացյալին ու խնդրում «վերանորոգել հայոց ազգի
խափանված թագավորությունը»: Հայաստանի պետականության վերական
գնման գաղափարը այստեղ երբեք լքված չէր Եկեղեցական միջավայրում
փայփայվում էր այն հույսը թե աստվածային բարեխոսությամբ կամ որևէ
հզոր տիրակալի միջամտությամբ ի վերջո այն կկատարվի Եվ պատահական
չէ որ դարձյալ շրջանառության մեջ դրվեց ազատագրական վաղեմի լեգենդը
Սակայն լեգենդը ենթարկվում է մի կտրուկ և զարմանալի խմբագրման Հայ
կական թագավորության վերականգնումը վերապահվում է ոչ թե Արևմուտքին
Հռոմի պապին այլ արևելյան մի հզոր միապետի կարա–կոյունլու թուրքմեն
տիրակալ Ջհանշահին Այս «խմբագրումն» ուներ իր արդիական հնչեղությու
նը Դա բացատրվում էր թուրքմեն տիրակալի այն յուրահատուկ մեղմ հեռա
տես քաղաքականությամբ որ նա վարում էր ընդհանրապես իր հպատակ
քրիստոնյաների և մասնավորապես հայերի նկատմամբ Մյուս կողմից իրա-
դարձություններին չափազանց գործուն միջամտություն է ցուցաբերում Աղթա-
մարի Զաքարիա Գ կաթողիկոսը այդ ժամանակաշրջանի հայ ազատագրա
կան շարժման հիմնական գործիչներից ու գաղափարախոսներից մեկը
Զաքարիա կաթողիկոսը որը ներկայացուցիչն էր Արծրունի–Սեֆեդինյան ըն-
տանիքի ժամանակի աչքի ընկնող եկեղեցական գործիչներից էր մտավոր
բարձր կարողություններով օժտված անձնավորություն Նա սովորական մեկը
չէր ոչ էլ կաթողիկոսական աթոռի հերթական գահակալ այլ հմուտ դիվանա
գետ էր նաև զինվորական գործիչ հայ հոգևորականության այն եզակի ներ-
կայացուցիչներից մեկը որը սուրն ու խաչը զուգակցում էր նույն հաջողու
թյամբ Ստեղծել էր լավ զինված ու կարգապահ մի զորաջոկատ որը պահպա-
նում էր կաթողիկոսական աթոռն ու Արծրունյաց կալվածքները մահմեդական-
ների անընդհատ հարձակումներից Այդ զորաջոկատը բազմիցս տպավորիչ
հաղթանակներ էր տարել ասպատակիչ քրդերի դեմ Կաթողիկոսին անձամբ
ճանաչում և հովանավորում էր Ջհանշահը որը բազմիցս առիթներ էր ունեցել

գնահատելու նրա հավատարմությունն ու հուսալիությունը կրկնվող ներքին գահակալական կռիվների ընթացքում

Ինքը Զաքարիա Գ–ն ավելի մեծ ակնկալիքներ ուներ թուրքմեն տիրակալից տենչում էր նրա օգնությամբ նստել հայոց ընդհանրական կաթողիկոսի գահին եվ իրոք օգտվելով շահի բարեհաճությունից նրա աջակցությամբ Զաքարիան ուղղակի գրավեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի գահը (1460 թ ա շուն) Կաթողիկոսական զույգ աթոռների Ս էջմիածնի և Աղթամարի միության միջոցով նա ձգտում էր հայ ժողովրդի քաղաքական միասնությանը և այն միտքն էր զարգացնում թե Վասպուրականը հայոց ոչ միայն հոգևոր այլև քաղաքական իղձերի իրագործման կենտրոնն է քանզի միայն այստեղ էին պահպանվել հայոց հինավուրց թագավորների շառավիղները հանձինս իր տոհմակիցների Պատահական չէ որ Զաքարիան իրեն անվանում էր ‹ Գագիկ մեծ թագավորի (իմա Գագիկ Արծրունու) արմատից և ցեղից»

Որոշ ժամանակ անց Զաքարիան փորձում է իրականություն դարձնել շատ ավելի կարևոր մի երազանք քան ընդհանրական կաթողիկոսական գահն ստանալն էր 1463–1464 թթ նա բանակցություններ է վարում Ջահանշահի հետ Վասպուրականի հայկական թագավորությունը վերականգնելու հարցի շուրջ և անգամ նրան ներկայացնում գահի հավակնորդին որն իր եղբորորդի Սմբատ Արծրունի–Սեֆեդինյանն էր Բանակցությունների ժամանակ Զաքարիա Գ–ի անակնկալ մահը սակայն չկասեցրեց այդ ուղղությամբ տարվող կարևոր աշխատանքները Նոր կաթողիկոսը Ստեփանոս Դ Տղան բարեհաջողությամբ շարունակեց բանակցությունները և շահից համաձայնություն ձեռք բերեց Սմբատին Հայոց թագավոր օծելու վերաբերյալ 1465 թվականի սկզբներին կաթողիկոսը Աղթամարի Ս Խաչ մայր եկեղեցում հայոց մեծամեծների և բարձրաստիճան հոգևորականների ներկայությամբ հանդիսավորությամբ Սմբատ Արծրունուն օծեց որպես Հայոց թագավոր ժամանակակիցները ցնծությամբ են արձանագրել այս իրողությունը. ‹ Այնժամ պարոն Սմբատին օծեցին Հայոց թագավոր իր նախնի Գագիկի օրինակով եվ թո ղ Փրկիչը զորացնի նրա թագավորությունը բարձրացնի նրա աթոռը քանզի վաղուց Հայոց ազգը թագավոր չէր տեսել›

Անշուշտ խիստ կարևորելով հայկական պետականության վերականգնման ուղղությամբ կատարված այս փորձը և բարձր գնահատելով նրա հիմնական դերակատարներին պետք է նաև նշել որ XV դարում ‹թագավորական տուն» ‹ թագավոր Հայոց› հասկացություններն այլևս չունեին այն նշանակությունը ինչ առաջներում 1465 թ ակտը ավելի շատ հոգեբանական ու ազգային ինքնագիտակցության արժեք ուներ քան պետական որևէ իմաստ Նախ Սմբատի թագավորությունը չուներ և չէր էլ կարող ունենալ որևէ համահայկական բո

վանդակություն Ճիշտ է 1465–1471 թթ ընթացքում հայկական մի շարք ձեռագրերում նա հիշատակվում է իբրև «Հայոց թագավոր» սակայն դա ձևական էր քանզի նրա թագավորության տարածքը սահմանափակված էր միայն Աղթամար կղզու և առափնյա որոշ տարածքով: Երկրորդ որքան էլ թուրքմեն տիրակալները ելնելով ինչ–ինչ նպատակներից, բարյացակամ վերաբերմունք էին դրսևորում հայերի որոշ քաղաքական ձգտումների նկատմամբ սակայն չէին կարող թույլ տալ որպեսզի վերականգնվեր ընդհանրական հայկական թագավորությունը Տեղական առանձին ինչ–որ տարածքային «թագավորությունների» ստեղծումը չէր կարող խանգարել նրանց տիրապետությանը ընդհակառակը կարող էր այն ամրապնդել Որպես Հայոց թագավոր Սմբատ Արծրունին մի վերջին անգամ հիշատակվում է 1471 թվականին այնուհետև հիշատակագիրները նրա մասին լռում են

1465 թվականի ակտը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում հայ ազատագրական մտքի պատմության տեսակետից և ցուցանիշ է այն բանի որ հայկական պետականության գաղափարը երբեք չէր լքվել ու մոռացվել Հայաստանում Եվ ազգային այդ մեծ երազանքի իրականացումը կոնկրետ այս դրվագում վերապահվում էր մահմեդական միջավայրից դուրս եկած Ջհանշահին ինչպես շատ տարիներ անց հայ ազատագրական միտքը այս նույն միջավայրում, կփորձի իր ակնկալությունները կապել մեկ այլ նշանավոր գործչի Նադիր շահի հետ

II ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԴԵԳԵՐՈՒՄՆԵՐԸ XVI–XVII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1 Ս ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԵՎ ՍԵԲԱՍՏԻԱՅԻ ԳԱՂՏՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

Համոզվելով որ սեփական ուժերով հնարավոր չէ ազատագրվել օտար տիրապետություններից հայ ազատագրական շարժման գործիչները հրավիրում են գաղտնի խորհրդաժողովներ որոնցում քննարկման առարկա է դառնում Հայաստանի ազատագրության խնդիրը

Նման առաջին խորհրդաժողովը հրավիրվել է 1547 թվականին Ս Էջմիածնում· Նրա կազմակերպիչն ու ոգին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ստեփանոս Ե Սալմաստեցին էր Սալմաստեցին մտավորական անձնավորություն էր բանաստեղծ ու երաժիշտ ուներ խորը և բազմակողմանի գիտելիքներ գիտեր մի քանի օտար լեզուներ նախապես պաշտոնավարել էր Կ Պոլսում Լեհաստանում և Մոսկվայան Ռուսիայում քաջածանոթ էր ժամանակի քաղաքական իրադարձություններին խորհրդաժողովը որին մասնակցել են արևելահայ բարձ-

ռաստիճան հոգևորականներ մեծատուն առևտրականներ և մելիքներ ընդունում է մի «Աղերսագիր» և որոշում կաթողիկոսի գլխավորությամբ պատվիրակություն առաքել Արևմտյան Եվրոպա նախ և առաջ Վենետիկ ու Հռոմ

1548 թվականին պատվիրակությունը Կ Պոլսի վրայով ուղևորվում է դեպի Եվրոպա Քաղաքական երկխոսության առաջին կենտրոնը Վենետիկն էր Այս տեղ հայկական պատվիրակությանը ընդունեց հանրապետության դոժը և մանրամասն ծանոթացավ հայկական կողմի քաղաքական ակնկալություններին Պահպանված փաստաթղթերից ակներև է որ հայկական կողմն իր հույսը հիմնականում կապում էր Վենետիկի հետ որը պետք է լիներ Հայաստանն ազատագրող եվրոպական համադաշնության կազմակերպիչն ու ոգին

Այնուհետև բանակցությունները շարունակվում են Հռոմում ուր հայկական պատվիրակությունը ժամանել էր 1549 թ սկզբներին. Հուլիոս III պապի կողմից հանդիսավորությամբ ընդունված պատվիրակությունը հանդիպեց լուրջ դժվարությունների. Վատիկանում հայ–հռոմեական բանակցությունները հիմնականում կրում էին կրոնական բնույթ ազատագրական խնդիրները մղվեցին հետին դիրքեր Քաղաքական երկխոսության փոխարեն Հռոմի կղերապետը առաջադրեց զույգ եկեղեցիների միության հին չարչարկված հիմնահարցը Հանուն քաղաքական ակնկալությունների Հայոց կաթողիկոսը 1549 թ օգոստոսի 2–ին ստիպված էր գրավոր հնազանդություն հայտնել Հռոմի պապին Անշուշտ սա դիվանագիտական զիջում էր և հեռու էր հայերի իրական քաղաքական մտայնություններից

Բանակցությունների հաջորդ խարսխակայանը դարձավ Վիեննան ապա Վարշավան ուր Ստեփանոս Ե–ն հանդիպումներ է ունենում Կառլոս V կայսեր և Սիգիզմունդ II թագավորի հետ Ավարտելով դիվանագիտական բանակցությունները Արևմուտքում 1551 թվականին հայկական պատվիրակությունը Ռուսաստանի վրայով վերադառնում է հայրենիք

Եվրոպայում Հայոց կաթողիկոսի վարած բանակցությունները որևէ շոշափելի դրական արդյունքի չհանգեցրին Թուրքական ռազմակալման եզրին հայտնված Եվրոպան որ մեծ դժվարությամբ պաշտպանական պատերազմներ էր մղում, չէր ցանկանում և չէր էլ կարող որևէ գործուն միջամտություն ունենալ հայերի քաղաքական ճակատագրում Դավանաբանական ու կրոնական պայքարով առլեցուն եվրոպական միջավայրում Հռոմի պապերը այլևս չէին կատարում արևմտաեվրոպական ընդհանրացնող միապետի դերը և հետևաբար չէին կարող հակաթուրքական դրոշի ներքո համախմբել տարաբաժան ուժերը Ուստի՝ հայկական դիվանագիտության առաջին երկխոսությունները քաղաքական իմաստով անհեռանկար էին· Այնուամենայնիվ Ստեփանոս Սալմաստեցու առաքելությունը անարդյունք չավարտվեց այն օրա

կարգի հարց դարձրեց Հայաստանի ազատագրության խնդիրը և ուղի հարթեց հետագա քաղաքական երկխոսությունների համար

Մի քանի տարի անց 1562 թվականի մայիսի 20–ին Հայոց կաթողիկոս Միքայել Ա Սեբաստացին Սեբաստիայի Ս Աստվածածին մայր եկեղեցում հրավիրում է մի նոր գաղտնի խորհրդաժողով Ի տարբերություն նախորդ խորհրդաժողովի, սրան մասնակցում էին ինչպես արևելահայ այնպես էլ արևմտահայ գործիչներ և որ շատ կարևոր է բարձրացվում է բովանդակ Հայաստանի ազատագրության հարցը Խորհրդաժողովը որոշում ընդունեց Եվրոպա ուղարկել մի նոր պատվիրակություն այնտեղ Հայաստանի ազատագրության հարցի շուրջը բանակցություններ վարելու համար Պատվիրակության ղեկավար է նշանակվում Աբգար Եվդոկացին (Թոխաթեցի) որը բանիմաց անձնավորություն էր և սերում էր Արծրունյաց արքայական ընտանիքից

1563–1564 թվականներին Աբգար Եվդոկացին բանակցություններ է վարում Վենետիկի հանրապետության դոժի Հերոնիմոսի հետ Պատահական չէ Աբգարի եվրոպական բանագնացության այս նպատակակետը, քանզի XVI դարի կեսերին Վենետիկի հանրապետության և Օսմանյան կայսրության առճակատումը հասել էր իր գագաթնակետին և բնական է որ Վենետիկում հայերը կարող էին դիտվել որպես հակաթուրքական դաշնության հնարավոր բարեկամ ժողովուրդներից մեկը Այս շրջանում Վենետիկը Եվրոպայի հզորագույն ծովային տերությունն էր Նա ուներ 3300 ռազմանավ 36 հազար ծովային հետևազոր և այլ ուժեր

Հայաստանի նկատմամբ Վենետիկի հովանավորությունը ստանալու խոստումը կորզելուց հետո Աբգարը ուղևորվում է Հռոմ 1564 թ նոյեմբերին ընդունվում Պիոս IV պապի կողմից և նրան ներկայացնում Սեբաստիայի խորհրդաժողովի ընդունած ծածկագիր փաստաթղթերը Դիմումնագրում դարձյալ շեշտվում էր այն գաղափարը թե հայերը կընդունեն պապի գերիշխանությունը եթե կաթոլիկ Եվրոպան օգնի իրենց ազատագրվելու իսլամի տիրապետությունից Հատկանշական է որ Հռոմի կղերապետը ապագա ազատագրված Հայաստանի թագը խոստանում է Աբգար Եվդոկացուն որին ուղարկում է Հայաստան հայ–հռոմեական հետագա բանակցությունների համար Հայոց կաթողիկոսին Հռոմ առաջնորդելու. 1569 թվականին Աբգար Եվդոկացին մանրամասն զեկուցագիր է ներկայացնում Միքայել Սեբաստացուն իր քաղաքական առաքելության վերաբերյալ Ակներև է որ Աբգարի բանակցությունները Եվրոպայում որևէ դրական արդյունքի չհանգեցրին Չնայած դրան հայ ազատագրական շարժման գործիչները չէին վհատվում և շարունակում էին ապավինել կաթոլիկ Արևմուտքի օգնությանը

Օրինակ 1575 թվականին Հայոց կաթողիկոս Թադևոսը դարձյալ ուղևորվում է Եվրոպա և բանակցություններ վարում Հռոմի պապի Վենետիկի դոժի և Լեհաստանի թագավորի հետ· Նույն 1575 թվականին Սսի Խաչատուր Բ Ջեյթունցի կաթողիկոսը հատուկ ուղերձով դիմում է Գրիգոր XIII պապին և օգնություն հայցում նրանից Այդպես է վարվում նաև նրա հաջորդ Ազարիա Ա Ջուղայեցի կաթողիկոսը որը 1584 թվականին Վատիկան ուղղված դիմումնագրում շեշտում էր թե հայերը պատրաստ են ընդունելու կաթոլիկություն եթե ընդդեմ թուրքերի նրանց ցույց տրվեր ռազմաքաղաքական օգնություն Հայաստանը համեմատելով անպարիսպ այգու հետ կաթողիկոսը հույս էր հայտնում թե միայն Հռոմի օգնությամբ հնարավոր կլինի դարձյալ պարսպապատել Հայաստանը և այն ազատագրել անօրենների տիրապետությունից

Հնազանդության վերը նշված հինգ աղերսագրերը ցույց են տալիս, որ ազատագրական շարժման նախանձախնդիր հայ եկեղեցական գործիչները շրջանառության մեջ դնելով Դաշանց թղթի գաղափարները ջանում էին ապահովել Արևմուտքի անգո պարտականությունները քրիստոնյա Հայաստանի նկատմամբ. Սակայն Արևմուտքը ի վիճակի չէր վերկանգնելու դավանաբանական խճողված վեճերից և վարելու քաղաքական իրատես բանակցություններ Իր հերթին հայ ազատագրական շարժումը չուներ Հայաստանի ազատագրության մշակված իրատես ծրագիր Հույսը դնելով միմիայն արտաքին օգնության վրա հայ ազատագրական շարժման գործիչները հստակ պատկերացում չունեին անգամ Հայաստանի ազատագրության գործոնների՝ հայերի դերի մասին

2 ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ XVII ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ

Անարդյունք բանակցությունները կաթոլիկ Արևմուտքի հետ առժամանակ կասեցրին հայ ազատագրական շարժումները Պարսկա օսմանյան ավերիչ պատերազմները որ ընդգրկեցին ամբողջ XVI հարյուրամյակը և XVII դարի առաջին կեսը նույնպես որևէ հույս չէին թողնում թե այդ պայմաններում հնարավոր է կազմակերպել ազատագրական որևէ շարժում Եվ միայն XVII դ 40 ական թվականների կեսերին դարձյալ օրակարգ մտցվեց Հայաստանի ազատագրության հարցը Այժմ հայ ազատագրական դեգերումներին խթանեցին Կանդիայի (Կրետեի) պատերազմի (1645–1669) ծնած քաղաքական ակնկալությունները Միջազգային կյանքի այս նշանակալի իրադարձությունն էր որ առաջ քաշեց Օսմանյան Թուրքիայի դեմ ձեռնարկվելիք համաքրիստոնեական խաչակրաց արշավանքի գաղափարը Ուստի պատահական չէ որ Հռոմի կղերապետությունը Վենետիկի հանրապետությունն ու Ֆրանսիան

բազմիցս դիմում են Արևելքի քրիստոնյա եկեղեցիների ղեկավարներին օսմանյան տիրապետության դեմ համատեղ պայքարի ելնելու առաջարկներով որպես հատուցում իսլամանալով պարտված Թուրքիայի ավերակներում կերտելու ազգային անկախ քրիստոնեական պետություններ

Պատերազմի հենց առաջին տարիներին Վենետիկի և Վատիկանի գործակալները քաղաքական գաղտնի բանակցություններ սկսեցին Անտիոքի Հունաց պատրիարքի Ասորաց կաթողիկոսի և Սսի Հայոց կաթողիկոս Խաչատուր Գ Գաղատացու հետ Այս իմաստով չափազանց գործուն դեր է խաղում Հալեպի ֆրանսիական հյուպատոս Ֆրանսուա Բարոնը որը հայերին խորհուրդ է տալիս համագործակցել Արևելքի քրիստոնեական մյուս ժողովուրդների հետ Իր հերթին Խաչատուր Գաղատացին օգնության դիմումնագրեր է հղում Հռոմի Ալեքսանդր VII պապին Վենետիկի դոժին Ֆրանսիայի թագավորին Հետաքրքիր է որ 1657 թվականի վերջերին Խաչատուր Գաղատացին այցելում է Կանդիա և բանակցություններ վարում Վենետիկի բանակի գլխավոր հրամանատար Ֆրանչեսկո Մարոզինիի հետ Բանակցությունները շարունակվում են նաև հետագայում 1668 թվականին Ենթադրելի է որ քաղաքական այս երկխոսությունների հիմնական նյութը պետք է լիներ Հայաստանի ազատագրության հարցը

Ի տարբերություն XVI դարի հայ ազատագրական շարժումը այժմ որդեգրում է նոր կողմնորոշում Ազատագրական շարժման գործիչներն իրենց հույսը սկսում են կապել Ֆրանսիայի և հատկապես նրա Արև–արքայի Լյուդովիկոս XIV–ի հետ Հատկանշական է որ Սսի կաթողիկոս Խաչատուր Գաղատացու Ֆրանսիայի թագավորին ուղղված 1663 թվականի փետրվարի 12 ի դիմումնագիրը հենց այդպես էլ հավաստում էր թե «հայերը հույս և հավատ ունեն որ Ձեր օրհնյալ ձեռքերով պիտի կատարվի իրենց փրկությունը Ազատագրական շարժման այս նոր շրջադարձը պայմանավորված էր նախ միջազգային կյանքում Ֆրանսիայի անբեկանելի կշռով և ապա Արևելքում նրա վարած չափազանց գործուն հակաթուրքական քաղաքականությամբ

Փոփոխություն է տեղի ունենում նաև ազատագրական շարժման սոցիալական միջավայրում Թեև եկեղեցին շարունակում էր վճռորոշ դեր խաղալ ազատագրական շարժման գաղափարախոսության մշակման բնագավառում սակայն պայքարի գործնական կազմակերպմանը ձեռնամուխ է լինում հայ առևտրական դասը որը այդ շրջանում արդեն կարևոր դեր էր խաղում հասարակական կյանքում

Հայ առևտրական բուրժուազիան (առավել հայտնի է խոջայություն անունով) որը առևտրատնտեսական շահախնդրություններով կապված էր Արևելքում լայն տարածում ունեցող Ֆրանսիական կապիտալի հետ իր երևելի ներ

կայացուցիչներից մեկին Մուրադ (Շահմուրատ) Բաղիշեցուն 1666 թվականին ուղարկում է Ֆրանսիա Փարիզում Մուրադ Բաղիշեցին մի քանի անգամ ունկնդրություն է ստանում Լյուդովիկոս XIV–ից բանակցում նրա և ազդեցիկ նախարար Ժ Բ Կոլբերի հետ· Մուրադ Բաղիշեցին առաջինն է, որ փորձում է մշակել Հայաստանի ազատագրության ծրագիր որի համաձայն Օսմանյան կայսրության բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները պետք է համատեղ ապստամբություն բարձրացնեին տիրապետող վարչակարգի դեմ և տապալելով այն վերականգնեին ինչպես Բյուզանդական կայսրությունը այնպես էլ Հայկական թագավորությունը Այս ծրագրի հիմնական նախապայմանը պետք է լիներ Ֆրանսիայի մասնակցությունը պատերազմին Հայերը ֆրանսիական կողմնորոշումը չլքեցին անգամ Կրետեի պատերազմում Վենետիկի կրած ծանր պարտությունից հետո: Մուրադ Բաղիշեցին շարունակում է բանակցությունները Վերսալի արքունիքի հետ 1672 թվականին նա հատուկ ուղերձով դիմում է Լյուդովիկոս XIV–ին և նրան ներկայացնում հայերի ազատագրական ակնկալությունները Մուրադ Բաղիշեցին Ֆրանսիայի թագավորին հավաստիացնում է թե Արևելքի «Քրիստոնյա ժողովուրդներն այլևս չկարողանալով տանել Թուրքիայի տիրապետությունը պատրաստ են ապստամբելու Այդ բոլոր ժողովուրդներն էլ համոզված են որ Ձերդ վեհափառությունը չի հապաղի ձեռնարկելու ազատագրական արշավանքը որին երկար ժամանակ մենք սպասում ենք նրանից, որպեսզի զենքը ձեռքներիս ապստամբենք հենց որ քրիստոնեության զորքերը երևան Ձերդ վեհափառության առաջնորդությամբ» Հատկանշական է որ նույն ժամանակ (1670 թ) ֆրանսիական գործակալ դը Լա Գուզը Երևանից Լյուդովիկոս XIV–ին գրում է «Հայերը իրենց ազատագրությունը ակնկալում են Ձերդ վեհափառության հաղթական զենքից և գիտակ լինելով Ձերդ մեծությանն ու հզորությանը Ձերդ վեհափառության մասին խոսում են միմիայն որպես իրենց ազատության վերականգնողի»

Մի վերջին անգամ Լյուդովիկոս XIV–ի հետ բանակցություններ է վարում 1680 թվականին Փարիզ ժամանած Կ Պոլսի նախկին պատրիարք Հովհաննես Թութունջին որը նախապես եղել էր Եթովպիայում և փորձել այդ երկիրը ևս ներգրավել հակաթուրքական պայքարի մեջ 1683 թվականին նա Մուրադ Բաղիշեցու և Զաքարիա Սիսիանցու հետ Սենկլուի արքայական պալատում բանակցում է Ֆրանսիայի թագավորի հետ Հայ–ֆրանսիական բանակցությունները շուտով ընդհատվեցին քանզի Ֆրանսիան պատերազմ սկսեց Աուգսբուրգյան լիգայի դեմ և ոչ միայն հրաժարվեց Օսմանյան կայսրության դեմ խաչակրաց արշավանք ձեռնարկելու գաղափարից այլև իր վրա վերցրեց Ավստրիայից և գերմանական այլ տերություններից Թուրքիային հովանավորելու քաղաքականությունը Այս հանգամանքը հայ ազատագրական շարժ

ման գործիչներին ստիպելու էր հերթական անգամ փոխելու քաղաքական կողմնորոշումը

3 Ս ԷՋՄԻԱԾՆԻ 1677 ԹՎԱԿԱՆԻ ԳԱՂՏՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

Հայ ազատագրական շարժման արևմտաեվրոպական դեգերումների հերթական դրվագն աղերսվում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Ջուղայեցու անվան հետ Հակոբ Ջուղայեցին ժամանակի ամենակրթված ու գործուն հայ եկեղեցականներից էր Նա նշանավոր էր հատկապես Հայաստանում և հայկական գաղթավայրերում լայն գործունեություն ծավալած կաթոլիկ քարոզիչների դեմ մղվող պայքարում· Նախանձախնդիր էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության դիրքն ու հեղինակությունը բարձրացնելուն Հայկական գրատպության գործը խթանելու նպատակով նա Եվրոպա է ուղարկում Ոսկան Երևանցուն Մատթեոս Վանանդեցուն և ուրիշների որոնք նաև հանձնարարականներ ունեին այնտեղ նպաստավոր կարծիք ստեղծելու Հայաստանի ազատագրության հարցի շուրջ և միաժամանակ հող նախապատրաստելու հայ–արևմտաեվրոպական քաղաքական ու դավանաբանական բանակցությունների համար Այդ նպատակով Ջուղայեցին նամակագրական կապ է հաստատում Ալեքսանդր VII պապի Ավստրիայի կայսր Լեոպոլդ I–ի և այլոց հետ

1662 թվականին կաթողիկոսը Վենետիկ և Հռոմ է ուղարկում Առաքել Բոկոտն (Բոպիկ) վարդապետին որը բանակցություններ է վարում պապական շրջանակների հետ

Ս Էջմիածնում Հայաստանի ազատագրության ամբողջ հույսը արդեն դնում էին Հաբսբուրգների տան վրա Կրետեի անհաջող պատերազմից հետո հակաթուրքական պայքարի ղեկն իր ձեռքն էր վերցրել Ավստրիան որը դաշնակցած Ռեչ–Պոսպոլիտայի Վենետիկի Ռուսաստանի և գերմանական մի քանի իշխանությունների հետ դիմագրավում էր Եվրոպայի կենտրոնում հայտնված թուրքական զորաբանակներին Լեոպոլդ I–ին ուղարկված խնդրագրում կաթողիկոսը հավաստիացնում էր թե հայերն իրենց ազատագրական հույսերը միշտ էլ կապել են Հաբսբուրգների տան հետ. Միաժամանակ կաթողիկոսը վստահեցնում էր թե հայկական կողմը պատրաստ է դավանաբանական ինչ–ինչ զիջումներ կատարել կաթոլիկ եկեղեցուն Հասկանալի է որ այդ հավաստիացումները դիվանագիտական զիջումներ էին և չէին արտահայտում իրերի բնական ընթացքը

Ահա այսպիսի պայմաններում 1677 թվականին Ս Էջմիածնում Հակոբ Դ–ն հրավիրում է գաղտնի ժողով որին մասնակցում էին ինչպես Արցախի և Սյու

նիքի մելիքների ներկայացուցիչները այնպես էլ բարձրաստիճան հոգևորա կաններ մեծատուններ թվով 12 մարդ Քննարկման ներկայացված հիմնական հարցերը Հայաստանի ազատագրության հայ և կաթոլիկ եկեղեցիների փոխ-հարաբերությունների հարցերն էին Ժողովը որոշում է օգնության խնդրանքով դիմել Հռոմի պապին և նրան հնազանդություն հայտնելով վերջինիս միջնոր դությամբ բանակցություններ վարել Արևմուտքի հզոր տերությունների հետ

Նորությունն այն էր որ հատուկ քննարկվում է նաև Վրաստանի հետ համա-գործակցության հարցը Այդ նպատակով ժողովի կողմից ընտրված պատվի ռակությունը որը գլխավորում էր Հայոց կաթողիկոսը 1677 թվականի հունի-սին անցնում է Վրաստան և բանակցություններ վարում Քարթլիի թագավոր Գեորգի XI–ի հետ Այստեղ մշակվում է հայ–վրացական համատեղ պայքարի ծրագիր որի համաձայն հայերը պետք է դիմեին Արևմուտքի իսկ վրացիները Ռուսաստանի օգնությանը Նշելի է որ Հակոբ Դ–ն հատուկ ուղերձ է հղել Ռու-սաստանի ցար Ալեքսեյ Միխայլովիչին և հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ առաջին անգամ ակնկալել Ռուսաստանից սպասվելիք օգնության գաղափարը 1678 թվականի դեկտեմբերին հայկական պատվիրա-կությունը ժամանում է Կ Պոլիս ուր կաթողիկոսը հանդիպումներ է ունենում արևմտահայ նշանավոր հասարակական գործիչների Սսի կաթողիկոս Եղիա-զար Այնթափցու և այլոց հետ Վատիկանի հետ ապագա բանակցությունները նախապատրաստելու համար կաթողիկոսը պատվիրակության անդամներից մեկին Առաքել Բոկոտն վարդապետին 1679 թվականին ուղարկում է Հռոմ իսկ ինքը հայ նշանավոր մտավորական Երեմիա Քյոմուրճյանի խորհրդով թղթակցում է Ռեչ–Պոսպոլիտայի թագավոր Յան Սոբեսկու հետ Յ Սոբեսկին որը Եվրոպայի հեղինակավոր միապետներից էր հայկական որոշ շրջանակնե-րում դիտվում էր որպես Հայաստանն ազատագրող ամենահավանական եվրո-պական քաղաքական գործիչներից մեկը Հետաքրքիր է որ ինքը Սոբեսկին կաթողիկոսին ուղղված պատասխան նամակում որոշակի օգնություն էր խոս-տանում վերականգնելու Հայաստանի քաղաքական անկախությունը Սա-կայն պատվիրակության գործունեությունն անսպասելիորեն ընդհատվեց քանզի 1680 թվականի օգոստոսի 1–ին Հակոբ Դ–ն հանկարծամահ եղավ Պատվիրակության մյուս անդամները ստիպված էին հետ վերադառնալ Հա յաստան Հայ–արևմտաեվրոպական բանակցություններն առժամանակ հետաձգվեցին

III. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

1 ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐԻՆ ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

ա Իսրայել Օրին Եվրոպայում

XVII դարի վերջերին և XVIII դարի սկզբներին հայ ազատագրական շարժումը թևակոխում է իր զարգացման նոր ավելի կազմակերպված փուլը Հայ ազատագրական շարժման որակական նախադեպը չունեցող այս շրջափուլը անխզելիորեն կապված է Իսրայել Օրու անվան հետ

Իսրայել Օրին որդին էր Սիսիանի մելիք Իսրայելի որը Ս Էջմիածնի 1677 թ գաղտնի ժողովի կողմից ընտրված պատվիրակության անդամներից մեկն էր Մելիք Իսրայելը չափազանց մեծ համարում ուներ հայ քաղաքական շրջանակներում իսկ նրա ընտանիքը հավակնում էր Պռոշյան նշանավոր իշխանական տոհմից սերված լինելու հանգամանքին. Եվրոպա ուղևորվող մելիք Իսրայելը իր հետ էր վերցրել 17–ամյա որդուն Օրուն, երևի նրան այնտեղ կրթության տալու նպատակով Անշուշտ պատանի Օրին չէր կարող լինել գաղտնի ժողովի մասնակիցներից հետևաբար նաև պատվիրակության անդամներից մեկը թեև ինչպես ցույց են տալիս հետագա իրադարձությունները նա ժողովի և պատվիրակության մասին քաջատեղյակ էր. Հակոբ Դ–ի մահից հետո մելիք Իսրայելը իր ծանոթ վաճառականներից մեկին խնդրում է որդուն ուղեկցել Եվրոպա իսկ ինքը վերադառնում է Հայաստան 1680 թվականի վերջերին Օրին հաստատվում է Վենետիկում

Օրու եվրոպական գործունեությունը լի է անորոշությամբ ու գաղտնիքներով Միայն հայտնի է որ երիտասարդ ազնվականն իր ուժերը նախ փորձել է առևտրի բնագավառում սկզբում Վենետիկում (1680–1683 թթ) ապա Փարիզում Այստեղ էլ յուրացրել է ֆրանսիական նիստուկացը լեզուն կենցաղը ծեռք բերել քաղաքական ու ռազմական որոշակի գիտելիքներ Բացի ֆրանսերենից ազատորեն տիրապետում էր իտալերեն լատիներեն և գերմաներեն լեզուներին: Այնուհետև եղել է ֆրանսիական բանակի զինվորական մատակարար և տարիներ շարունակ առիթներ է ունեցել սերտ աղերսներ ունենալ ռազմական ու պետական մարմինների հետ Հայտնի է որ Հայաստանի ազատագրության հարցի շուրջ անգամ դիմումնագրեր է հղել Լյուդովիկոս XIV–ին սակայն դրանք ուշադրության չեն արժանացել Որոշ ժամանակ անց հրաժարվելով առևտրական գործունեությունից Օրին մտել է զինվորական ծառայության նախ հետևակի լեյտենանտի ապա հեծելազորի կապիտանի զինվորական աստիճաններով մասնակցել է անգլիացիների դեմ ֆրանսիական բանա

կի մղած ռազմական վեց արշավանքների որոնց ժամանակ աչքի է ընկել անձնական խիզախությամբ և քաջագործություններով

Անգլո–ֆրանսիական հերթական պատերազմի ժամանակ 1695 թվականին Օրին Նամյուր քաղաքի մոտ գերի է ընկել անգլիացիների ձեռքը Հենց նույն թվականին էլ խաղաղության պայմանագրի ստորագրումից հետո ազատվել է գերությունից սակայն Ֆրանսիա վերադառնալու փոխարեն տեղափոխվել է Գերմանիայի Հռենոսյան Պֆալց հաստատվել Դյուսելդորֆ քաղաքում և ծառայության անցել տեղի կայսրընտիր (կուրֆյուրստ) մեծ իշխան Հովհան Վիլհելմի մոտ նշանակվելով Հայդելբերգ և Մանհայմ քաղաքների մատակարարման կոմիսար 1698 թվականին Օրին անձամբ հանդիպում է մեծ իշխանին և նրան ներկայացնում Հայաստանի ազատագրության խնդիրը

Հովհան Վիլհելմը տարածաշրջանի ամենանշանավոր քաղաքական գործիչներից էր մերձավոր արյունակցական ու քաղաքական սերտ հարաբերություններ ուներ եվրոպական բազմաթիվ տիրակալների առավելապես՝ Ավստրիայի Լեոպոլդ I կայսեր և Տոսկանայի մեծ դուքս Կոզմաս III Մեդիչիի հետ Նշելի է որ 1683 թվականից Ավստրիան Սրբազան լիգայի › մյուս երկրների հետ պատերազմի մեջ էր ընդդեմ Թուրքիայի իսկ Հովհան Վիլհելմը ոչ երկրորդական դեր էր խաղում այս իրադարձություններում նա հակաթուրքական այդ լիգայի կազմակերպիչներից ու ոգեշնչողներից մեկն էր. Ուստի պատահական չէր Օրու ոչ միայն Հովհան Վիլհելմի հետ բանակցություններ վարելը այլ ընդհանրապես Պֆալցում հայտնվելը· Այդ ժամանակաշրջանի եվրոպական քաղաքական թատերաբեմում Ավստրիայի վճռորոշ դերակատարումն էր ստիպել հայ գործչին ուղիներ փնտրել մերձենալու Հաբսբուրգների ազդեցիկ տան հետ իսկ ուղիներից մեկն անցնում էր Պֆալցով Դրանով Օրին հայերի վաղեմի ակնկալություններն ու կողմնորոշումը Բուրբոններից նպատակաուղղում է դեպի Հաբսբուրգները և նրանց հետ կապված քաղաքական շրջանակները Օրին Հովհան Վիլհելմին ծանոթացնում է Հայաստանի վիճակի 1677 թվականի Ս էջմիածնի ժողովի մանրամասների և Հակոբ Դ–ի առաքելության հետ: Նա ջանք և եռանդ չէր խնայում շահագրգռելու մեծ իշխանին հանձն առնելու Հայաստանի ազատագրության գործը, որը նրա համոզմամբ ներկա քաղաքական իրավիճակում իրենից բարդություն չէր ներկայացնում, մանավանդ որ հայերը պատրաստ էին ապստամբելու և անհրաժեշտ էր միայն բարեկամ որևէ հզոր պետության աջակցությունը Հայաստանի ազատագրության դեպքում ի նշան երախտագիտության հայերը հանձն էին առնելու ոչ միայն Հովհան Վիլհելմին ճանաչել իրենց թագավոր այլև ընդունելու կաթոլիկական դավանանքը· Թուրքական ճակատներում ավստրիական բանակների հաղթանակներն էլ ավելի էին ամրապնդում այդ համոզումը և Հովհան Վիլհելմի Հա

յաստանի ազատագրողի դերը դառնում էր ավելի շոշափելի իսկ Հայաստանի գահը իրական

Պետք է նշել որ Հովհան Վիլհելմին ինչպես և եվրոպական շահագրգիռ տերություններին խիստ հետաքրքրեց Թուրքիայի թիկունքում անկախ հայկական պետություն ստեղծելու գաղափարը Ահա թե ինչու սկսված բանակցությունները գործնական հողի վրա դնելու հայ քաղաքական և հոգևոր պետերի հետ անմիջական կապեր հաստատելու Հայաստանի վերաբերյալ տնտեսական քաղաքական ու ռազմական մանրամասն տեղեկություններ ստանալու համար անհրաժեշտ էր որպեսզի Օրին մեկներ Հայաստան և այնտեղից բերեր համապատասխան պաշտոնական դիմումնագրեր և երաշխավորագրեր Հենց այս նպատակով է որ 1699 թվականի սկզբներին Օրին մեկնեց Հայաստան իր հետ ունենալով մեծ իշխանի համապատասխան գրություններն՝ ուղղված Ս Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսներին հայոց մելիքներին ու վրաց Գեորգի XI թագավորին

բ Անգեղակոթի գաղտնի ժողովը

XVII դարի վերջերին Արևելյան Հայաստանի կացությունը մնում էր սոսկալի էլ ավելի էր ծանրացել ժողովրդի տնտեսական վիճակը Պարսիկների հարկային ազգայինն ու կրոնական քաղաքականությունը դարձել էր սանձարձակ և մեծ չարիքներ էր պատճառում ժողովրդին Համապատասխանաբար թուլացել էր նաև հայ ազատագրական շարժման թափը Հայոց կաթողիկոս Նահապետ Ա Եդեսացին չէր խրախուսում ազատագրական որևէ անձնական ճիգ և օրինիբուն գբաղված էր անզուսպ շահատակություններով Նույնպիսի դիրք էր գրավել նաև Գանձասարի Սիմեոն կաթողիկոսը Իսկ վրաց Գեորգի XI թագավորը, որը կուր ֆյուրստի ուղերձում հորջորջվում էր որպես «Մեծ Հայաստանի առաջին տեր իշխան ու առաջնորդ վաղուց լքել էր ազատագրական շարժման դիրքերը և մահմեդականություն ընդունելով դեգերում էր Պարսկաստանում

Ահա նման միջավայրում հայտնվեց Իսրայել Օրին 20-ամյա բացակայությունից հետո երբ 1699 թվականի գարնանը Կ Պոլսի և Կարինի վրայով հասավ Ս Էջմիածին Այստեղ նա հանդիպեց անբարյացակամ անգամ թշնամական վերաբերմունքի և ստիպված էր շուտափույթ լքել Մայր Աթոռն ու մեկնել Սյունիք

Այդ ժամանակ Սյունիքում և Արցախում խմորվող ազատագրական ձգտումները գլխավորում էին հին ազնվատոհմ իշխանական ընտանիքների շառավիղները մելիքները Եկեղեցական և առևտրական հասարակախավերից հետո մելիքությունը դառնում է հայ ազատագրական շարժումը կազմակերպող երրորդ ուժը Ճիշտ է փոխվել էր ազատագրական շարժման սոցիալական մի-

ջավայրը սակայն հին գաղափարական մտայնությունը շարունակում էր մնալ գերիշխող որն իրեն հատկապես զգացնել տվեց Անգեղակոթի գաղտնի ժողովի ժամանակ

Հայ մելիքների այդ ժողովը հրավիրվել է 1699 թ ապրիլի 9–ին Անգեղակոթի մելիք Սաֆրազի ապարանքում: Ժողովին մասնակցել են Սյունիքի և Արցախի մելիքներ և հոգևորականության որոշ ներկայացուցիչներ Այստեղ շուրջ քսան օր բուռն քննարկման առարկա է դարձել Արևելյան Հայաստանը պարսկական տիրապետությունից ազատագրելու հարցը: Դարձյալ տիրապետող է եղել այն միտումը թե հայերը միմիայն սեփական ուժերով անկարող են իրա կանացնել պատմական այդ գերխնդիրը ուստի պետք է ամուր ապավինել Հռոմի պապի միջամտությանն ու Արևմուտքի որևէ հզոր թագավորից օգնություն հայցելու գաղափարին Տվյալ դեպքում մելիքների խորհրդաժողովը օգնություն էր հայցում Ավստրիայի կայսր Լեոպոլդ I–ից Տոսկանայի մեծ դուքս Կոզմաս III–ից և Պֆալցի մեծ իշխան Հովհան Վիլհելմից Ինչպես և սպասվում էր առանձին դիմումնագիր է հղվել Հռոմի Ինոկենտիոս XII պապին անշուշտ դավանական հնազանդության հավաստիացմամբ Կարևոր էր հատկապես Հովհան Վիլհելմին հասցեագրված դիմումը որով մելիքները միակամ հավաստում էին Հայաստանի թագը նրան շնորհելու իրենց որոշումը և թախանձագին խնդրանքը արագացնել գերմանական զորքերի առաքումը Հայաստան

Կուրֆյուրստին հղված դիմումնագրում հայոց մելիքները հստակորեն մատնանշում են հակապարսկական ապագա ռազմական գործողություններում իրենց անելիքներն ու դերը Նրանք հավաստում են որ մինչև եվրոպական զորքերի ժամանելը Հայաստան հայերը ստեղծելու են ռազմական ջոկատներ և նախապատրաստվելու են զինված ապստամբության Սա չափազանց կարևոր հանգամանք էր Առաջին անգամ փորձ է կատարվում հաղթահարելու սեփական ուժերի նկատմամբ ավանդական անվստահության բարդությունը և կրավորական ու անզոր կեցվածքից անցնելու առավել գործուն դիրքորոշման Սույն հանգամանքը որակապես փոխելու էր հայ ազատագրական շարժման հետագա ընթացքը Անգեղակոթի ժողովի մյուս կարևոր նորությունը կայանում է հետևյալում առանձին գրությամբ դիմում է հղվել նաև Ռուսաստանի Պետրոս I ցարին դա հավաստում է թե նրանից ևս ակնկալվել է ռազմական օգնություն Ճիշտ է այդ շրջանում ռուսական գործոնը խիստ անորոշ էր և ոչ հստակ սակայն կարևոր էր որ այն աստիճանաբար թափանցում էր հայ ազատագրական շարժման գաղափարաբանության մեջ

Բացի նշված դիմումներից Անգեղակոթի ժողովը Օրուն հանձնեց մելիքների կողմից ստորագրված ու կնքված սակայն չգրված մի թուղթ լիազորելով

նրան ըստ անհրաժեշտության իրենց անունից դիմո մնագրեր ներկայացնելու որևէ այլ քաղաքական կողմի

Անգեղակոթի ժողովը խորհրդակցությանը մասնակցած հոգևորականներից Մինաս վարդապետ Տիգրանյանցին նշանակում է Օրու օգնական և քարտուղար Մելիքների դիմումնագրերով և Տիգրանյանցի ուղեկցությամբ 1699 թ ապրիլի 29–ին Իսրայել Օրին մեկնում է Եվրոպա հայ–արևմտաեվրոպական հետագա բանակցությունները շարունակելու համար

գ Հայաստանի ազատագրության Պֆալցյան ծրագիրը

1699 թվականի սեպտեմբերին Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը ժամանեցին Դյուսելդորֆ սակայն Հովհան Վիլհելմի հիվանդության պատճառով առժամանակ ստիպված էին երկար սպասել ընդունելության Այդ ընթացքում էլ Օրին մշակեց Հայաստանի ազատագրման իր առաջին ծրագիրը որը պատմության մեջ հայտնի է ‹Պֆալցյան ծրագիր› անունով

Ծրագիրը կազմված էր դիվանագիտական բարձր հմտությամբ ու խորաթափանցությամբ Այն վկայում է նրա հեղինակի բազմակողմանի գիտելիքների աշխարհի քաղաքական անցուդարձերի ռազմական գործի և արվեստի վերաբերյալ խոր ու բազմակողմանի գիտելիքների մասին Ամենակարևորն այն է որ հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ սա չուներ իր նախադեպը Այն առաջին մշակված ծրագիրն էր որը սկիզբ էր դնում հայ ազգային–քաղաքական գիտակցությանը գործնական հողի վրա էր դնում ազատագրական շարժման գաղափարախոսությունը և դրան տալիս կոնկրետ բովանդակություն Ավարտվեց հայ ազատագրական շարժման անցրագիր ու անորոշ շրջանը և այն դարձավ ավելի գիտակցական ու կազմակերպված փուլ

Պֆալցյան ծրագիրը բաղկացած էր 36 կետից Ծրագրի համաձայն եվրոպական երեք երկրներ Ավստրիան Տոսկանան և Պֆալցը Հռոմի պապի հավանությամբ ու աջակցությամբ կազմելու էին հակաթուրքական եռյակ դաշինք Միավորելով իրենց ռազմական ուժերը դաշինքի երկրները արշավանք էին սկսելու դեպի Հայաստան անշուշտ նախապես ապահովելով ինչպես Լեհաստանի այնպես էլ Ռուսաստանի համաձայնությունը Այս համոզմունքը ուներ քաղաքական հիմք՝ նկատի ունենալով վերջին երկու երկրների շեշտված հակաթուրքական դիրքորոշումը Ծրագրում մանրամասն հաշվարկված են թնդանոթներն ու հրացանները վառոդն ու ձիերը զորքն ու զինվորները պարենն ու անհրաժեշտ մյուս պարագաները Ռազմական արշավանքի ամբողջ ծախսերը հոգալու էին հայերը եռապատիկ հետ վերադարձնելով այն ամենը ինչ ներդրվելու էր երկրի ազատագրման համար Դաշնակիցների միացյալ 25 հազարանոց զորաբանակը 1700 թվականի մայիսին սկսելու էր իր արշավան

քը Անցնելով Բոհեմիայով Լեհաստանով ու Ռուսաստանով այն Վոլգայի վրայով հանգրվանելու էր Աստրախանում Նախատեսված էր, որ այստեղ մարտակից զորքերին միանալու էր նաև երկու հազարանոց հայկական մի զորամաս որը դաշնակիցներին ուղեկցելու էր դեպի Հայաստան Ռուսաստանի տրամադրած ռազմանավերով բանակը փոխադրվելու էր Անդրկովկաս և ափ էր հանվելու պարսկական սահմանագլխում որտեղից էլ պետք է սկսվեր ազատագրական արշավանքը դեպի Հայաստան Ծրագրում կարևոր տեղ էր հատկացված հայկական ապստամբական ուժերի գործունեությանը Այն պահին երբ դաշնակից ուժերը մուտք կգործեին Հայաստան այնտեղ անմիջապես սկսվելու էր համընդհանուր զինված ապստամբություն և 100 հազարանոց զինված հայկական բանակի վրա էր ընկնելու Հայաստանն ազատագրելու հիմնական դժվարությունները Փաստորեն օտար բանակի ներկայությունը ծառայելու էր սոսկ որպես ազդակ իսկ Հայաստանի ազատագրումն իրականացնելու էին հայ ապստամբական ուժերը. Ենթադրվում էր որ հակապարսկական ապստամբությունն սկսելուց անմիջապես հետո արևմտահայերի 80 հազարանոց մի զորամաս օգնության էր շտապելու իր արևելահայ եղբայրներին Սա գործողություններին տալու էր համահայկական բովանդակություն և ընթացք. Ամբողջ Արևելյան Հայաստանի ազատագրման համար Օրին նախատեսում էր ընդամենը 20–25 օր որը հնարավոր էր համարվում հաշվի առնելով այստեղ պարսկական ռազմական ուժերի սակավությունն ու թերզինվածությունը և ուխտակից բանակների կազմակերպվածությունն ու տեխնիկան Կարևոր գործոն էր նաև հայերի խանդավառությունն ու կամքը: Թերևս չափազանցություն էր միայն հայ ապստամբական ուժերի թվաքանակը որը չէր արտահայտում իթական վիճակը Ծրագրի համաձայն այս արշավանքին մասնակցելու էր նաև Ռուսաստանը սակայն մեկ այլ ուղղությամբ 30 հազարանոց ռուսական բանակը Հյուսիսային Կովկասից շարժվելու էր դեպի Վրաստան և օգնելու էր վրաց ժողովրդին ազատագրվելու օտար տիրապետությունից Օրին հմտորեն շեշտում էր երկու ժողովուրդների ազատագրական համատեղ պայքարի անհրաժեշտությունն ու նրբորեն բաժանում գլխավոր դերերը Հայաստանն ազատագրվելու էր Եռյակ դաշինքի իսկ Վրաստանը Ռուսաստանի կողմից Ազատագրված Հայաստանի բնակավայրերում պարզվելու էին Քրիստոսի խաչելությունն ու Գրիգոր Լուսավորչի դիմանկարները պատկերող հայկական դրոշները: Անմիջապես վերականգնվելու էր Արևելյան Հայաստանի անկախությունը, որի թագավոր էր հռչակվելու Հովհան Վիլհելմը Հայաստանի սահմաններում ընդգրկվելու էին՝ Լոռին Գանձակը Գեղարքունիքը Արցախը Սյունիքը Նախիջևանը Արարատյան դաշտը Շիրակը մայրաքաղաք էր հռչակվելու Երևանը Անհրաժեշտ բոլոր միջոցներով ապահովվելու էր

Թուրքիայի չեզոքությունը, որը հնարավոր էր դառնում թուրք պարսկական թշնամական հարաբերությունների պայմաններում

Այսպիսով Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցը մնում էր առկախ, ազատագրվելու էր միայն Արևելյան Հայաստանը Իսկ Թուրքիայի հնարավոր միջամտության դեպքում ռազմական գործողություններ էին սկսվելու նաև նրա դեմ, թեև իրադարձությունների նման շրջադարձն այս պահին ցանկալի չէր համարվում Օրին անշուշտ հաշվի էր առնում արդեն 1699 թվականին Կառլովիցում Ավստրիայի և Թուրքիայի միջև սկսված հաշտության բանակցությունները, ու պայմանագիր կնքվելու դեպքում՝ Ավստրիայի հնարավոր չեզոքության իրողությունը Ծրագրի այն մասը, որ վերաբերում էր զուտ Անդրկովկասի քաղաքական կացությանն ու ռազմական վիճակին հայ ազատագրական շարժման ծավալման հնարավորություններին թվում է ավելի իրատես էր Առանձին չափազանցություններով հանդերձ այն իրականանալի էր ծրագիրը կազմված էր բանիմացությամբ ու խորաթափանցությամբ Այստեղ զարմանալիորեն կանխատեսվել ու հաշվի էին առնվել ոչ միայն Պարսկաստանում տեղի ունեցած հետագա շատ իրադարձությունները նրա թուլացումն ու անկումը այլև Ռուսաստանի հնարավոր տարածաշրջանային հետաքրքրությունները և այդ հետաքրքրություններում Հայաստանի խաղացվելիք տեղն ու դերը Սակայն իրատես չէր ծրագրի այն մասը որ վերաբերում էր համաեվրոպական շահախնդրություններին որը և ի դերև ելավ անմիջապես Ծրագիրը Հովհան Վիլհելմին ներկայացվեց 1699 թվականի հոկտեմբերին. Առանձին ոչ էական սրբագրումներից հետո մեծ իշխանն իր հավանությունը տվեց ծրագրին և Օրուն առաջարկեց մեկնել Տոսկանա Ավստրիա Հռոմ և Ռուսաստան առաջիկա արշավանքի կազմակերպման վերաբերյալ իր անունից պաշտոնական բանակցություններ վարելու: 1700 թվականի հունվարին Օրին արդեն Ֆլորենցիայում էր ուր Կոզմաս III Մեդիչին հավաստում է իր հավատարմությունը դաշինքին ու խոստանում տրամադրել համապատասխան ռազմական ուժ և տեխնիկա Նույն թվականի հունիսին նրան ընդունելությունն է շնորհում պապը և խոստանում հնարավոր բոլոր միջոցներով և իր հեղինակությամբ աջակցել ապագա արշավանքի իրագործմանը Անշուշտ իր հերթին Օրին ևս մեկ անգամ պապին հավաստիացնում է հայերի դավանափոխության հանգամանքը

1700 թ վերջերին Օրին և իր ուղեկիցներն արդեն Վիեննայում էին ուր ընդունելության արժանացան Լեոպոլդ I կայսեր կողմից Եվրոպայի ամենաազդեցիկ և հզոր տիրակալներից մեկը շեշտված հարգանքով ընդունեց հայ բանագնացին և բավականին մանրամասն ծանոթացավ ներկայացված ծրագրի կետերին Ծրագիրը կազմվել էր ուղիղ մեկ տարի առաջ և այդ ընթացքում քա

դաքական իրադրությունը Եվրոպայում խիստ փոխվել էր. Նախ հաշտության պայմանագիր էր կնքվել Թուրքիայի հետ ի շահ Ավստրիայի և այս վերջինս իր ծրագրերից հանել էր Արևելյան հարցը որի հետ իր նշանակությունն ու այժմեականությունը կորցրել էր նաև Հայաստանի ազատագրման հարցը Մասնակցել մի նման վիթխարի կասկածելի ընթացք և ելք ունեցող արշավանքի անշուշտ Ավստրիան իրեն թույլ տալ չէր կարող հենց թեկուզ Թուրքիայի հետ նոր ձեռք բերված այնքան անհրաժեշտ բարեկամությունը չկորցնելու պատճառով Իր հերթին Թուրքիան չէր կարող անտարբեր դիտորդի դերում հանդես գալ նման մի արշավանքի ժամանակ Մյուս կողմից քաղաքական բարդ իրավիճակ էր ստեղծվել Արևմտյան Եվրոպայում ուր Ավստրիայի ու Ֆրանսիայի շահերը սկսել էին բախվել Իսպանական ժառանգության հարցի շուրջ Ավստրիան որ լրիվ երես էր դարձրել Արևելքից Հոլանդիայի և Անգլիայի հետ նախապատրաստվում էր հակահարված տալ Բուրբոնների ծավալապաշտական քաղաքականությանը Նշելի է որ վիեննական այս հանդիպումներն ունեցան իրատեսական արդյունք· Ինքը Լեոպոլդ կայսրը հուշեց Օրուն դիմել Ռուսաստանի ցարին և պարզել թե չէ՞ր կամենա արդյոք ինքը ցարը ստանձնել Պարսկահայաստանի ազատագրման գործը և թե արդյոք ցարը ի վիճակի չէր լինի անձամբ միջամտելու այդ գործին որչափ Պարսկաստանը մոտ էր ու սահմանակից ոչ թե Ավստրիային այլ Մոսկովյան պետությանը Կայսրը խոստացավ անձամբ բարեխոսել ցարի առջև և Օրուն լավագույն երաշխավորագրերով ներկայացնել նրան

Ավստրիայի հրաժարվելը ապագա արշավանքին խափանեց եռյակ դաշինքի ստեղծումը և Օրու Պֆալցյան ծրագիրը մնաց որպես սոսկ չիրականացված մի երազանք հայ ազատագրական շարժման բարդ ճանապարհի հերթական մի ոլորան Ինքը Օրին իր խոհուն և սթափ կեցվածքով ևս հասկացավ որ Հայաստանի ազատագրման Պֆալցյան ծրագիրն արդեն դուրս է եկել օրակարգից և անհրաժեշ էր դառնում հարցի լուծման համար փնտրել նոր ուղիներ գտնել նոր հանգրվան մշակել նոր ծրագիր Ահա թե ինչու Հայաստանի ազատագրման հեռանկարը նրան պետք է հուշեր նոր հասցեատիրոջ հայերի քաղաքական կողմնորոշումը Արևմուտքից տեղափոխելու դեպի Հյուսիս դեպի երիտասարդ Ռուսաստան Օրին հիանալի գիտակցում էր, որ այդ պահին ողջ Եվրոպայում միակ երկիրը որը շահախնդիր էր ծավալվելու դեպի Կովկաս դեպի Պարսկաստան դա Ռուսաստանն էր և միակը որ ի վիճակի էր ոտրամադիր օգնելու Հայաստանի ազատագրման գործին Դա էին հուշում ոչ միայն վիեննական դասերը այլև քաղաքական նոր կացությունն ու ուժերի նոր փոխհարաբերությունը Ռուսաստանի ապագա արտաքին–քաղաքական շահախնդրությունների Պետք էր շտապել ի շահ օգտագործել այդ շա

հախնդրությունները Անշուշտ այս կտրուկ շրջադարձը տրամաբանական վախճանն էր հայ արևմտաեվրոպական այն երկարատև ու ձիգ անարդյունք բանակցությունների որ վարել էին նախորդները և հենց ինքը Օրին տարի ներ շարունակ

դ. Հայաստանի ազատագրության Մոսկովյան ծրագիրը

XVII դարի վերջերին Ռուսաստանը մեծ ջանքեր էր թափում ծովային նոր հարմար ուղիներ տիրապետելու ուղղությամբ Հետաքրքրություններից մեկն ա ղերսվում էր Սև և Ազովի ծովերի հետ որոնք գտնվում էին Թուրքիայի տիրապետության ներքո Կասպից ծովը նրա առջև բացում էր դեպի անկում գնացող Պարսկաստանի մնտաքսով ու հումքով հարուստ տարածքները Սակայն այդ պահին Ռուսաստանի համար առաջնահերթը հյուսիսային ծովային ամենադժվարագույն և ամենաշահավետ ուղի Բալթիկ ծով դուրս գալն էր Այս նպատակով նա պատերազմ էր սկսել (1700 թվականից) Եվրոպայի հզորագույն տերություններից մեկի Շվեդիայի հետ որին էլ պատկանում էին Բալթիկ ծովի Ռուսաստանին շահագրգռող բոլոր ափերը Պատերազմի սկիզբը ուղեկցվում էր Ռուսաստանի համար ծանր ջախջախիչ պարտություններով Սակայն երիտասարդ թագավորը Պետրոս I–ը լի էր կամքով ու վճռականությամբ ոչ միայն դրությունը շտկելու այլև պատերազմը հաղթականությամբ ավարտի հասցնելու ուղղությամբ Ռուսաստանի համար հենց այս ծանր պահին էր որ 1701 թվականի հուլիսի 7–ին Իսրայել Օրին և իրեն ուղեկցողները հասան Մոսկվա Օրին Մոսկվա էր ժամանել Ավստրիայի կայսեր և Պֆալցի կուրֆյուրստի կողմից տրված հանձնարարականներով Լեհաստանի թագավոր Ավգուստ II ի անցագրով և դիտվում էր որպես նրանց դեսպանորդը. Դրանով պետք է բացատրել այն մեծարանքներն ու պատշաճ ընդունելությունը որ նրան արժանացրին ռուսական արքունիքում Նրան անմիջապես հատկացվեց առանձին բնակարան և թիկնապահ պահակախումբ 1701 թվականի հուլիսի 11–ին տեղի ունեցավ Իսրայել Օրու և Ռուսաստանի վարչապետ Ֆ Ա Գոլովինի առաջին հանդիպումը որի ժամանակ դեսպանը բանավոր բացատրություններ տվեց իր առաքելության վերաբերյալ Երեք օր անց հուլիսի 14 ին նա Պետրոս I–ին գրավոր զեկուցագիր ներկայացրեց որտեղ հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ առաջին անգամ Հայաստանի ազատագրման գործը վերապահում էր Ռուսաստանին Այստեղ նա շեշտում է որ հայերը վաղուց ի վեր իրենց հույսը կապել են Ռուսաստանից սպասվելիք օգնության հետ Զեկուցագրում ասված էր որ այս խեղճ ժողովուրդը միշտ ապրել է ու ապրում է Ձեր թագավորական մեծությունից օգնություն ակնկալելու հույսով ժողովրդի մեջ կա մի նախախնամություն թե գալու է Մոսկվայի օգոստոսա

փառ տնից ինչ որ մի իշխան Ալեքսանդր Մեծից ավելի քաջ մեկը որը ազա տելու է քրիստոնյաներին և վերականգնելու է Հայոց թագավորությունը։ Հայ ազատագրական մտքի այս հերթական կտրուկ շրջադարձը պայմանավորված էր ոչ միայն նրա ծկունությամբ այլև ստեղծված նոր իրադրությամբ:

Պետրոս I–ին չափազանց հետաքրքրեց Օրու անձն ու առաքելությունը և նա Գոլովինի միջոցով պահանջեց իրեն մանրամասն ծրագիր ներկայացնել Հայաստանի ազատագրության հնարավոր տարբերակների և այդ գործում Ռուսաստանին վերապահված դերի վերաբերյալ: Ընդամենը տասը օրվա ընթացքում Օրին մշակեց և ցարական արքունիք ներկայացրեց Հայաստանի ազատագրության միանգամայն նոր ծրագիր որը պատմության մեջ հայտնի է «Մոսկովյան ծրագիր անունով Այն Պետրոս I–ին ներկայացվեց հուլիսի 25–ին Ծրագիրը բաղկացած էր 18 կետից Ծրագրի համաձայն՝ ռուսական 25 հազարանոց բանակը (15 հազար հետևակ և 10 հազար հեծելազոր)՝ անհրաժեշտ քանակությամբ թնդանոթներով ռազմերթն սկսելու էր նույն թվականի հոկտեմբերի սկզբներին. Բանակի մի մասը 15 հազար զինվոր, շարժվելու էր ցամաքային ճանապարհով Թերեք–Դերբենդ ուղղությամբ Մյուս զորագունդը 10 հազար զինվորներով ճանապարհվելու էր Կասպից ծովով. Նիգովայի նավահանգստում ափ իջնելուց հետո ռուսական բանակը սրընթաց երթով շարժվելու էր հետևյալ չորս ուղղություններով՝ 1 Գանձակ 2 Լոռի 3 Կապան 4 Նախիջևան Նախիջևանում ռուսական զորքերին միանալու էին հայկական ապստամբական ուժերը (շուրջ 100 հազար զինվոր) և համատեղ սկսելու էին Հայաստանի ազատագրության ծրագրի իրականացումը Հարվածի հիմնական ուղղությունը պետք է լիներ Երևանը որը գրավելուց հետո ավարտվելու էր Հայաստանի ազատագրումը և վերականգնվելու էր հայկական պետականությունը Ռազմարշավի ամբողջ ծախսերը հոգալու էր հայկական կողմը Ռուսական բանակը լիովին ապահովվելու էր պարենով հաղորդակցության միջոցներով Ներկայացված փաստաթղթում Օրին քանիցս շեշտում է Հայաստանի տնտեսական հարուստ կյանքի մեծաշահ առևտրի հանքավայրերի մասին որով կարծես ցանկանում էր շահագրգռել ռուսական կողմին Ռազմական այս ամբողջ արշավանքը, այսինքն Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը պետք է տեղի ունենար շուրջ 20 օրվա ընթացքում Կարևոր է որ Օրին Վրաստանին հատկացնում էր Հայաստանի հնարավոր դաշնակցի դերը որի գահազուրկ թագավոր Արչիլ II–ը այդ ժամանակ ապաստան էր գտել Մոսկվայում Անձնական հանդիպումների ժամանակ Արչիլը Օրուն հավաստիացրել էր թե վրաց ժողովուրդը ևս կապստամբի, եթե ռուսական մի փոքրաթիվ զորամաս մտնի Վրաստան Փաստորեն երկու երկրներում էլ պետականության վերականգնման հիմնական ուժը լինելու էին ազգային–ազատագրա

կան բանակները իսկ Ռուսաստանը առավելապես հանդես էր գալու որպես ե
ռաշխավոր՝ Միջազգային դրության վատթարացման դեպքում եթե Թուրքիան
փորձեր խառնվել իրադարձություններին հօգուտ Պարսկաստանի նախա
տեսվում էր եվրոպական երկրների միջամտությունը Օրին ծրագրին կցել էր
Հայաստանի և հարևան երկրների ձեռանկար քարտեզը որպեսզի ռուսական
ռազմական գործիչներն առավել կոնկրետ պատկերացում ունենային Հայաս
տանի ճանապարհների քաղաքների բերդերի տեղագրության ու տեղանքի
մասին Այս ծրագրում որևէ խոսք չկար հայերի դավանափոխության մասին որ
նախորդ ծրագրի հիմնակետերից մեկն էր Դա բնական էր ու հասկանալի
քանզի ռուսական կողմին հարցի այդ մասը բնավ չէր հետաքրքրում

Ծրագիրը կազմված էր Հայաստանի Կովկասի ու Մերձավոր Արևելքի կա
ցության քաջատեղյակությամբ Փաստաթղթի հեղինակի բացատրություններն
ու առաջարկությունները հիմնավորված էին ու համոզիչ. Նախորդ ծրագրի հետ
համեմատած սա առավել իրատեսական էր և ուներ ավելի գործնական բնույթ

Ծրագիրն ու քարտեզը խիստ հետաքրքրեցին Պետրոս I ին և նա ցանկու
թյուն հայտնեց անձամբ բացատրություններ ստանալ նրա հեղինակից Պետ
րոս I–ի և Օրու առաջին տեսակցությունը տեղի ունեցավ 1701 թ հոկտեմբերի
7 ին Իշխան Գոլովինի պալատում Թագավորն ուշի ուշով լսեց հայ բա
նագնացին և համոզվեց, որ գործ ունի լավիմաց մեկի հետ որը կարող էր օգ
տակար լինել իր քաղաքական հետագա նպատակների համար Ռուսաստանն
արդեն խիստ հետաքրքրություններ էր ցուցաբերում իր երկրի հարավային
սահմաններից այն կողմ գտնվող տարածքների նկատմամբ, ցանկանում էր
ընդարձակել իր քաղաքական ազդեցության ո որտը Արևելքո մ ամրանալ
Կասպից ծովի ափերին և վերահսկողություն հաստատել մետաքսի շահաբեր
շրջանների վրա Այս խնդիրների իրագործման ճանապարհին անշուշտ հա
յերն ու Հայաստանը կարող էին անգնահատելի ծառայություններ մատուցել
Փաստորեն ռուսական կողմը ևս շահագրգռված էր Հայաստանի անկախու
թյան վերականգնմամբ և նման մի բարեկամ երկրի առկայությունը բխում էր
Ռուսաստանի հետապնդած քաղաքական շահերից: Հանդիպման վերջում ցա
ր ը որոշակիորեն հայտնեց որ ինքը ընդառաջելու է հայերի այս դիմումին որը
հնարավոր կլիներ Յուսիսային պատերազմի ավարտից հետո Սակայն ժա
մանակ չկորցնելու համար նա հայ դիվանագետին խորհուրդ տվեց շարունա
կել հայ–ռուսական երկխոսությունը և նախապատրաստվել ապագա իրադար
ձություններին Դեռ ավելին 1702 թվականի մարտին Պետրոս I–ը հատուկ
գրությամբ իրավունք վերապահեց Օրուն իր ծրագրի մասին հայտնել մելիք
ներին և հոգևոր առաջնորդներին

1702 թվականին Օրին ռուսական կողմի գիտությամբ Հայաստան ուղարկեց մոսկվաբնակ մի հայ զորականի կապիտան Միրոն Վասիլևին որը գրություններ տարավ Ս Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսներին մելիքներին Ս Էջմիածնի և Գանձասարի միաբանները անորոշ խուսափողական և զգուշավոր պատասխաններ էին ուղարկել, իսկ մելիքներից ընդհանրապես որևէ արձագանք չէր ստացվել Այս իրողությունը կարող էր սասանել Օրու հեղինակությունը ցարի առջև որ ամենակարևորն է կասկածի տեղիք տալ հայերի ռուսական կողմնորոշման մասին Անշուշտ հասկանալի է թե ինչու էին հայկական շրջանակները ցուցաբերել այդպիսի ծայրահեղ զգուշավորություն Պարսկական իշխանություններն ինչ–որ չափով տեղյակ էին տարվող բանակցություններին և փորձում էին խանգարել դրանք պատժել իրենց անհնազանդ հպատակներին

Ստեղծված անհարմար դրությունից ելք փնտրելու նպատակով Օրին և Մինաս Տիգրանյանցը հմտորեն օգտագործեցին Անգեղակոթի ժողովի կողմից իրենց տրված մաքուր սակայն ստորագրված թղթերը· Նրանք կազմեցին մելիքների անունից Պետրոս I–ին ուղղված մի դիմում թվագրված 1703 թվականի մայիսի 7–ով Այստեղ նրանք վերստին հավաստում էին հայերի անխախտ քաղաքական դիրքորոշումը Ռուսաստանի հանդեպ և կրկին շեշտում Ռուսաստանի աջակցությամբ ազատություն ձեռք բերելու ակնկալությունները «Հավատում ենք որ քեզնով է լինելու հայերի ազատագրումը» – գրում էին նրանք Պետրոս I–ին

Ելքը գտնված էր և Օրին ավելի դյուրությամբ կարող էր շարունակել հետագա բանակցությունները Ցարի հետ նա հանդիպեց ևս մի քանի անգամ և հասկացավ որ ծգծգվող ռուս–շվեդական պատերազմը առժամանակ Ռուսաստանին ստիպելու էր հետին պլան մղել Հայաստանի ազատագրության հարցը Սակայն Օրու համար այդ հարցը երբեք դուրս չեկավ օրակարգից· Նա չափազանց եռանդուն շարունակում էր բանակցությունները վրաց քաղաքական շրջանակների հետ ծանոթանում ռուսական ռազմական արվեստին Ռուսական բանակի առաջին հաղթանակները շվեդների դեմ էլ ավելի աշխուժացրեցին Օրու գործունեությունը Նա ավելի հստակեցրեց ապագա ազատագրական արշավանքի մանրամասները պատրաստել տվեց Հայաստանի նոր ա ռավել մանրամասն քարտեզը

Պարսկաստանի ներքին դրության վերաբերյալ ավելի ճշգրիտ տեղեկություններ ունենալու հայ և վրաց ապստամբական ուժերը համախմբելու և այլ անհրաժեշտ գործողություններ կատարելու համար Օրին առաջ քաշեց պարսկական դեսպանության գաղափարը, որին ռուսական կողմը անմիջապես հավանություն տվեց Օրին առաջարկում էր իր գլխավորությամբ ռուսա-

կան մեծ դեսպանություն ուղարկել Սպահան շահ Հուսեյն I–ին ռուսաց թագավորի բարեկամությունը հավաստիացնելու նպատակով սակայն իրականում դեսպանությունը պետք է զբաղվեր հետախուզական անհրաժեշտ տվյալներ հավաքելով և նախապատրաստական աշխատանք տաներ հայերի և վրացիների շրջանում Իր դիրքը շեշտելու և կասկածներ չհարուցելու համար նա խնդրում էր նաև իրեն շնորհել ռուսական բանակի գնդապետի աստիճան Պետրոս I–ը հավանություն տվեց պարսկական դեսպանության գաղափարին և ընդառաջելով Օրու խնդրանքին նրա դիմումի վրա մակագրեց «Շնորհել գնդապետի կոչում ըստ իր ցանկության

Մինչև Պարսկաստան մեկնելը Օրին անհրաժեշտ համարեց մեկ անգամ ևս լինել Եվրոպայում և այստեղ մի վերջին անգամ բանակցություններ վարել պապի ավստրիական կայսեր և Հովհան Վիլհելմի հետ ռուսական բանակի պարսկական ապագա արշավանքի վերաբերյալ նրանց դիրքորոշումը ճշգրտելու համար 1704–1706 թթ Օրին եղել է եվրոպական մի շարք երկրներում հանդիպել Ավստրիայի կայսրին Պֆալցի մեծ իշխանին Կոնմես XI պապից ստացել է հավատարմագիր և նամակ հասցեագրված շահին Ամենակարևորը այն է որ Օրին իր ունեցած նյութական սուղ միջոցներով և հայ առևտրականների կողմից իրեն տրված գումարներով Ամստերդամում գնել է զենք հանդերձանք և Արխանգելսկի վրայով ուղարկել Աստրախան այնտեղից Հայաստան տեղափոխելու մտադրությամբ. 1706 թ հոկտեմբերին նա արդեն Մոսկվայում էր իսկ 1707 թ հուլիսի կեսերին դեսպանությունը այստեղից ճանապարհվում է դեպի Պարսկաստան

Օրու պարսկական դեսպանությունը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց ինչպես բուն Պարսկաստանում այնպես էլ Անդրկովկասում դեռ ավելին այն ունեցավ միջազգային հնչեղություն: Պարսկաստանում կաթոլիկական քարոզչությամբ զբաղվող ֆրանսիացի միսիոներները որ միաժամանակ զբաղված էին հետախուզական տվյալներ հավաքելով փորձեցին անբարենպաստ կարծիք ստեղծել դեսպանության և անձամբ Օրու նկատմամբ Քաջ գիտակցելով Օրու դեսպանության ռուսանպաստ գործունեության նպատակները ֆրանսիացիներն ամեն կերպ աշխատում էին խոչընդոտել նրա հանդիպումը շահի հետ Հենց ֆրանսիացիների ջանքերով է որ իմացվեց ու տարածվեց դեսպանի հայ լինելու հանգամանքը որն անսպասելի և ցնցող տպավորություն թողեց պարսկական քաղաքական–դիվանագիտական շրջանակներում Չպետք է մոռանալ որ Օրին պաշտոնապես համարվում էր նաև Հռոմի պապի դեսպանորդը և հնարավոր չէր վերջնականապես խոչընդոտել նրա բանագնացությունը Որոշ դժվարություններ հաղթահարելուց հետո 1709 թ հուլիսին դեսպանը ժամանեց Սպահան և հանդիսավորությամբ ընդունվեց շահի կող

մից Հուսեյն I ը դրականորեն վերաբերվեց պապի խնդրանքին Պարսկաստանում քրիստոնյաների վիճակը բարելավելու վերաբերյալ: Շահը առանձին գրություն ուղարկեց նաև ցարին որը լի էր հայերի նկատմամբ անբարյացակամ արտահայտություններով այստեղ նա հասկացնել էր տալիս որ չի խրախուսում հայ–ռուսական մերձեցումը

Կատարելով իր դեսպանական առաքելությունը 1709 թ օգոստոսի կեսերին Օրին Սպահանից հետ վերադարձավ Ամբողջ երկու տարի նա մնաց Անդրկովկասում: Դժվար չէ կռահել թե այդքան երկար ժամանակ ինչով էր նա զբաղված այնտեղ Օրին եռանդուն գործունեություն է ծավալել հայ քաղաքական ուժերին համախմբելու, նրանց դեպի Ռուսաստան կողմնորոշելու ուղղությամբ Անձամբ հանդիպել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ալեքսանդր Ա Ջուղայեցու և Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան–Ջալալյանի հետ Առավել երկար նա մնաց Սյունիքում և Արցախում համախմբեց տեղական ուժերը Աստրախանից ստացված զենքերը բաժանեց ըստ անհրաժեշտության Օրին հանդիպումներ է ունեցել նաև վրաց ռազմաքաղաքական գործիչների հետ և պայմանավորվել հետագա միասնական գործողությունների վերաբերյալ Օրու գաղափարներով խանդավառված Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան–Ջալալյանը միանում է նրա պատվիրակությանը ռուսաց ցարին անձամբ բացատրություններ տալու նպատակով: Սա հայ–ռուսական հետագա հարաբերություններին տալու էր ավելի գործնական ու պաշտոնական բնույթ Ի վերջո 1711 թ ամռանը պատվիրակությունը Կասպից ծովով նավարկեց մինչև Աստրախան ուր հասավ օգոստոսի սկզբներին: Այստեղից ցամաքային ճանապարհով Օրին շտապում է վերադառնալ Մոսկվա Նրա համար Ռուսաստանի ապագա պարսկական արշավանքի ուրվագիծը դարձել էր ավելի ու ավելի որոշակի Սակայն տեղի ունեցավ անսպասելին: Օգոստոսի վերջերին ուժերի ծաղկուն շրջանում 50 տարեկան հասակում կասկածելի ու մութ հանգամանքներում Աստրախանում հանկարծամահ եղավ հայ ազատագրական շարժման անխոնջ և եռանդուն գործիչը Եսայի կաթողիկոսը Աստրախանի հայկական եկեղեցու բակում կատարելով Օրու թաղման կարգը ծեռնունայն հետ վերադարձավ Արցախ Պատվիրակության փաստաթղթերն ու իրերը ցիրուցան եղան և անհետացան Օրու մահվան մասին Պետրոս I–ը իմացավ Կազանի նահանգապետ Պ Մ Ապրակսինի՝ ցարին ուղղված 1711 թ նոյեմբերի 7–ի գրությունից Օրու մահվանից ուղիղ 11 տարի անց 1722 թ Պետրոս I–ը կատարեց Օրուն տված իր խոստումը և վերջապես կազմակերպեց պարսկական արշավանքը Սակայն այդ արշավանքը չունեցավ այն արդյունքը որի համար ապրել և պայքարել էր ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչն ու հայ մեծ մտածողը

2 ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ XVIII ԴԱՐԻ 20–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆԿԱԽ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

ա Պետրոս Ի–ի պարսկական արշավանքը

Ռուսաստանի պատերազմը Բալթիկ ծովի ափերին ամրապնդվելու ուղղությամբ ավելի հաջողությամբ էր ընթանում XVIII դ 10–ական թվականներին Երբ ակնհայտ դարձավ որ հաղթանակը շվեդների դեմ ժամանակի խնդիր է Պետրոս Ի–ը սկսեց նախապատրաստվել իր վաղեմի ծրագրերից մեկի Կասպից ծովի ափերին ամրապնդվելու խնդրի իրականացմանը Նախապես անհրաժեշտ էր ապահովել տեղական ժողովուրդների հատկապես հայերի և վրացիների աջակցությունը ինչպես ժամանակին հավաստիացրել էր Իսրայել Օրին Անհրաժեշտ էր նաև թարմացնել տեղեկությունները Պարսկաստանի ներքին և արտաքին իրավիճակի վերաբերյալ

Ահա այս նպատակներն էին հետապնդում այն զույգ դեսպանությունները որ Պետրոս Ի–ը ուղարկեց Պարսկաստան և Անդրկովկաս Փաստորեն Պետրոս Ի–ը իր քաղաքական–ռազմական շահախնդրությունները փորձում էր համերաշխեցնել տեղի ժողովուրդների ազատագրական ձգտումների հետ որոնք տվյալ պահին համընկնում էին Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության միտումներին 1715 թ Պարսկաստան ուղևորվեց Արտեմի Վոլինսկու դեսպանությունը որի հիմնական նպատակներից մեկը տեղի ժողովուրդների տրամադրություններին հաղորդակից լինելն էր Մասնավորապես Վոլինսկին հրահանգ ուներ «Հետախուզել հայ ժողովրդի վիճակը շատ են արդյոք հայերը ի՞նչ տեղերում են ապրում ինչպե՞ս են տրամադրված Ցարական մեծության նկատմամբ»

Վոլինսկին դեռ նոր էր հասել Սպահան երբ ցարի հրահանգով 1716 թ Հայաստան ուղևորվեց Օրու գործընկեր Մինաս Տիգրանյանցը որը 1716–1717 թթ մի շարք հանդիպումներ ունեցավ հայ գործիչների մասնավորապես Սէջմիածնի և Գանձասարի վեհապետերի, մելիքների հետ. Ցարին ուղղված զեկուցագրում նա կրկնելով Օրուն դարձյալ հավաստիացնում էր «Եթե Նորին մեծությունը բարեհաճի ռազմական գործողություններ սկսել ընդդեմ պարսիկների ապա բացարձակապես բոլոր հայերը կանցնեն Ցարական մեծության կողմը». Նույնը հավաստում էր նաև Վոլինսկին որը մինչև 1718 թ մանրամասն ու խորապես ուսումնասիրել էր Պարսկաստանի կացությունը

Իսկ Պարսկաստանը խիստ թուլացել էր ներքին երկպառակություններից երկրի բոլոր ծայրամասերում և անգամ կենտրոնում տեղի էին ունենում հակապետական ապստամբություններ. Ապստամբել էին քրդերն ու արաբները աֆղաններն ու ուզբեկները Թուրքիայի սադրանքով լեզգիական հրոսա-

կախմբերը պարբերաբար Դաղստանից ասպատակում էին Անդրկովկասը և մեծաքանակ ավարով ու գերիներով հետ վերադառնում Այդ արշավանքներից ամենաշատը տուժում էին հայերը. Պարսկական պետությունը տեղական պարսկական վարչակազմը անկարող էին կանգնեցնել այդ ավարառու արշավանքները Լեզգիների հերթական արշավանքներից մեկի ժամանակ 1721 թ օգոստոսին Շամախիում թալանվեցին նաև ռուս վաճառականները նրանցից մի քանիսն էլ սպանվեցին .

Պետրոս I–ը որն ուշի–ուշով հետևում էր Պարսկաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին անմիջապես որոշեց օգտագործել այս առիթը Նա ռազմական գերատեսչություններին կարգադրեց նախապատրաստվել պարսկական ապագա արշավանքին Պատերազմը Շվեդիայի դեմ արդեն ավարտվել էր հաղթանակով և եռանդուն ցարը անմիջապես մտնում էր մեկ այլ պատերազմի մեջ· Ինչպես երբեք պահը շատ հարմար էր և եթե ռուսական կողմը հապաղեր ապա Անդրկովկասի նկատմամբ հավակնություններ ունեցող Թուրքիան նախահարձակ կլիներ Հետաքրքիր է, որ պարսկական արշավանքի նախօրյակին ռուսական կողմը պաշտոնապես հայտարարել էր թե Պետրոս I–ը արշավանքը ձեռնարկում է միմիայն Պարսկաստանը խորտակումից փրկելու նպատակով նրան պաշտպանելու ապստամբներից և Թուրքիայի հնարավոր հարձակումից Այս միջոցով փորձ էր կատարվում ձեռք բերել նաև պարսիկների համակրանքը

1722 թ մայիսին սկսվեց ռուսական բանակի պարսկական արշավանքը Արշավանքը սկսելուց հետո ցարը Աստրախանից հատուկ դեսպան ուղարկեց վրաց Վախթանգ VI թագավորի մոտ որով նրան հորդորում էր պատրաստ լինել պարսիկների դեմ ուղղված առաջիկա համատեղ ռազմական գործողություններին և այդ ձեռնարկի մեջ ընդգրկել նաև հայերին Ցարն առաջարկում էր հայ–վրացական զորքերը փոխադրել Կասպից ծովի մոտերքը Դերբենդի և Բաքվի միջև գտնվող որևէ վայրում ռուսական զորքերին միանալու համար:

Վրաստանը Պարսկաստանին ենթակա առանձին տեղական կառավարում ունեցող ավատական երկպառակություններով առլեցուն մի փոքրիկ երկիր էր Այդ ժամանակաշրջանի նրա թագավոր Վախթանգ VI–ը ուներ ռուսական կողմնորոշում և պատահական չէր Պետրոս I–ի ուղերձը նրան Իր հերթին Վախթանգը հանդիպումներ է ունենում հայ գործիչների և մասնավորապես Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան–Ջալալյանի հետ որոնք քաջատեղյակ էին Պետրոս I–ի ծրագրերին և պատրաստվում էին աջակցել դրանց իրականացմանը Որոշվում է միավորել հայ–վրացական ռազմական ուժերը և դրանք կենտրոնացնել Գանձակի շրջակայքում և այստեղ սպասել ռուսական հետագա հրահանգներին

Այսպիսով հիմք դրվեց հայ վրացական ռազմական համագործակցությանը Եթե Վրաստանը ուներ քիչ թե շատ պետական մարմիններ շուրջ 30 հազարանոց բանակ ապա Հայաստանը դրանք չուներ Գոյություն ունեին միայն փոքրաթիվ առանձին անկանոն մելիքական ջոկատներ: Միայն լեզգիների արշավանքների ժամանակ երբ պարսկական անդրկովկասյան ուժերն ի վիճակի չէին հակահարված տալու դրանց Արցախի Լոռու Սյունիքի ինքնապաշտպանության գործն իրենց վրա էին վերցնում հայ մելիքները Ինքնապաշտպանական այս մարտերի ժամանակ է որ Արցախի բոլոր մելիքություններում մասամբ նաև Սյունիքում և Լոռիում ստեղծվում են ռազմական ամրացված շրջաններ որոնք հայտնի են սղնախներ անվամբ Արցախում սղնախները կազմակերպվել են հիմնականում հին (Զրաբերդ Քարագլուխ–Շոշ և այլն) կամ նոր (Գյուլիստան Ավետարանոց և այլն) ամրոցների շրջակայքում 20–ական թվականների սկզբներին Արցախի սղնախներն ունեին մի քանի տասնյակ հազարի հասնող, հիմնականում հեծյալ, մարտիկներ

Հայկական զինված ուժերի ստեղծման գործում կարևոր դեր են խաղացել Ավան հարյուրապետը մելիք Հովսեփը իսկ ընդհանուր կազմակերպիչն ու գաղափարախոսը Եսայի Հասան–Ջալալյանն էր Դեռևս 1717 թ Ավան հարյուրապետը Շոշում ստեղծեց ռազմական մի հզոր հենակետ կամավորական հիմունքներով հավաքված մարտունակ կայազորով որն իրեն փառքով պսակեց 1722 թ. գարնանը լեզգիների ասպատակությունները հետ մղելու ժամանակ Այսպիսով տեղի ունեցավ պատմական չափազանց կարևորագույն իրադարձություն հայկական պետականության կորստից հետո առաջին անգամ վերականգնվում էր հայկական կանոնավոր բանակը որը կարող էր մղել ոչ միայն պաշտպանական այլև հարձակողական մարտեր

Հայկական ռազմական ուժերի առկայությունը մասամբ կարող էր խմբագրել ազատագրական լեգենդի բուն էությունը Հայաստանի ազատագրման և հայկական պետականության վերականգնման գործում արտաքին ուժերի հետ միասին կարևոր գործոն էր դառնում նաև հայկական ուժը Պետրոս I–ի պարսկական արշավանքը լավագույն առիթ էր ստեղծում այդ ուժին դրսևորելու իրեն և ցույց տալու թե ինչի էր ընդունակ Այսպիսով հայերը չմնացին կողմնակի դիտողի դերում և պատրաստ էին իրենց լուման ներդնելու սեփական հայրենիքի ազատագրման գործին: Սա էր XVIII դարի սկզբների հայ ազատագրական շարժման գլխավոր առանձնահատկությունը

Դեպի կասպիականի արևմտյան ափերն արշավող ռուսական բանակի կազմում գործում էին նաև հայերից կազմված առանձին ջոկատներ· Նշանավոր էր հատկապես Հայկական էսկադրոնը Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի հրամանատարությամբ Գործում էին նաև հայկական այլ զորաջոկատներ ո

րոնց հրամանատարներն էին Աղազար դի Խաչիկը Այվազ Աբրամովը Յակով Շամիրովը և ուրիշներ Այս զորամասերի կազմակերպման զինման ու հան դերձավորման գործը գլխավորել է Մինաս Տիգրանյանցը Պետք է ենթադրել որ Իսրայել Օրու գնած զենքի մի մասն այս ժամանակ տրամադրվեց նո-րաստեղծ հայկական զորամասերին Մերձկասպյան տարածքներում հետա գայում տեղակայված ռուսական բանակի կազմում ընդգրկված հայ զինվոր ների թիվը կազմում էր շուրջ 2500 մարդ

1722 թ ամռանը հայկական կանոնավոր 12 հազարանոց զորաբանակը Ա վան հարյուրապետի և Եսայի Հասան–Ջալալյանի հրամանատարությամբ դուրս եկավ Արցախից և շարժվեց վրացական 30 հազարանոց բանակին ընդառաջ Հանդիպման վայր էր նշանակված Գանձակից ոչ հեռու գտնվող Չո լակ գյուղը 1722 թ սեպտեմբերի 22–ին նշանակված վայրում «մեծավ շու-քով» տեղի ունեցավ հայ վրացական բանակների հանդիպումը որը անասե լի ոգևորություն առաջացրեց երկու կողմերում Միացյալ բանակի առջև ե-լույթներ ունեցան Վախթանգ թագավորն ու Եսայի Հասան–Ջալալյանը Նշվեց որ այստեղից պետք է շարժվեն Շամախի և սպասեն ռուսական բանակի հայտնվելուն որը պետք է ժամաներ հոկտեմբերի սկզբներին Այնուհետև վրաց հայկական և ռուսական միացյալ ուժերով սկսելու էին ազատագրական արշավանքը դեպի Երևան որի արդյունքում ազատագրվելու էր նաև ամբողջ Արևելյան Հայաստանը Հայ ազատագրական շարժումը երբեք այնքան մոտ չէր գտնվել իր երազանքների իրականացմանը. Ազատագրական մեծ արշավան-քին մնացել էին հաշվված օրեր սպասում էին ազատարար մեծ թագավորի գալստյանը Մինչդեռ իրադարձությունները զարգանում էին հայերի համար ոչ ցանկալի հունով

Դեռևս 1722 թ հուլիսին ռուսական 44 հազարանոց բանակը Պետրոս I–ի հրամանատարությամբ դուրս գալով Աստրախանից շարժվեց հարավ: Օգոս-տոսի 23–ին ռուսները գրավեցին Դերբենդը Նախատեսված էր որ ռուսական բանակն այստեղից թեքվելու էր դեպի հարավ–արևմուտք և հասնելու էր Շա մախի որտեղ միանալու էր հայ–վրացական բանակին Սակայն Դերբենդը գրավելուց հետո Պետրոս I–ը այստեղ թողնելով գեներալ Մ Մատյուշկինի զորամասը հոկտեմբերի 4–ին հետ վերադարձավ Աստրախան Մատյուշկինին հրամայված էր ռազմական հետագա գործողությունների ժամանակ գրավել միայն մերձծովյան շրջանները Շամախի շարժվելու մասին որևէ հրահանգ չկար Այսպիսով՝ չիրագործվեց հայ–վրացական և ռուսական զորքերի Շամա-խիում միավորվելու նախագիծը· Իսկ բանից անտեղյակ հայ–վրացական հրա մանատարությունը Չոլակո մ սպասում էր բաղձալի պահին

Հասած լուրերը մխիթարական չէին լեզգիները փակել էին Շամախի տանող ճանապարհը իսկ նոյեմբերին անսպասելի լուր ստացվեց որ ռուսական բանակի նախատեսված արշավանքն ընդհատվել է ցարն էլ հետ է վերադարձել Ռուսաստան Որոշ ժամանակ անց մելիքներին ուղղված իր հատուկ գրության մեջ Պետրոսն այդ քայլը բացատրել է հետևյալ կերպ 1722 թ օգոստոսի 27–ին ուժեղ ալեկոծության հետևանքով ռուսական նավատորմը կորցրել է 12 նավ մի քանի օր անց խորտակվել են նաև զենք զինամթերք պարեն ու ձիեր տեղափոխող 17 նավեր նա Այսպիսի կորուստներից հետո է որ ինքը որոշել է առժամանակ հետաձգել դեպի Շամախի նախատեսված արշավանքը

Անկասկած միայն այս կորուստները չէին որ ստիպում էին Պետրոսին հրաժարվել Անդրկովկաս արշավելու մտքից որը գրավելու իրական հնարավորություններ նա իրոք ուներ Բանն այն է որ Ռուսաստանի գործուն և վճռական քայլերն Անդրկովկաս արշավելու ուղղությամբ Թուրքիային ստիպեցին դիմելու կտրուկ գործողությունների Թուրքիան հասկացնել տվեց Ռուսաստանին որ ինքը չի հանդուրժի դեպի Անդրկովկաս ռուսական բանակների արշավանքը և ակներևաբար Ռուսաստանին սպառնում էր նոր պատերազմով Թուրքիային ոգևորում էր նաև Ֆրանսիայի և Անգլիայի բացահայտ թշնամական վերաբերմունքը Ռուսաստանի նկատմամբ Այս պայմաններում Հյուսիսային պատերազմից հետո ներքաշվել մի նոր պատերազմի մեջ Ռուսաստանը իրեն թույլ տալ չէր կարող Նա առայժմ ստիպված էր բավարարվել մերձկասպյան շրջանների միացմամբ որոնք կարող էին հենակետ դառնալ ապագա մեծ արշավանքի ժամանակ

Այսպիսով հայ–վրացական ապստամբական ուժերը 1722 թ աշնան վերջերին ստիպված էին հետ վերադառնալ իրենց տեղերը Պետրոս I–ի պարսկական արշավանքն անկասկած կարևոր դեր խաղաց հայ ազատագրական շարժման հետագա ծավալման գործում այն նպաստեց նաև հայ–վրացական ռազմական համագործակցության ստեղծմանն ու ամրապնդմանը

Կասպից ծովի արևմտյան ափերին ռուսական տիրապետության հաստատումով որը միջազգային իրավունքի առումով ամրագրվեց Ս Պետերբուրգի 1723 թ սեպտեմբերի 12–ի ռուս–պարսկական պայմանագրով Ռուսաստանն էլ ավելի մոտեցավ Հայաստանին ռուսական ներկայությունը դարձավ ավելի շոշափելի

Հայ ազատագրական շարժման գործիչներն ամուր ապավինելով ռուսական ներկայությանը զենքը ցած չդրեցին այլ շարունակեցին հետագա ազատագրական պայքարը նախ պարսկական տիրապետության իսկ հետագայում նաև թուրքական զավթողական արշավանքների դեմ

Կարելի է ասել որ հենց այդ ժամանակ էլ վերջնականապես ձևավորվեց հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշումը. Ուղղակի դժվար է հստակ պատասխանել թե պարսկական տիրապետությունից Հայաստանի հնարավոր ազատագրման դեպքում արդյո՞ք Պետրոս I–ը կբավարարվեր սոսկ ազատարարի և բարեկամի բարոյական պարտականություններով և ի վերջո Հայաստանը ձեռք կբերե՞ր իր երազած ազատագրությունը թե նոր գրավված տարածքները թեկուզ և ինքնավարության ինչ–ինչ նշույլներով կմիավորվեին Ռուսաստանի հետ Ինքը Պետրոս I–ը տարբեր առիթներով շեշտում էր թե իր նպատակն է Անդրկովկասում ստեղծել հայ–վրացական միացյալ թագավորություն Վախթանգ VI–ի գահակալությամբ Ցավոք այս ծրագրի այլ հանգամանքներ հայտնի չեն Իրադարձությունների հետագա ընթացքը թույլ չտվեց համոզվելու թե որքան անկեղծ էին Պետրոս I ի այս մտադրությունները և որքան իրական

բ Ազատագրական կռիվները Արցախում Հայկական անկախ իշխանության ստեղծումը

Պետրոս I–ի ձախողված պարսկական արշավանքից հետո ապստամբած հայերն ու վրացիները հայտնվեցին խիստ աննպաստ իրավիճակում Անհրաժեշտ էր պարսից շահին պատասխան տալ իրենց հակապետական քայլերի համար Շահ Թահմազ II–ը Վախթանգին մեղադրելով պետական դավաճանության մեջ, նրան գահընկեց հայտարարեց Ռուսաստանի փորձերը՝ փրկել իր հովանավորյալին ավարտվեցին անարդյունք: Գահազուրկ Վախթանգը ստիպված էր փախչել Ռուսաստան Ապստամբ հայերը զրկվեցին իրենց դաշնակցից և ստիպված էին միայնակ շարունակել պայքարը

Արցախ վերադարձած հայկական զինական ուժերը ազատագրական կռիվների միջոցով երկրամասից դուրս քշեցին պարսկական վարչակազմին և զորամասերին: Փաստորեն 1722 թ վերջերին և 1723 թ սկզբներին ամբողջ Արցախն ազատագրված էր պարսկական իշխանության մնացուկներից Տեղական կառավարումն անցավ հայերի ձեռքը վերացան պարսկական կառավարման ու հարկային համակարգերը. Աստիճանաբար մտցվում էին կառավարման հարկահավաքման միանգամայն նոր ձևեր Ոչնչացվեցին հարկային բոլոր հին ցուցակները ժողովուրդն ազատվեց դարեր ի վեր սրբագործված բռնությունների ու կամայականությունների համակարգից Շարժման առաջնորդ Եսայի Հասան–Ջալալյանը տեղի ունեցած երևույթները գնահատել է որպես հայոց ազգային հանգած իշխանության «նոր նորոգում»: Արցախի հայկական իշխանությունը կառավարվում էր տեղական մելիքական հին տոհմերի

ներկայացուցիչների կողմից որոնց գործունեությունը համակարգում էր Եսայի Հասան–Ջալալյանը

Հատկապես մեծ հաջողություններ ձեռք բերվեցին զինված ուժերի ամրապնդման ուղղությամբ Այստեղ կազմակերպվեցին հինգ ռազմական ամրացված շրջաններ սղնախներ Դրանք էին Դիզակի Խաչենի Զրաբերդի Շոշի և Գյուլիստանի Յուրաքանչյուր սղնախ ուներ շուրջ 6 հազար զինվոր Սղնախների ընդհանուր զորաքանակի թիվը տատանվում էր 30–40 հազարի միջև Հրամանատարներն էին նշանավոր ռազմական գործիչներ Ավան Սարգիս Եսայի Թարխան և այլ հարյուրապետեր Ընդհանուր զորահրամանատարն էր Ավան հարյուրապետը Զինվածությունը բավարար էր վառոդն ու հրազենը հիմնականում պատրաստվում էին տեղում

Արցախի զինական ուժերը հաջողությամբ հետ են մղում պարսկական պատժիչ զորաքանակների արշավանքները դեպի երկրամաս Օրինակ 1723 թ հոկտեմբերին Հադրութում տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ պարսկական 40 հազարանոց բանակը պարտություն կրեց և կորցնելով 2000 մարդ հետ նահանջեց Արցախի ինքնավար իշխանություններն ստիպված էին ռազմական ընդհարման մեջ մտնել նաև տեղացի թուրք (ադրբեջանցի) ավատատերերի և անհամար ելուզակային ջոկատների հետ որոնք օգտվելով պարսկական կենտրոնական իշխանության թուլացումից փորձում էին իրենց ձեռքը վերցնել Արցախի հարկահավաքությունը կամ զբաղվում էին հայկական գյուղերի թալանով 1724 թ սրանք նս ջախջախիչ պարտություն կրեցին Զրաբերդի և Գյուլիստանի զինված ուժերից և մինչև օսմանյան թուրքերի հայտնվելն այլևս չէին համարձակվում պահանջներ ներկայացնել Արցախի մելիքներին Այսպիսով Արցախի հայկական իշխանությունը գնալով ավելի ու ավելի էր ամրապնդվում ու կայունանում

Անշուշտ հայ ազատագրական շարժումը շարունակում էր ապավինել Ռուսաստանի օգնության հույսին և այդ ակնկալությամբ էլ նոր խնդրագրեր էին ուղարկվում ցարական արքունիք Սակայն Պետրոս I ի անակնկալ մահից հետո (հունվար 1725 թ) ռուսական քաղաքական ու ռազմական շրջանակներում գնալով թուլանում էր հետաքրքրությունը Անդրկովկասի նկատմամբ որի արդյունքը պետք է լինեին նաև հայերին տրված անորոշ խուսափողական պատասխաններն ու, ի վերջո առժամանակ Անդրկովկասից հեռանալը

գ Թուրքական արշավանքը Արևելյան Հայաստան: Երևանի և Արցախի հերոսամարտերը

Պարսկաստանի թուլացումն ու մասնատումը Ռուսաստանի անսքող հետաքրքրություններն Անդրկովկասի նկատմամբ իրենց վրա բևեռեցին Օսմանյան Թուրքիայի ուշադրությունը Թուրքիան ու

շի–ուշով հետևում էր տարածաշրջանում տեղի ունեցող իրադարձություններին և պատրաստվում էր Անդրկովկասն ու Ատրպատականը գրավելու իր հին ծրագրերի իրականացմանը

1722 թ վերջերին էրզրումում կենտրոնացված թուրքական 100 հազարանոց բանակը պատրաստ էր ներխուժելու Անդրկովկաս: Անդրկովկասում էին բախվում ռուսական և թուրքական շահախնդրությունները և կողմերն աշխատում էին համակրանք փնտրել տեղական ժողովուրդների շրջանում Հենց թուրքերի դրդումով էր որ կովկասյան լեռնականները մասնավորապես լեզգիները սկսեցին ասպատակել Անդրկովկասը և հենակետեր ստեղծել թուրքական ռազմակալման համար Իր հերթին, Ռուսաստանը չէր թուլացնում երկխոսությունն ու կապերը հայ և վրաց քաղաքական գործիչների հետ և ամրապնդվելով Կասպից ծովի ափերին պատրաստվում էր է՛լ ավելի վճռական քայլի Անդրկովկասի գրավմանը

Ռուսներին կանխելու նպատակով 1723 թ գարնանը թուրքական բանակը ներխուժեց Անդրկովկասի սահմանները և սրընթաց շարժվեց դեպի Թիֆլիս որը հունիսին առանց մարտերի հանձնվեց. Այնուհետև թուրքական բանակը ձեռնամուխ եղավ երկրամասի նվաճմանը՝ Աշնանը թուրքերը փորձեցին գրավել Գանձակը որտեղից ուղիղ ճանապարհ էր սկսվում դեպի հայկական սղնախներ

Իրավիճակի այս կտրուկ փոփոխումը և վատթարացումը սրբագրում է հայ ազատագրական շարժման հետագա պայքարի ուղղվածությունը Այժմ օրակարգի հարց էր դառնում թուրքական ռազմակալման վտանգի դեմ պայքարի հարցը որն անշուշտ շատ ավելի բարդ էր ու դժվար և անպայման պահանջում էր Ռուսաստանի հովանավորությունը Այսպիսով հայ ազատագրական շարժումը սկսում է ուղղվել թուրք նվաճողների դեմ

Նոր իրադրությունը Ռուսաստանին ստիպում էր դիմել համարժեք քայլերի Անհրաժեշտ էր ապահովել տեղական բնակչության հատկապես հայերի դաշնակցությունը: Ահա այս նպատակն էր հետապնդում Պետրոս Մեծի անձնական ներկայացուցիչ Իվան Կարապետի (Հովհաննես Շիրվանյան) բանագնացությունը Հայաստան Իվան Կարապետը Ս. Պետերբուրգում բնակվող մեծահարուստ վաճառական էր որին անձամբ ճանաչում էր կայսրը և պատահական չէ որ նրան էր վստահել այս հույժ կարևոր առաքելությունը 1723 թ հունիսի 3–ին ռազմական ու դիվանագիտական նշանավոր գործիչների ներկայությամբ ցարն ընդունում է նրան և հանձնում «Մեր Կայսերական ողորմածությունն ու ողջույնները Պարսկաստանում ապրող ազնիվ հայ ժողովրդին» խորագիրը կրող հրովարտակ–նամակն ու մի առանձին հուշագիր ի պատասխան այն խնդրագրերի որ իրեն էին ուղարկել Ավան Սարգիս հարյուրապետերն ու

Եսայի Հասան Ջալալյանը Կայսրը հուսադրում էր հայերին, թե ինքն անպայմանորեն օգնելու է նրանց միայն թե չքուլացնեն իրենց դիմադրությունը չկորցնեն հույսը և համբերեն այնքան «մինչև որ մենք ի վիճակի կլինենք նրանց օգնության գնալու՝ հարկ եղած և հզոր միջոցներով»

1724 թ սկզբներին Իվան Կարապետն արդեն Արցախում էր Պետրոս Մեծի հրովարտակը պարզորոշ վկայում էր որ Ռուսաստանը տվյալ պահին ի վիճակի չէր հայերին ցույց տալ ակնկալվող օգնությունը Ինքը ռուսաց կայսրն էր խորհուրդ տալիս թե հայերը պետք է հանգիստ մնան իրենց տեղում, մինչև որ ինքը հնարավորություն կունենա հոգալ նրանց ազատության մասին: Հրովարտակները թեև զուրկ էին որոշակիությունից սակայն գոհունակությամբ ընդունվեցին հայ ազատագրական շարժման գործիչների կողմից Ցարական խոստումներով խանդավառ նրանց մնում էր առայժմ ապավինել սեփական ուժերին և միայնակ շարունակել պայքարը թուրքերի դեմ

Իվան Կարապետը մեծ ջանքեր թափեց Արցախում կարգ ու կանոն հաստատելու նկատվող վիճակությունը փարատելու ուղղությամբ Ավելի լայնախոհ և հեռատես այս գործիչը հետևողական աշխատանք կատարեց հայ ազատագրական շարժման ղեկավարներին հաշտեցնելու Գանձակի շահական վարչակազմի հետ Նա մշակեց համագործակցության մի ծրագիր ընդդեմ թուրքերի որով երեկվա հակառակորդները հայերն ու պարսիկները համախմբվում էին ընդհանուր թշնամու՝ թուրքերի դեմ Նրա գործուն մասնակցությամբ 1724 թ մարտի 24–ին Գանձակի մահմեդականների և սղնախների միջև կնքվեց փոխադարձ օգնության պայմանագիր. Նույն թվականի մայիսին Իվան Կարապետը Ավան հարյուրապետի երկու հազարանոց զորաջոկատով գնաց Սյունիք տեղի ապստամբական ուժերին օգնելու համար Նա փորձում էր միավորել հայկական ապստամբական բոլոր ուժերը վերջ տալ երկպառակությունների, անջատողականությանը Նրա խորհրդով ազատագրական շարժման գործիչները նոր համախոսական դիմումներ հղեցին Պետրոս ցարին հուսալով ու խնդրելով նրա հովանավորությունը

Պետրոս I–ը չուշացրեց իր պատասխանը որտեղ պաշտոնապես հայտարարում էր «Մենք հայ ժողովրդին վերցնում ենք մեր առանձնահատուկ կայսերական ողորմածության և պաշտպանության ներքո»

Թեև Ռուսաստանը այսպիսի խոստումներ էր տալիս հայերին և հուսադրում նրանց մյուս կողմից առաջնորդվելով իր քաղաքական առաջնահերթ շահախնդրություններով շտապում է Թուրքիայի հետ կնքել հաշտության պայմանագիր 1724 թ հունիսի 12–ին Կ Պոլսում կնքվեց ռուս–թուրքական պայմանագիր որով Թուրքիան ճանաչում էր Ռուսաստանի տիրապետությունը Կասպից ծովի առափնյա շրջանում (Դերբենդից Մազանդարան) իսկ Ռուսաս-

տանն էլ ճանաչեց Թուրքիայի իրավունքները Հայաստանի Վրաստանի Ատրպատկանի Գանձակի և Պարսկաստանի անդրկովկասյան մյուս տարածքների նկատմամբ Հայ ազատագրական շարժման գործիչները երկար ժամանակ անտեղյակ այս պայմանագրի գոյությանը շարունակում էին հուսալ և սպասել Ռուսաստանից եկող օգնությանը

Ռուս–թուրքական պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո թուրքերն անցան լայնածավալ հարձակման Հունիսի վերջին նրանց 30 հազարանոց բանակը մտավ Արարատյան դաշտավայր և շարժվեց դեպի Երևան Երևանի խանի զորքերը եղվարդ գյուղի մոտ փորձեցին կասեցնել նրանց առաջխաղացումը սակայն պարտություն կրեցին և ամրացան քաղաքի միջնաբերդում Թուրքերի համար անսպասելիորեն համառ դիմադրություն ցույց տվեց Կարբի գյուղի բնակչությունը Թուրքական հրամանատարությունը ստիպված էր այս տեղ թողնել զորքի մի մասը և հիմնական ուժերով շարժվել Երևանի վրա Շուրջ 40 օր տևեց Կարբիի հերոսական պաշտպանությունը Մի խումբ վատ զինված հայ գյուղացիներ կարողացան հետ մղել թուրքական կանոնավոր բանակի բազմաթիվ գրոհներ Ի վերջո կարբեցիները դիմադրությունը դադարեցրեցին միայն այն բանից հետո երբ թուրքերը խոստացան չմտնել գյուղ.

Հունիսի վերջերին թուրքական բանակն արդեն շրջապատել էր Երևանը Քաղաքի պարսկական կայազորն ամրացել էր միջնաբերդում իսկ բուն քաղաքի պաշտպանությունն իր վրա էր վերցրել հայ բնակչությունը Ինքնապաշտպանական ուժերը որ հաշվվում էր շուրջ 10 հազար մարդ Հովհաննես Հունդիբեկյանի Պողոս Քեչիբեկյանի և այլոց գլխավորությամբ երեք ամիս շարունակ հետ էին մղում թուրքական ահռելի բանակի գրոհները Արյունալի մարտեր տեղի ունեցան Ջորագյուղի և Ս Սարգիս եկեղեցու շրջակայքում Երևանի մատույցներում թուրքերը կորցրին ավելի քան 20 հազար զինվոր

Թուրքական հրամանատարությունը ստիպված էր նոր լրացուցիչ ուժեր մոտեցնել քաղաքին 60 հազարանոց թուրքական բանակի դիմաց կռվող հայկական փոքրաթիվ ջոկատներն ուժասպառ էին եղել չէին բավականացնում զենքն ու զինամթերքը, մեծ էին մարդկային կորուստները: Թեև հայերը լի էին վճռականությամբ շարունակելու ինքնապաշտպանական հետագա մարտերը սակայն բերդի պարսկական կայազորի հրամանատարությունը հայերից գաղտնի, բանակցություններ սկսեց թուրքերի հետ Երևանը նրանց հանձնելու վերաբերյալ Սեպտեմբերի 22–ին պարսիկները Երևանի բերդը հանձնեցին թուրքերին որոնք անարգել ներխուժեցին քաղաք Հայերը չէին հանձնվում մի քանի օր տևած փողոցային կատաղի մարտերից հետո միայն երբ ընկան քաղաքի վերջին պաշտպանները թուրքերը գրավեցին Երևանը

Երևանի երկարատև պաշարումը մարդկային հսկայական կորուստները թուլացրեցին թուրքական բանակների հարձակողական թափը Թուրքերը հասկացան որ հեշտությամբ չեն կարողանալու գրավել Հայաստանը Այդ էր պատճառը որ թուրքական բանակի հրամանատար Արիֆ Ահմեդ փաշան ստիպեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցուն նամակ գրել Եսայի Հասան Ջալալյանին որպեսզի Արցախի հայերը զենքը վայր դնեն և հանձնվեն թուրքերին

Չնայած Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հորդորներին արցախահայությունը որոշեց դիմել ինքնապաշտպանության Գրավելով Լոռին Ղազախը Շամշադինը թուրքերը, ընդամենը երկու օրվա ընթացքում ընկճելով Գանձակի մեծաքանակ կայազորի դիմադրությունը մտան քաղաք Այստեղից նրանք շարժվեցին դեպի Արցախ 1725 թ փետրվարին թուրքական 6 հազարանոց բանակը ներխուժեց Վարանդա և տեղավորվեց հայկական 33 գյուղերում Տեղի սղնախի հրամանատարությունը որոշում կայացրեց գիշերային հանկարծակի հարձակմամբ ոչնչացնել թուրքական զորաջոկատը որը և իրագործվեց լիովին փրկվեցին շատ քչերը 1725–1726 թթ ընթացքում թուրքերը չորս անգամ նոր հարձակվեցին Արցախի վրա և զգալի կորուստներով հետ նահանջեցին 1726 թ աշնանը կատաղի մարտեր տեղի ունեցան Քարագլուխ (Շոշ) ամրոցի համար որտեղ թուրքերը կորցրեցին 800 զինվոր

Անհավասար այս կռիվներում հայերը դեռևս հույս էին փայփայում թե ռուսները միգուցե կգան օգնության Ապավինելով այդ հույսին տարակուսած Եսայի Հասան–Ջալալյանը խնդրագիր խնդրագրի հետևից էր ուղարկում ռուսական հրամանատարությանը Սակայն 1724 թ պայմանագրով կաշկանդված Ռուսաստանը դա չէր կարող անել, իսկ Պետրոս I–ի մահից հետո ռուսական հետաքրքրությունները տարածաշրջանի նկատմամբ գնալով թուլանում էին Չինական օգնության փոխարեն ռուսները Արցախի հայերին խորհուրդ էին տալիս գաղթել նորանվաճ մերձկասպյան շրջաններ Հետևել այս խորհրդին նշանակում էր լքել հայրենիքը հրաժարվել փայփայված երազանքներից դավաճանել իրենց հավատամքին Ռուսական կողմնորոշում ունենալը չէր նշանակում լքել Հայաստանը և տեղափոխվել Ռուսաստան

Անընդհատ կրկնվող նման առաջարկները ծանր և անկումային տրամադրություն էին ստեղծում հայ ազատագրական շարժման շարքերում Շարժումը հայտնվեց փակուղու առջև Դարձյալ անհրաժեշտ էր ելք փնտրել Ռուսաստանի նման վերաբերմունքը հայ ազատագրական շարժման ղեկավարությանը կանգնեցրեց երկընտրանքի առջև Շարժման որոշ ղեկավարներ այլևս անհիմաստ էին համարում հետագա դիմադրությունը Առավել իրատես գործիչները (այդ թվում և ինքը Եսայի Հասան–Ջալալյանը) առաջարկում էին բանակ

ցություններ վարել թուրքերի հետ և երաշխիքներ ստանալուց հետո, զենքը վայր դնել Անշուշտ Հասան–Ջալալյանի համար ծանր էր նման մի որոշում ընդունելը Սակայն ռուսական կողմի վերջին առաջարկություններն այլևս որևէ պատրանք չէին թողնում և հարկավոր էր ճիշտ ու հաշվենկատ քայլերով քիչ կորուստներով ելք փնտրել: Շատերը Հասան–Ջալալյանին մեղադրեցին դավաճանության մեջ և սղնախներում ծայր առան երկպառակություններ որոնց դեմ այնքան պայքարել էին Իվան Կարապետը և ինքը կաթողիկոսը

Այսպիսի ճակատագրական պահին կաթողիկոսի անակնկալ մահը (1728 թ) էլ ավելի խորացրեց անմիաբանությունը ապստամբական ուժերի շրջանում Ի հակառակ հաշտվողականների Գյուլիստանի և Ջրաբերդի սղնախները լարելով վերջին ուժերը շարունակում էին դիմադրել թուրքերին և անգամ նրանց ստիպեցին նահանջել Գանձակ Ապստամբական շարքերը լքեց նաև նրա ականավոր ղեկավարներից մեկը Ավան հարյուրապետը· 1728 թ ռուսական հրամանատարությունից օգնություն ստանալու հույսով, նա գնաց Բաքու սակայն մերժում ստանալով այլևս չվերադարձավ Արցախ Իրեն ուղեկցող զորաջոկատով նա մտավ ռուսական ծառայության մեջ հա մալրելով Հայկական էսկադրոնի շարքերը Պարտվողական այս ճանապարհը բռնեցին նաև այլ զորաջոկատներ որոնք աստիճանաբար դուրս եկան Արցախից և տեղափոխվեցին ռուսական տիրապետության սահմանները Ռուսական հրամանատարությունը խրախուսում էր նրանց տեղափոխվելը և տեղաբաշխում սահմանամերձ ամրոցներում

Ազատագրական պայքարի դիրքերում մինչև վերջ մնացին Գյուլիստանի սղնախի զորականները որոնք Աբրահամ սպարապետի հրամանատարությամբ 1729–1731 թթ թուրքական զորքերի դեմ մղում էին վերջին ինքնապաշտպանական անձնազոհ կռիվները Սակայն ի վերջո թուրքերին հաջողվեց ճնշել նաև նրանց դիմադրությունը Արցախի ազատագրական ապստամբությունը պարտություն կրեց Այն զգալի հաջողությունները որ ունեցան հայերն այստեղ դա հայկական ինքնավար իշխանության և հայկական զորքի ստեղծումն էր Սակայն երբ պարզ դարձավ որ արտաքին ռուսական ուժը ի վիճակի չէ դրսից նպաստել այդ հաջողությունների հետագա զարգացմանը շարժումը աստիճանաբար մարեց

դ Ազատագրական կռիվները Սյունիքում Հայկական անկախ իշխանության ստեղծումը

XVIII դարի 20–ական թվականների սկզբներին ազատագրական շարժումներ են սկսվում նաև Սյունիքում Նախապես պետք է նշել որ Սյունիքի և Արցախի միջև կային մի շարք էական տարբերություններ որոնք էլ իրենց կնիքը թողեցին ազատագրական պատերազմների ամբողջ ընթացքի վրա

Ի տարբերություն Արցախի, որի բնակչությունը մաքուր հայկական էր, Սյունիքում որոշ թիվ էին կազմում մահմեդականները մասնավորապես թուրք և քուրդ քոչվոր ելուզակները որոնք վաղ գարնանից մինչև խոր աշուն իրենց անասունների հոտերով Կուրի հարթավայրային շրջաններից բարձրանալով հաստատվում էին տեղի ալպյան արոտավայրերում: Ի տարբերություն Արցախի որտեղ կազմավորվեց 40 հազարանոց հայկական կանոնավոր զորաբանակ Սյունիքում այդպիսի ռազմական ուժեր չկային: Այստեղ մելիքների առանձին փոքրաթիվ ջոկատները ցաքուցրիվ էին և զինվորականությունը համախմբված չէր ընդհանուր հրամանատարության ներքո Եվ վերջապես ի տարբերություն Արցախի որն ուներ պայքարը գլխավորող երկու առաջնորդներ Եսայի Հասան–Ջալալյան ու Ավան հարյուրապետ Սյունիքում այդպիսի հեղինակավոր գործիչներ չկային որ կարողանային շարժումը համախմբել և ժողովրդին տանել իրենց հետևից Այս ամենը նշանակում էր որ ազատագրական շարժման համար Սյունիքում պայմաններն անբարենպաստ էին և այստեղ այն սկսելու համար պետք է հաղթահարվեին ավելի շատ խոչընդոտներ. Սյունիքի ազատագրական պայքարի գործիչները լավ էին ըմբռնում այս բոլորը և հենց սկզբից համապատասխան միջոցներ էին փնտրում այդ խոչընդոտները հաղթահարելու համար

Առաջին և կարևորագույն խնդիրը ազատագրական շարժման մյուս կենտրոնների հետ կապ հաստատելն էր ինչպես օրինակ Արցախի և Վրաստանի հետ Կապերի հաստատումն ինքնանպատակ չէր անհրաժեշտ էր ազատագրական ճիգերը փոխհամաձայնեցնել և հարկավոր ռազմական օգնություն ստանալ Ահա այս նպատակով է որ 1722 թ սկզբներին մեղրեցի Ստեփանոս Շահումյանը Սյունիքի մելիքների և տանուտերերի հանձնարարությամբ մեկնում է Թիֆլիս Վրաստանի թագավոր Վախթանգ VI–ի հետ հանդիպելու Վախթանգի հանձնարարությամբ Ստեփանոս Շահումյանի հետ բանակցություններ է վարում թագաժառանգ Շահնավազը Այդ ժամանակ վրացական բանակում մեծ թվով հայ զինվորականներ կային Հայերն աչքի էին ընկնում իրենց խիզախությամբ ու հայտնի էին որպես կարգապահ զինվորականներ Նրանց մի մասը բնիկ վրաստանցիներ էին քիչ չէին նաև Հայաստանի տարբեր շրջաններից Վրաստան տեղափոխվածները Եվ ահա Շահնավազը Ստեփանոս Շահումյանին է ներկայացնում նրանցից մեկին՝ Դավիթ Բեկին որը լավագույնս կարող էր համախմբել Սյունիքի ազատագրական ուժերն ու գլխավորել պայքարը պարսիկների դեմ

Դավիթ Բեկը Վախթանգ թագավորի մերձավոր զորականներից էր և նշանավոր էր վրացական բանակում իր հեղինակությամբ ու քաջագործություններով Ենթադրելի է որ նա ծագումով սյունեցի էր և պատահական չէր Հենց

նրան Սյունիք ուղարկելը Վախթանգն այդքան պատասխանատու գործ կա
րող էր հանձնարարել միայն վստահելի ու գիտակ մարդու ինչպիսին և հան
դիսանում էր Դավիթ Բեկը

Իր մերձավորագույն զինակիցներից ստեղծելով 30 հոգանոց ջոկատ որի
մեջ էին Բայինդուրը Գորգին Ավքանդիլը Հովհաննեսը և ուրիշներ 1722 թ
վերջերին Դավիթ Բեկը ժամանեց Սյունիք Նա հաստատվեց Հաբանդ գավառի
ամենամեծ ավանում Շինուհայրում և սկսեց վերակառուցել տեղի ավերված
ամրոցը որը դարձավ նրա առաջին զորակայանը Իմանալով Դավիթ Բեկի
գալստյան մասին Սյունիքի մելիքների ու տանուտերերի մեծ մասը գալիս է
Շինուհայր ներկայանում նրան և պատրաստակամություն հայտնում աջակ-
ցելու ապագա ապստամբության կազմակերպմանը Առաջինն իրենց ջոկատ
ներով եկան և ներկայացան Չավնդուրի Թորոս իշխանը Գողթնի և Հին Ձուղա
յի տանուտերերը Պապ Պալի հարյուրապետերը Մխիթար սպարապետը և
ուրիշներ Որոշ տատանումներից հետո նրան են միանում նաև Հալիձորի մե
լիք Փարսադանն ու Տեր Ավետիսը Կարճ ժամանակամիջոցում նրա շուրջն են
հավաքվում մոտ 2000 մարտիկներ ստեղծվում է կանոնավոր ու կարգապահ
բանակ Դավիթ Բեկն իր մոտ է հրավիրում նաև Սյունիքի հոգևոր առաջնորդ
Տաթևի վանքի վանահայր Հովակիմ եպիսկոպոսին որը հավաստում է թե
հոգևոր դասն ամբողջությամբ պաշտպանում է ապստամբության գաղափարը
և աջակից է լինելու շարժմանը

Ինչպես նշեցինք Սյունիքի պայմանները բավականին բարդ էին երկրա
մասի բնակչության մեջ զգալի տոկոս էին կազմում քոչվոր թուրք և քուրդ ցե
ղերը որոնք կատարյալ պատուհաս էին հայ բնակչության համար և խանգա
րում էին ապստամբության կազմակերպմանը Ահա թե ինչու Դավիթ Բեկն ա
ռաջինն իր գործողությունները սկսեց հենց այս ցեղերի դեմ· Համառ և արյու
նալի կռիվներից հետո նա ջախջախեց կարաչոռլու և ջիվանշիր քոչվորական
ցեղախմբերին Հատկապես տպավորիչ էր Ուչթափա սարահարթում ջիվանշիր
32 ցեղերի դեմ տարած հաղթանակը երբ Դավիթ Բեկն ընդամենը 400 ընտիր
ռազմիկներով պարտության մատնեց հակառակորդի մի քանի հազարանոց
հրոսակախմբին Այսպիսով վերացվեցին ապստամբական ուժերի միավոր
մանն ու համագործակցությանը մեծապես խանգարող այդ խոչընդոտները
Վաչկատուն ցեղերից խլված ամբողջ գույքը երիվարներն ու անասունները
բաժանվեցին հայ գյուղացիներին Այս առաջին հաղթանակները նպաստեցին
Դավիթ Բեկի հեղինակության բարձրացմանը և նրա փառքի տարածմանը
Շատ հայ մելիքներ եկան Շինուհայր և մտան նրա դրոշի ներքո. Կային նաև
տատանվողներ կրավորական դիրքորոշում որդեգրածներ և ուղղակի դավա
ճաններ Զորավարն անողոքաբար պատժում է անջատողականներին դավա

ճաններին և ուրացողներին Այսպես մելիք Բաղիրը որը որոիների հետ մահ մեդականություն էր ընդունել ամրանալով Տաթևում փորձում էր թիկունքից հարվածել ապստամբներին Երկօրյա մարտերից հետո Դավիթ Բեկը գրավում է Տաթևը և մահվան դատապարտում ուրացող մելիքին իսկ նրա գույքը բռնագրավելով բաժանում բնակչությանն ու զինվորներին Նա գլխատել է տալիս նաև Երիցվանիկի (Արծվանիկ) մահմեդականացված մելիք Ֆրանգյուլին և էլի մի քանի ուրիշ դավաճանների Անպատիժ չէին մնում նաև այն զինակիցները որոնք զանցանքներ էին թույլ տալիս կամ չէին ենթարկվում կարգապահությանը Վախկոտության և խուճապ տարածելու համար զորավարը գլխատել է տալիս իր մտերիմ Պապին կարճատև կալանքի ենթարկում ազդեցիկ Տեր Ավետիսին անգամ Մխիթար սպարապետին Նման քայլերից հետո Սյունիքում հաստատվում է ամուր կարգ ու կանոն ստեղծվում մարտունակ և օրինապահ բանակ

Այնուհետև Դավիթ Բեկը լայնածավալ պայքար սկսեց ավելի կազմակերպված ու վտանգավոր ուժերի պարսկական տեղական և հարևան խաների տարբեր կարգի ավատատերերի ու բեկերի դեմ Ազատագրական պատերազմի առաջին մեծ հաղթանակը հայերը ձեռք բերեցին 1723 թ Չավնդուրի ճակատամարտում, երբ գիշերային հանդուգն հարձակումով ջախջախիչ պարտության մատնեցին Բարկուշատի և Ղարադաղի խաների 18 հազարանոց միացյալ բանակին Դավիթ Բեկը պատերազմեց նաև Կապանի Օրդուբադի և Նախիջևանի խաների դեմ Տպավորիչ էր հատկապես Զեյվա անառիկ ամրոցի գրավումը Մխիթար սպարապետի և Տեր Ավետիսի զորամասերի կողմից որի ժամանակ հակառակորդը կորցրեց 4 հազար մարդ Սեկ տարի անց 1724 թ մարտի 29 ին Դավիթ Բեկը պաշարում է ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող Որոտնա բերդը և չորսօրյա արյունալի մարտերից հետո գրավում այն

Ապստամբական ուժերի հաջողությունները պարսից խաներին ստիպում են վերջ տալ ներքին երկպառակություններին և իրենց ուժերը միավորել Դավիթ Բեկի դեմ Նրանց է միանում նաև Արաքսի մյուս ափին գտնվող Ղարադաղի խանը Իր հերթին պարսից Թահմազ II շահը ապստամբների դեմ է ուղարկում կանոնավոր բանակի մի քանի զորամասեր հրահանգելով՝ միացյալ ուժերով հայերին վանել ու ոչնչացնել

Սյունիքի համար այս օրհասական պահին 1724 թ. մայիսին Արցախից օգնական ուժեր են գալիս Իվան Կարապետի և Ավան հարյուրապետի հրամանատարությամբ Դա հայ ազատագրական ուժերի համագործակցության մի հիանալի օրինակ էր որը բերելու էր փայլուն հաղթանակներ Անհրաժեշտ էր շարունակել ու խորացնել հայոց անկախության այս երկու պատվարների Արցա

խի և Սյունիքի հետագա համագործակցությունը որը կարող էր ավելի նշանա կալից արդյունքների հանգել

Սյունիքի ազատագրական վերջին մարտերը տեղի ունեցան 1725 թ Գողթ նում և Մեղրիում Ականատես պատմիչի վկայությամբ պարսիկներն այստեղ տալով հազարավոր սպանվածներ հեռանում են Արաքսի մյուս ափը Անշուշտ եղան նաև ցավալի պարտություններ և անհաջողություններ ինչպես օրինակ Սիսիանի և Եղվարդի ճակատամարտերի ժամանակ սակայն դրանք չկարողա ցան կասեցնել հայկական իշխանության հետագա ամրապնդման գործընթա ցը Ազատագրական քառամյա պայքարի արդյունքում ամբողջ Սյունիքն ու մերձակա մի քանի շրջաններ ազատագրվեցին: Անշուշտ Դավիթ Բեկն ու իր զինակիցները վերջնական հաղթանակի հույսը կապում էին Ռուսաստանից սպասվելիք օգնության հետ որով նրանց հուսադրում էր Իվան Կարապետը

Այս հաղթանակներից հետո ազատագրված Սյունիքում Դավիթ Բեկը ստեղ ծում է անկախ Հայկական իշխանություն Բոլոր մելիքներն ու տանուտերերը անվերապահորեն ենթարկվում են նրա իշխանությանը և կատարում իրենց պարտավորությունները Հետաքրքիր է որ ժառանգական իշխանություն ունե ցող մելիքական շատ տների ներկայացուցիչներ ներկայանում էին Դավիթ Բե կին և նրա կողմից հաստատվում իրենց նախկին իրավունքների մեջ Ակնբախ է որ Սյունիքի մելիքները նրան ճանաչում էին գերագահ և ընդունում նրա տի րապետությունը լեռնաշխարհում հաստատված անկախ իշխանության ողջ տարածքում

Զորապետի հրամանով ամրացվում են բերդերն ու ամրոցները կառուցվում են նորերը, որոնցում հաստատվում են բերդապահ կայազորներ Այսպես Շի նուհայրն ուներ 550 Չավնդուրը 2000 Կալերը 700 Մեղրին 400, Սիսիանը 500 Տաթևը 400 զինվորներ ունեցող կայազորներ Իշխանությունում զինվոր ների ընդհանուր թիվը հասնում էր մոտ 7 հազարի Զորաբանակների հրամա նատարներ են նշանակում ինչպես Դավիթ Բեկի հետ Վրաստանից ժամանած Ավքանդիլը Գորգին այնպես էլ բնիկ մելիքներն ու տանուտերերը Տեր Ավետի սը Թորոսը Նուբարը Ադամը Վարդանը և ուրիշներ Զորքերի հրամանատար (սպարապետ) է նշանակվում Մխիթարը ստեղծվում են ռազմական խորհուրդ և շտաբ Զորամասերն ունեին իրենց մարտական դրոշները Փաստորեն Արցա խի օրինակով Դավիթ Բեկը Սյունիքում կազմակերպում է սղնախ այն դարձնե լով հզոր ու անառիկ ամրացված երկրամաս 1724 թվականից հայկական նո րաստեղծ իշխանության կենտրոնատեղին է դառնում Կապանի Հալիձոր բեր- դը որտեղ կառուցվում են լրացուցիչ պաշտպանական բնագծեր նոր աշտա- րակներ ամբարվում է մեծ թվով զենք զինամթերք պարեն

Այսպիսով 1722–1725 թթ ընթացքում համառ ո արյունալի կռիվներից հետո Դավիթ Բեկին հաջողվեց երկրամասը ազատագրել քոչվորներից պարսկական վարչակազմից հակահարված տվեց խանական դաշնակցային ուժերին և Սյունիքում ստեղծեց Հայկական անկախ իշխանություն Պայման ներ ստեղծվեցին համագործակցելու հայկական մյուս անկախ իշխանության Արցախի հետ և միասնական ուժերով կերտելու դարեր առաջ կործանված հայկական պետականությունը Սակայն իրադարձությունների զարգացումը այլ ընթացք ստացավ

ե Թուրքական արշավանքը Սյունիք: Հայկական իշխանության գոյամարտը

Սյունիքում պարսկական տիրապետության թո թափման և հայկական անկախ իշխանության ստեղծման ժամանակ ինչպես արդեն ասվել է Օսմանյան Թուրքիան սկսել էր Անդրկովկասի ռազմակալման իր ծրագրի իրա կանացումը Թուրքերը գրավել էին Թիֆլիսը Երևանը Գանձակը և ձգտում էին ներխուժել Արցախ ու Սյունիք Առաջին անգամ նրանք փորձեցին Սյունիք ներ խուժել դեռևս 1725 թ գարնանը սակայն մեծ թվով զոհեր տալով հետ շպրտ վեցին 1726 թ ընթացքում թուրքերը այնուամենայնիվ կարողացան աստի ճանաբար հաստատվել երկրամասի հարավից անցնող առևտրական մայրու ղու երկայնքով և ռազմակալման ենթարկելով Նախիջևանը Օրդուբադը Ա գուլիսը Մեղրին սկսեցին թափանցել Սյունիքի ներքին գավառները Տեղացի թուրքերը և պարսից խաները աջակցում էին նրանց.

Հայկական իշխանությունը չորս կողմերից շրջապատված օրհասական կռիվ սկսեց մի քանի անգամ թվական գերակշռություն ունեցող նվաճողների դեմ Հայերն ունեցան տարածքային և ռազմական նկատելի կորուստներ Միաժամանակ սկսեց ջլատվել Սյունաց զինվորականության միասնությունը Ապստամբական ուժերի շարքերում նկատվեցին վհատության և հուսալքու թյան դեպքեր Նման պայմաններում Մխիթար սպարապետի նախաձեռնու թյամբ 1726 թ մարտի 24–ին, 8 մելիքների և հարյուրապետերի ստորագրու թյամբ մի խնդրագիր է ուղարկվել ռուսական կառավարությանը Այստեղ նշված էր «Մնացել ենք չորս կողմերից շրջապատված բերդի մեջ ինչպես թռչունը վանդակի աղաչում ենք Ձեզ հանուն Քրիստոսի սիրո շուտափույթ օգնության հասնել և փրկել մեզ»: Սակայն ինչպես նախորդ աղերսագրերը սա ևս մնաց անարդյունք Դա պատահական չէր քանի որ 1724 թ Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագրի համաձայն Անդրկովկասի մյուս տարածքների հետ միասին Սյունիքն էլ գտնվելու էր վերջինիս տիրապետության ներքո իսկ Ռուսաստանը տվյալ քաղաքական իրադրությունում ի վիճակի չէր միջամտե լու Ուստի մնում էր ապավինել միայն սեփական ուժերին Որոշ գործիչներ էլ

հանդես էին գալիս թուրքերի հետ բանակցություններ սկսելու օգտին, եղան նաև այնպիսիները, որ լքեցին Դավիթ Բեկին և անցան թուրքերի կողմը

1727 թ փետրվարին թուրքական հսկայական բանակը լայնածավալ գործողություններ սկսեց Հայկական իշխանության դեմ Հայկական զինված ուժերը ծանր կորուստներ կրելով արյունալի մարտերով հետ էին նահանջում Նրանք ամրացան իրենց վերջին հենակետ Հալիձորում: Թուրքական զորաբանակները որոնց միացան Դավիթ Բեկի կողմից ոչ վաղ անցյալում պարտություն կրած Բարկուշատի և Ղարադաղի խաների կարաչոռլու քուրդ քոչվորների տեղական թուրք և քուրդ մյուս ավատատերերի բազմահազար զորքերը 1727 թ փետրվարի 26–ին շրջապատեցին Հալիձորը: Վեց օր շարունակ թուրքական բանակները կատաղի գրոհներով փորձում էին գրավել ամրոցը Շնորհիվ բերդի անառիկության նրա պաշտպանները քիչ կորուստներ ունեցան ինչպես գրում է ականատեսը օրական մեկ կամ երկու հոգի իսկ հակառակորդի կողմից երկու հարյուր երբեմն երեք կամ չորս հարյուր զոհ էր լինում › Պաշարման յոթերորդ օրը մարտի 4–ի լուսադեմին թուրքերը պարսպակործան 26 մեքենաների ու սանդուղքների օգնությամբ երեք կողմից բուռն գրոհների դիմելով տեղ–տեղ բարձրացան պարիսպների վրա Թեև պաշտպանները կարողացան հետ շպրտել այս գրոհը սակայն վիճակը գնալով օրհասական էր դառնում Նման մեկ–երկու գրոհից հետո անհնարին կդառնար հետագա դիմադրությունը

Օրվա երկրորդ կեսին Դավիթ Բեկը հանդուգն ու անսպասելի որոշում ընդունեց դուրս գալ շրջապատված ամրոցից և հանկարծակի հարձակումով հակառակորդին ստիպել հետ նահանջել: Հակահարձակումը գլխավորում էին Մխիթար սպարապետն ու Տեր Ավետիսը· Դիմելով զինվորներին նրանք հորդորում էին Արիացե՛ք, մի երկնչեք, հետևեցե՛ք մեզ եթե հասել է մեր վախճանը՝ քաջաբար մեռնենք որովհետև մեզ համար ավելի լավ է արիությամբ պարիսպներից դուրս մեռնել քան այստեղ մեր աչքերի առջև տեսնել մեր ընտանիքների ու բարեկամների մահը և այլ դժնդակություններ»

Շփոթահար ու հանկարծակի եկած հակառակորդը չդիմանալով հայ զինվորների հարձակման թափին սկսեց խուճապահար նահանջել և ջախջախիչ պարտություն կրեց Հալիձորի ճակատամարտում թուրքերը կորցրեցին 13 հազար զինվոր հայերի ձեռքն ընկան 143 մարտական դրոշներ հսկայական ռազմավար Կրնկակոխ հետապնդելով սարսափահար փախչող թշնամուն հայկական ուժերն սկսեցին Սյունիքն ազատագրել օսմանյան զորքերից և շարժվել դեպի Գողթն

Այս փայլուն հաղթանակը նոր ուժ և եռանդ հաղորդեց հայ ազատագրական շարժմանը Վհատված կրավորական կեցվածք ընդունած շատ մելիքներ

դարձյալ վերադարձան իրենց զորավարի մոտ Երկրորդ տպավորիչ հաղթանակը թուրքերի դեմ հայերը շահեցին Մեղրիի ճակատամարտի ժամանակ Մխիթար սպարապետի և Տեր Ավետիսի զորաջոկատները ապստամբ մեղրեցիների օգնությամբ անսպասելիորեն ներխուժելով Մեղրու բերդ հանկարծակի եկած թուրքերին ստիպում են նահանջել Հայերը թուրքերին քշում են դեպի Արաքսի կիրճը, որի մյուս կողմում դարանակալել էին հայկական այլ զորաջոկատներ· Թուրքերն ընկնում են թակարդը Երկու կողմերից նրանց առնելով կրակի տակ հայերը թուրքերին ստիպում են անցնել Արաքսը Գետանցի ժամանակ շատ թուրքեր խեղդվում են գետի վարար ջրերում Բացի ռազմավարից հաղթողների ձեռքն էին ընկել նաև Մյունիքի 32 հազար հարկաթղթերը որոնք անմիջապես այրվեցին Հակառակորդը պարտություն կրեց նաև Բեխ գյուղում Օրդուբադի մոտ և այլուր Փաստորեն ամբողջ Սյունիքն ազատագրված էր իսկ Հայկական անկախ իշխանությունը վերականգնված

Թուրքերի դեմ տարած հայերի փայլուն նոր հաղթանակները մեծ տպավորություն թողեցին պարսկական քաղաքական շրջանակներում: Թուրքերի կողմից ջախջախված Թահմազ II շահն ու նրան հավատարիմ մնացած խաները փոխում են իրենց թշնամական անհանդուրժող վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ Ինքը Դավիթ Բեկը ցուցաբերելով դիվանագիտական ճկունություն, շրջահայացություն և նոր քաղաքական պայմանների համեմատ նոր կողմնորոշման իրատեսություն որոշում է համագործակցել պարսկական իշխանությունների հետ լավ հասկանալով որ ռուսական օգնությունը տվյալ պահին անհնարին է իսկ ռուսների խոստումները ուղղակի քաղաքական երկդիմի խաղ Դավիթ Բեկն այժմ փորձում է ստեղծել հայ–պարսկական միացյալ ճակատ ընդդեմ ընդհանուր թշնամու թուրքերի Շուտով Մազանդարանում ապաստանած պարսից Թահմազ շահը Դավիթ Բեկին հղում է Քաջ Դավիթ Բեկդ և Հայոց քաջարի զորականներին › ուղերձը ազնվացեղ նժույգներ բանկարժեք նվերներ: Շահը դրվատում է նրանց թուրքերի դեմ տարած զարմանալի հաղթանակների համար և ի նշան գնահատման հրամայում է Եվ ահա այսօր քեզ կարգեցի իշխան և գլուխ մեր բոլոր խաների որ այդ կողմերում են և Կապանի երկիրը որ վերցրիր քաջությամբ քեզ լինի › Փաստորեն շահը Դավիթ Բեկին նշանակում է տարածաշրջանի (Կապան Դարադաղ Բարկուշատ Նախիջևան և այլն) կուսակալ և այստեղ գտնվող պարսկական զորքերի գլխավոր հրամանատար Հատկապես տպավորիչ էր այն որ Դավիթ Բեկին իրավունք էր տրվում հատելու սեփական դրամ որն անկասած ինքնավար իշխանության կարևորագույն խորհրդանիշերից մեկն էր

Այսպիսով Սյունիքի ազատագրական պատերազմներն աննախընթաց արդյունքի հանգեցին Հայկական իշխանության անկախությունը ճանաչվեց

Պարսկաստանի կենտրոնական ղեկավարության կողմից որը երաշխիք էր նրա հետագա ամրապնդման ու զարգացման համար·

Սակայն այս բախտորոշ պահին է, որ Դավիթ Բեկը ծանր հիվանդանում է և 1728 թ կեսերին մահանում Հալիձորում Անփոխարինելի կորստից ընկճված զորականներն իրենց առաջնորդ են ընտրում Մխիթար սպարապետին· Մխի թարը ուժեղ անհատականություն էր մասնակցել էր Դավիթ Բեկի բոլոր նշանավոր ճակատամարտերին աչքի ընկել ռազմավարական հմտությամբ և հերոսական խիզախումներով Հավատարիմ ազատագրական շարժման մեծ ղե կավարի թողած վեհ ավանդներին Մխիթար սպարապետը հաջողությամբ շա ռունակեց պայքարը թուրքական նվաճողների դեմ Սակայն գնալով ուժեղանում էին ներհակություններն ապստամբական շարժման ղեկավարների միջև Տեր Ավետիսն ու նրան հետևող մյուս զորականները այլևս չհավատալով վերջնական հաղթանակին և համոզվելով որ ռուսական օգնությունը հնարա վոր չէ հուսալքվեցին և այլ ելք չգտնելով որոշեցին բանակցել թուրքերի հետ Այդ ժամանակ արդեն սկսվել էր թուրքական նոր արշավանքը և նրանք երկ րորդ անգամ պաշարել էին Հալիձորը Մխիթարը չկարողացավ համոզել զի նակիցներին շարունակելու պայքարը Մնալով գրեթե մենակ նա իր փոքրա թիվ կողմնակիցներով մի գիշեր հեռացավ պաշարված ամրոցից Թեև Տեր Ա վետիսը նախապես երաշխիքներ էր ստացել թուրք փաշայից որ Հալիձորը հանձնելու դեպքում նրա բնակիչները չեն տուժելու երդմնազանց թուրքը հրամայում է կոտորել բերդում եղած բոլոր տղամարդկանց, իսկ կանանց ու ե րեխաներին գերի տանել· Հալիձորը հիմնահատակ ավերվեց Այս դեպքերը տեղի են ունեցել 1729 թվականի սկզբներին Տեղի ունեցածից ցնցված Տեր Ա վետիսը հեռանում է Հայաստանից և գնում Երուսաղեմ ապաշխարելու

Իսկ աննկուն ու եռանդով լի սպարապետը մոտ երկու տարի շարունակում է պայքարը թուրք նվաճողների դեմ: Նրան հաջողվում է հավաքել հայկական ցրված ուժերը և անգամ հասնել որոշ հաջողությունների Մխիթարի դրոշի ներքո համախմբված հայկական զորքը ազատագրում է բազմաթիվ բնակա վայրեր տանում փայլուն հաղթանակներ: 1730 թ սպարապետը թուրքերին ծանր պարտության է մատնում Օրդուբադի մոտ և մեծ ռազմավարով հետ վե րադառնում Սյունիք Խնձորեսկի բերդում միաժամանակ հանգիստ առնելու մտադրությամբ Սակայն Մխիթարի ուղեգիծը չպաշտպանող խնձորեսկցի մի խումբ հաշտվողականներ վախենալով որ իրենց ավանը ևս կարող է արժա նանալ Հալիձորի ճակատագրին թուրքերին սիրաշահելու միտումով դավա ճանաբար սպանում են սպարապետին: Թավրիզի թուրք փաշան որի մոտ էին ուղարկել Մխիթարի կտրած գլուխը հրամայում է գլխատել հայոց սպարապե տին սպանողներին

Մխիթարի սպանությունից հետո հայ ապստամբական ուժերը զենքը վայր են դնում և աստիճանաբար ցրվում Նրանց մի մասը ռուսների հրավերով տեղափոխվում է ռուսական տիրապետության սահմանները Չկար մեկը որ շարունակեր Դավիթ Բեկի գործը

Թեև ապստամբությունը պարտություն կրեց սակայն Սյունիքի հայության առանձին գինված ջոկատներ ապավինած լեռնային անմատչելի վայրերին մինչև 30–ական թվականների կեսերը դեռ շարունակում էին պարտիզանական պայքարը մինչև որ Նադիր խանը ի վերջո ջախջախեց թուրքերին և նրանց դուրս քշեց Ատրպատականից ու Անդրկովկասից

Անշուշտ XVIII դարի 20–ական թվականների Արցախի և Սյունիքի ազատագրական պատերազմները հայ ազատագրական շարժման ամենանշանակալից իրադարձություններից են Հայերն առաջին անգամ փորձեցին զենքի միջոցով հասնել իրենց ազատությանը. Այդ փորձը պսակվեց աննախադեպ հաջողությամբ կերտվեցին Արցախի և Սյունիքի Հայկական անկախ իշխանությունները: Սակայն չնայած տարած հաղթանակներին և ունեցած հաջողություններին միայնակ, զրկված դաշնակիցներից այդ իշխանությունները չկարողացան շարունակել հետագա պայքարը և տեղի տվեցին Օսմանյան կայսրության ռազմական ահռելի ուժերի առջև Այդ ժամանակ հայերի վերջնական ազատագրումը կարող էր տեղի ունենալ միմիայն ռուսական կողմի ռազմական գործուն միջամտության շնորհիվ որը չեղավ Հայաստանի ազատագրության խնդիրը դարձյալ անորոշ ժամանակով հետաձգվեց

3 ԱՐՑԱԽԻ ԿԻՍԱՆԿԱԽ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XVIII ԴԱՐԻ 30–40–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ա Նադիր շահը և հայերը Խամսայի մելիքությունների ստեղծումը

XVIII դարի 20–ական թվականների Արցախի հայության ազատագրական կռիվներն ավարտվեցին պարտությամբ Թուրք նվաճողները, մեծ դաժանությամբ ճնշելով հայ զինվորականության դիմադրությունը իրենց տիրապետությունը հաստատեցին երկրամասում· Սակայն, լեռնաշխարհի որոշ վայրերում հատկապես Գյուլիստանում ապստամբները զենքը վայր չդրեցին և շարունակում էին անհավասար պայքարը 1730–1731 թթ թուրքական սուլթանի հրամանով Գանձակի Իբրահիմ փաշան՝ Բայազետի Երևանի Գանձակի Շիրվանի Շաքիի և Դաղստանի թուրքական միացյալ բանակներով «սրբազան պատերազմ» էր մղում Աբրահամ սպարապետի (ինչպես իրենք էին ասում «գյավուր Աբրահամ») գլխավորած Գյուլիստանի հայկական զորամասերի դեմ Սակայն թուրքերը չկարողացան ընկճել հայերի դիմադրու

թյունը Ինչպես Սյունիքի, այնպես էլ Արցախի լեռնային անմատչելի վայրերում շարունակվում էր բորբոքվել հայ ազատագրական պայքարի անմար ջահը

Նման պայմաններում հասկանալի է դառնում, թե ինչու 20–ական թվական ների վերջերին և 30–ական թվականների սկզբներին Պարսկաստանում սկսված ու լայն ծավալ ընդունած հակաթուրքական ազատագրական պայքա- ը պետք է համագործակցեր բոլոր այն ուժերի հետ որոնք մարտնչում էին թուրքերի դեմ Մանավանդ Պարսկաստանում այդ շարժման գլուխ էր կանգ նած այնպիսի լայնախոհ հեռատես ռազմական գործիչ ինչպիսին էր Նադիր խանը ապագա Նադիր շահը

Նադիր շահը (1736–1747) Պարսկաստանի պատմության ամենահինքնա տիպ ու ականավոր պետական գործիչներից է Նա եղել է հասարակ զինվոր որն իր աշխատասիրության տաղանդի և համառ կամքի շնորհիվ բարձրացել էր ծառայողական աստիճաններով և դարձել զորավար Երիտասարդ տարի- ներից մասնակցել էր Պարսկաստանում իրենց տիրապետությունը հաստա- տած աֆղանների դեմ մղված ազատագրական պատերազմներին ապա ծա ռայության էր անցել Թահմազ II շահի մոտ նշանակվել բանակի գլխավոր հրամանատար Նադիրը հաղթել էր աֆղաններին ուզբեկներին թուրքմեննե րին քրդերին լեզգիներին պարսկական ու ադրբեջանական կենտրոնախույս խաներին հաջողությամբ պայքար մղել թուրք նվաճողների դեմ Մասնավո րապես նա բազմաթիվ հաղթանակներ էր տարել 1730–1736 թթ թուրք–պարս կական պատերազմի ժամանակ· 1735 թ հունիսին Եղվարդի վճռական ճակա տամարտում Նադիրը գլխովին ջախջախել էր թուրքերին որոնք ստիպված էին եղել հրաժարվել Ատրպատականից Անդրկովկասից ու Դաղստանից: Մինչ այդ 1732 թ ռուսներին ստիպել էր հեռանալ մերձկասպյան նահանգներից որ այնքան զոհողությունների ու ջանքերի գնով ձեռք էր բերել Պետրոս I–ը և որն այնքան հույսեր էր ներշնչել հայ ազատագրական շարժման գործիչներին

1736 թ Նադիրը գահընկեց է անում Աբբաս III–ին և իրեն հռչակում Պարս կաստանի շահ Նվաճողական պատերազմներ վարելով նա գրավում է Բու խարան Աֆղանստանը Հնդկաստանը և ստեղծում աշխարհակալ հզոր պե տություն Իր ռազմական գործունեության ընթացքում Նադիրը բնականա բար չէր կարող անուշադրության մատնել հայ զինվորականությանը որն այդ քան տարիներ միայնակ հերոսական պայքար էր մղում բազմաքանակ թուր- քական բանակների դեմ Շահը վեր էր կանգնած կրոնական սահմանափակ- վածությունից խորունկ ու ճկուն քաղաքագետ էր Թուրքիայի դեմ պայքարի հենց սկզբում նա հասկացավ որ ողջ Անդրկովկասում հայերը միակ իրական ուժն են որ կարող են ու դիմագրավում են թուրքերին Թուրքիայի դեմ մղվող իրենց պայքարով հայերը փաստորեն հանդես էին գալիս որպես Նադիրի դաշ

նակիցներ Ահա թե ինչու նա աշխատում էր սիրաշահել հայերին Նրա խորհրդով էր որ շահ Թահմազը ճանաչել էր Դավիթ Բեկի գլխավորած Սյունիքի անկախ Հայկական իշխանությունը Արցախի ազատագրական շարժման գործիչներից մի քանիսին՝ Ավան հայրապետին և այլոց շնորհել խանի պատվատիտղոս Նադիրն աշխատում էր հայերին ընդգրկել հակաթուրքական միասնական ճակատի մեջ Այդպիսի մտադրություն ունեին նաև հայ որոշ գործիչներ այդ թվում Դավիթ Բեկը Թուրքական ընդհանուր սպառնալիքը երկու կողմերին էլ ստիպում էր մի կողմ թողնել տարաձայնությունները ատելությունն ու անհանդուրժողականությունը և հանդես գալ միասնական ուժերով Այս պատճառով է որ Նադիրը հայերին սիրով վերցնում էր զինվորական ու պետական ծառայության. Հայտնի է որ նրա բանակի կազմում կային զգալի թվով հայ զինվորականներ: Օրինակ 1732 թ Համադանի համար մղված մարտերի ժամանակ նրա բանակում մարտնչում էին վեց հայկական գորաջոկատներ Հայ զինվորականներն աչքի ընկան 1735 թ. Գանձակի և Կարսի շրջաններում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների և հատկապես Եղվարդի ճակատամարտի ժամանակ

Նադիրի շրջապատում կային մի քանի բարձրաստիճան հայեր, ինչպես օրինակ՝ մելիքներ Մկրտումը Հակոբջանը, Եգանը Թամրազը Մանուչար Շահնազարյանը Հարությունը և ուրիշներ· Սրանցից Նադիրին առավել մոտ էր կանգնած Դիզակի մելիք Եգանը Սա հմուտ և հեռատես քաղաքական գործիչ էր նշանավոր զինվորական որն արժանացել էր Նադիրի անվերապահ վստահությանն ու հարգանքին

Հենց մելիք Եգանի իմաստուն խորհրդով է որ Նադիրը հատուկ քաղաքականություն է մշակում հայոց եկեղեցու նկատմամբ անձամբ այցելում Ս Էջմիածին լինում Մայր Աթոռում և ծանոթանում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Գ Կրետացու հետ Նա հատուկ արտոնություններ է շնորհում հայոց եկեղեցուն և նրան ազատում հարկերից 1735 թ հրովարտակով հաստատում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության իրավունքները որի համաձայն ընդարձակվում են Մայր Աթոռի կալվածքները Ս Էջմիածնի տաճարին նվիրում է 15 կիլոգրամ քաշով ոսկե ջահ և պարսկական ընտիր գորգեր Չափազանց կարևոր էր որ հայ հոգևորականության խնդրանքով Նադիրը սահմանափակում է կաթոլիկ միսիաների գործունեությունը Պարսկաստանում արգելում նրանց քարոզչական առաքելությունը պարսկահայերի շրջանում մի բան որ առաջացրել էր Ֆրանսիայի դժգոհությունը Նադիրը Երևանի նոր խանին խստագույնս հանձնարարում է հոգատար լինել Հայոց կաթողիկոսի և ընդհանրապես հայերի նկատմամբ խորհուրդ է տալիս չվստահել Երևանի պարսիկ և թուրք աղաներին այլ ամեն հարցում խորհրդակցել կաթողիկոսի

և հայ մելիքների հետ քանի որ Երկիրն ու ժողովուրդը նրանցն է և նրանք պետք է այն շենացնեն

Հայ ժողովրդի շրջանում հատկապես գոհունակությամբ ընդունվեց Նադիրի հրովարտակը ժառանգական կարգի վերաբերյալ Եթե որևէ հայ ընդուներ մահմեդականություն ապա նա այլևս չէր կարող ինչպես հաստատված կարգն էր հավակնել իր քրիստոնյա հարազատների ժառանգությանը Նադիրը հովանավորել է նաև հայ առևտրականներին նրանց տվել բազմաթիվ արտոնություններ Մելիք Հակոբջանին օրինակ թույլատրել է Երևանում հիմնել դրամատուն և հատել արծաթե ու պղնձե դրամներ: Կաթողիկոսի խնդրանքով 7 հազար հայերի ու վրացիների նա ազատել է պարսկական գերությունից և վերադարձրել հայրենիք Նշելի է որ Պարսկաստանի բարձրաստիճան պետական գործիչների և հոգևորականության ներկայացուցիչների 1735 թ Մողանում հրավիրված ժողովին մասնակցելու համար Նադիրը հրավեր էր ուղարկել նաև հայ մելիքներին ու Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին Ավագանու այս ժողովում էր որ 1736 թ մարտի 10–ին Նադիրը հռչակվել էր շահ Նրա թագադրության հանդեսի արարողությանն անձամբ մասնակցել է Աբրահամ Կրետացին և շահի մեջքին կապել սուր Ընդունելով սուրը դրանով Նադիրը կարծես ցանկանում էր շեշտել որ տերության բոլոր հպատակներն իր առջև հավասար են և որ ինքը անխտիր ոչ միայն մահմեդականների այլև քրիստոնյաների թագավորն է

Հայերին և հատկապես, հայոց եկեղեցուն տրված այս արտոնությունները զարմացնում էին մահմեդական հոգևորականությանն ու պետական շրջանակներին ու դժգոհության տեղիք տալիս· Սակայն Նադիրը հաշվի չէր առնում ծագած դժգոհությունները Հայերի նկատմամբ նրա որդեգրած քաղաքականությունն ուներ ավելի հեռու գնացող նպատակներ Անդրկովկասի (հատկապես Գանձակի Շաքիի Շիրվանի) և Ատրպատականի թուրք (ադրբեջանցի) խաներն ու ցեղապետերը մասամբ նաև վրացիները ունեին շեշտված թուրքական կողմնորոշում և ամեն անգամ օսմանյան արշավանքների ժամանակ դաշնակցելով թուրքերի հետ մեծ վտանգ էին ստեղծում պետության գոյության համար Հանձինս հայերի Նադիրը ցանկանում էր թուրքամետների նկատմամբ Անդրկովկասում ստեղծել հակակշիռ ուժ, որն ինչ–որ չափով պետք է ուներ նաև պետական–քաղաքական կազմավորում՝ ինքնավարության անկապտելի հատկանիշներով

Նադիրի այս ձեռնարկումները հայ հասարակական–քաղաքական կյանքը ղեկավարող անձանց ստիպեցին արագ և ճիշտ դիրքորոշվել որդեգրելով քաղաքական կողմնորոշման նոր ուղեգիծ Այժմ նրանք անելիք ունեին ոչ թե ինչ–որ անորոշ խոստումների ու դրանց ապավինած հույսերի այլ հաստա

տուն խոսքի և գործի հետ Այսպես Նադիրը Արարատյան երկրի քալանթար նշանակեց Գեղարքունիքի և Սոդքի տեր Մելիքջան Մելիք–Շահնազարյանցին Դա Երևանի խանից հետո ամենակարևոր և ազդեցիկ պաշտոնն էր որով երկրամասի ներքին գործերի տնօրինությունը վերապահվում էր հայ մելիքներին Շահի հրովարտակներով մեծ իրավունքների տիրացան հատկապես Սյունիքի և Արցախի մելիքները

Գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո Նադիր շահը ձեռնամուխ եղավ Արցախի մելիքությունները ռազմաքաղաքական մի ամբողջության մեջ միավորելու գործին: Նրա հատուկ հրովարտակով Արցախի հինգ մելիքությունները միավորվեցին Մահալ–ե խամսե (արաբերեն խամսա հինգ) նահանգի մեջ Նորաստեղծ նահանգը դուրս բերվեց Գանձակի խանի վերահսկողությունից և դարձավ ինքնուրույն վարչական միավոր Խամսան հարևան Գանձակի Շիրվանի Երևանի և այլ խանությունների նման պետք է ուղղակի ենթարկվեր Ատրպատականի փոխարքա Իբրահիմ Աֆշար խանին որը Նադիրի ավագ եղբայրն էր Եթե ինչ–որ հարցերում փոխարքան ընթացք չտար Խամսայի խնդիրներին ապա հայ մելիքներն իրավունք ունեին անմիջապես դիմելու շահին

Փաստորեն Արցախի մելիքություններից Անդրկովկասում ստեղծվեց վարչական ինքնավար նոր միավորում Ըստ էության Նադիր շահը վավերացրեց այն ինչ 15–ամյա պայքարի և հերոսական մաքառումների շնորհիվ ձեռք էր բերել Արցախի հայությունը

բ Խամսայի մելիքությունների իրավունքներն ու պարտականությունները

Եթե մինչև Նադիր շահը Արցախի հինգ մելիքությունները տարանջատ ավատական իշխանություններ էին վարչաքաղաքական զատ միավորներ ապա այժմ նրանք համախմբվեցին մեկ առանձին զինական դաշնակցության մեջ Խամսայում միավորվեցին Գյուլիստանի Ջրաբերդի Խաչենի Վարանդայի և Դիզակի մելիքությունները Խամսայի սահմանները տարածվում էին Գանձակից (այժմ Գյանջա) մինչև Արաքս գետի ափերը Հյուսիսում այն հասնում էր մինչև Գետաշեն հարավում Արաքսի վրա ձգվող Խուդափիրինի կամուրջը Արևմուտքում Սոդք իսկ Արևելքում՝ հին Տիգրանակերտի ավերակները Մելիքություններում իշխող տները սերում էին Արցախի հինավուրց Առանշահիկ նախարարական տոհմից Գյուլիստանում իշխում էին Մելիք–Բեգլարյանները (իշխանանիստը Գյուլիստանի ամրոցը) Ջրաբերդում Մելիք–Իսրայելյանները (նստավայրն էր Ջրաբերդ Չարաբերդ ավանը) Խաչենում Հասան–Ջալալյանները (նստավայրն էր Խոխանաբերդը) Վարանդայում Մելիք Շահնազարյանները (նստավայրը Ավետարանոց ավանը) Դիզակում Մելիք–Եգանյանները (Մելիք–Ավանյաններ) իշխանանիստն էր Տող

վանը Նորաստեղծ զինական այս դաշնակցության Խամսայի գերագահ (բեկ լարբեկ) նշանակվեց Դիզակի մելիք Եգանը· Խամսայի մեջ մտնող բոլոր մելիքները պետք է անվերապահորեն ենթարկվեին նրան իսկ ինքը Ատրպատականի փոխարքային Մելիք Եգանին իրավունք էր վերապահվել նաև ուղղակիորեն դիմելու շահին Նա նաև շահի պալատական խորհրդականն էր և ինչպես վկայում են պարսկական սկզբնաղբյուրները Նադիրը մեծագույն հարգանքով նրան անվանում էր հայրացու»: Այս նշանավոր պետական–քաղաքական գործիչը մեծ ջանքեր թափեց հայկական ինքնավար իշխանության ամրապնդման ու հետագա զարգացման ուղղությամբ

Խամսայի հոգևոր կենտրոնը Գանձասարի վանքն էր որը հանդիսանում էր Աղվանից (Արցախի Գանձասարի) կաթողիկոսության նստավայրը XIV դարից սկսած Գանձասարի կաթողիկոսական գահը ժառանգաբար գտնվում էր Հասան–Ջալալյանների տոհմի կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչների ձեռքում Գանձասարի կաթողիկոսները կարևոր դեր են խաղացել հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ որոնց ականավոր ներկայացուցիչներից էր Եսայի Հասան–Ջալալյանը

Խամսայի մելիքներն ունեին անսահմանափակ իրավունքներ և հանդիսանում էին իրենց գավառի տիրակալը. Նրանց կամքը հպատակների համար օրենք էր և ինչպես նշված է մելիքներից մեկին տրված շահական հրովարտակում մելիքի հպատակներն ու ստորադրյալները պարտավոր են նրան համարել լիազոր տեր չշեղվել նրա հրամաններից և տնօրինությունից Մելիքը պարսկական պաշտոնյա էր և նրա տնօրինության ներքո գտնվող գավառը մասնավոր սեփականություն չէր Նա գավառի տերն էր սոսկ կառավարման իմաստով բայց անշուշտ ուներ նաև իր սեփական հողային ընդարձակ տիրույթներն ու անասնահոտերը Մելիքներն ունեին տնտեսական հզոր կարողություններ գյուղական յուրաքանչյուր ընտանիք պարտավոր էր նրանց տալ երբի մեկ հինգերորդը ու գլխահարկ և իր աշխատանքային գործիքներով տարեկան մի քանի օր ձրի աշխատել նրա համար ցանել և հավաքել բերքը

Մելիքական պաշտոնը ժառանգական էր Մահացած մելիքին փոխարինում էր ավագ որդին իսկ ժառանգ չունենալու դեպքում եղբայրը: Սակայն յուրաքանչյուր նոր մելիք իր պաշտոնը կարող էր ստանձնել միայն շահական հրովարտակից հետո: Մելիքները պարտավոր էին ժամանակին վճարել սահմանված պետական հարկերը ճնշել գավառում ծայր առած խռովությունները մելիքության սահմանները պաշտպանել արտաքին հարձակումներից պատերազմների ժամանակ իրենց զորքով ներկայանալ շահին Մնացած բոլոր հարցերում նրանք ինքնուրույն էին և ոչ մի բանով հաշվետու չէին

Մելիքներն իրավունք ունեին պատժելու և պարգևատրելու իրենց հպատակներին· Դատավարության իրավունքը ևս գտնվում էր նրանց ձեռքին Դատավարության համար օրենսգիրք չկար և մելիքները դատում էին սովորույթի իրավունքով Պատիժները բազմազան էին սովորական ծեծից ո տո գանքից մինչև մահապատիժ

Մելիքության կազմում գտնվող գյուղերը կառավարվում էին գյուղացիների կողմից ընտրված տանուտերերի միջոցով որոնց ընտրությունը պարտադիր վավերացվում էր մելիքի կողմից Առանձին դեպքերում մելիքն ինքն էր նշանակում տանուտերերին Տանուտերերը հետևում էին գյուղի կարգ ու կանոնին հավաքում հարկերը դատում մանր հանցագործներին անհրաժեշտության դեպքում հարյուրապետի հետ զինապարտներին առաջնորդում մելիքների մոտ Զինվորական պարտադիր ծառայություն չկար և մելիքներր մշտական ու կազմակերպված բանակ չունեին Սակայն մելիքներից յուրաքանչյուրը որպես թիկնապահներ իր մոտ մշտապես պահում էր 300 զինվոր Պատերազմների ժամանակ զենք կրելու ընդունակ բոլոր չափահաս տղամարդիկ պարտավոր էին իրենց պատրաստությամբ (ձի զենք) հավաքվել որոշված վայրը Տարբեր ժամանակներում մելիքներն ունեցել են տարբեր քանակի զինվորական ուժեր Եթե XVIIIդ դարի 20–ական թվականների ազատագրական կռիվների շրջանում բոլոր սղնախները միասին կարող էին դուրս բերել մինչև 40 հազար զինվոր ապա Նադիրի ժամանակ Խամսայի մելիքություններից յուրաքանչյուրը ուժերի լարման դեպքում կարող էր հանել 3–4 հազար զինվոր Այսպիսով Խամսայի մելիքների ռազմական ուժը կարող էր հասնել 20 հազարի XVIII դարի երկրորդ կեսին երբ Խամսայի մելիքները թուլանում են նրանցից յուրաքանչյուրը կարող էր հանել 1000 ական զինվոր Զորքը ղեկավարում էին մելիքի կողմից նշանակված հարյուրապետերն ու հազարապետերը որոնք մելիքական ընտանիքների կրտսեր ներկայացուցիչներից էին

Մելիքները գործուն մասնակցություն են ունեցել նաև Արցախի հոգևոր կյանքին երբեմն միջամտել են Գանձասարի կաթողիկոսների ընտրությանը որը հաճախ տեղիք էր տալիս մելիքական տարբեր խմբավորումների միջև շահերի բախմանն ու օտար հարևան մահմեդական տիրակալների անցանկալի միջամտությանը

Նադիրի սպանությունից հետո (1747 թ) Խամսայի մելիքների վիճակը փոխվում է Պարսկաստանի նոր տիրակալները վերացնում են Խամսայի շատ արտոնություններ և որ խիստ անցանկալի էր երկրամասը դարձյալ պետք է ենթարկվեր Գանձակի խանին Պարսկական կենտրոնական իշխանության հետագա թուլացման անիշխանության անընդհատ կրկնվող միջխանական ընդհարումների պայմաններում Խամսայի մելիքները հուսահատ պայքար էին

մղում իրենց իրավունքների ու միասնականության պահպանման համար Սա կայն դրանք ավարտվեցին անհաջողությամբ· Հիմնական պատճառը մելիքա կան տների միջև ծայր առած ներքին երկպառակություններն էին ու եղբայ րասպան կռիվները Վարանդայի մելիք Հովսեփի դեմ ապստամբեց նրա կրտ սեր եղբայր Շահնազարը որը սպանելով եղբորը տիրացավ մելիքական ա թոռին Խամսայի մյուս չորս մելիքները միացյալ ուժերով հարձակվեցին ինք նակոչի վրա Շահնազար II ը 1752 թ զինական օգնություն խնդրեց երկրա մասի արևելյան սահմաններիի մոտ ծվարած քոչվոր թուրք սարըջալու ցեղա պետ Փանահից և նրան տրամադրեց հինավուրց Բերդաքար Շոշ (Շուշի) ամ րոցը Այսպես պատմության մեջ առաջին անգամ Արցախի սրտում բնակու թյուն հաստատեց մի օտար թուրքական ցեղ Փանահը, 1752–1754 թթ արա գորեն վերակառուցելով Շոշի բերդը ամրացավ այնտեղ Շուտով շահը նրան շնորհեց խանական տիտղոս և հայ մելիքներին պարտադրեց ենթարկվել նրա գերիշխանությանը

Այսպիսով ստեղծվեց Ղարաբաղի խանությունը որը կատարյալ չարիք դա ռծավ երկրամասի բնիկ բնակչության հայերի համար և հանդիսացավ Խամսայի թուլացման հիմնական պատճառներից մեկը Եղբայրասպան կռիվ ներից հյուծված ու ջլատված Խամսայի մելիքություններն անկարող եղան դի մագրավել Ղարաբաղի խանի և Պարսկաստանի կառավարության բացահայտ թշնամական գործողություններին, որոնց միասնական ջանքերի գնով հայ մե լիքների զինական դաշնակցությունն ի վերջո քայքայվեց

4 ՀՈՎՍԵՓ ԷՄԻՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

ա Հովսեփ էմինը Անգլիայում

XVIII դարի երկրորդ կեսին հայ ազատագրական շար ժումների կենտրոնը Հայաստանից տեղափոխվում է գաղթավայրերը Դա ուներ իր պատճառները Երեքհա ղյուրամյա ազատագրական ելույթները բանագնացությունները և անար դյունք բանակցություններն ունեցան նաև բացասական հետևանքներ Հայաս տանում այլևս ոչ ներուժ էր մնացել և ոչ էլ համապատասխան գաղափարա կան միջավայր Այդ ժամանակաշրջանի հայաստանյան իրականությունը փաստորեն այլևս ի վիճակի չէր կատարելու հայ ազատագրական շարժման կենտրոնի իր վաղեմի դերը Ահա թե ինչու հայ ազատագրական միտքը ստիպ ված էր վերադասավորել իր ուժերը փոխել աշխարհագրական ու սոցիայա կան միջավայրը մարտավարությունը. Ազատագրական գաղափարները թա փանցում էն նաև գաղթավայրեր· Վաղուց գաղթավայրերը դարձել էին հայ մտավոր ու տնտեսական կյանքի կենտրոններ Այստեղ ստեղծվում էին մշա

կութային կարևոր արժեքներ գործում էին դպրոցներ, կային գրչության վայրեր Հիմնադրվել ու բարձր զարգացման էր հասել հայկական տպագրությունը (Վենետիկ Հռոմ Կ Պոլիս Ամստերդամ Լիվոռնո Լվով և այլուր)· Գաղթավայրերում աստիճանաբար կազմավորվել և զգալի դեր էր խաղում հայ մտավորականությունը Հոգևորականության հետ նա իր ձեռքն է վերցնում գաղթավայրերի մշակութային և հասարակական–քաղաքական կյանքի կազմակերպումը Հայկական գաղթավայրերը անտարբեր չեն եղել հայրենիքի ճակատագրի նկատմամբ Գաղթավայրերը միշտ էլ ուղղակի շփումներ են ունեցել Հայաստանի հետ որոնք հիմնականում իրականացվում էին եկեղեցու կամ առևտրական ու տնտեսական կապերի միջոցով Գաղթավայրերում տեղյակ էին հայրենիքի թշվառ ու անճար վիճակին կատարվող իրադարձություններին ու գաղթահայերը հնարավորության սահմաններում աշխատել են զորավիգ լինել հայ աշխարհի կարիքներին

XVIII դարի կեսերին ազատագրական գաղափարախոսությունը համակում է նաև գաղթահայությանը որի լավագույն ներկայացուցիչները գործնական քայլեր են կատարում այդ ուղղությամբ Այս նոր պայմաններում հայ ազատագրական շարժման հիմնական կրողն ու գաղափարախոսը դառնում է վաճառականությունը որը շատ էական գծերով տարբերվում էր նախորդ փուլերի վաճառականությունից Սա ավելի կազմակերպված էր կրթված ու նախանձախնդիր

Սույն երևույթները ցայտուն դրսևորվեցին հատկապես Հնդկաստանի և Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերում որոնք էլ դարձան XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժման ակնառու կենտրոնները

Հայ ազատագրական շարժման նոր փուլի ամենանշանավոր գործիչներից մեկը Հովսեփ Էմինն է Նա ծնունդով պարսկահայ էր կրթությունն ու դաստիարակությունը ստացել էր Հնդկաստանում իսկ քաղաքական–հասարակական հայացքներով ու գաղափարախոսությամբ եվրոպական միջավայրի արգասիք էր

Էմինը ծնվել է 1726 թ Պարսկաստանի Համադան քաղաքում 40 ական թվականների սկզբներին հայրը առևտրական գործերով տեղափոխվել էր Կալկաթա ուր մի քանի տարի անց հաստատվել էր նաև ընտանիքը 1745 թվականին Էմինը ընդունվում է Կալկաթայի անգլիական քոլեջը ուսումնառության ընթացքում ցուցաբերելով արտակարգ ընդունակություններ ու գերազանց առաջադիմություն Այստեղ Էմինը հաղորդակցվեց եվրոպացիներին ծանոթացավ նրանց մշակույթին Քոլեջից ոչ հեռու գտնվում էր բրիտանական մի զորանոց և պատանին ժամերով հափշտակությամբ դիտում էր զինվորների վարժանքն ու ռազմական խաղերը Այդ ժամանակ էլ նա որոշում է դառնալ զինվո

ական որպեսզի կարողանար որպես եվրոպական սպա գնալ Հայաստան և օգտակար լինել իր հայրենիքին»: Երբ էմինը այդ մասին հայտնում է հորը վերջինս կտրականապես մերժում է որդու առաջարկը Իր նպատակն իրականացնելու համար նա որոշում է գաղտնի մեկնել Անգլիա Նա վարձվում է Անգլիա ուղևորվող «Վալպոլ» առագաստանավի վրա որպես նավի փոքրավոր Յոթամսյա երկարատև ու ծանր նավարկությունից հետո 1751 թ սեպտեմբերի 14–ին էմինը հասնում է Անգլիա Որևէ զինվորական դպրոց ընդունվելու նրա փորձերն ավարտվում են անհաջողությամբ: Պարզվեց որ նման ուսումնական հաստատություն ընդունվելու համար անհրաժեշտ են հեղինակավոր մարդկանց երաշխավորագրեր ու հանձնարարագրեր որոնք նա չուներ Փոխարենը հաճախում է հանրակրթական գիտելիքներ տվող մասնավոր դպրոցներից մեկը. Ապրում էր ծանր ու չարքաշ կյանքով Ուսման վարձը վճարելու և գոյությունը պաշտպանելու համար միաժամանակ ստիպված էր աշխատել եղել է բեռնակիր դռնապան բանվոր փոստատար գրագիր Եվ այսպես չորս տարի

1755 թվականը ճակատագրական եղավ էմինի համար· Այդ տարի նա ծանոթանում է նշանավոր բանաստեղծ ու հրապարակախոս Էդմոնդ Բյորքի և Անգլիայի քաղաքական հայտնի գործիչներից մեկի դուքս Գյու Ստիմսոնի հետ· Վերջինիս ջանքերով էմինը ծանոթանում է դուքս Ռիչմոնդի կոմս Պեմբրոկի վիկոնտ Բոլինբրոկի կոմս Օքսֆորդի լեդի Անսոնի Քենտերբերիի արքեպիսկոպոսի լեդի Ելիզավետա Մոնտեգյուի և շատ ուրիշների հետ Լոնդոնի գրական ու մշակութային մթնոլորտում աստիճանաբար ընդլայնվում է էմինի մտահորիզոնը նա ուսումնասիրում է մեծ մտածողների ստեղծագործությունները հաղորդակից լինում ժամանակաշրջանի ամենաառաջավոր գաղափարներին էմինի անձը հետաքրքրեց նաև արքայազնին Կումբերլենդի դուքսին որը որոշեց նրան վերցնել իր հովանավորության ներքո Արքայազնի միջնորդությամբ էմինը 1755 թ ընդունվում է Լոնդոնից ոչ հեռու գտնվող Վուլվիչի ռազմական ակադեմիան ուր մասնագիտանում է հրետանային գործի և ամրաշինության բնագավառներում:

Ուսումնառության շրջանում էմինը շարունակում է մտորել Հայաստանի ազատագրության վերաբերյալ Նա Հայաստանի ազատագրման գործում կարևոր դեր էր վերապահում Վրաստանին ուստի նամակ է գրում վրաց թագավոր Հերակլ II–ին առաջարկելով իր ծառայությունները. «Եթե Ձերդ վեհափառությունը ցանկանա ասված էր նամակում,– կգամ Ձեզ ծառայելու և իմ համեստ կարողությունների չափով կվարժեցնեմ Ձեր զորքերը» Անշուշտ էմինը դեռևս հստակ պատկերացում չուներ թե ապագայում ինչպես պետք է ազատագրել Հայաստանը բայց նրա համար մի բան պարզորոշ էր որ հայ և

վրաց ազատագրական շարժումները պետք է շաղկապել և այդ գործում հայ մելիքների հետ միասին, կարևոր դեր էր հատկացվում Հերակլ II–ին·

Էմինի ուսումնառությունը ակադեմիայում երկար չտևեց ընդամենը 13 ամիս 1757 թ. մայիսին նա ընդհատեց պարապմունքները և գրություն ներկայացրեց ակադեմիայի պետին իրեն ռազմաճակատ ուղարկելու խնդրանքով Սկսվել էր Յոթնամյա պատերազմը և Անգլիան Պրուսիայի հետ դաշնակցած պատերազմում էր Ֆրանսիայի դեմ Որպես կամավոր նա մեկնում է Գերմանիա և Կումբերլենդի դքսի հրամանատարության ներքո մասնակցում Ֆրանսիայի դեմ մղվող ռազմական գործողություններին որոնց ժամանակ աչքի է ընկնում անձնական խիզախությամբ ու քաջությամբ Մարտական գործողություններից մեկի ժամանակ վիրավորվում է, սակայն չի թողնում ռազմադաշտը 1755 թ վերջին Էմինը վերադառնում է Անգլիա տեսակցություն խնդրում վարչապետ Ու Պիտտ Ավագից ցանկանալով ճշգրտել անգլիական կառավարության դիրքորոշումը Հայաստանի ազատագրության խնդրի նկատմամբ Ընդունելությունը նրա համար պարզում է որ Անգլիան այդ հարցում շահագրգռված չէ և նրանից օգնություն ակնկալելն անիմաստ է Տեսակցության վերջում Պիտտը նրան առաջարկեց կամ սպայական աստիճանով ծառայել անգլիական բանակում կամ պետական ծառայության անցնել Հնդկաստանում Էմինը երկու առաջարկություններն էլ մերժեց· Նույն օրերին բարեկամներից մեկին հղած նամակում նա գրում է ‹Քանի ես ապրում եմ պետք է ծառայեմ իմ հայրենիքին և եթե ես ծնված եմ որպեսզի ազատեմ իմ անպաշտպան ժողովրդին ապա ոչ ոք չի կարող արգելք լինել ինձ Աստծու կամքն է որ պիտի կատարվի›

Հայաստանի կացությանն անձամբ ծանոթանալու և հայրենիքը օտար տիրապետություններից ազատագրելու իր ծրագիրը իրագործելու նպատակով Էմինը որոշում է գնալ Հայաստան

բ Հովսեփ Էմինի ազատագրական գործունեությունը

Հովսեփ Էմինի այս կտրուկ շրջադարձը անսպասելի չէր Նա վաղուց առիթ էր փնտրում Հայաստան այցելելու. Նա շատ վատ գիտեր այն միջավայրը ուր պատրաստվում էր գործելու 1759 թ մայիսին Էմինը դուրս եկավ Անգլիայից և Ճենովայի վրայով նավարկեց մինչև Ալեքսանդրեկ Այստեղից նա գնաց Հալեպ և նույն թվականի վերջերին երկու հայերի ուղեկցությամբ ճանապարհ ընկավ դեպի Հայաստան որը ցնցող բացասական տպավորություն թողեց նրա վրա Նա տեսավ թշվառ ու աղքատ մի երկիր ստրուկ ու վախեցած մի ժողովուրդ որի մեջ չէր մնացել անգամ պատմական հիշողություն Կարինի գյուղերից մեկում Էմինը սկսում է հատվածներ կարդալ Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությունից» գյուղացիներին բացատրել որ հայերն էլ երբևիցե ունեցել են սեփական պետություն

և թագավոր բանակ և իշխաններ Նա գյուղացիներին քարոզում էր թե Աստ ծու կողմից բոլոր մարդիկ ու ժողովուրդները ստեղծվել են հավասար Հետևա բար բանական էակը չպետք է հանդուրժի ուրիշի գերին լինելը: Իսկ եթե որևէ ժողովուրդ գերի է ապա բնական է որ նա պետք է պայքար մղի իր ազատու-թյան համար Բովանդակ Հայաստանում նա չհանդիպեց որևէ մեկին որը հա մակրեր իր ծրագրերին չտեսավ այն ուժը որը կարող էր բարձրանալ պայքա րի էմինի հիասթափությունը ակներև էր

Անգամ Ս Էջմիածնում ուր նա ժամանեց 1760 թ ապրիլին անբարյա ցակամորեն ընդունեցին նրան Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Ե Շամա խեցին սկզբում ինչ-որ հույսեր ներշնչեց սակայն լինելով խիստ զգուշավոր և զուսպ բավարարվեց միայն սաստելով այն հոգևորականներին որոնք փոր-ձում էին վարկաբեկել էմինին Ս Էջմիածնում և Երևանում էմինը մանրամասն տեղեկություններ է քաղում տարածաշրջանի կացության Պարսկաստանի ու Վրաստանի հարաբերությունների Արցախի դրության մելիքների քաղաքա-կան ակնկալությունների մասին Նա հասկացավ որ հայերի հայացքն ուղղ-ված է դեպի Ռուսաստանը և նրանք այստեղից են սպասում իրենց երազած ա զատագրությունը. Այդ էր վկայում նաև 1760 թ հուլիսի 17-ին Հակոբ Շամա-խեցու գրած ուղերձը կայսրուհի Ելիզավետա Պետրովնային Այստեղ կաթողի-կոսը կայսրուհուն խնդրում էր իր վրա վերցնել «դժբախտ հայ ժողովրդի հո գատարությունը»: Այդ մտայնությունը տիրապետող էր բոլոր այն շրջանակնե րում որոնց հետ էմինը շփումներ ունեցավ Դա էմինի համար նշանակում էր՝ սրբագրել իր նախորդ ծրագրերը և Հայաստանի ազատագրության համար նախ և առաջ դիմել Ռուսաստանի օգնությանը. Նա գիտակցում էր որ անհրա ժեշտ է ուղղակի կապեր հաստատել ռուս քաղաքական գործիչների հետ ան ձամբ գնալ Ռուսաստան

1761 թ էմինը Հայաստանից վերադարձավ Անգլիա և Լոնդոնում փորձեց կապեր հաստատել Ռուսաստանի դեսպան կոմս Ա Մ Գոլիցինի հետ Դեսպա նը ընդառաջեց Ռուսաստան մեկնելու էմինի ցանկությանը և նրան հանձնեց ոչ միայն անձնագիր այլև ցարական արքունիքի բարձրաստիճան անձանց ուղղ ված հանձնարարականներ ու երաշխավորագրեր Մասնավորապես կարևոր էին Ռուսաստանի վարչապետ Մ Ի Վորոնցովին և արտաքին գործերի վարչու թյանը հասցեագրված հանձնարարականները:

1761 թ նոյեմբերին էմինը հասնում է Ս Պետերբուրգ ուր Ռուսաստանում Անգլիայի դեսպանը նրան ներկայացնում է վարչապետ Վորոնցովին Հանդի պումը տեղի է ունենում Վորոնցովի բնակարանում. Վարչապետը մանրամասն հետաքրքրվում է էմինի ծրագրերով և եզրակացնում որ նա այն անձն է որ կարող է օգտակար լինել Կովկասում Ռուսաստանի արտաքին շահախնդրու

թյունների տեսակետից Հանդիպման արդյունքների մասին Վորոնցովը տե ղյակ է պահում կայսրուհի Ելիզավետա Պետրովնային որն իր համակրանքն է հայտնում էմինի ծրագրերին, միաժամանակ չափազանց դրականորեն ար տահայտվում հայերի որպես ազնիվ և նվիրված ժողովրդի մասին: Ահա թե ին չու վարչապետն առանց այլևայլության անցագիր է տալիս էմինին և հանձնա ռարական նամակ ուղղված Հերակլ II–ին Բացի այդ նա էմինին ներկայաց նում է Ս Պետերբուրգում գտնվող վրաց գահազուրկ թագավոր Թեյմուրազի II–ին որը խոստանում է հանձնարարական նամակ տալ ուղղված որդուն Հե- րակլ II–ին: 1762 թ սեպտեմբերին Մոսկվայում Եկատերինա II–ի թագադրու- թյունից անմիջապես հետո էմինը դարձյալ հանդիպում է ունենում Վորոնցովի հետ Նոր կայսրուհու անունից վարչապետը հայտնում է էմինին որ նա նույն պես դրական վերաբերմունք ունի հայ գործչի ծրագրերի նկատմամբ և երբ վրա հասնի հարմար պահը՝ ինքը օգնելու է հայերին: Միաժամանակ էմինին առաջարկություն է արվում մտնել ռուսական զինվորական ծառայության մեջ բայց նա հրաժարվում է և պատրաստվում մեկնել Վրաստան

Էմինի՝ Վրաստան մեկնելու նպատակը ոչ թե Հերակլին ծառայելն էր այլ Հայաստանի ազատագրումը Վրացական բանակի և հայ մելիքների ապստամ- բական ուժերի միջոցով Արևելյան Հայաստանն ազատագրելուց հետո նրա պատկերացմամբ, երկու երկրների միջև պետք է կնքվեր պատվավոր դաշինք, որի արդյունքում ստեղծվելու էր հայ–վրացական դաշնակցային պետություն և որի թագավորն էր դառնալու Հերակլ II–ը Նորաստեղծ պետության նկատմամբ պիտի հաստատվեր ռուսական հզոր տերության խնամակալությունը որպես այդ երկու փոքր քրիստոնյա ժողովուրդների անվտանգության գրավական էմինի այդ ծրագիրը խոսուն վկայությունն էր նրա քաղաքական հասունության Նա արդեն վճռականորեն հանդես էր գալիս որպես ռուսական կողմնորոշման համոզված կողմնակից իսկ նրա ռոմանտիկ հրապուրանքներն ու երազանք ները փոխարինվում են երևույթների իրատես գնահատությամբ

Էմինի գործունեությունը Ռուսաստանում նրա ծրագրերն ու գաղափարնե ը խիստ հետաքրքրեցին ռուսահայ նորելուկ մտավորականությանը, բազում առևտրականների Շատերը պատրաստակամություն հայտնեցին աջակցել նրան Մոսկվայում նրան մտերմացավ մեծահարուստ Հովհաննես Լազարյա- նը որը հետագայում պետք է դառնար հայ ազատագրական շարժման նշանա- վոր գործիչներից մեկը Լազարյանը, ինչպես նաև մոսկվաբնակ ուրիշ հայեր նյութապես օժանդակեցին էմինին· Մոսկվայում էմինին միացավ նրա հեռա վոր ազգական արցախցի Մովսես Բաղրամյանը իսկ Աստրախանում 30 հայ խանդավառ երիտասարդներ որոնք պատրաստ էին նրա հետ մեկնել հայրե նիք ու կռվել նրա ազատագրության համար

1763 թ փետրվարին Էմինը դուրս եկա Մոսկվայից և Աստրախանի ու Ղզլարի վրայով մեկնեց Վրաստան Ամենուր հայերը նրան դիմավորում էին մեծ շուքով ու հանդիսություններով որպես Հայաստանի ազատարարի շատերը պատրաստակամություն էին հայտնում նյութապես օգնելու նրան

XVIII դարի երկրորդ կեսին Նադիր շահի սպանությունից հետո Վրաստանը աստիճանաբար սկսում է հզորանալ Թեյմուրազի II–ի և հատկապես նրա որդու Հերակլ II–ի օրոք Պարսկաստանի հետամնաց պրովինցիաներից մեկը Գյուրջիստանը ձեռք է բերում լիակատար անկախություն և դառնում տարածաշրջանի քաղաքական կարևոր միավորներից մեկը Հերակլ II–ը անկասկած ժամանակի երևելի պետական գործիչներից էր Նրա անունը լայնորեն հայտնի էր ոչ միայն Մերձավոր Արևելքի ու Ռուսաստանի, այլև Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքական շրջանակներում և պատահական չէր Էմինի հետաքրքրությունը նրա նկատմամբ Ճիշտ է նրա պատկերացումները Հերակլի մասին ավելի քան իդեալական էին և գերագնահատված և հիմնականում չէին համապատասխանում իրականությանը Անշուշտ Հերակլը հեռու էր ազատարար թագավորի այն կերպարից որ նրա համար կերտել էր Էմինը Խելացի խորամանկ երկդիմի այս միապետը ցանկանում էր տնտեսական ու ռազմական բարեփոխումների միջոցով զարգացնել երկիրը այն եվրոպականացնել Ահա թե ինչու նրան անհրաժեշտ էին եվրոպական կրթություն ունեցող մասնագետներ Հենց այս տեսակետից էլ նա ընկալեց Էմինին և որոշեց օգտվել վերջինիս ծառայություններից

1763 թ ապրիլի վերջերին Էմինը ժամանեց Թիֆլիս Դեռ քաղաք չմտած նրան հանդիսավորությամբ դիմավորում են հայ–վրացական հեծելազորային մի ջոկատ և բազմաթիվ խանդավառ հայեր Հերակլ II–ը նրան ընդունեց մեծ պատիվներով ու հարգանքով Նա ուշադրությամբ լսեց Էմինի առաջարկությունները Վրաստանում ռազմական դպրոցներ հիմնադրելու վրացական բանակը եվրոպական եղանակով վարժեցնելու երկրի տնտեսական զարգացման, լուսավորություն տարածելու պետական կյանքում բարեփոխումներ անցկացնելու վերաբերյալ Սակայն երբ Էմինը սկսեց խոսք բացել իր ծրագրերի մասին պարզ դարձավ որ վրաց թագավորը չի բաժանում դրանք Հերակլն աշխատում էր որքան կարող է շատ օգուտներ քաղել Էմինի ներկայությունից և նրա գիտելիքներն ու փորձը օգտագործել ի շահ Վրաստանի: Էմինն իր թիկնապահ ջոկատով մարտնչել է Վրաստան ներխուժած լեզգիների դեմ ձեռնամուխ եղել վրացական բանակի վարժեցմանը և այլն Հասկանալով, որ ոչինչ Էմինին չի կարող հետ պահել իր ազատագրական ծրագրերից Հերակլը ուղիներ է փնտրում նրան Վրաստանից հեռացնելու համար

Վրաստանում եղած ժամանակ Էմինը աշխույժ նամակագրական կապ է հաստատում Երևանի մեծամեծների Արցախի մելիքների Հայոց կաթողիկոսների հոգևորականության առանձին ներկայացուցիչների հետ Փորձում է շոշափել նրանց տրամադրությունները ազատագրական շարժմանը աջակից լինելու պատրաստակամությունը

Էմինի գործունեությունն անհետևանք չմնաց Նրա գաղափարները խանդավառեցին ոչ միայն Արցախի մելիքներից շատերին այլև Արևմտյան Հայաստանի հոգևորականության որոշ ներկայացուցիչների

XVIII դարի կեսերին արևմտահայ ազատագրական շարժման գործիչների շրջանում ևս արմատացել էր Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրվելու գաղափարը Այդ ակնկալությունները հատկապես ավելի ուժեղացան երբ Ռուսաստանը սկսեց վճռական դեր խաղալ մերձավորարևելյան քաղաքականության մեջ

Հովսեփ Էմինի գործունեության մասին տեղեկություններ էին թափանցել նաև Արևմտյան Հայաստան ուր ազատագրական շարժման յուրօրինակ կենտրոն էր դարձել Մշո Ս Կարապետի վանքը Վանքի վանահայրը Հովնան եպիսկոպոսը ժամանակի ուսյալ և բազմակողմանի գիտելիքների տեր հոգևորականներից էր նա մեծ հեղինակություն էր վայելում արևմտահայոց շրջանում: Սերտ կապեր ուներ Վանի Կարինի առևտրա–արհեստավորական շրջանակներում և Կ Պոլսի ամիրայական միջավայրում Հովնան եպիսկոպոսը լսելով Հովսեփ Էմինի մասին որոշում է կապ հաստատել նրա հետ և Մուշից հատուկ բանագնաց է ուղարկում Թիֆլիս Էմինին ուղղված նամակում Հովնանը հավաստիացնում էր թե որոշ բացատրական–նախապատրաստական աշխատանքներից հետո արևմտահայերը կարող են բարձրացնել ապստամբություն մանավանդ Մուշում Տարոնում Սասունում Էմինի և Հովնանի միջև սկսվում է աշխույժ նամակագրություն Էմինը հափշատակվում է Հովնանի առաջարկությամբ և Մուշ է ուղարկում 30 հոգանոց կամավորական իր թիկնապահ ջոկատը որը աստրախանցի Սիմոնի հրամանատարությամբ դրվում է Հովնանի տրամադրության տակ Այս 30 կամավորներն առաջին ռուսահայերն էին որ գնում էին Արևմտյան Հայաստան իրենց արևմտահայ եղբայրներին օգնության

1764 թ սկզբներին Հովնան եպիսկոպոսը Մուշի երևելի հայերից մեկի մելիք Ստեփանի միջոցով Էմինին է ուղարկում մանրամասն նամակ–զեկուցագիր որտեղ տեղեկացնում է թե ինքը անցնող ամիսների ընթացքում կապեր է հաստատել Վանի Կարինի Դիարբեքիրի Կեսարիայի Թոխաթի նաև Զմյուռնիայի և Կ Պոլսի անվանի հայերի հետ որոնք ողջունել և իրենց համաձայնությունն են տվել Էմինի ազատագրական ծրագրերին ինչպես նաև եզդիների և ասորիների հետ որոնք պատրաստակամություն են հայտնել միանա

լու հայ ապստամբներին Հովնանը հավաստիացնում էր Էմինին, թե Արևմտյան Հայաստանում արդեն հավաքագրված են ապստամբությանը պատրաստ 40 հազար մարտիկներ, առանձին վայրերում ստեղծվել են գաղտնարաններ որտեղ պահեստավորվել են զենք զինամթերք և անհրաժեշտ հանդերձանք Ազատագրական պայքարի նպատակների համար Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում նրա մարդիկ սկսել են կազմակերպել դրամական հանգանակություն հանուն այդ նպատակի նվիրաբերվել է նաև եկեղեցական թանկարժեք ոսկե և արծաթե սպասքը

Էմինը Հերակլին տեղյակ է պահում Հովնանի հայտնած տեղեկությունների մասին միաժամանակ փորձում է նրան համոզել զբաղվել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցով. Պահը ավելի քան հարմար էր քանզի Թուրքիայի և Վրաստանի հարաբերությունները չափազանց լարվել էին և թուրքերը պատրաստվում էին արշավել Արևելյան Վրաստան Հերակլին հետաքրքրում է թուրքերի թիկունքում հայերի հնարավոր ապստամբության մանրամասները Էմինը թագավորին խորհուրդ է տալիս վրացական 18 հազարանոց բանակը (6 հազար հեծյալ և 12 հազար հետևակ) Երևանի վրայով ուղարկել Բայազետ այնուհետև՝ Վան Կարին Բասեն, Բիթլիս Սասուն. Այս շրջանների հայ ապստամբական ջոկատները միանալու էին ազատարար բանակին և միասնական ուժերով ազատագրելու էին ողջ Արևմտյան Հայաստանը Էմինը շեշտում է թե արևմտահայերը Հերակլ II–ին ընդունելու են որպես իրենց թագավորի Արևմտահայ ազատագրական շարժման գործիչներին խրախուսելու նպատակով Հերակլը 1764 թ. մարտին Էմինի մտերիմներից մեկի մահտեսի Գրիգորի միջոցով նամակ է ուղարկում Հովնանին և հորդորում շարունակել ապստամբության նախապատրաստական աշխատանքները Սակայն Մուշ վերադառնալու ճանապարհին մահտեսի Գրիգորը Երևանում ձերբակալվում է Երևանի Հուսեյն խանի ձեռքն են ընկնում Հերակլի և Էմինի Հովնանին հասցեագրած նամակները որը դրանք հանձնում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Ա Երևանցուն Կաթողիկոսը որը վաղուց հետևում էր Էմինի գործունեությանը դատապարտում էր նրա տեսակետներն ու գործելակերպը և միջոցներ փնտրում նրան հեռացնելու Անդրկովկասից Անշուշտ Սիմեոն Երևանցին սա երազում էր Հայաստանի ազատագրության մասին սակայն գտնում էր որ դա հնարավոր է միայն արտաքին ուժի, տվյալ դեպքում Ռուսաստանի օգնությամբ Ուստի հայ ժողովուրդը պետք է համբերությամբ սպասեր իր ազատագրմանը Պարսկաստանի և Թուրքիայի դեմ չդիմեր ինքնուրույն ելույթների քանի որ անպատասխանատու արկածախնդրությունը կարող էր կործանել ժողովրդին Հայոց կաթողիկոսը հանդիմանական նամակ է հղում Հերակլին և

նրան առաջարկում խզել ամեն մի կապ Հովնանի հետ իսկ Էմինին վտարել Վրաստանից

Հերակլ II–ը չէր կարող հաշվի չառնել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի բացասական կարծիքն Էմինի մասին. Նա չէր ցանկանում ստվերել հայոց հեղինակավոր հովվապետի բարեհաճ վերաբերմունքն իր նկատմամբ ու խախտել բարեկամական հարաբերությունները նրա հետ Հերակլը հասկանում էր որ վրացական պետությունը այնքան հզոր չէր, որ կարողանար ինքնուրույնաբար դուրս գալ Օսմանյան կայսրության դեմ Էմինի հավաստիացումները 40 հազարանոց հայկական ապստամբական բանակի մասին թվում էին խիստ կասկածելի Մյուս կողմից Պարսկաստանը նույնպես չէր կարող թույլ տալ ի հաշիվ Երևանի խանության, վրացական պետության սահմանների հետագա ընդլայնումը. Ուստի՝ գտնելով, որ Էմինի հետագա ներկայությունը Վրաստանում կարող է խիստ վատթարացնել հարաբերությունները Պարսկաստանի և Թուրքիայի հետ Հերակլը 1764 թ հուլիսին նրան արտաքսում է Վրաստանից դեպի Ռուսաստան ուր գտնվում էին «նրա բարեկամները». Այս դեպքերից հետո արևմտահայության ազատագրական շարժումներն աստիճանաբար դադարեցին

Գործադրված հալածանքներն ու բռնությունները չվիատեցրեցին Էմինին Նա չէր ցանկանում վերադառնալ Ռուսաստան մանավանդ Անգլիա չէր ցանկանում կիսատ թողնել այն հսկայական աշխատանքը որ ծեռնարկել էր Հայաստանի ազատագրության համար

Երկու տարի՝ 1764–1766 թթ., Էմինը բնակվում էր Հյուսիսային Կովկասում նախ չեչենների, ապա լեզգիների մոտ. Չեչենների ցեղապետերի խնդրանքով որոշ ժամանակ վարժեցնում է նրանց բանակը: 1766 թ կեսերին լեզգիական մի զորաջոկատի հետ գալիս է Գանձակ Էմինի բուն նպատակն էր տեղափոխվել Արցախ Նա երկար ժամանակ նամակագրական կապ ուներ մելիքների և Գանձասարի կաթողիկոսի հետ և քաջատեղյակ էր Խամսայի ողբալի դրությանը Ղարաբաղի Փանահ և Իբրահիմ խաների ջանքերով Խամսայի մելիքությունների միասնությունը քայքայվել էր Վարանդայի մելիք Շահնազար II–ը որը եղբայրասպան ընդհարումների սկզբնապատճառն էր դարձել էր խանի կամակատարը Գյուլիստանի մելիք Հովսեփն ու Ջրաբերդի մելիք Հաթամը Իբրահիմի կողմից վտարվել էին իրենց տիրույթներից և ապաստան գտել Գանձակի խանության սահմաններում Խամսայի այս անպատիվ կացությունն ստիպել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցուն ծանր խոսքերով հանդիմանել մելիքներին՝ ասելով «Այսպիսի անձնապաստանությամբ միմյանց վրա հարձակվելով հայոց թագավորությունը վերացրեցիք Հայոց աշխարհն ավերեցիք և այլազգիների գերությանը հանձնեցիք ու մի քանի մելիք որ մնացել եք ծարավ եք միմյանց արյան» Բայց մելիքները շարունակում էին

իրենց խոտոր ընթացքը ծգտելով մի կերպ համակերպվել մահմեդական տի
րակալների պարտադրած ստորացուցիչ պայմաններին

Էմինը հույս ուներ վերականգնել Խամսայի միասնությունը հաշտեցնել մե-
լիքներին և նրանց բարձրացնել զինված ապստամբության Ահա այս բարդ
խնդրի լուծմանն է նվիրվում հայ ազատագրական շարժման անխոնջ գործիչը

Ամբողջ 1767 թ ընթացքում Էմինը բնակվում էր Գյուլիստանում մելիք Հով-
սեփի մոտ Այստեղ նա մի շարք հանդիպումներ է ունենում Արցախի նշանա-
վոր գործիչների մասնավորապես Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննես Հա-
սան–Ջալալյանի հետ և նրանց համոզում ներգրավվել իր ազատագրական
ձեռնարկումների մեջ Հանդիպումներ է ունենում նաև Իբրահիմ խանի հետ
փորձելով շոշափել նրա մտադրությունները Հանդիպումներից հետո նա հա
մոզվում է որ այդ պահին ինքն ի վիճակի չէ մելիքներին հաշտեցնելու և միա-
բանելու· Դրա համար անհրաժեշտ էին ժամանակ ինչպես նաև միջոցներ
Իսկ ժամանակ չկար

Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը որ ուշի–ուշով հետևում էր Էմինի գործու
նեությանը Գանձասարի կաթողիկոսին և մելիքներին հորդորում է հրաժարվել
նրա ծառայություններից և հեռացնել Արցախից 1767 թ հոկտեմբերին մելիք
Հովսեփը ճարահատյալ խնդրում է նրան թողնել Գյուլիստանը Էմինը ստիպ
ված էր հեռանալ Արցախից և 1768 թ գարնանը Պարսկաստանի վրայով մեկ
նում է Հնդկաստան

Թեև Էմինի տասնամյա համառ հետևողական անխոնջ գործունեությունը
չպսակվեց գործնական որևէ արդյունքով սակայն այն նոր աստիճանի բարձ
րացրեց հայ ազատագրական շարժումը: Ինքը՝ Էմինը, չընկճվեց կրկնվող ան
հաջողություններից չհրաժարվեց իր հպատամքից և շարունակեց պայքարը
հանուն հայրենիքի ազատագրության Արդեն Հնդկաստանի Մադրաս քաղա
քում նա 1773 թ մտնում է Շ Շահամիրյանի ստեղծած ազատագրական
խմբակի մեջ և անմնացորդ նվիրումով մասնակցում նրա գործունեությանը իր
լավատեսությամբ ոգևորում շատերին Մադրասի հայ մեծահարուստները որո
շում են նրա տրամադրության տակ տարեկան դնել 12 հազար ռուփի հայկա
կան զորախումբ ստեղծելու համար Հայտնի վաճառական Գրիգոր Խոջաջա
նյանը պատրաստակամություն է հայտնում հայկական բանակի կազմակերպ
մանը նվիրաբերել իր հսկա կարողության մեծ մասը: Շ. Շահամիրյանը և ու
րիշները նույնպես որոշում են նյութական օժանդակություն ցույց տալ Հնդկա-
հայ վաճառականների ու գործարարների այս առատ նվիրատվությունները Է-
մինին ստիպում են մշակել Հայաստան վերադառնալու, այնտեղ զորախմբեր
ստեղծելու և ազատագրական պայքարը շարունակելու նոր ծրագրեր Սա
կայն երբ գումարի մի մասն արդեն հավաքված էր Մադրասում գտնվող երու-

սաղեմի նվիրակ Հովհաննես եպիսկոպոսը խափանում է այս գործը և պար տադրում վաճառականներին՝ հետ վերցնել ներդրված դրամական միջոցները Անկասկած է որ նվիրակը գործում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հանձնա ռարությամբ ու գիտությամբ

1783 թվականից Էմինը մշտապես բնակվում է Կալկաթայում, որտեղ և մա հանում է 1809 թվականին Կյանքի վերջին տարիներին նա անգլերենով շա րադրել է «Հովսեփ Էմինի կյանքն ու արկածները» ինքնակենսագրական գիր քը (Լոնդոն 1792) որը XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շար ժումների պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է Սույն գիրքը մեծ հայրենասերի վերջին փորձն էր հայության մեջ սեր ներարկել «մարդկության բարիքների միակ աղբյուրի» ազատության նկատմամբ

Հովսեփ Էմինի հայացքները խոր ազդեցություն են գործել հայ ազատագ րական շարժման հետագա շրջանի գործիչների վրա և կարևոր նշանակություն են ունեցել շարժման գաղափարախոսության հստակեցման տեսակետից

5 ՄԱԴՐԱՍԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿԸ

ա Խմբակի ստեղծումը Հայ ազատագրական շարժումների պատմության մեջ կարևոր դեր են խաղացել Հնդկաստանի հայկական գաղթավայրերը, մասնավորապես՝ Մադրասը XVIII դարի 2–րդ կեսին այդ գաղթավայրերում լայն աշխատանքներ ծավալվեցին հայ ազատագրական շարժման գաղափարախոսության հետագա մշակման ուղղությամբ

Հնդկահայ միջավայրում տարածված այս շարժումն ուներ ժամանակի ա մենաառաջադիմական բովանդակությունը և պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով Հնդկահայ առևտրական շրջանակները սերտ կապեր ու նեին արևմտաեվրոպական երկրների իսկ Հնդկաստանում ամենօրյա շփում ներ անգլիացիների հետ Այդ նպաստել է որ հնդկահայ գործիչները լավատե ղյակ լինեին եվրոպական լուսավորիչների գաղափարներին. Դա նաև մի ժա մանակաշրջան էր երբ տեղի անգլիական գաղութային իշխանությունները բո լոր միջոցներով փորձում էին հայերին դուրս մղել Հնդկաստանից: Անգլիացի ներն ուղղակի հաշվեհարդար սկսեցին անպաշտպան հայ առևտրականների նկատմամբ բռնագրավելով նրանց նավերն ու յուրացնելով ապրանքները Դրա հետևանքով հնդկահայ վաճառականները դուրս մղվեցին արտաքին վա ճառահանման շուկաներից և կամա թե ակամա իրենց հայացքն ուղղեցին դե պի հեռավոր հայրենիքը մշակելով ծրագրեր նրա ազատագրության հայրենի պետականության վերականգնման համար Բնականաբար հայկական ան

կախ պետականությունը պաշտպան կկանգներ հայ վաճառականությանը և կիետապնդեր նրա շահերը

Հնդկահայ վաճառականության ականավոր ներկայացուցիչներից էր Շահամիր Շահամիրյանը (1723–1797): Նա ծնվել է Նոր Ջուղայում, զբաղվել դերձակությամբ Ուրիշ շատ ջուղայեցիների նման գաղթել է Հնդկաստան և բնակություն հաստատել Մադրասում Այստեղ նա դարձել է ադամանդավաճառ և կարճ ժամանակում մեծ հարստություն կուտակել եղել է Հնդկաստանի ամենաուսնոր մարդկանցից մեկը Նրան էին պատկանում բազմաթիվ խանութներ կալվածքներ գործարաններ ծխախոտի պլանտացիաներ

Շ Շահամիրյանը մեծ սեր ու ձգտում ուներ դեպի գիրն ու գրականությունը և ազատ ժամերին զբաղվում էր ինքնակրթությամբ Նա կարևոր դեր է կատարել Մադրասի հայկական համայնքի կյանքում: Եղել է Մադրասի հայոց ինքնավարության կազմակերպիչներից մեկը և ինքնավարության կանոնադրության («Նոր տետրակ որ կոչի նշավակ», 1783) հեղինակը· Շ Շահամիրյանի հասարակական–քաղաքական հայացքների և ազատագրական գործունեության վրա նշանակալի ազդեցություն են ունեցել Մովսես Բաղրամյանն ու Հովսեփ Էմինը.

Մովսես Բաղրամյանը XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ ամենաականավոր մտածողներից ու ազատագրական շարժման գաղափարախոսներից էր· Նա ծնունդով արցախեցի էր կրթությունը ստացել էր Նոր Ջուղայում, զբաղվել վաճառականությամբ Որոշ ժամանակ բնակվել է Մոսկվայում որտեղ էլ 1762 թ հանդիպել է իր հեռավոր ազգական Հովսեփ Էմինին: 1762–1767 թթ. Բաղրամյանը եղել է Էմինի հավատարիմ գինակիցը և նրա հետ ջանքեր է գործադրել Հայաստանի ազատագրության խնդիրը գլուխ բերելու համար 1767 թ բաժանվել է Էմինից և տեղափոխվել Հնդկաստան որտեղ բնակվել է Մադրաս քաղաքում: Այստեղ էլ ծանոթացել է Շ Շահամիրյանի հետ ու համաձայնվել դառնալ վերջինիս որդիների՝ Հակոբի և Եղիազարի ուսուցիչը Բաղրամյանն իր սաներին, ինչպես նաև Շ Շահամիրյանին ու նրա մի քանի մտերիմներին ծանոթացրել է Էմինի քաղաքական ծրագրերին և Հայաստանի ազատագրության վերաբերյալ իր տեսակետների հետ Շ Շահամիրյանի մոտ միտք է հղանում գաղափարակիցների այս փոքրիկ շրջանակը համախմբել մի քաղաքական կազմակերպության մեջ. 1771 թ նրա անմիջական ջանքերով ու ղեկավարությամբ Մադրասում ստեղծվել է հայ իրականության մեջ առաջին քաղաքական խմբակը որի մեջ բացի իրենից մտնում էին նաև որդիները Հակոբն ու Եղիազարը Մովսես Բաղրամյանը հարուստ առևտրական Գրիգոր Խոջաջանյանը և պետք է ենթադրել նաև ուրիշներ

Մադրասի խմբակի նպատակների ու ծրագրերի վերաբերյալ ինչպես նաև Հայաստանի ազատագրության հարցի շուրջ Շ Շահամիրյանը աշխույժ նամակագրություն է սկսում Արցախի մելիքների Ս էջմիածնի ու Գանձասարի կաթողիկոսների վրաց Հերակլ II թագավորի և այլոց հետ Շ Շահամիրյանն այն միտքն է զարգացրել որ Հայաստանն ազատագրվելու է հայերի զանգվածային ապստամբությամբ որը գլխավորելու են Ս էջմիածինն ու Արցախի մելիքները Հայաստանի ազատագրության գործում Շ Շահամիրյանն ակնկալում էր նաև վրաց թագավոր Հերակլ II–ի զինական օգնությունը Նա առաջարկում էր կնքել հայ–վրացական ռազմական դաշինք որի շնորհիվ հնարավոր կլիներ ոչ միայն ազատագրել Հայաստանը այլև ապահովել համատեղ ձեռք բերված անկախության անվտանգությունը Անշուշտ Շահամիրյանն ըմբռնում էր որ միայն հայ–վրացական ռազմական ուժերով հնարավոր չէ երկրամասում երաշխավորել երկարատև խաղաղություն ուստի նա մեծ նշանակություն էր տալիս նաև Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական օգնությանը

Խմբակի գործունեությանն ավելի կազմակերպված բնույթ հաղորդելու և ազատագրական գաղափարները բովանդակ հայության մեջ տարածելու նպատակով Շ Շահամիրյանը Եվրոպայում գնում է տպագրական մամուլ պատրաստել է տալիս հայկական տպատառեր Ֆրանսիայից հրավիրում է տպագրական գործի հմուտ վարպետներ և 1771 թ Մադրասում հիմնում է հայկական տպարան Որոշ ժամանակ անց այստեղ տպագրվում են հայերի ազգային ինքնաճանաչողությանն ու ազատագրական շարժման վերելքին նպաստող հրապարակախոսական քաղաքական բնույթի մի քանի գրքեր. Ազատագրական խմբակի գործունեությունն ավելի է աշխուժանում երբ 1773 թ էմինը երկարատև թափառումներից հետո բնակություն է հաստատում Մադրասում Խմբակի անդամները որ քաջատեղյակ էին էմինի հայացքներին ու ազատագրական ծրագրերի մանրամասներին ոգևորվում են նրա ներկայությունից և որոշում են օգնել նրան ստեղծելու հայ ազատագրական բանակ

Խմբակը սկսում է գործնական քայլեր կատարել Հայաստանի ազատագրության իր ծրագիրն իրականացնելու ուղղությամբ

բ Խմբակի քաղաքական հրապարակախոսությունը

Հայաստանի ազատագրության ծրագիրը շարադրված է Մադրասի խմբակի առաջին քաղաքական–հրապարակախոսական տրակտատի «Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ երկասիրության մեջ: Այն առաջին փորձն էր հայ ազատագրական շարժումը կազմակերպելու և Հայաստանն ազատագրելու գաղափարը գրավոր խոսքով ժողովրդին մատուցելու ասպարեզում

Նոր տետրակը› տպագրվել է Մադրասում 1772–1773 թթ XVIII դարի հայ մտավոր միջավայրի սովորության համաձայն «Տետրակ» արտահայտությունն այստեղ օգտագործվել է «Գիրք» հասկացության փոխարեն ինչպես օրինակ ‹ Տետրակ այբբենական › Գրքի մտահղացման գաղափարը պատկանում է Շահամիր Շահամիրյանի որդուն Հակոբ Շահամիրյանին (1745–1774) որը ինչպես ինքն է խոստովանում երկար ժամանակ «խորհում էր որևէ պիտանի բան կատարել անձկալի հայոց ազգի համար» և «ավելի բարի քան այս գիրքն էր» չկարողացավ կատարել: Հ Շահամիրյանը երիտասարդ էր (ընդամենը 27 տարեկան) ու անփորձ ուստի «Նոր տետրակը › շարադրելուն օգնել է ‹ իր հրահանգիչը» Մովսես Բաղրամյանը Սակայն ակնհայտ է որ գրքում արտահայտված տեսակետները միայն այս երկուսին չեն պատկանում այլ ամբողջ խմբակին

‹Նոր տետրակը» հասցեագրված էր ‹Հայկազուն երիտասարդներին ու պատանիներին ծուլության քնի վեհրոտ ու անհոգ թմրությունից սթափվելու համար»: Գրքի նպատակն էր ազգային ինքնագիտակցություն և քաղաքական գիտելիքներ ներարկել հայ երիտասարդությանը Հեղինակը վճռականորեն քննադատում է հոգևորականությանը, որը հայկական պետականության կորուստն ու հայ ժողովրդի ծանր կացությունը ներկայացնում է որպես նրա գործած բազում մեղքերի համար վերուստ առաքված պատիժ Ստեղծված ծանր կացության մեջ սակայն, Աստված որևէ գործ չունի նշված է Նոր տետրակում»· Հայաստանի քաղաքական ճակատագրի պատասխանատուն հայ ժողովուրդն է և ուրիշ ոչ ոք Հետևաբար Հայաստանի ազատագրության գործն էլ հայ ժողովրդի գործն է Քանիցս հայերը դիմել են եվրոպական հզոր պետություններին օգնություն հայցելով բայց ոչ մի օգնություն չեն ստացել Հետևապես հայերն առաջին հերթին հույսն իրենց վրա պետք է դնեն և ոչ թե օտարների Եվրոպայի միջոցով ազատագրվելու ակնկալիքը մոլորություն է և հետևանք հայ ազատագրական պայքարի սխալ մտայնության Ազատությունը չի կարող ձեռք բերվել մուրալով կամ բանակցություններով Ազատագրվելու միակ միջոցը զինված ապստամբությունն է, ուստի ժողովուրդը պետք է զինվի Չպետք է վախենալ դժվարություններից զոհեր տալուց· ժողովրդի մի մասը պետք է իր արյունը թափի, որպեսզի մյուս մասն ազատագրվի օտար տիրապետություններից Առանց զոհերի ու պայքարի միայն Աստծո ողորմածությամբ ոչ մի ժողովուրդ չի ազատագրվել: Մահ հանուն հայրենիքի ազատության ահա փրկության միակ ճանապարհը: «Լավ է մեկ անգամ մեռնել քաջաբար քան ապրել այսպիսի թշվառությամբ» – եզրակացնում է հեղինակը

Ազատության համար ժողովուրդը պետք է ունենա այդ հասկացությունն ըմբռնելու և գնահատելու մակարդակ Դրա համար նրան պետք է սթափեցնել

դուրս բերել քաղաքական տգիտության ու անտարբերության ճահճից Հայաստանի ազատագրության ծրագիրն իրականացնելու համար հեղինակը անհրաժեշտ էր համարում լուսավորել ու կրթել հայերին Լուսավորությունն ու գիտությունն են ժողովուրդների երջանկության հիմնապատճառները «Եվրոպական բազում ժողովուրդներ – գրում է Հ Շահամիրյանը – նախկինում համանման էին մեր ժողովրդին սակայն այժմ նրանք մեծահարուստ են կիրթ ու ուսյալ քանզի բազմապիսի գիտություններ են ուսումնասիրել ու լուսավորյալ են»: Իսկ հայերը դեռևս շարունակում են խարխափել տգիտության մեջ Հեղինակը հայ ծնողներին կոչ էր անում իրենց զավակներին տալ կրթության որպեսզի սովորեն գիտություն ու արհեստներ բայց հատկապես սովորեն զենք գործածել որ նրանք դաստիարակվեն հայրենասիրական գաղափարներով ոգեշնչվեն հայրենիքի ազատագրությամբ ժամանակին հայերն էլ են եղել միասնական ժողովուրդ և ապրել են միասնական ազատ հայրենիքում Սակայն հետագայում կորցրել են իրենց պետական անկախությունը ընկել օտարների տիրապետության տակ ցրվել աշխարհով մեկ Ուրիշ ժողովուրդներին նման հայերը նույնպես կարող են ոտքի ելնել և թոթափել օտարի տիրապետությունը Այդ նպատակին հասնելու համար աշխարհով մեկ ցրված հայությունը պետք է վերադառնա Հայաստան կենտրոնանա հայրենիքում համախմբված ուժերով վերականգնի կործանված ազգային պետությունը ստեղծի անկախ և ազատ «Մայր Հայաստան»· Հեղինակն առաջին անգամ շրջանառության մեջ էր դնում «Մայր Հայաստան» հասկացությունը որն իր որդիների անձնազոհ պայքարի շնորհիվ վերստին դառնալու էր հայոց հայրենիք և «հասնելու էր փառքի ու պատվի› . Հայն ուրիշից չէր հափշտակում այդ երկիրը այլ հետ էր ստանում իր վաղեմի սեփականությունը որը կորցրել էր անմիաբանության ծուլության տգիտության պատճառով

Պատմության դասերն ըմբռնելու թույլ տրված սխալները սրբագրելու երիտասարդությանը ազգային ինքնագիտակցության ոգով դաստիարակելու համար հեղինակը դիմում է ամենազոր ու ազդու միջոցին հայ ժողովրդի պատմության օգնությանը «Նոր տետրակում» առանձին գլուխներով զգալի տեղ է հատկացված Հայաստանի պատմությանն ու աշխարհագրությանը Այստեղ համառոտակի շարադրված են Հայկ Նահապետից մինչև Լևոն VI–ի ժամանակաշրջանի քաղաքական անցքերն ու XVIII դարի երկրորդ կեսի Խամսայի պատմությունը Փաստորեն՝ սա հայ ժողովրդի ամբողջական պատմության շարադրման ուղղությամբ անդրանիկ փորձերից մեկն էր որտեղ հեղինակը Հայաստանի հերոսական անցյալին հակադրում էր սարսափելի, դժնդակ ներկան Հեղինակն առաջարկում է նաև այս վիճակից դուրս գալու ելքը. «Պետականությունը որ կորցրել ենք մեր անկարգության անմիաբանության անգի

տության ու ծուլության պատճառով, վերստին վերականգնելու ենք խոհեմությամբ ու արիությամբ Դա հնարավոր է եթե բոլոր հայերը մի սիրտ մի հոգի և մի կամք դառնան ու միաբանվեն»

Հայոց պետականության անկման պատճառներից մեկը հեղինակը համարում է հայ թագավորների ու իշխանների միանձնյա իշխանությունն ու կամայականությունները: Ահա թե ինչու նա քննադատում էր բացարձակ միապետական կարգերը մերժում դրանք Միայն մի մարդը անհատը ի վիճակի չէ ճշտորեն կառավարելու նա կարող է սխալվել իսկ միապետի սխալը դժբախտություն է ժողովրդի համար ‹Եթե հասարակ ժողովրդից որևէ մեկը սխալվում է ապա միայն իրեն է վնաս բերում իսկ իշխանի սխալվելը ոչ միայն վնասներ այլև երբեմն մեծամեծ պատուհասներ ու աշխարհավերություններ է բերում ամբողջ ազգին Հետևաբար եզրակացնում է հեղինակը «իշխանությունը ինչ–որ միմիայն մեկի դատողությանն ու կառավարմանը չպետք է ենթակա լինի այլ ամենալավագույնը կլիներ, եթե իշխանությունը անխախտելի սահմանադրությամբ և անեղծանելի օրենքներով կախում ունենար ընտիր–ընտիր ու մեծամեծ խորհրդականներից և տեսակ–տեսակ խորհրդարաններից»՝ Այսինքն ըստ Հ Շահամիրյանի ազատագրված Հայաստանում հաստատվելու էին սահմանադրական–միապետական կարգեր որոնց լավագույն օրինակը նա տեսնում էր Անգլիայում

Նոր տետրակի» հրատարակությունից հինգ տարի անց 1778 թ Շ Շահամիրյանը Վենետիկի Մխիթարյանների տպարանում լույս է ընծայում Հայաստանի և մասամբ հայ գաղթավայրերի քարտեզը որը կարծես նախորդի հավելվածն է Քարտեզը ճշգրիտ պատկերացումներ էր տալիս Հայաստանի բնակավայրերի լեռների լճերի դաշտավայրերի սահմանների վերաբերյալ Այն շրջափակված է ազգային հերոսների Հայկի Արամի Տիգրան Մեծի և Տրդատ III–ի նկարներով նրա զարդերը դրոշներ զենքեր և երաժշտական գործիքներ են որոնք խորհրդանշում են ապստամբություն զինված պայքար և խաղաղ կյանք: Քարտեզը նպաստելու էր հայ երիտասարդության հայրենասիրական դաստիարակությանը և նրան ոգեշնչելու էր ազատագրական պայքարում 1786 թ Նոր տետրակի› Հայաստանի պատմությանն ու աշխարհագրությանը վերաբերող հատվածը Վառլամ Վահանովի կողմից թարգմանվել է ռուսերեն և 2 հազար տպաքանակով հրատարակվել Ս Պետերբուրգում Գրքի հրատարակությանը նպաստել են իշխան Գ Պոտյոմկինը զորավարներ Ա. Սուվորովն ու Մ Կուտուզովը և ուրիշներ Ակնհայտ է որ այս հրատարակությամբ մադրասցիները ցանկացել են ռուս հասարակության ուշադրությունը հրավիրել Հայաստանի վրա Առաջին անգամ է որ ռուս ընթերցողը մանրամասն ծա

նոթանում էր հայ ժողովրդի պատմական անցյալին և նրա ներկա քաղաքա
կան կացությանը

«Նոր տետրակի» հրատարակումից հետո մադրասցիները մեծ ջանքեր թա
փեցին նրա օրինակները հայ իրականության մեջ տարածելու համար· Նրանք
Արցախի մելիքներին ուղարկեցին «Նոր տետրակի» մի քանի օրինակ զենք ու
զինամթերք ռազմական գրականություն միաժամանակ նրանց կոչ անելով
ապստամբել պարսկական տիրապետության դեմ «Նոր տետրակի օրինակ-
ներ ուղարկվեցին նաև Գանձասարի կաթողիկոսին Հերակլ II–ին և Ամենայն
Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցուն Հայոց հովվապետի վերաբերմունքը
մադրասցիների գործունեության և այս հրատարակության նկատմամբ միա-
նշանակ բացասական էր: Պատասխան նամակներում կաթողիկոսը խիստ
հանդիմանում էր Շ Շահամիրյանին և առաջարկում վերջ տալ այդ ամենին
դադարեցնել մելիքներին վտանգավոր նամակներ գրելը Նա նաև կարգադ-
րում է փակել տպարանը, այրել «Նոր տետրակի» ամբողջ տպաքանակը իսկ
Մ Բաղրամյանին հեռացնել իրենց միջավայրից· Կաթողիկոսական հատուկ
կոնդակով Սիմեոն Երևանցին բանադրում է Մ Բաղրամյանին և սպառնում
նույնն անել նաև Մադրասի խմբակի մյուս անդամներին եթե նրանք վերջ
չտան իրենց «վնասավոր» գործունեությանը

Կաթողիկոսի սպառնալիքները սակայն անզոր եղան կասեցնելու Մադրա
սի քաղաքական խմբակի լուսավորական ու հասարակական–քաղաքական
գործունեությունը

Մադրասի քաղաքական խմբակի մյուս կարևոր հրատարակությունը «Որո
գայթ փառաց» երկասիրությունն է Գիրքը բաղկացած է երկու մասից ներա
ծությունից այսինքն պատմական–տեսական մասից և Հայաստանի ապագա
հանրապետության սահմանադրության նախագծից Գրքի տիտղոսաթերթին
որպես հրատարակության թվական նշված է 1773 թվականը իսկ հեղինակ Հ
Շահամիրյանի անուն ազգանունը Պարզված է որ գրքի պատմական–տեսա
կան մասը գրվել է 1773 թվականին իսկ բուն սահմանադրությունը 1780–ա-
կան թթ կեսերին Ամբողջ գիրքը տպագրվել է 1788–1789 թթ ընթացքում
Գրքի իսկական հեղինակը Շ Շահամիրյանն է թեև դրա ստեղծմանն իրենց
մասնակցությունն են բերել նաև Հ. Էմինն ու Մ Բաղրամյանը իսկ մինչև 1774
թ մինչև մահը նաև Հակոբ Շահամիրյանը Շ Շահամիրյանը գիրքն ամբողջո-
վին վերագրել է վաղամեռիկ որդուն՝ նրա հիշատակն անմահացնելու համար

«Որոգայթ փառացի» առաջին մասում արվում են ընդհանուր բնույթի մի
շարք հետաքրքիր խորհրդածություններ Այստեղ Շ Շահամիրյանը վճռակա
նորեն մերժում է կառավարման միապետական եղանակը և հիմնավորում օ
րենքի թագավորության գաղափարը Նա այն միտքն է զարգացնում որ մար

դիկ բնությունից հավասար են ծնվում և հետևաբար նրանք պետք է ունենան հավասար իրավունքներ Մարդիկ պետք է թագավորեն միայն բնության և ոչ թե բանական արարածների վրա Մարդկանց վրա թագավորելու են օրենքները որոնք իրենք իսկ կսահմանեն իրենց «բնական բնության» և «բանական էության» համապատասխան շեշտելով իրենց բնածին իրավունքները ազատությունը և հավասարությունը: Օրենքները պետք է հավասարապես անհրաժեշտ ու պարտադիր լինեն բոլորի համար մարդկանց օժտելով միանման իրավունքներով Որևէ օրենք ընդունելուց առաջ պետք է լայն քննարկման դրվի և ապա միայն ընդունվի ձայների պարզ մեծամասնությամբ Հեղինակը մերժում է ազնվականության և եկեղեցու դասային արտոնությունները ծորտատիրությունն ու կախման մյուս ձևերը: Անհրաժեշտ է ստեղծել այնպիսի իշխանություն, որն արտահայտի ընդհանուրի կամքը, գրում է Շահամիրյանը, և որի գործողությունների մեջ դրսևորվի հասարակության շահը Հետևաբար՝ ժողովուրդը պետք է հսկողություն սահմանի պետության գործունեության վրա նրան պետք է իրավունք վերապահվի փոխելու այն կառավարությունը, որը չի արտահայտում հասարակության պահանջները Պետական կազմակերպության լավագույն ձևը հեղինակը համարում է հանրապետությունը և գտնում որ միայն այդպիսի իշխանության դեպքում կարող է լինել արդարություն և առաջադիմություն

«Որոգայթ փառացի» առաջին մասում հեղինակը նաև համառոտակի շարադրում է հայ ժողովրդի պատմությունը որտեղ կոչ է անում իր հայրենակիցներին ելնել ազատագրական պայքարի և վերականգնել հայկական պետականությունը Դա հայերի բնական իրավունքն է» և նրանք պարտավոր են դա անել հակառակ դեպքում կվերածվեն ծորտերի մի խաժամուժի

«Որոգայթի» երկրորդ մասը ազատագրված Հայաստանի Հանրապետության հասարակական–քաղաքական կառուցվածքի ծրագիրն է սահմանադրության նախագիծը Սահմանադրության նախագիծը որն ունի 521 հոդվածներկայացնում է ապագա Հայաստանի պետական կառուցվածքը կառավարման մարմինների ստեղծման կարգը, նրանց իրավասությունները քաղաքացիների իրավունքներն ու պարտականությունները Առանձին հոդվածներ են նվիրված տնտեսության ֆինանսների լուսավորության, առողջապահության դատարանի ընտանիքի զինված ուժերի կազմակերպման հարցերին և այլն Ըստ Որոգայթի» Հայաստանի Հանրապետության և օրենսդրական, և գործադիր մարմինները պետք է լինեն ընտրովի: Հեղինակը տեսականորեն հիմնավորում է այն միտքը թե ամբողջ իշխանությունը ելնում է ժողովրդից պատկանում է ժողովրդին ու հաշվետու է նրա առաջ

Հայաստանի Հանրապետության օրենսդիր գերագույն մարմինը «Հայոց տունն» է (խորհրդարան պառլամենտ) որի տանուտերերի (պատգամավորներ) ընտրությունը լինելու էր երկաստիճան առանց որևէ ցենզի երեք տարին մեկ անգամ «Հայոց տունն» ունենալու էր իր նախագահությունը կազմված տասնչորս տանուտերերից որոնցից մեկն ընտրվում էր նախարար (նախագահ), իսկ մյուսը Հայր Հայաստանյայց Վերջինս ժամանակավոր մարմին էր որն ընդունելու էր նախարարի և տանուտերերի երդումը Նախարարը միաժամանակ գլխավորելու էր հանրապետության բարձրագույն գործադիր մարմինը նախարարությունը (մինիստրների խորհուրդ) որը բաղկացած էր լինելու նախարարից և տասներկու խորհրդակիցներից (տեղակալներ մինիստրներ) Նախարարությունը պետք է ենթարկվեր և հաշվետու լիներ «Հայոց տան առջև. Նախարարը օրենքների առաջին կատարողն էր զորքերի գլխավոր հրամանատարը. Նրան էր վերապահվում պատերազմ հայտարարելու և հաշտություն կնքելու իրավունքները Հայոց տան որոշումները չկատարող անբարեխիղճ նախարարը հեռացվում էր պաշտոնից իսկ նրա փոխարեն նշանակվում էր խորհրդակիցներից մեկը

Հայաստանի հանրապետության բոլոր քաղաքացիներն օրենքի առաջ հռչակվում էին հավասար վերացվում էին դասային աստիճանները նրանք ունենալու էին խոսքի անձի դավանանքի և գործունեության լիակատար ազատություն «յուրաքանչյուր ոք կարող է ազատապես խորհել խոսել և գործել Թեև հանրապետության բոլոր ժողովուրդները հռչակվում էին հավասար և ապահովվում էր նրանց դավանանքի ազատությունը սակայն հայ Առաքելական դավանանքին պատկանող հայերը հանդես էին գալիս որպես տիրապետող ազգ և օգտվելու էին մի շարք արտոնություններից Այսպես ղեկավար բոլոր պաշտոններում կարող էին ընտրվել ինչպես նաև հողի սեփականատեր լինել միայն Առաքելական դավանանքին պատկանող հայերը և այլն Աղքատներին ծերերին ու հաշմանդամներին պետության կողմից տրվելու էր պարտադիր բժշկական ու նյութական օգնություն

Սահմանադրության նախագիծը խրախուսում էր մասնավոր ձեռներեցությունը արհեստագործությունը առևտրի զարգացումը Մասնավոր սեփականությունը հայտարարվում էր սրբազան և անձեռնմխելի Կրթությունը պարտադիր էր հանրապետության դպրոցական տարիքի երկսեռ բոլոր երեխաների համար Գյուղերում և քաղաքներում պետք է հիմնվեին դպրոցներ· Գիր ու գրականությունից բացի դպրոցներում պարտադիր պետք է ուսուցանեին ռազմագիտություն Եկեղեցին բաժանվում էր դպրոցից դպրոցը եկեղեցուց· Շ Շահամիրյանը մեծ ուշադրություն էր տալիս գիտությանը և մշակույթին Հայոց տունը» – ասված է սահմանադրությունում – պետք է ըստ ամենայնի հովանա

վորի արվեստը հատկապես փիլիսոփայությունը աստղաբաշխությունը բժշկությունը երաժշտությունը ճարտարապետությունը»

«Որոգայթի» հեղինակը մեծ ուշադրություն է դարձրել երկրի ռազմական ուժերին· Հանրապետության քսան տարին լրացած բոլոր քաղաքացիները պետք է տիրապետեին ռազմական արվեստին, սակայն բանակ զինակոչվելու էին վիճակահանությամբ յուրաքանչյուր հարյուր երիտասարդից հինգը, յոթ տարի ժամկետով: Հայաստանը պետք է ունենար 90 հազարանոց մշտական զորք (69 հազարը հետևակ 21 հազարը հեծելազոր) Խստագույնս արգելվում էր Հայաստանից զենք արտահանել երկիր ներմուծվող զենքի համար մաքս չէր գանձվելու Դատարանը լինելու էր եռաստիճան 1 Մայր կամ բարձրագույն 2 Մնայուն 3 Երդվյալների դատարան Դատավարությունը լինելու էր բաց այն ընթանալու էր գրավոր մեղադրյալն ունենալու էր դատապաշտպան

«Նոր տետրակ որ կոչի հորդորակ» և Որոգայթ փառաց» երկասիրությունները հայ հասարակական–քաղաքական գաղափարաբանության ամենափայլուն դրսևորումներից են որոնք բացառիկ ազդեցություն ունեցան հետագա շրջանի հայ ազատագրական ու հասարակական մտքի զարգացման վրա

6 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

ա Մովսես Սարաֆյանի ծրագիրը

XVIII դարի երկրորդ կեսին հայ ազատագրական գաղափարախոսության մշակման գործում առանձնահատուկ դեր են կատարել ռուսահայ գաղթավայրերը

Ինչպես հայտնի է նույն դարի 20–ական թվականներին Ռուսաստանը միջազգային անբարենպաստ պայմաններից ելնելով չկարողացավ անմիջական ռազմական օգնություն ցույց տալ հայ ազատագրական շարժմանը Փոխարենը ռուսական կառավարությունը ամբողջ XVIII դարի ընթացքում արտոնություններ էր շնորհում Ռուսաստան գաղթել ցանկացող հայերին նրանց ցուցաբերելով ամեն տեսակ աջակցություն. Հայտնի են հատկապես Եկատերինա II–ի հրովարտակները որոնցով Ռուսաստանում բնակվող հայերին տրվում էին տնտեսական և իրավական կարևոր առանձնաշնորհումներ· Ռուսաստանի նման քաղաքականությունը բխում էր սեփական տնտեսական և ռազմաքաղաքական շահերից Հայերի միջոցով զարկ էր տրվում երկրի տնտեսությանը մասնավորապես՝ արտաքին առևտրին և արդյունաբերությանը յուրացվում էին հարավային սակավաբնակ տարածքները պայմաններ ստեղծ

վում Ռուսաստանի սահմանները դեպի Անդրկովկաս ընդարձակելու ուղղությամբ

XVIII դարի կեսերին տնտեսական ու մշակութային մեծ վերելք էին ապրում Ղզլարի Մոզդոկի Աստրախանի իսկ դարի վերջերին Մոսկվայի Ս Պետերբուրգի Նոր Նախիջևանի, Գրիգորիոպոլի և մյուս հայկական գաղթավայրերը Ռուսահայ վաճառականության ու նորելուկ արդյունաբերողների ձեռքում կենտրոնանում էր հսկայական ֆինանսական կապիտալ որի միջոցով նրանք փորձում էին ինչ–որ չափով ներազդել Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության վրա

1768 թ նոյեմբերին սկսված ռուս–թուրքական պատերազմը լրացուցիչ թափ հաղորդեց հայ ազատագրական ոգորումներին Ռուսական դիվանագիտությունը ոչ առանց միտումի լուրեր էր տարածում թե պատերազմի հիմնական նպատակներից մեկը քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրումն է Ռուսական գործակալները մեծ ծավալի աշխատանք էին տանում հույների և սլավոնների շրջանում նրանց թուրքերի դեմ ապստամբեցնելու համար· 1769 թ կեսերին լուրեր տարածվեցին նաև այն մասին թե ռուսական էքսպեդիցիոն զորքերը շուտով մտնելու են Անդրկովկաս և այստեղից արշավելու են Թուրքիա

Կովկասյան տարածաշրջանում Ռուսաստանի գործուն արտաքին քաղաքականությունը սկսված ռուս–թուրքական պատերազմը և Անդրկովկասում Թուրքիայի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու հեռանկարը նոր հույսեր էին ներշնչում ռուսահայերին թե շուտով հնարավոր կլինի ազատագրել Մայր Հայրենիքը և վերականգնել հայկական անկախ պետականությունը Այդ նոր հույսերի արտահայտությունն էր նաև աստրախանաբնակ մեծահարուստ ձեռնարկատեր խոշոր վաճառական Մովսես Սարաֆյանի կազմած Հայաստանի ազատագրության ծրագիրը

Մ Սարաֆյանը ծագումով պարսկահայ էր Պարսկաստանում և Թուրքիայում նա զբաղվել էր առևտրով 1760–ական թվականների սկզբներին իր շատ հայրենակիցների նման բնակություն էր հաստատել Աստրախանում Այստեղ զբաղվել էր մետաքսագործությամբ 1763 թ հիմնել մետաքսի ֆաբրիկա իսկ Կասպից ծովի Աստրախանի առափնյա տարածքներից մեկում նավաշինարան Նա սերտ կապեր ուներ ռուսական կառավարական շրջանակներում և անգամ արքունիքում Մ Սարաֆյանն իր ծրագիրը կազմել էր ռուսահայ բուրժուազիայի այնպիսի ազդեցիկ ներկայացուցիչների գիտությամբ ինչպիսիք էին ֆաբրիկատեր Գրիգոր Կամպանյանը Հովհաննես Լազարյանը և ուրիշներ Փաստորեն այս ծրագիրն արտահայտում էր վաճառականության շահախնդրությունները և որոշակի աղերս ուներ Հովսեփ Էմինի ծրագրերի հետ

Հայաստանի ազատագրության իր ծրագիրը Մ Սարաֆյանը 1769 թ մայիսի 8 ին ներկայացրել է Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիային Բացի ներածությունից և հետգրությունից ծրագիրը բաղկացած էր 14 հոդվածներից Ծրագրի համաձայն Թուրքիայի դեմ պետք է պատերազմ սկսեին Քարթլիի և Կախեթի թագավորներ Հերակլ II–ն ու Սողոմոնը Ռուսական կառավարությունը աջակցելու էր վրաց թագավորներին նրանց ցույց էր տրվելու ռազմական նշանակալի օգնություն Ռուսաստանում բնակվող հայերից կազմվելու էր կամավորական բանակ հայ զորավարի հրամանատարությամբ Այդ բանակը որին միանալու էին նաև Արցախի մելիքների զինված ուժերը ուղարկվելու էր Վրաստան Այստեղից ռուս–հայ–վրացական միացյալ բանակը ներխուժելու էր Արևելյան Հայաստան և ազատագրելու էր Երևանը Ապա երկու ուղղություններով՝ Երևան–Բայազետ–Վան և Ախալցխա–Կարս–Կարին միացյալ բանակը ռազմական գործողություններ էր սկսելու Թուրքիայի դեմ որոնց արդյունքում ազատագրվելու էր ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը Սարաֆյանի կարծիքով Թուրքիայի ռազմական ուժերն ու հնարավորությունները չպետք է գերագնահատվեին քանզի նրա բանակն անկարգապահ էր, ոչ կանոնավոր Մ Սարաֆյանը Հայաստանի ազատագրության գործը հիմնականում վերապահում էր հայերին որոնք չպետք է բավարարվեին միայն ռուսներին համակրողների դերով այլ ցուցաբերելու էին անհրաժեշտ կամք ինչպես Արևելյան այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում ստեղծելու կամավորական ջոկատներ որոնք միանալու էին ազատարար բանակին· Հայերը նյութական ու ռազմական բոլոր միջոցները մոբիլիզացնելու էին հանուն հայրենիքի ազատագրության Ռուսական և վրացական բանակների ռազմական ամբողջ ծախսերը նույնպես հոգալու էր հայկական կողմը Ազատագրված բոլոր բնակավայրերը պետք է տային ռազմատուգանք որը վճարելու էին ոչ միայն մահմեդականները այլև հայերը Անհրաժեշտության դեպքում վերցվելու էր նաև հայկական եկեղեցիների ու վանքերի թանկարժեք սպասքը Առանձնակի մեծ գումարներ պետք է տրամադրեր հայ վաճառականությունը

Ծրագրի համաձայն պատերազմի հաջող ավարտից հետո Ռուսաստանի հովանավորության ներքո վերականգնվելու էր հայկական պետականությունը և Արցախի մելիքներից մեկը նշանակվելու էր Հայաստանի թագավոր Հայկական թագավորության և Ռուսաստանի միջև կնքվելու էր հատուկ պայմանագիր ըստ որի հայերը համարվելու էին Ռուսական կայսրության հպատակներ Անհրաժեշտության դեպքում կողմերն օգնելու էին միմյանց: Ռուսաստանը հայերին պաշտպանելու էր թուրքերի ոտնձգություններից իսկ հայերը զորք էին տրամադրելու Ռուսաստանին վերջինիս պահանջի դեպքում

Մ Սարաֆյանի ծրագիրը ներկայացվեց Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիայի պետ կոմս Ն Պանինին որը սակայն պատշաճ ուշադրություն չդարձրեց այս ուշագրավ փաստաթղթին Նրան հետաքրքրեց միայն այն հանգամանքը որ Կովկասում թուրքերի դեմ ապագա ռազմական գործողությունների ժամանակ կարելի էր օգտագործել նաև հայերի զինական ուժերը:

Այնուհանդերձ Մ Սարաֆյանի ծրագիրը հայ ազատագրական շարժման ուշագրավ էջերից է և կարևոր նշանակություն ունեցավ հետագա ծրագրերի մշակման գործում

բ «Հյուսիսային» ո «Հարավային» նախագծերը

XVIII դարի 70–ական թվականների վերջերին և 80–ական թվականների սկզբներին Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության գերխնդիրն է դառնում Անդրկովկասն ու Կասպից ծովի ափերը գրավելը: Ապագա արշավանքը գլխավորելու էր զորավար Ա Սուվորովը Հայաստանին վերաբերող հարցերը քննելու ճշգրտելու հայերին խրախուսելու նրանց ռուսների ռազմական արշավանքին մասնակից դարձնելու և պարսիկների դեմ համատեղ ռազմական գործողությունների մանրամասները ճշգրտելու համար 1780 թ հունվարին Ս Պետերբուրգում հրավիրվում է մի խորհրդակցություն որին մասնակցում են Գ Պոտյոմկինը Ա Սուվորովը Ի Գորիչը Հ Լազարյանը Հ Արղության Երկայնաբազուկը Հայերի այն հարցին թե հնարավո՞ր է արդյոք արշավանքի միջոցով նորոգել Մեծն Հայաստանը» այսինքն՝ վերականգնել Հայկական թագավորությունը Պոտյոմկինը հուսադրում է թե «կարելի է» միայն անհրաժեշտ է որ պեսզի Հայոց կաթողիկոսը հայերին օգնելու խնդրանքով դիմի ռուսաց կառավարությանը

1781 թ սեպտեմբերի 2–ին Արցախի մելիքները օգնության աղերսով նամակ են հղում Եկատերինա II կայսրուհուն որով խնդրում են Սուվորովի հրամանատարությամբ 10 հազարանոց ռուսական զորամաս ուղարկել Արցախ և հայտնում թե իրենք պատրաստ են ապստամբելու: Մեկ այլ նամակով (մարտ 1783 թ) մելիքները կայսրուհուն խնդրում են փութացնել ազատարար արշավանքը և հայտնում են որ Արցախն ի վիճակի է պարենով ապահովելու ռուսական բանակին Նույն այդ ժամանակ ռուսական գործակալ Յա Ռայնեգսը բանակցություններ է վարում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Ա Կարնեցու հետ որի արդյունքում Ս. Էջմիածնում հրավիրվում է մի հերթական գաղտնի խորհրդաժողով: Նորությունն այն էր որ խորհրդաժողովին մասնակցում էր ռուսական կողմի ներկայացուցիչը Խորհրդաժողովը դիմումնագիր է հղում կայսրուհուն և խնդրում նրա հովանավորությունն ու բարեհաճությունը Առաջարկվում էր Հայաստան ուղարկել որոշ քանակությամբ զորք որը եթե անգամ

չմասնակցեր որևէ ռազմական գործողության միայն իր ներկայությամբ կա
րող է բազմապատկել հայերի քաջությունը Ռուսական արշավանքը նախա-
տեսվում էր սկսել 1783 թվականի գարնանը Սուվորովի փոխարեն այն պետք
է գլխավորեր իշխան Գ Պոտյոմկինի ազգական գեներալ Պ Պոտյոմկինը
Վերջինս հրահանգ ուներ գրավել մերձկասպյան շրջանները Անդրկովկասի
պարսկական խանությունները և ռուսական հովանավորության ներքո ստեղ-
ծել հայկական պետություն Սակայն ռուսական զորքերի նախատեսվող ար-
շավանքն այս անգամ ևս հետաձգվեց անորոշ ժամանակով

Հայ ազատագրական շարժումների համար կարևոր նշանակություն ունե
ցավ 1783 թ հուլիսի 24-ին Հյուսիսային Կովկասի Գեորգիևսկ ամրոցում Ռու
սաստանի և Վրաստանի միջև կնքված պայմանագիրը որի համաձայն Վրաս
տանը մտնում էր Ռուսաստանի հովանավորության ներքո Վրաց թագավորը
հրաժարվում էր ինքնուրույն արտաքին քաղաքականությունից և հավատար-
մության երդում տալիս կայսրուհուն. Անմիջապես ռուսական մի զորամաս ժա
մանեց Վրաստան այն մշտապես պետք է գտնվեր Թիֆլիսում

Գեորգիևսկի պայմանագիրը ուժեղացրեց Ռուսաստանի ազդեցությունը
Անդրկովկասում և խթանեց հայ ազատագրական շարժման հետագա ծավալ
մանը Այս իրադարձության անմիջական արձագանք պետք է համարել Ստե-
փան Տեր-Սահակյանի բանագնացությունը Ռուսաստան 1784 թ ամռանը
Երևանի հայերի ներկայացուցիչ Ս Տեր-Սահակյանը որը ռուսական դիվանա
գիտական շրջանակներում հորջորջվում էր իբրև «Արարատյան դեսպան
Հ Լազարյանի և Հ Արղության-Երկայնաբազուկի անձնական միջնորդու-
թյամբ ընդունելության է արժանանում ռուսական արքունիքում և կայսրու-
հուն ներկայացնում Ռուսաստանի հովանավորության ներքո անցնելու վերա
բերյալ հայերի խնդրագիրը·

Հայ ազատագրական շարժման այս հերթական աշխուժացման շրջանում
է որ Հայաստանն ազատագրելու և հայկական պետականությունը վերա-
կանգնելու խնդիրը դառնում է առավել քան իրական ու մոտալուտ Հայ ազա
տագրական շարժման գործիչները մշակում և ռուսական կառավարությանն
են ներկայացնում Հայաստանի ազատագրության և հայ-ռուսական դաշ
նագրի երկու նախագիծ Նախագծերից մեկը «Կերպ դաշնադրության ի մեջ
երկու ազգաց՝ Ռուսաց և Հայոց › վերնագրով որը հայտնի է նաև «Հյուսիսա
յին ծրագիր» անունով 1783 թ հեղինակել էր Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղու-
թյան-Երկայնաբազուկը (1743-1801)· Նա ժամանակի աչքի ընկնող ամենահե-
ղինակավոր հայ հոգևորականներից էր սերում էր հինավուրց ազնվականա
կան ընտանիքից որի տիրույթները գտնվում էին Լոռիում 1773 թ. Հովսեփ ե
պիսկոպոսը նշանակվել էր ռուսահայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ և կարևոր

դեր էր խաղում Ռուսաստանի արևելյան և մասնավորապես կովկասյան քաղաքականության մշակման գործում Նա եղել է 1783 թ Գեորգիևսկի պայմանագրի նախաձեռնողներից մեկը:

«Հյուսիսային ծրագրի» կազմմանը անմիջական մասնակցություն է ունեցել նաև հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ իսկական պետական խորհրդական Հովհաննես Լազարյանը (1735–1801) Նա սերում էր մեծահարուստ վաճառականական ընտանիքից որը 1747 թ Նոր Ջուղայից տեղափոխվել էր նախ Աստրախան ապա Մոսկվա և կարճ ժամանակամիջոցում դարձել Ռուսաստանի ամենահարուստ կալվածատեր–արդյունաբերողներից մեկը: 1774 թ Լազարյան ընտանիքին շնորհվել է ռուսական ժառանգական ազնվականի տիտղոս: Լազարյանները չափազանց մոտ էին կանգնած արքունիքին և որոշակի ազդեցություն ունեին Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության մշակման գործում

«Հյուսիսային ծրագրի» նախագիծը որը բաղկացած էր 18 հոդվածից արքունիքին ներկայացվեց 1783 թ Նախագծի համաձայն ռուսական զինված ուժերի միջոցով Հայաստանն ազատագրվելու էր պարսկա–օսմանյան տիրապետություններից և վերականգնվելու էր Հայկական թագավորությունը Հայաստանն ազատագրվելուց հետո հայոց թագավորի ընտրության իրավունքը վերապահվում էր ռուսաց կայսրուհուն որը կարող էր թագավոր ընտրել կամ հայերից կամ մերձավոր պալատական ռուսներից մեկին Երկրորդ դեպքում ծրագրի հեղինակն ակնարկում էր նշանավոր իշխան Գ Պոտյոմկինին որն անմիջականորեն գլխավորում էր Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության կենսագործումը և ի մոտո ծանոթ էր հայկական գործերին Անկախ ազգությունից հայոց թագավորը պետք է դավաներ հայոց կրոնը, օծվեր Ս. Էջմիածնում և երկիրը կառավարեր հայկական օրենքներով Հայկական թագավորությունն ունենալու էր իր զինանշանը դրոշը պատվո նշանները հատելու էր սեփական դրամ: Մայրաքաղաքը պետք է լիներ Վաղարշապատը կամ Անին և կամ Արարատյան նահանգի որևէ այլ նշանավոր բնակավայր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը կատարվելու էր հայոց թագավորի առաջարկությամբ Հայ նախարարական և իշխանական տների ներկայացուցիչները կարող էին հետ ստանալ իրենց ժառանգական տիրույթները Թեև առանձին կետով նշված էր որ Հայկական թագավորությունում չպետք է լինեն ճորտեր, ճորտական կարգեր, սակայն պահպանվելու էին մուլքադարական հարաբերությունները երբ կարելի էր նվիրել կամ վաճառել ամբողջ գյուղեր բնակիչներով հողով ու ջրով

Հայկական թագավորությունն ու Ռուսական կայսրությունը միմյանց հետ կապված էին լինելու հավիտենական բարեկամությամբ Սակայն Հայաստանը

վասալական կախման մեջ էր գտնվելու Ռուսաստանից ոսկով և արծաթով վճարելու էր հարկ իսկ անհրաժեշտության դեպքում նրան տրամադրելու էր զինված ուժեր Ռուսական ռազմական մի ջոկատ գեներալներից մեկի հրամանատարությամբ մշտապես գտնվելու էր Հայաստանում երկիրը Թուրքիայի և Պարսկաստանի հարձակումներից պաշտպանելու համար Հայոց թագավորի ժառանգներից մեկը պետք է մնար ցարական արքունիքում և լինելու էր Հայաստանի ներկայացուցիչն այնտեղ Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքվելու էր առևտրական պայմանագիր Առևտրի համար Ռուսաստանը Կասպից ծովի ափին Հայաստանին էր տրամադրելու մի նավահանգիստ որը լինելու էր Հայաստանի սեփականությունը

Ըստ Հ. Արղության–Երկայնաբազուկի մշակած Հայաստանի ազատագրության «Յուսիսային ծրագրի» ազատագրված Հայաստանը գտնվելու էր Ռուսաստանի գերիշխանության ներքո և այստեղ տիրապետող էին լինելու ավատատիրական միապետական կարգերը

Հայաստանի ազատագրության «Հարավային ծրագիրը» մշակվել էր XVIII դ 80 ական թվականների կեսերին Շ Շահամիրյանի կողմից Այն լիովին բխում էր Որոգայթ փառացի սկզբունքներից Նախագիծը բաղկացած էր 20 հոդվածից Այս նախագծի համաձայն ևս Հայաստանն ազատագրվելու էր ռուսական զորքերի կողմից և դառնալու էր ինքնուրույն պետություն Հայաստանը հռչակվելու էր հանրապետություն որի գլուխ կանգնելու էր միայն ազգությամբ հայ և հայ Առաքելական դավանանքին պատկանող նախագահը Հանրապետությունը կառավարվելու էր հայկական օրենքներով ունենալու էր խորհրդարան մշտական դեսպան Ս Պետերբուրգում: Հայաստանի հանրապետության և Ռուսական կայսրության միջև կնքվելու էր բարեկամական անխախտ պայմանագիր Հայաստանը պարտավորվում էր Ռուսաստանի բարեկամների հետ լինել բարեկամ իսկ թշնամիների հետ թշնամի Որպես բարեկամության հավատարմության ու հնազանդության նշան Հայաստանը պարտավորվում էր յուրաքանչյուր տարի Ռուսաստանին վճարել խորհրդանշական հարկ (մոտավորապես 85 գրամ ոսկի և այլն) Կայսեր պահանջով անհրաժեշտության դեպքում Հայաստանը նրա տրամադրության տակ էր դնելու 6 հազար զինվոր և ընդհակառակը ռուսական 6 հազարանոց զորքը «հանուն երկրի պահպանության և հայոց ազգի տեղակայվելու էր Հայաստանի ամրոցներում և քաղաքներում Այդ զորամասի ծախսերը հոգալու էր հայկական կողմը 20 տարվա ընթացքում ռուսական բանակը մաս առ մաս հանվելու էր Հայաստանից Հայ և ռուս առևտրականները իրավունք էին ստանում համապատասխան մաքս վճարելով ազատորեն առևտուր անել երկու երկրներում Նախա

գծում հոդվածներ կային նաև իրավաբանական ու կրոնադավանաբանական խնդիրների վերաբերյալ պարտքերի վճարման մասին և այլն

Այսպիսով հայ–ռուսական դաշնադրության Շ Շահամիրյանի նախագծով Հայաստանը դառնալու էր պառլամենտական կարգերով առաջնորդվող բուրժուական հանրապետություն Ի տարբերություն «Հյուսիսային ծրագրի որի համաձայն Հայաստանը որոշակի վասալական կախման մեջ էր գտնվելու Ռուսաստանից «Հարավային ծրագրի» համաձայն Հայաստանի կախվածությունը Ռուսաստանից լինելու էր աննշան ու կրելու էր ձևական բնույթ Անշուշտ XVIII դարի վերջերի պատմական պայմաններում Հ Արղության–Երկայնաբազուկի ծրագիրն ավելի ռեալ էր և կարող էր ընդունելի լինել ճորտատիրական–միապետական Ռուսաստանի համար Իսկ Շ Շահամիրյանի ծրագիրը թեև առաջադիմական էր սակայն ուտոպիական էր կտրված իրականությունից և փաստորեն մնում էր որպես գեղեցիկ երազանք

Հայ–ռուսական դաշնագրի այս երկու նախագծերն էլ ներկայացվեցին ցարական արքունիք Ռուսական կառավարությունը որ նախապատրաստվում էր արշավելու դեպի հարավ ծավալվելու դեպի Անդրկովկաս անշուշտ որոշակիորեն հետաքրքրվեց այս ծրագրերով, ուստի շարունակեց անորոշ խոստումներ տալ հայերին և ոչ ավելին Կայսրությունը չէր կարող պայմանագիր կնքել դեռևս գոյություն չունեցող պետության հետ Ռուս մի բարձրաստիճան պաշտոնյա Հ Արղության–Երկայնաբազուկին անկեղծորեն ասել է Թագավորները կարող են թագավորների հետ դաշինք կնքել, ո՞վ է Ձեր ազգի թագավորը որ համարձակվում եք դաշինք խնդրել Այս բոլորը ցույց է տալիս թե հայ գործիչների կեցվածքը որքան ռոմանտիկ էր ու հուզական Եթե հայկական կողմն իր եռանդն ու միջոցները կենտրոնացնում էր խնդրի հոգեբանական բարոյական հարցադրումների վրա ապա ռուսական կողմը հաշվենկատ էր սառնարյուն և առաջնորդվում էր ստեղծված ռեալ իրավիճակով

Այսպիսով հայ ազատագրական շարժումը չհասած իր մեծ երազանքին փակում է XVIII դարը XIX դարի սկզբներին այդ երազանքը փոխարինվեց Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի հետ միանալու ռեալ իրողությամբ

գ Հայաստանի ինքնավարության նախագիծը (1827 թ)

XIX դարի սկզբներին բախտորոշ իրադարձություններ տեղի ունեցան Անդրկովկասի ժողովուրդների կյանքում Ռուսաց կայսր Ալեքսանդր I–ի 1801 թ սեպտեմբերի 12–ի մանիֆեստով Արևելյան Վրաստանը միացավ Ռուսաստանին Վրաստանի հետ միասին Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան նաև հայկական մի քանի շրջաններ Լոռի–Փամբակը Ղազախը Շամշադինը Սրանով սկսվեց Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստա

նին միացման գործընթացը Դա առաջին քայլն էր Երկրորդ քայլը 1813 թ հոկտեմբերի 12–ին Արցախի Գյուլիստան ավանում Ռուսաստանի և Պարս կաստանի միջև կնքված հաշտության պայմանագիրն էր Դրա համաձայն Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան Արևելյան Հայաստանի հետևյալ շրջանները՝ Արցախը Զանգեզուրը Կապանը Մեղրին Գանձակը Իջևանը Շիրակը Երրորդ քայլը Արևելյան Հայաստանի մնացած շրջանների Երևանի և Նախիջևանի խանությունների ու Օրդուբադի գավառի միացումն էր Ռուսաստանին Դա տեղի ունեցավ 1828 թ փետրվարի 10–ին Ռուսաստանի և Պարս կաստանի միջև կնքված Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրի համաձայն Սրանով ավարտվեց Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման գործընթացը

Այսպիսով Ռուսաստանը երեք փուլով նվաճեց Արևելյան Հայաստանի տարածքը և այն մտցրեց իր կազմի մեջ Արևելյան Հայաստանում հաստատվեց ցարական Ռուսաստանի տիրապետությունը իր բոլոր հետևանքներով

Անշուշտ հայ ազատագրական շարժման բազում սերունդներ որ երազել ու պայքարել էին Հայաստանի ազատագրության համար նման ելք չէին կանխատեսել: Նրանց երազանքն էր որևէ հզոր տերության օժանդակությամբ ու հովանավորությամբ Հայաստանի պետական անկախության վերականգնումը Ավելի քան հարյուր տարի Հայաստանի ազատարարի դերը վերապահվում էր Ռուսաստանին Ազատագրական շարժման գործիչները համոզված էին որ Ռուսաստանն, ի վերջո կենսագործելու էր իրենց մեծ երազանքը Սակայն իրականում Ռուսաստանը չուներ և չէր էլ կարող ունենալ ազատագրական որևէ միտում· Հայերի նկատմամբ նրա վարած արտակարգ մեղմ և սիրալիր քաղաքականությունը միայն սիրաշահելու նպատակ էր հետապնդում և ուրիշ ոչինչ Իսկ երբ ի վերջո, եկավ Արևելյան Հայաստանն ազատագրելու այնքան ցանկալի պահը ռուսական կառավարությունն այն ուղղակի մտցրեց կայսրության կազմի մեջ ինչպես մինչ այդ մտցրել էր Լեհաստանը Վրաստանը Ֆինլանդիան և այլն

XIX դարի սկզբների ռուս–պարսկական և ռուս–թուրքական պատերազմների ռազմական հիմնական գործողություններն ընթանում էին Արևելյան Հայաստանի տարածքում Բնականաբար հայ ժողովուրդը մեծ հույսեր էր կապում ռուսական զորքերի այս արշավանքների հետ և ըստ ամենայնի օգնում էր նրանց Բազմաթիվ հայեր նյութական ու զորական օժանդակություն էին ցույց տալիս ռուսական բանակին շատերն էլ մասնակցում էին ռազմական գործողություններին մտնում կամավորական ջոկատների մեջ Բացի այդ ռուսական բանակում ծառայում էին բազմաթիվ հայ գեներալներ, սպաներ և զինվորներ Իրենց հայրենիքի ճակատագիրն էր որոշվում և հայերը չէին կա

որոշ կողմնակի դիտողի դերում լինել Նրանք կռվում էին ոչ թե Հայաստանում ռուսական տիրապետության հաստատման այլ Հայաստանը պարսկա–թուրքական դաժան տիրապետություններից ազատագրելու համար

Այժմ, երբ Հայաստանի մի մասն ազատագրվել էր պարսկական տիրապետությունից և միացել Ռուսաստանին հայ ազատագրական շարժման նոր սերնդի ներկայացուցիչներին (Ներսես արքեպ Աշտարակեցի Հարություն Ա լամդարյան և ուրիշներ) չափազանց հետաքրքրում էր հայրենիքի ապագա կացության հարցը Այն հուզում էր նաև Մոսկվայի և Ս Պետերբուրգի շատ նշանավոր հայերի

Երևանի և Նախիջևանի խանությունների գրավումից անմիջապես հետո այսինքն 1827 թ վերջերին մի խումբ բարձրաստիճան հայ երիտասարդ գործիչներ իսկական պետական խորհրդական արքունի սենեկապետ (կամերգեր) Խաչատուր Լազարյանը (1789–1871) իսկական պետական խորհրդական Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության բարձրաստիճան պաշտոնյա Ալեքսանդր Խուդաբաշյանը (1780–1868) և իշխան Կոստանդին Արղության–Երկայնաբազուկը Մ Պետերբուրգում կազմում են Հայաստանի ինքնավարության մի նախագիծ Այդ նախագծի ստեղծման հանգամանքների և մեզ հետաքրքրող հարցերի մասին գաղափար են տալիս Խ Լազարյանին ուղղված Կ Արղության–Երկայնաբազուկի նամակի հետևյալ տողերը. «Ներկա ռազմական կոմպանիան մոտենում է իր ավարտին և վաղուց ցանկացածը (այսինքն Հայաստանի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից) այժմ կատարվում է Շատ կարևոր է թե կառավարությունը ինչպիսի ուղղություն կտա Հյուսիսային Հայաստանին Լավ կլիներ եթե Երևանը մնար ռուսահայերի ձեռքում» Նրանք ռուսական կառավարության առաջարկով արքունիք են ներկայացնում պատմական զանազան տեղեկանքներ հին հայկական թագավորությունների զինանշանների եկեղեցու և պետության փոխհարաբերությունների մասին կատարել հայոց կանոնագրքերի առանձին հատվածների ռուսերեն թարգմանություններ և այլն: 1827 թ դեկտեմբերին կոմս Ա Խ Բենկենդորֆի միջոցով Հայաստանի ինքնավարության նախագիծը ներկայացվում է Նիկոլայ I–ին

Նախագծի համաձայն՝ Ռուսաստանին ենթակա Հայաստանի տարածքում պետք է ստեղծվեր ինքնավար Հայոց թագավորություն Հայկական այդ թագավորության կազմում ընդգրկվելու էին Նախիջևանի Արարատյան դաշտի Երևանի Ղարաբաղի Շաքիի, Շամախու Շիրակի և Լոռու շրջանները Նախագծի հեղինակներն առաջարկում էին վերանորոգված Հայկական թագավորության անվանումը մտցնել թագավոր–կայսրի տիտղոսների շարքը «Թագավոր–կայսրը Պարսկաստանի հետ կնքվող հաշտության պայմանագրի հետևանքով պետք է իր բարձրագույն տիտղոսին միացնի նաև Հայաստանի

թագավոր անունը ի նշան դեպի հայ ժողովրդի քաջագործություններն ունեցած իր բարյացակամության — ասված է նախագծում. Հայկական թագավորի տիտղոսի ընդունումը որը ըստ նախագծի հեղինակների հավասարազոր էր հին Հայաստանի թագավորության վերածննդին ուժեղ ազդեցություն կգործեր Թուրքիայում Պարսկաստանում ինչպես և անբողջ Ասիայում և Հյուսիսային Աֆրիկայում բնակվող հայերի վրա Այս բարի լուրը կոգևորեր ամբողջ հայ ժողովրդին առանձնապես Թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետության տակ ապրողներին զանգվածորեն ներգաղթելու Ռուսաստան հատկապես նորանվաճ մարզերը Փաստորեն նախագծի հեղինակները դնում էին իրենց պատսական հայրենիքում հայերի համախմբման ազգահավաքության հարցը որը կարող էր հիմք հանդիսանալ հայկական պետականության կերտման համար Առանց հայ ազգաբնակչության առկայության դա իրականություն դառնալ չէր կարող չէ որ հայերը կազմում էին նորանվաճ հայկական երկրամասի բնակչության ընդամենը մեկ երրորդ մասը Հայ բնակչության ներգաղթ կազմակերպելով Հայկական ինքնավար թագավորությունը ներկա և ապագա ժամանակներում կարող էր «հարուստ պտուղներ տալ», քանզի հեռու և մոտիկ երկրներից հայ ժողովուրդը կհավաքվեր «Հայաստանի թագավորի բարեգործ գայիսոնի հզորագույն հովանու ներքո»՝ հազարավոր ընտանիքներով և իր ողջ ունեցվածքով

Նախագծում լայնորեն խոսվում էր նաև Հայաստանի ներքին կառավարման ու բարեկարգման զինված ուժերի և սահմանների պաշտպանության հարցերի մասին. Այսպես ըստ նախագծի Հայաստանը պետք է օժտված լիներ ինքնավարական իրավունքներով: Հայկական բոլոր բնակավայրերն ստանալու էին ներքին ինքնավարություն Դատական հարկերի գանձման ու բաշխման հարցերը հայերը տնօրինելու էին ինքնուրույնարար նրանք կարողանին ազատորեն զբաղվել առևտրով արդյունաբերությամբ և այլն

Ներքին հարցերում հայերը զերծ էին մնալու ռուսական իշխանությունների միջամտությունից Դրվում էր նաև հայոց եկեղեցու իրավունքների անձեռնմխելիության հարցը որպեսզի Ամենայն Հայոց ծայրագույն պատրիարքի հնամենի սրբազան իրավունքները մնան անխախտ Եվ մեկընդմիշտ արգելվի տեղական քաղաքացիական և զինվորական իշխանություններին միջամտելու եկեղեցական ու հոգևոր գործերին քանի որ դրանք միշտ էլ անմիջականորեն պատկանել են հոգևոր բարձրագույն իշխանության իրավասություններին»

Հայաստանի ներքին պաշտպանության նպատակների համար կամավորական սկզբունքներով կազմակերպվելու էր հայկական հատուկ գվարդիա (էսկադրոն) «Նկատի ունենալով որ Ռուսաստանի հարավային սահմանները Պարսկաստանից ձեռք բերված մարզերի հաշվին ընդարձակվում են և պա

հանջվում է նշանակալից պաշտպանություն իսկ ռուս զինվորները կլիմային անսովոր լինելով հիվանդանում են և մեծ թվով մահանում, ուստի օգտակար է հայ բնակիչներից ըստ ցանկության կազմակերպել ներքին սահմանային պահակություն կամ աշխարհազոր։ Նախագծի հեղինակների համոզմամբ Ռուսաստանին անցած շրջանների սահմանների պաշտպանությունն առանց տատանվելու կարելի էր վստահել հայերին որոնք վաղուց ի վեր հավատարիմ են ռուսական գահին «Պետրոս I–ի և Եկատերինա II–ի դարը բավական է հայերի հավատարմությունը ցույց տալու համար»։ Առաջարկվում էր նաև կամավորներից կազմել ընտիր մարտիկներից բաղկացած գվարդիական զորամասեր կամ էսկադրոն Հրամանատարներ նշանակվելու էին անվանի հայերից իսկ Հայկական գվարդիայի մեջ մտնող սպաները և զինվորները պետք է ազատ լինեին ճնշումներից և արտոնություններ վայելեին Որքան քիչ լինի ճնշումը որքան ազատ լինի ծառայությունը որքան շատ լինեն արտոնությունները այնքան ավելի կաճի ծառայել ցանկացողների թիվը» Նախագծի 14–րդ հոդվածով նախատեսվում էր Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում և Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում ազնվական և մյուս դասերին պատկանող լավագույն երիտասարդներից կրթված կադրեր պատրաստել զինվորական և քաղաքացիական ծառայությունների համար Հայաստանի կառավարման գործում լայն իրավունքներ էին ստանում հայ հոգևորականները

Նախագծում առանձնակի ուշադրություն է դարձվել նաև հայ բնակչության իրավունքներին ու պարտականություններին. «Որպեսզի բնակիչներից յուրաքանչյուրի իրավունքներն ու պարտականությունները միշտ պաշտպանված լինեն արդարությամբ ու օրենքներով Որպեսզի դատավարությունը և գործի քննությունը կատարվեն առանց երկարաձգումների»։ Նախագծի հեղինակները ցուցաբերում են առաջադիմական անգամ խիստ համարձակ դիրքորոշում երբ խոսք է գնում ճորտատիրական կարգերի մասին Նրանք առաջարկում էին ապագա Հայկական ինքնավար թագավորությունում մեղմել այդ կարգերը և կամ ընդհանրապես վերացնել, քանզի ճորտատիրական իրավունքի գոյությունից և դրությունից բազմաթիվ չարագործություններ են ծագում ուստի անհրաժեշտ է սահմանափակել կամ ոչնչացնել ճորտական իրավունքը Ակնբախ է որ իրենց այս հակաճորտատիրական առաջարկությամբ նախագծի հեղինակները համարձակվում էին քննադատել կայսրությունում տիրապետող կարգերը Դրանով նրանք դասվում են Ռուսաստանի այն լավագույն զավակների շարքին, որոնք գործով և խոսքով պայքարում էին հանուն երկրի խայտառակությունը հանդիսացող՝ այդ կարգերի վերացմանը

Նախագծի այլ մանրամասներ հայտնի չեն Մի բան հստակ է որ Նիկոլայ I–ը ծանոթացել է սույն փաստաթղթին և մերժել այն Եվ դա շատ բնական էր Ռուսական ցարիզմը որ գրավել էր Արևելյան Հայաստանը և դուրս եկել Արաքսի ափերն ու Արարատի ստորոտը կարող էր այլևս լուրջ ուշադրություն չդարձնել հայկական գործերի և հայերի առաջարկությունների ու խնդրագրերի վրա· Հայերը կատարել էին իրենց դերը և ինչպես իրենք այնպես էլ նրանց նախագծերն այլևս հետաքրքրություն չէին ներկայացնում. Հայ ազատագրական միտքը որ դարեր շարունակ երազել էր հայկական պետականության վերականգնման մասին այժմ հուսալքված կանգնած էր կատարված իրողության առջև Թեև Արևելյան Հայաստանում խորտակվել էր պարսկական տիրապետությունը սակայն այն փոխարինվել էր ոչ թե Հայկական թագավորության և անգամ Հայկական ինքնավարության առկայությամբ այլ նոր՝ ռուսական տիրապետությամբ Հայ ազատագրական շարժման գործիչների պատրանքների հատուցումը եղավ Նիկոլայ I–ի 1828 թ մարտի 21–ի հրամանագիրը ըստ որի նորանվաճ երկրամասը հորջորջվում էր «Հայկական մարզ» բազմանշանակ անունով ‹Համաձայն Պարսկաստանի հետ կնքված պայմանագրի հրամայում եմ Պարսկաստանից Ռուսաստանին միացված Երևանի և Նախիջևանի խանությունները այսուհետև բոլոր գործերում անվանել Հայկական մարզ և այն ներմուծել մեր տիտղոսի մեջ» Անշուշտ Հայկական մարզը ոչ Հայկական թագավորություն էր և ոչ էլ ինքնավար Հայաստան այլ Ռուսական կայսրության սովորական վարչական միավոր որի անվանումը խաբուսիկ պատրանքներ էր ծնում հայ ազատագրական շրջաններում. Հիմնելով Հայկական մարզը, ցարական կառավարությունը այն տպավորությունն էր ստեղծում թե իբր ընդառաջել է հայերի ձգտումներին Սակայն այդ պատրանքները շատ շուտով հօդս ցնդեցին Իրականում դա մի ցուցանակ էր, որի հետևում ցարիզմը ձեռնամուխ եղավ իր սովորական գաղութային քաղաքականությանը Կառավարությունն անմիջապես և անթաքույց մի կողմ դնելով հայերին սիրաշահելու քաղաքականությունը և բացահայտորեն արհամարհելով նրանց ազգային երազանքներն ու ոգորումները նորանվաճ վայրերում սկսեց վարել այնպիսի սանձարձակ դաժան քաղաքականություն որ անգամ «Հայ պատրիոտներից» մեկը Խ Լազարյանը, չկարողանալով զսպել իր զայրույթը 1829 թ սեպտեմբերի 27–ին Բենկենդորֆին ուղղված գաղտնի զեկուցագրում դառնորեն շեշտում է ‹Բարեկեցության փոխարեն օրենքների պաշտպանության փոխարեն որին բոլոր հայերը սպասում էին իբրև փոխհատուցումն ծառայությունների և զոհաբերությունների ըստ լուրերի հայ ժողովուրդն ամենուր

հանդիպում է ճնշումների ու հալածանքների, որից նույնիսկ բարձրաստիճան հոգևորականությունը և հատկապես Ս Էջմիածինը չեն խուսափում Բոլոր նման անկարգություններն սպառնում են Հայաստանի քայքայմանը և անգամ դժբախտությանը»՝ Ի լրումն այս ամենի շուտով կառավարությունը փոխեց նաև «Հայկական մարզի» ցուցանակը և կազմակերպեց Երևանի նահանգը որով վերջնականապես գերեզմանվեց ինքնավար Հայաստանի վերջին պատրանքը

Ահա այսպիսի արդյունք ունեցավ 400 ամյա հայ ազատագրական պայքարը Ամեն ինչ դարձյալ թողնվում էր պապագային XIX դարի երկրորդ կեսին հայ ազատագրական շարժումը որդեգրում է նոր ուղեգիծ և նոր մարտավարություն

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ 60–80-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1 ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐԻ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

XIX դարի 2–րդ կեսը հայ ժողովրդի մղած դարավոր ազատագրական պայքարի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունի. Այս շրջանում էր որ սկզբնավորվեց և ողջ ուժգնությամբ պայթեց մեր ժողովրդի պայքարի բարձրագույն ձևը՝ հայկական հեղափոխությունը Անտանելի պայմանների մեջ գտնվող ոչնչացման դատապարտված արևմտահայությունը XIX դարի 90 ական թվականներին դիմեց զինված պայքարի նպատակ ունենալով ոչ միայն պահպանելու ֆիզիկական գոյությունը այլև որոշակի պայմաններ ապահովելու ապագա անկախ պետականության կառուցման համար. Դրանով իսկ հայկական հեղափոխության պատմության ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն պատմական այլև խիստ արդիական քաղաքական նշանակություն Ներկա ժամանակաշրջանում երբ հայ ժողովրդի առջև կրկին ծառացել են գոյապահպան նշանակության հիմնահարցեր XIX դարի վերջի ազատամարտի պատմական փորձի օգտագործումը թույլ տրված սխալների վրիպումների նաև նվաճումների քննական վերլուծությունը մեծ կարևորություն է ներկայացնում հայության համար

Ընդ որում լուրջ ուսումնասիրության են կարոտ հատկապես հայկական հեղափոխության սկզբնավորման շրջանի նրա ակունքների հետ առնչվող հարցերը

Ի՞նչ էր ի վերջո հայ ժողովրդի զինված պայքարը դրսից (Եվրոպայից Ռուսաստանից) ներմուծված ինչ–որ շարժու՞մ որը քաղաքական նպատակներով արտահանվեց հանգիստ և խաղաղ կյանքով ապրող արևմտահայ ժողովրդի մեջ առավել բարվոք պայմաններում գտնվող ռուսահայության Մեծ Հայաստան ստեղծելու ձգտումների արդյո՞ւնք թե՞ օսմանահպատակ հայության մղած ազատագրական պատերազմ

XIX դարի 60–80–ական թվականներին էր որ վճռական փոփոխություններ տեղի ունեցան և արևմտահայ և արևելահայ ազատագրական պայքարի գա-

դափարախոսության մեջ Այն լուսավորչականությունից վստահաբար քայլ կատարեց դեպի զինված պայքարի անհրաժեշտության գիտակցումն ու քարոզչությունը Գաղափարախոսության նման զարգացումը խիստ օրինաչափ էր և կապված էր նախ և առաջ արևմտահայության քաղաքական դրության հետ Օսմանյան պետության թանզիմաթյան շրջանը 1870–1880–ական թվականներին սպառել էր իրեն Այն չէր կարողացել և ի վիճակի էլ չէր լուծելու կայսրության հիմնահարցը ազգային խնդիրը Ավելի ու ավելի էր ամրապնդվում օսմանյան բարեփոխիչների հակադիր քաղաքական հոսանքը, որը երկրի ապագան տեսնում էր մուսուլմանների միավորման և միատարր պետություն ստեղծելու մեջ Օսմանյան կայսրությունում պետական քաղաքականություն էր դառնում դեռևս իրենց հայրենիքներում գոյատևող քրիստոնեական անկլավների վերացման փորձը Նման պայմաններում հայ ժողովրդի առաջ ծառանում էր ծանր անհեռանկար դրության մեջ գտնվող արևմտահայության ազատագրման կամ գոյատևման բնականոն պայմանների ապահովման խնդիրը Ղրիմի պատերազմում Արևելյան հարցի վերաբացումը Փարիզյան համաժողովի 9–րդ հոդվածը նոր դարագլուխ էին նշանավորում Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրական պայքարի պատմության մեջ Արևմտյան Հայաստանում Կիլիկիայում կայսրության հայաշատ կենտրոններում ինչպես նաև հայության այլահպատակ հատվածներում սկսվում են ազատագրական պայքարի հնարավոր ուղիների տենդագին որոնումներ Առաջանում են բոլոր նախապայմանները հայ ազգային կուսակցությունների առաջացման և հայկական հեղափոխության ծավալման համար Եվ այստեղ հստակորեն դրսևորվում էր հարցի ընկալման տարբերությունը հայության երկու հատվածների կողմից

Արևմտահայ ազատագրական պայքարը ընթանում էր առավել սթափ իրատեսական հունով ելակետ ընդունելով նվազագույն կորուստների գնով զիջումների հասնելու քաղաքականությունը Ելնելով այն հանգամանքից որ 1830–1860–ական թվականների ընթացքում Օսմանյան կայսրությունն ապրում էր իր թանզիմաթյան շրջանը և պետությունը զբաղված էր գլխավորապես Բալկանյան հիմնահարցի լուծմամբ արևմտահայ ազատագրական շարժման գաղափարախոսությունը ևս որդեգրեց «լուսավորչական» պայքարի մարտավարությանը Հիմնական նպատակն էր խաղաղ ճանապարհով հասնել արևմտահայության մշակութային–ազգային ինքնավարությանը և ապահովել ժողովրդի անվտանգությունը Շարժման գլուխ էր անցել առաջադեմ հոգևորականությունն ու եվրոպական կրթություն ստացած նոր սերունդը Սկսվում է երկարատև խաղաղ պայքարը ազգային սահմանադրության հաստատման համար

Արևմտահայության համար այս տասնամյակները նախ և առաջ քաղաքական պայքարի դպրոց հանդիսացան: Այստեղ էր որ ձևավորվեց և կոփվեց ազգային գործիչների ապագա հեղափոխականների ջոկատը Շարժումը ընդգծվում էր իր խիստ լիբերալիզմով: Պայքարի ընթացքում կիրառվում էին խաղաղ ցույցեր գործադուլներ խնդրագրերի հանձնում, դեմոկրատական դիմակայության այլ ձևեր Հսկայական էր հայ ուսանողության դերը, որն իր հետ Կ Պոլիս բերեց ոչ միայն իր գիտելիքներն ու եվրոպական մշակույթը այլ որ ամենակարևորն է եվրոպական հեղափոխությունների շունչը Բազմաթիվ ուսանողներ անձամբ մասնակցել էին 1830 և 1848 թվականների ֆրանսիական հեղափոխություններին Հայրենիք վերադառնալով նրանք հայ իրականության մեջ դարձան ազատության հավասարության եղբայրության գաղափարների առաջին մուսետիկները Հիմնականում նրանց ջանքերով էր որ արևմտահայության կյանքում սկսվեց մշակութային հեղափոխությունը Ստեղծվեց ազգային, մշակութային կրթական ամբողջական համակարգ բացվեցին Սկյութարի, Նուբար–Շահնազարյան Կեդրոնական Պերպերյան վարժարանները Կ Պոլսում, Սանասարյան վարժարանը՝ Կարինում, դպրոցներ հոգևոր ճեմարաններ՝ Վանում Վարագում, Տարոնում, Արմաշում և այլուր Նշված կրթօջախները դարձան արևմտահայության քաղաքական ազգային զարթոնքի դարբնոցներ այստեղ ձևավորվեց գավառահայ հեղափոխական սերունդը Այս շրջանում էր, որ արևմտահայ ազատագրական շարժման ղեկավարները սկսեցին զգուշորեն, աստիճանաբար քայլ կատարել դեպի առավել արմատական պայքարի անցնելու ուղին

Թուրքական իշխանությունների արևմտահայության հանդեպ որդեգրած հանդուրժողական քաղաքականությունը հնարավորություն էր տալիս 1860–ական թվականներին շարժումը զարգացնելու աստիճանական փոքր նվաճումների ճանապարհով Այդ ուղու առաջին անարյուն հաղթանակը սուլթանի կողմից ազգային սահմանադրության ճանաչումն էր Սուլթանական կառավարությունը իր ողջ ուժերը կենտրոնացրած լինելով Բալկաններում պարզապես խուսափում էր արևելյան շրջաններում նոր խնդիր ստեղծելուց և ձգտում էր որոշակի զիջումների միջոցով երկարաձգել Հայկական հարցի վերաբացումը

Այնուհանդերձ հայության ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքը Կ Պոլսի համայնքի համառ և հետևողական պայքարը մեծ անհանգստություն էր առաջացնում կառավարական շրջաններում Վստահորեն կարելի է ասել որ արդեն այս տարիներից պետության հեռանկարային քաղաքականությունը մշակող գործիչները հաշվի էին առնում հայկական հեղափոխության առաջացման հեռանկարը Ուժ չունենալով լայնածավալ պայքար սկսել արևել

քում թուրքական պետությունը փորձում էր ըստ հնարավորին կասեցնել արևմտահայության համախմբման գործընթացը արգելակել տնտեսության զարգացումը· Քանի որ 1860–70–ականներին բացառվում էր հայ ժողովրդի կոտորածների կազմակերպումը (կառավարությունը զբաղված էր բուլղարական հարցով) Բ Դուռը փորձում էր արևմտահայությանը թուլացնել մասնակի հարվածների, շրջանային նշանակության մուսուլմանական ներգաղթերի և որ ամենակարևորն է հայ–քրդական հարաբերությունները վատթարացնող գործողություններով Արդեն Ֆուադ փաշայի հայտնի քաղաքական կտակում հստակորեն նշվում էր որ հարկավոր է Անատոլիայում ուժեղացնել քրդական տարրը նրանց հայերին հակադրելու և հավասարակշռություն պահպանելու նպատակով

Նման քաղաքականության արդյունք էին և Զեյթունի 1862 թ իրադարձությունները որոնք դուրս գալով տեղական հակամարտության աստիճանից նոր փուլ նշանավորեցին հայության բազմադարյան ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: Քաջ գիտակցելով զեյթունցի ազատ լեռնականների վարակիչ ազդեցությունը համայն հայության վրա սուլթանական կառավարությունը տասնյակ տարիների ընթացքում համառորեն փորձում էր ոչնչացնել վերջիններիս կիսանկախությունը և փոխել շրջանի ժողովրդագրական կազմը Գավառակի որոշ հողեր մուսուլմաններով բնակեցնելու փորձն էր որ ի վերջո ոտքի հանեց քաջարի զեյթունցիներին պատերազմի Արծվաբույնի հաջող դիմադրությունը հսկայական նշանակություն ունեցավ համայն հայության համար Զեյթունը նախանշում էր հայոց ազատամարտի նոր ճանապարհը Երկարատև ընդմիջումից հետո հայը կրկին հավատում էր սեփական ուժով ազատագրվելու հնարավորությանը: Արևմտահայ ազատագրական շարժման համար Զեյթունը խորհրդանշում էր ինչպես հայ ժողովրդի դիմադրական ոգու վերածնության հնարավորությունը այնպես էլ որևէ եվրոպական տերության միջամտության դարավոր երազանքի իրականացումը Զեյթունի խնդրում Ֆրանսիայի ակտիվ դիրքորոշումը կրկին Կիլիկիայում հայկական պետականության վերականգնման հույսեր էր ներշնչում Սակայն խզումը պայքարի լիբերալ մեթոդներից անմիջապես չիրականացավ

Զեյթունից հետո երկու տասնամյակ էր հարկավոր արևմտահայությանը նրան վերջնականապես պայքարի զինված ուղի մղելու համար· Զարգացման այս ճանապարհին առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում մասոնական շարժման տարածումը Կիլիկիայում Կ Պոլսում Զմյուռնիայում հայաշատ մյուս կենտրոններում Հայկական առաջին այդպիսի կազմակերպությունը «Սեր» միությունը ստեղծվել էր Կիլիկիայում դեռևս 1851 թվականին· Անվանապես լինելով հոգևոր միություն իրականում այն իր առաջ դրել էր

բավականին հստակ քաղաքական խնդիրներ «Սեր» միությունը որպես կազ մակերպված մասոնական օթյակ հանդես եկավ Կ Պոլսում 1866 թվականի մայիսի 7–ին Հիմնադիրները քաղաքի հայության ականավոր ներկայացու-ցիչներն էին Սերովբե Ազնավուր Սրապիոն Հեքիմյան Սերովբե Թագվորյան Միքայել Ալիշան Մատթեոս Մամուրյան Հարություն Սվաճյան: «Սեր» օթյակն իր առաջ խնդիր էր դրել հասնել բոլոր հայերի եղբայրությանն ու միությանը անկախ հավատի հայացքների տնտեսական և քաղաքական դրության տար բերություններին Կոչ էր արվում միավորել Կ Պոլսի կենտրոնական քաղաք-ների հայության և գավառահայության ուժերը ազգային նպատակներն իրա-գործելու համար: Միավորման համախմբման և աստիճանաբար հզորանալու գաղափարներն էին որ մասոնական շարժման միջոցով ներմուծվեցին հայոց ազատագրական գաղափարախոսության մեջ և իրենց ազդեցությունը թողե ցին ինչպես Պաշտպան հայրենյացի» այնպես էլ արմենականության վրա Հետաքրքիր է նաև այն որ «Սեր» օթյակը շուտով պաշտոնապես ճանաչվեց Ֆրանսիայի «Արևելյան մեծ օթյակի» կողմից և վայելում էր վերջինիս հեղինա կավոր պաշտպանությունը· Կարճ ժամանակահատվածում արևմտահայ իրա կանության մեջ երևան եկան և այլ մասոնական կազմակերպություններ ո րոնք մեծ աշխատանք ծավալեցին հայությանը համախմբելու նրա մեջ սեփա կան ուժերի հանդեպ վստահություն ներշնչելու ուղղությամբ Ըստ էության հայկական մասոնիզմը դարձավ այն օղակներից մեկը որի միջոցով գաղա փարախոսությունն անցում կատարեց դեպի զինված պայքարի ուղին

Այդ տարիներին արևմտահայ ազատագրական շարժման վրա խոր հետք թողեց բալկանյան և իտալական հեղափոխությունների օրինակը ինչպես նաև Ռուսաստանի հայության ակտիվ դիրքորոշումը· Գտնվելով ռուսական նարոդ-նիկության ազդեցության ներքո ռուսահայության ղեկավարությունն իրենց ձեռքը վերցրած գործիչները փորձեցին տեղափոխել վերջիններիս գաղա փարները Օսմանյան կայսրություն՝ նրանց տալով ազգային–ազատագրական պայքարի բնույթ Այս ամենը ինչպես նաև 1856 թ թանզիմաթյան բարեփոխու-թյունների հետ կապված սին հույսերի տապալումը արևմտահայ ուսանողու-թյան ու երիտասարդության առավել արմատական տրամադրված մասին ստիպեցին ծավալել ակտիվ գործունեություն

2 ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արդեն 1870–ական թվականների սկզբներից Արևմտյան Հայաստանում սկ սում են ձևավորվել գաղտնի հեղափոխական խմբակներ ու կազմակերպու թյուններ որոնք ձեռնամուխ են լինում հեղափոխական քարոզչական գործու

նեության Արևմտահայ ազատագրական մտքի միջնաբերդը դարձել էր Վասպուրականը Այստեղ էին իրենց բեղմնավոր գործունեությունը ծավալել Խրիմյան Հայրիկն ու Գարեգին Սրվանձտյանցը այստեղ էր հրատարակվում Արծիվ Վասպուրականի» թերթը Վան քաղաքն առանձնանում էր նպաստավոր աշխարհագրական և էթնիկական պայմաններով քանի որ Վասպուրականը սահմանակից էր Պարսկաստանին ու Ռուսաստանին և հայ բնակչությունը մեծամասնություն էր կազմում այստեղ

1872 թվականի մարտի 3–ին Վան քաղաքի 46 բնակիչներ հիմնադրեցին մի կազմակերպություն նպատակ ունենալով նախաձեռնել ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը և պայքարել հանուն ազատության Կազմակերպությունը ստացավ «Միություն ի փրկություն անվանումը Արդեն առաջին կոչերից մեկում «Միությունը» նշում էր որ պղծվում են հայոց եկեղեցիները բռնաբարվում են կանայք ու աղջիկներ և որ նման պայմաններում անհրաժեշտ է փրկության ելք գտնել Փրկության ճանապարհին առաջին քայլը ըստ «Միության» ղեկավարների միավորվելն էր (այստեղից էլ կազմակերպության անվանումը) Ինչ վերաբերում է Հայաստանի ազատագրման ծրագրերին ապա դրանք խիստ հեղհեղուկ և մշուշապատ էին Հավատարիմ դարավոր ավանդներին «Միության› հիմնադիրները մեծ հույսեր էին կապում օտարների աջակցության հետ Պահպանվել է նամակագրությունը, որ նրանք սկսել էին ռուսական իշխանությունների հետ վերջիններիս միջամտությունը և հովանավորությունը ստանալու համար Մասնավորապես որպես առաջին քայլ խնդրվում էր ռուսական հյուպատոս նշանակել Վան քաղաքի համար Նման խնդրով ‹Միությունը» նույնիսկ երկու պատվիրակ է գործուղում Ռուսաստան Հակոբ Գալոյանին և Նշան Շիրվանյանին Միությունը կապեր է հաստատում նաև Ալեքսանդրապոլի «Բարենպատակ ընկերության› և Հայրենյաց սիրո գրասենյակի» հետ Ինչ վերաբերում է կազմակերպության կառուցվածքին ապա այն նույնպես հստակ չէր Ստեղծվելով Վանում Միություն ի փրկությունը› շուտով իր մասնաճյուղերն է հաստատում Վասպուրականի Անգղ Բերդ Խորենց Հնձան Նոր գյուղ և այլ բնակավայրերում Միության նշանաբանն էր Մահ կամ ազատություն» կոչը Կազմակերպությանն անդամակցում էին հասարակության ամենատարբեր խավերի ներկայացուցիչներ

1878 թվականը որոշակի փոփոխություններ բերեց արևմտահայ ազատագրական շարժման գաղափարախոսության մեջ Ռուս–թուրքական պատերազմի արդյունքները և Բեռլինի կոնգրեսի 61–րդ հոդվածը վճռական նշանակություն ունեցան հայ–թուրքական հարաբերությունների համար Ռուսական աջակցությունից հերքական անգամ հուսախաբված արևմտահայ ժողովուրդը կրկին ստիպված էր պատասխան տալու պատերազմի ժամանակ ցուցաբե

ռած ռուսասիրության և կամավորական շարժման համար Թուրքական կառավարությունը Աբդուլ Համիդ II սուլթանի գլխավորությամբ ազատվելով բալկանյան «բեռից» հնարավորություն ունեցավ առավել վճռականորեն զբաղվելու Հայկական խնդրով: Հայ առավել սթափ ղեկավարների համար պարզ էր դառնում որ առաջիկայում օսմանյան կառավարությունն ինքը կփորձի արհեստական կերպով գրգռել Հայկական խնդիրը և արևելք տեղափոխել բալկանյան ջարդերի դարերով մշակված մեխանիզմը Սա է պատճառը որ Խրիմյան Հայրիկը Բեռլինից վերադառնալուց հետո սկսեց խոսել երկաթե շերեփի մասին Քաղաքներում և գյուղերում սկսեցին ձևավորվել առավել արմատական կազմակերպություններ որոնք փորձում էին ժողովրդին պատրաստել ապագա դիմադրության համար:

1878 թվականին Վանում հիմնադրվեց խիստ գաղտնի սկզբունքներով գործող հեղափոխական խմբակ Սև խաչ կազմակերպությունը Այն կազմված էր մի խումբ հայ երիտասարդներից որոնք իրենց առջև նպատակ էին դրել պաշտպանել անզեն հայրենակիցներին Նրանք ցանկանում էին հակադրվել թուրք–քրդական վայրագություններին և հայտարարում էին որ կազմակերպությունը կոչված է զինված կերպով պաշտպանելու հայ ժողովրդի իրավունքները Ներկայիս թուրք պատմաբանները փորձում են Սև խաչի մեջ հայկական ապստամբության հայկական տեռորիզմի դարաշրջանի սկիզբը տեսնել: Ք Գյուրունը Սև խաչը համարում էր ռասիստական կազմակերպություն ինչը պարզ է ոչ մի կապ չունի իրականության հետ Պարզապես առաջին անգամ հայը փորձում էր կազմակերպված ձևով ուժին հակադրել ուժը բռնությանը պատասխանել բռնությամբ Նման տրամադրությունները հատկապես լայն տարածում գտան 1880–ականներին երբ Հայկական հարցը սկսվեց լայնորեն շահարկվել եվրոպական դիվանագիտության կողմից երբ Մեծ Բրիտանիայում իշխանության գլուխ եկան լիբերալները Արևելքի քրիստոնյաների պաշտպանի Ռ Գլադստոնի գլխավորությամբ Վերջինիս խոսքերը փրկել Հայաստանը նշանակում է փրկել քաղաքակրթությունը դարձան արևմտահայության հույսի և ներշնչանքի նշանաբանը

Վանում սկզբնավորված արևմտահայ շարժումը աստիճանաբար տարածվեց դեպի հյուսիս Կարինում 1881 թ ձևավորվեց ամենաուժեղ կազմակերպություններից մեկը Պաշտպան հայրենյացը Գաղտնի հեղափոխական այդ կազմակերպությունը կրում էր երկրագործական ընկերություն պաշտոնական անունը Սկզբում նախատեսվում էր կազմակերպությունն անվանել Մասիս լեռների միություն», սակայն հետագայում ընտրվեց Պաշտպան հայրենյաց տարբերակը: Կազմակերպության ղեկավար օրգանը հեղափոխական շտաբն էր որ անվանվում էր Գլխավոր խորհուրդ (Գերագույն խորհուրդ)

Խորհրդի կազմում ընդգրկված էին Խ Կերեքցյանը Կ Նշկյանը Հ Իշղալա
ցյանը Հ Աստուրյանը, Ե Տուրսունյանը Ա Էթալիկյանը. Գլխավոր նպատա
կը հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպումն էր ուստի ա-
ռանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում հայ հեղափոխական ուժերի
միավորմանը 1881 թ աշնանը Կերեքցյանը գործուղվեց Վան ապա անցավ
Ռուսաստան Վանում նա հանդիպումներ ունեցավ Խրիմյան Հայրիկի Թիֆլի
սում Գրիգոր Արծրունու հետ Կովկասից զենք տեղափոխելու աշխատանքնե
րը կազմակերպելու համար 1881 թ նոյեմբերին և 1882 թ օգոստոսին Ռուսա-
հայաստան ուղևորվեց Կարապետ Նշկյանը Երկրորդ ճանապարհորդության
ժամանակ նորաստեղծ կազմակերպությունը հարյուրավոր համախոհներ և
անդամներ ձեռք բերեց Ապակենտրոն կառուցվածքը հնարավորություն էր
տալիս խմբերից մեկի ջախջախման դեպքում հարվածից դուրս բերելու Գլխա
վոր խորհուրդը և ապահովել «Պաշտպան հայրենյացի հետագա գործունեու
թյունը Կազմակերպության հիմքում դրված էր տասնապետության սկզբունքը
Տասնապետը իր տասնյակի ղեկավարն էր նա պատասխանատու էր հարյու
րապետի առաջ և ուներ տասնյակը զինելու հիմնական առաջադրանք. Կազ
մակերպության անդամները երդում էին տալիս երդմնագրերը պահվում էին
տասնապետների մոտ

Գերագույն խորհուրդը մտադիր էր հասնել հայ–քրդական հարաբերու
թյունների բարելավման և այնուհետև ձեռնարկել զինված ապստամբություն
Աշխարհազորային կամավորական խմբերը ըստ ծրագրի Հերցեգովինայի
հայդուկների օրինակով պետք է բարձրանային լեռները և սկսեին պարտիզա
նական կռիվներ

1882 թ նոյեմբերին Պաշտպան հայրենյացը պատահականորեն հայտ
նաբերվում է թուրքական ոստիկանության կողմից Սկսվում են զանգվածային
ձերբակալություններ Միայն Կարինում ձերբակալվեց 400 մարդ Կազմակեր
պության ջախջախումը կրկին շիկացրեց մթնոլորտը բարենորոգումների հար
ցի շուրջ ինչը ծայրաստիճան անցանկալի էր թուրքական կառավարության
համար Սա է պատճառը որ սկզբնական աղմուկից հետո քաղաքի իշխանու
թյունները փորձեցին խուսափել հարցի բարդացումից և երկարաձգումից

Ձերբակալվածների մեծամասնությունը երիտասարդներ էին ամենատա
րեցը Խ Կերեքցյանն էր 36 տարեկան Բանտում նրանք ենթարկվում էին խոշ
տանգումների բայց բացառությամբ մի քանիսի համարյա բոլորը պահում
էին նախնական պայմանավորվածությունը առիթ չտալով իշխանություննե
րին անցնելու զանգվածային հալածանքների 1883 թ տեղի ունեցավ դատա
վարություն Պետական մեղադրանքով անցնում էին 56 հայեր սակայն գործի
վերաքննությունից հետո 16 ը ազատվում են իսկ մնացած 40–ը դատա

պարտվում են 5 15 տարի ազատազրկման Խ Կերեքցյանը ստանում է 15 մյուսները՝ 5–13 տարվա բանտարգելության պատիժ:Դատավարությունը լայն արձագանք ստացավ հայկական շրջանակներում Ներման հարցով համառորեն սուլթանին էին դիմում Ներսես Վարժապետյան պատրիարքն ու Կարինի հայոց հոգևոր առաջնորդ Մ Օրմանյան եպիսկոպոսը Ամենուրեք հայությունն իր բացահայտ համակրանքն ու աջակցությունն էր ցուցաբերում Կարինի ազատամարտիկներին: Արդեն 1884 թվականի հունիսի 22–ին սուլթանը ստիպված էր ներում շնորհել բանտարկվածների մեծ մասին իսկ Կերեքցյանը Իշղալացյանը և Հ Աստուրյանը ազատ արձակվեցին 1886 թվականի սեպտեմբերին. «Պաշտպան հայրենյացի» դատավարությունը մեծ ազդեցություն գործեց հայության վրա Գոյություն ունենալով շուրջ մեկ տարի այն փաստորեն վերածվել հայ առաջին զանգվածային կազմակերպության Կարինից էր որ հայ ժողովուրդը լսեց սեփական ուժին ապավինելու և զինված պայքարի ելնելու հզոր կոչը: «Պաշտպան հայրենյացի» և մյուս արևմտահայ խմբակների և կազմակերպությունների հիմքի վրա էր որ ծնավորվեց հայ առաջին քաղաքական կազմակերպությունը Արմենական կուսակցությունը

Սակայն միայն արևմտահայությունը չէր որ 1860–80 ական թվականներին իր հայացքը դարձնում էր դեպի զինված ազատագրական պայքար Նույն միջոցին երբ ձևավորվում էին արևմտահայ առաջին խմբակները որոշակի աշխուժություն էր նկատվում նաև արևելահայ մտավորականության շրջանում Հայ ժողովուրդը բաժանված լինելով բռնապետությունների միջև հնարավորություն չուներ մշակելու միասնական զինված պայքարի տեսություն: Հայության երկու հատվածները ստիպված էին ապրել սոցիալ–քաղաքական և տնտեսական տարբեր համակարգերում ինչն իր հերթին որոշակի կնիք էր դնում և տարբերակում արևմտահայության ու արևելահայության ճակատագրերը

Հայտնվելով համեմատաբար բարենպաստ պայմաններում քան իրենց եղբայրները արևելահայ մտավորականները XIX դարի կեսերից սկսեցին առավել մեծ ուշադրություն հատկացնել արևմտահայության խնդրին Միքայել Նալբանդյանը Ռաֆայել Պատկանյանը Ռաֆֆին Գրիգոր Արծրունին այն առաջին մտավորականներն էին որ ռուսահայերին ներկայացրեցին Արևմտյան Հայաստանի ծանր կացությունը մշակեցին համազգային պայքարի գաղափարախոսությունը. Ի տարբերություն արևմտահայ հատվածի արևելահայ ազատագրական շարժումը հենց սկզբից միաժամանակ գտնվում էր ռուսական դեմոկրատական շարժման ազդեցության ներքո Ինչ–որ տեղ արևելահայ գաղափարախոսության հիմքում ընկած էր ուսանող երիտասարդության հախուռն ոգևորությունն ու շտապողականությունը Նարոդնիկության հայտնի «Դեպի ժողովուրդ» կոչը արևելահայ երիտասարդությունը վերափոխում էր

«Դեպի Երկիր» կոչով այսինքն Երկիր անցնել, եղբայրներին փրկել կամ նրանց հետ կռվելով մեռնել: Ընդ որում հաշվի չէին առնվում Արևմտյան Հայաստանի պայմանները տեղի ժողովրդի պատրաստվածության աստիճանը քրդական հարցը և շատ ուրիշ խնդիրներ Հրապարակի վրա էին Պատկանյանի ապստամբության կոչող բանաստեղծությունները Որպես արդյունք արդեն 1860–ական թվականների վերջերից Արևելյան Հայաստանում իրենց գործունեությունն են ծավալում առաձին գաղտնի խմբակներ 1868 թվականին Ալեքսանդրապոլում հիմնվում է «Բարենպատակ ընկերությունը» որը չնայած իր հռչակած մշակութակրթական խնդիրներին քաղաքական կազմակերպություն էր և ուներ հայ ժողովրդին օտար տիրապետությունների լծից ազատագրելու գաղտնի ծրագիր Որպես առաջնահերթ նպատակ ընկերությունը ընդունում էր պայքարը օսմանյան բռնատիրության դեմ և որոշակի քայլեր էր ձեռնարկում Արևմտյան Հայաստանում մասնավորապես Վանի շրջանում զինված պայքար նախապատրաստելու ուղղությամբ. «Բարենպատակ ընկերության» առաջին անդամներ դարձան 43 հոգի՝ ուսուցիչներ ուսանողներ, մշակույթի գործիչներ արհեստավորներ և առևտրականներ Կազմակերպությունն ուներ իր կանոնադրությունը ուր սահմանված էին հանդիպումների հաճախականությունը ընդունելության և հեռացման հատուկ կոմիտեների ստեղծման և անդամավճարների հավաքման կարգը Կազմակերպվում էին կոլեկտիվ դասալսումներ գրական երեկույթներ հասարակական հավաքներ հանգանակություն Կանոնադրության հետ մեկտեղ գոյություն ուներ հատուկ գրանցումների մատյան ուր նշվում էին անդամներն ու նրանց պարտականությունները «Բարենպատակ ընկերության › հիմնադիրն ու ղեկավարը ալեքսանդրապոլցի երիտասարդ ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանն էր որը հասարակությանը հայտնի էր իր հայրենասիրական բանաստեղծություններով պոեմներով ռուսերենից կատարված թարգմանություններով Կազմակերպության մյուս եռանդուն գործիչը նույնպես ուսուցիչ Պետրոս Հայկազունին էր որը զբաղվում էր դրամի հանգանակությամբ զենքի տեղափոխման և քարոզչական աշխատանքներով Հայկազունու ջանքերով կապեր հաստատվեցին Վասպուրականի ազատագրական գործիչների հետ ինչը հետագայում հանգեցրեց կայուն համագործակցության ‹Միություն ի փրկության» հետ

Պետք է նշել որ չնայած սերտ հարաբերություններին որոշակի հակասություններ կային երկու կազմակերպությունների որդեգրած մարտավարության մեջ ‹Միություն ի փրկության» անդամները հեռու էին ալեքսանդրապոլցիների հեղափոխական ոգևորությունից և համահայկական ապստամբության դիմելու կոչերից ու ողջ եռանդը փորձում էին ներդնել տեղական ինքնապաշտպանության կազմակերպման վրա «Բարենպատակ ընկերությունն» իր գոր-

ծուներությունը շարունակեց մինչև 1875 թվականի ապրիլը երբ ռուսական իշ խանությունները սկսեցին հետաքրքրվել նրանով Երևանի նահանգային ժան դարմերիայի պետ Զոլոտովսկու հրամանով գարնանից սկսվում են կազմա-կերպության անդամների ձերբակալությունները: 1876 թվականի մայիսին ըն-կերությունն արգելվում է իսկ Արսեն Կրիտյանը դատապարտվում է 1 5 տար-վա բանտարկության

«Բարենպատակ ընկերության» ծավալած գործունեության հետևանքով Արևելյան Հայաստանում սկսեցին երևան գալ նմանատիպ ազատագրական խմբակներ Դրանցից առավել նշանակալից էր 1874 թվականի հունիսի 20–ին Մեծ Ղարաքիլիսայում հիմնադրված «Հայրենյաց սիրո գրասենյակի» («Կոն-տորա հայրենյաց սիրո») գործունեությունը Կազմակերպության հիմքը կազ-մում էին մի խումբ երիտասարդներ որոնք Գևորգ Խոսրովյանցի գլխավորու-թյամբ շաբաթը երեք անգամ հավաքներ էին անցկացնում ուր հիմնականում քննարկվում էր հայ ժողովրդի քաղաքական դրությունը Գրասենյակն ուներ իր քարտուղարը ներկայացուցիչները և այլն Ցավոք մեզ շատ քիչ տեղեկու թյուններ են հասել գրասենյակի մշակած ծրագրերի ծավալած գործունեու թյան վերաբերյալ 1875 թվականի ապրիլյան ձերբակալությունների ժամա նակ ջախջախվեց նաև Մեծ Ղարաքիլիսայի կազմակերպությունը

1877–1878 թվականների պատերազմը որոշակի ազդեցություն ունեցավ արևելահայության քաղաքական զարգացման վրա Բեռլինի կոնգրեսի 61–րդ հոդվածը և Հայկական հարցի միջազգայնացումը բալկանյան ազատագրված ժողովուրդների օրինակը մեծագույն ոգևորություն առաջացրեցին ռուսահայ երիտասարդական շրջաններում Համառուսական հեղափոխական շարժման մեջ ընդգրկված շատ գործիչներ վերջնականապես ընտրեցին ազգայնակա նության ճանապարհը և նվիրվեցին Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման աշխատանքներին Դա հստակորեն դրսևորվեց Թիֆլիսում ուր ձևավորվեցին բազմաթիվ փոքր խմբեր և կազմակերպություններ: Մեծ հեղինակություն էր վայելում դեռևս ռուս–թուրքական պատերազմի տարիներին ձևավորված Գր Արծրունու խմբակը որը սերտ կապեր էր հաստատել Մոսկվայի «Հայրենա-սերների միության», Երևանի «Հայասեր–ազգասերի Կ Պոլսի և Արևմտյան Հայաստանի կազմակերպությունների հետ և ըստ էության իր վրա էր վերցրել ղեկավար կենտրոնի իրավասությունները Խմբակի կազմում էին Ռաֆֆին Բագրատ Նավասարդյանը որը 1881 թ Թիֆլիսում հիմնադրել էր «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը», գեներալ Դմիտրի Տեր–Ասատուրյանը Գաբրիել Սունդուկյանը Արսեն Թոխմախյանը և ուրիշներ Թիֆլիսի խմբակը նպատակ էր հետապնդում ռուսական կառավարության աջակցությամբ ծավա լել արևմտահայությանը Թուրքիայի լծից ազատագրելու գործողություններ

Այդ տարիներին Թիֆլիսում զգալի կազմակերպական–քարոզչական աշխատանք էր իրականացնում տեղի «Նարոդնայա վոլյայի» կոմիտեի երեք հայ անդամների՝ Գրիգոր Տեր–Գրիգորյանի, Թամարա Ադամյանի և Աբրահամ Դաստակյանի խումբը Սրանց նախաձեռնությամբ որոշվեց գումարել Թիֆլիսի ազատագրական խմբակների ընդհանուր ժողով Վերջիններիս ինչպես նաև Գրիգոր Աղաբաբյանի ջանքերով հրատարակվում էր Մունետիկ» գաղտնի թերթը Նույն ժամանակ հանդես է գալիս և մեկ այլ «Հայրենասեր ձայն» թերթը Երկու պարբերականներում էլ քննարկվում էր Հայկական խնդիրը և բոլոր հայերին կոչ էր արվում փրկել Թուրքահայաստանը: Ընդ որում զգացվում էին և մարտավարական որոշակի տարաձայնություններ Եթե «Մունետիկի կողմնակիցներն առավել արմատական պայքարի ջատագովներ էին ապա «Հայրենասեր ձայնի» շուրջ հավաքված գործիչները կոչ էին անում ռուսական կառավարության նկատմամբ վարել առավել զգուշավոր և հավասարակշռված քաղաքականություն

1870–1880–ական թվականներին թիֆլիսյան հեղափոխականները քարոզչական մեծ աշխատանք ծավալեցին ինչպես Արևմտյան Հայաստանում այնպես և Կովկասում, Ռուսաստանի հայկական խոշոր գաղթօջախներում Այդ տարիներին Թիֆլիսում ստեղծվել էին հիմնականում թուրքահայերից կազմված մարտական խմբեր 1880–ականների սկզբներից Թիֆլիսի հետ միաժամանակ աշխուժություն էր նկատվում նաև Երևանում Տիրապետող էր Արևմտահայաստանը ազատագրելու նպատակը որի համար կազմակերպվում էին հանգանակություններ գնվում էր զենք ձևավորվում էին մարտական խմբեր

1881 թ վերջերին Երևանում հիմնադրվում է գաղտնի ընկերություն որը միաձուլվում է 1882 թ նոյեմբերին կազմավորված «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության» բաժանմունքին՝ ստեղծելով «Հայասեր–ազգասեր» կազմակերպությունը Շարժման ղեկավարությունը գտնվում էր մի խումբ հայրենասեր մտավորականների ձեռքին (Ռուբեն Ջալալյան Լևոն Տիգրանյան Վասիլ Եղիազարյան Հովհաննես Տեր–Զաքարյան Գայանե Հովհաննիսյան Տրդատ Վարդանյան և ուրիշներ) Կազմակերպությունը փորձում էր կապեր հաստատել թուրքահայ եղբայրների հետ ու նախ և առաջ կանոնավորել զենքի առաքման գործը միջոցներ էր ձեռնարկում Վանի հայության հետ կապեր հաստատելու ուղղությամբ Երևանի կոմիտեն նույնպես երկար կյանք չունեցավ և ջախջախվեց կառավարության կողմից

Արևմտահայ ժողովրդի ծանր դրությունն իր ազդեցությունն ունեցավ Արևելյան Հայաստանի ազատագրական դարավոր կենտրոնի՝ Արցախի հայության վրա Հեղափոխական պայքարի առաջին քարոզիչները հանդես եկան Շու-

շիում ուր ստեղծվեց «Ուժ» գաղտնի կազմակերպությունը Այն իր առաջ նպատակ էր դրել հանգանակություններ կազմակերպել և զենք գնել Արևմտահայաստանի համար Միաժամանակ կազմակերպության անդամներն ուսումնասիրում էին հայոց պատմությունը լեզուն և մշակույթը՝ նպատակ ունենալով հայրենասիրական զգացումներ դաստիարակել Արցախի հայ երիտասարդության մեջ

Միայն Անդրկովկասում չէ որ ստեղծվում էին արևմտահայությանը աջակցող և այնտեղ գինված պայքար սկսելու նպատակ հետապնդող խմբեր և կազմակերպություններ Ռուսահայության երկու Մոսկվայի և Ս Պետերբուրգի գաղթօջախների հայությունը որ դաստիարակված էր «Հյուսիսափայլի և Նալբանդյանի գաղափարներով ուներ բարձր կրթական մակարդակ, մեծ ոգևորությամբ ընդունեց արևմտահայությանը ազատագրելու կոչերը Այս քաղաքների հայ ուսանողության վրա հատկապես մեծ ազդեցություն էր գործում բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի օրինակը Նույն շրջանում էր որ նրա ջանքերով հրապարակվեցին Մարկո Բոցարիսին Վասիլ Լևսկուն հույն և բուլղար ժողովուրդների ազատագրական պայքարին նվիրված պատմվածքներ ու փոքրիկ գրքույկներ որոնց հազարավոր օրինակներ առաքվում էին Թուրքիա տեղի հայերին ոգևորելու և պայքարի հանելու նպատակով Ինչպես վկայում է Ստ Մալխասյանը Պետերբուրգի հայ ուսանողներից շատերը թողնում էին ուսումը և զինագործություն սովորելով անցնում Արևմտահայաստան

1882 թվականի գարնանը Մոսկվայի հայ ուսանողների ջանքերով ստեղծվում է «Հայրենասերների միություն» կազմակերպությունը որը նպատակ ուներ աջակցել օսմանյան լծի տակ տառապող հայրենակիցների ազատագրման գործին Միությունը գտնվում էր նարոդնիկության շեշտված ազդեցության ներքո Միության ղեկավարները գտնում էին որ արևմտահայության ազատագրումը կարող է լինել հեղափոխական ճանապարհով և բալկանյան օրինակով Հիմնադիր խումբը կազմված էր նարոդնիկական շարժման մեջ ընդգրկված կամ ազգայնական գաղափարներով տարված հինգ երիտասարդներից Ներսես Աբելյան Մարգար Արտենյան Միքայել Ջալյան Դավիթ Ներսիսյան և Կարապետ Տեր–Խաչատուրյան Կազմակերպության խորհրդանիշն էին դաշույնն ու ատրճանակը, իսկ տպագիր օրգանը «Ազատության ավետաբերը», որը սկսեց հրատարակվել 1884 թվականից Միությունը սերտ կապեր էր հաստատել Անդրկովկասում գործող ազատագրական խմբակների հատկապես «Հայասեր–ազգասերի» հետ Նրա անդամներից Մոսկվայի համալսարանի ուսանող Սրապիոն Տեր–Գրիգորյանը անդամակցում էր նաև երևանյան կազմակերպությանը փորձելով համաձայնեցնել գործունեության ծրագիրը

Նարոդնիկական հայացքների ազդեցությամբ Միության ղեկավարները որո շակի նշանակություն էին տալիս նաև սոցիալական պայքարին Հավատալով որ ժողովրդի իրական անկախության նախահիմքը տնտեսական ազատությունն է, նրանք քարոզում էին նարոդնիկական սոցիալիզմի գաղափարներ և թուրքահայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հաջողության երաշխիք էին համարում Արևմտյան Հայաստանի բոլոր ժողովուրդների համատեղ ելույթը Իր մարտավարությունը մշակելիս Միությունը առաջնորդվում էր Պ Լավրովի հեղափոխական ծրագրով՝ մեծ տեղ հատկացնելով մարդու անձնական անկախությանը

«Հայրենասերների միությունը» ցրվեց 1886 թ երբ ռուսական կառավարությունը հայտնաբերեց նրա գործունեությունը հաստատող մի քանի ապացույցներ Նրա անդամներից շատերը շարունակեցին պայքարը ընդգրկվելով ռուսահայ մյուս հեղափոխական խմբակներում.

Այսպիսով XIX դարի 60–80–ական թվականներին անհրաժեշտ նախապայմաններ ստեղծվեցին հայ ազգային կուսակցությունների առաջացման և հայկական հեղափոխության ծավալման համար

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

1 ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

XIX դարի վերջին քառորդն արմատական շրջադարձի ժամանակաշրջան հանդիսացավ հայ հասարակական–քաղաքական մտքի պատմության մեջ Օսմանյան կայսրությունում կիրառվող պետական ջարդարարական քաղաքականության հետևանքով հայոց դարավոր ազատագրական շարժումը բարձրացավ որակական նոր աստիճանի՝ ազգային հեղափոխության Ազատագրական պայքարի ղեկավարությունը ստանձնեցին նոր ձևավորվող ազգային երեք կուսակցությունները որոնք չնայած ծրագրային գաղափարական տարբերություններին հետապնդում էին նույն գործնական նպատակը թուրքական բռնակալությունից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը

Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի դարերով խավարի մեջ կորած ու մոռացված գյուղերում և քաղաքներում հիմնվում էին ազատագրական գաղտնի խմբեր ստեղծվում էին կուսակցական տեղական կազմակերպություններ Տարբեր երկրների հայ գաղթօջախներում կազմակերպվում էին կամավորական ջոկատներ որոնք անցնում էին Արևմտյան Հայաստան՝ աջակից լինելու տեղի հայության պայքարին

Հայկական հեղափոխությունն ընթանում էր ներքին ու արտաքին խիստ աննպաստ պայմաններում· Եվրոպական տերությունները և Ռուսաստանը Հայկական հարցը դիտում էին սոսկ իբրև օսմանյան պետության ներքին գործերին միջամտելու այնտեղ սեփական ազդեցության ոլորտներն ընդլայնելու միջոցներից մեկը և ըստ այդմ պատրաստ չէին օժանդակելու կայսրության տարածքային–կառուցվածքային լուրջ փոփոխության որևէ փորձի

Հայ ժողովրդի տարանջատվածությունը նրա նկատմամբ թուրքերի քրդերի ու չերքեզների կողմից կատարվող հալածանքները, հարստահարումներն ու ջարդերը Հայաստանի անկլավային վիճակը մուսուլման հոծ բնակչությամբ շրջապատված և իր կողքին հավատակից կամ ուխտակից հարևան չունեցող հայության համար համարյա անկարելի էին դարձնում համազգային ազատագրական պատերազմի հնարավորությունը Բնաջնջման ենթարկվող

ազգին կյանքը ստիպում էր ընտրել այլ ուղի Դա այն ուղին էր առանց որի պարզապես կմեռներ ժողովրդի դիմադրական ոգին Դա հերոսականության վրա հենված դաժան պայքարն էր անարդ բռնակալության դեմ

Հայ հեղափոխական կուսակցություններն իրենց գործունեության առաջին տասնամյակում կատարեցին պատմական մեծ ծառայություն բարձրացրին թուրքական բռնակալության դեմ պայքարի դրոշը հարազատ ժողովրդին առաջնորդելով ազատագրական կռվի դժվարին ուղիներով

2 ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

ա Ձևավորումը

Հայ ազգային առաջին կուսակցությունը ձևավորվեց 1885 թ Վանում 1860–ական թվականների ազգային սահմանադրության համար մղվող համաժողովրդական պայքարի արդյունքում արևմտահայության մեջ սկսվեց մշակութային գաղափարական և քաղաքական աննախադեպ վերածնունդ եվրոպական կրթություն ստացած հայ երիտասարդ մտավորականության մի ամբողջ փաղանգ համարձակորեն գնաց կայսրության հայաբնակ մոռացված ու լքված շրջանները ժողովրդին հայրենասիրության և ազգային–ազատագրական պայքարի գաղափարներով նախապատրաստելու նպատակով· Վասպուրականում Տարոնում, Կարնո աշխարհում Կիլիկիայում բացվեցին տասնյակ վարժարաններ նախակրթարաններ հրատարակվեցին նոր շունչ ու բովանդակություն պարունակող թերթեր ու ամսագրեր Օգտվելով բռնատիրության հերթական թուլացման շրջափուլից արևմտահայ մտավորականության լուսավորյալ սերունդը կարողացավ մեկ–երկու տասնամյակի ընթացքում որոշակի որակական փոփոխություն առաջացնել տնտեսական ազգային և քաղաքական անլուր զրկանքներ կրող ժողովրդի հասարակական գիտակցության մեջ սկիզբ տալով հեղափոխական մարտական գաղափարախոսության ձևավորման երկարատև բարդ գործընթացին

Ազատագրական շարժման կարևորագույն կենտրոններից մեկը դարձավ Վասպուրականը Վան քաղաքով

Այստեղ հիմնված վարժարաններում մշակութային կենտրոններում համախմբվեց և դաստիարակվեց երիտասարդ հեղափոխականների մի քանի սերունդ 1870–1880–ական թթ գաղտնի հեղափոխական կազմակերպությունների բեղուն գործունեությունը Մկրտիչ Խրիմյանի և հայրենասեր այլ մտավորականների կրթական ու քարոզչական ջանքերը հանգեցրին նրան որ արդեն 80–ականների սկզբին ստեղծվեցին բոլոր նախադրյալները հեղափոխական լուրջ կազմակերպության հիմնադրման համար

Վանի երիտասարդության վրա հատկապես մեծ էր Մկրտիչ Փորթուգալյանի ազդեցությունը Նա ծնվել է Կ Պոլսում 1848 թ նախնական կրթությունը ստացել մայրաքաղաքի վարժարաններում: Ավարտելով Սահակյան վարժարանը՝ Փորթուգալյանը 1860–ականների երկրորդ կեսից գործուն մասնակցություն է ցուցաբերում Կ Պոլսի հայ հասարակական և մշակութային կյանքին Հատկապես բեղմնավոր էր նրա աշխատանքը Թոխաթի թուրքախոս հայության շրջանում Այս ընթացքում նա հիմնադրեց «Ասիա» հանդեսը ինչպես նաև գործուն դերակատարում ունեցավ մի շարք այլ պարբերականների հրատարակման մեջ 1876 թ Փորթուգալյանը դառնում է «Արարատյան» մշակութային ընկերության անդամ և լայն գործունեություն ծավալում Վասպուրականում Նա կապեր է հաստատում նաև Գրիգոր Արծրունու հետ փորձելով համադրել կովկասահայության և արևմտահայության ազատագրական ձգտումները 1878 թ աշնանը Փորթուգալյանը Վանում հիմնադրում է Վարժապետանոցը, որը սակայն կարճ ժամանակ անց փակվում է տեղի հետադիմական ուժերի պատճառով իսկ երիտասարդ մտավորականը մեղադրվում է հեղափոխական գաղափարներ տարածելու մեջ. 1881 թ վերադառնալով Կ Պոլիս Փորթուգալյանը չի դադարեցնում պայքարը Նա մեկնում է Վան և կարճ ժամանակ անց այստեղ հիմնում է Կեդրոնական վարժարանը համախմբում քաղաքի առաջադեմ երիտասարդությանը ազգային գաղափարների շուրջ 1885 թ մարտի 16–ին Փորթուգալյանը վտարվում է Վանից իսկ հունիսի 3–ին փակվում է նաև վարժարանը Նույն 1885 թ նա հաստատվում է Մարսելում ուր և հիմնադրում է Արմենիա թերթը (1885 թ հուլիսի 20): Թերթը նպատակ ուներ կենտրոնացնել համաշխարհային հասարակության ուշադրությունը Թուրքահայաստանի կացության վրա հայրենասիրական գաղափարներ տարածել ու կազմակերպել ժողովրդին արտասահմանի հայությանը համախմբել հայրենիքին օժանդակելու ծրագրերի շուրջ

Համիդյան հակահայկական քաղաքականությանն ի տես «Արմենիայի խմբագիրը աստիճանաբար հակվեց զինված ազատագրական պայքարի անհրաժեշտության ու անխուսափելիության տեսակետին իր թերթում լայնորեն քարոզելով բալկանյան քրիստոնյաների հեղափոխական պայքարի փորձը Ուշագրավ էր նաև Փորթուգալյանի քաղաքական գործունեությունը Եվրոպայում 1885 թ վերջերին նրա ջանքերով Լոնդոնում ձևավորվեց «Եվրոպայի Հայոց հայրենասիրաց ընկերությունը» որի նախաձեռնությամբ 1886 թ փորձ արվեց գումարել հայության ընդհանուր համագումար Սակայն տարաձայնությունների պատճառով այդ մտադրությունը դրական արդյունք չտվեց 1889 թ ապրիլի 5–ին Փորթուգալյանը հիմնեց «Հայոց հայրենասիրական միությունը» որը սակայն չդարձավ ուժեղ կազմակերպություն·

Ի տարբերություն Փորթուգալյանի չափավոր հեղափոխական հայացքների բուն երկրում և արտասահմանում հայությունը համախմբվում էր առավել հստակ քաղաքական խնդիրներ դնող կազմակերպությունների շուրջ Փորթուգալյանի արտաքսումը և Վանում հալածանքների ու ձերբակալությունների շարքը տեղի երիտասարդությանը ստիպեցին մտածել գաղտնի հեղափոխական կուսակցություն ստեղծելու մասին ‹Արմենիայի› առաջին համարների մուտքը Վան մեծ ոգևորություն առաջացրեց հեղափոխական գաղափարներով տարված մտավորականության շրջանում Գաղտնի հանդիպումների նախաձեռնող դարձան Մկրտիչ և Գրիգորիս Թերլեմեզյան եղբայրները որոնց այգում (հնձանում) ողջ տարվա ընթացքում տեղի էին ունենում գաղտնի հանդիպումներ Այս հավաքների արդյունքում 1885 թ աշնանը հիմնադրվեց Արմենական կուսակցությունը Կազմակերպությունն իր անունը վերցրեց Արմենիա թերթից դրանով իսկ ցուցադրելով համերաշխություն թերթի քարոզած գաղափարների նկատմամբ Հիմնադիր ժողովին մասնակցում էին Գրիգոր Պյոզիկյանը (Շիկահեր) Ղևոնդ Խանջյանը Գրիգորիս և Մկրտիչ Թերլեմեզյանները Ռուբեն Շատվորյանը Գևորգ Օտյանը Մաքնոս Բարութչյանը Գրիգոր Աճեմյանը և Գարեգին Բաղեշցյանը Շատ չանցած կուսակցությանն անդամագրվեցին Արմենակ Եկարյանը Փանոս Թերլեմեզյանը Հայրապետ Ջանիկյանը Արմեն Շիտանյանը Արտակ Դարբինյանը Միքայել Նաթանյանը և ուրիշներ. Հիմնադրումից որոշ ժամանակ անց կուսակցությունը դարձավ Վասպուրականի առաջատար հեղափոխական ուժը ունենալով տասնյակ սկզբնական կազմակերպություններ Հայրապետ Ջանիկյանի ղեկավարությամբ ստեղծվեցին կուսակցության Մշո և Բիթլիսի մասնաճյուղերը Կուսակցության տեղական կազմակերպություններ հիմնվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջաններում Կովկասում և Բուլղարիայում

բ Ծրագիրը և կառուցվածքը

Արմենական կուսակցության ծրագիրը ձևավորվեց գործունեության առաջին տասնամյակի ընթացքում Պատմագրության մեջ հաճախ փորձեր են արվել կազմակերպության ծրագիր համարել արմենական գաղափարների ժողովրդի մեջ քարոզելուն ծառայող զանազան հրապարակումներ (օրինակ Ռ Պատկանյանի ‹Վարդապետարան Հայաստանի ազատության› զրուցարանը) որոնք լոկ պարզունակ պատկերացում էին տալիս կուսակցության հետապնդած նպատակների և դրան հասնելու միջոցների մասին

Իրականում Արմենական կուսակցությունն ունեցել է գաղտնի ծրագիր որը հրապարակվեց միայն երկրորդ աշխարհամարտից հետո

Ծրագիրը կազմված էր յոթ մասից Կազմակերպության նպատակն էր «Հեղափոխությամբ հայ ժողովրդի համար ձեռք բերել իրեն ազատ կառավարելու իրավունք որով միայն նա կկարողանա մարդավայել ապրելու միջոցներ ունենալ և դրանք գործադրել ժամանակի պահանջների համեմատ»:

Քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում արմենականները հնարավոր չէին համարում օսմանահպատակ ժողովուրդների միջև համերաշխության հաստատումը ուստի շեշտում էին ներազգային համերաշխության գաղափարը Ծրագրում նշվում էր «Կազմակերպությունն իր ջանքերն ամփոփում է հայ ազգի տարբեր հատվածների մեջ առանց դավանանքի խտրության իր ուժերը չի ցրում հարևան ազգերի մեջ հեղափոխական շարժումներ առաջացնելու համար զգալով որ հայ ազգի և մյուս ցեղերի միջև զարգացման աշխարհայացքների և պահանջների մեծ տարբերություններ կան որով հայ ազգի հեղափոխական շարժումը կարող է դանդաղել և թուլանալ»

Նպատակին հասնելու միջոցներն էին դիտվում ազատագրական պայքարին նվիրված հայրենասերների միավորումը ժողովրդի կազմակերպումը նրա մեջ հեղափոխական գաղափարների տարածումը: Դա իրականացվելու էր գրավոր և բանավոր քարոզչության կրթական համակարգի վրա ներազդելու ճանապարհներով ինչպես նաև անձնական օրինակով

Հատկապես կարևորում էին ժողովրդական լայն զանգվածների մեջ ինքնապաշտպանության գաղափարի արմատավորումը, ինքնապաշտպանական խմբերի կազմակերպումը և ժողովրդի զինմանն ուղղված աշխատանքները Ծրագիրը շեշտում էր որ հեղափոխության դիմելու համար անհրաժեշտ են արտաքին նպաստավոր պայմաններ «Մասնակի և տկար ուժերի շարժումները ցույցերը բացառիկ հանգամանքներից դուրս ընդունելի չեն ընդհակառակը վնասակար» – ասված էր փաստաթղթի մեջ

Կուսակցության կառույցը նս հնարավորին չափ հարմարեցված էր օսմանյան իրականությանը: Արմենականները բաժանվում էին գործուն և օժանդակ անդամների Սկզբնական բջիջը խումբն էր Գործուն էին համարվում այն անդամները որոնք ընդունում էին կուսակցության կանոնները ենթարկվում կուսակցական կարգապահությանը բարեխղճորեն վճարում էին անդամատուրք Օժանդակ անդամները կազմակերպությանը ցուցաբերում էին բարոյական և ֆինանսական աջակցություն Կուսակցության ղեկավարությունն իրականացնում էին կենտրոնական մարմինը շրջաններում տեղական կոմիտեները Արևմտյան Հայաստանի շրջանային կոմիտեությունները շուրջ երեք անգամ քիչ անդամատուրք էին վճարում Կենտրոնական մարմնին՝ հնարավորություն ստանալով ավելի շատ միջոցներ հատկացնել Երկրի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործին Կարևորագույն դերակատարում ունեին շրջանային

հատուկ կոմիտեները որոնք զբաղվում էին ժողովրդին գինելու ինքնապաշտ պանական խմբեր կազմելու լրացուցիչ մարտական անդամատուրքեր հավաքելու աշխատանքներով Կուսակցության ծրագիրը կարող էր փոփոխվել շրջանային հատուկ կոմիտեների ներկայացուցիչների ձայների մեծամասնության պայմաններում Արմենականները ընդունելով «Արմենիա» թերթի խմբագրության գաղափարները այնուհանդերձ այն չէին ճանաչում որպես պաշտոնաթերթ

գ Գործունեությունը Արմենական կուսակցության հիմնադրումից որոշ ժամանակ անց սկսեցին մասնաճյուղեր կազմակերպվել Վասպուրականում Մուշում Բիթլիսում Տրապիզոնում և Կ Պոլսում Բավականին կենսունակ էին հատկապես Թավրիզի և Սալմաստի մարմինները Կուսակցության անմիջական նպատակն այնուամենայնիվ Վասպուրականի հայ բնակչությանը գինելն էր Շեշտը դրվում էր հատկապես գյուղական համայնքների քրդական ավազակախմբերի հարստահարումներից պաշտպանվելու կարողության ուժեղացման վրա· Ձենքը Արևմտյան Հայաստան էին փորձում անց կացնել հիմնականում Պարսկաստանից աննկատ առանձին անհատների կամ գինատար խմբերի միջոցով

Ժամանակին թուրքական մամուլում լայն արձագանք գտավ Վանի մոտակայքում Բաշկալեյում տեղի ունեցած ընդհարումը թուրք զինվորների և արմենական զինված խմբի միջև Երեք հոգուց կազմված խումբը (Կարապետ Գուլակսզյան Հովհաննես Ագրիպասյան Վարդան Գոլոշյան) Պարսկաստանից անցնում էր Վան Բախման ժամանակ զոհվեցին երկու արմենականներ որոնց մոտ գտնվեցին Մկրտիչ Փորթուգալյանի և Լոնդոնի ընկերներից առաքված նամակներ և հեղափոխական կուսակցության գոյությունը փաստող այլ տվյալներ

Չնայած նման միջադեպերին 1885–1890–ական թթ. ընթացքում Մկրտիչ Ավետիսյանին ընդհանուր առմամբ հաջողվեց առանց ցուցադրական ելույթների նպատակաուղղված աշխատանքով Վանում և Վասպուրականի գյուղերում ստեղծել փոքրաքանակ բայց կարգապահ ու մարտունակ կազմակերպություն Այդ շրջանում միայն ծայրահեղ դեպքերում էր, որ արմենականները դիմում էին ահաբեկչական քայլերի կամ ֆիդայական կռիվների

Արդեն 1890–ականների սկզբներին ըստ որոշ տվյալների Վանում և Շատախում գործում էին իննսունից ավելի մարտական խմբեր: Թավրիզից և Սալմաստից բացի ակտիվ գործունեության մեջ էին նաև Հաթվանի Փայաջուկի Ուրմիայի Խոյի ինչպես նաև Նիկոմեդիայի Պարտիզակի Ատաբազարի մասնաճյուղերը Տեղական օժանդակ կազմակերպություններ էին ծնունդ առել

Բուլղարիայում Ամերիկայում և Եգիպտոսում Երկրում օգտակար աշխատանք էին ծավալել նաև արմենական կանայք Ժողովրդական քարոզիչներ էին ուսուցչուհի Եղիսաբեթ Կոնդակչյանը և Մարիանա Չարուխյանը

Սակայն կազմակերպության աստիճանական հզորացման Ժողովրդի մեջ թափանցելու նրան նախապատրաստելու բնականոն աշխատանքները մի քանի տարի անց հանդիպեցին լուրջ փորձությունների Աբդուլհամիդյան վարչակարգը արևմտահայության ջարդերի քաղաքականությունից 1890 թ սկսեց անցնել ֆիզիկական ոչնչացման իրականացմանը Կազմվեցին քրդական համիդիե կոչվող գնդերը Արևմտյան Հայաստանի Կիլիկիայի հայաբնակ բոլոր գյուղերն ու քաղաքները ընկղմվեցին զանգվածային կոտորածների հալածանքների ու բռնությունների անընդհատ և տարիներ տևող մղձավանջի մեջ Առաջին և առավել ծանր հարվածը հասցվում էր ազատագրական շարժման կենտրոններին Սասունին Զեյթունին Վանին Այս ամենը արմենականներին ստիպում էր հետևել 1890–ական թվականներից Երկրում զինված պայքար սկսած հնչակյան ու դաշնակցական կազմակերպությունների օրինակին և մարտական գործուն ինքնապաշտպանական կռիվների դուրս գալ հատկապես Վասպուրականում Վանի նշանավոր կռիվների նախօրյակին Մկրտիչ Ավետիսյանի Վանի հնչակյան և դաշնակցական կազմակերպությունների ղեկավարներ Մարտիկի (Մարտիրոս Սարուխանյան) և Պետոյի (Ալեքսանդր Պետրոսյան) ջանքերով հայ հեղափոխական կուսակցություններն իրենց ուժերը միավորում էին արհավիրքին միասնաբար դիմադրելու նպատակով

1896 թ հունիսին շուրջ երկու տարվա նախապատրաստական աշխատանքից հետո օսմանյան կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ Վանի հայ բնակչության ոչնչացման փորձին Քաղաքի վրա են հարձակվում սկզբում քրդական անկանոն ավազակախմբերը իսկ հունիսի 3 ից կանոնավոր թուրքական զորամասերը Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավարությունը ստանձնում է երեք կուսակցությունների ղեկավարներից կազմված խորհուրդը Չնավորվում է 1000–ի հասնող մարտական ջոկատ որի կորիզը կազմված էր արմենական խմբերից Ինքնապաշտպանության ղեկավարությունը ստանձնում է Մկրտիչ Ավետիսյանը Վանի հերոսական կռիվների կազմակերպումը արմենականների որպես ազգային–հեղափոխական մարտական կուսակցություն լինելու փայլուն ապացույցն էր Զինված դիմակայությունը սուլթանին և մեծ տերություններին մեկ անգամ ևս ցուցադրեց հայ ժողովրդի զինական կորովն ու կամքը կասեցրեց համատարած ջարդի ալիքը Վասպուրականում Այս հաջողությունը ձեռք բերվեց թանկ գնով Վանի հեղափոխական ջոկատները Պարսկաստան անցնելու ճանապարհին դավադրաբար շրջապատվելով Սբ Բարդուղիմեոսի դաշտում ծանր կռիվներով համարյա գլխովի ոչնչացվեցին

Զոհվեցին արմենական Մկրտիչ Ավետիսյանը հնչակյան Մարտիկն ու դաշ նակցական Պետոն նահատակվեցին հարյուրավոր ազատամարտիկներ Ա- ռանձնապես ծանր էին արմենականների կորուստները Կուսակցության տա րիների ջանքերով ստեղծած մարտական ջոկատների և նվիրված անդամների մեծագույն մասը զոհվեց

Վանի իրադարձություններից հետո արմենական կուսակցության վերա կազմակերպման տեղական կառույցների ուժեղացման նպատակով լայն աշ խատանքներ ծավալեցին 1897 թ բանտից ազատված Արմենակ Եկարյանն իր ջոկատով Շիկահերը և Եղիշե Կոնդակչյանը: Հատկապես վերջինս կազմա կերպական բեղմնավոր գործունեություն ունեցավ և մինչ իր հանկարծահաս մահը կարողացավ հիմնել փոքրիկ բայց գաղափարապես և մարտականորեն ամուր մի կառույց

Այսպիսով Արմենական կուսակցությունը հանդիսացավ հայրենիքում հիմնված առաջին հեղափոխական կուսակցությունը և խոր հետք թողեց հայ ազատագրական զինված պայքարի պատմության մեջ Լինելով Արևմտահա յաստանի ժողովրդական լայն զանգվածների շահերի արտահայտիչ արմե նականները շեշտադրումը կատարում էին արևմտահայությանը ապագա զին ված հեղափոխության նախապատրաստման նրա մեջ ազգային–հայրենասի րական զգացումներ ներարկելու ուղղությամբ Աբդուլհամիդյան ջարդարա րական քաղաքականությունը արևմտահայության ֆիզիկական ոչնչացման հեռանկարը բնականաբար օրակարգի խնդիր դարձրին անմիջական զին ված պայքարի կազմակերպման հարցը Արմենական կուսակցությունը հատ կապես Վասպուրականում մեծ դեր խաղաց հայության ինքնապաշտպանու- թյան ղեկավարման գործում Սակայն կրած ծանր հարվածների ազգային–հե ղափոխական պայքարի առավել արմատական ձևերի նկատմամբ զգուշավոր և վերապահ կեցվածքի պատճառով արմենականները աստիճանաբար ազա տագրական գոյամարտի դրոշը զիջեցին մյուս ազգային կուսակցություննե րին միշտ հավատարիմ մնալով համազգային ընդհանուր ճակատ կազմակեր պելու և հախուռն գործողությունները մերժելու մարտավարությանը

3 ՀՆՉԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

ա Ձևավորումը

Հայ ազգային հեղափոխական երկրորդ կազմակերպու թյունը Հնչակյան կուսակցությունը հիմնվեց 1887 թվակա նին Ժնևում Հիմնադիրները Եվրոպայում ուսանող ռուսահայ երիտասարդներ էին դաստիարակված ռուսական հեղափոխական գաղափարների ազդեցու- թյամբ և իրենց նվիրաբերած Արևմտահայաստանի ազատագրության գործին

Սկզբնական շրջանում Փարիզի Ժենի, Մոնպելիեի եվրոպական մյուս կրթական կենտրոններում ուսանող հայ երիտասարդների համար հեղափոխական ուղեցույցի դեր էր կատարում Փորթուգալյանի «Արմենիան»: Գաղափարական համախմբման ընթացքում սակայն շուտով սկսեցին երևալ լուրջ տարաձայնություններ Փորթուգալյանի և հեղափոխական այլ ավելի արմատական կազմակերպություն հիմնել փորձող ուսանողների միջև Փարիզում հումանիտար կրթություն ստացող և ‹Արմենիային› թղթակցող արմատական երիտասարդներից մեկը Ավետիս Նազարբեկյանը (Նազար–Բեկ) 1886 թ ամռանը իր հարսնացուի Մարիամ (Մարո) Վարդանյանի հետ ուղևորվեց Ժենև նպատակ ունենալով տեղում աշխատանքներ ծավալել մարքսիստական ուղղվածությամբ կուսակցություն ստեղծելու համար Մարոն արդեն այդ շրջանում ուներ հեղափոխական գործունեության որոշակի փորձ Ս Պետերբուրգում ուսանելու տարիներին նա մասնակցել էր ռուսական հեղափոխական գաղտնի խմբակներից մեկին և գտնվում էր մարքսիստական գաղափարների ազդեցության ներքո Ժենևյան հանդիպումների ընթացքում բարձրացվում էր Արևմտահայաստանի ազատագրման խնդրով զբաղվող հեղափոխական կուսակցության ստեղծման անհրաժեշտության հարցը: Նախատեսվում էր ստանալ Փորթուգալյանի հավանությունն ու աջակցությունը և բոլոր կարող ուժերին համախմբել «Արմենիայի» շուրջ Նույն 1886 թ ամռանը Ավ Նազարբեկյանը նմանաբնույթ նամակ է առաքում Փորթուգալյանին և ստանում բացասական պատասխան «Արմենիայի» խմբագիրը մասնավորապես նշում էր որ արդեն գործում է համահայկական կազմակերպություն նկատի առնելով իր հիմնադրած Հայոց հայրենասիրական միությունը»· Սակայն իր կրթական չափավոր ծրագրերով այդ կազմակերպությունը երբեք չէր կարող կազմակերպորեն աղերսվել հեղափոխական բնույթի գործունեության հետ Դա էր պատճառը որ արդեն 1886 թ ամռան վերջին Ժենևում ձևավորվեց հեղափոխական մի խմբակ հետևյալ կազմով Ավետիս Նազարբեկյան Մարո Վարդանյան Գաբրիել Կաֆյան Ռուբեն Խանազատ Գևորգ Ղարաջյան և Քրիստափոր Օհանյան Կուսակցության ստեղծման ծրագրերով սկզբում ոգևորված մյուս երիտասարդները Մատթեոս Շահազիզյանը Պողոս Աֆրիկյանը Մկրտիչ Մանուչարյանը Նիկոլայ Մատինյանը տարբեր պատճառներով հեռացան հիմնադրման աշխատանքներից

Ձևավորված խմբակը Փորթուգալյանի հետ հրապարակավ հարաբերությունները խզելուն զուգահեռ սկսեց լուրջ նախապատրաստական աշխատանքներ իրականացնել սեփական թերթ ունենալու ուղղությամբ. 1887 թվականի օգոստոսին բազմաթիվ դժվարություններ հաղթահարելով Ժենևում հիմնվեց հեղափոխական կուսակցություն որը միայն 1890 թվականին ստա-

ցավ Հնչակյան հեղափոխական կուսակցություն անվանումը Կուսակցության 7 հիմնադիր անդամներն էին Ավետիս Նազարբեկյանը Մարո Վարդանյանը Գևորգ Ղարաջյանը Ռուբեն Խանազատը Քրիստափոր Օհանյանը Գաբրիել Կաֆյանը և Լևոն Ստեփանյանը Կուսակցության պաշտոնաթերթը «Հնչակն» էր որի անունը հերցենյան նշանավոր «Կոլոկոլի» թարգմանությունն էր և հուշում էր խնդիրների այն բեռը որ իր վրա էր վերցնում խմբագրությունը

բ Ծրագիրը և կառուցվածքը

Հնչակյան կուսակցության ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն գործեցին ռուսական հեղափոխական միջազգային սոցիալիստական և անարխիստական ուսմունքները ազգային–ազատագրական շարժումներին բնորոշ գաղափարները Հնչակյան կուսակցությունն անշուշտ կյանքի կոչվեց նախ և առաջ բնաջնջվող արևմտահայությանը սատարելու նրան զինված պայքարի առաջնորդելու նպատակադրումով Նորաստեղծ կազմակերպության կորիզը ինչպես նշվեց ժամանակի առաջավոր գաղափարների կրողն էր դաստիարակված եվրոպական հեղափոխական գաղափարների ոգով Հատկապես վճռական նշանակություն էր ունեցել ռուսական նարոդնիկական միտքը Պայքարի մարտավարական մեթոդների կազմակերպության կառուցվածքի ընտրության խնդիրներում վճռական էր «Նարոդնայա վոլյայի» և բալկանյան հեղափոխական կազմակերպությունների ունեցած ազդեցությունը ժնևյան խմբակը սերտ հարաբերություններ էր հաստատել ռուսական սոցիալ–դեմոկրատիայի հեղինակություններից՝ Գ Պլեխանովի Վերա Զասուլիչի և նշանավոր այլ գործիչների հետ Հնչակյան կուսակցության գաղափարախոսությունն այդպիսով իր մեջ ներառում էր և ազատագրական հեղափոխական պայքարին հատուկ նպատակադրումներ և մարքսիստական–սոցիալիստական գաղափարներից բխող սկզբունքներ Ծրագրի նախնական տարբերակը ըստ Ռ Խանազատի կազմվեց Մարո Վարդանյանի Ավետիս Նազարբեկյանի և Գևորգ Ղարաջյանի համատեղ ջանքերով, և, հետագայում ամբողջանալով ընդունվեց իբրև պաշտոնական փաստաթուղթ

Կուսակցության ծրագիրը կազմված էր հեռավոր և մոտակա նպատակներից: Հեռավոր նպատակը հիմնավորում էր սոցիալիստական հարաբերությունների հաստատման անհրաժեշտությունը հայկական հասարակության մեջ Շեշտված էր փոքրամասնության կողմից մեծամասնության շահագործման վրա հենված հասարակարգի փլուզման անխուսափելիությունը Հին համակարգը փոփոխելու անհրաժեշտ պայման էր դիտվում սոցիալիստական հեղափոխությունը Նոր հասարակությունը հենվելու էր սոցիալիստական իրավակարգի և տնտեսական արդարության սկզբունքների պահպանման վրա

Ծրագիրը որպես հեռավոր նպատակ, ճշտակորեն սահմանում էր սոցիալիս տական հասարակական կազմակերպության իրագործումը հայության մեջ

Մոտակա նպատակը ձևակերպված էր սոցիալ–դասակարգային և ազգա յին–ազատագրական միահյուսված շեշտադրումներով Հիմնական խնդիրը համարվում էր պայքարը Թուրքահայաստանի Ռուսահայաստանի և Պարս կահայաստանի տարածքում անկախ հայկական պետություն հիմնելը Այլ խոսքով հայ քաղաքական մտքի պատմության մեջ առաջին անգամ սահման վում էր Հայկական հարցը որպես հայրենիքի ամբողջական տարածքում ան կախ պետություն ստեղծելու խնդիր Միաժամանակ ընդգծվում էր որ անհրա ժեշտ է «կռիվ մղել միապետական կարգերը տապալելու համար և դրանց փո խարինել հանրային ռամկավարական սահմանադրական կարգերով»: Դա ծրագրի տրամաբանությամբ կուսակցությանը հնարավորություն կտար նե ռառնվել օսմանյան և ռուսական բռնակալությունների դեմ մղվող ընդհանուր ճակատի մեջ հայ ժողովրդի ազատագրման խնդիրը կապելով այդ երկրնե ռում ընթացող հեղափոխական գործընթացների հետ

Հայկական միասնական պետության կերտման առաջին քայլը համարվում էր Թուրքահայաստանի ազատագրումը Ծրագրում նշված էր որ պետք է բռնի կերպով կերպարանափոխել, հեղաշրջել ներկա հասարակական կազմա կերպությունը Թուրքաց Հայաստանում կռիվ մղելով թուրք տերության դեմ ժողովրդային ընդհանուր ապստամբության միջոցով Ծրագիրը թուրքահայ ժողովրդի դատի լուծումը կապում էր ազգային անկախ գոյության հետ շեշ- տելով որ հայ ժողովրդի ո Հայաստանի ճակատագիրը միանգամից ընդ միշտ պետք է զատվի Թուրքական կայսրության ճակատագրից ըստ որում պատմական պահանջ ու անհրաժեշտություն է ներկայանում հայ ազգային անկախությո նը որն էլ այդպիսով կազմում է մոտակա նպատակի մի հիմնա կան մասն ու առաջին պայմանը Ծրագիրն ապագա հայկական պետության համար նախատեսում էր ամենալայն ժողովրդավարակա ն կարգեր ուղիղ և գաղտնի ընտրություն խղճի խոսքի կազմակերպվելու ազատություններ տեղական համայնքային ինքնավարություններ և այլն

Հեղափոխական պայքարում կուսակցությունն ընդունում էր հետևյալ ա ռաջնահերթությունները

ա պրոպագանդա որը տարվելու էր ժողովրդի մեջ զանգվածներին կուսակ ցության հետապնդած նպատակները օսմանյան բռնատիրությունը հեղափոխա կան ճանապարհով տապալելու անհրաժեշտությունը բացատրելու համար

բ ագիտացիա որն իր մեջ ներառելու էր ժողովրդին ոտքի հանելու ու ոգևորելու հայրենիքի ազատագրության խնդիրը հասարակության լայն շրջաններին պարզաբանելու աշխատանքներ Պայքարի ձևերից էին զանազան

ցույցերը բարենորոգումների պահանջը ծանր հարկերի դեմ ո ղղված ելո յթ ների կազմակերպումը և այլն

գ տեռորը որը համարվում էր ժողովրդի ոգին բարձրացնելու բռնակալո թյանը հարվածելու և հայությանը պաշտպանելու ազդու լծակ Այն ինչպես նաև ասպատակային գնդերի կազմումը համարվում էին հեղափոխական կազմակերպության պայքարի կարևոր զենքեր և դիտվում էին իբրև կուսակ ցության ընդհանուր ապստամբության կազմակերպման անհրաժեշտ միջոց ներ Տեռորը ուղղվում էր ինչպես արտաքին թշնամու այնպես էլ ազգային շահը դավաճանողների հայ լրտեսների դեմ

Ծրագրում որոշակի տեղ էր հատկացվո ւմ մեծ տերությո ւնների Հայկա կան հարցի նկատմամբ գրված դիրքին թեև շեշտվում էր որ ժողովուրդն ինքը պետք է կռի իր ազատությունը Մասնավորապես ընդհանուր ապս տամբության համար, խիստ կարևորվում էր միջազգային նպաստավոր իրա վիճակի առկայությունը Նման բարենպաստ պահ էր համարվում Թուրքիայի ներքաշումը պատերազմի մեջ Հնչակյան կուսակցությունը և ծրագրային փաստաթղթերում և գործունեության ընթացքում ընդունում և անհրաժեշտ էր համարում նաև Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների (բրդեր ասորիներ) հետ համագործակցության և հակասուլթանական ճակատ կազ մելու հարցը

Կո սակցությունն իր կառույցով կենտրոնացված կազմակերպություն էր ո ր ը ղեկավարվում էր կենտրոնական գործադիր կոմիտեների կողմից· Ծրագ ր ում խնդիր էր դրվում ստեղծել խմբեր գյուղացիներից բանվորներից, ինչպես նաև ասպետական կամ մարտական խմբեր ամենատարբեր խավերից· են թադրվում էր որ գյուղացիներից ու բանվորներից կազմված խմբերը հաղթա նակից հետո վճռական դեր են խաղալու պետության կառուցման գործում

Պիտի նշել որ կուսակցության ամրապնդման Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում նրա ծյուղավորվելու ընթացքում կառույցի ձևը բավականաչափ փոփոխությունների ենթարկվեց Անփոփոխ (մինչև 1896 թ պառակտումը) մնաց դեմոկրատական–կենտրոնացվածության սկզբունքը և պաշտոնաթերթի շուրջ համախմբված Կենտրոնի ղեկավար դերի դրույթը

Այսպիսով ի սկզբանե հնչակյան ծրագիրն ու գաղափարախոսությունն ո ներին որոշակիորեն տարբերակվող ազգային և սոցիալական շերտեր. Հեղա- փոխության զարգացման և ջարդերի ահագնացող վտանգի պայմաններում ա վելի ու ավելի էր հասունանում բոլոր ուժերը համախմբելու և միևնույն թիրա խին միասնաբար հարվածելու ձգտումը Գաղափարական տարակարծու թյունները ներազգային հակադրությունների ցանկացած սրումը խիստ բա ցասաբար էր ազդում ազատագրական պայքարի վրա

գ. Գործունեությունը. Հնչակյան կուսակցության գործունեության առաջին շրջանը (1887–1896) կարելի է բաժանել երեք հիմնական փուլերի՝ ա) կուսակցության հիմնադրման շրջան (1887–1890), բ) հեղափոխական զինված պայքարի ժամանակաշրջան (1890–1895), գ) պառակտման տարիներ (1895–1896)։

Գործունեության առաջին տարիներին կուսակցության հիմնական խնդիրն էր կազմակերպական կառույցի ստեղծումն ու ազատագրական զինված պայքարի ծավալումը Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում։ Այս առումով հատկապես կարևորվում էր Հնչակ թերթի կանոնավոր հրապարակումն ու գաղափարական այն խոսքը, որ թերթը տանելու էր դեպի ժողովուրդ։ Մեծագույն դժվարությամբ Նազարբեկյանին, Ղարաջյանին և Խանազատին հաջողվում է աստիճանաբար ոտքի կանգնեցնել Հնչակը, ստեղծել համակիր և թղթակցական լայն շրջանակ։ Հատկապես կտրուկ էին «Հնչակի» առաջին խմբագրականները, որոնցում հստակեցվում էին աշխարհայացքային սկզբունքները, գնահատական էր տրվում Հայկական հարցում մեծ տերությունների վերաբերմունքին և այլն։

«Հնչակի» հրատարակման և տարածման ընթացքում ձևավորվում էին կազմակերպության գաղտնի ցանցի գործունեության սկզբունքները։ 1888 թ. հոկտեմբեր–նոյեմբերին հրատարակվեց կուսակցության ծրագիրը, լայն աշխատանքներ ծավալվեցին թերթի էջերում մարքսիստական–սոցիալիստական գաղափարների արծարծման առումով։ Թարգմանվեցին Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը» և զգալի թվով մարքսիստական գրականություն։ Միաժամանակ որոշակի գործ կատարվեց հնչակյան գաղափարները բուրբերեն լեզվով տարածելու ուղղությամբ։ Կարևորվում էր համիդյան վարչակարգի տապալման և օսմանյան աշխատավորների ընդհանուր ճակատի կազմակերպման անհրաժեշտությունը։ Սակայն թերթի առանցքային հարցը մնում էր Թուրքահայաստանի խնդիրը։

Հնչակյան կուսակցությունն իր առարկայական գործունեության ծավալման հենակետ ընտրեց Կոստանդնուպոլիսը։ Մեկ տարվա ընթացքում այստեղ ստեղծվեց շուրջ 1000 մարդ միավորող ամուր կազմակերպություն։ Կարճ ժամանակ անց հնչակյան մասնաճյուղեր հիմնվեցին Մարզվանում, Թոխաթ մ., Յոզղաթում, Արաբկիրում, Տրապիզոնում և այլ քաղաքներում։ Արևմտահայ ազատագրական պայքարի տասնյակ ճանաչված առաջնորդներ անդամագրվեցին նորաստեղծ կուսակցությանը։ Հիանալի հասկանալով, որ բնաջնջման են թարկվող ժողովուրդը զինված պայքարից բացի այլընտրանք չունի։ Այս գործիչները նոր որակ հաղորդեցին կուսակցության գործունեությանը։ Հնչակյան

մտածելակերպի և աշխարհայացքի մեջ մտցնելով հողի վրա կռվող կազմակերպությանը բնորոշ նոր երանգներ

Թերևս այս սկզբնական տարիներին էր որ առաջացավ առաջին անջրպետը դեռևս չգիտակցված տարբերակումը Եվրոպայում գործող հնչակյան կենտրոնի և տեղական կազմակերպությունների միջև

1890 թ հուլիսի 15–ին Կ Պոլսի Գում Գափու թաղամասում կազմակերպված հայտնի ցույցը բացում էր հնչակյան կուսակցության գործունեության նոր փուլը

Այս ցույցով փաստորեն հնչակյաններն ավետում էին հայրենիքում կազմակերպորեն ընձյուղվելու և բռնատիրության դեմ բացահայտ հեղափոխական պայքար ծավալելու փաստը: Ցույցը բացահայտեց հնչակյան գործելակերպի կարևոր մարտավարություններից մեկը զանգվածային և հախուռն ելույթներով Հայկական հարցի վրա հրավիրել եվրոպական տերությունների ուշադրությունը պահանջելով բարենորոգումների գործադրում Բռնություններին և ջարդերի ալիքի տարածմանը զուգընթաց, հնչակյան կենտրոնն աստիճանաբար պայքարի այս ձևը մարտավարությունից վերածեց ռազմավարության Արևմտահայաստանում ժողովրդական ապստամբություն կազմակերպելու ծրագրային դրույթը հանգեցնելով սոսկ ցուցական եվրոպական միջամտություն ակնկալող չնախատեսված ելույթների անընդհատ շարքի

Սրան հակառակ Կիլիկիայում Արևմտյան Հայաստանում գործող հեղափոխականների մի ամբողջ խումբ տարիների համառ աշխատանքով քայլ առ քայլ ձևավորում էր հնչակյան տեղական կոմիտեները ժողովրդին նախապատրաստում պայքարի բարձրագույն ձևի Կիլիկիայում օրինակ հսկայական էր Ժիրայր Պոյաճյանի ազդեցությունը. Նրա շուրջն էր համախմբվում կռվող երիտասարդության և մտավորականության կարող կորիզը Սասունում գործում էր Միհրան Տամատյանը որի ջանքերով հաջողվեց հարթել լեռնականների միջև առկա տարաձայնությունները և նրանց կազմակերպել պայքարելու քուրդ հարստահարիչների դեմ

Հնչակյան կուսակցությանը ծանր հարված հասցվեց 1893 թ երբ ձերբակալվեց և կախաղան բարձրացվեց Ժիրայր Պոյաճյանը բանտարկվեց Միհրան Տամատյանը Դեպքերի գահավեժ զարգացումը 1891–1893 թթ իրականացվող սուլթանական քաղաքականությունը հրամայաբար պահանջում էին ուժերի համախմբում և առավել լուրջ գործողությունների ծավալում

1892 թ Կենտրոնը որոշեց Կիլիկիայում սկսել զինված ապստամբություն կազմակերպելու գործը Նախատեսվում էր միաժամանակ ոտքի հանել Զեյթունը Հաճընը և Դյորթ–Յոլը. Այդ նպատակով 1892 թ Եվրոպայից Կիլիկիա անցան Մարո Վարդանյանն ու Աղասին (Կարապետ Թուր–Սարգիսյան) Վեր

ջինս կարողացավ խույս տալ կառավարության հետապնդումներից և անցնելով Լեռնային Կիլիկիա վերականգնել Ժիրայրի ձերբակալությունից հետո խարխլված Կիլիկիայի կազմակերպական կառույցը Երկրի կոմիտեությունների մեծ մասը Կենտրոնից ակնկալում էր դրամական աջակցություն զինատար խմբերի մուտքը կազմակերպելուն ուղղված աշխատանքներ Սակայն հնչակյան կուսակցության ղեկավարությունն այդ վճռական շրջանում չկարողացավ կազմակերպել այդ խնդիրների կատարումը Արևմտյան Հայաստան ու Կիլիկիա անցան սոսկ առանձին խմբեր և նվիրյալ գործիչներ Վերջիններս սակայն խիստ աննպաստ պայմաններում կարողացան հասնել առավելագույնին և տեղական հնարավորություններն օգտագործելով ղեկավարեցին շրջանային ինքնապաշտպանական մարտերն ու ապստամբությունները

Անգնահատելի էր հատկապես Համբարձում Պոյաճյանի (Մեծն Մուրադ) դերակատարումը Սասունի 1894 թ ինքնապաշտպանության կազմակերպման մեջ Օգտագործելով դեռևս Տամատյանի գործունեության շրջանում ձեռք բերված փորձը Մուրադը կարողացավ համախմբել սասունցիներին և նրանց առաջնորդել մարտի Սասունի վրա արշավող թուրքական կանոնավոր չորրորդ զորաբանակի միավորումների դեմ

Սասունի պարտությունից և այստեղ տեղի ունեցած սարսափելի ջարդից հետո կուսակցությունն իր ակտիվ քարոզչությամբ կարողացավ ազդել մեծ տերությունների քայլերի վրա եվրոպական հասարակական կարծիքը կողմնորոշելով ի նպաստ բարենորոգումների իրականացման· է՛լ ավելի վճռորոշ էր հնչակյան չորս երիտասարդ հեղափոխականների (Աղասի Ապահ Մլեհ Հրաչյա Մարալ) դերակատարումը Զեյթունի 1895–1896 թթ ապստամբության մեջ· Համախմբելով և ոգևորելով արծվաբույնի բնակչությանը նրանք կարողացան ժողովրդին բարձրացնել զինված ապստամբության դրանով իսկ կանխելով լայնածավալ ջարդերի ալիքի տարածումը Լեռնային Կիլիկիայում Կազմելով Զեյթունի անկախ կառավարություն հստակ ձևակերպելով ապստամբության դիմելու քաղաքական և սոցիալական դրդապատճառները Զեյթունի ապստամբները կարողացան հաղթականորեն ավարտել զինված առճակատումը թուրքական կառավարությանը ստիպելով եվրոպական միջնորդների ներկայությամբ բանակցությունների դիմելու և փոխզիջումային համաձայնագիր ստորագրելու սեփական հպատակների հետ

Հնչակյան մարտական խումբը Մարտիկի (Մարտիրոս Սարուխանյան) գլխավորությամբ ակտիվորեն մասնակցեց նաև Վանի 1896 թ ինքնապաշտպանությանը·

Չնայած այս ամենին 1896–1897 թթ արդեն պարզ էր դառնում որ խոշոր հաշվով ձախողվել են ինչպես ընդհանուր ժողովրդական ապստամբություն

կազմակերպելու ծրագրերը այնպես էլ եվրոպական միջնորդությամբ բարեկարգումներ անցկացնելու հույսերը: Մայիսյան բարեկարգումներն իրականացնելու պահանջով 1895 թ սեպտեմբերի 18-ին կազմակերպած Բաբ Ալիի ցույցն իր արյունալի վախճանով ևս ապացույց էր բռնատիրության պայմաններում խաղաղ զանգվածային ցույցերով ուշադրություն գրավելու և եվրոպական միջամտության հասնելու մարտավարության անհեռանկարայնությունը

Կուսակցության մեջ հասունանում էր ներքին դժգոհություն ղեկավար մարմնի գործունեությունից Նազարբեկյանի կենտրոնը մեղադրվում էր լուրջ ազատագրական պայքար կազմակերպելու անկարողության անիմաստ և հրահրիչ խմբագրականներով ու գործունեությամբ սուլթանին նախահարձակ լինելու հնարավորություն ընձեռելու, ազգային-ազատագրական խնդիրները սոցիալիստական գաղափարախոսությանը ստորադասելու մեջ Հիմնական քննադատությունը բարձրանում էր արևմտահայ գործիչներից և երկրում գործող կազմակերպություններից որոնք պահանջում էին վերանայել կուսակցության ծրագիրը և այնտեղից բացառել սոցիալիզմի հատվածը պահպանելով միայն մոտակա նպատակի ազգային-ազատագրական խնդիրների բաժինը 1896 թ օգոստոսին Լոնդոնում գումարված համագումարում հականագարբեկյան թևը վճռականորեն դեմ արտահայտվեց ծրագրում եղած սոցիալիզմին վերաբերող մասի պահպանմանը իսկ երկու տարի անց 1898 թ Ալեքսանդրիայի համաժողովում ազգային այդ թևը հռչակեց նոր Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության ծնունդը Հետագա փորձերը ձևավորելու նոր Կենտրոն վերականգնելու կուսակցության միասնությունը դատապարտված էին ձախողման.

Արևմտյան Հայաստանի համար մղվող զինված պայքարում դեռևս պառակտումից մի քանի տարի առաջ հնչակյաններն առաջնագծում մաքառողի դերը աստիճանաբար զիջում էին նոր կազմավորված և հստակ նպատակադրումով ասպարեզ իջած Հայ հեղափոխական դաշնակցությանը

4 ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա Ձևավորումը 1890 թվականը նշանավորվեց հայ ազգային նոր կուսակցության Հայ հեղափոխականների դաշնակցության հիմնադրումով Կուսակցության ձևավորումը կովկասահայ հեղափոխական մտքի բազմազանության տեսակետների ու գաղափարների հակադրության և միասնության համար պայքարի բարդ ու երկարատև գործընթացի արդյունք էր

1880-ական թթ վերջերի իրադարձությունները Օսմանյան կայսրությունում սկսված հայության բնաջնջման քաղաքականությունն ու դրան ի պա

տասխան բռնկված հայոց զինված ազատագրական պայքարը զգայական մեծ արձագանք էր գտնում կովկասահայ երիտասարդության ու մտավորականության լայն շրջաններում Հայ ազգային հեղափոխական կազմակերպությունների ապա կուսակցությունների ծավալած գործունեությունը 1890 թ. Կուկունյանի արշավանքը Կարնո և Գում Գափուի ցույցերի վերաբերյալ Կովկաս հասնող լուրերն էլ ավելի հրամայական էին դարձնում արևելահայության կազմակերպման հեղափոխական բոլոր ուղղությունները մեկ նպատակի ուղղորդելու ձգտումը Մ Վարանդյանը մեզ է փոխանցել ընդհանուր մթնոլորտի տրամադրությունը ‹ Թիֆլիզը և գավառը արտակարգ իրարանցումի մեջ էին Ձեռքե ձեռք կանցնեին գաղտնի հրատարակությունները – արտասահմանեն ստացվող Արմենիա»–ի հազվագյուտ թիվերը արգիլված Ռուսաստանի մեջ Հնչակը», նույնպես արգիլված՝ Ձեռքե ձեռք կանցնեին և Պետերբուրգի հայ ուսանողներու կարմիր բրոշյուրները, որոնց մեջ կը պատմվեին բուլղար, հույն ապստամբներու – սարկավագ Լևսկիներու և Բոցարիսներու դավադրական և ռազմական սխրագործությունները

Բայց ամենեն ուժով կը զարնեին կովկասահայոց սրտին ու մտքին Թուրքահայաստանեն տեղացող սարսռեցուցիչ լուրերը›

Թիֆլիսի հայ ազատագրական խմբակների վրա մեծ էր ինչպես ազգայնական այնպես էլ նարոդնիկական և ընկերվարական գաղափարների ազդեցությունը Հիմնականում ռուսական հեղափոխական շրջանակների բովով էին անցել նաև «Երիտասարդ Հայաստան» կազմակերպության ղեկավարները Քր Միքայելյանն ու Սիմոն Զավարյանը: Թիֆլիսի «Յուժնիե նոմերա› հյուրանոցում հավաքվող խմբակը փաստորեն դառնում էր երկրամասի հեղափոխական մտքի կարևորագույն մի բևեռ, որին հակադրված էին ազգայնականները (հավաքվում էին «Սևեռնիե նոմերա» հյուրանոցում) Կոստանդին Խատիսյանի գլխավորությամբ Խաչատուր Մալումյանի շուրջն էին համախմբված Մշակի» ուղղության հետևորդները ազդեցության առանձին ոլորտ էին գբաղեցնում հնչակյանները

Ինչպես նշվեց այս գաղափարական և քաղաքական այլակարծության մթնոլորտում կար միավորող մի խնդիր Արևմտահայաստանի հարցը Օդում սավառնում էր բոլոր հայ հեղափոխականներին մեկ դրոշի ներքո համախմբելու հրամայականը

Արդեն 1889 թ աշնանից Քրիստափոր Միքայելյանի ապա Սիմոն Զավարյանի ջանքերով սկսվեցին միավորիչ ժողովները Ծանր բանավեճերով և գաղափարական տարակարծություններով առլեցուն հավաքների ընթացքում ի հայտ եկան Քրիստափոր Միքայելյանի ակնհայտ կազմակերպչական կարողությունները Իր հուշերում Ս Վրացյանը գրել է Քրիստափորն իր անկեղծ ու ան

սահման հավատով դեպի նոր գործը հզոր իմացականությամբ կուռ տրամաբանությամբ ու հուժկու կամքով ծով լայնախոհությամբ ու մարդոց հոգիները գերելու ուժով կարողացավ հաշտեցնել ու միացնել այլազան հոսանքներն ու ձգտումները և հիմք դնել մի մեծ կազմակերպության մեծ գործի համար»:

Հիմնական տարակարծությունները երեք կարևորագույն խնդիրների Արևմտյան Հայաստանի անկախության ընկերվարության (սոցիալիզմի) և կազմակերպական կառույցի ձևի շուրջն էին

Ի տարբերություն հնչակյանների որոնք դրել էին Հայաստանի անկախության հարցը և անգամ հաստատագրում էին ապագա պետության սոցիալիստական վարչաձևը խմբերի մի զգալի մասը հակված էր որպես նպատակ հռչակել Ներսես Վարժապետյանի ծրագիրը Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների երաշխավորված ինքնավարությունը Մեծամասնությունը միակարծիք էր նաև ապագա պետականության սոսկ ընդհանուր ուրվագիծ տալու նպատակահարմարության մեջ

Սոցիալիզմի խնդրում հիմնական հակասությունը հյուսիսայինների» և «հարավայինների» միջև էին Կոստանդին Խատիսյանի կողմնակիցները կողմ էին հարցն ընդհանրապես չարծարծել գտնելով որ հակառակ պարագայում հնարավոր չի լինի համախմբել ողջ ազգը ընդհանուր նպատակի շուրջ· Հնչակյանների նույնքան անզիջում հակառակ կեցվածքը փորձում էին մեղմել միջանկյալ ելք որոնող Քրիստափորն ու Զավարյանը

Կազմակերպության ձևի ընտրության մեջ ի տարբերություն կենտրոնացման սկզբունքի Սիմոն Զավարյանն առաջ էր քաշում ապակենտրոնացման ձևը տեղական լայն նախաձեռնության իրավունքներով

Հիմնական տարաձայնություններից զատ կային նաև ուրիշ գործնական խնդիրներ նոր կազմակերպության անվան կազմակերպության ղեկավար մարմինների նստավայրի պաշտոնաթերթի հրատարակման և այլ հարցեր

Ի վերջո 1890 թ հուլիս–օգոստոս ամիսներին աշխատանքներն ավարտեցին և առանց բացառության բոլոր կողմերը (նաև հնչակյան պատվիրակները) միաձայնությամբ հռչակեցին նոր կուսակցության Հայ հեղափոխականների դաշնակցության ծնունդը· Ընդունվեց կուսակցության մանիֆեստը իսկ ծրագրի և կազմակերպական կանոնների մշակումը թողնվեց ապագայում գումարվելիք ընդհանուր ժողովին Կուսակցությունը որոշվեց կառուցել կենտրոնացման սկզբունքով և ընտրվեց Կենտրոնական վարչություն հետևյալ կազմով Քրիստափոր Միքայելյան Սիմոն Զավարյան Հովհաննես Լորիս–Մելիքյան Աբրահամ Դաստակյան և Լևոն Սարգսյան Իբրև կազմակերպության կենտրոնավայր Խանազատի առաջարկությամբ ընտրվեց Տրապիզոնը: Որոշվեց ունենալ երկու պաշտոնաթերթ «Հնչակն» ու «Դրոշակը» Առաջինին վերապահ-

վում էր տեսաբանական խնդիրների արծարծումը իսկ Թիֆլիսում հրատարակվող Դրոշակ շաբաթաթերթը կոչված էր քարոզելու հեղափոխական պայքար ժողովրդի մեջ Երկու այդ թերթերի խմբագրակազմերի խնդիրը նպաստողնվեց լուծելու հետագայում բանակցությունների միջոցով

Մանիֆեստում փաստորեն արծարծվում էր մեկ կոնկրետ նպատակ արևմտահայությունը կենաց և մահու պայքարի մեջ է և նորաստեղծ կազմակերպությունը միավորելու է իր բոլոր ուժերը կռիվը ղեկավարելու համար Հայոց հարցի վճռի հետաձգելը այլևս անկարելի է – նշվում էր փաստաթղթում – Այսպիսի մի պատմական ճգնաժամի միջոցին առաջին հարցը որ պետք է զբաղեցնի ամեն մի լուրջ հայրենասերի դա բոլոր հեղափոխական ուժերի միության և դաշնակցության հարցն է Այդ հեղափոխական գաղափարի դրոշակակիրն է Հայ հեղափոխականների դաշնակցությունը» որ սրանով դիմում է բոլոր հայերին և հրավիրում է կանգնել մի դրոշակի տակ

ՀՅԴ թեև նոր է հանդես գալիս իբրև կազմակերպություն բայց նա վաղուց գործող խմբերի միությունն է ‹Դաշնակցությունը ձգտելու է միացնել բոլոր ուժերը կապելով իր հետ բոլոր կենտրոնները Նպատակ դնելով Թուրքաց Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական ազատությունը Դաշնակցությունը մտել է այն կռվի մեջ, որ սկսել է ինքը ժողովուրդը տաճկաց կառավարության դեմ ուխտելով մինչև արյան վերջին կաթիլը կռվել հայրենիքի ազատության համար

Այնուհանդերձ փոխզիջումների ձևով համախմբված կազմակերպությունը հաջորդ տարվա ընթացքում արդեն լուրջ ճեղքեր տվեց. Նախ ծերբակալվեցին (1891 թ գարուն) հիմնադիր երկու կարևորագույն դեմքերը Սիմոն Զավարյանն ու Քրիստափոր Միքայելյանը Այնուհետև չհաջողվեց աշխատանքի շուրջ համախմբել Թիֆլիսի խմբակների մի մասին ու հնչակյաններին 1891 թ մայիսին Հնչակյան կուսակցությունը պաշտոնական հայտարարությամբ դուրս եկավ Դաշնակցությունից ինքնամեկուսացան մշակականները Խաչատուր Մալումյանի և Ֆրակցիա խմբակը Կոստանդին Խատիսյանի գլխավորությամբ Հստակ գաղափարական հիմքի և կազմակերպական կանոնների բացակայության և կենտրոնացված ղեկավարության առկայության պայմաններում հեղափոխական կառույցի աշխատանքները ձախողվում էին

Միայն 1891 թ սկզբներին աքսորից վերադարձած Ռոստոմի (Ստեփան Զորյան) վճռական ջանքերի շնորհիվ էր, որ հնարավոր դարձավ ստեղծել որոշակի հենարան ի դեմս մարտական–հեղափոխական ակտիվ գործունեություն ծավալող խմբերի Կենսունակ և ազատագրական պայքարի բովի մեջ ներառված այս խմբերից էր որ 1892 թ սկզբներին սկսեցին գալ կուսակցության առաջին ընդհանուր ժողովը գումարելու պահանջներ կատարվել քաղաքա

կան կազմակերպական անհրաժեշտ սրբագրումներ և հստակեցումներ Ռոստոմից բացի ընդհանուր ժողովի գումարման նախաձեռնողներից էին Հովհան Դավթյանն ու Տիգրան Օքոնյանը Վերջիններիս խմբագրությամբ կազմվեց ընդհանուր ժողովի հրավերը հայ հեղափոխականներին հետևյալ օրակարգային հարցերով ա) հեղափոխության նպատակը բ) կազմակերպությունը գ) միջոց–տակտիկան

Արևմտյան Հայաստանում մոլեգնող սուլթանական բռնապետությունը ձերբակալությունների և հալածանքների անընդհատ շղթան ուղղակի հրամայական պահանջ էին դարձնում նման օրակարգով ժողովի գումարման անհրաժեշտությունը Կենտրոնական վարչության հեղինակությունն անկում էր ապրում: «Ֆրակցիա խմբի առանձնանալուն հետևեց մի նոր կազմակերպության «Տաճկահայաստանի ազատության վարչության» ի հայտ գալը Համագումարի ուշացումը հղի էր անկանխատեսելի հետևանքներով

1892 թ աշնանը Թիֆլիսում գաղտնի և աննպաստ պայմաններում, գումարվեց Դաշնակցության առաջին ընդհանուր ժողովը Ռոստոմի վկայությամբ ժողովն ուներ « խորհրդակցական բնավորություն առավել մտքերի փոխանակություն այդ պատճառով բոլոր այն հարցերը որ դրվում էին ենթարկվում էին վիճաբանության մինչև այն ժամանակ երբ բոլորն էլ համաձայնվում էին հարցի այս կամ այն վերջնական ձևակերպման վրա ոչ մի հարց չի ենթարկվել քվեարկության բոլորը ընդունվել են միաձայն հավանությամբ ժողովը փոփոխեց կուսակցության անվանումը Հայ հեղափոխական դաշնակցություն այն վերածելով միաձույլ կազմակերպության ընդունեց ծրագիր–կանոնագիրը որը Ռոստոմի հավելված–ներածականով հրատարակվեց կուսակցության պաշտոնաթերթում

բ ծրագիրը և կառուցվածքը

Առաջին ընդհանուր ժողովի հաստատած ծրագիր կանոնադրությունը կազմված էր երեք մասից նպատակ միջոցներ կազմակերպություն

Ծրագրի ներածականը սկսվում էր ժամանակի սոցիալիստական գաղափարախոսությանը բնորոշ մուտքով սակայն շեշտվում էր որ Մեր ձգտումն է որ մեր ծրագիրը կենսական լինի մեր ուշադրությունը գլխավորապես կենտրոնացած է մեր երկրի ներկա դրության վրա Այնուհետև ներկայացվում էր հայ ժողովրդի ծանր վիճակը Թուրքիայում անդրադարձ էր կատարված օսմանահպատակ մյուս ճնշված ժողովուրդների ճակատագրին Բուն ծրագիրը սկսվում էր « Նպատակ բաժնով ուր հստակորեն նշվում էր ՀՅԴ նպատակն է ապստամբության միջոցով Տաճկահայաստանում ձեռք բերել քաղաքական և տնտեսական ազատություն» Առավել հստակեցնելով ազատություն հաս

կացությունը ծրագիրը նրբորեն շրջանցում էր անկախության հիմնախնդիրը շեշտադրում կատարելով արևմտահայության պայմաններից բխող իրական արդյունքներ ձեռք բերելու ռազմավարության վրա Հայաստանի ապագա կառավարման համակարգի համար խնդիր էր դրվում հասնել ժողովրդավարական ընտրական և կառավարման ձևերի խոսքի հավաքների խղճի ազատությունների հաստատմանը Մեծ ուշադրություն էր հատկացվում սոցիալական ու տնտեսական պահանջներին (կյանքի գույքի ապահովություն ուսման իրավունք հողի արդար բաշխում և վերաբաշխում հարկային քաղաքականություն և այլն) «Դրոշակում» հրապարակված «Այբ ու Բեն» խորագրով ծրագրային հոդվածաշարով և հետագայում մի շարք այլ հրապարակումներով կուսակցության գաղափարախոսները առավել հստակեցրին բացահայտ անկախության պահանջ չառաջադրելու իրատեսական մարտավարությունը Մշակվեց աստիճանական ձեռքբերումների ուղին այսինքն հանգրվանային հաջողությունների ամրագրման միջոցով ազգը հարատև պայքարի ճանապարհով պետք է շարժվի դեպի հիմնական նպատակ

Էլ ավելի հստակ էր սահմանված «Միջոցների» բաժինը ուր ներկայացված էր հեղափոխական–ազատագրական պայքար մղող կուսակցության մարտավարական զինանոցը

Ծրագրում նշվում էր «Հ Հ Դաշնակցությունը ապստամբության միջոցով իր նպատակին հասնելու համար կկազմակերպի հեղափոխական խմբեր որոնք կառավարության դեմ անընդհատ և զորեղ կռվի հետ կռիվ կմղեն այն ընդհանուր պայմաններուն դեմ որոնցմե նեղված են միևնույն ժամանակ թե հայ և թե օտար տարրերը (ասորիները եզդիները քրդերուն մեկ մասը խաղաղ թուրքերը և այլն)»· Խմբերն իրենց պայքարում կիրառելու էին հետևյալ միջոցները

1 Մղել Դաշնակցության գլխավոր սկզբունքների և խնդիրների քարոզչություն 2 Կազմակերպել և աշխատել մարտական խմբերի հետ 3 Գործով խոսքով բոլոր միջոցներով բարձրացնել ժողովրդի ոգին և ակտիվությունը 4 Անել ամեն ինչ ժողովրդին զինելու համար 5 Կազմակերպել հեղափոխական կոմիտեներ 6 Հետազոտել ժողովրդի և Երկրի վիճակը տեղյակ պահելով Դաշնակցության կենտրոնական մարմիններին 7 Կազմակերպել տարածքային ֆինանսական շրջաններ 8. Ահաբեկել կառավարության առավել գազանաբարո պաշտոնյաներին մատնիչներին ու դավաճաններին 9 Խաղաղ ժողովրդին պաշտպանել ավազակային հարձակումներից 10 Ճանապարհներ հաստատել մարդիկ և զենք տեղափոխելու համար 11 Հարկ եղած դեպքում կառավարության հիմնարկները ենթարկել ավերումների

Սա փաստորեն թուրքական բռնատիրության դեմ պարտիզանական կռիվ սկսելու ծրագիր էր որը բխում էր Արևմտյան Հայաստանում ու Կիլիկիայում նախորդ տարիների զինված պայքարի ֆիդայական կռիվների ծավալման փորձից

Ընդհանուր ժողովի գումարումից մեկ տարի առաջ «Դրոշակի» խմբագրականներից մեկում հիմնավորված էր պարտիզանական պատերազմի անհրաժեշտությունը արևմտահայության համար· Այնտեղ մասնավորապես նշված էր «Ամեն մի քաղաքական կուսակցություն գաղափարի համար կռիվ սկսելով կարող է հաջողության կամ անհաջողության հույս ունենալ միայն այն ժամանակ երբ կան հետևյալ երկու անհրաժեշտ պայմանները

1 Եթե ժողովուրդը որի շահերի համար մղվում է կռիվը հասկանում է այդ կռվի անհրաժեշտ լինելը և մասնակցում է այդ կռվին թե ուղղակի և թե անուղղակի կերպով գոնե ի դեմս յուր ամենալավ ներկայացուցիչների

2 Եթե կռվի համար ընտրված են այնպիսի նպատակահարմար ձևեր և միջոցներ որոնք բոլորովին համապատասխան են ներկա իրականության և պատմական րոպեի պահանջած պայմաններին

Նման խնդիրներ դնող կուսակցության համար բնականաբար պիտի առանձնապես կարևորվեին կարգապահության և կառույցի հետ առնչվող հիմնահարցերը

Ծրագրի «Կազմակերպություն» բաժինը առավել արմատական փոփոխությունների համակարգ էր նախատեսում Կուսակցության հիմնադրումից ի վեր գործիչների մի հեղինակավոր խումբ (Սիմոն Զավարյան Հոնան Դավթյան և ուրիշներ) պահանջում էր կառույցում կիրառել գաղափարական կենտրոնացման և կազմակերպական ապակենտրոնացման սկզբունքը Դա հիմնավորվում էր ինչպես հայության բաժանվածության և աշխարհասփյուռ լինելու հանգամանքով այնպես էլ ազատագրական պայքարի մեկ կենտրոնից ղեկավարվելու պարագայում առաջացող բազմաթիվ դժվարությունները դիմագրավելու անհրաժեշտությամբ Երկու տարվա կազմակերպչական աշխատանքների փորձը նս գալիս էր հաստատելու նման հիմքով կառույց ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Ընդհանուր ժողովի թերևս կարևորագույն ձեռքբերումը կարելի է համարել ապակենտրոնացման ձևի որդեգրումը Խումբ–Կոմիտե–Կենտրոնական Կոմիտե–Բյուրո շղթայի յուրաքանչյուր օղակի ինքնուրույնությունը մեծացնում էր կուսակցության սկզբնական օղակների դերակատարումը, ապահովում առավելագույն ճկունություն և դիմացկունություն Սուլթանական բռնատիրության պայմաններում այն տեղական կազմակերպություններին հնարավորություն էր տալիս արագորեն կողմնորոշվել ամենաբարդ իրավիճակներում և ձեռք առնել անհրաժեշտ քայլեր

գ. Գործունեությունը. Ինչպես նշվեց, դեռևս Կուկունյանի արշավանքի շրջանից այլարգ էր դարձել, որ նորաստեղծ կուսակցությունն իր գործունեության մեջ շեշտը դնելու է թուրքական բռնակալության դեմ զինված պայքար կազմակերպելու և հայության մյուս հատվածներին դրա շուրջ հավաքելու աշխատանքների վրա։

Ընդհանուր ժողովից անմիջապես հետո ընկած ժամանակաշրջանը (1892–1895 թթ.) Դաշնակցության տեղական կազմակերպությունների համար ամրապնդման և աճի տարիներ դարձան։ Մեծ թափ ստացավ դեպի Արևմտյան Հայաստան զենքի և զինամթերքի առաքման գործը։ Երկրում ստեղծվեցին մի քանի կոմիտեներ։ Տեղական կազմակերպությունները հատկապես ուժեղացան Ատրպատականի, Սուրմալուի, Կարսի սահմանամերձ շրջաններում։ Թավրիզում սկսեց գործել զինագործական արհեստանոց։ Գործուն աշխատանքներ էին տանում Կ. Պոլսի, Տրապիզոնի, Թիֆլիսի, Ղարաբաղի, Գանձակի, Եվրոպայի հիմնական հայաշատ կենտրոնների կոմիտեությունները։ Կենտրոնական կոմիտեությունները հեղափոխական գործիչների մի ամբողջ ջոկատ անցավ Թուրքիա՝ Երկիր ազատագրական պայքարը կազմակերպելու ու ղեկավարելու խնդրով։ Հովհաննես Յուսուֆյանը (Մելիք), Պետոն, Վազգենը, Գուրգենը, Աղբյուր Սերոբը, Տիգրան Օքոնյանը, Հրայրը, Վարդգեսը և շատ ու շատ ուրիշներ կարողացան աննկարագրելի ծանր պայմաններում բնաջնջվող ժողովրդի մեջ վառ պահել դիմադրական կորովը, նրան նախապատրաստել զինված ապստամբության։

Կազմակերպության հիմնական շրջաններ էին նկատվում Կ. Պոլիսն իբրև կայսրության մայրաքաղաք, Վասպուրականը, Սասունը–Մուշի և Կարնո շրջանները։ Դաշնակցությունն Օսմանյան կայսրությունում և Հայաստանում արմատավորվում էր ընթացող ցեղասպանության պայմաններում և դա իր անխուսափելի կնիքն է դնում կուսակցության մարտավարության վրա։ 1890–ականների երկրորդ կեսին հիմնական խնդիր էր համարվում Երկրի զինման աշխատանքի կազմակերպումը։ Այդ նպատակով մշակվեց Արևմտյան Հայաստան զենք ու զինամթերք և մարտական խմբեր առաքելու ծրագիր։ Որպես հենակետեր ընտրվեցին Պարսկաստանի սահմանակից շրջանները և Կարսը։ Զենքը և խմբերը կենտրոնանում էին Վասպուրականում, Թավրիզ, Սալմաստ–Սոդեի վանք, Վան, ճանապարհով Սասունում՝ Կարս–Բասեն–Սասուն գծով։ Այդ նպատակով առաջին ուղղությամբ աշխատում էին Վարդանը, Վազգենը, Հովսեփ Արղությանը, Նիկոլ Դումանը և ուրիշներ, իսկ Բասեն–Սասուն ուղղությամբ՝ Թաքուլն ու Հրայրը։

1895–1896 թթ դարձան զենքի և մարտական խմբերի երկիր ուղարկելու հերոսական տարիներ Կազմակերպական պատասխանատվությունը Ռոստոմի վրա էր որը գործում էր Կարսի Կարինի և Ատրպատականի շրջաններում

1896 թ հուլիսին ձերբակալվեց և 1899 թ կախաղան բարձրացվեց Բասենի շրջանի հիմնական կազմակերպիչը Թաթուլը ձերբակալվեց նաև Հրայրը Սակայն Սասուն–Մուշ անցած նոր գործիչները էլ ավելի ուժեղացրեցին իրենց այայքարը բռնակալության դեմ 1895 թ վերջերից Ախլաթի շրջանում գործում էր Աղբյուր Սերոբի 27 հոգանոց խումբը որը հաջողությամբ պատնեշում էր նոր ջարդերի ալիքը Տարոն աշխարհում

1897 թ Սասունն ու Վասպուրականը հարավից իրար կապելու խնդրով Սասուն–Մուշի շրջան է գործուղվում հայտնի գործիչ Գուրգենը (Բաղդասար Մալյան) որը հաջողությամբ զուգորդում է կազմակերպական աննկատ աշխատանքը ֆիդայական կռիվների ու ահաբեկչական գործողությունների հետ

Դաշնակցությունը հաջող գործունեություն էր ծավալել նաև Վասպուրականում ուր հիմնվել էր Շամի Կենտրոնական կոմիտեությունը Պետոյի (Ալեքսանդր Պետրոսյան) Վազգենի (Տիգրան Տերոյան) ջանքերով կուսակցությունն ակտիվ մասնակցություն էր բերում շրջանում ինքնապաշտպանական կռիվների ծավալմանն ու ազգային միասնական ճակատի ձևավորման աշխատանքներին

1893–1896 թթ մեծ ուժ դարձավ նաև Կ Պոլսի Կենտրոնական կոմիտեությունը որի ղեկավարը Հովհաննես Յուսուֆյանն էր Վերջինիս ջանքերով սերտ հարաբերություններ հաստատվեցին մակեդոնական գաղտնի կազմակերպությունների հետ սկսվեցին այայթուցիկ նյութերի և զենքի կուտակման աշխատանքներ

Սասունի Զեյթունի ապստամբությունները Բաբ Ալիի ցոյցին հետևած ջարդը Վանի ինքնապաշտպանների եղերական վախճանն ու ջարդարարական ոհմակների անսանձ բռնությունները Դաշնակցությանը ստիպում էին ևնցնել պայքարի առավել կտրուկ մեթոդների ու ձևերի

1890–ական թթ երկրորդ կեսը ահաբեկչական–վրիժառու ական ակտերի ժամանակաշրջան դարձավ Հեղափոխականների հարվածներից ընկնում էին ներքին դավաճանները թուրք ու քուրդ հարստահարիչներ ու պաշտոնյաներ

1896 թ օգոստոսի 14–ին Կ Պոլսի Կենտրոնական կոմիտեի որոշմամբ 26 զինվորից կազմված մարտական խումբը Բաբկեն Սյունու գլխավորությամբ գրավեց Օսմանյան բանկը առաջադրելով քաղաքական պահանջներ Բանկ Օտոմանի գրավումը փայլուն էջ էր ազգային–ազատագրական շարժումների պատմության մեջ և ազդարարում էր հեղափոխական պայքարի նոր մարտավարության սկիզբ

1897 թ հուլիսի 25–ին 253 հոգուց կազմված վրիժառուական ջոկատը իրականացնում է պատժիչ գործողություն իր ջարդարարությամբ հայտնի քրդական Մազրիկ ցեղի նկատմամբ ջախջախելով վերջինիս հրոսակներին Խանասորի դաշտում

Այսպիսով Դաշնակցության գործունեության ընդամենը մի քանի տարիների ընթացքում (1895–1897) հաջողվեց Արևմտահայաստանի զինված պայքարը բարձրացնել որակական նոր աստիճանի և ձեռնամուխ լինել համազգային զինված ապստամբության կազմակերպման աշխատանքներին

1898 թ ապրիլ–հունիս ամիսներին Թիֆլիսում գումարված ՀՅԴ ԱՎ ընդհանուր ժողովը քննելով զինված պայքարի փորձը և մատնանշելով թերությունները որոշեց նոր ուժ ու որակ հաղորդել մարտական ուժերի և ռազմամթերքի կենտրոնացման աշխատանքներին Կ Պոլսում Սասունում և Վասպուրականում համընդհանուր զինված ապստամբություն բարձրացնելու նպատակով

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ-XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

1 ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XIX ԴԱՐԻ 90-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ա Ազգային-ազատագրական պայքարի նախադրյալները

1877 1878 թթ ռուս-թուրքական պատերազմը դրան հաջորդած Սան Ստեֆանոյի դաշնագիրն ու Բեռլինի վեհաժողովը արմատական փոփոխություններ առաջացրին Հայկական հարցի պատմության մեջ. Հայկական հարցի միջազգայնացումը և այն դիվանագիտական ճանապարհով չլուծելը նոր իրականության առաջ կանգնեցրին մի կողմից թուրքական բռնապետությանը մյուս կողմից իր հարցի արդար ու բնականոն լուծմանը սպասող հայ ժողովրդին Փորձելով կանխել Հայկական հարցի բնական լուծումը ի դեմս Հայկական պետականության սուլթանական կառավարությունը որդեգրում է Հայկական հարցը յուրովի թուրքավարի լուծելու մարտավարությունը. Եթե Բեռլինի վեհաժողովին հաջորդած առաջին տասնամյակում այն առավելապես արտահայտվում էր ժողովրդագրական վարչատարածքային և հարկային որոշակի քաղաքականության իրականացումով որի նպատակն էր հայաթափել Արևմտյան Հայաստանը և այն զրկել բնիկ բնակչությունից ապա 1890-ական թթ սկզբներից ցանկանալով կանխել ուժգնացող հայ ազատագրական շարժումը և այն դուրս բերել իր բնականոն ընթացքից աբդուլհամիդյան վարչակարգը դիմում է Հայկական հարցի լուծման ավելի արմատական միջոցների հայության ֆիզիկական բնաջնջմանը Քաղաքական նման կուրսի ամբողջացումը հանդիսացան 1894-1896 թթ զանգվածային ջարդերը

Իր հերթին Բեռլինի վեհաժողովից հետո միջազգային դիվանագիտությունից հիասթափված և քաղաքական դասեր ստացած հայ հասարակական-քաղաքական միտքը կանգնեց Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարի մարտավարությունը փոխելու անհրաժեշտության առաջ և հանգեց զենքի ուժով Հայկական հարցը լուծելու գաղափարին Մկրտիչ Խրիմյանի առաջ քաշած «երկաթե շերեփի» գաղափարը տիրապետող դարձավ հայ ազատագրական շարժման մեջ Փոխվեց նրա մարտավարությունը Հայկական հարցի լուծման, հայկական պետականության վերականգնման հույսերը գլխավորապես կապվեցին հայ ժողովրդի զինված պայքարի հետ 1880-ական թթ կեսե

ոից աստիճանաբար ասպարեզ իջան հայ քաղաքական կուսակցությունները որոնք իրենց վրա վերցրին զինված պայքարի կազմակերպումն ու ղեկավարությունը·

Բեռլինի վեհաժողովից հետո ստեղծված այս իրողությունից ելնելով լիովին հիմնազուրկ պետք է համարել դեռևս XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին ձևավորված այն տեսակետը ըստ որի հայ ազատագրական շարժումը ոչ մի հիմք չուներ արևմտահայության մոտ որն իբր ապրում էր երջանկության և բարօրության մեջ Շրջանառության մեջ էր դրվել այն թեզը թե այն արտահանված» էր Թուրքիա ռուսահայերի անգլո–հայկական կոմիտեի և հայկական կուսակցությունների կողմից: Ներկայումս թուրքական պատմագրության կողմից պաշտոնապես ընդունված այս թեզը մերժում է Հայկական հարցի օբյեկտիվ գոյությունը և այն համարում սոսկ հայերի երևակայության արդյունք

Այսպիսով՝ 1880–ական թթ վերջերին Հայկական հարցում հստակորեն ուրվագծվում են միմյանց հակադրվող ու փոխբացառող երկու քաղաքական գծեր

1 Հայ ժողովրդի ազատագրական զինված պայքարը որի տրամաբանական ու օրինաչափ արդյունքը պետք է դառնար պատմական Հայաստանի տարածքում հայկական նորագույն անկախ պետականության կերտումը

2 Աբդուլհամիդյան քաղաքականությունը որի գերխնդիրն էր հայության ֆիզիկական բնաջնջումը հայկական տարածքների վերջնական յուրացումը և Հայոց հայրենիքի սեփականացումը Հատկապես վերջին խնդիրը կենսական նշանակություն ուներ իր եվրոպական տարածքների մեծագույն մասը կորցրած Օսմանյան կայսրության համար Նա հարկադրված էր ավելի ամուր կառչել ասիական տարածքներին մի հանգամանք որ ավելի անզիջում էր դարձնում հայոց հայրենիքի համար մղվող պայքարը գործնականում բացառում հիմնախնդրի երկուստեք ընդունելի պայմաններով լուծման որևէ տարբերակ

Որդեգրելով զինված պայքարի ուղին՝ հայ ազատամարտին մասնակից ուժերը և հատկապես ազատագրական պայքարի ղեկը ստանձնած կուսակցությունները չնայած իրենց մեջ եղած մարտավարական որոշակի տարբերություններին անվերապահորեն հեղափոխության և ապստամբության հետ կապեցին թուրքական բռնապետությունից արևմտահայության ազատագրումը և հայության քաղաքական իղձերի իրականացումը Արմենական կուսակցությունն իր նպատակն է հռչակում «Հեղափոխությամբ Թուրքիո հայ ժողովրդին համար իրավունք ձեռք բերել ինքզինք ազատորեն կառավարելու» Հնչակյան կուսակցությունը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության միակ միջոց համարում էր «հեղափոխությունը..., կռիվ մղելով թուրք տերության դեմ ժողովրդային ընդհանուր ապստամբության միջոցով»· Իսկ ՀՅԴ–ն իր նպատակն

էր հռչակում ապստամբության միջոցով Արևմտյան Հայաստանում քաղաքա
կան ու տնտեսական ազատության ձեռք բերումը

Ազգային–ազատագրական պայքարի գլխավոր նպատակի և դեպի այն
տանող ուղու սահմանումը օրինաչափորեն դնում էր նաև տվյալ իրավիճակին
ու պատմական պահին համապատասխան գործունեության ձևերի ու միջոց
ների ընտրության հարցը «Ամեն մի քաղաքական կուսակցություն գաղափա-
րի համար կռիվ սկսելով կարող է հաջողության հույս ունենալ միայն այն
ժամանակ եթե կռվի համար ընտրված են այնպիսի նպատակահարմար
ձևեր և միջոցներ որոնք բոլորովին համապատասխան են ներկա իրականու-
թյանը և պատմական որոպեի պահանջած պայմաններին – գրում է Դրոշա
կը» իր 1891 թ N 2–ի խմբագրականում Նման ընտրության անհրաժեշտու
թյան առաջ են կանգնում նաև հայոց ազատամարտին մասնակից մյուս ուժե
րը Այդ ընտրության վրա անշուշտ իրենց ազդեցությունն էին թողնում այնպի
սի հանգամանքներ ինչպիսիք էին

1 Պայքարի առաջին շրջանում շարժումը ղեկավարող ուժերին բնորոշ
քաղաքական ռոմանտիզմը երբ Երկրից հասնող օգնության կոչերը ճիշտ չէին
ընկալվում և գտնում էին որ ժողովուրդը պատրաստ է համընդհանուր ապս
տամբության Հայկական հարցը պայքարի առաջնորդների կողմից համար
վում էր մոտ ժամանակներում լուծելի հարց Ըստ որում ակնհայտորեն թե
րագնահատվում էին Օսմանյան կայսրության իրական հնարավորություննե
րը Պայքարը ղեկավարող կենտրոններում որոնք գտնվում էին Երկրի սահ-
մաններից դուրս բացակայում էր Արևմտահայաստանի իրական վիճակի վե
րաբերյալ հստակ պատկերացումը

2 Հայության մի ստվար ըստ որում մտավոր առումով ավելի զարգացած
և տնտեսապես բարվոք վիճակում գտնվող զանգվածի կենտրոնացումը բուն
Երկրից դուրս կայսրության խոշոր կենտրոններում հատկապես Կ Պոլսում և
Զմյուռնիայում Եվրոպայի տեսադաշտում: Դա ստիպում էր թուրքական բռնա
պետության դեմ մղվող պայքարը հաճախ բուն Երկրից տեղափոխել այդ
կենտրոնները և այնտեղ հասցված շոշափելի հարվածներով փորձել լուծել
Հայկական հարցը

3 Հայկական հարցի միջազգայնացած լինելը Անգամ զինյալ պայքարի
դիմած հայությունը որը կանգնել էր արյունով նվաճելու իր ազատությունը
չէր անտեսում այդ հանգամանքը և իր հարցի վերջնական լուծման գործում ի
րավարարի դերը վերապահում էր միջազգային դիվանագիտությանը

4 Ազատագրական շարժումը ֆինանսավորող ու նյութապես ապահովող
արտաքին և ներքին կայուն քիչ թե շատ նշանակալի ուժերի բացակայությու
նը Նման ուժերի առկայությունը տիպական էր XIX դարի եվրոպական այդ

թվում նաև բալկանյան ազատագրական շարժումներին և մեծապես խթանում էր դրանց Հայոց ազատամարտը զուրկ էր նման խթաններից Հայ ազատագրական շարժումը նյութապես ապահովող ուժերը գլխավորապես աշխատավորական զանգվածներն էին որոնց օժանդակությունը չէր կարող բավարար լիներ ազատագրական պայքարի առջև ծառացած գերբարդ խնդիրները լուծելու համար Նման դաժան իրականության առջև կանգնած ազատագրական պայքարի ղեկավար ուժերը հարկադրված որդեգրում էին այնպիսի մարտավարություն որը հնարավորություն կտար եղած միջոցների օգտագործմամբ հասնել քիչ թե շատ տեսանելի արդյունքների Մյուս կողմից լրացուցիչ և կենսականորեն անհրաժեշտ միջոցների որոնումը նրանց հարկադրեց հատկապես պայքարի երկրորդ փուլում նյութական ու մարդկային ռեսուրսներ ծախսել ոչ ցանկալի եղանակներով բռնի մեթոդներով դրամ հայթայթելու վրա Այդ առումով լիովին հիմնազուրկ են թուրքական պատմագրության այն պնդումները թե իբր հայ ազատագրական շարժումը ֆինանսավորվում էր դրսի ուժերի կողմից Դաշնակցության Փոքորիկ խմբի գործունեությունը դրա լավագույն հերքումն է

5 Արևմտյան Հայաստանում այլազգի ստվար հատկապես քուրդ բնակչության առկայությունը Վերջիններիս հետ դաշինքը կամ գոնե նրանց չեզոքացումը կենսական խնդիր էր թեև կյանքը ցույց տվեց որ հատկապես քրդերի հետ դաշինքն անիրականանալի էր Ավելին քրդությունը չեզոք չէր այդ պայքարում: Ինքն էլ հավակնելով տիրանալ Հայոց հայրենիքին՝ ակնհայտ թշնամաբար էր տրամադրված հայության նկատմամբ Մեծամասամբ հենց քուրդ աղաներն էին հանդես գալիս արևմտահայության հարստահարողի դերում Սակավ չէին դեպքերը երբ նրանց ուժերն օգտագործվում էին հայ զինյալ պայքարը զսպելու համար բնականաբար առաջ բերելով հայության պատասխանահակահարվածը

Պայքարի կոնկրետ ձևերի ու միջոցների ընտրության խնդրում հայ ազատագրական շարժումը երկար որոնումների անհրաժեշտություն չզգաց Մի կողմից նա իր աչքի առաջ ուներ XIX դարի ընթացքում ուրիշ ազգերի մղած և հաճախ հաղթանակով ավարտված պայքարի օրինակները մյուս կողմից արևմտահայ իրականության կոնկրետ պայմաններն իրենք էին հուշում երբեմն նաև պարտադրում պայքարի նոր ձևեր կամ ճշգրտում արդեն հայտնի ձևերը

Ստեղծված պայմաններում անհնարին համարելով կանոնավոր կռիվը թուրքական բռնապետության դեմ հայ զինյալ պայքարը ղեկավարելուն կոչված կուսակցությունները (հնչակյան դաշնակցություն) փարվեցին հայդուկային (ֆիդայական) պայքարի գաղափարին Իր 1891 թ N 2–ի խմբագրակա

նում որտեղ արտահայտվում էր դաշնակցության պաշտոնական տեսակետը Դրոշակը› գրում էր. « Հայ ժողովրդի կռիվը պետք է պարտիզանական կռիվ լինի մենք մեր այժմյան դրության մեջ ուրիշ կերպ կռվել չենք կարող կանոնավոր պատերազմ իսկական ճակատամարտեր անհնար են մեզ համար Այդ է թելադրում մեզ առողջ դատողությունը և այդ է սովորեցնում մեզ նույնիսկ ուրիշ ազգերի – բուլղարների իտալացիների հույների պատմական օրինակը Այդպես պետք է կռվենք և մենք գոնե մինչև այն ժամանակ երբ պարտիզանական կռվի ջոկ–ջոկ ալիքները միախառնվելով կը կազմեն ժողովրդական ապստամբության հորդահոս հեղեղը որ կսրբի կտանի իր հետ Հայաստանի երեսից ստրկության աղքատության անարդարության դարավոր կնիքը..

Այդ պարտիզանական պատերազմի նախաձեռնողները կլինեն ժողովրդից դուրս եկած մարտնչող մարդիկ որոնք միայն ձև են փնտրում արտահայտելու իրենց հրաշալի զգացմունքները ուժերն ու ընդունակությունները

Շատ մեծ դեր են խաղացել հրոսակային (հայդուկային – Հ Գ) խմբերն այս դարում ազատված մանր ազգությունների պատմության մեջ այդպիսի մեծ դեր կարող են և պետք է խաղան նրանք նաև մեզ համար».

Վերը նշված տողերում ոչ միայն հիմնավորվում էր հայդուկային պայքարի անհրաժեշտությունը այլև բացահայտվում ազատագրական պայքարի տվյալ փուլի մարտավարությունը Ինչ–ինչ առանձնահատկություններով հանդերձ նման ուղու վրա էր կանգնած նաև հայ ազատամարտի տվյալ փուլի ամենաազդեցիկ ու ղեկավար ուժը հնչակյան կուսակցությունը

Այսպիսով հայ ժողովրդի ազատագրական զինված պայքարը հիմնականում ստանում է ֆիդայական կռիվների կերպարանք Ֆիդային (հայդուկը) թուրքական բռնակալության դեմ պայքարող ժողովրդական վրիժառուն էր որը տուն ու ընտանիք թողած իրեն նվիրաբերել էր հայրենիքի ազատագրության սուրբ գործին Նա իր մեջ մարմնավորում էր ազգի կռվող ոգին արիությունը, վեհանձնությունը և անկոտրում կամքը

Սուլթանական կառավարության հայաջինջ քաղաքականության հետևանքով ծայրահեղ աննպաստ պայմաններում ընթացող հայ ազատագրական շարժումը չուներ այլընտրանքի հնարավորություն Ուստի հայդուկային պայքարի հետ մեկտեղ այն հարկադրված էր որդեգրել նաև պայքարի հնարավոր այլ անգամ ծայրահեղ ձևերը քանզի աբդուլհամիդյան անմարդկային ռեժիմի դեմ կռվում դեպի ազատություն տանող պայքարի բոլոր միջոցները արդար էին և օրինավոր

Հայոց ազատամարտի զինանոցը չսահմանափակվելով հայդուկային կռիվներով լրացվում և հարստացվում էր զինյալ պայքարի այնպիսի ձևերով ինչպիսիք էին ապստամբությունները ինքնապաշտպանական կռիվները ար

շավանքները ասպատակությունները ահաբեկչական ցուցական ելույթները անհատական ահաբեկումները և այլն

Պայքարի նման բազմազան ձևերի զուգակցումը և հայաբնակ յուրաքանչյուր վայրի կոնկրետ պայմաններին համապատասխան դրանց կիրառումը ազատագրական պայքարի ղեկավարների կարծիքով պետք է բարենպաստ պայմաններում վերաճեր ընդհանուր զինված ապստամբության Ոտքի ելած հայության զինյալ պայքարը պետք է հարկադրեր մեծ տերություններին ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա դրական լուծում տալու Հայկական հարցին

Այսպիսին էր հայ ազատագրական զինված պայքարի առաջին փուլին բնորոշ մարտավարությունը ռոմանտիկ ու ոչ իրատեսական սակայն միանգամայն տիպական ազատագրական պայքարի ղեկավարների այդ շրջանի աշխարհայացքին

բ Ազատագրական պայքարի առաջին քայլերը

Հայոց զինյալ ազատամարտի հասունացումը քաղաքական կուսակցությունների կազմավորումը հայդուկային կռվի առաջին դրսևորումներն աննկատ չէին մնացել թուրքական կառավարող շրջանների կողմից· Չգտելով կանխել իրադարձությունների բնականոն զարգացումը Աբդուլ Համիդ II–ը փորձեց դեռ սաղմում ոչնչացնել հայ ազատագրական պայքարի ծիլերը. Նրա հարվածը, բնականաբար առաջին հերթին պետք է ուղղվեր արևմտահայության այն կենտրոնների դեմ որոնք հայտնի էին ազատագրական պայքարի ավանդույթներով և մոտ ապագայում սպառնում էին վերածվել ապստամբական օջախների

Նման կենտրոններից մեկը Կարինն էր Դեռ թարմ էին հիշողությունները Պաշտպան հայրենյաց › կազմակերպության մասին Թուրքերը չէին մոռացել նաև 1877–1878 թթ ռուս–թուրքական պատերազմի ժամանակ կարինցիների կողմից ռուսական բանակին ցույց տված փառահեղ ընդունելությունը 1890 թ հունիսին հայկական ապստամբության պատրաստման կեղծ ահազանգի հիման վրա Բ Դոնից ստացված հրամանով Կարինի իշխանությունները խուզարկեցին Սանասարյան վարժարանը առաջնորդարանը և Ս Աստվածածին եկեղեցին Խուզարկությունն արդյունք չունեցավ Հունիսի 18–ին եկեղեցի եկած բազմությունը Պաշտպան հայրենյացի ղեկավարներ Խ Կերեքցյանի Գ Չիլինկիրյանի և Հ Իշղալացյանի գլխավորությամբ դիմադրեց ոստիկաններին Շուրջ 20 հայեր սպանվեցին ու վիրավորվեցին Երկու օր անց հունիսի 20–ին իշխանությունների հրահանգով ջարդեր կազմակերպվեցին քաղաքի հայկական թաղամասերում. Կարինի դեպքերը որպես ազատության համար բողոքի պոռթկում մեծ արձագանք գտան ինչպես արևմտահայության այնպես էլ արևելահայության շրջանում

Ցանկանալով բարձրացնել գավառահայության կորովը և կրկին Հայկա
կան հարցի վրա բնեռել մեծ տերությունների ուշադրությունը հնչակյանները
1890 թ հուլիսի 15–ին խաղաղ ցույց կազմակերպեցին Կ Պոլսում որը ստա
ցավ Գում Գափուի ցույց անունը այն թաղամասի անունով որտեղ գտնվում
էին հայոց մայր եկեղեցին և առաջնորդարանը Ընդհատելով եկեղեցում ընթա-
ցող ժամասացությունը՝ հնչակյան գործիչները ժողովրդին ազատության հա
մար պայքարի կոչ արեցին Ցուցարարները ներխուժեցին պատրիարքարան
պատից պոկեցին ու պատառոտեցին Աբդուլ Համիդ II–ի նկարն ու թուրքական
պետական զինանշանը Նրանք հարկադրեցին Խորեն Աշըգյան պատրիարքին
իրենց հետ գնալ պալատ սուլթանին հանձնելու բողոքագիրը Թուրքական ի
րականության պայմաններում դա բացահայտ ըմբոստություն էր և մարտա
հրավեր իշխանություններին Ոստիկանությունը կրակ բացեց ցուցարարների
վրա Եղան զոհեր կատարվեցին զանգվածային ձերբակալություններ

Գում Գափուի ցույցը հնչակյանների կազմակերպած առաջին զանգվածա
յին ելույթն էր Այն թեև զինված բնույթ չուներ սակայն թուրքական կառավա
րության կողմից ներկայացվեց որպես ապստամբություն

Հայ ազատամարտի այս փուլին բնորոշ քաղաքական ռոմանտիզմի դրսևո
րումներից էր նաև Կուկունյանի արշավանքը Ս Պետերբուրգի բարձրագույն
ուսումնական հաստատությունների մի խումբ ուսանողներ Սարգիս Կուկու-
նյանի գլխավորությամբ որոշեցին անցնել Արևմտյան Հայաստան և զինյալ
պայքարի դրոշ պարզել թուրքական բռնապետության դեմ Թիֆլիսում Ալեք
սանդրապոլում և Կարսում Կուկունյանն ու իր ընկերները ցնծությամբ ու ոգևո
րությամբ ընդունվեցին հայ բնակչության կողմից Համընդհանուր ոգևորու
թյան պայմաններում խումբը համալրվեց և հասավ ավելի քան 100 մարդու
Նրանք Արևմտյան Հայաստան էին անցնում քաջ գիտակցելով որ այլևս վե-
րադարձ չկա, որ գնում են կռվելու և հաղթանակի չհասնելու դեպքում գեթ
կռվով մեռնելու: 1890 թ սեպտեմբերի 24–ին խումբը անցավ թուրքական սահ
մանը սակայն հենց սահմանագլխին մարտի բռնվելով քրդերի ու թուրքական
կանոնավոր զորաջոկատների հետ նահանջեց և ստիպված անձնատուր ե
ղավ ռուսական սահմանապահ զորամասերին Ցարական իշխանությունները
որոնք թշնամաբար էին տրամադրված հայ ազատագրական շարժման նկատ-
մամբ արշավախմբի 27 մասնակիցների դատապարտեցին տարբեր ժամկետ
ներով տաժանակրության Կուկունյանի արշավանքը այնուհանդերձ արևե
լահայության շրջանում թուրքական բռնապետության դեմ պայքարի գաղա
փարի լայն ժողովրդականության արտացոլումն էր Այն արևմտահայության
ազատագրության զինյալ պայքարին արևելահայ լավագույն երիտասարդու-

թյան նվիրաբերվելու և հայ ժողովրդի երկու հատվածներին արհեստականո
րեն իրարից բաժանելու մտայնության հաղթահարման փայլուն ապացույց էր

Կուկունյանի արշավանքը և Գում Գափուի ցույցը թեև գործնական ար
դյունքներ չունեցան սակայն ոգեշնչման աղբյուր հանդիսացան հայ երիտա
սարդության համար Առաջին իսկ քայլերից ցուցադրելով ազատագրական
պայքարի ծանր ու դժվարին լինելը դրանք մի կողմից յուրահատուկ զտիչի
դեր խաղացին ասպարեզից դուրս բերելով ազատագրական շարժման մեջ
ներգրավված հոգեպես թույլ և պատեհապաշտ տարրերին մյուս կողմից
նպաստեցին դեպի ազատագրական պայքարի ոլորտ նոր թարմ ուժերի
ներհոսին

Կարինի ու Կ Պոլսի ժողովրդական ցույցերին և Կուկունյանի արշավան
քին հաջորդած տարիները նշանավորվեցին Արևմտյան Հայաստանում և
Թուրքիայի հայաբնակ գրեթե բոլոր վայրերում սկսված ժողովրդական հու
զումներով ու զինված ելույթներով Ծավալվեց և մեծ թափ ստացավ պարտի-
զանական հայդուկային կռիվը Այդ տարիներին Տարոնում իր գործունեու
թյունը ծավալեց Մարգար վարժապետը (Մարգար Ամիրյան): Մուշ–Սասունում
հայդուկային պայքարի գլուխ կանգնեց Արաբոն Երզնկայում և Սեբաստիա
յում գործում էին Գալուստ Արխանյանի (Մնձուրի Առյուծ) Ռուբեն Շիշմանյանի
և Հովհաննես Մինասյանի (Մինասօղլու) իսկ ավելի ուշ Դանիել Չավուշի հայ
դուկային խմբերը· Հայդուկային ակտիվ գործունեություն ծավալեցին Արամ Ա
չըքպաշյանն ու ժիրայրը (Մարտիրոս Պոյաճյան) Կեսարիա–Սեբաստիա
հատվածում գործում էին մեծ և փոքր Չելլո»–ներ կոչվող հայդուկային խմբե
րը Վասպուրականում գործում էին հայդուկներ Չաթոն ու Շերոն և այլն Այդ
պարտիզանական պատերազմին իր մասնակցությունը բերեց նաև արևելա
հայությունը Արևելյան Հայաստանում և Պարսկաստանի տարածքում ստեղծ
վում էին հայդուկային ջոկատներ որոնք անցնելով Երկիր մասնակից էին
դառնում ազատագրական կռվին Երկիր անցան պայքարի ընթացքում մեծ
համբավ վաստակած արևելահայ այնպիսի գործիչներ ինչպիսիք էին՝ Պետոն
(Ալեքսանդր Պետրոսյան) Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբյան) Նիկոլ Դումանը
(Նիկողայոս Տեր–Հովհաննիսյան) և ուրիշներ·

Զինված պայքարի ծավալումն օրինաչափորեն դնում էր արևմտահայու
թյանը զինելու հարցը Կազմակերպվում են զինատար խմբեր որոնք հաղթա
հարելով հսկայական դժվարություններ Ռուսաստանից Անդրկովկասից ու
Պարսկաստանից զանազան ուղիներով ու միջոցներով զենք էին փոխադրում
Երկիր Կարսը Երևանը Սալմաստը Ուրմիան և Երկրի սահմանին մոտ
գտնվող այլ բնակավայրեր ժամանակի ընթացքում վերածվեցին կարևոր հե
նակետերի Զինյալ պայքարի առաջին տարիներին զենքի և հայդուկային խմ

բերի փոխադրության կարևոր հավաքատեղի դարձավ հատկապես թուրք պարսկական սահմանագլխին գտնվող Դերիկի կիսավեր վանքը· 1891 թ Թավրիզում Դաշնակցությունը հիմնադրեց Խարիսխ զինագործական արհեստանոցը Սակայն այդ ամենը կաթիլ էր ծովում Ազատագրական պայքարը գլխավորող կուսակցությունների նյութական անձուկ վիճակի զինատար ուղիների դժվարանցելիության և այլ օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներով արևմտահայությանը զինելու խնդիրը չլուծվեց և մնաց որպես հրատապ լուծում պահանջող հարց նաև ազատագրական պայքարի հետագա փուլերում բացասական առումով իր կնիքը դնելով հայոց զինյալ ազատամարտի ընթացքի վրա Առաջին հերթին դա ամբողջ սրությամբ դրսևորվեց Սասունի 1894 թ ապստամբության ընթացքում

գ Սասունի 1894 թվականի ապստամբությունը

Շուրջ 35 հազար հայ բնակչություն ունեցող և մեկ տասնյակ գյուղախմբեր ընդգրկող Սասունի գավառը որն ուներ ազատագրական պայքարի ավանդույթներ դեռևս 1880–ական թվականներից պայքարի մեջ էր քրդական հրոսակների կառավարական զորքերի և ոստիկանության կամայականությունների դեմ Ազատ կյանքին և զենք կրելուն սովոր լեռնական սասունցին բնականաբար իր վրա պետք է բևեռեր ազատագրական շարժումը գլխավորող կուսակցությունների ուշադրությունը Ազատատենչ Սասունը պարարտ հող էր ազատագրական գաղափարների քարոզման համար Հնչակյան գործիչներն առաջինն էին որ գործնական աշխատանք տարան Սասունը կազմակերպելու ուղղությամբ 1891 թ Միհրան Տամատյանը հաստատվեց Սասունում և լեռնականների մեջ քարոզեց Հայաստանի ազատագրության գաղափարը Թեև 1893 թ մայիսին թուրքերին հաջողվեց իրենց ձեռքը գցել Տամատյանին սակայն նրան փոխարինելու եկած գործիչները որոնց մեջ հատկապես աչքի էին ընկնում Մեծն Մուրադը (Համբարձում Պոյաճյան) Հրայրը (Արմենակ Ղազարյան) Գևորգ Չավուշը (Գևորգ Ադամյան) Շենիկի տանուտեր Գրգոն (Գրիգոր Մոսեյան) և ուրիշներ իրենց վրա վերցրին Սասնո ազատամարտի հետագա կազմակերպումն ու ղեկավարումը

Թուրքական իշխանությունները Սասունում սկսված խմորումներից անհանգստացած 1891–1892 թթ Սասունի դեմ դուրս բերեցին քրդական ցեղերի համիդիե հեծելազորային ջոկատներ ու ոստիկանական կանոնավոր ուժեր Հետ մղելով բոլոր հարձակումները սասունցիները գործնականում հայտնվեցին օսմանյան պետության դեմ կիսապատերազմական վիճակում 1893 թ ամռանը Բիթլիսի կուսակալ Թահսին փաշան սասունցիներին ներկայացրեց իր պայմանները 1 հանձնել հեղափոխականներին դրսից եկած գործիչներին

ու նրանց համակիրներին 2 հանձնել զենքերը 3 վճարել այդ տարվա և նախկինում չվճարած բոլոր տուրքերը 4 ստորագրել հանրագրություն հա մաձայն որի իրենք շատ գոհ են օսմանյան կառավարությունից և ըմբոստացել են Տամատյանի թելադրանքով

Առաջարկված պայմանները երկընտրանքի առջև կանգնեցրին սասունցի ներին Դրանց ընդունումը հավասարազոր էր անձնատվության մերժումը կըն կալվեր որպես ապստամբություն Տալով խուսափողական պատասխան՝ Սա սունն ընտրեց երկրորդ ուղին ժխտելով Սասունում հեղափոխականների ու դրսից եկած գործիչների առկայությունը հրաժարվելով հանձնել զենքերը և վճարել տուրքերը սասունցիները դրանով գործնականում ապստամբության դրոշ պարզեցին թուրքական բռնապետության դեմ Սասունը դարձավ Հայկա կան հարցի լուծման համար մղվող պայքարի կարևոր ճակատը Դրանից ելնե լով սասունցին հույս ուներ ստանալ եթե ոչ քրիստոնյա ազգերի ապա գոնե դրսի հայության մասնավորապես կովկասահայության օժանդակությունը դրամով զենքով ու կռվող ուժերով 1893 թ վերջերին Սասունի համար զենք ձեռք բերելու նպատակով Թիֆլիս ժամանեց Մեծն Մուրադը իսկ հաջորդ տարվա սկզբներին նույն նպատակով Կարս անցավ Հրայրը Սակայն Սասու-նը չստացավ ակնկալված օգնությունը

Շուտով Սասունը օղակի մեջ առնվեց և հայտարարվեց պատերազմական վիճակ 1894 թ հունիսին կառավարությունը դիմեց վճռական միջոցների Սուլթանի հանձնարարությամբ Սասուն արշավող զորքերի ղեկավարությունը ստանձնեց Անատոլիական 4-րդ բանակի հրամանատար ջարդարար Զեքի փաշան Բացի նրա գլխավորած 12 հազարանոց զորամիավորումից Սասու-նի վրա շարժվեցին նաև այլ զորամասեր Դիարբեքիրից Կարինից Երզնկա-յից Մուշից Վանից անգամ Բաղդադից ու Հալեպից: Դեպի Սասուն շարժվե-ցին նաև համիդիեական զորախմբեր ոստիկանական ուժեր և մի քանի տաս նյակ հազար անկանոն քուրդ բաշիբոզուկներ Այսպիսով Սասունի դեմ դուրս բերվեց ժամանակի ռազմական տեխնիկայով զինված մի հսկա բանակ որն իր թվաքանակով գերազանցում էր Սասունի հայությանը Դա վկայում է այն մա սին թե որքան վտանգավոր էր սուլթանի համար ըմբոստ Սասունը:

Օգոստոսի սկզբներին թուրքական կանոնավոր զորքերը հարձակման ան ցան Մուրադի և մյուս առաջնորդների գլխավորությամբ շուրջ մեկ շաբաթ կայծքարե հրացաններով դաշույններով կացիններով զինված սասունցիներ ը աներեր մնացին իրենց դիրքերում բայց ի վերջո ստիպված էին մարտե-րով նահանջել Անհավասար գոտեմարտը շարունակվեց ևս 15 օր Ռազմամ-թերքի և պարենի խիստ պակաս ունեցող սասունցիների ուժերը ջլատելու նպատակով թուրքական հրամանատարությունը դիմեց նենգության ներման

խոստումով անձնատուր լինելու առաջարկություն արեց Սասունցիները հրա ժարվեցին ընդունել այն Միայն ապստամբների դյուրահավատ մասը մոտ 200 հոգի հավատալով թշնամու խոստումներին օգոստոսի 15–ին լքեց դիր քերը և շարժվեց թուրքական բանակատեղի Այստեղ նրանք շրջապատվեցին և գազանաբար ոչնչացվեցին Հակառակորդն անցավ նոր հարձակման Անտո քի Քեփի և Տալվորիկի բարձունքներում Սասնո ապստամբները վերջին մար տերը տվին թշնամուն և շատերը զոհվեցին հերոսի մահով Նրանց կողքին ըն կան նաև բացառիկ ուժ և տոկունություն ցուցաբերած սասունցի կանայք Խուսափելով թշնամու ձեռքն ընկնելուց նրանցից շատերը գերադասեցին ան դունդը նետվել. Օգոստոսի 24–ին Սասունն ընկավ Մուրադը, Գևորգ Չավուշը և քարանձավներում ապաստանած մի խումբ մարտիկներ գերվեցին ու շղթա յակապ տարվեցին Մուշ. Սկսվեց խաղաղ բնակչության ջարդը Ավերվեց ու հրի մատնվեց շուրջ 40 գյուղ զոհվեցին ավելի քան տասը հազար հայեր Օգ նություն չստանալով որևէ տեղից և մնալով միայնակ Սասունը պարտվեց Այստեղ սկսված ապստամբությունը համընդհանուր ապստամբության վերա ճելու հույսերը չարդարացան

դ. Բարենորոգումների Մայիսյան ծրագիրը Բաբ Ալիի ցույցը

Սասունի ապստամբությունն ունեցավ գործնական որո շակի հետևանքներ Սասունի դեպքերն ամենուր ցնցե ցին հայությանը, փոթորկեցին բոլոր խավերը առանց դասակարգի ու դավանանքի խտրության Հայության միահամուռ բողոքը բարձրացված աղմուկն ու դիմումներն ունեցան միջազգային արձագանքներ Առաջավոր մարդկության շատ ներկայացուցիչներ բողոքի ձայն բարձրացրին սուլթանի ջարդարար քաղաքականության դեմ մեծ տերություններից միջամ- տություն պահանջելով Արգելելով օտարերկրացիների մուտքը Սասուն սուլ թանը փորձեց մոլորության մեջ գցել համաշխարհային հասարակական կար ծիքը սակայն ի վերջո ստիպված էր տեղի տալ Սասունի ապստամբությունն առաջին պլան մղեց Հայկական հարցը ակտիվացնելով այդ ուղղությամբ տե- րությունների ձեռնարկած դիվանագիտական քայլերը Ծավալվեց իսկապես դիվանագիտական պատերազմ որը տևեց երկար ամիսներ Ցանկանալով խանգարել Հայկական հարցում հայանպաստ դիրքորոշում որդեգրած Անգ- լիայի միայնակ հանդես գալը որը սպառնում էր հայության շրջանում խիստ մեծացնել նրա ազդեցությունը Ռուսաստանը և նրա դաշնակից Ֆրանսիան ստիպված էին տեղի տալ Մեծ տերությունների պահանջով 1895 թ հունվա րին Սասուն ժամանեց ջարդերի պատճառները քննող կառավարական հանձ նաժողով, որին որպես դիտորդներ մասնակցում էին Անգլիայի Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները Հարյուրավոր վկաների ցուցմունքները

լիովին բացահայտեցին օսմանյան վարչակարգի կատարած բարբարոսու թյունները

1895 թ մայիսի 11–ին Կ Պոլսի անգլիական ռուսական և ֆրանսիական դեսպանները հայկական վեց նահանգներում (Կարին Բիթլիս Վան Դիարբե քիր Խարբերդ Սեբաստիա) բարենորոգումներ անցկացնելու ծրագիր ներկա յացրին Բ Դռանը 13 գլուխներից և 40 հոդվածներից բաղկացած բարենորո գումների այդ ծրագիրը նախատեսում էր որոշ չափով բարեփոխել վերը նշված նահանգների կառավարումը բարելավել դատական գործը կարգավո րել հարկային համակարգը և այլն Այն խիստ սահմանափակ էր և չէր կարող բավարարել ավելի արմատական դիրքերի վրա կանգնած հայությանը Դրա նով հանդերձ մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը Բեռլինի վեհաժողովից հետո մեծ տերությունների կողմից 61–րդ խիստ անորոշ հոդվածի բովանդա- կությունը կոնկրետացնելու առաջին փորձն էր և իրագործվելու դեպքում ան շուշտ որոշ օրինականություն կմտցներ Արևմտյան Հայաստանում ու կչափա վորեր կամայականությունները Սակայն սուլթանը մտադիր չէր իրականացնել անգամ նման չափավոր մի ծրագիր Առերևույթ շնորհակալաբար ընդունելով ներկայացված նախագիծը Աբդուլ Համիդ II–ը զանազան պատրվակներով ա միսներ շարունակ ձգձգում էր բարենորոգումներն իրականացնելուն ուղղված գործնական քայլերի կատարումը Չնականորեն չհրաժարվելով իրականաց նել բարենորոգումները և անգամ այդ ուղղությամբ կատարվող քայլերի պատ րանք ստեղծելով՝ սուլթանը համառորեն պահանջում էր հայ ազատագրական շարժումների անհապաղ դադարեցումը հայտարարելով, որ միայն խաղաղ պայմաններում կարող են իրականացվել բարենորոգումները Դա նշանակում էր գործնականում հրաժարվել բարենորոգումներն իրականացնելուց Վերջին փաստարկը հետագայում էլ բազմիցս օգտագործվում է սուլթանի կողմից իր վարքագիծն արդարացնելու համար. Այդ հարցում նրան օգնության էր գալիս Հայկական հարցի շուրջ այդ ամիսներին ծավալված դիվանագիտական կա տաղի պայքարը մի կողմից Անգլիայի որի ազդեցությունը գնալով ուժեղա նում էր հայկական շրջանների վրա մյուս կողմից ռուս–ֆրանսիական ալյան սի միջև որը փորձում էր զսպել Անգլիայի ակտիվությունը և իր հովանավորու թյան տակ վերցնել Թուրքիան

Այսպիսով Հայկական հարցը հայտնվում է յուրատեսակ կախարդական շրջանակում. Զգացվում էր որ այն կարող է կրկին զոհ գնալ մեծ տերություն- ների շահերին Ստեղծված ճգնաժամային, սպասողական ծանր ու տագնա- պալից իրավիճակում հասունանում է նոր ելույթի գաղափարը Նման պայման- ներում ռումբի պայթյունի տպավորություն է թողնում 1895 թ սեպտեմբերի 30–ին Կ Պոլսում հնչակյանների կազմակերպած ցույցը

Հնչակյանները նախօրոք եվրոպական տերությունների դեսպաններին և թուրքական դատական մարմիններին տեղեկացրել էին ցույցի խաղաղ բնույթի մասին Շուրջ չորս հազար ցուցարարներ մշեցի վանեցի բաղեշցի պանդուխտներ արհեստավորներ կանայք ու աղջիկներ Կ Պոլսի հայոց մայր եկեղեցու բակից «Ձայնը հնչեց Էրզրումի հայոց լեռներեն երգելով շարժվեցին դեպի Բաբ Ալի թուրքական կառավարության նստավայրը Նրանք իրենց հետ տանում էին սուլթանին և եվրոպական տերություններին ուղղված հնչակյանների կազմած պահանջագիրը որում նկարագրելով հայ ժողովրդի ծանր կացությունը առաջարկվում էր վերջ տալ անօրինություններին և ապահովել հայ ժողովրդի խաղաղ կյանքը Ոստիկանությունը թույլ չտվեց հանձնել խնդրագիրը Վաղօրոք տեղյակ լինելով ցույցի մասին կառավարությունը ռազմական պատրաստություն էր տեսել Նրա հրամանով զորքն ու խուժանը փակելով ցուցարարների ճանապարհը սկսեցին ջարդը Ցուցարարները դիմադրություն ցույց տվեցին Ցույցն ավարտվեց ամբողջ քաղաքում հայերի ընդհանուր ջարդով որին զոհ գնաց մոտ երկու հազար մարդ

Բաբ Ալիի դեպքերից հետո սուլթանը շտապեց իր ձեռքը վերցնել նախաձեռնությունը ամենուրեք ծավալվող ընդհանուր զայրույթը կասեցնելու և դիվանագիտական խաղաքարտերը կրկին խառնելու նկատառումով 1895 թ հոկտեմբերի 18–ին նախապես փոփոխություններ կատարելով նա ստորագրեց մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը· Ձնի համար Շաքիր փաշան անգամ նշանակվեց բարենորոգումներն անցկացնող կոմիսար Սակայն սուլթանի հրապարակած բարենորոգումների հրովարտակը կայսրության հայաբնակ շրջաններում ընդհանուր կոտորածի ազդանշան հանդիսացավ Սուլթանական կառավարությունը բացահայտորեն պատժիչ միջոցներ սկսեց կիրառել հայ ազատագրական պայքարի հետագա վերելքը կանխելու հայոց զինյալ պայքարն արմատախիլ անելու համար Բայց նրա ծրագրին վիճակված չէր իրականանալ քանզի պայթեց Զեյթունի ապստամբությունը

ե Զեյթունի 1895–1896 թվականների ապստամբությունը

Հայոց ազատագրական պայքարի արծվաբույն Զեյթունն իր հերոսական մաքառման շնորհիվ կարողացել էր պահել ներքին ինքնուրույնությունը որի հետ համակերպվել չէր կարողանում սուլթանական կառավարությունը Դեռևս 1880–ական թվականներից գործի էր դրվել Զեյթունը հայաթափելու և հիմնահատակ ավերելու սոցիալ–տնտեսական ու քաղաքական ճնշումների մի ամբողջական համակարգ Հարկային ծանր լուծը հարստահարությունները զեյթունցիների տնտեսական քայքայումը հետապնդող միջոցառումները պարբերաբար հայատյաց կառավարիչներ նշանակելը հայ ազդեցիկ գործիչների նկատմամբ

հալածանքները ստեղծել էին այնպիսի մի վիճակ որ ինչպես վկայում էր Հալեպի անգլիական հյուպատոսը՝ «Երբ հնչակյան գործիչները հարաբերություններին մեջ մտան զեյթունցիների հետ պարզվեց որ իշխանությունները նրանց գործը խիստ հեշտացրել են և ժողովուրդը պատրաստ է դիմելու ապստամբության» Զեյթունը ոտքի հանելու գործում կարևոր դեր խաղացին նաև Սասունի 1894 թ ապստամբության և հայկական ջարդերի վերաբերյալ լուրերը Դժգոհության պատճառներից էր նաև այն որ Հալեպի վիլայեթը որտեղ գտնվում էր Զեյթունը ներառված չէր մայիսյան բարենորոգումների ծրագրում նշված շրջանների մեջ

Սկզբնապես հնչակյան կենտրոնը ծրագրել էր մեծ ապստամբություն բարձրացնել և միաժամանակ ոտքի հանել Զեյթունի Հաճընի և Դյորթ–Յոլի հայությանը Սակայն Հաճընը և Դյորթ–Յոլը ոտքի հանելու փորձերը ձախողվեցին Ազատության դրոշը պարզեց միայն հպարտ Զեյթունը

Լեռնականների պոռթկմանը միասնական կազմակերպված բնույթ տալու գործում վճռական դեր խաղացին Զեյթուն ժամանած հնչակյան գործիչները Աղասին (Կարապետ Թուր–Սարգիսյան), Մլեհը (Ասատուր Տամղաճյան) Հրաչյա Մարալը (Գրիգոր Ղարիբյան) Ապահը (Պետրոս Գմգմյան) Զելլաթը (Կարապետ Ղրփանոսյան). Չգտնելով ապստամբությանը տալ համահայկական հնչեղություն նրանք լեռնականների մոտ արմատավորում էին այն գիտակցությունը, որ իրենք պայքարում են ոչ միայն Զեյթունի այլև ողջ հայության համար Այստեղ նրանք ստացան Ենիտունյան իշխանական գերդաստանի հատկապես Նազարեթ Չավուշի անվերապահ աջակցությունը որն անվիճելի հեղինակություն էր բոլոր զեյթունցիների համար Վերջինիս նախաձեռնությամբ Մութ ձոր կոչվող վայրում 1895 թ հոկտեմբերի 12–ին գումարված ժողովում որոշվեց կենաց ու մահու պայքարի դուրս գալ թուրքական բռնակալության դեմ Նույն այդ ժամանակ Բ Դուռը հարկադրում է հայոց պատրիարքին հեռագրով պայքարը դադարեցնելու կոչ անել Սակայն շուտով պարզվեց որ թուրքերը սոսկ փորձում են ժամանակ շահել Արդեն հոկտեմբերի 15–ին բախում տեղի ունեցավ կառավարական զորքերի հետ Նույն օրը ապստամբները գրավեցին Զեյթունի կառավարչատունը և շրջապատեցին զորանոցը Վերջինիս գրավումը խիստ կարևոր էր զինամթերք ձեռք բերելու թիկունքն ամրապնդելու և ապստամբների մարտական ոգին բարձրացնելու առումով Կտրելով արտաքին աշխարհի հետ զորանոցի հաղորդակցության բոլոր կապերը և խափանելով ջրամատակարարումը ապստամբները գրոհի անցան Հոկտեմբերի 18–ի առավոտյան զորանոցը հանձնվեց Ամբողջ կայազորը գերվեց Զեյթունցիների ձեռքն անցավ մեծ քանակությամբ զենք զինամթերք պարեն դեղամիջոցներ և այլն Զորանոցի վրա բարձրացվեց ապստամբների

կարմիր դրոշը «Զեյթունի անկախ իշխանություն» մակագրությամբ Ստեղծվեց ժամանակավոր հեղափոխական կառավարություն Աղասու նախագահությամբ

Զորանոցի անկման լուրը մեծագույն անհանգստությամբ ընդունվեց Կ Պոլսում Զեյթունի դեմ կռվող ուժերի հրամանատարությունը դրվեց չերքեզ Մուստաֆա Ռեմզի փաշայի վրա Նրա գլխավորած արևելյան բանակը Մարաշից իսկ Ալի բեյի գլխավորած արևմտյան բանակը Ադանայի կողմից շարժվեցին դեպի Զեյթուն իրենց կազմում ունենալով երեսուն հազար զինվոր և նույնքան անկանոն զորամասեր ինչպես նաև լեռնային հրետանի Նրանց դեմ կանգնած էին հինգ հազար զինված զեյթունցիներ Զեյթունի դեմ դուրս բերվեց նաև գավառի մահմեդական բնակչությունը Քանի դեռ կանոնավոր բանակները չէին հասել հենց վերջինիս դեմ էլ առաջին շրջանում ուղղվեց ապստամբների հարվածը թիկունքն ամրապնդելու և անհրաժեշտ պաշարներ հավաքելու նկատառումով Հատկապես մեծ արձագանք առաջ բերեց հարավից Զեյթունին սահմանակից Անդրուն գավառակի և համանուն քաղաքի գրավումը

Նոյեմբերի վերջին թուրքական բանակները շարժվեցին Զեյթուն Նախքան հարձակումը սկսելը Ռեմզի փաշան Զեյթուն է ուղարկում Մարաշի հայերից կազմված մի պատվիրակություն անձնատուր լինելու առաջարկությամբ Պահանջվում էր հանձնել ապստամբության ղեկավարներին վերադարձնել գրավված զենքն ու զինամթերքը և գերիներին Պահանջները մերժվեցին և թուրքական բանակները դեկտեմբերի 2–ին հարձակման անցան

Թուրքական զորամասերից մեկի հրամանատար Ալի բեյը նախ գրավեց ու ավերեց գավառի հայաբնակ խոշոր գյուղերից մեկը Ֆռնուզը Դա մեկ անգամ ևս ցույց տվեց որ թուրքական բանակի խնդիրը գավառի դատարկումն է հայերից և որ Զեյթունին ևս վիճակված է նույն ճակատագիրը

Դեկտեմբերի 3 ին հակառակորդը երեք հիմնական ուղղություններով շարժվեց Զեյթուն և սկզբում զգալի հաջողություններ ունեցավ Սակայն վճռորոշ պահին 75–ամյա իշխան Կարապետ Բասիլոսյանը որը սկզբում ընդդիմացել էր ապստամբությանը ճժույգով դուրս եկավ զորանոցից և նետվեց դեպի թշնամին Դա ցնցեց լեռնականներին որոնք հետևելով ծերունազարդ իշխանին խելահեղ հարձակման նետվեցին Կատաղի մարտերում թուրքերը մեծ կորուստներ կրեցին տալով մի քանի հազար սպանված և վիրավոր Այդ կռիվները հսկայական նշանակություն ունեցան ապստամբության համար Չախողվեց հուժկու հարձակմամբ Զեյթունը գրավելու Ռեմզի փաշայի ծրագիրը: Թուրքական գրոհները շարունակվեցին նաև հաջորդ օրերին հատկապես կատաղի բնույթ ընդունելով Զեյթունին Ալի բեյի բանակի մոտենալուց հետո Թեև դեկտեմբերի 23–24–ի կռիվների ընթացքում թուրքերին հաջողվեց գրավել զորանոցը սակայն նրանց հաջողություններն ըստ էության դրանով էլ ավարտ

վեցին. Թուրքերը մեծ դժվարություններ ունեին նաև կապված դեկտեմբերյան սառնամանիքի և բանակում սկսված հիվանդությունների հետ Ընդհանուր առմամբ թուրքական կանոնավոր բանակի կորուստները հասնում էին շուրջ քսան հազար մարդու Կատաղի մարտերից մեկի ժամանակ վիրավորվեց ինքը Ռեմզի փաշան: Անհաջողությունից կատաղած ու հուսահատ նա հեռագիր հղեց Կ Պոլիս նոր ուժեր խնդրելով Զեյթունը գրավելու համար Նրա դանդաղկոտությունից զայրացած սուլթանը պաշտոնանկ արեց Ռեմզի փաշային բանակի հրամանատարությունը հանձնելով Հալեպի էդհեմ փաշային Վերջինիս հարձակողական ձեռնարկները նույնպես անարդյունք անցան Չնայած կատաղի ռմբակոծություններին Զեյթունը մնում էր անառիկ

Գնալով Զեյթունի իրադարձություններն ավելի մեծ հնչեղություն էին ստանում Բ Դռան համար անհետաձգելի դարձնելով այդ հարցի կարգավորումը Վախենալով հայոց համազգային ապստամբության առաջացման վտանգից և աշխատելով կանխել միջազգային ազդու միջամտությունը սուլթանական կառավարությունը ստիպված իր համաձայնությունը տվեց որպեսզի մեծ տերությունները միջնորդի դեր ստանձնեն Զեյթունի ապստամբների և կառավարության միջև վարվող բանակցություններում թեև նախկինում ամեն կերպ խուսափում էր դրանից

Դեկտեմբերի 25–ին զեյթունցիներին հանձնվեց մեծ տերությունների Հալեպում հավատարմագրված հյուպատոսների հեռագիրը Ուշագրավ է որ այդ հեռագիրը ցնծությամբ ընդունվեց թուրքական բանակի կողմից Այն ոգևորությամբ ընդունեցին նաև զեյթունցիները հյուպատոսների միջամտության փաստը մեկնաբանելով որպես կառավարության դեմ տարած հաղթանակ Այսպիսով զենքի ուժով լեռնականների ապստամբությունը խեղդելու և Զեյթունը գրավելու փորձերը ձախողվեցին թուրքական կողմն ի վերջո ինքն էր ստիպված հաշտություն խնդրել

1896 թ հունվարի 22–30–ը եվրոպական տերությունների հյուպատոսների միջնորդությամբ թուրքական բանակատեղում տեղի ունեցան հաշտության բանակցություններ Թուրքական կողմը պահանջեց վերադարձնել խլված զենքերը վերականգնել զորանոցն ու ամրությունները և ռազմական ատյանին հանձնել ապստամբության կազմակերպիչներին Այս ամենի դիմաց զեյթունցիներին ներում էին խոստանում Թուրքական պայմանները զեյթունցիները վճռականորեն մերժեցին հայտարարելով, որ ներում ստանալու համար չեն ապստամբել և որ իրենց համար գերադասելի է մեռնել կռվելով, զենքը ձեռքներին Որպես հաղթողներ նրանք առաջադրեցին իրենց պայմանները. Սուլթանն ի վերջո ստիպված էր տեղի տալ՝ հիմնականում ընդունելով զեյթունցիների պայմանները 1896 թ հունվարի 30–ին Բ Դռան և Զեյթունի

ապստամբների միջև մեծ տերությունների միջնորդությամբ ստորագրվում է հինգ կետերից բաղկացած հետևյալ համաձայնագիրը

1 Զեյթունցիները և գավառի մահմեդականները հանձնում են պատերազմական զենքերը սակայն պահելով որսորդական զենքերը և հին տիպի հրացաններն ու ատրճանակները

2 Հայտարարվում էր համընդհանուր ներում իսկ դրսեկ հնչակյան գործիչները պետության ծախսերով պետք է հեռանային կայսրության տարածքից

3 Բավարարվում էր «միրի» հարկի կրճատման և նախկին տուրքերը չեղյալ հայտարարելու մասին զեյթունցիների առաջարկը Ջորանոցը վերականգնվում էր պետության միջոցներով

4 Զեյթունում նշանակվելու էր քրիստոնյա կառավարիչ (գայմագամ)

5 Չէր ընդունվում Զեյթունում թուրքական կայազորի վերացման առաջարկը Դրանով հանդերձ թուրքական բանակը զենքերը ստանալուց հետո պետք է հեռանար Զեյթունից այնտեղ թողնելով միայն մեկ զորամաս

1896 թ փետրվարի 3–ին ստորագրված հատուկ փաստաթղթով էդհեմ փաշան և հյուպատոսները հանդես էին գալիս որպես Զեյթունում հավաքված գաղթականության անվտանգության երաշխավորներ իրենց վրա վերցնելով նրանց տեղավորման խնդիրը Վերը նշված պայմանների գործադրման հսկողությունը դրվում էր մեծ տերությունների հյուպատոսների վրա Հետագա ամիսների ընթացքում տերությունների ճնշման պայմաններում թուրքական իշխանությունները դժկամությամբ բայց այնուհանդերձ կատարեցին համաձայնագրի հիմնական պայմանները Զեյթունում կառավարիչ նշանակվեց ազգությամբ հույն Յուվանակին

Համաձայնագրի ստորագրումը զեյթունցիների և համայն հայության հաղթանակն էր· Օսմանյան կայսրությունն ստիպված էր սեփական հպատակների հետ ստորագրել մի համաձայնագիր որով փաստացի ճանաչում էր նրանց որոշակի իրավունքները Զեյթունցիների հաղթանակը հայ զինյալ ազատամարտի կենսունակության վկայությունն էր թեև Զեյթունի իրադարձությունները նաև պարզորոշ ցույց տվեցին նույն ազատամարտի թույլ կողմերը Ապստամբության ողջ ընթացքում Զեյթունը գործնականում մնաց միայնակ չստանալով հայաբնակ այլ վայրերի աջակցությունը և անգամ ռազմական նյութական ու դրամական այն օժանդակությունը որն ակնկալվում էր և որը նրան խոստացել էին

Զեյթունի իրադարձությունները ամբողջ մերկությամբ ցուցադրեցին այն վնասը որ ազատագրական շարժմանը հասցնում էին թուրքական բռնապետության դեմ պայքարում ներգրավված կուսակցությունների անմիաբան գործողությունները՝ միասնական ղեկավար կենտրոնի բացակայության պատճառով

Հատկապես ակնհայտ դարձավ ազատագրական պայքարը ղեկավարելու հնչակյան կենտրոնի անկարողությունը որի մասին կասկածի առաջին լուրջ նշաններն առաջացել էին դեռևս Սասունի ապստամբության օրերին Երկրում աշխատող հնչակյան գործիչների և հնչակյան կենտրոնի միջև առաջացած հակամարտության հետևանքով 1896 թ սկզբներին Լոնդոնում կայացած համագումարում հնչակյան կուսակցությունը պառակտվեց գնալով թուլացավ և կորցրեց իր ղեկավար դերը հայոց ազատամարտում Սակայն ազատագրական պայքարը շարունակվում էր Եվ օսմանյան բռնապետությունը ցնցող նոր զինյալ հարվածներով այդ պայքարի ղեկը եկավ ստանձնելու դաշնակցությունը Նման ուժգին հարվածներից առաջինը Օսմանյան դրամատան գրավումն էր

գ Օսմանյան դրամատան գրավումը և ռմբահարումները Սամաթիայում

Փորձն արդեն ցույց էր տվել որ բուն Երկրում կատարվող դեպքերը ծավալներից ու հետևանքներից անկախ բավականին ուշ և խեղաթյուրված տեսքով էին արձագանքվում Եվրոպայում և չէին կարող միջազգային մի ջամտության դրդողի դեր խաղալ: Անհրաժեշտ էր համարվում Երկրում ընթացող զինյալ պայքարը զուգակցել կայսրության կենտրոնում հասցվող և միջազգային արձագանքներ ապահովող շեշտակի հարվածների հետ. Գտնում էին որ Կ Պոլսում և ծովեզրյա կենտրոններում առավել սերտ են միահյուսված մեծ տերությունների տնտեսական ու քաղաքական շահերը և յուրաքանչյուր անգամ փոքր միջադեպ անմիջապես արձագանք կգտնի Եվրոպայում հավանական դարձնելով ուժերի ու միջոցների նվազագույն վատնումով միջազգային ցանկալի միջամտության առաջ բերումը հարցի լուծման համար Նախորդ տարիներին հնչակյանների կողմից Կ Պոլսում արդեն կազմակերպվել էին զանգվածային ելույթներ (Գում Գապուի և Բաբ Ալիի ցույցերը) որոնք սակայն խաղաղ բնույթ կրելով հարկ եղած տպավորությունը չէին թողել: Սպասված ազդեցությունը չէին ունեցել նաև մինչև այդ Կ Պոլսում հատկապես դաշնակցության կողմից նշանավոր լրտեսների մատնիչների ու դավաճանների նկատմամբ իրականացված հաջող ու տպավորիչ սակայն զուտ ինքնապաշտպանական ու վրեժխնդրական շրջանակներով սահմանափակված ահաբեկչական ձեռնարկները Նման պայմաններում հասունացավ օսմանյան պետական խարիսխների խարխլմանը նպատակաուղղված հարձակողական ու ցուցական բնույթի ձեռնարկներ իրականացնելու գաղափարը Դրանք կազմակերպման մաաշտաբներով հարվածի թափով և ունեցած արձագանքներով կգային նսեմացնելու մինչ այդ եղած ամենահանդուգն ու հերոսական դրվագները և սպառնալիքի տակ դնելով նաև եվրոպական շահերը կդառնային Հայկական հարցի լուծման ազդու միջոց

Նման ձեռնարկ էր Օսմանյան դրամատան գրավումը և դրան ուղեկցող ռումբային կռիվները Կ Պոլսում Ի՞նչ էր այն վրեժխնդրական ակտ արտաքին միջամտություն հրահրող ահաբեկչական միջոցառում թե ապստամբություն օսմանյան բռնապետության դեմ Անշուշտ 1895–1896 թթ զանգվածային ջարդերի մթնոլորտում երբ հղացվում էր նման ձեռնարկի գաղափարը սկզբնապես այն սահմանափակվում էր վրեժխնդրությամբ շրջանակներում Օսմանյան դրամատան գրավման ձեռնարկի ղեկավարներից մեկը Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրմաճյան) վկայում է որ Կ Պոլսում ուժանակի ու ռումբերի գործածությամբ վրեժխնդրական ակտ կազմակերպելու գաղափարը ծնվել էր դեռևս 1895 թ. դեկտեմբերին նախորդ ամիսներին տեղի ունեցած ջարդերի ազդեցության ներքո: Սկզբում որպես հայ վրիժառության թիրախ նկատի է առնվում հայկական ջարդերի կազմակերպիչը Աբդուլ Համիդ II–ը Սակայն ի վերջո այդ ծրագրից հրաժարվում են Մերժվում են նաև եվրոպական երկրներում թուրքական դեսպանատները պայթեցնելու և Կ Պոլիսը հրդեհելու գաղափարները Նախապես վրեժխնդրական ենթադրվող ձեռնարկը ժամանակի ընթացքում ձեռք է բերում նաև քաղաքական նպատակաուղղվածություն և արդյունքում մշակվում է Օսմանյան դրամատան գրավման ծրագիրը: Այն մտահղացողները գտնում էին որ իրականում եվրոպական հաստատություն հանդիսացող դրամատան գրավումը և այն պայթեցնելու սպառնալիքը բավական էին եվրոպական ռազմանավերից զորք ափ հանելու Կ Պոլիսը գրավելու և Հայկական հարցին ցանկալի լուծում տալու համար· Համոզված էին որ հաջողության դեպքում քսանչորս ժամվա ընթացքում ցանկալի միջամտությունն ապահովված կլինի Չափազանց միամիտ տեսակետ որը սակայն ազատագրական պայքարի ղեկավարների այդ շրջանում ունեցած հայացքների արտացոլումն էր: Միաժամանակ դրամատան գրավման հետ միասին նախատեսված էին նաև ռմբային ահաբեկչական հարձակում Սամաթիայի զորանոցի վրա Մեծ վեզիրի (վարչապետ) կառքի ոչնչացում և ռմբային հարվածներ դեպի դրամատուն շարժվող զորքերին Ձեռնարկն իր մասշտաբներով վիթխարի էր բայց Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք Կ Պոլսում որտեղ վխտում էին լրտեսները այն չէր կարող մինչև իրականացման պահը լիովին չբացահայտված մնալ Սամաթիայում ոստիկանությունն ու զորքերը նախահարձակ են լինում կատարելով խուզարկություններ ու ձերբակալություններ բայց գլխավոր հարվածը կանխել չի հաջողվում

1896 թ օգոստոսի 14–ին դաշնակցական 26 մարտիկներ Բաբկեն Սյունու (Պետրոս Փարյան) առաջնորդությամբ ռումբերով ու ատրճանակներով զինված գրոհում են Օսմանյան դրամատան վրա գրավում այն և տասներեք ժամ պահում իրենց ձեռքում· Դրամատունը գրավելու պահին զոհվում է Բաբկեն

Սյունին և ղեկավարությունն անցնում է Նանսիի (Ֆրանսիա) գյուղատնտեսա
կան դպրոցում ուսումը կիսատ թողած և Կ Պոլիս անցած Արմեն Գարոյին ու
Հրաչին (Հայկ Թիրաքյան): Վեց մեծ տերությունների դեսպաններին է ներկա
յացվում ՀՅԴ Կ Պոլսի Կենտրոնական Կոմիտեի շրջաբերականը որով պա
հանջվում էր անմիջապես Արևմտյան Հայաստանում գործադրել խոստացված
բարեՈրոգումները Դիվանագիտական խաղերու ժամանակն ա լ անցած
է – ասվում էր շրջաբերականում – մեր հարյուր–հազար նահատակներուն թա
փած արյունը մեզի իրավունք կուտա ազատություն պահանջելու»: Դրամա
տունը գրավողներն իրենց հերթին ներկայացնում են պահանջներ դրանք չընդ
ունվելու դեպքում սպառնալով պայթեցնել դրամատունը իրենց հետ փլա
տակների տակ թողնելով թե այնտեղ եղած դրամն ու կայքը թե հարյուրավոր
պատանդներին

Սպառնալիքն ավելի քան ազդեցիկ էր և ի վերջո գործին միջամտում է մի
ջազգային դիվանագիտությունը ի դեմս Կ Պոլսի ռուսական դեսպանատան
առաջին թարգման Մաքսիմովի Միջամտում է ոչ թե Հայկական հարցին լու
ծում տալու այլ Աբդուլ Համիդին մեկ անգամ ևս ծանր վիճակից հանելու հա
մար Ուշագրավ է որ այդ օրերին հենց ռուսական կառավարությունն իր
սպառնալիքներով թույլ չտվեց անգլիական նավատորմի մուտքը Դարդանելի
ու Բոսֆորի նեղուցներ Օսմանյան կայսրության վրա հոգուտ հայերի ճնշում
գործադրելու նպատակով Մաքսիմովը չթաքցրեց իր երկրի կառավարության
ժխտական դիրքորոշումն այդ հարցում Հայ վրիժառուներին հասկացվում է
որ անիմաստ է միջազգային ռազմական միջամտություն սպասելը Իսկ դրա
մատունը չթողնելու և պայթեցնելու դեպքում Մաքսիմովը սպառնում է նույն
գիշերն իսկ վերսկսվելիք հայկական ջարդերով և Եվրոպայի մինչ այդ բարյա
ցակամ վերաբերմունքի փոփոխմամբ Ի վերջո բավարարվելով Մաքսիմովի
ոչնչով չերաշխավորված խոստումներով (Կ Պոլսում հայկական նոր ջարդերի
կանխում առաջիկա վեց ամիսների ընթացքում բարեՈրոգումների ծրագրի
իրականացում և այլն) հայ վրիժառուները թողնում են դրամատան շենքը և
փոխադրվում օտարերկրյա նավերից մեկը Հաջորդ օրը նրանց այցելած ռուս
ֆրանսիացի և անգլիացի դիվանագետները միանգամայն այլ լեզվով էին խո
սում մոռանալով նախորդ օրը տրված խոստումները Հայ հեղափոխականնե
րը դառը հուսախաբության որոպեներ ապրեցին· Ամեն ինչ անդառնալիորեն կո-
րած էր և նույն օրն իսկ ֆրանսիական «ժիրոնդ» շոգենավը նրանց հեռացնում
է Կ Պոլսից 18–ժամյա հերոսական պայքարից հետո դադարում են նաև Սա
մաթիայի ռումբային կռիվները՝ հայ հեղափոխականների փաղանգից խլելով
հերոսական նոր անուններ սակայն ոչինչ չավելացնելով Հայկական հարցի

լուծման գործնականին Իսկ որպես պատասխան Կ Պոլիսը նորից ականա տեսը դարձավ հազարավոր հայերի ջարդերին հրահրված սուլթանի կողմից

Ընդամենը մի քանի ժամվա ընթացքում դաժան իրականությունը ճշգրտեց ու սրբագրեց հայ հեղափոխականների համար անխախտ ճշմարտություն համարվող գաղափարները Օսմանյան դրամատունը գրավող ու Սամաթիայում մարտնչող հերոսները և նրանց հետ հայ ազատագրական շարժումը ստանում էին ծանր բայց անհրաժեշտ դասեր

Այնուհանդերձ Օսմանյան դրամատան գրավման հետ կապված դեպքերն ունեցան նաև գործնական հետևանքներ Հայ վրիժառության հարվածները գալիս էին մեկ անգամ ևս ի լուր ամենքի ազդարարելու որ հայ ազատագրական շարժումը շարունակվում է որ հայությունը նորից պայքարում է իր հարցի դրական լուծման համար Վանի 1896 թ. ինքնապաշտպանության պարտությունից հետո ստեղծված ծանր մթնոլորտում դա ավելի քան կենսական անհրաժեշտություն էր

Օսմանյան դրամատան գրավման դեպքը որոշ փոփոխություններ մտցրեց նաև մեծ տերությունների վերաբերմունքի մեջ Ավելի վճռական ու կոշտ դարձավ նրանց դիրքորոշումը Աբդուլ Համիդի նկատմամբ հայկական ջարդերի հարցում. Դա սուլթանին հարկադրեց հրաժարվել նոր զանգվածային ջարդերի կազմակերպումից· Անգամ Խանասորի արշավանքի օրերին 1897 թ օգոստոսին երբ դաշնակցական ահաբեկիչների կողմից Կ Պոլսի Բաբ Ալի կառավարական նստավայրում ռումբ է պայթեցվում թուրքական կառավարությունը ոչնչացնելու նպատակով և կատարվում են ռմբահարության այլ փորձեր սուլթանը գերադասում է ձեռնպահ մնալ թեև նախկինում նման առիթներն անկասկած կօգտագործեր նոր ջարդեր կազմակերպելու համար

1894–1896 թթ իրադարձությունները (Սասունի և Զեյթունի ապստամբություններ Վանի ինքնապաշտպանություն Օսմանյան դրամատան գրավում և այլն) հայ ազատագրական զինված պայքարի բարձրակետն էին Թեև դրանք միջազգային սպասված արձագանքը չունեցան սակայն թուրքական պաշտոնական շրջանների և ընդդիմադիր ուժերի համար ակնհայտ դարձավ որ հայ ազատագրական շարժումը Օսմանյան կայսրությունում դարձել է ռազմաքաղաքական լուրջ գործոն որը հնարավոր չէ անտեսել Դա հարկադրում է Աբդուլ Համիդին բանակցություններ սկսել հայ ազգային կուսակցությունների հետ Օսմանյան դրամատան դեպքից շատ չանցած 1896 թ աշնանը նրա կողմից Եվրոպա ուղարկված պատվիրակը հայ հեղափոխական գործիչներին հայկական նահանգներում բարենորոգումներ մտցնելու խոստումներ է տալիս՝ զինված պայքարը դադարեցնելու պայմանով: 1896–1899 թթ ժնևում դաշնակցության հետ իսկ 1897–1898 թթ Փարիզում վերակազմյալ հնչա-

կյանների հետ սուլթանի ներկայացուցիչների վարած բանակցություններն արդյունք չեն տալիս Համոզվելով որ սուլթանը դրանք վարում է ժամանակ շահելու խոստացված բարեփոխումները չիրականացնելու և հայ ազգային–ազատագրական պայքարը վերացնելու համար վերակազմյալ հնչակյանները 1898 թ հոկտեմբերին, իսկ դաշնակցությունը 1899 թ մարտին դադարեցնում են բանակցությունները Սակայն դրանց տեղի ունենալու փաստն անգամ վկայում է թե հայ ազատագրական զինյալ պայքարը որքան անհանգստություն էր պատճառում Աբդուլ Համիդին

1895 թ սկսած սուլթանի դեմ միացյալ ճակատ ստեղծելու նպատակով հայ քաղաքական կուսակցությունների հետ շփումներ են հաստատում նաև թուրք ընդդիմադիր ուժերը երիտթուրքերը Հայկական հարցում նրանց որդեգրած անզիջում կեցվածքը սակայն խիստ դժվարացնում էր համագործակցությունը Թեև հետագայում հայ քաղաքական ուժերի մի մասը հատկապես դաշնակցությունը մասնակցում է Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի առաջին և երկրորդ համաժողովներին ի վերջո համաձայնվելով իր մասնակցությունը բերել Աբդուլ Համիդի ռեժիմի տապալմանը

2 ՀԱՅ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

ա Զինյալ պայքարի դասերը և մարտավարության փոփոխությունը

Հայոց զինյալ ազատամարտի առաջին շրջանը մի կողմից անձնվիրության ու հերոսական պայքարի փայլուն նմուշներ տալով ապացուցեց զինյալ պայքարի կենսունակությունը մյուս կողմից, սակայն ամբողջ սրությամբ դրեց ազատագրական շարժման դասերից ելնելով պայքարի մարտավարությունը փոխելու հարցը

Այդ դասերից առաջինն այն էր որ անգամ ամենահամարձակ հերոսական ու մեծածավալ ձեռնարկները անկախ դրանց արդյունքներից ու արձագանքներից, չեն կարող միջազգային ռազմական միջամտության պատճառ դառնալ և լուծում տալ Հայկական հարցին եթե տվյալ պահին դրանով շահագրգռված չեն մեծ տերությունները

Երկրորդ՝ չարդարացան համազգային ընդհանուր ապստամբության հետ կապված հույսերը որոնք անհրաժեշտաբար դրեցին հայդուկային կռվի վրա հիմնված պայքարի մարտավարությունը փոխելու խնդիրը Ակնհայտ դարձավ որ անհնարին է կարճ ժամանակում Հայկական հարցի լուծումը և որ այդ խնդրի իրականացման համար հայ ազատագրական պայքարը պետք է լինի հարատև

Այս դասերի հետ առաջին հերթին հաշվի պետք է նստեր Օսմանյան դրա մատան գրավումով և Սամաթիայի կռիվներով հայ ազատագրական պայքարի դեկը ստանձնած դաշնակցությունը Արդեն 1895–1896 թթ նա աստիճանա բար հրաժարվում է հայդուկային նոր խմբերի կազմակերպումից իսկ Երկրում գործող նրա առանձին գործիչները Հրայրը Թաթուլը (Արամ Արամյան) Վազ գենը (Տիգրան Տերոյան) ձեռնամուխ են լինում ժողովրդի կազմակերպմանն ո զինմանը Թեև սովորության ուժով որոշ ժամանակ դեռևս իրեն զգացնել էր տալիս նաև հին մարտավարությունը որի ապացույցը Խանասորի վրեժխնդ րական–պատժիչ արշավանքն էր զուգակցված Կ Պոլսում հասցվելիք ահա բեկչական–ցուցական նոր հարվածների հետ

1897 թ հուլիսի 25–ին 253 դաշնակցական մարտիկներից բաղկացած ար շավախումբը Վարդանի Իշխանի (Հովսեփ Արղության) Նիկոլ Դումանի և այ լոց գլխավորությամբ Ատրպատականից անցավ թուրք–պարսկական սահմա նը և Խանասորի դաշտում հարվածեց Շարաֆ բեկի քրդական մազրիկ ցե ղախմբին Այն մեկ տարի առաջ ակտիվ մասնակցություն էր ունեցել դեպի Պարսկաստան նահանջող Վանի ինքնապաշտպանության մասնակիցներին կոտորելու գործին Լուրջ կորուստներ պատճառելով մազրիկ ցեղին և կռվի բռնվելով հարևան քրդական աշիրեթների հետ արշավախումբը նահանջելով վերադարձավ Պարսկաստան Խանասորի արշավանքը հայ վրեժխնդիր ոգու պոռթկումն էր և նոր լիցք հաղորդեց վայրէջքի շրջան ապրող ազատագրական շարժմանը կրկին ցուցադրելով պայքարը շարունակելու վճռականությունը Դրանով հանդերձ նրա առջև դրված հիմնական ռազմական խնդիրը մազրիկ ցեղի բնաջնջումը չիրականացվեց Գրեթե ծախողվեցին և էական արձա- գանքներ չունեցան նաև արշավանքի հետ զուգակցված ահաբեկչական–ցու ցական հարվածները Կ Պոլսում Ազատագրական պայքարի մարտավարու թյան փոփոխությունը հրամայական անհրաժեշտություն դարձավ

Այդ փոփոխությունը դաշնակցությունը կատարեց 1898 թ իր երկրորդ ընդ հանուր ժողովում: Հրաժարվելով սեփական ուժերով Հայաստանն ազատագ- ելու գաղափարից և հույսը կապելով բացառապես Արևմուտքի օգնության հետ ժողովը «...սկզբունքով միաձայն ընդունեց թե առանց եվրոպական մի ջամտության անկարող ենք մեր ժողովրդի ազատության գործը գլուխ բերել հետևաբար գործունեության եղանակը որոշելու ատեն ի նկատի պիտի ունե- նալ այդ միջամտությունը առաջ բերելու բոլոր հնարավորությունները Քննարկելով ընդհանուր ապստամբության և հայդուկային պայքարի հարցե- րը ընդհանուր ժողովը « սկզբունքով ընդունեց ուժերու կենտրոնացումը Երկ- րին մեջ ցույցը Պոլիս և ծովեզրյա քաղաքները և մերժելով ֆիդայական աս պատակային գործունեությունը ընդունեց մարտական--զինավարժական

խմբեր կազմակերպելու ծրագիրը Այսպիսով հրաժարվելով պարտիզանա
կան կռվի տակտիկայից դաշնակցությունն անցավ ընդհանուր ապստամբու
թյան համար Երկրի ուժերի կազմակերպմանը Ընդ որում բուն Երկրում մար
տական ուժերի և ռազմամթերքի կենտրոնացման վայրեր են ընտրվում Վաս
պուրականն ու Սասունը որտեղ առավել նպաստավոր պայմաններ կային
դրա համար Նման մարտավարություն են որդեգրում նաև Հնչակյան և Վերա
կազմյալ հնչակյան կուսակցությունները

Նոր մարտավարության որդեգրումը նշանակում էր առաջին պլան մղել ժո
ղովրդի կազմակերպման ու զինման և նրան ընդհանուր ապստամբության նա
խապատրաստելու խնդիրները Դրանք լուռ համբերատար ու տքնաջան աշ
խատանք էին պահանջում հաճախ անտեսանելի օտար աչքերի համար Ազա
տագրական շարժման առջև ծառացած հրատապ խնդիրներից մեկն ապագա
ապստամբության կենտրոններում ուժերի ու միջոցների համակարգված
կենտրոնացման հարցն էր Հին ֆիդայական մեթոդներով այդ խնդրի իրակա-
նացումը գնալով ավելի ու ավելի անարդյունավետ էր դառնում
1898–1899 թթ ավելի հաճախակի են դառնում կանոնավոր զորքերի և համի-
դիե գնդերի հետ զինատար խմբերի բախումները Դրանք թեև հայոց ազատա-
մարտի պատմությանը նոր հերոսական էջեր էին ավելացնում սակայն զենքի
ու զինամթերքի մեծ կորուստների պատճառ դառնալով լրջորեն վնասում էին
Երկրի զինման գործին Անհրաժեշտ էին զենքի ու զինամթերքի փոխադրու
թյան նոր ուղիներ ու մեթոդներ Արդեն 1900 թ սկսած Ատրպատականից Վաս
պուրական զենքի փոխադրումը սկսեց իրականացվել փոքր քանակություններ
ով հաճախ պարզապես ջորեպանների կամ քրդերի միջոցով Գրեթե նմանա
տիպ մեթոդներով սկսում են գործել նաև Կարս–Բասեն–Խնուս–Սասուն և
Երևան–Ալաղաղ–Ախլաթ–Սասուն զինատար ուղիները Հատկապես այս երկու
ուղիներով Սասունը մինչև 1904 թ զգալի քանակությամբ զենք ու զինամթերք
ստացավ թեև ոչ բավարար խոշոր ապստամբության համար

բ Ս Առաքելոց վանքի կռիվները

Դարավերջին Արևմտյան Հայաստանը քիչ թե շատ տնա
կան խաղաղության կարիք էր զգում՝ ժողովրդի վերքերն
ու կարիքներն ամոքելու նրա որոշակի խավերի շրջա-
նում առաջացած հուսալքության ու հիասթափության տրամադրությունները
հաղթահարելու և զանգվածներին կրկին ազատագրական գաղափարներով
բոցավառելու համար Միայն այդ պայմաններում ժողովրդի կազմակերպման
աշխատանքը կարող էր պսակվել հաջողությամբ Մինչդեռ այդ տարիներին
Երկրում ստեղծված բարդ ու հակասական իրավիճակը նպաստավոր չէր
նշված խնդիրների իրականացման համար Ոգևորված հայ ազատագրական

պայքարի ժամանակավոր տեղատվությունից և հայոց ազատամարտի նոր մարտավարությունն ընկալելով որպես նրա թուլության ու պարտության նշան թշնամին ամենուրեք հարձակման էր անցել Մատնությունների հետևանքով նահատակվեցին Վասպուրականի և Տարոն–Սասունի ազատագրական պայքարի վերջին տարիների ճանաչված առաջնորդներ Վազգենը (1898 թ. հունվար) Գուրգենը (Բաղդասար Մալյան 1899 թ ապրիլ) և Աղբյուր Սերոբը (Սերոբ Վարդանյան 1899 թ հոկտեմբեր) Սինչդեռ նրանց փոխարինումը նոր գործիչներով միշտ չէ որ սահուն եղավ Մյուս կողմից իշխանությունների ակնհայտ հովանավորությամբ ուժեղացան հայերի նկատմամբ քրդական աշիրեթների ճնշումները Հաճախակի դարձան տուրքերի ծանրացումը թալանը սպանությունները հողերի բռնագրավումները հայերի արտաքսումն իրենց բնակավայրերից և դրանք մուհաջիրներով (Բալկաններից գաղթեցված մահմեդականները) բնակեցնելը Չբավարարվելով դրանով կառավարությունն իբր ապահովության համար հայկական գյուղերը լցնում էր զորքերով որոնք ապրելով հայերի հաշվին պատուհաս էին դառնում նրանց համար Փաստորեն ամեն ինչ արվում էր հայ ազատագրական շարժումը լիովին արմատախիլ անելու համար Ստեղծվել էր հուսահատական մի վիճակ որը երբեմն ժողովրդին դրդում էր ամենածայրահեղ քայլերի Գործը նույնիսկ հասավ նրան, որ 1901 թ Տարոնի հայության մեջ զանգվածաբար ուղղափառություն ընդունելու շարժում սկսվեց և համապատասխան դիմումներ արվեցին ռուսական իշխանատոսին. Նման պայմաններում ազատագրական շարժման մեջ խիստ դժվարանում էր հին հայդուկային պայքարի մարտավարության հաղթահարումը և դրանից լիովին հրաժարումը Եթե ժողովրդական ապստամբության կազմակերպման կողմնակիցներն ի դեմս Հրայրի (Սասուն–Տարոն) Վարդգեսի (Վասպուրական) և նրանց համախոհների խուսափելով աղմուկից անիմաստ համարելով մանր կռիվներն ու բախումները ջանքեր էին գործադրում ժողովրդական զանգվածներին կազմակերպելու զինելու և ընդհանուր ապստամբության պատրաստելու համար ապա հայդուկային պայքարի մարտավարության կողմնակիցները ի դեմս Անդրանիկի (Անդրանիկ Օզանյան) Գևորգ Չավուշի ու նրանց համախոհների փորձում էին մանր ընդհարումներով ու վրեժխնդրական ձեռնարկներով կանխել բռնությունները ոգևորել ժողովրդին և նրան դուրս բերել հուսահատական վիճակից· Մարտավարական երկու գծերի հակադրումը և նրանց միջև պայքարը Տարոն–Սասունում շարունակվում է մինչև 1902 թ գարունը, երբ որպես դաշնակցության լիազոր Սասուն է հասնում Վահանը (Վահան Սանվելյան) վերջ տալով Հրայրի և հայդուկների միջև վեճերին լայն ասպարեզ բացելով առաջինի գործունեության համար

XX դարասկիզբը նշանավորվում է հայդուկային պայքարի որոշակի վերելքով Հատկապես մեծ արձագանք է ունենում Աղբյուր Սերոբի և ընդհանրապես Սասունի հայության դահիճ քուրդ ցեղապետ Բշարե Խալիլի ահաբեկումը մեծ ճանաչում բերելով Անդրանիկին և բարձրացնելով նրա հեղինակությունը Դարասկզբին հայդուկների մղած կռիվներից ամենանշանավորը Ս Առաքելոց վանքի կռիվն էր Այն կազմակերպվեց ուղղափառություն ընդունելու նպատակով ծավալված շարժման պայմաններում և ունենալով ցուցական–քարոզչական բնույթ նպատակ ուներ կրկին անգամ տերությունների ուշադրությունը հրավիրել արևմտահայության խնդրի վրա ժողովրդին դուրս բերել հուսահատության վիճակից և ստիպել հրաժարվել ծայրահեղ քայլերից

1901 թ նոյեմբերի սկզբին Անդրանիկն ու Գևորգ Չավուշը ավելի քան 30 հայդուկների և շուրջ 20 զինված գյուղացիների հետ վերցնելով զինամթերքի պաշարներ մտնում են Մուշից ոչ հեռու գտնվող Ս Առաքելոց վանք և այն վերածելով ինքնապաշտպանական ամրոցի կռիվներ են սկսում վանքն անմիջապես պաշարած թուրք–քրդական մեծաքանակ ուժերի դեմ Վանքը գրավելու վերջիններիս փորձերն ապարդյուն են անցնում Կռիվների 11–րդ օրը թուրքական զորքերի հրամանատարությունը ստանձնած Բիթլիսի նահանգապետը բանակցություններ է սկսում հայդուկների պահանջներն իմանալու համար Ցանկանալով վերջ տալ իրենց համար անցանկալի կռվին իշխանությունները անգամ պատրաստ էին որոշ զիջումներ անել Նրանց հետ բանակցություններ վարող Անդրանիկը Գևորգ Չավուշն ու Հակոբ Կոտոյանը ներկայացնում են հետևյալ պայմանները ներում շնորհել քաղաքական բանտարկյալներին տասանորդի տուրքը հավաքել իրենց գյուղացիների միջոցով զինաթափ անել ու պատժել հայկական գյուղերն ավերող քրդական զինված բանդաներին հայերին վերադարձնել նրանցից զավթված հողերը վերացնել հայերից տուրք գանձելու քուրդ ցեղապետերի իրավունքը և այլն. Հետագայում այս պահանջներից մասամբ բավարարվում է միայն առաջինը· Կատաղի մարտերը վերսկսվում են Թուրքական բանակում շուտով համաձարակ է սկսվում Սակայն պաշարվածների զինամթերքը սպառվում էր և նոյեմբերի 27–ի գիշերը նախապես մշակված պլանով հայդուկները սպիտակ սավաններով փաթաթված անկնատ հեռանում են վանքից Ս Առաքելոց վանքի կռիվը մեծ տպավորություն է թողնում Տարոնի ու Սասունի հայության վրա Միաժամանակ արձագանք գտնելով արտասահմանում այն նոր թափ է հաղորդում արտաքին քարոզչության գործին

գ. Սասունի 1904 թվականի ապստամբությունը

Ս. Առաքելոց վանքի կռիվը, ժողովրդի դժգոհության հետևանքով Սասունում թուրքական զորանոցի կառուցման փորձի ձախողումը և նմանատիպ այլ իրադարձությունները վկայում էին հայ ազատագրական պայքարի աշխուժացման մասին։ Թեև Վահան Մանվելյանի Սասուն ժամանելուց հետո 1902–1903 թթ. հայդուկային գործունեությունն առերևույթ դադարում է և շուրջ երկու տարի արտաքին հանգստության քողի տակ կազմակերպչական եռանդուն գործունեություն է ծավալում Հրայրը, սակայն նրա ծրագրերը կիսատ են մնում։ Իշխանությունների համար գնալով ակնհայտ է դառնում այն վտանգը, որ իրենից ներկայացնում է Սասունը։

Արդեն 1902 թ. սկսած կառավարությունն ուժեր է կենտրոնացնում Սասունի մատույցներում՝ նպատակադրվելով կանխել վերահաս ապստամբությունը։ Հետևելով Սասունում ծավալվող դեպքերին, հայությունը նույնպես, բնազդով զգում է այն վճռորոշ նշանակությունը, որ ստացել էր Սասունը հայոց ազատամարտի համար։ Ակնհայտ էր, որ այստեղ է որոշվում հայ ազատագրական պայքարի ապագան։ Հատկապես կովկասահայության շրջանում ծավալվում է Սասունին օգնելու շարժում։ Այդ նպատակով վերադարձ է կատարվում զինված արշավախմբերի կազմակերպման պրակտիկային, որից հայ ազատագրական շարժումը նախորդ տարիներին միառժամանակ հրաժարվել էր։ Դրանցից առաջինը Թորգոմի ‹Մրրիկ› ծիավոր խումբն էր, որ դուրս գալով Կարսից և հաղթահարելով մեծ դժվարություններ, 1903 թ. ամռան սկզբներին անվնաս հասավ Սասուն, խիստ բարձրացնելով ժողովրդի տրամադրությունը։ Փորձառու և ընտիր մարտիկներից բաղկացած այդ խմբի հայտնվելը Սասունում բացահայտ մարտահրավեր էր իշխանություններին, որոնք շտապում են օղակի մեջ առնել Սասունը, այն համարելով ապստամբ շրջան։ Զգուշությունն արդեն ավելորդ էր, և Հրայրն ու Վահանը մի կողմից նամակներով նոր օգնություն են ակնկալում Կովկասի դաշնակցական մարմիններից, մյուս կողմից աշխատում հնարավորին չափ շատ մարտական ուժեր հավաքել։ Սասունում Հայոց դյուցազնավեպի միջնաբերդի վրա կրկին փողփողում է ազատաբեր ապստամբության դրոշը։ 1903 թ. աշնանից Սասունն ապրում էր միանգամայն ազատ կյանքով, պատրաստություններ տեսնելով դիմագրավելու գալիք փորձությունները։ Այդ վճռորոշ պահին հարթվում են պայքարի առաջնորդների միջև նախկինում եղած տարակարծությունները։ Ստեղծվում է ապստամբությունը ղեկավարող զինվորական մարմին՝ Անդրանիկի գլխավորությամբ։

Սասունին էական օգնություն կարող էին հանդիսանալ Կովկասում ստեղծված նոր խմբերը, որոնք 1903 թ. սեպտեմբերին անցան սահմանը։ Սակայն Բարսեղ Թիրաքյանի (Խան) ծիավոր և Օննիկ Նովրուզի 150 հոգուց բաղկա

ցած հետևակ խմբերն արդեն սահմանագլխին կատաղի ու հերոսական կռիվ ների մեջ մտնելով թուրքական գերակշիռ զորքերի հետ մեծամասամբ նահա- տակվեցին Հետագայում 1904 թ գարնանն ու ամռանը նման ճակատագիր ունեցան նաև ՀՅԴ երրորդ ընդհանուր ժողովի որոշմամբ Կովկասում Սասու- նին օգնական ուժեր ու ռազմամթերք հասցնելու նպատակով ստեղծված Վա- ղարշակի Ռուս Գևորգի Թորգոմի Որսորդ Գևորգի Երկաթի Թոխմախի և այլ խմբերը Ուշացան նաև ՀՅԴ երրորդ ընդհանուր ժողովի որոշմամբ ի նպաստ Սասունի Կ Պոլսում և Իզմիրում նախատեսված ցուցական–ահաբեկչական ձեռնարկները Ապստամբության համար անպատրաստ էր և անգործունյա դի տողի դերում մնաց Երկրում ուժերի ու ռազմամթերքի կենտրոնացման երկ- րորդ շրջանը Վասպուրականը Սասունը չկարողացավ ստանալ իր համար նախատեսված օգնությունը և գործնականում մնաց միայնակ

Կառավարությունը Սասունի դեմ արշավանք սկսեց 1904 թ գարնանամու տին Թուրքական 10 հազարանոց բանակը գլխավորում էր ռուս–թուրքական նախորդ պատերազմում հռչակված Քեռսե բինբաշին· Բացի կանոնավոր զոր- քերից Սասունի դեմ դուրս բերվեցին նաև մի քանի հազար զինված քրդեր Նրանց դիմագրավում էին միայն 200 փորձված հայդուկներ և շուրջ 800 զին ված սասունցիներ· 1904 թ ապրիլի սկզբներին հակառակորդը վճռական գրո- հի անցավ· Իրենց համար հենակետեր ընտրելով Տափըք, Գելիեգուզան Շե- նիկ Իշխնձոր և Տալվորիկ գյուղերը սասունցիները համառ դիմադրություն ցույց տվեցին Ապրիլի 11–ին հատկապես կատաղի կռիվներ տեղի ունեցան Շենիկի ճակատում որտեղ թուրքական հեծելազորը հանդիպելով հայերի համառ դիմադրությանը ստիպված էր նահանջել· Առաջին անհաջողություն- ներից հետո թուրքական հրամանատարությունն առաջարկեց զենքը վայր դնել Որպես պատասխան Անդրանիկն ու Հրայրը հայտարարեցին որ զենքը վայր կդրվի 1895 թ մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի իրականացման դեպքում Թուրքական կողմը վերսկսեց հարձակումը Ապրիլի 13–ի կատաղի կռիվներում զոհվեց Հրայրը Անդրանիկի Գևորգ Չավուշի և Սեբաստացի Մու- ռադի մարտիկների անձնուրաց գրոհները սակայն ստիպեցին թշնամուն մեծ կորուստներ տալով դարձյալ լքել մարտադաշտը Կենտրոնական ճակատում Գելիեգուզան գյուղի դեմ թշնամին 12–14 հրանոթ դուրս բերեց Սկսվեց Գելիե գուզանի մեծ կռիվը. Թեև ապրիլի 19–ի անհավասար մարտն էլ հաջողություն չբերեց նրան սակայն ապրիլի 20–22–ը թշնամին շարունակում էր համառ գրոհները մեծ զոհերի գնով քայլ առ քայլ գրավելով հայկական դիրքերը Ապստամբության ղեկավարների համար պարզ էր որ հնարավոր չէ երկար դի մադրել բավարար զենք ու զինամթերք չունենալու պատճառով Անհրաժեշտ էր մտածել անզեն ժողովրդին կոտորածից փրկելու մասին

Վահանի հրահանգով Սեբաստացի Մուրադը 115 զինյալներով կռիվներով ճանապարհ բացելով Սասունի անգեն բնակչությանը և վիրավորներին իջեցնում է Մշո դաշտ՝ խնդիր ունենալով այդ ընթացքում նաև զինամթերք ձեռք բերել պայքարը շարունակելու համար

Թեև Գելիեգուզանից հետո ապրիլի 23–ին ընկավ նաև Տալվորիկը սակայն դրանից հետո էլ Անտոքի և Քեփի բարձունքներում ապստամբները 8–10 օր շարունակում էին անհավասար կատաղի մարտերը թուրքական զորքերի դեմ Կռիվները շարունակվեցին մինչև մայիսի կեսերը Թշնամին տիրանալով Սասունին հաշվեհարդար տեսավ այնտեղ մնացած խաղաղ բնակչության նկատմամբ ավերի ու թալանի ենթարկելով ամայացած գյուղերը Պահը հարմար գտնելով սուլթանը ցանկանում էր Սասունի հայությանը մշտապես բնակեցնել Մշո դաշտում բայց ի վերջո տեղի տալով սասունցիների սպառնալիքներին ու մեծ տերությունների հյուպատոսների միջամտություններին նա հարկադրված էր հրաժարվել իր այդ ծրագրերից

Սասունի անկումով պայքարը չդադարեց Կռիվների ասպարեզ դարձավ նաև Մշո դաշտը· 1904 թ մայիս–հուլիս ամիսներին պարտիզանական մարտավարությանն ապավինելով հայդուկները տասնյակ մեծ ու փոքր կռիվներ տվեցին թուրք–քրդական կանոնավոր ու անկանոն զորամասերին Նրանց գործողությունները հատկապես ակտիվացան Վասպուրականից զինամթերքի զգալի պաշարով Սեբաստացի Մուրադի վերադառնալուց հետո Բերդակի Մկրագոմի Դերիկի Գոմերի Դերքեվանքի Գոմսի և հատկապես Կուրավուի կռիվները թեև հերոսական էին և հարյուրավոր զոհեր խլեցին թշնամուց սակայն այլևս չէին կարող փոխել իրադարձությունների ընթացքը

Կռիվների շարունակումը կարող էր վտանգի տակ դնել նաև Մշո դաշտի հայությանը: Դա ազատագրական պայքարի ղեկավարներին հարկադրում է վերջ տալ պարտիզանական գործողություններին և հայդուկներին հեռացնել Տարոնից Մինչ այդ մեծ տերությունների հյուպատոսներին և օսմանյան կառավարությանն է ներկայացվում մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի ոգով կազմված մի հիշատակագիր Անդրանիկի գլխավորությամբ դեպի Վան անցնող հայդուկները Շամիրամում վերջին հաղթական կռիվն են մղում բազմաքանակ թուրքական ուժերի դեմ ապա նավերով անցնում Աղթամար Այստեղ Վասպուրականի ազատագրական պայքարի ղեկավարներ Վահան Փափազյանի (Կոմս) և Իշխանի (Նիկոլ Պողոսյան) հետ խորհրդակցելուց հետո որոշվում է կազմակերպական աշխատանքները շարունակելու նպատակով Գնորգ Չավուշին մի փոքրիկ խմբով հետ ուղարկել Մուշ և Սասուն Հայդուկների մնացած մասն անցնում է Պարսկաստան ոմանք էլ անցնում են Կովկաս հետա

գայում իրենց գործուն մասնակցությունը բերելով 1905 1906 թթ հայ թաթարական կռիվներին

Սասունի 1904 թ ապստամբությունը հայոց զինյալ պայքարի վերջին զանգվածային պոռթկումն էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքում Չնայած գործադրված ծիգերին այն մնաց մեկուսացված և չվերաճեց համազգային ապստամբության Հայ ազատագրական պայքարը բուն Երկրում կրկին նահանջեց վերադառնալով ժողովրդի կազմակերպման և ապագա զանգվածային ելույթների համար ուժերի ու միջոցների կենտրոնացման մարտավարությանը որը շարունակվեց ընդհուպ մինչև 1908 թ երիտթուրքական հեղաշրջումը:

Դրան մասամբ նպաստում է այն հանգամանքը, որ հայոց եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման վերաբերյալ 1903 թ հունիսի 12–ի ցարական հրամանագիրը նոր իրավիճակի առաջ է կանգնեցնում հայությանը Այն հարկադրված էր որդեգրել նաև ռուսահայ դատը Կովկասահայությունը ներգրավվում է ցարիզմի դեմ պայքարի ոլորտը. Զանգվածային բողոքի ցույցերով զորքի ու ոստիկանության հետ բախումներով տպավորիչ ահաբեկչական ձեռնարկներով քաղաքացիական անհնազանդության ակտերով նա յուրօրինակ և անհավասար պատերազմի մեջ է մտնում ցարական իշխանությունների դեմ որը որոշ չափով շեղում է նրա ուշադրությունը արևմտահայ դատից Իսկ 1905 թ փետրվարին սկսված հայ–թաթարական կռիվներն արդեն օրակարգում հրամայաբար դնում են արևելահայության ֆիզիկական անվտանգությունն ապահովելու խնդիրը Այժմ արդեն արևմտահայությունն է շտապում օգնության ձեռք մեկնել արևելահայ եղբայրներին՝ իր լավագույն մարտական ուժերը նետելով հայ–թաթարական պայքարի ամենավճռական տեղամասերը Արևմտահայ մեծահամբավ խմբապետեր Սեբաստացի Մուրադը Սեպուհը Համազասպը Քեռին Սմբատը Հակոբ Կոտոյանը Կորյունը Առյուծ Ավագը և ուրիշներ կարևոր ներդրում են ունենում կովկասահայության տարած տպավորիչ հաղթանակում մեկ անգամ ևս ապացուցելով որ հայ ազատամարտի նվիրյալների համար չկան արհեստականորեն գծված սահմաններ և որ նրանց համար նույնական են ազգային շահերը ընդհանուր ու միասնական հայրենիքը

Դ ելդզի մահափորձը և Իզմիրի ձեռնարկները

Թուրքական բռնապետության դեմ պայքարը շարունակվում էր Մինչ Երկրում տարվում էր ուժերի կազմակերպման ու միջոցների կենտրոնացման արտաքուստ աննկատ աշխատանք իսկ կովկասահայությունը ցարիզմի ապա կովկասյան թրքության դեմ հերոսական պայքարում իր շահերն ու իրավունքներն էր պաշտպանում Կ Պոլսում և Իզմիրում տենդագին աշխատանքներ էին տարվում աբդուլհամիդյան վարչակարգի դեմ պայքարի հերթական արարը նախա

պատրաստելու համար Դաշնակցության երրորդ ընդհանուր ժողովի (1904թ Սոֆիա) որոշմամբ Սասունի ապստամբությանն ի նպաստ Կ Պոլսում և Իզմիրում նախատեսված ծեռնարկները չհաջողվեց իրականացնել Սակայն ընդհանուր ժողովում Քրիստափոր Միքայելյանի գլխավորությամբ ընտրված Ցուցական մարմինը լծվեց մի վիթխարի ծեռնարկի իրականացման Նպատակ ունենալով ոչնչացնել սուլթանին այդ ծեռնարկը այնուհանդերձ չէր սահմանափակվում նման մասնակի խնդրով և դուրս էր գալիս սովորական ահաբեկչական գործողության շրջանակներից Սուլթանի ահաբեկումը և դրան հաջորդող հարվածները Իզմիրում (դրամատների կառավարական պալատի մաքսատան փոստի երկաթուղային կայարանի կամուրջների պայթեցում եվրոպական տերությունների հյուպատոսարանների գրավում և այլն) մտահղացողների կարծիքով խառնաշփոթ վիճակ պետք է առաջացնեին Թուրքիայում վտանգեին եվրոպական շահերը հանգեցնեին միջազգային ցանկալի միջամտության և լուծում տային Հայկական հարցին

Հայ և այլազգի հեղափոխականների մի խմբով այդ ծրագրերի իրականացմանը ծեռնամուխ եղավ ծպտյալ ուրիշի անունով Կ Պոլիս անցած Քրիստափոր Միքայելյանը Աբդուլ Համիդ II–ի վախկոտության ո ծայրահեղ կասկածամտության պայմաններում դա անչափ դժվար խնդիր էր Մանրակրկիտ ուսումնասիրություններից հետո հասցվելիք հարվածի ամենահարմար պահը համարվեց ամեն ուրբաթ օր տեղի ունեցող կրոնական արարողություններին սուլթանի մասնակցության ժամանակը Վտանգի ենթարկելով իր կյանքը Քրիստափորը բազմիցս թափանցում է սուլթանի պալատը ներկա լինում կրոնական արարողություններին ճշտելով ամենաչնչին մանրուքն անգամ Ի վերջո մշակվում է վերջնական պլանը Սակայն Քրիստափորին վիճակված չէր իրականացնել իր մտահղացումը քանզի 1905 թ մարտի 17 ին իր ընկեր Վռամշապուհ Քենդիրյանի հետ նահատակվեց Սոֆիայի մոտ Վիտոշ լեռան լանջերին ծեռնառումբեր փորձարկելիս

Ելդզի պարիսպներից ներս ռումբային պայթյունն այնուամենայնիվ տեղի ունեցավ. 1905 թ հուլիսի 21–ին արտակարգ շքեղ կառքով այստեղ բերված դժոխային մեքենան նախատեսված պահին ահավոր դղրդյունով պայթեց Եղան շուրջ 100 զոհեր ու վիրավորներ Սակայն սուլթանը հրաշքով կենդանի մնաց Մզկիթից դուրս գալուց նա նախորդ անգամների համեմատ մի պահ հապաղել էր և դա էլ փրկել էր նրա կյանքը Մահափորձի ծախողման գործում անշուշտ իրենց դերը խաղացին նաև Քրիստափորի մանրակրկիտ մշակված ծրագրի մի մասից նրա զինակիցների հրաժարվելը հավանաբար նաև մատակարարների կողմից պայթուցիկ նյութի խարդախումը

Փրկվելով հանդերձ սուլթանին հոգեկան ծանր ապրումներ էին սպասում Անցնում էին օրեր բայց դեռևս հայտնի չէր պայթյունի հետևում կանգնած քաղաքական ուժը: Կատարվում են բազմաթիվ ձերբակալություններ Ձերբակալվում է անգամ գահաժառանգ Ռեշադը Ի վերջո գտնվում է բելգիացի ժուռիսի հետքը որը մահափորձի գլխավոր կազմակերպիչներից էր Խոստովանելով իր մասնակցությունը նա սակայն հրաժարվում է մատնել իր հայ ընկերներին տալով միայն մեռածների ու փախածների անունները Պատահականորեն բացահայտվում է նաև դավադրական ծրագրի երկրորդ մասը Իզմիրի ձեռնարկը Այստեղ նույնպես խուզարկություններ և բազմաթիվ ձերբակալություններ են կատարվում Միջազգային մեծ արձագանքներով հանդերձ ձեռնարկը իր ամբողջության մեջ, փաստորեն ձախողվում է

Այնուհանդերձ հասկանալով որ միջազգային հասարակական կարծիքն իր օգտին չէ Աբդուլ Համիդ II–ը այս անգամ չհամարձակվեց ջարդեր կազմակերպել· Ուշագրավ է որ երբ բելգիական խորհրդարանում այդ երկրի արտաքին գործերի նախարարի կողմից հայ դավադիրներին դատապարտելու փորձ արվեց պատասխան ճառով հանդես եկավ սոցիալիստ Վանդերվելդեն հայտարարելով թե մարդկային անձի սրբության հավատամքը կապ չունի Աբդուլ Համիդի անձի հետ քանի որ նա «բռնակալ է և իրեն դուրս է դրել մարդկության շրջանակներից

ե Մարտավարության նոր փոփոխություն. զինյալ պայքարի դադարեցում

Ելդըզի մահափորձը և Իզմիրի ձեռնարկները օսմանյան բռնապետությունը ցնցելու վերջին խոշոր թեև ձախողված փորձն էին Դրանք ինչպես նաև Սասունի 1904 թ ապստամբությունը, իրենց նպատակին չհասնելով հանդերձ ուժեղ տպավորություն թողեցին սուլթանին ընդդիմադիր երիտթուրքերի վրա Վերջիններս թշնամի էին հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությանը և չէին ընդունում հայ քաղաքական ուժերի գործելակերպը բայց հայ ազատագրական պայքարը գնահատելով որպես Օսմանյան կայսրության ներսում լուրջ ռազմաքաղաքական գործոն փորձում էին այն օգտագործել աբդուլհամիդյան վարչակարգի դեմ մղվող պայքարում

Մյուս կողմից ազատագրական պայքարը չհասավ իր առջև դրված նպատակին: Չիրականացավ համազգային ընդհանուր ապստամբության նախապատրաստումը քանի որ արևմտահայությունը դրան դեռևս պատրաստ չէր Չնայած ձեռնարկված մի շարք փորձերին՝ չհաջողվեց աբդուլհամիդյան վարչակարգի դեմ հանել նաև Երկրում բնակվող ոչ թուրք ազգությունների ներկայացուցիչներին հատկապես քրդերին Ավելին չնչին բացառությունները չհաշված վերջիններս ակնհայտորեն թշնամաբար էին տրամադրված հայ ազա

տագրական շարժման նկատմամբ քանզի իրենց հերթին հավակնում էին յուրացնել Հայոց հայրենիքը Դրական արդյունք չունեցան նաև Հայկական հարցի լուծման օգտին միջազգային միջամտություն առաջ բերելու նոր փորձերը: Ստեղծված իրավիճակում հայ ազատամարտի գլուխ կանգնած ուժերը գնալով հակվում էին աբդուլհամիդյան վարչակարգի դեմ պայքարում երիտթուրքերի հետ համագործակցության գաղափարին Դրան որոշ չափով նպաստեցին նաև 1905–1907 թթ Բիթլիսում Դիարբեքիրում Կարինում և Վանում մուսուլման ազգաբնակչության շրջանում նկատվող խմորումները որոնք ընկալվում էին որպես թուրք ազգաբնակչության քաղաքական հասունացման նշան

Դաշնակցության առաջարկով 1907 թ դեկտեմբերին Փարիզում տեղի ունեցավ Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի 2–րդ համաժողովը Դրանում ընդունված հայտարարագրում դրված էին Աբդուլ Համիդի գահընկեցության, Թուրքիայում գործող վարչակարգի արմատական փոփոխության և ներկայացուցչական մարմնի (խորհրդարանի) հաստատման պահանջները Համաժողովին մասնակից ուժերն իրենց պատրաստակամությունն էին հայտնում զենքը վայր չդնել մինչև հիշյալ խնդիրների իրականացումը

Այսպիսով Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի դաշինքը անվանապես ստեղծված էր. Հայ ազատագրական ուժերը փաստորեն Աբդուլ Համիդին ընդդիմադիր ուժերի հետ համատեղ պայքարի մեջ էին մտնում իշխող վարչակարգը տապալելու և կայսրությունում սահմանադրական կարգեր հաստատելու համար Վերջինս անկասկած դրական քայլ կարող էր լինել Հայկական հարցի լուծման ճանապարհին

Իսկ ընդամենը մի քանի ամիս անց 1908 թ հուլիսին Մակեդոնիայում գտնվող թուրքական բանակում երիտթուրքերի գլխավորությամբ բռնկված ապստամբությունը հարկադրում է սուլթանին վերականգնել Օսմանյան 1876 թ սահմանադրությունը և երկրում հռչակել ժողովրդավարական կարգեր Ստեղծված պայմաններում հայ ազատագրական ուժերը փոխում են իրենց մարտավարությունը Գնալով զիջումների հայ քաղաքական կուսակցությունները ճանաչում են Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը համապատասխան փոփոխություններ մտցնելով իրենց ծրագրերում Դադարեցվում են պարտիզանական և ընդհատակյա գործունեությունը ցրվում հայդուկային խմբերը Օրակարգից հանվում է արևմտահայությանը ընդհանուր զինված ապստամբության նախապատրաստելու հարցը Հայոց ազատամարտի ամենաազդեցիկ ուժը դաշնակցությունը վերափոխում է կայսրության տարածքում անմիջականորեն գործող իր մարտական ղեկավար կենտրոնները Տարոն–Վասպուրականի և Ցուցական–ահաբեկիչ (Կ Պոլիս) պատասխանա

տու մարմինները դրանց գործունեությունը հարմարեցնելով խաղաղ պայ մաններին

Այսպիսով հայ ազգային ազատագրական զինյալ պայքարը ոչ թե պար տություն է կրում այլ մարտավարության փոփոխման պատճառով դադարեց վում է: Ստեղծվում է պատմական հնարավորություն հաշտեցնելու երկու ժողո վուրդներին և առանց արտաքին ուժերի միջամտության համատեղ որոնելու Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակի վերաբերյալ երկուստեք ընդունելի տարբերակ

Կյանքը ցույց տվեց սակայն որ իշխանությանը տիրացած երիտթուրքերը պատրաստ չեն նման երկխոսության Օսմանյան կայսրությունում ազգային խնդիրների լուծման հարցում նրանց և աբդուլհամիդյան վարչակարգի վարած քաղաքականության մեջ չկար որակական տարբերություն Որդեգրելով օսմա նիզմի ապա պանթուրքիզմի քաղաքական գիծը նրանք գնացին ազգային հիմնախնդիրները առաջին հերթին Հայկական հարցը ամենավայրագ ու բար բարոսական մեթոդներով լուծելու ճանապարհով Արդյունքում հայ–թուրքա կան փոխգիջումը չկայացավ Դա հարկադրեց հայ քաղաքական ուժերին կրկին փարվել Հայկական հարցը միջազգային միջամտության ուղիով լուծելու տարբերակին և ծեռնամուխ լինել արևմտահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը Բայց դրանք ուշացած ջանքեր էին 1914 թ սկսված Առաջին աշխարհամարտն արևմտահայությանը կանգնեցրեց մեծ աղետի առաջ

ՀԱՅՈՑ ԵՂԵՌՆԸ (1894–1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

1 ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԵՎ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Իր մայրամուտն ապրող Օսմանյան կայսրությունում XIX դարի վերջին քառորդից պետական քաղաքականություն հռչակվեց հայերի ցեղասպանությունը որպես Հայկական հարցի լուծման թուրքական եղանակ Ցեղասպանության պրակտիկ գործադրումը սկսվեց անցյալ դարի 90–ական թվականներին և մի քանի փուլերով շարունակվեց մինչև 1922 թ Ցեղասպանության պատասխանատու թուրք պետականությունն է որովհետև այն իրագործվեց և սուլթանական և երիտթուրքական և քեմալական վարչակարգերի կողմից

Թեպետ Հայոց ցեղասպանության պատմության շուրջ և մեզանում և արտասահմանում ստեղծվել է հսկայածավալ գրականություն բայց այսօր էլ թեմայի համակողմանի լուսաբանումը խիստ արդիական է և գիտաքաղաքական հրատապ նշանակություն ունի

ա) Նախ հիմնախնդրի ուսումնասիրությունն ամբողջացված համարել չի կարելի քանի որ մի շարք հարցեր դեռևս հետագա ուսումնասիրման կարիք ունեն

բ) Երբ աշխարհի տարբեր մասերում այսօր էլ շարունակվում են ազգային հողի վրա կատարվող հանցագործությունները քաղաքական արդիական նշանակություն ունի Հայոց ցեղասպանության հանգամանքների գիտական լուսաբանումը որն աներկբա ցույց է տալիս թե ինչպիսի ողբերգական արդյունքների կարող է հանգեցնել ազգայնամոլական գաղափարախոսությունը

գ) Եվ վերջապես պատմության դասերը ցույց են տալիս որ ժողովուրդները շատ ծանր են հատուցել երբ մոռացության են տվել մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունները ժողովրդի թվաքանակի չափն այստեղ ոչ մի նշանակություն չունի երբ պետական քաղաքականության մակարդակի վրա է բարձրացվում ցեղապաշտական տեսությունը

Հիշենք գերմանական ֆաշիզմին որը հռչակել էր գերմանացիներին թվապես մի քանի անգամ գերակշռող սլավոնական ժողովուրդներին բնաջնջելու անհրաժեշտությունը Հենց Հայոց ցեղասպանության անպատժելիությունը բաջալերեց Ադոլֆ Հիտլերին սլավոնների հրեաների գնչուների և այլ ազ

գությունների ֆիզիկական ոչնչացումն իրագործելիս 1939 թ Հիտլերը, հիմ նավորելով հրեա և սլավոնական ժողովուրդների ոչնչացման անհրաժեշտությունը ցինիկաբար հայտարարում էր թե մեր ժամանակներում այլևս ո՞վ է հի շում Թուրքիայում հայերի կոտորածների մասին Սա մարտահրավեր էր մարդկության հիշողությանը և վկայությունն այն ճշմարտության որ պատմության դասերը մոռանալը միշտ էլ թանկ գին է պահանջում ժողովուրդներից

Որո՞նք էին Հայոց ցեղասպանության պատճառները Հարցադրումն արդիական է և կարևորվում է նրանով որ ժամանակակից Թուրքիայում մշակվել է Հայոց ցեղասպանության և Հայկական հարցի պետական կոնցեպցիա որը հանգում է հետևյալ կետերին

ա) Հայերն իբր սեփական մշակույթից զուրկ եկվոր ժողովուրդ են Հայաստանը երբեք ինքնուրույն պետություն չի եղել և հայերը նրանում մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանում փոքրամասնություն են կազմել

բ) Թուրքերն իբր իրենց գրված երկրներին բերում էին խաղաղություն և հանգստություն Օսմանյան կայսրությունը եղել է ամենառաջավոր քաղաքակրթված և հումանիստական հասարակությունը, որտեղ հայերը լավ էին ապրում նրանցից շատերը բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում, նույնիսկ օգտվում էին ինքնավարությունից Հայ–թուրքական հարաբերությունները դարեր շարունակ եղել են բարեկամական որոնք խաթարվեցին և թշնամական դարձան մեծ տերությունների մասնավորապես Ռուսաստանի և Անգլիայի վարած քաղաքականության պատճառով· Հայկական հարցը արհեստական է անգլո–ռուսական դիվանագիտության ստեղծագործությունը որը ծագել է օսմանյան հայրենիքի ներքին գործերին նրանց միջամտելու հետևանքով հետևաբար Հայկական հարցը Անգլիայի և Ռուսաստանի հարցն է ոչ թե հայերի Չլինեին հայ–թուրքական գործերին եվրոպական պետությունների միջամտությունը նրանց վարած քաղաքականության հետ հայերի կապած սպասելիքները չէին լինի նաև սուլթանական և երիտթուրքական վարչակարգերի շրջանում հայերի հետ տեղի ունեցած անցանկալի դեպքերը

գ) Օսմանյան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանություն իբր տեղ չի ունեցել այլ ընդամենը պատերազմական գոտում եղել է հայերի տեղահանում ըստ 1915 թ մայիսի 14 ի «Տեղահանման մասին» օրենքի որը հետևանք էր այն բանի, որ Ռուսաստանի հետ սահմանակից մարզերում Թուրքիայի անվտանգությունը սպառնալիքի տակ էր գտնվում· Ռուսաստանի կողքին փաստորեն հայերը հանդես էին գալիս որպես պատերազմող կողմ ուստի նրանց հարկ էր հեռացնել սահմանից հետևաբար հայերի տեղափոխումը պատերազմական իրավիճակով պայմանավորված անհրաժեշտություն էր· Կառավարությունը չի մշակել ջարդի ծրագիր այլ ստիպված դիմել է որոշ պաշտոնա-

կան քայլերի որոնց ընթացքում հայերն ունեցել են առանձին մարդկային կորուստներ:

Այսպիսով թուրքական պետական հայեցակարգը մերժում է ցեղասպանության բուն իսկ փաստը դրա նախապես ծրագրավորված և կանխամտածված բնույթը

Արդ որո՞նք էին Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության պատճառները, կարե՞լի էր խուսափել ցեղասպանությունից թե ոչ եթե արևմտահայությունը «սպառնում էր» Օսմանյան կայսրության ամբողջականությանը այդ դեպքում ինչու՞ թուրքական ջարդարարական պետական մեքենան իրականացրեց նաև արևելահայերի ցեղասպանությունը

Այս հարցերի լուսաբանումն անհրաժեշտ է որքանով այն փաստում է ցեղասպանության և Հայկական հարցի մասին թուրքական պետական կոնցեպցիայի ստահոդ և շինծու լինելը

Ճիշտ է հայերի ֆիզիկական ոչնչացման քաղաքականությունը պետական մակարդակով իրագործվեց 1894–1922 թթ սակայն ցեղասպանության արմատները ժամանակագրական առումով շատ ավելի խորն են գնում: Դրանք պետք է փնտրել Օսմանյան կայսրության բուն էության մեջ: Լինելով եկվոր ցեղեր և զավթողական պատերազմներով հաստատվելով օտար երկրներում թուրքերի համար գերխնդիր էր դարձել նվաճված ժողովուրդների հայրենիքների թուրքացումը թուրքական նոր հայրենիքի ստեղծումը

Զավթելով պատմական Հայաստանի մեծագույն մասը թուրքերը հենց սկզբից այստեղ վարել են էթնիկական ցեղասպանության քաղաքականություն իր ամենատարբեր դրսևորումներով ինչպիսիք էին՝ հայերի հարկադրական մահմեդականացումն ու ծուլումը անհնազանդների ջարդերն ու երկրից արտաքսումը երկրի ժողովրդագրական դիմագծի փոփոխությունը Հայաստանում քրդական և թուրքական ցեղախմբերի վերաբնակեցմամբ մանկահավաքները և աղջկահավաքները

Ցեղասպանության մասին ՄԱԿ–ի ընդունած 1948 թ բանաձևում ցեղասպանություն են որակվում այն գործողությունները որոնք կիրառվում են որևէ ազգի ցեղային կամ կրոնական համայնքի լիակատար կամ մասնակի ոչնչացման նպատակով Ըստ ՄԱԿ–ի կոնվենցիայի հետևյալ հինգ գործողություններից յուրաքանչյուրը համարվում է ցեղասպանության ակտ

1 Խմբի կամ համայնքի անդամների սպանությունը 2 նրանց մարմնական լուրջ վնասվածք կամ մտավոր խանգարում հասցնելը 3 խմբի համար այնպիսի կենսապայմանների ստեղծումը որոնց նպատակն է այդ խմբի մասնակի կամ լիակատար ոչնչացումը 4 խմբի ներսում ծննդաբերության կանխման միջոցառումները 5 երեխաների հանձնումը մարդկային մի խմբից մյուսին

Դժվար չէ տեսնել որ Արևմտյան Հայաստանում թուրքերը իրագործել են ցեղասպանությունը որակող ՄԱԿ–ի կոնվենցիայի բոլոր գործողությունները Հետևաբար մինչև հայերի զանգվածային ցեղասպանությունը որ սկսվեց XIX դարի վերջերից օսմանյան իշխանությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ հարյուրամյակների ընթացքում կիրառել էին էթնիկական եղեռնի քաղաքականություն որի հետևանքով ամբողջովին աղճատվեց երկրի միատարր ազգային նկարագիրը զգալիորեն պակասեց նրա բնիկ տարրը հայ բնակչությունը

Այս տեսակետից հատկապես տիպական է էրզրում նահանգի օրինակը եթե 1809 թ նահանգում կար 931 հայկական բնակավայր 381 230 հայ ազգաբնակչությամբ ապա 1909 թ 391 հայկական բնակավայր 151 949 հայ բնակչությամբ Այսինքն 100 տարվա ընթացքում հայերի թիվն այստեղ կրճատվել էր 60 տոկոսով

Այսպիսով հայերի ցեղասպանության գաղափարական ակունքները գնում են դեպի դարերի խորքը իսկ դրա գլխավոր պատճառներից մեկը թուրքերի կողմից Հայաստանում սեփական հայրենիքի ստեղծման նպատակն էր՝ այն հայազրկելու ճանապարհով

Ցեղասպանության մյուս պատճառը ծավալապաշտական և հետադիմական պանթուրքիզմի վարդապետությունն էր. Ի՞նչ պայմաններում առաջացան թուրքիզմը և պանթուրքիզմը ո՞րն էր դրանց գերխնդիրը

Օսմանյան կայսրության հզորության հիմքը նվաճողական պատերազմներն էին ո նվաճված երկրների թալանը Կայսրության անկումը սկսեց այն պահից, երբ դադարեցին նվաճողական պատերազմները XVII դարի վերջից–XVIII դարի սկզբից կայսրությունը սկսեց թուլանալ և բռնել վայրէջքի ուղին Օսմանյան կայսրության անկման ու քայքայման պատճառները մի կողմից եվրոպական երկրների և Ռուսաստանի դեմ մղած անհաջող պատերազմներն էին մյուս կողմից նվաճված ժողովուրդների ազգային ազատագրական ապստամբությունները Որպես կայսրության քայքայման արդյունք եվրոպական տերությունները դիվանագիտական օրակարգ մտցրեցին այսպես կոչված «Արևելյան հարցը» XIX դարի 70–ական թվականներին երբ միջազգայնացվեց Հայկական հարցը այն դարձավ Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մասը Եթե արևմտահայերի համար Հայկական հարցը անկախ պետականության վերականգնման խնդիր էր ապա եվրոպական տերությունների համար այն դիվանագիտական խաղերի մանրադրամ էր Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու և նրանից նոր զիջումներ կորզելու միջոց

XIX դարի կեսերից Օսմանյան կայսրության կառավարող շրջանների գլխավոր մտահոգությունը պետության փլուզման արգելակումն էր կայսրության ամբողջականության պահպանման խնդիրը Այդ նպատակով կյանքի կոչվեցին

բազմաթիվ հետադիմական ցեղապաշտ գաղափարախոսություններ ինչպիսիք էին օսմանիզմը պանիսլամիզմը թուրքիզմը պանթուրքիզմը և այլն:

Պատմության հոլովույթը ցույց տվեց որ օսմանիզմի իսլամիզմի և նման կարգի շինծու այլ վարդապետությունների միջոցով հնարավոր չէ պահպանել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը Թուրքիայի տիրապետության ներքո գտնվող ժողովուրդների ազգային–ազատագրական շարժումների ա ճը մասնավորապես XX դարի սկզբներին իտալա թուրքական և բալկանյան պատերազմները ստիպեցին թուրքական պետականությանը որդեգրելու նոր գաղափարախոսություններ թուրքիզմը և պանթուրքիզմը որոնք դարձան ե րիտթուրքական կուսակցության և վարչակարգի վարած ներքին և արտաքին քաղաքականության անկյունաքարը

Երիտթուրքերի ազգայնական վարդապետությունը ձևավորվել է XIX դարի վերջին–XX դարի սկզբներին Դրա գերխնդիրն էր թուրքալեզու բոլոր ժողո վուրդների համախմբումը մեկ միասնական թուրքական պետության՝ Մեծ Թու րանի մեջ Ըստ էության ստեղծվելու էր թուրքալեզու արևելյան կայսրություն որն ընդգրկելու էր Բոսֆորից մինչև Չինաստան և Սառուցյալ օվկիանոս ընկած տարածքը Մեծ Թուրանի ստեղծումը պետք է իրագործվեր երեք փուլերով

1 Թուրքիզմ – այս փուլում ենթադրվում էր թուրքացնել Օսմանյան կայս րությունը Քրիստոնյա ժողովուրդները այդ թվում հայերը կամ պետք է ձուլ վեին կամ ոչնչացվեին

2 Օղուզական պետության ստեղծում – նոր ստեղծված պետությունը Օ ղուզստանը իր մեջ պետք է ընդգրկեր Օսմանյան Թուրքիան ռուսական և պարսկական Ադրբեջանները Թուրքմենստանը Այս փուլում փաստորեն նվաճ վելու էր նաև Արևելյան Հայաստանը և ոչնչացվելու էր արևելահայությունը

3 Պանթուրքիզմ – այս փուլում պետք է ստեղծվեր միացյալ Թուրան պե տությունը Մեծ Թուրանն իր մեջ պետք է միավորեր թուրքալեզու բոլոր ժողո վուրդներին

Այսպիսով պանթուրքիզմը հայերին երրորդ ճանապարհ չէր թողնում Հայ ժողովուրդն իր երկու հատվածներով կամ պետք է ոչնչանար կամ թուրքանար

Ցեղասպանության հիմնական պատճառներից մեկը Հայկական հարցի վե րացումն էր չկան հայեր հետևաբար չկա նաև Հայկական հարց այս էր Հայ կական հարցի լուծման թուրքական եղանակի էությունը

Եվ վերջապես, ցեղասպանության պատճառների շարքում որոշակի դեր է խաղացել տնտեսական գործոնը Չնայած անբարենպաստ պայմաններին հայ արդյունաբերողներն ու դրամատերերը իրենց ձեռներեցության ու բնա կան տաղանդի շնորհիվ կարողացել էին դրամական խոշոր կուտակումներ կատարել Թուրքերը – գրել է անգլիացի պատմաբան Վ Գոտլիբը – նա-

խանձով էին նայում իրենցից կուլտուրապես ու տնտեսապես ավելի ուժեղ այդ եռանդուն ժողովրդին Հայերի բնաջնջմամբ թուրքերը հնարավորություն էին ստանում տիրանալու նրանց հարստություններին տնտեսական կարողություններին վերացնելու թուրքական բարձրացող բուրժուազիայի պոտենցիալ և ահեղ մրցակցին

2 ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1877–1878 թթ ռուս–թուրքական պատերազմից հետո հայ ժողովրդի ազգային–քաղաքական անկախության վերականգնման հարցը դադարեց միայն հայերի ներքին հարցը լինելուց· Եվրոպական տերությունների ջանքերով այն «Հայկական հարց» անունով բարձրացվեց միջազգային դիվանագիտության մակարդակ և ինչպես ասվեց դարձավ Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մասը Հայաստանն ու հայերը դարձան միջազգային քաղաքականության և միջազգային իրավունքի օբյեկտ

Բաժանելով ռուսական զենքի հաղթանակի պտուղները և առաջնորդվելով Եվրոպայում ու Արևելքում հավասարակշռությունը պահպանելու կարգախոսով մեծ տերությունները մի կողմ քաշվեցին· Բեռլինի վեհաժողովի 61 րդ հոդվածը մնաց օդում կախված Սուլթան Աբդուլ Համիդը խոստացած բարենորոգումների փոխարեն ուժեղացրեց հայերի հալածանքներն ու ճնշումները Պաշտոնական գրագրություններում արգելվեց «Հայաստան» բառի օգտագործումը այն փոխարինվեց Քուրդիստան կամ Անատոլիա բառերով Սուլթանական իշխանությունները կազմակերպում էին հայերին պատկանող հողերի զանգվածային բռնազավթումներ որի հետևանքով արևմտահայ գյուղացիները տնտեսապես քայքայվելով ստիպված լքում էին հայրենիքը Արհեստական թշնամանք էր սերմանվում մի կողմից հայերի, մյուս կողմից մահմեդական ժողովուրդների միջև Խստագույն հսկողություն սահմանվեց հայկական դպրոցների վրա արգելվեց հայոց պատմության դասավանդումը Հայկական շարժումների դեմ պայքարելու համար ստեղծվեցին քրդական համիդիե հեծելագնդերը

Հայերի բազում բողոքներն առ մեծ տերություններ թե Բ Դուռը չի կատարում ստանձնած պարտավորությունները արդյունք չտվեցին Տերությունները բավարարվում էին միայն Թուրքիային ուղղված նոտաներով պահանջելով իրագործել 61–րդ հոդվածով նախատեսված բարենորոգումները սակայն գործնական ոչինչ չէր արվում Ինչպես ճիշտ կերպով նկատել է Յոհաննես Լեփսիուսը «Հայաստանում բարենորոգումների վերաբերյալ դիվանագիտական ողջ գրագրությունը ոչ այլ ինչ է եթե ոչ անարժան մի խեղկատակու

թյուն Իսկ Աբդուլ Համիդը գերմանական դեսպանին հայտարարում էր թե ինքը գերադասում է մեռնել, քան թե իրականացնել այդ հոդվածը»

1877–1878 թթ ռուս–թուրքական պատերազմը և դրա արդյունքները վա վերացրած Բեռլինի վեհաժողովը շրջադարձային եղան հայ քաղաքական մտ քի զարգացման գործում Հայերը շատ բան տեսան ու հասկացան· Հասկացան եվրոպական տերությունների միջև շահի համար մղվող պայքարը և այդ ճա նապարհին ամեն կարգի բարձր հասկացությունների ոտնահարումը Խորա պես հիասթափվեցին երբ տեսան իրենց արդար պահանջի անտեսումը Բեռ լինում Հայ ժողովուրդը տեսավ նաև բալկանյան ժողովուրդների պայքարն ո ազատագրումը լսեց Մկրտիչ Խրիմյանի ‹երկաթե շերեփի խորհուրդը վե րաքննեց իր պայքարի նախընթացը և կատարեց եզրակացություն միայն զեն քով կարելի է ձեռք բերել մարդկային տարրական իրավունքները այլ ոչ թե խնդրագրերով կամ աղերսագրերով Պետք է զինվել և ժողովրդին նախա պատրաստել զինված պայքարի սա դարձավ օրվա կարգախոսը

Հայ քաղաքական կուսակցությունների առաջացումը նույնպես այդ նոր մտայնության արդյունք էր Կուսակցությունների հանդես գալը հանգեցրեց այն բանին որ հայ ազատագրական շարժումները XIX դարի 80 90 ական թթ թևակոխեցին նոր շրջան. Սա որակապես նոր բարձր փուլ էր Ի տարբերու թյուն նախորդի այս փուլն աչքի էր ընկնում նաև իր համեմատական կազմա կերպվածությամբ ու զանգվածայնությամբ Հայդուկային շարժման ահագնա ցող թափը դրա ավելի ու ավելի կազմակերպված բնույթ ստանալը խոսում էր այն մասին որ Արևմտյան Հայաստանում խնդրո ժամանակաշրջանում մենք գործ ունենք արդեն ժողովրդա–ազատագրական շարժման հետ Օրակար գից ճիշտ է չէր հանվել մեծ տերությունների օգնության հարցը բայց նորը ինչպես ասվեց սեփական ուժերին ապավինելու մտայնությունն էր

Այսպիսով հայ ազատագրական շարժումը ներքին օրինաչափությամբ և իր տրամաբանությամբ ընթացող գործընթաց էր Հետևաբար կեղծում են թուրք պատմաբանները որոնք դարերի հոլովույթ ունեցող հայ ազատագրա կան շարժումները համարում են ‹դրսից հրահրված

XIX դարի 70–80–ական թթ հայ ազատագրական շարժման մեջ կատար ված արմատական շրջադարձը Հայկական հարցի միջազգայնացումը սուլ թանական արքունիքում ավելի ու ավելի առարկայական է դարձնում հայաս- պան ծրագիրը Մեծ վեզիր Քյամիլ փաշան արդեն 1878 թ հայերի ջարդերը հռչակում է պետական քաղաքականություն Եթե Եվրոպայում մեր ծոցում օձ սնեցինք պետք չէ որ նույնը անենք մեր ասիական Տաճկաստանում (իմա Արևմտյան Հայաստանում) խելոքությունը բնաջնջել–վերացնելն է այն բոլոր

տարրերը որ մի օր կարող են մեզ համար նույն վտանգը ծնել Ուրեմն այդ հայ ազգը վերացնելու անհետացնելու ենք...

Այսպիսով հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը թողնելով պատեհ առիթի թուրքական արքունիքը ձեռնամուխ եղավ այն միջոցառումների գործադրմանը որոնք անհնարին կդարձնեին 61–րդ հոդվածից բխող բարենորոգումների իրագործումն Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ որ Հայաստանի անկախության ճանապարհի առաջին հանգրվաններից մեկը կարող էին լինել

Պատահական չէ որ սուլթանական կառավարությունը 1870–ական թթ վերջերից կտրուկ փոխեց Արևմտյան Հայաստանում իր գաղութակալ քաղաքականության վարման մեթոդները: Նրա վարչական և ժողովրդագրական քաղաքականությունն ստանում է նոր բովանդակություն արդյունքում ունենալով Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ընդհանուր թվաքանակում մահմեդական բնակչության տոկոսային հարաբերությունն արհեստականորեն մեծացնելու միտումը Այդ նպատակի համար նա երկար տարիների ընթացքում դիմում էր բոլոր հնարավոր և անհնար միջոցների Ահա թե ինչ ենք կարդում փաստաթղթերից մեկում Թուրքերը չեն բավարարվել ջարդելով և բռնի կերպով հայերին իսլամացնելով որպեսզի իրենց տիրապետությունը պահպանեն Հայաստանում Նրանք հաջորդաբար դիմել են հետևյալ եղանակներին

1 Այն շրջանները որտեղ հայերը մեծամասնություն են կազմում բաժանել զանազան մասերի և այդ մասերը կցել այն մասերին որոնք Հայաստանից դուրս են գտնվում: Այդ մեթոդով նրանց հաջողվում է տարրալուծել հայերին մուսուլմանական զանգվածի մեջ

2 Կովկասից Բալկաններից գաղթած մուսուլմաններին տեղավորում էին խաղաղ հայ ժողովրդի մեջ Թուրքերը զգուշանում էին գաղթականների իսկական թիվը հայտնել թեպետ գաղթականության գրասենյակում նրանց մանրամասն ցուցակը կար Դիպվածով այնուամենայնիվ մի քանի պաշտոնական տեղեկություններ իմացվեց. Օրինակ պարզվեց որ 1878–1908 թթ մուսուլման գաղթականների թիվը 850 հազար էր Մանավանդ Բալկանյան պատերազմից հետո (1912–1913 թթ) գաղթականների հսկայական զանգվածներ տեղավորեցին Հայաստանում որպեսզի պակասեցնեն հայկական մեծամասնությունը: «Հայաստան անունը նույնիսկ արգելվեց արտասանել և այժմ այն պաշտոնապես կոչվում էր « արևելյան վեց վիլայեթներ

3 Հրատարակել սխալ վիճակագրական տեղեկություններ մեծացնել մուսուլմանների թիվը զանազան մեքենայություններով»

Թուրքական վիճակագրությունը դիմում էր առասպելական կեղծիքների Այսպես ըստ թուրքական պաշտոնական սալնամեի (վիճակագրական տարեգիրք) 1870 թ կայսրության ասիական երկրամասերում ապրում էր 17 միլիոն

216 հազար մարդ որից 3 միլիոն 600 հազարը հայեր էին Մինչդեռ 1880 թ հուլիսի 5–ին Կ Պոլսում հավատարմագրված տերությունների դեսպաններին ուղղված պատասխան նոտայում Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Աբեդին փաշան նշում էր որ ամբողջ կայսրությունում հայերի թիվը կազմում է 700 հազար: Այնինչ 1870–1880 թթ ընթացքում հայերի բնական աճն անցել էր կես միլիոնից: Ահա այս պահից սկսած ցայսօր թուրքական պետականությունը կոծկելու համար իր իսկ ձեռքով կատարած մեծ ոճիրը մշտապես նվազեցված է ներկայացնում Օսմանյան կայսրությունում հայերի թվաքանակը մոռանալով՝ որ ժամանակի թուրքական աղբյուրները շատ թե քիչ օբյեկտիվ պատկերացում են տվել հայ ազգաբնակչության թվաքանակի մասին

Բալկանյան ժողովուրդների ապստամբությունների և ռուս–թուրքական կատերազմի արդյունքներից մեկն այն էր որ օսմանյան թուրքերը դուրս վռնդվեցին Եվրոպայից: Այս պայմաններում թուրքերի առջև ծառացել էր սեփական հայրենիք ստեղծելու անհրաժեշտությունը Այդ նպատակով նրանք իրենց հայացքը հառել էին կայսրության արևելյան նահանգներին հատկապես Հայաստանին Ուրեմն հայերի ցեղասպանությամբ սուլթանական վարչակարգը ոչ միայն վերացնում էր Հայկական հարցը կասեցնում կայսրության հնարավոր փլուզումը հեռանկարում այլև «անհնազանդ տարրերից հայերից մաքրված տարածք էր ստեղծում թուրքերի նոր հայրենիքի համար Այս ճշմարտությունը նկատել են օտար հետազոտողներից շատերը. Այսպես անգլիացի պատմաբան Դավիդ Քուշներն իր աշխատություններից մեկում նշում է որ արդեն Աբդուլ Համիդի շրջանում թուրքական մամուլի էջերում սկսել էր ծավալվել թուրքական Անատոլիայի» կոնցեպցիան ըստ որի Անատոլիան բացի թուրքերից որևէ այլ ժողովրդի չի պատկանել Դրա նպատակն էր հասնել այն բանին որ թուրքերը Անատոլիան դիտեն որպես անվիճելի թուրքական վաքան (հայրենիք)

Այսպիսով թուրքական կառավարությունը 1870–ական թթ վերջերից Արևմտյան Հայաստանում վարում էր մի քաղաքականություն որի էությունն էր Հայաստանն առանց հայերի Մենք ծանոթացանք այդ նպատակին ուղղված նրա կողմից ձեռնարկված մի շարք գործնական միջոցառումների հետ XIX դարի 90–ական թթ կեսերից թուրքական պետությունն անցնում է արևմտահայերի զանգվածային բնաջնջման քաղաքականությանը 1894–1996 թթ հայկական կոտորածները Օսմանյան կայսրությունում համաշխարհային պատմության մեծագույն ոճրագործություններից մեկն է Ջարդերին մասնակցում էին զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունները քրդական հեծելագնդերը մահմեդական խուժանը. Հայերի կոտորածները տեղի էին ունենում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում այլև Թուրքիայի հայա

բնակ վայրերում. Ճիշտ է հայերը որոշ վայրերում դիմեցին ինքնապաշտպանության սակայն հսկայական էին կորուստները: Եվրոպական տերությունների դեսպանների զեկուցագրերի ժամանակի հայ և օտար մամուլի հաղորդումների համաձայն 1894–1896 թթ կոտորածներին զոհ գնացին 300 հազար արևմտահայեր բռնությամբ մահմեդականացվեց շուրջ 100 հազարը առևանգվեցին տասնյակ հազարավոր աղջիկներ ու կանայք կողոպտվեցին և այրվեցին 3 հազարից ավելի հայաբնակ գյուղեր շուրջ 300 հազար հայեր արտագաղթեցին Ռուսաստան Պարսկաստան Ֆրանսիա Բալկանյան երկրներ Ամերիկա 90 ական թթ զանգվածային կոտորածներից հետո ամայացան Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրեր սուլթանական իշխանությունները ավելի սաստկացրին հայերի ազգային ու կրոնական հալածանքները Հայ ազատագրական շարժումները բնում խեղդելու համար Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում ստեղծվեցին ամրացված զորանոցներ

Սուլթան Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունը շարունակվեց հաջորդ վարչակարգի երիտթուրքերի կողմից որ իշխանության էր եկել 1908 թ Աբդուլ Համիդի միապետությունը տապալվեց սուլթանական վարչակարգից դժգոհ ընդդիմադիր ուժերի այդ թվում դաշնակցություն կուսակցության ջանքերով Դա մեծ խանդավառություն առաջացրեց նաև արևմտահայերի շրջանում որովհետև երիտթուրքերը հանդես էին գալիս Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության կարգախոսերով. Սակայն երկար չտևեց երիտթուրքական այսպես կոչված հեղափոխության մեղրամիսը Իրադարձությունների հետագա հոլովույթը ցույց տվեց որ հանձին երիտթուրքերի իշխանության գլուխ են անցել մեծապետական շովինիստներ և պանթուրքիստներ Դրա ակնառու ապացույցը եղավ Կիլիկիայում 1909 թ տեղի ունեցած հայերի ջարդը որին զոհ գնաց 30 հազար մարդ

1910–1911 թթ երիտթուրքերը պաշտոնապես հրաժարվեցին պանօսմանիզմից և ընդունեցին պանթուրքիզմը որը դարձավ կայսրության պետական գաղափարախոսությունը 1910 թ հոկտեմբեր–նոյեմբերին Սալոնիկում կայացած համագումարի որոշումները բախտորոշ եղան ոչ թուրք ժողովուրդների համար Համագումարի որոշումներում կարևորվում էր հատկապես հայերի բնաջնջման ծրագիրը որի իրագործմամբ պետք է լուծվեին հետևյալ խնդիրները ա) միանգամից վերջ կտրվեր Հայկական հարցին բ) երկիրը կազատվեր հայ տարրից ամբողջ Անատոլիան կդառնար թուրքերով բնակեցված միատարր երկիր գ) հայերի հարստությունները կանցնեին թուրքական պետությանը դ) «ամենամեծ խոչընդոտի» անհետացմամբ՝ ճանապարհ կհարթվեր մեծ իդեալի համաթուրքականության գաղափարի իրագործման համար

Պաշտոնապես ընդունելով պանթուրքական վարդապետությունը երիտթուրքերը նպաստավոր պահի էին սպասում դրա իրականացման համար Այդ պիսի պահ դարձավ Առաջին աշխարհամարտը

Օսմանյան Թուրքիան շատ որոշակի պլաններով մտավ համաշխարհային պատերազմի մեջ՝ ստեղծել թուրքական մեծ կայսերապետություն որի սահմանները ձգվելու էին Ջիբրալթարից մինչև Չինաստան և իր մեջ պետք է ընդգրկեր Ռուսաստանի կազմում գտնվող Կովկասը Ղրիմը Մերձվոլգյան հողերը Միջին Ասիան, ինչպես նաև Իրանի Չինաստանի Հնդկաստանի թուրքաբնակ մասերը:

Երիտթուրքական արկածախնդիրների ճանապարհին որպես մեծ խոչընդոտ ընկած էր հայ ժողովուրդը որի հայրենիքը սեպի նման խրված էր մի կողմից Թուրքիայի մյուս կողմից՝ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի թուրքախոս երկրամասերի միջև Նախ հարկավոր էր վերացնել հայկական այդ սեպը՝ հայ ժողովրդին գլխովին բնաջնջելու Հայաստանն իսպառ հայաթափ անելու միջոցով· «Հայերը միակ արգելքն են մեր քաղաքականության հաջողության քաղաքականություն որ պետք է բանա Հնդկաստան տանող ճանապարհը Անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայերին և նրանց դիակների վրայով քայլելով հասնել մեր նպատակին...» – ահա այսպես էր գրված «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Կենտկոմի իր տեղական կազմակերպություններին ուղղված շրջաբերականում:

Եթե Աբդուլ Համիդի արյունալի քաղաքականությունը հիմնավորվում էր բազմիցս կրկնվող այն ցինիկ հայտարարություններով թե Հայկական հարցը լուծելու համար հարկավոր է ջարդել հայերին ապա երիտթուրքերը ժառանգելով այդ քաղաքականությունը դրան տեսական հիմնավորում էին տալիս որը բխում էր պանթուրքական կայսերապաշտությունից

Պանթուրքիզմն ուներ նաև հակառուսական ուղղվածություն Երիտթուրքական մի փաստաթղթում ասված էր. «Մեր մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին արդարացվում է մեր ազգային իդեալով Մեր ազգի իդեալն առաջնորդում է մեզ դեպի մեր մոսկովյան թշնամու ոչնչացումը որպեսզի դրա հետևանքով ստեղծվեն մեր կայսրության բնական սահմանները որոնք իրենց կազմում կունենան և կմիավորեն մեր ռասայի բոլոր ճյուղավորումները»:

Երիտթուրքերը համաշխարհային պատերազմը լավագույն առիթը համարեցին իրենց ծրագրերի իրագործման համար Նախ նրանք հավատացած էին պատերազմում Ռուսաստանի պարտության մեջ երկրորդ պատերազմն ինքնին հետին պլան էր մղելու հայասպան ծրագրի իրագործմանը խանգարող բարոյական արգելքները· Ահա թե ինչպես էր դա հիմնավորում դոկտոր Նազը՝ հայերի զանգվածային ջարդերը գործնական հողի վրա դնող երիտթուրքե

րի գաղտնի խորհրդակցությունում «Հայերը վտանգավոր են ինչպես քարա
խապալարը ..եթե այն ժամանակին չվիրահատվի ապա անպայման կհան
գեցնի մեր մահվան: Անհրաժեշտ է գործել արագ Եթե բավարարվենք մասնա
կի կոտորածով ինչպես եղավ 1909 թ Ադանայում և այլ շրջաններում ապա
դա օգուտի փոխարեն վնաս կբերի քանի որ վտանգ կստեղծենք արթնացնե-
լու այն տարրերին որոնց նույնպես մտադիր ենք վերացնել ճանապարհից ա
րաբներին և քրդերին Հայ տարրը պետք է հիմքից արմատախիլ անել որպես
զի ոչ մի հայ չմնա մեր հողում և մոռացվի բուն այդ անունը Հիմա պատերազմ
է այսպիսի հարմար առիթ այլևս չի լինի Մեծ տերությունների միջամտու-
թյունն ու համաշխարհային մամուլի աղմկոտ բողոքները կմնան աննկատ իսկ
եթե նրանք իմանան էլ կկանգնեն կատարված փաստի առաջ և դրանով իսկ
հարցը կսպառվի: Այս անգամ մեր գործողությունները պետք է հայերի հա
մընդհանուր բնաջնջման բնույթ կրեն Ես ուզում եմ որ այս հողի վրա ապ
րի ու լիակատար տեր ու տնօրեն լինի թուրքն ու միայն թուրքը Մեր երկիրը
պետք է մաքրել ոչ թուրք տարրերից Կրոնն ինձ համար իմաստ ու նշանակու
թյուն չունի Իմ կրոնը Թուրանն է».

Այդ նույն խորհրդակցությունում բոլոր ներկա գտնվողները քվեարկեցին
հայերի բնաջնջման օգտին Թալեաթի առաջարկությամբ քվեները հավաքվե
ցին ու հաշվվեցին բոլորը միաձայն քվեարկել էին մինչև վերջին հայը
բնաջնջելու օգտին

Արևմտահայերի զանգվածային ջարդի և տարագրության գործադրությու-
նը հանձնարարվեց 3 հոգուց բաղկացած հանձնախմբին անդամակցությամբ
դոկտոր Նազիմի դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրի և «լուսավորության» նախա
րար Միդհատ Շյուքրիի. Երիտթուրքական կուսակցության գործիչներից Մև
լան Զադե Ռիֆաթը որն իր գրքում բացահայտել է ցեղասպանությունը պետա
կանորեն նախապես կազմակերպված լինելու մանրամասները նշում է որ ե
ռեքի կոմիտեն անկախ ոչ պաշտոնական անպատասխանատու գործադիր
մարմին էր Այն պետություն էր պետության մեջ ուներ իր գրասենյակը պաշ
տոնեությունը. իր որոշմամբ կոմիտեն բանտերից հավաքագրում էր քրեական
հանցագործներին և ստեղծում «չեթե կոչվող հրոսակախմբեր

Երեքի հանձնախմբի անդամներից յուրաքանչյուրը հայասպանությունը
ղեկավարելու էր Օսմանյան կայսրության հայաբնակ բոլոր շրջանները երեք
գոտիների բաժանված իր որոշակի տեղամասում 1 Արևմտյան Անատոլիա
2 Արևելյան Անատոլիա (իմա Արևմտյան Հայաստան), 3 Կիլիկիա–Հյուսիսա
յին Սիրիա Երեքի հանձնախմբի գործունեության հսկողությունը դրված էր
ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի վրա Այսպիսով՝ Մեծ եղեռնը

կանխամտածված և ամենայն բծախնդրությամբ նախապես ծրագրավորված էր երիտթուրքական վարչակարգի կողմից·

1915 թ ապրիլի 15–ին հաստատվեց և տեղական իշխանություններին ո ղարկվեց արևմտահայության մահվան հրամանը որը ստորագրված էր Թա լեաթի Էնվերի ու Նազիմի կողմից Դրանում մասնավորապես ասված էր

Հետևաբար մեր հայրենիքը ազգը պետությունը և կրոնը այդպիսի վտան գի հնարավորություններից պաշտպանելու համար կառավարությունը որ ներկայացնում է իսլամն ու թուրք ժողովուրդը ու Միություն և առաջադիմու թյուն › կոմիտեն ինչ էլ որ լինի նպատակ ունենալով կանխել որևէ մի տեղ և որևէ մի ձևով Հայկական հարցի առաջադրումը օգտվելով այն պատեհությու նից որ մեզ ընձեռել է պատերազմը որոշեց վերջնականապես վերջ դնել այդ հարցին բնաջնջելով խորթ տարրը քշելով նրան Արաբիայի անապատները համաձայն մեր տված գաղտնի հրահանգի

Ամեն մի պաշտոնատար կամ մասնավոր անձնավորություն որ կընդդիմա նա այս սրբազան և հայրենասիրական գործին և չի կատարի իր վրա դրված պարտականությունները կամ որևէ եղանակով կփորձի պաշտպանել կամ թաքցնել այս կամ այն հային, կճանաչվի հայրենիքի ու կրոնի թշնամի և դրան համապատասխան կպատժվի»

Սա մի ողջ ժողովրդի դամբանականն էր

Հայերի ցեղասպանության ծրագրի գործադրությունն սկսվեց պատերազմի մեջ Թուրքիայի մտնելու առաջին օրերից. Այդ դիվային ծրագիրն առանց ցն ցումների իրագործելու համար մեկուսացվեց արևմտահայության ռազմունակ հատվածը Ընդհանուր զորահավաքի և ճանապարհների վրա աշխատելու պատրվակով ընտանիքներից հեռացվեցին 15–60 տարեկան հայ տղամար- դիկ որոնք 1914 թ վերջերին–1915 թ սկզբներին հատված առ հատված խիստ գաղտնիության պայմաններում ոչնչացվեցին

Ծրագրի գործադրման երկրորդ փուլը հայ ժողովրդի մտավոր ուժի գլխա տելն էր Ապրիլի 24–ին ոստիկանությունը Կ Պոլսում ձերբակալեց 235 անվա նի հայ մտավորականների Մինչև ապրիլի 29 ը ձերբակալված մտավորա կանների թիվը հասավ 800–ի որոնք անլուր տանջանքներից հետո բարբարո սաբար ոչնչացվեցին Չեռնատելով և գլխատելով բովանդակ արևմտահայու- թյանը նրան մեկուսացնելով արտաքին աշխարհից թուրքական կառավարու թյունը ձեռնամուխ եղավ երրորդ քայլին այն է անպաշտպան և անօգնական կանանց ծերունիների երեխաների զանգվածային ջարդերին և բռնագաղթին Սա իր դաժանությամբ մարդկության պատմության մեջ նախադեպը չունեցող ցեղասպանություն էր որին զոհ գնաց 1 5 մլն մարդ

Ցեղասպանությունն իրագործվում էր ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում այլև կայսրության բոլոր հայաբնակ վայրերում Լիակատար բնաջնջումից միաժամանակ փրկվեցին Կ Պոլսի և Զմյուռնիայի հայերը որը բացատրվում է հետևյալով նախ այդ քաղաքներն ունեին միջազգային նշանակություն և երիտթուրքերը երկնչում էին օտարերկրացիների ներկայությունից: Երկրորդ նրանք փորձում էին քողարկել ներքին վիլայեթներում իրենց կատարած հանցագործությունները պատեհ առիթով վկայակոչելով թե այդ քաղաքներում հայեր կան Արևմտահայերի բնաջնջումն իրականացվեց թե տեղում թե բռնագաղթի ճանապարհին թե աքսորավայրերում: Արդեն 1915 թ վերջերին արևմտահայությունը ոչնչացված էր կամ տեղահանված

Զանգվածային ջարդերից փրկված արևմտահայերը ցաք ու ցրիվ եղան Նրանց մի հատվածը հիմնականում կանայք և երեխաներ, մնաց բուն երկրում և մահմեդականացվեց Ըստ անգլիական «Կապույտ գրքի» նրանց թիվը մոտավորապես 250 հազար էր, ըստ Յ Լեփսիուսի 200 հազար. Երկրորդ մասն աքսորվեց Միջագետքի արաբական անապատներ իսկ երրորդ մասն ապաստան գտավ Կովկասյան ռազմաճակատի շրջանում մասնավորապես Արևելյան Հայաստանում·

Արաբական տարածքներ քշված հայերը կուտակվեցին Միջագետքի անապատի հյուսիսային և արևելյան շրջաններում Ռաս ուլ–Այն Դեյր Զոր, Ռաքքա Մեսքենե Պապ Սոսուլ և այլ վայրերում որտեղ ստեղծվել էին համակենտրոնացման ճամբարներ

Ըստ «Կապույտ գրքի›՝ 1916 թ փետրվարի 3–ի վիճակագրությամբ արաբական անապատներ բռնագաղթված հայ աքսորյալների թիվը շուրջ 600 հազար էր Սակայն շուտով կենտրոնից Թալեաթի ստորագրությամբ նոր հրամաններ եկան բռնագաղթվածներին ոչնչացնելու մասին Արևմտահայ աքսորյալները 1916 թ գարնանը ենթարկվեցին երեք մեծ զարհուրելի ջարդերի որոնց զոհ գնաց ավելի քան 300 հազար մարդ

Երիտթուրքական վարչակարգի պարագլուխները և ժամանակակից թուրք պատմաբանները ու քաղաքական գործիչները պատճառաբանում են թե հայերի տեղահանությունները պատերազմական իրավիճակից բխեցված անհրաժեշտ միջոցառում էր: Արաբական անապատներ աքսորված արևմտահայ տարագիրների վերը նշված դաժան կոտորածները երիցս վկայությունն են այն իրողության որ արևմտահայերի աքսորի նպատակը հայ ժողովրդի բնաջնջումն էր

Ցեղասպանությունից փրկված արևմտահայության երրորդ հատվածը ապաստան գտավ Կովկասյան ռազմաճակատի և Անդրկովկասի հայաբնակ շրջաններում Ժամանակի քաղաքական վայրիվերումների պատճառով

արևմտահայ փախստականությունը բավականին հոսուն էր Դա էր պատճառը որ տարագիրների սկզբնական հանգրվանները թեկուզև կարճ ժամանակի ընթացքում շատ թե քիչ մնայուն կայաններ չդարձան Այսպես Կովկասյան ռազմաճակատի շրջանում ապաստան գտած ավելի քան 200 հազար արևմտահայ գաղթականները կապված ռուսական բանակի 1915–1916 թթ չորս նահանջների հետ գտնվում էին անընդհատ տեղաշարժերի մեջ մերթ արտագաղթելով Անդրկովկասի հայաբնակ շրջաններ մերթ ռուսական զորքերի հետ վերադառնալով Արևմտյան Հայաստան

Մեծ եղեռնը ոչ միայն Հայաստանի այլև մարդկության նորագույն պատմության ամենողբերգական էջերից է Սակայն հայոց Մեծ եղեռնն ունի նաև մյուս էջը հերոսապատումի էջը Հակառակ թուրք պետության կողմից ամենայն բծախնդրությամբ նախապատրաստված ցեղասպանության ծրագրի այնուամենայնիվ Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության որոշ հայկական բնակավայրերում ջարդարարները հանդիպեցին ուժգին դիմադրության· Վանում, Շապին Գարահիսարում Մուսա լեռան վրա Ուրֆայում և այլուր դիմադրական մարտերի արդյունքն այն եղավ որ տասնյակ հազարավոր հայեր փրկվեցին մահից Զենքի դիմած հայերն իրենց գիտակցված մահով փրկում և արբագործում էին հայ ցեղի արժանապատվությունը

3 ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԻ ՈՂՆՉԱՑՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ցեղասպանության ժամանակակիցների և ուսումնասիրողների տեսադաշտում եղել է հիմնականում արևմտահայոց Գողգոթայի և Արևմտյան Հայաստանի հայազրկման փաստը Երիտթուրքական վարչակարգը դրել էր ընդհանրապես հայ ժողովրդի ոչնչացման հարցը Ցեղասպանությունն ընդգրկել էր և Արևմտյան Հայաստանը, և Պարսկաստանի հայաբնակ վայրերը և Արևելյան Հայաստանը Կոտորածների առաջին զոհերը 1914 թ վերջերից դառնում են Ատրպատականի հայերը կապված վերոհիշյալ շրջաններ թուրքական զորքերի ներխուժման հետ Որպես կանոն այս շրջաններում ջարդերը կատարվում էին ամենանողկալի աներևակայելի մեթոդներով: Ահա ինչ ենք կարդում փաստաթղթերից մեկում. «Ուրմիայից Սալմաստ հասած 750 հոգի հայերը ամբողջովին մորթոտված են կանայք՝ առևանգված Դիլմանում (Սալմաստի գլխավոր քաղաք) ևս նույն թվով սպանված հայեր կան որոնց նահատակությունները սարսափելի ձևերով են կատարվել· Ողջ–ողջ մարդկանց ոտքերը կտրել են սղոցով նույն կերպով կտրել են դաստակները, մկրատով կտրատել են թթերը այտերը շրթունքները Դաղել են մարմնի այն բոլոր մասերը որոնք ավելի դյուրազգաց են· Սարսափելի տանջանքներով սպանել են թե ծերերին

թե երիտասարդներին առանց սեռի խտրության ... Ակնհայտ է որ սահման չի եղել այն գազանությունների համար որոնք կատարվել են թուրք և քուրդ զինվորների ձեռքով»

1914 թ վերջերից հայ հասարակության բոլոր շրջանները գերմարդկային ճիգեր էին գործադրում ընդունելու և տեղավորելու Խոյի Սալմաստի Ատրպատականի Ալաշկերտի շրջանների հայ գաղթականներին Ըստ պաշտոնական տեղեկագրության հայ փախստականների թիվը 1914 թ դեկտեմբերին 100 հազար էր

Այսպիսով հայերի ցեղասպանության պրակտիկ գործադրումը սկսվել էր երիտթուրքական կլիկի 1915 թ ապրիլի 15–ի տխրահռչակ հայասպան հրամանագրից ամիսներ առաջ և նրա առաջին զոհերը դարձան Թուրքիայի քաղաքացի չհանդիսացող հայերը Հետևաբար միանգամայն սին են թուրք պատմագրության այն պնդումները թե հայերը որպես օսմանյան քաղաքացիներ օրինապահ չգտնվեցին դիմեցին ապստամբության (խոսքը Վանի 1915 թ հերոսական ինքնապաշտպանության մասին է) որի հետևանքով տեղի ունեցավ արևմտահայերի տեղահանությունը Նման «արդարացումը» այսօր էլ շրջանառության մեջ է թուրք քաղաքական գործիչների և պատմաբանների մոտ Ահա թե ինչ է ասել վերջերս Մոսկվայում Թուրքիայի արտակարգ և լիազոր դեսպան Այխան Քամելը. «Օգտագործելով իրավաբանական եզրաբանությունը (տերմինաբանությունը)՝ կարող եմ ասել որ ցեղասպանությունը ենթադրում է ռասայական էթնիկ խմբի կանխամտածված ծրագրային ոչնչացում. Ինչպես Հիտլերը վարվեց հրեաների հանդեպ Դա ցեղասպանություն է Հայերի դեպքում նման բան չկա Այն ժամանակ հայերն ապրում էին Օսմանյան կայսրության մի քանի շրջաններում ուր ջանում էին անկլավներ ստեղծել և անգամ հակակառավարական ելույթներ նախաձեռնել Եվ կառավարությունը պատերազմական գործողություններին նախապատրաստվելու նպատակով որոշում կայացրեց փոխադրել հայերին Արևելյան Անատոլիայի (Արևմտյան Հայաստան – է Դ) ճակատամերձ գոտուց՝ Մեծ Սիրիա Ճանապարհին շատերը զոհ գնացին պատերազմական պայմաններին .»:

Հիմնականում բնաջնջելով արևմտահայությանը և հայաթափելով Արևմտյան Հայաստանը երիտթուրքական վարչակարգը օրակարգ մտցրեց արևելահայության ոչնչացումը Օգտվելով այն հանգամանքից որ ռուսական զորքերը դատարկել էին Կովկասյան ռազմաճակատը թուրքերը պահը հարմար համարեցին ռուսական զորքերի կողմից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված շրջանները ոչ միայն վերանվաճելու այլև պանթուրքական մոլագար ծրագիրը կենսագործելու համար այն է բնաջնջել նաև հայ ժողովրդի

արևելյան հատվածը և իսպառ վերացնել Թուրքիան Ռուսաստանի կազմում գտնվող թուրքալեզու ժողովուրդներից բաժանող հայկական խոչընդոտը

Խիստ այժմեական է պատմական այն կոնկրետ իրադրության համառոտակի վերհանումը որում տեղի ունեցան Արևելյան Հայաստանի մեծ մասի ինյաթափումը և արևելահայերի կոտորածները Այս ժամանակաշրջանն ուսանելի դասեր ունի անցման շրջանում գտնվող մեր ժողովրդի այսօրվա համար ոչ միայն ներկա իրադարձությունների ճշմարիտ ընմբռնման իմաստով այլ նաև կտրուկ փոփոխվող իրադարձություններում ճիշտ կողմնորոշվելու քաղաքական ճիշտ հաշվարկ անելու անցյալի սխալները չկրկնելու իմաստով

Թվում էր թե Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը թուրքական գաղութակալությունից շուրջ 150 հազար արևմտահայ գաղթականության վերադարձը հայրենի եզերք ապա ռուսական 1917 թ Փետրվարյան հեղափոխությամբ պայմանավորված դեմոկրատական վերափոխումները լայն հեռանկարներ էին բացել հայոց ապագայի համար Բայց կատարվեց անսպասելին 1917 թ հոկտեմբերին բոլշևիկները Ռուսաստանում պետական հեղաշրջում կատարեցին Խորհրդային նորաստեղծ կառավարությունը ոչ միայն վերացրեց կատարված դեմոկրատական վերափոխումները այլև կտրուկ շրջադարձ կատարեց երկրի արտաքին քաղաքականության մեջ

1917 թ վերջերից ռուսական զորքերը սկսեցին հեռանալ Կովկասյան ռազմաճակատից. Այս պայմաններում հայերն իրենց վրա վերցրին կովկասյան ճակատի պաշտպանության հոգսը մերկացած ռազմաճակատում թուրքական բանակի անխուսափելի հարձակումն սպառնալիքի տակ էր դնում հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը: Շտապ ձեռնարկվեց հայկական խոշոր զորամիավորների կազմակերպումը: Մակայն դրությունը բարդանում էր նրանով որ անդրկովկասյան կառավարությունում չկար իրական միասնություն և դա փոխանցվել էր Անդրկովկասը ներկայացնող գլխավոր ազգերին Ներքին տարաձայնությունները ազգային–քաղաքական տարբեր ձգտումները նրանց դրել էին բարիկադների տարբեր կողմերում Հակահայկական հիմքի վրա սերտացել էին թաթարա–վրացական հարաբերությունները Կովկասի թուրքերը (ադրբեջանցիները) ամբողջովին ունեին թուրքական կողմնորոշում և ձգտում էին միանալ Թուրքիային իսկ վրացիները գաղտնի բանակցությունների մեջ էին գերմանացիների հետ նպատակ ունենալով վերջիններիս միջոցով փրկել Վրաստանը թուրքերի ներխուժումից

Պարզ էր որ հսկայական ռազմաճակատը պաշտպանելու էին միայն հայկական զորամասերը

Բոլշևիկների անարյուն հեղաշրջումը և պատերազմի նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը փոխեց ուժերի հարաբերակցությունը տարածաշրջանում

Հարցականի տակ էր դրվում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի հետագա ճակատագիրը։ այլև ընդհանրապես բացվում էին Կովկասի դռները թուրքերի առջև՝ լավագույն պայմաններ ստեղծելով պանթուրքական ծրագրի գործադրման համար։ Այդ նպատակով երիտթուրքական վարչակարգն իր առջև դրեց հետևյալ խնդիրները։

1. Հասնել Անդրկովկասի անջատմանը Ռուսաստանից, որը նրան իրավական հիմք կտար խախտելու խորհրդային կառավարության հետ կնքած Բրեստ–Լիտովսկի պայմանագիրը և ներխուժել Կովկաս։

2. Անդրկովկասը բաժանել առանձին պետությունների, ստեղծել թուրքական նոր պետություն Կովկասում, որն իր մեջ կընդգրկեր հայերի բնօրրան Կուր–Արաքսյան միջագետքը և Թուրքիային կկամրջեր Կովկասի և Միջին Ասիայի թուրքախոս ժողովուրդների հետ։ Սա, ինքնին նշանակում էր արևելահայերի ֆիզիկական ոչնչացում և բռնագաղթ։

Հարկ է նշել, որ դա թուրքերի կողմից կատարված քաղաքական ճիշտ հաշվարկ էր։ Այն ժամանակ, երբ թուրքերը ներխուժել էին Կովկաս, պարզ էր, որ համաշխարհային պատերազմը գերմանական խմբավորումը տանուլ է տվել և վաղ թե ուշ թուրքերը ստիպված թողնելու են Անդրկովկասը։ Եվ ահա Կովկասում իրենց կատարած նվաճումներն իրավաբանորեն ամրագրելու համար ձեռնարկվեց Ադրբեջան անունով թուրքական նոր պետական կառույցի ստեղծումը։ Թերևս այդ բանը չէին գիտակցել մուսավաթականները։ Երբ վերջին ներս Բաքումի 1918 թ. հաշտության բանակցություններում պաշտոնապես դիմեցին Խալիլ փաշային Անդրկովկասի ամբողջ նվաճված մասը Թուրքիային միացնելու խնդրանքով, նա պատասխանեց, որ «Թուրքիայի մեծ քաղաքականությունն առայժմ պահանջում է «ուժեղ» անկախ Ադրբեջան»։ Պարզ էր, որ հեռանկարում Թուրքիային միացվելիք Ադրբեջանի ժամանակավոր գոյությունը Օսմանյան կայսրության համար մի շղարշ էր Կովկասում իր հետագա բռնազավթումների համար։ այս անգամ սակայն մուսավաթական Ադրբեջանի միջոցով և նրա ձեռքերով։

Ահա այսպիսի նպատակներով էր, որ երիտթուրքական վարչակարգը խախտելով Երզնկայի զինադադարը 1918 թ. հունվարի վերջին իր զորքերն ամբողջ ռազմաճակատով քշեց հարձակման։ 1918 թ. հունվարից մինչև մայիսի վերջերը հայկական զորամասերը ընդհանուր խուճապի և քաոսի պայմաններում, գրեթե մեն–մենակ կռվեցին թուրքական բանակների դեմ միաժամանակ թիկունքում կռվելով թաթարական հրոսակախմբերի դեմ, որոնք հարձակվում էին բնակավայրերի վրա և հարվածում հայկական բանակի թիկունքին։ Հայկական փոքրաթիվ ուժերը բնականաբար չէին կարող պատերազմել թուրքական զորքերի դեմ և միաժամանակ պաշտպանել թիկունքը։ Նման պայ

մաններում տեղի տալով թշնամու գերազանցող ուժերին հայկական զորքերը սկսեցին նահանջել Երզնկայից և Էրզրումի վրայով ուղղություն վերցնել ռուս–թուրքական 1914 թ սահմանը Թուրքական բանակը չկանգնեց ռուս–թուրքական սահմանի վրա և ներխուժեց Անդրկովկաս: Հայկական զորքերն ամրացան Կարսում Սակայն շուտով անդրկովկասյան կառավարությունից որտեղ հրամանատարական բարձունքները պատկանում էին վրաց մենշևիկներին կարգադրություն եղավ Կարսը հանձնել թուրքերին և համաձայն Խորհրդային Ռուսաստանի ու գերմանական խմբավորման երկրների միջև Բրեստ–Լիտովսկում կնքված պայմանագրի նահանջել Ալեքսանդրապոլ Սակայն Թուրքիան խախտելով Բրեստ–Լիտովսկի պայմանագիրը չկանգնեց Ախուրյան գետի վրա այլ Ալեքսանդրապոլի վրայով երկու ուղղություններով ներխուժեց Արարատյան դաշտ և Լոռի–Փամբակ

Սկսվեց հայ ժողովրդի լինել–չլինելու գոյամարտը ժողովուրդը մեկ մարդու նման ոտքի կանգնեց 1918 թ մայիսի վերջերին Սարդարապատի Ապարանի Ղարաքիլիսայի շրջաններում թուրք զավթիչների դեմ մղած հերոսամարտերում, առանց կուսակցական խտրականության կռվում էին հայ ժողովրդի բոլոր կենսունակ ուժերը տղամարդիկ ու կանայք երիտասարդներն ու ծերերը մտավորականը բանվորը գյուղացին Մայիսյան հերոսամարտերը փրկեցին հայ ժողովրդին վերջնական բնաջնջումից Պարտված թուրքական զորքերը նահանջեցին իսկ Թուրքիան ստիպված առաջինը ճանաչեց վերականգնված հայկական պետականությունը

Փաստորեն 1918 թ հունվարից մինչև սեպտեմբեր (նկատի առնելով նաև Բաքվի կոմունան որի ռազմական ուժերի մոտ 80 տոկոսը հայեր էին) հայությունը թուրքական բանակների դեմ մարտնչող գլխավոր ուժն էր Թուրքերը միայն 1918 թ սեպտեմբերին կարողացան գրավել Բաքուն: Արձանագրելով այս իրողությունը գերմանական բանակի սպայակույտի պետ է Լյուդենդորֆը դառնատխուր թախիծով իր հուշերում գրել է «Գլխավոր ազդակը որ գերմանական արևմտյան բանակին պարտության հասցրեց վառելանյութի պակասն էր թուրքերն այն ժամանակ չկարողացան գրավել Բաքուն և հայերն էին որ թուրքերին արգելք եղան Բաքուն գրավել իր ժամանակին» Եզրակացությունն այն է որ երիտթուրքական ելուզակապետության դեմ հայերի մղած գոյամարտերը իրենց նշանակությամբ դուրս են եկել ազգային նշանակության շրջանակներից

Ճիշտ է երիտթուրքական վարչակարգը և նրա ջանքերով ստեղծված Ադրբեջանը միասնական ճակատով չկարողացան պանթուրքիզմի ճանապարհից իսպառ վերացնել հայկական խոչընդոտը սակայն արևելահայերը տվեցին ծանր կորուստներ· Միայն Հայաստանի Հանրապետության ներկայիս տա

ռածքում ջարդերին զոհ գնաց 300 հազար հայ Բաքվում 30 հազար Ղարա բաղում 10 հազար Հսկայական զոհեր տվեցին նաև Անդրկովկասի մյուս հա յաբնակ շրջանները Ելիզավետպոլը Շամախին Գյոկչան և այլն

Թուրքերի 1918 թ արշավանքի հետևանքով հարյուր հազարավոր արևե լահայեր դարձան գաղթականներ Կարսից Ախալցխայից, Բաթումի շրջանից Ալեքսանդրապոլի Երևանի Նախիջևանի Շարուրի Էջմիածնի Սուրմալուի Ախալքալաքի գավառներից 400 հազար գաղթական ապաստան գտան չորս կողմից խուզված Հայաստանի Հանրապետության փոքր տարածքում 150 հազարը Վրաստանում 100 հազարը Հյուսիսային Կովկասում. Իրենց բնօր-րանից փախստական դարձած առաջին անհրաժեշտության կենսամիջոցնե րից զուրկ գաղթականության զգալի մասը զոհ գնաց սովին ու տարափոխիկ հիվանդություններին Դրա խոսուն օրինակը Ախալքալաքի շրջանի հայերի ճակատագիրն էր Խույս տալով եղեռնից շուրջ 90 հազար ախալքալաքցիներ լքեցին հայրենի եզերքը և ապաստանեցին Բակուրիանիի ու Ծալկայի ան տառներում: Երբ թուրքական զորքերը պարպեցին Ախալքալաքի գավառը հայրենի վայրեր վերադարձան 45–50 հազար հայեր· Մնացածը զոհ գնաց սո վին ու համաճարակներին

Գրականության մեջ դեռևս մասնավոր քննության նյութ չի դարձել թուրքա կան բանակների դեպի Անդրկովկաս 1918 թ արշավանքի հետևանքով եղեռ-նին զոհ գնացած արևելահայերի թվաքանակի հարցը սակայն վերը կատար-ված հպանցիկ դիտարկումը ցույց է տալիս որ 1918 թ բնաջնջման են են թարկվել առնվազն 500 հազար արևելահայեր

Պատմության ժամանակակից թուրք կեղծարարները որքան էլ փորձեն ճա մարտակել և փաստաբանել Հայ դատի անգո լինելը նրանք մի փաստից չեն կարող գլուխները թաքցնել հենց թուրքական դատարանը 1919 թ թուրք վկա ների ցուցմունքներով ընդունեց հայերի ցեղասպանության փաստը և դատա պարտեց այն Այդ նույն օրերին (1919 թ սկզբներին) թուրքական կառավարու-թյունը իր հրապարակած պաշտոնական շրջաբերականներից մեկում խորին ափսոսանք էր հայտնում հայկական կոտորածների առթիվ նշելով «Թուրք ժողովուրդն իր գլուխը խոնարհում է հայ ժողովրդի ողբերգության առաջ· Դա նա անում է տխրությամբ հայ ժողովրդի և ամոթով իր համար Միևնույն ժա մանակ թուրք ժողովուրդը մերժում է որևէ բարոյական պատասխանատվութ-յուն որ կապված է իր անարժան ղեկավարների գործողությունների հետ և նրանց չի ճանաչում» Այնուհետև կառավարությունը հույս էր հայտնում թե դատավարությունը կլինի անաչառ և մեղավորները կենթարկվեն պատասխա նատվության. Դատավարության ընթացքում պարզ դարձավ որ Միություն և առաջադիմություն կոմիտեն միանգամայն երկու հատուկ կազմակերպու

թյուններից էր բաղկացած մեկը պաշտոնական և հայտնի իսկ մյուսը գաղտ նի և բանավոր հրահանգների հիման վրա հիմնված Դատարանը հաստատեց որ հայերի աքսորի ժամանակ կատարված ոճիրները զանազան վայրերում և ժամանակներում անջատ և տեղական իրադարձություններ չեն եղել այլ կո միտեի կողմից նախապես ծրագրված Ելնելով անառարկելի փաստերից դա տարանը որոշեց Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր վարչապետ Սայիդ Հա լիմին ներքին գործերի նախարար մեծ վեզիր Թալեաթ Մեհմեդ փաշային ռազմական նախարար Էնվեր փաշային ծովային նախարար Ահմեդ Ջեմալ փաշային ֆինանսների նախարար պառլամենտի փոխնախագահ Ջավիդին հասարակական կրթության նախարար Նազըմին կապի նախարար Հուսեյն Հաշեմ բեյին առևտրի և գյուղատնտեսության նախարար Սուլեյման էլ Բուս տանիին սենատի նախագահ Խալիլ բեյին Անկարայի նահանգապետ Արի ֆին Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմիին քրեական հետախուզության պետ Ազիզին երիտթուրքական կուսակցության ԿԿ գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրիին նույն կուսակցության ԿԿ քարտուղար Բեհաէդդին Շաքի րին կուսակցության ԿԿ անդամ պանթուրքիզմի և պանթուրանիզմի գաղա փարախոս Զիյա Գյոք Ալփին շեյխ-ուլ-իսլամ Մուսա Քյազիմին և այլոց որ պես ոճրագործների հանձնել Կ Պոլսի զինվորական ատյանին

Սա ըստ էության Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն էր պաշտոնական Թուրքիայի կողմից 1919 թ հուլիսի 5-ին Կ Պոլսի զինվորական ատյանը հե ռակա կարգով մահվան դատապարտեց Թալեաթին Էնվերին Ջեմալին Նա զըմին Թուրքիան պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայ ժողովրդի բռնագաղթն ու զանգվածային ջարդերը կազմակերպելու համար

Երիտթուրքերին փոխարինած քեմալական վարչակարգը շարունակեց հա յերի ցեղասպանության քաղաքականությունը Հայաստանի Հանրապետու թյան վրա 1920 թ աշնանը քեմալական զորքերի կատարած արշավանքին զոհ գնացին ավելի քան 200 հազար հայեր 1920-1922 թթ քեմալականները շարունակեցին արևմտահայերի բռնագաղթի ու ոչնչացման քաղաքականու թյունը Կիլիկիայում Արևմտյան Հայաստանում Իզմիրում և Թուրքիայի մի շարք այլ նահանգներում Հատկապես չարաղետ էր Կիլիկիա վերադարձած հայերի ճակատագիրը

Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի կրած պարտությունը և Մուդրոսի զինադադարը նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծել արաբական անապատ ներ քշված արևմտահայ աքսորյալների հայրենադարձության համար Պատե րազմի ավարտից հետո Արևմտյան Հայաստանի ճակատագրի դեռևս անորոշ վիճակը մի կողմից մյուս կողմից Կիլիկիայում հայ լեգեոնականների և անգ լո-ֆրանսիական զորքերի առկայությունը նպաստեցին այն բանին որ հայրե

նադարձության քարավանները ձգվեցին մեկ ուղղությամբ դեպի Կիլիկյան Հայաստան· Ընդ որում Կիլիկա էին վերադառնում ոչ միայն կիլիկեցիները այլև Արևմտյան Հայաստանի հայ գաղթականներից շատերը· 1919 թ ընթացքում արաբական անապատներից Կիլիկա վերադարձավ շուրջ 200 հազար աքսորական Երեք տարի շարունակ խաղաղ և ստեղծագործ աշխատանքից կտրված վերապրող տարագիրների գերմարդկային ջանքերով կարճ ժամանակում նորից վերակենդանացավ Կիլիկիայի տնտեսական և մշակութային կյանքը Վերստին բացվեցին դպրոցները և մյուս մշակութային հաստատությունները առևտրատները ֆաբրիկաները Սակայն դա կարճ տևեց Աշխարհամարտից հետո անգլո–ֆրանսիական շահախնդիր մրցակցությունը և նրանց սիրաբանությունը քեմալականների հետ նոր աղետներ բերեց Կիլիկիայի հայությանը: Անտանտի երկրները վերստին լքեցին պատերազմի իրենց փոքր դաշնակցին հայերին Իրենց առջև չտեսնելով զսպման ոչ մի արգելակ ավելին դաշնակիցների լուռ համաձայնությամբ քեմալականներն անցան հարձակման Օգնություն չստանալով իրենց երեկվա ‹դաշնակիցներից Կիլիկիայի հայերը 1920–1921 թթ հերոսական մարտեր մղեցին քեմալական ելուզակների դեմ Հաճընում Ուրֆայում Այնթափում Զեյթունում և այլ վայրերում. Այդ հերոսամարտերը Կիլիկյան Հայաստանի բազմադարյան պատմության վերջին արարն էին Ուժերի խիստ անհավասարության պայմաններում հայերը տալով մոտ 50 հազար զոհ ստիպված էին լքել հայրենի եզերքը Կիլիկյան Հայաստանը և սփռվել աշխարհի տարբեր կողմերում Ահա այս գաղթականության հարցն էր որ ընդհուպ մինչև 1929 թ անպտուղ «քննարկվում էր› Ազգերի լիգայում Այսպես քեմալականներն ի լրումի հասցրին արևմտահայության ցեղասպանության և Արևմտյան Հայաստանի հայաթափման սուլթանական և երիտթուրքական վարչակարգերի սկսած սև գործը

Վերը շարադրվածը ակնհայտ է դարձնում այն իրողությունը որ իր հոգեվարքն ապրող Թուրքական կայսրությունում XIX դարի 70–ական թթ վերջերից հայերի ֆիզիկական ոչնչացման գաղափարը բարձրացվեց պետական քաղաքականության աստիճանի և հետևողականորեն իրագործվեց անկախ վարչաձևից 1890–ական–1922 թթ ընկած ժամանակամիջոցում

4 ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Ցեղասպանության ծանրագույն հետևանքը հայազրկումն էր Հայաստանի մեծագույն մասի Արևմտյան Հայաստանի, որն այսօր գտնվում է Թուրքիայի տիրապետության ներքո· Հսկայական էին արևմտահայերի մարդկային կորուստները· Ըստ Թեոդիկի խմբագրած «Ամենուն տարեցույցի» Առաջին հա

Համաշխարհային պատերազմից հետո վերապրող արևմտահայերի թիվն ընդամենը 592 հազար էր ըստ Յ. Լեփսիուսի ավելի քիչ Վայրենի ջարդերին սովին և համաճարակներին 1918–1920 թթ. զոհ գնացին նաև շուրջ 700 հազար արևելահայեր որի հետևանքով Արևելյան Հայաստանի հայազրկված շրջանները Ուտիքը Գանձակը Դաշտային Արցախը և այլ երկրամասեր բռնակցվեցին Ադրբեջանին: Հետագայում թուրքերին հաջողվեց բոլշևիկների աջակցությամբ Ադրբեջանին բռնակցել նաև Նախիջևանն ու Լեռնային Արցախը Հայկական երկրամասերը թուրքերի ջանքերով ստեղծված Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցնելը խոշոր գործնական քայլ էր պանթուրքիզմի ճանապարհին

Վիթխարի էր հայ ժողովրդի նյութական կորուստը շուրջ 20 միլիարդ ֆրանկ ոսկով որից ավելի քան 14 5 միլիարդը արևմտահայերի նյութական կորուստներն էին Թե սրանք ժամանակի համար ինչ մեծության թվեր էին բավական է ասել որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի պատերազմական ծախսերը կազմել են ընդամենը 9–10 միլիարդ ֆրանկ

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1894 1922 թթ

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԸ	ԹՎԱԿԱՆԸ	ԶՈՀԵՐԻ ԹԻՎԸ	ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԱՅՐԸ
Սուլթանական	1894 1896	300 000	Արևմտյան Հայաստան և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ այլ վայրեր
Երիտթուրքական	1909	30.000	Ադանայի և Հալեպի վիլայեթներ
	1915 1916	1 500.000	Արևմտյան Հայաստան և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ այլ վայրեր
	1918	500 000	Հայաստանի Հանրապետություն և Անդրկովկասի հայաբնակ այլ վայրեր
Քեմալական	1920 1922	200.000 60.000	Հայաստանի Հանրապետություն Կիլիկյան Հայաստան, Իզմիր
	Ընդամենը	2 590 000	

Այսօր հայ–թուրքական հարաբերությունների հետագան մեծապես կախված է նրանից թե արդյո՞ք թուրք ժողովուրդն իր մեջ ունակ է և համարձակություն կգտնի դատապարտելու մարդկության դեմ ուղղված մեծագույն ոճրագործությունների մեկը հայերի ցեղասպանությունը. Սակայն Թուրքիայի ժամանակակից վարչակարգի գործելակերպը պետական ու քաղաքական գործիչների հայտարարությունները նրանց այցելությունները նախկին ԽՍՀՄ–ի թուրքա

խոս հանրապետություններ և արված հայտարարությունները վկայում են որ թուրք ժողովրդի այսօրվա սերունդը պատրաստ չէ նման քաղաքացիական խիզախության իսկ իրար հաջորդող կառավարությունների գործելակերպի հիմքում նեոպանթուրքիզմն է

5 ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում պատմության չավարտված գլուխն է քանի դեռ ոճրագործն ըստ արժանվույն չի դատապարտվել իսկ հայերը հատուցում չեն ստացել եթե հրեաների դեպքում նյութական փոխհատուցումն էր, որն այսօր էլ կատարվում է Գերմանիայի կողմից ապա հայերի համար բռնազավթված և հայաթափված հայրենիքի վերադարձի խնդիրն է նաև

Սակայն, եթե հիտլերյան վարչակարգի կողմից կատարված հանցագործությունները դատապարտվեցին համաշխարհային հասարակայնության և գերմանական ժողովրդի կողմից ապա նույնը չի կարելի ասել Հայոց ցեղասպանության մասին թեպետ հայերի բռնագաղթ ու կոտորածներն իրենց մանրամասներում մի հայտնի չափով տարբերվում են հրեաների ֆիզիկական ոչնչացումից որովհետև հայերինը իր հայրենիքում ապրող ժողովրդի ցեղասպանություն էր

Այն ժամանակ երբ Օսմանյան կայսրությունում տեղի էր ունենում Հայոց Գողգոթան այն դատապարտվեց ժամանակի հասարակական–քաղաքական և պետական նշանավոր շատ գործիչների կողմից (Ա Ֆրանս Ռ Ռոլան Ֆ Նանսեն Ջ Բրայս Յ Լեփսիուս Վ Վիլսոն Դ Լլոյդ Ջորջ Ջ Քերզոն և այլոք) որոնք այն որակեցին որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն Բայց հետագայում մարդկությունը մոռացության տվեց թուրքերի կատարած մեծ ոճրագործությունը

ՄԱԿ–ի 1948 թ դեկտեմբերի 9–ի «Ցեղասպանության հանցագործությունները կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայում և միջազգային մի շարք այլ փաստաթղթերում սահմանված են որ այդօրինակ հանցագործությունները վաղեմության ժամկետ չունեն և ցեղասպանությունը իրագործած յուրաքանչյուր պետություն հատուկ իրավական պատասխանատվություն է կրում, անկախ այն բանից թե կգտնվեն ու պատժի կենթարկվե՞ն ոճրագործությունների անմիջական կազմակերպիչները թե ոչ

Ուշագրավ է որ վերջին տասնամյակներում լուրջ քայլեր են կատարվում Հայոց ցեղասպանության համընդհանուր ճանաչման ուղղությամբ Դրան

նպաստեցին մի շարք գործոններ առաջին 1965 թ ոչ միայն Հայաստանում այլև աշխարհի մի շարք երկրներում լայնորեն նշվեց Մեծ եղեռնի 50 ամյակը Երկրորդ ԱՍԱԼԱ–ի և սփյուռքահայ ընդհատակյա այլ կազմակերպությունների ինական գործողությունները երրորդ Ֆրանսիայում Մեծ Բրիտանիայում Գերմանիայում և այլուր գործող մարդու իրավապաշտպան կազմակերպությունների աճող ճնշումը կառավարությունների վրա հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու պահանջով. Այս բոլորը տվեցին իրենց դրական արդյունքը միջազգային շատ հեղինակավոր կազմակերպություններ պետական պաշտոնական շրջանակներ սկսեցին քննարկել Հայոց ցեղասպանության դատապարտման խնդիրը

1965 թ Հելսինկիում կայացած խաղաղության համաշխարհային վեհաժողովի երկրորդ ենթահանձնաժողովը ապա վեհաժողովի եզրափակիչ նիստը միաձայն ընդունեց բանաձև որով ճանաչվում և դատապարտվում էր 1915 թ Հայոց ցեղասպանությունը

1973 թ ՄԱԿ–ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը հանձնարարեց Փոքրամասնությունների խտրականության կանխման և պաշտպանության ենթահանձնաժողովին ուսումնասիրել հայերի 1915 թ ջարդերը որպես ցեղասպանություն որակելու հարց. 12 տարի Թուրքիայի կողմից խոչընդոտվելուց հետո ի վերջո 1985 թ օգոստոսի 29–ին լսվեց զեկուցումը ցեղասպանության կանխման և պատժելու վերաբերյալ որտեղ հիշատակվում էր նաև թուրքերի կատարած 1915 թ ոճրագործությունը 1984 թ ապրիլի 13–16–ը Փարիզում հրավիրված ժողովուրդների մշտական ատյանը իր նիստերից մեկում անդրադարձավ հայերի ցեղասպանության խնդրին

1987 թ հունիսի 18–ին Եվրապառլամենտն ընդունեց Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին › բանաձևը որի 2–րդ կետում ասված էր Օսմանյան կայսրության մեջ հայ բնակչության հանդեպ 1915–1917 թվականներին գործադրված ողբերգական իրադարձությունները համաձայն ՄԱԿ ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948 թ դեկտեմբերի 9–ին ընդունված Ցեղասպանության հանցագործությունները կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիայի հանդիսանում է ցեղասպանություն

Բանաձևը Թուրքիայի՝ Ընդհանուր շուկայի անդամ դառնալու պայմաններից մեկն էր համարում հայերի 1915 թ ցեղասպանության մասին ինքնաքննադատորեն արտահայտվելը

Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդն իր 1983 թ ապա 1989 թ մայիսի համաժողովներում ընդունեց բանաձևեր հայերի ցեղասպանության մասին Ընդ որում 1989 թ համաժողովի բանաձևում ճանաչվում էր սփյուռքահայերի հայրենիք վերադառնալու իրավունքը

Անշուշտ հայերի ցեղասպանության ճանաչման գործընթացն այլ հարթության վրա կլիներ եթե հայ ժողովուրդը 1920 թ կորցրած չլիներ իր ազգային պետական անկախությունը Միայն Ղարաբաղյան ազգային–ազատագրական շարժման վերընթաց զարգացումը ստիպեց Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհրդին 1988 թ նոյեմբերի 22–ին ընդունել օրենք « Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թ ցեղասպանության դատապարտման մասին»: Վերջապես շատ կարևոր քայլ էր 1994 թ Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դումայում ցեղասպանության հարցի քննարկումը և դատապարտումը

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման տևական գործընթացում առանց չափազանցության պատմական հանգրվան կարելի է համարել 1995 թ ապրիլի 14–ը Այդ օրը Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դուման միաձայն (կողմ 283 դեմ և ձեռնպահ չկա) պաշտոնապես դատապարտեց թուրքական պետության կողմից 1915–1922 թթ գործադրված հայերի ցեղասպանությունը ապրիլի 24–ը ընդունելով որպես ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր. Փաստաթղթում մասնավորապես ասված է « Հիմնվելով պատմական անհերքելի փաստերի վրա որոնք վկայում են 1915 1922 թթ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայերի բնաջնջման մասին հետևելով Միավորված ազգերի կազմակերպության կողմից ընդունված 1948 թ դեկտեմբերի 9–ի Ցեղասպանության հանցագործությունները կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիայի պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ վաղեմության ժամկետը չընդունելու մասին 1968 թ նոյեմբերի 26–ի կոնվենցիայի ոգուն և տառին նշելով որ եղբայրական հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջումը նրա պատմական հայրենիքում իրագործվել է Ռուսաստանը կործանելու պայմանների ստեղծման նպատակով

Ռուսաստանի Դաշնության Դաշնային ժողովի Պետական դումա

– դատապարտում է 1915–1922 թթ հայերի բնաջնջման կազմակերպիչներին

իր կարեկցանքն է հայտնում հայ ժողովրդին և ապրիլի 24–ը համարում ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր»:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը շարունակվում է Այս տեսանկյունից առանձնակի նշանակություն ունեն ՀՀ նախագահ Ռ Քոչարյանի ելույթները ՄԱԿ–ի Գլխավոր նստաշրջանում (սեպտեմբեր 1998 թ սեպտեմբեր 2000 թ) և Ստամբուլի գագաթնաժողովում (նոյեմբեր 1999 թ.): Դրանցով շեշտվում է որ ցեղասպանությունը անժամանցելի է և Հայաստանի Հանրապետությունը լի է վճռականությամբ հասնելու Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչմանը

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ (ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲԸ)

1 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ Մ Թ IV ԴԱՐԸ

ա Հայկական մշակույթի զարգացման առանձնահատկությունները

Հազարամյակների պատմություն ունեցող հայկական մշակույթը առանձնահատուկ դեր է կատարել մեր ժողովրդի կյանքում Ազգային կրոնի հետ միասին այն դարեր շարունակ ծառայել է հայ էթնոսի պահպանման և շրջակա հաճախ ավելի հզոր, էթնիկական հանրություններից նրա պաշտպանության գերխնդրին: Աստիճանաբար ձևավորվել է նաև հայկական ազգային մշակութային ավանդույթը որը թույլ է տվել բյուրեղացնել այդ մշակույթին առավել բնորոշ գծերը և դրանք հաղորդել հաջորդ սերունդներին

Հայկական մշակույթը հանդես է եկել ոչ թե որպես իր մեջ ներառած բաղադրիչների պարզ հանրագումար այլ բարդ ու ճկուն մի համակարգ որում ճշգրտորեն ըմբռնվել են դարաշրջանի խնդիրները և բավարարվել ժամանակի և միջավայրի պահանջմունքները Հայաստանը իր աշխարհագրական դիրքի թելադրանքով կապող օղակ է եղել Ասիայի և Եվրոպայի (Արևելքի և Արևմուտքի) միջև Հետևաբար հայ ազգային մշակույթը մշտապես գտնվել է մշակութային ակտիվ փոխազդեցությունների ոլորտում միաժամանակ պահպանելով իր հոգևոր ինքնատիպությունը և եզակիությունը

Հայկական մշակույթը ուշագրավ երևույթ է նաև համաշխարհային մշակույթի հայեցակետից քանի որ խնամքով պահպանելով ու հարստացնելով սեփական մշակույթը, հայ ժողովուրդը դրանով իսկ արժանի ավանդ է ներդրել երկրագնդի ժողովուրդների ընդհանուր մշակութային գանձարանում Մեր ազգային նկարագրին որպես կանոն խորթ է եղել այլ թեկուզև ծոխ ու բազմակողմանիորեն զարգացած մշակույթների նմանակող լինելը Առավելապես տիրապետող է եղել բուն ազգային մշակութային արժեքների անձնվեր պահպանման և հաջորդ սերունդներին ժառանգություն թողնելու ձգտումը

Ունենալով սեփական մշակութային ավանդների հստակ գիտակցում նկատի առնելով նախորդ սերունդների վաստակը հայկական մշակույթի գործիչները գրեթե բոլոր ժամանակաշրջաններում բախվել են այնպիսի սպառնալի

իրադրության հետ երբ կտրուկ և համակողմանի փոփոխություններ են տեղի ունեցել ողջ տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական տնտեսական և հոգևոր–մշակութային կյանքում Նմանատիպ հանգամանքներում հայ ազգային մշակույթը ի հայտ է բերել նորացման արտաքին միջավայրից բխող երևույթներին համարժեք արձագանքելու զարմանալի կարողություն Հայկական մշակույթը ճկունորեն և ժամանակին հարմարվելով հարափոփոխ արտաքին պայմաններին չափազանց կարևոր դեր է կատարել առհասարակ էթնոպահպանման մեխանիզմները կատարելագործելու առումով Մշակութային նորամուծությունները հայկական միջավայրին հարմարեցվելուց և խորապես յուրացվելուց հետո իրենց արժանի տեղն են գրավել ավանդական մշակութային արժեքների գանձարանում Հետևաբար Հայաստանը անհնար է համեմատել ասենք Արևելքի ներամփոփ երկրների (Չինաստան Ճապոնիա) հետ որոնք իրենց մշակութային յուրահատկությունները (հատկապես ուշ միջնադարում) պահպանում էին մնացած աշխարհից առանձնանալու միջոցով Հայկական ազգային մշակույթը ընդհանրապես երբևիցե չի խուսափել շրջակա և նույնիսկ հեռավոր երկրների հետ նյութական և հոգևոր արժեքների փոխառնումից Փոխներթափանցումները և փոխշփումները թելադրված լինելով մշակույթի զարգացման առաջադրած ներքին պահանջներով, ոչ միայն ապահովել են հայկական մշակույթի հարատև առաջընթացը այլև նպաստել են մշակութային համակարգի ճկունացմանը և նորացմանը Ինչպես ապացուցում է համաշխարհային փորձը մեկուսացած և կարծրացած մշակութային համակարգերը ոչ միայն դուրս են մնում մարդկության առաջընթացի ընդհանուր հոսանքից այլև անկարող են դառնում ընկալել և ստեղծագործաբար յուրացնել արտաքին աշխարհից ստացվող նորամուծությունները

Պատմականորեն ստեղծվել է այնպիսի աշխարհաքաղաքական և ժողովրդագրական իրադրություն որ հայ մշակույթի կենտրոնները դեռևս միջնադարում ցրված են եղել վիթխարի տարածքում գործունեություն են ծավալել տարատեսակ և նույնիսկ խայտաբղետ աշխարհագրական էթնիկական և մշակութային միջավայրում Նման կացության պայմաններում հայկական մշակույթը թեև անխուսափելիորեն ենթարկվել է օտարածին ազդեցությունների և նրա շրջանակներում դրսևորվել են զարգացման այլազան միտումներ այնուամենայնիվ մշակութային ավանդույթի կարգավորիչ գործառույթը ի վիճակի է եղել ապահովել մշակութային համակարգի ամբողջականությունը և նրա խորապես ազգային դրոշմը Նոր ժամանակներում երբ մեր ժողովրդի երկու խոշոր հատվածները հարկադրաբար միմյանցից անջրպետված էին և ձևավորվել էին արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուները համազգային մշակույթի առաջընթացը տեղի էր ունենում համաշխարհային մշակույթի ձեռքբերումնե

ı ը ուղենիշ ունենալով որը նս նպաստում էր արևմտահայության և արևելա
ı այության մշակութային զարգացման ընդհանուր ուղիով ընթանալուն

բ Նախնադարյան Հայաստանի մշակույթը

Նախնադարյան Հայաստանի նյութական մշակույթը հիմնականում ներկայացված է պեղումների նյութերով որոնք հստակ պատկերացում են տալիս լեռնաշխարհի բնակիչների կյանքի պայմանների և տնտեսության զանազան ճյուղերում նրանց ձեռք բերած հաջողությունների մասին· 50–35 հազար տարի առաջ ձևավորվում են նաև հոգևոր մշակույթի սաղմերը կրոնական հավատալիքներ-ը և պարզունակ արվեստը Նախնադարյան կրոնի և աշխարհընկալման ամե նավաղ ձևերից էին տոտեմիզմը և անիմիզմը: Տոտեմիստական պատկերա գումների համաձայն արյունակիցների խմբերը սերված էին համարվում որևէ կենդանուց բույսից կամ առարկայից Տոհմակիցների կոլեկտիվները երկրպագում էին և զոհեր մատուցում նրան իրենց անվանում տոտեմի անու նով Տարածված էր նաև գերբնական ոգիների պաշտամունքը ոգեպաշտու թյունը կամ անիմիզմը Հայերի հեռավոր նախնիները կյանքը նրա բազմազան դրսևորումները մահը և անդրշիրիմյան կյանքը բացատրում էին ոգու ներկա յությամբ կամ նրա բացակայությամբ Հետզհետե սկզբնավորվում է նախնիներ ի պաշտամունքը հավատը տոհմի նախորդ սերունդների անդամների ոգիներ ի հրաշագործ զորության նկատմամբ

Նախնադարյան մարդկանց կյանքի յուրօրինակ հանրագիտարաններ են Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում (Գեղամա Վարդենիսի Հայկական Տավրոսի լեռնաշղթաներ Սյունիք Արագածի փեշեր) հայտնաբերված ժայռա պատկերները Որսորդական ծիսական տեսարանները երկնային մարմիններ ի երկրաչափական խորհրդանիշներն ու մարդակերպ աստվածների ֆան տաստիկ կենդանիների պատկերները վկայում են այդ ժայռապատկերների կրոնական հմայական բնույթի մասին ժայռապատկերներում ներկայացված տեսարանները լույս են սփռում դարաշրջանի մարդկանց աշխարհընթռնման և աշխարհատեսության (մենտալիտետի) վրա

Հայկական լեռնաշխարհում տարածված հավատալիքներն իրենց զար գացման առավել բարձր աստիճանին են հասնում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերում Այդ դարաշրջանի պաշտամունքային համակարգո մ կենտրոնա կան տեղ էր զբաղեցնում արևի պաշտամունքը Արևը պատկերող ու խոր հրդանշող բրոնզյա իրերը մեծ թիվ են կազմում պեղածո նյութերի շարքում Բրոնզեդարյան կիրառական արվեստում իր պատշաճ տեղն ունի նաև երկնա յին լուսատուների պաշտամունքը Նախնադարի հոգևոր կյանքը անհնարին է պատկերացնել առանց ջրի պաշտամունքի Այն խորհրդանշող էակները հա

ճախ պատկերվում էին օձի և այծի (վիշապաքաղ), օձի և թռչունի (թռչող վիշապ) վիշապածկների տեսքով Հնագիտական նյութերը պատկերացում են տալիս թաղման սովորությունների և հուղարկավորման ծիսակատարությունների անդրշիրիմյան կյանքի մասին հավատալիքների վերաբերյալ. Ուշ բրոնզի դարի որսորդական հավատալիքների և ծիսական արարողությունների մնացորդները և զուգահեռները պահպանվել են հայ ժողովրդական առասպելներում հանելուկներում Սասնա ծռեր › ժողովրդական վեպում

գ Արարատյան թագավորության մշակույթը

Բրոնզեդարյան նյութական և հոգևոր մշակույթի ավանդույթները պահպանվում և իրենց հետագա զարգացումն են ապրում Հայաստանում Արարատյան թագավորության շրջանում

Թագավորության քաղաքական տնտեսական ու մշակութային կյանքում կարևոր դեր էին կատարում ամրոցներն ու տաճարները: Խոշոր բնակավայրերը հիմնավորապես ամրացվում էին պարիսպներով Բնակատեղի կենտրոնում տեղադրված էր միջնաբերդը որն ապաստան էր ծառայում երկարատև պաշարումների ժամանակ Ամրոցատիպ ճարտարապետական հուշարձաններից հատկապես լավ են ուսումնասիրված Էրեբունին և Թեյշեբաինին Վերջին տասնամյակների ընթացքում հարուստ հնագիտական նյութ է հայտնաբերվել նաև պատմական Հայաստանի ներկայումս Թուրքիայի և Իրանի սահմաններում գտնվող տարածքում. Բերդաքաղաքների պեղումների ժամանակ բացվել են նաև պաշտամունքային զանազան կառույցներ Արարատյան թագավորության պաշտամունքային կառույցների շարքում բացառիկ տեղ էր զբաղեցնում տերության գլխավոր սրբավայրում Մուսասիրում գտնվող Խալդի աստծո տաճարը Այդ եզակի նշանակություն ունեցող կառույցի ճարտարապետական տիպի մասին կարելի է պատկերացում կազմել Սարգոն II–ի (722–705) պալատի բարձրաքանդակի պատկերից ասորեստանցիների կողմից Խալդիի տաճարի կողոպտման տեսարանից: Մուսասիրի տաճարը լիովին տարբերվել է Հին Արևելքում հայտնի պաշտամունքային կառույցներից և հիշեցնում է հին հունական դասական տաճարների նախատիպը. Տաճարը կառուցվել է բարձր դիրք ունեցող հարթակի վրա և ունեցել է ճակտոնով ավարտվող երկթեք տանիք Տաճարի մուտքի երկու կողմերում կանգնեցված են եղել երկու արձաններ իսկ ճակատը զարդարվել է խոյակներով պսակված վեց սյուներով· Ասորեստանցի նկարիչը պատկերել է նաև ուռուցիկ միջամաս ունեցող կլոր վահաններ որոնք տեղադրված էին սյուների և ճակատային պատի վրա Այդ վահանները լավ հայտնի են Արարատյան թագավորության ժամանակաշրջանի

հուշարձանների պեղումներից դրանցով զարդարում էին ճարտարապետա կան հուշարձանների ներքին հորինվածքը

Արարատյան թագավորության ճարտարապետական արվեստի համար բնութագրական է եղել շինությունները ներսից ներկերով ու բազմագույն քա ռերով զարդարելու արվեստը: Զարդարվեստի փայլուն նմուշներ են Ա ռին–բերդի (Էրեբունի) և Կարմիր բլուրի (Թեյշեբաինի) շինություններում հայտնաբերված որմնանկարները Դրանք բազմագույն են և վկայում են Արարատյան թագավորության ճարտարապետության մեջ գույնի առանձնահատուկ դերի մասին Էրեբունիի որմնանկարներից մեկում պատկերված է թագավորական որսի տեսարան որի մասնակիցներից են ինքը արքան նրա մերձավոր մեծատոհմիկները այրուձին ու հետնազորը Սակայն ընդհանուր առմամբ քարի վրա կատարված նախշազարդերը աննշան դեր էին կատարում թագավորության ժամանակաշրջանի շինությունների ներքին ու արտաքին հարդարանքում. Քանդակագործությունը քարի վրա փորագրությունը ճարտարապետությունը լրացնող ու հարստացնող գործառույթ չէին կատարում Ա ռարատյան թագավորության ճարտարապետական հուշարձաններում Փորագրության արվեստը զարգացում ու տարածում չի ստացել նույնիսկ ժայռերի մեջ փորված անձավային շինություններում:

Արարատյան թագավորության ժամանակներից պահպանվել են նաև ժայռափոր շինություններ ու խորշեր որոնք տարբեր գործառույթ են ունեցել Դրանց մի մասը պաշտամունքային բնույթ է կրել և կոչվել է Խալդիի դռներ Այդ տիպի հուշարձաններից նշանավոր է «Միհրի դուռ» անվանումը ստացած ժայռախորշը որը գտնվում է ավելի քան 5 մետր բարձրության վրա Աստիճանները տանում էին դեպի խորշի մուտք իսկ ժայռի ստորոտում գտնվում էր պաշտամունքային ստորգետնյա մեկ այլ շինություն «Միհրի դուռ» խորշը հայտնի է կրոնական բնույթի սեպագիր արձանագրությամբ որը փորագրվել է Իշպուինիի (825–810) և Մենուայի (810–786) օրոք Լայն ճանաչում են ստացել նաև Վանի ժայռի մեջ փորված արհեստական անձավները և ընդարձակ շինությունները Անձավների մի մասը հավանաբար դամբարանի դեր է կատարել

Արարատյան թագավորությունում զարգացման բարձր մակարդակի էին հասել գեղարվեստական արհեստագործության այլևայլ ճյուղեր հատկապես մետաղագործությունը Մետաղյա իրերը հաճախ պատրաստվում էին թագավորի և մերձավոր շրջապատի պատվերով աչքի էին ընկնում առանձնահատուկ շքեղությամբ և զարդարանքի հարստությամբ Դրանցից են առյուծների ու ցուլերի դրվագված պատկերներ կրող դեկորատիվ վահանները որոնք զարդարված են երեք գոտիներով Այդպիսի վահաններ պատրաստվում էին

ոսկուց, արծաթից ու բրոնզից Իրենց զարդապատկերներով ու շքեղությամբ ուշադրություն են գրավում նաև բրոնզյա սաղավարտներն ու կապարճները

Տաճարները զարդարված են եղել թագավորների բրոնզյա մեծ արձաններով բրոնզե քանդակներով ու արձանիկներով Առարկաները հաճախ զարդարվում էին ոսկով և ագուցվում էին թանկագին քարերով Բարձր վարպետության էին հասել նաև խեցեգործ արհեստավորները

Արարատյան թագավորության պետական կրոնում կենտրոնական տեղ էր գրավում Խալդի աստվածը Նա գերիշխող դիրք ուներ դիցարանում և համարվում էր թագավորի հովանավոր աստվածը: Սեպագիր արձանագրություններում որոնք պատմում են տաճարների շինարարության և նախատեսվող զոհաբերությունների մասին Խալդիից հետո հիշատակվում են Թեյշեբա և Շիվինի աստվածները Նրանք միասին առանձնանում են մյուս աստվածների շարքից և կազմում աստվածների գերագույն երրորդությունը: Խալդին տեղական Արարատյան թագավորությունում տիրապետող դիրք նվաճած ցեղի աստվածն էր և պատկերվում էր ռազմիկի կերպարանքով: Նա օրհնում էր թագավորին արշավանքի մեկնելիս և օգնում նրան հաղթելու թշնամուն. Խալդի աստծու կինը դիցարանի գլխավոր աստվածուհի Արուբանին էր. «Միհերի դռան» արձանագրությունում թվարկվում են Արարատյան թագավորության աստվածների անունները և նրանց մատուցվող զոհաբերությունները (ցուլեր կովեր ոչխարներ այծեր և այլն). Պաշտոնական դիցարանի մեջ էին մտնում նաև նվաճված երկրների ու քաղաքների հարևան ժողովուրդների աստվածները Աստվածները պատկերվում էին մարդու կերպարանքով սակայն կարելի է հանդիպել նաև կենդանիներին ու թռչուններին բնորոշ առանձին բաղադրիչների: Դրանք իրենց հերթին հին տոտեմական պատկերացումների արտացոլումն են ներկայացնում

Արարատյան թագավորության դարաշրջանից պահպանվել են շուրջ 600 սեպագիր արձանագրություններ որոնք գրված են քարի մետաղյա իրերի և կավե սալիկների վրա Մեզ են հասել նաև փոքրաթիվ մեհենագրային (հիերոգլիֆային) արձանագրություններ որոնց վերծանման աշխատանքները առայժմ չեն ավարտված Սեպագիր արձանագրությունները միատիպ են և մեծ մասամբ հաղորդում են թագավորների ձեռնարկած արշավանքների և շինարարական աշխատանքների մասին Այդ արձանագրությունների թարգմանությունը կապված է զգալի դժվարությունների հետ և լիակատար ու վերջնական համարվել չի կարող

Թագավորությունում տարածում ստացած սեպագիր դպրությունը մ թ ա IX դ ընդօրինակվել է ասորեստանյանից Ընդ որում փոխ են առնվել ոչ բոլոր նշանները վերցվածն էլ պարզեցվել է Մեզ հասած հնագույն արձանագրու

թյունները թվագրվում են մ թ ա IX դ 30-ական թվականներով և պատկանում են Սարդուրի I-ի կառավարման ժամանակահատվածին: Դրանք կազմված են ասուրերեն լեզվով Սակայն արդեն հաջորդ թագավորը Իշպուինին և նրա ժառանգորդներն իրենց վիմագիր հաղորդումները կատարում էին տեղական լեզվով Առանձին սեպագիր նշաններով արտահայտվել են ձայնավորները երկ ձայն և եռաձայն վանկերը Գաղափարագրերն արտահայտել են ամբողջական բառեր և հասկացություններ Գաղափարագրերի մի տարատեսակն են ներկայացնում սահմանիչները (դետերմինատիվներ) որոնց շնորհիվ տարբերակվում են որոշ հատուկ անուններ Օրինակ ճշգրտորեն նշվում է՝ ժողովուրդ թե՞ երկիր է ենթադրվում կոնկրետ անվան ներքո Գրում էին ձախից աջ առանց բառանջատման:

Օտար լեզվից փոխառնված լինելու հետևանքով Արարատյան թագավորությունում տարածում ստացած սեպագիր դպրությունը ճշգրտորեն չի հաղորդել տեղական լեզվի հնչյունական համակարգը Ուստի դժվար է որոշել թե ինչպե՞ս են արտասանվել սեպագիր արձանագրություններում վկայված բառերը ինչը և զգալիորեն դժվարացնում է լեզվի ուսումնասիրությունը. Այդ լեզուն սովորաբար ազգակից են համարում Հյուսիսային Միջագետքում բնակվող խուռիների (խուրրիների) լեզվին Վերջին ժամանակներս փորձեր են արվել նմանություններ տեսնել այդ լեզուների և դաղստանյան լեզուների միջև Այն կարծիքն է հայտնվել նաև որ Արարատյան թագավորության սեպագրերի լեզուն ազգակցություն ունի հնդեվրոպական նախալեզվի հետ Առայժմ անմիջական ազգակցական կապ դժվար է մատնանշել հայերենի և սեպագրով ավանդված լեզվի միջև Փոխարենը հայտնի են բառապաշարային բնույթի բազմաթիվ ընդհանրություններ որոնք տարբեր կերպ են բացատրվում մասնագետների շրջանում Ավելի ծանրակշիռ են տեղանունների (Աբիլիանի-Աբեղեանք, Զաբախա-Զավախք Ծուլուկի-Ծղուկ Ծուփա-Ծոփք և այլն) ընդհանրությունները

Արարատյան թագավորության հարուստ ու բազմազան մշակույթի ազդեցությունը տարածվել է նրա սահմաններից շատ հեռու հասնելով մինչև Փոքր Ասիա Միջերկրածովյան շրջան Կովկաս և Իրան

դ Հայկական մշակույթը մ թ.ա. VI-IV դարերում

Արարատյան թագավորության անկմանը հաջորդող երեք դարերի մշակույթը համեմատաբար վատ է ուսումնասիրված՝ հնագիտական նյութերի և գրավոր սկզբնաղբյուրների սակավության պատճառով

Ճարտարապետության մասին կարելի է դատողություններ անել Աքեմենյանների ժամանակաշրջանում Էրեբունիի միջնաբերդում ծավալված շինա

ռարական գործունեության հիման վրա Մ թ ա VIII դարի տաճարը հետագայում վերակառուցվել է և վերածվել սյունազարդ դահլիճի Այն հավանաբար ծառայել է որպես ընդունելությունների սրահ խորհրդակցությունների և ժողովների վայր Այսպիսի սյունազարդ դահլիճները բնութագրական են Աքեմենյան Իրանի ճարտարապետության համար և հանդիպում են Աքեմենյանների մայրաքաղաքներ Պասարգադայում և Պերսեպոլիսում Արմատական վերակառուցման ենթարկվելուց հետո սրբազան կրակի մշտական պահպանման վայրի է վերածվել միջնաբերդի պալատի միջին մասը Պալատից արևելք ընկած աղյուսե մի շինություն որտեղ հայտնաբերվել են մոխրի մնացորդներ հավանաբար ծառայել է որպես կրակի տաճար Էրեբունիի ընդունասրահը և կրակի տաճարը հիմք են տալիս կարծելու որ քաղաքը դարձել էր Աքեմենյանների 18–րդ սատրապության վարչական կենտրոնը

Դարաշրջանի գյուղական բնակարանների պատկերավոր նկարագրությունը թողել է հույն զորավար և պատմիչ Քսենոփոնը որը մ.թ.ա. 401 թ անցել է Հայաստանով Հարավային Հայաստանի տները ի տարբերություն կենտրոնական շրջանների բնակարանների աշտարակավոր էին որը հավանաբար պայմանավորված էր պաշտպանական նպատակներով Այլ էր Հայաստանի կենտրոնի և հյուսիսի գյուղական բնակավայրերի համայնապատկերը Այս շրջանների բնակարանները ստորգետնյա էին և ունեին երկու մուտք Մեկով սանդուղքով իջնում էին մարդիկ իսկ երկրորդը նախատեսված էր անասունների համար Այդ տիպի տները հայկական ժողովրդական բնակարանի գլխատան նախատիպն են ներկայացնում

Պատմաշրջանի նյութական մշակույթը բնութագրում են պեղումներից հայտնաբերված նյութերը Խեցեգործությունը ներկայացված է սափորներով անոթներով և ըմպանակներով որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն Հայաստանին հարակից ընդարձակ տարածաշրջանում (Փոքր Ասիա Այսրկովկաս Իրան) ու կապող օղակ են Արարատյան թագավորության և հելլենիստական դարաշրջանի կավագործական արտադրանքի միջև Մետաղագործությունը ներկայացված է զինագործական արտադրանքով և հասարակ զարդերով: Հայաստանում գտնվել են նաև սեղանի արծաթյա ամանեղենի բազմաթիվ նմուշներ մասնավորապես Աքեմենյան ժամանակաշրջանում լայն տարածում ստացած պտյակներ (ռիտոններ) Դրանք եղջյուր հիշեցնող անոթներ են որոնք ներքևի մասում կենդանակերպ են և ունեն անցք

Նյութական մշակույթի հետազոտությունը հիմք է տվել հետազոտողներին պեղածո նյութերը բաժանել երկու մասի· Առաջինը կազմում են այն նյութերը որոնք վերաբերում են հասարակ բնակչության ամենօրյա կյանքին և անմիջականորեն կիրառվել են ժողովրդի կենցաղում Պեղված հուշարձանների և իրե-

յի երկրորդ խումբը կապված է հայ հասարակության կյանքի ու կենցաղի հետ Ուշագրավ է որ հիշատակված երկու խմբերից յուրաքանչյուրը հատկանշում է մշակութային զարգացման և կողմնորոշումների յուրօրինակ ուղի Հասարակ ժողովրդի կյանքում տարածված առարկաները բազմաթիվ առնչություններ ունեն Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզեդարյան և վաղերկաթեդարյան մշակույթի հետ և շարունակում են նախորդ պատմաշրջանի նյութական մշակույթի ավանդույթները: Եվ հակառակը վերնախավի կենցաղի հետ կապված նյութերը վկայում են Աքեմենյան Իրանի մշակույթի հետ առնչությունների մասին Որոշ մշակութային աղերսներ են եղել նաև Փոքր Ասիայի Արևելյան Միջերկրածովքի և հունական աշխարհի հետ·

Պատմաշրջանի հոգևոր մշակույթի կարևոր բաղադրիչներից են առասպելները հին հայկական ժողովրդական վեպը և հնագույն հավատալիքները

Առասպելները արտացոլում են ժողովրդի նախնական աշխարհայացքը պատկերացումները բնության հանարակության մասին և հնագույն գրականության ուշագրավ տեսակներից մեկն են կազմում Հայկական ամենանշանավոր առասպելներից է Հայկի և Բելի մասին զրույցը Որոշ տարբերություններով այն ավանդված է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունում և Անանուն պատմիչի երկում որը որպես ներածություն կցված է Սեբեոսի Պատմությանը»: Նրա արձագանքները առկա են նաև Անանիա Շիրակացու աշխատություններում Այստեղ Հայկը հանդես է գալիս որպես ազատասեր ու ընբոստ հսկա որը մերժում է հնազանդվել բռնակալ Բելին և հեռանալով Բաբելոնից հաստատվում է Հայքում ճակատամարտում սպանելով իր դեմ արշաված Բելին Հայկը հաստատում է իր երկրի անկախությունը Վերոհիշյալ պատմական երկերում ամբողջական ձևով պատմվում է նաև Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի առասպելը Այն այնպիսի լայն տարածում է ունեցել որ նրա որոշ հատվածներ արտացոլվել են նաև անտիկ հեղինակների երկերում մասնավորապես նշանավոր փիլիսոփա Պլատոնի «Հանրապետություն» աշխատությունում Մովսես Խորենացին ավանդել է նաև Արամի Տորք Անգեղի առասպելները

Հայոց պատմության հնագույն դրվագներն են ներկայացված հին հայկական ժողովրդական վեպում: Այն պատմում է պատմական պնցուդարձերի մասին սակայն ժամանակագրական մեծ շեղումներով և հաճախ միահյուսված առասպելների հետ Վիպասաններն ու գուսանները դարերի ընթացքում այն մշակել են և ենթարկել զգալի փոփոխությունների Հնագույններից է Տիգրան Երվանդյանի և Աժդահակի վեպը, որը առասպելախառն հիշողություն է հայերի և մարերի փոխհարաբերությունների մասին

Առասպելներն ու վիպական զրույցները արժեքավոր աղբյուր են հայերի վաղնջական հավատալիքները և հնագույն աստվածների դիցարանը հետա զոտելու համար

Հայոց հնագույն աստվածը Հայկն էր որի պաշտամունքի արմատները հասնում են մինչև տոհմատիրական հասարակության ժամանակները Նախա պես Հայկը հանդես է եկել որպես հսկա որսորդ Նրա անունով է կոչվել Օրիոն համաստեղությունը Վաղ դասակարգային հասարակության փուլում Հայկը խորհրդանշել է հայ ժողովրդի պայքարը օտար բռնակալության դեմ հանուն իր ազատության և անկախության

Հայերի Տորք աստծո պաշտամունքը տարածված է եղել փոքրասիական մի շարք ժողովուրդների շրջանում Խեթական թագավորությունում նա հայտ նի էր Տարքու անունով և կարևոր տեղ էր զբաղեցնում դիցարանում Մովսես Խորենացու ավանդած առասպելում Տորքը կոչվում է Անգեղ այսինքն Տգեղ բայց Անգեղյա» հնագույն ժամանակներում հավանաբար նշանա կել է «Անգեղի սերնդից» Անգեղը ևս հայկական հնագույն աստվածների թվին է պատկանում իսկ նրա անունը տոտեմական ծագում ունի և կապվում է անգղ» թռչունի հետ

Արան տեղական ծագում ունեցող հնագույն աստված է Նախապես նրա պաշտամունքը աղերսվել է երկրագործության ցանքի և գարնանը աճող բու- սականության հետ: Մեռնող և հարություն առնող աստվածների պաշտամուն- քը լայնորեն տարածված էր Հին Արևելքում և Արայի կերպարը իր զուգահեռ- ները ունի հնագույն շատ ժողովուրդների դիցարանում Հինարևելյան ազդե ցության ներքո Արան սկսում է հանդես գալ Շամիրամի հետ միասին Նա ասորեստանյան դիցարանի պտղաբերության և սիրո աստվածուհին էր և աչ քի էր ընկնում իր վավաշոտությամբ Շամիրամի պաշտամունքը բազմաթիվ հետևորդներ է ձեռք բերել Հայաստանում իսկ կերպարը կապակցվել է Արայի կերպարի հետ Արայի և Շամիրամի հետ Հայաստանում պաշտվում էին նաև արալեզներ կոչվող ոգիները Նրանք համարվում էին շներից սերված և հնա գույն հավատալիքների համաձայն լիզում էին հայրենիքի համար ընկած հե րոսների վերքերը և հարություն տալիս նրանց

Պատմահայրը գրի է առել և սերունդներին ավանդել Վահագն աստծո մա սին ժողովրդական ստեղծագործություններից մեկը որը պատկերում է պա տանի աստվածության ծնունդը

Ե Հելլենիստական դարաշրջանի հայկական մշակույթը

Մ թ ա IV դ վերջերին տեղի ունեցած Ալեքսանդր Մա կեդոնացու արշավանքները նշանավորեցին նոր դա րաշրջան Առաջավոր Ասիայի մի շարք երկրների պատ

նության մեջ. Հին Արևելքի ընդարձակ շրջաններում սկսվեց «հունականության» (հելլենիզմ») ազդեցության փուլը Հելլենիզմի բովանդակությունը չի սպառվում արևմտյան քաղաքակրթության ազդեցությամբ և շատ ավելի հարուստ ու բարդ երևույթի պայմանական անվանումն է Խոսքը վերաբերում է մշակութային փոխներթափանցումների և փոխազդեցությունների ամբողջական համակարգին որը բնութագրվում է նաև բուն հունական երևույթների վրա արևելյան իրողությունների թողած դրոշմով Մշակութային թռիչքը որը դիտվում էր Արևելքի երկրներում պատրաստված էր հսկայական տարածաշրջանի պատմական զարգացման նախորդ ողջ ընթացքով բայց անշուշտ հետևանք էր նաև արևելյան և արևմտյան քաղաքակրթությունների աննախընթաց սինթեզի

Հինարևելյան հարուստ մշակույթը որը առանձին առանձին ծաղկում էր տարբեր երկրներում, հաղթահարեց իր մեկուսացվածությունը և խաչաձևվեց դասական հունական մշակույթի հետ Ծնունդ առավ նոր ինքնատիպ մի մշակույթ որը հելլենիստական կերպարանք էր կրում

Մ թ ա III–I դդ հայկական մշակույթի զարգացման ընթացքի մեջ բեկում տեղի ունեցավ Եթե նախորդ պատմաշրջանում (VI–IV դդ) Հայաստանը գտնվում էր Աքեմենյան տերության քաղաքական գերիշխանության ոլորտում և կրում էր իրանական մշակույթի նկատելի ազդեցությունը ապա արևելյան բնույթի հայկական մշակույթը հելլենիզմի դարաշրջանում ակնհայտ շրջադարձ կատարեց դեպի արևմտյան մշակույթ Հայաստանը ևս ընդգրկվեց մշակութային հուժկու շարժման մեջ որը պայմանավորված էր նաև երկրի ապրած քաղաքական ու տնտեսական վերելքով Հայկական տարածքների միավորումը և Արտաշեսյանների հարստության հաստատումը երկրում հայոց պետականության առաջընթացը մ թ ա I դ երկրի անկախության պահպանումը մ թ I III դդ., բուռն քաղաքաշինությունը արհեստների ու առևտրի վերելքը բազմակողմանի փոխշփումները հարևան երկրների հետ մեծ չափով նպաստեցին հելլենիստական մշակույթի ծաղկմանը

Հելլենիզմը Հայաստանում ներկայանում է որպես վեց դար շարունակված ընթացք որը ամբողջություն կազմելով հանդերձ բաժանվում է երկու փուլի Նկատի առնելով հասարակական կյանքի և մշակութային զարգացման իրողությունները՝ կարելի է առանձնացնել մ թ ա III–I դարերը (1–ին փուլ), այսինքն բուն հելլենիստական ժամանակաշրջանը և նրա շարունակություն դիտել մ թ I–III դարերը ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջանը (2–րդ փուլ) Առաջին փուլը բնութագրվում է հելլենիստական հասարակական հարաբերությունների և մշակույթի Հայաստան ներթափանցմամբ ինքնատիպ նոր երևույթների ձևավորմամբ ու զարգացմամբ ընդ որում առանձնահատուկ քա

ղաքական ու տնտեսական պայմաններում Հելլենիստական մշակույթի պատ մության առաջին փուլում մշակութային առաջընթացը տեղի էր ունենում երկ րի քաղաքական վերելքի հելլենիզմի համակողմանի ազդեցությանը ավելի վաղ ենթարկված հարևան երկրների հետ սերտ կապերի, քաղաքների աճի ու վերելքի խիստ բարենպաստ ազդեցության մթնոլորտում: Այս փուլը կարելի է հելլենիստական մշակույթի վերընթաց զարգացման ժամանակաշրջան դի տել Հաջորդ երկրորդ ժամանակաշրջանը հելլենիզմի վարընթաց շարժման կնիքն է կրում Երկրում սկսվում է ավատատիրական հարաբերությունների ա ռաջացումը քաղաքները կորցնում են հասարակության կյանքում իրենց նախ- կին վճռորոշ դերը նախարարությունների ձևավորման հետևանքով ուժեղա- նում են դեպի բնատնտեսություն տանող երևույթները թուլանում են տարբեր շրջանների միջև տնտեսական ու մշակութային կապերը Տկարանում է նաև հայոց պետականությունը որը այլևս ի վիճակի չի լինում դիմագրավել Հռոմի քաղաքական ու մշակութային ճնշումը Հելլենիստական ավանդույթները կորցնում են իրենց ազդեցությունը և Հայաստանը հաղորդակից է դառնում ուշ անտիկ հռոմեական հատկանիշներ ունեցող մշակույթին

Հելլենիզմի դարաշրջանի հայ մշակույթում հանդես էին գալիս երկու հիմ նական ուղղություններ Առաջինն ավանդական (ժողովրդական) ուղղությունն էր որը զարգանում էր գյուղական բնակչության միջավայրում և հավատարիմ էր մնում իր տեղական հինարևելյան ակունքներին ավանդական աշխարհըն- կալմանը և պատկերացումներին: Երկրորդը հելլենիստական ուղղությունն էր որը զարգանում էր հասարակության կյանքում կատարված տեղաշարժերի հի ման վրա և կրում էր վերնախավային շերտի և քաղաքային ազատ բնակչու- թյան նոր ըմբռնումների և ճաշակի դրոշմը: Այս երկու ուղղությունները միմյան ցից անջրպետված չէին և հելլենիստական հայկական մշակույթի առաջընթա ցը որոշակիորեն պայմանավորված էր նաև այդ երկուսի փոխներթափանցու մով հին և նոր արժեքների փոխազդեցությամբ ու միահյուսումով Վերելքի ու- ղին բռնած հայկական նյութական ու հոգևոր մշակույթը իր արժանի տեղն է զբաղեցնում հին աշխարհի առաջավոր մշակույթների շարքում

Հելլենիզմն իր առավել լիարժեք ու ցայտուն արտահայտումը գտավ հայ- կական նյութական մշակույթի բնագավառում և հատկապես քաղաքաշինու թյան ասպարեզում: Հնագույն քաղաքների նոր վերելքին զուգընթաց թափ է առնում նոր քաղաքների շինարարությունը Առաջիններից տիպական կարելի է համարել Արգիշտիխինիլի–Արմավիրի օրինակը Նախորդ դարաշրջանի վար- չական կենտրոնը վերածվել է Հայաստանի մայրաքաղաքի ընդ որում պահ- պանելով նաև սրբավայրի իր նշանակությունը Արմավիրում գոյություն ուներ

արեգակին լուսնին և հայոց թագավորների նախնիների պաշտամունքին նվիրված տաճարների շրջակայքում գտնվում էր սոսիների սրբազան պուրակը

Նորակառույց քաղաքներից էր մ.թ.ա III դ. հիմնադրված Երվանդաշատը ի նկարագրությունը տալիս է Մովսես Խորենացին Այդ քաղաքի ավերակները վկայում են նրա պաշտպանական հզոր համակարգի և կառուցապատման բարձր տեխնիկայի մասին Մատենագրական աղբյուրները և վերջերս կատարված պեղումները բազմակողմանի պատկերացում են տալիս Արտաշատ մայրաքաղաքի մասին Հնարավոր է որ այն հիմնադրվել է մ թ ա 189 188 թթ Երբ կարճատև ժամանակով Հայաստան է այցելել կարթագենացի հռչակավոր զորավար Հաննիբալը և մասնակցել քաղաքի կառուցման վայրի ընտրությանը: Անտիկ հեղինակներն Արտաշատը անվանել են մեծ և խիստ գեղեցիկ քաղաք Հայաստանի Կարթագեն» ընդգծել են նրա բացառիկ հաջող տեղադրությունը և պաշտպանական համակարգի հուսալիությունը Այն կառուցված էր Արաքսի և Մեծամորի գետախառնուրդի վայրում, թերակղզու նմանվող գեղատածոցում և երեք կողմից անմատչելի էր թշնամիների համար Չորրորդ կողմից Արտաշատը պաշտպանված էր բլուրներով պարիսպներով ու խրամով Հզոր ամրոց լինելուց բացի Արտաշատը նաև տնտեսական ու մշակութային կենտրոն էր. Քաղաքը կառուցապատված էր բնակելի հասարակական նշանակություն ունեցող և պաշտամունքային շքեղ շինություններով.

Պաշտպանական նկատառումները կարևոր դեր են խաղացել նաև նոր մայրաքաղաքի Տիգրանակերտի տեղանքի ընտրության հարցում: Այն կառուցվեց Հայկական Տավրոսի ստորոտում դժվարամատչելի լեռնային տարածքում և շրջապատված էր բարձրաբերձ (25 մետր) և չափազանց լայն պարիսպներով Պարսպապատերը այնպիսի լայնություն են ունեցել որ նրանց միջև տեղադրվել են պահակազորի զինանոցները ախոռները և տնտեսական նշանակություն ունեցող սենյակները Քաղաքի ներսում գտնվում էր պարիսպներով ամրացված անմատչելի միջնաբերդը և նրա շուրջը սփռված էին ազնվականական դղյակները տաճարները և քաղաքային թատրոնը Արքունական պալատը գտնվում էր պարիսպներից դուրս և շրջապատված էր պարտեզներով զբոսարաններով ու որսատեղիներով

Ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջանի քաղաքաշինությունը սակավ չափով է ուսումնասիրված Առայժմ այն էլ ոչ անհրաժեշտ ծավալով, պեղումներ են կատարվել միայն Վաղարշապատում Այն հիմնադրվել է Վաղարշ I ի օրոք (116–144) նախկին գյուղաքաղաքի (Վարդգեսավան) տեղում 164 թ այն հռչակվել է թագավորանիստ քաղաք Մասնակի պեղումները կատարված էջմիածնի Մայր տաճարում և Հռիփսիմե եկեղեցում բացահայտել են հելլենիս

տական ժամանակաշրջանի ճարտարապետությանը բնորոշ կառույցների հետքեր և քանդակագործության մնացորդներ

Պատմաշրջանի ամրոցաշինական արվեստը ներկայացված է անառիկ Գառնիով որը համակողմանիորեն ուսումնասիրված է երկարատև պեղումների շնորհիվ Գառնին գոյություն է ունեցել Արարատյան թագավորության ժամանակներից և իբրև նշանավոր ամրոց ու արքունի ամառանոց հայտնի է եղել նաև I–III դարերում Վաղ միջնադարում նս Գառնին հռչակված էր որպես անառիկ բերդ և զորակայան Ամրոցը կառուցվել է եռանկյունաձև հրվանդանի վրա և հիանալի պաշտպանված է բնական ուղղաձիգ ժայռերով Ավելի քան 2 մետր լայնություն և 10 մետր բարձրություն ունեցող պարսպապատերը և ուղղանկյունաձև 14 աշտարակները պաշտպանում են ամրոցի մնացած մասերը

Ամրոցի ներսում գտնվել է ճարտարապետական կառույցների մի խոշոր խումբ այդ թվում պալատական շինություններ և արքունի բաղնիք Գառնիի ամրոցի բաղնիքը կառուցվածքով չափազանց նման է անտիկ բաղնիքներին

Նախաքրիստոնեական Հայաստանի մեհենական կառույցները ինչպես հայտնի է գրեթե լիովին կործանվել են երկրի քրիստոնեացման ժամանակ և միայն բացառիկ դեպքերում են օգտագործվել որպես քրիստոնեական եկեղեցիներ այն էլ որոշակի ձևափոխություններից հետո Ինչպես երևում է Գառնիի հեթանոսական տաճարի օրինակից հին հայկական աստվածներին նվիրված սրբավայրերը եղել են ճարտարապետական առումով բարձրարվեստ հուշարձաններ

Գառնիի տաճարը կառուցվել է մ թ I դարի երկրորդ կեսին և քրիստոնեության ընդունման ժամանակ խուսափել է ընդհանուր ճակատագրից Տաճարի շենքը այնուհետև օգտագործվել է աշխարհիկ նպատակներով և կանգուն է մնացել մինչև 1679 թ ավերիչ երկրաշարժը Կառույցը ներդաշնակորեն միահյուսված է շրջապատի բնապատկերին և անջնջելի տպավորություն է թողնում Տաճարի ներսում հավանաբար, դրված է եղել Միհր աստծո արձանը որը քրիստոնեության ընդունումից հետո ոչնչացվել է Տաճարը փոքր չափերի է և կառուցված է բարձր պատվանդանի վրա Շենքը ծգվում է հարավից դեպի հյուսիս և զարդարված է սյունաշարով Տաճարի հորինվածքը (երկթեք տանիք եռանկյուն ճակտոն սյունաշարք ուղղանկյուն հատակագիծ) Հայաստանում հայտնի էր Արարատյան թագավորության ժամանակներից սակայն տաճարը անշուշտ կառուցվել է հունահռոմեական նույնատիպ հուշարձանների ազդեցությամբ Տեղական արվեստը դրսևորվել է շենքը հարդարելիս և տեղական շինանյութը որձաքարը մշակելիս Այսպես եթե հռոմեական ճարտարապետության մեջ ընդունված էր զարդանկարումը կատարել կանոնիկ ձևով (կարկինի օգնությամբ կամ երկրաչափական կառուցումներով) ապա Գառ

Նիում տիրապետում է ազատ պլաստիկ եղանակը Տաճարի մանրամասները
ն կրկնում մեկը մյուսին և կատարված են արևելյան արվեստին բնորոշ բազ
ազանությամբ Տեղական ավանդույթների հետ են կապված նաև տաճարի ա
դյոթասրահի կառուցվածքը և համաչափությունները Տպավորիչ փաստ է որ
ադոթասրահի չափերը ճշգրիտ կրկնում են Էրեբունիի տաճարի չափերը

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում Հայաստանում գոյություն է ունեցել
ան բարձր զարգացման հասած քանդակագործություն Գրավոր սկզբնաղ-
յուրները պատմում են հին հայկական տաճարների մասին որտեղ կանգնեց-
ված են եղել աստվածների և թագավորների նախնիների արձաններ Դրանց
մի մասը բերովի էր և պատկերում էր հունահռոմեական աստվածներին Այդ
կիսի արձանները ազդելու էին տեղական արձանագործության հետագա
զարգացման վրա և մարմնավորելու էին տեղական և հունական հատկանիշ
ների միահյուսումը Արտաշատի և Գառնիի պեղումների ժամանակ գտնվել են
մարմարյա արձաններ և դրանց բեկորներ ճարտարապետական հուշարձան
ների քանդակազարդ մասեր Հայաստանի տարբեր շրջաններում հայտնա
բերվել են տուֆից պատրաստված քարե արձանների գլուխներ որոնք պատ
կերում են արձանագործության ավանդական ուղղությունը Հին հայկական
արձանագործության հելլենիստական ուղղության ամենանշանավոր հուշար
ձանը Անահիտ աստվածուհու բրոնզյա արձանի գլուխն է որը գտնվել է
Արևմտյան Հայաստանում (Սատաղ քաղաքի մոտ) և այժմ պահվում է Բրիտա
նական թանգարանում Լոնդոնում Տեղական և հելլենիստական տարրերի
փոխներթափանցման վկայություններ են Մեծ Հայքի և Ծոփքի թագավորների
ատած դրամների վրա դրվագված արքայական պատկերները

Հելլենիստական պատմաշրջանի խճանկարչության առայժմ հայտնի միակ
նմուշը հայտնաբերվել է Գառնիի բաղնիքի հանդերձարանի հատակին Գառ
նիի խճանկարը բազմերանգ է և պատրաստվել է Ազատ գետի հունից հավաք
ված գույնզգույն քարերից Նյութը ամբողջովին վերցված է հունական առաս-
պելաբանությունից կենտրոնական շրջանակում քարե մանրիկ հատիկներով
պատկերված են օվկիանոսը պատկառելի ծերունու և ծովը գեղանի կնոջ
տեսքով Խճանկարի արտաքին շրջանակում պատկերված են դարձյալ հու
նական առասպելաբանությունից վերցված տեսարաններ Պատկերներն ու
նեն համապատասխան հունարեն մակագրություններ

Մ թ ա III–I դդ հայ հոգևոր մշակույթը հարստանում է բնույթով և բովան
դակությամբ նոր տիպի ստեղծագործություններով համալրվում է հայկական
աստվածների համակարգը դիցարանը

Հայ Ժողովրդական բանահյուսության հիմնական բովանդակությունը կազ
մում են պատմական եղելությունները հին հայ վիպական շարքը արտացոլում

է հայոց պետականության զարգացման ընթացքն ու երկրի բարգավաճումը Արտաշես I–ի և Տիգրան Մեծի օրոք Այսպիսով հեռավոր անցյալի առասպելների միջոցով անդրադարձումը տեղի է տալիս ժողովրդական վեպին, թեև պատմավիպական շարքերը դեռևս շարունակում են հանդես գալ առասպելների հետ միահյուսված· Ավանդական վիպական շարքը իր մեջ ներառել է անցյալի տարբեր շերտեր ընդ որում հաճախ գործող անձանց և ժամանակների շփոթով ու շեղումներով Այսպես Տիգրան Մեծի վեպում Տիգրան Երվանդյանի և Աժդահակի մասին վեպը միահյուսված է Տիգրան Մեծի մասին զրույցների հետ Արտաշեսի վեպի հիմքում ընկած են հայկական պետականության առաջացման ու ամրապնդման նրա հետագա առաջընթացի հետ կապված անցքերը Վեպում Արտաշեսը հանդես է գալիս որպես երկիրը միավորող զորեղ արքա որը պաշտպանում է Հայաստանը թշնամիների հարձակումներից խաղաղարար է և շինարար Արտաշեսի որդի Արտավազդի մասին վեպում պատմվում է վիշապազունների դեմ քաջ ու հպարտ արքայազնի մղած պատերազմի և վիշապազանց տոհմը գրեթե լիովին ոչնչացնելու Արտաշեսի հուղարկավորության ժամանակ բողոքելու և հոր անեծքին ենթարկվելու մասին Անեծքը կատարվում է չար ու նախանձ Արտավազդը բանտարկվում է ստորերկրյա քարայրում

Հին հայկական վիպական զրույցները զգալի առաջընթաց են առասպելների համեմատությամբ Առասպելական աշխարհընկալումը և պատկերացումները փոխարինված են իրական կյանքի և կենցաղի վրա խարսխված իրողություններով ու հայացքներով Վիպական զրույցներում հրաշալի են ներկայացված հին հայոց հինավուրց սովորություններն ու բարքերը հասարակության մեջ տարածված երևույթները և կրքերը Հին հայկական վեպի համար նյութ են ծառայել արքունիքի և վերնախավի կյանքից վերցված դեպքերը, նրանում արտացոլված են տիրապետող դասի կենցաղն ու գաղափարախոսությունը սակայն վիպական երգերը չափազանց սիրված են եղել հասարակության բոլոր խավերի շրջանում Վեպի առանձին հատվածներ պատմվել և երգվել են փանդիռների նվագի ուղեկցությամբ կենդանացվել և վերապրվել են ունկնդիրների կողմից

Զարգացման նոր աստիճանի է հասնում նաև հին հայկական հեթանոսական կրոնը Հայկական վաղնջական կրոնական ըմբռնումների հիման վրա վերջնականապես կազմավորվում է հին հայկական դիցարանը Աստվածները միմյանց հետ կապված են ազգակցական կապերով իսկ աստվածների ընտանիքն ունի իր յուրօրինակ ներքին աստիճանակարգությունը Յուրաքանչյուր աստված կամ աստվածուհի կատարում է որոշակի դեր և գործառույթ նրա իշխանությունը տարածվում է բնության երևույթների և հասարակության կյանքի

առանձին ոլորտում Հին հայկական դիցարանի բազում աստվածություններ առնչություններ ունեին մերձավորարևելյան հատկապես փոքրասիական և ի լանական միջավայրի հետ, հաճախ կրում էին հարևաններից փոխառված ա նուններ Սակայն բուն հայկական ավանդույթները այնուամենայնիվ չեն կորցրել իրենց նշանակությունը և օտար ազդեցությունը հաճախ սահմանա իակվել է նույնանուն աստվածությունների առկայությամբ

Հին հայոց գերագույն աստվածն Արամազդն էր որը համարվում էր բոլոր աստվածների հայր Նա երկնքի և երկրի արարիչն էր բարօրություն էր յարգևում աշխարհին ու արիություն հաղորդում մարդկանց Ի տարբերու թյուն իրանական Ահուրա Մազդայի հայոց Արամազդը բարի լինելով հան դերձ կարող էր և պատուհասել Հայոց դիցարանի համար բնորոշ չէր երկվու թյունը (դուալիզմ) չար և բարի աստվածների առանձին առանձին գոյությու- նը և պաշտամունքը

Արամազդի որդին էր Միհրը արեգակի և կրակի աստվածը, որի պաշտա մունքը տարածված էր նաև Իրանում և Հռոմեական կայսրությունում Հայաս տանում մեծ ժողովրդականություն էր վայելում Անահիտը, որի պաշտամունքը տարածված էր նաև Իրանում Նա մայրության, պտղաբերության արգասավո ր ության դիցուհին էր երկրի և Արտաշատ մայրաքաղաքի հովանավորը մինչ- դեռ իրանական Անահիտը ավելի շատ իշխանություն շնորհող և հովանավո ր ող աստվածուհի էր Վահագնը ամպի անձրևի ամպրոպի և ռազմի աստված էր Աստղիկը լույսի սիրո գեղեցկության Տիրը դպրության ուսմա ն և ճար տարապետության Կային նաև այլ աստվածներ

Հելլենիստական պատմաշրջանում հայկական աստվածները համադրվե ցին հունականների հետ և Արամազդը նույնացվեց Զևսի Անահիտը Արտեմի սի Միհրը Հեփեստոսի Վահագնը Հերակլեսի Աստղիկը Ափրոդիտեի Տիրը Ապոլոնի հետ Սակայն այդ համադրումը կատարյալ չէր լրիվ համապատաս խանություն չէր կարող լինել երկու տարբեր պայմաններում ձևավորված դի ցարանների միջև

Մ թ ա. III–II դդ Հայաստանում սկսել էին տարածում ստանալ հունարեն լե- զուն և գրականությունը Տիգրան Մեծի (95–55) օրոք մայրաքաղաք Տիգրա- նակերտում ապաստան էին գտել հույն հռետոր Ամփիկրատես Աթենացին փի լիսոփա և հռետոր Մետրոդորոս Սկեպսիացին Նրանք հեղինակել են Տիգրա նի կյանքի և գործունեության նկարագրությանը նվիրված աշխատություններ Ուշագրավ փաստ է, որ Տիգրանի որդի Արտավազդ II-ը ոչ միայն հունական գրականության երկրպագու էր այլև ինքն էլ հունարեն լեզվով գրում էր ողբեր գություններ ճառեր և պատմական աշխատություններ

Հայաստանի քաղաքներից Տիգրանակերտում և Արտաշատում տրվում էին թատերական ներկայացումներ հնարավոր է նաև բեմադրվել են հայ հեղինակների գործեր Թատրոնը հելլենիստական քաղաքի կյանքում կարևոր նշանակություն ուներ քանի որ թատերական ներկայացումների միջոցով էր քաղաք–պետության պոլիսի բնակչության շրջանում քարոզվում իշխող դասի գաղափարախոսությունը այս կամ այն քաղաքական խմբակցության հայացքները Տիգրան Մեծը Տիգրանակերտում թատրոնի շենք է կառուցել հելլենիստական քաղաքներից տեղահանված բնակչության պահանջմունքները բավարարելու նպատակով բայց թատերական ներկայացումներին հաճախել են նաև հելլենիստական ճաշակ ու հունարեն լեզվի իմացություն ունեցող տեղացիներ գլխավորապես քաղաքային վերնախավից և թագավորի շրջապատից. Հայտնի է որ մ թ ա 53 թ Արտաշատում բեմադրվել է Եվրիպիդեսի « Բաքոսուհիներ » ողբերգությունը որի հանդիսատեսների թվում էր Արտավազդ II–ը

Հելլենիստական պատմաշրջանի հայկական մշակույթի զարգացումը նշանավորվեց շրջադարձային բնույթի տեղաշարժով հետզհետե հեռանալով արևելյան քաղաքակրթության ոլորտից այն ընդգրկվեց միջերկրածովյան ավազանի երկրների մշակութային աշխարհի սահմանների մեջ Հայկական մշակույթը շարունակում էր ազգային բնույթ կրել աղերսվելով հունահռոմեական մշակույթի հետ Շրջադարձը դեպի արևմտյան քաղաքակրթություն ձեռք բերեց անշրջելի բնույթ երբ Հայաստանում պաշտոնական կրոն ընդունվեց քրիստոնեությունը և երկիրը ավելի մեծ չափով հաղորդակից դարձավ միջերկրածովյան քրիստոնեական մշակույթին Հայաստանի հելլենիստական մշակույթի ավանդույթներն այնուամենայնիվ չմոռացվեցին և նախապատրաստեցին հայ ազգային մշակույթի աննախընթաց ծաղկումը վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջանում

2 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ա Վաղ միջնադարյան մշակույթը (V–IX դարեր)

IV–V դդ հայոց հոգևոր–մշակութային կյանքում տեղի ունեցած դարակազմիկ շրջադարձերին և սկիզբ առած նոր երևույթներին վիճակված էր վճռորոշ դեր կատարել ժողովրդի հետագա ամբողջ պատմության ընթացքում

Երկրի քրիստոնեացումը 301 թ հեղաշրջեց ողջ հոգևոր կյանքը անջնջելի կնիք դրեց ազգային մշակույթի բնույթի և արտահայտչամիջոցների վրա Եկեղեցուն անցավ հասարակության գաղափարական և հոգևոր–մշակութային կյանքի ղեկը քրիստոնեական աշխարհայացքը տիրապետող դարձավ հոգևո-

ականության միջավայրում և սկսեց ներարկվել հասարակական մյուս խավերին ազատանուն և ռամիկներին

Ազգային պետության և եկեղեցու ղեկավարների Վռամշապուհ թագավորի Սահակ Պարթևի նախաձեռնությամբ ու անմիջական մասնակցությամբ իրագործվեց հայոց գրերի ստեղծումը 405 թ: Մեսրոպ Մաշտոցի (361–440) հանճարեղ գյուտը հեռանկար էր ստեղծում հուժկու մշակութային ստեղծագործման ազգային ոգու ու հոգևոր կարողությունների բացահայտման համար Մեսրոպ Մաշտոցի և նրա աշակերտների հաջորդ սերունդների ջանքերով ծաղկում ապրած հարուստ ոսկեդարյան գրականությունը (և առհասարակ մշակույթը) զորեղ պատնեշ դարձան հարևան տերությունների հոգևոր–գաղափարախոսական ճնշմանը դիմադրելու հայ էթնոսի ինքնատիպությունը պահպանելու համար V դարը հայոց պատմության մեջ մտավ որպես եզակի և բացառիկ երևույթ որը պայմանավորեց հետագա դարերի աշխարհընկալման բազմաբիվ կողմերը Այն ընկած է ազգային նկարագրի հիմքում մինչև այժմ էլ ազդում է մեր գաղափարների իդեաների և արժեքների համակարգի վրա

Գրերի գյուտին հաջորդած ժամանակաշրջանում հեղինակների և թարգմանիչների մի ամբողջ շարք սերունդների անդադրում ջանքերով կերտվեց արտասովոր հարուստ և բազմաբովանդակ մատենագրություն որն իր նշանակությամբ դուրս է գալիս ազգային շրջանակներից և ձեռք է բերում համամարդկային արժեք Հայ առաջին մատենագիրներն ստեղծագործում էին կենդանի խոսակցական լեզվով որի հիմքում ընկած էին երկրի կենտրոնական նահանգի Այրարատի խոսվածքները. Մինչև V դարի 60–ական թվականները ստեղծված հայ գրավոր հուշարձաններն աչքի են ընկնում լեզվի բացառիկ ճոխությամբ կանոնավորությամբ և մաքրությամբ· Հայագիտության մեջ ընդունված է այդ լեզուն անվանել «մեսրոպյան կամ «ոսկեդարյան հայերեն: Լեզվական այդ կատարելությունը պայմանավորված էր նախընթաց ողջ պատմական զարգացմամբ Բացի այդ նրա ծաղկմանը նպաստել էին նաև Աստվածաշնչի այն բանավոր թարգմանությունները որ կատարել էին քրիստոնյա քարոզիչները մինչև քրիստոնեության պաշտոնականացումն ընկած երկարատև ժամանակաշրջանում

Հայ մատենագրության զարգացման հաջորդ փուլում երբ առաջ էկան գրական նոր տեսակներ (ժանրեր) առանձնացան գիտության այլևայլ բնագավառները լեզվի մեջ կատարվեցին զգալի փոփոխություններ: Այդ տեղաշարժերը պայմանավորված էին ինչպես լեզվի ներքին զարգացման ընթացքով այնպես էլ նոր լեզվական ազդեցությամբ· Հունարենից փիլիսոփայական քերականական և դավանաբանական երկեր թարգմանելիս հայ հեղինակները հունարենի օրենքներով և բառերի ու արտահայտությունների պատճենումով

այլ տեսք էին տալիս գրավոր լեզվին Այդ նոր ուղղության գործիչների կատարած աշխատանքի արդյունքները այնքան ակներև էին որ ճանաչում են ստացել հունաբան հայերեն» անվանումով Հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչների կատարած այն նորամուծությունները որոնք անհարիր էին հայերենի ոգուն և օտար նրա քերականական կառուցվածքին հետագա դարերում մոռացվեցին և հետք չթողեցին հայոց լեզվամտածողության մեջ Փոխարենը հունաբան դպրոցի հեղինակներն արժեքավոր գործ կատարեցին բազմաթիվ նոր բառերի կերտման և գիտական հասկացությունների մշակման ուղղությամբ որոշակի դրական դեր խաղացին հայոց լեզվի զարգացման գործում

Հայ բազմաբովանդակ մատենագրության մեջ իրավամբ առանձնահատուկ տեղ է հատկացվում պատմագրությանը: V դ հայ պատմագրությունը արտասովոր վերելք ապրեց համաշխարհային պատմագրության այն բեկումնային փուլում երբ անկման վիճակում էր գտնվում հունահռոմեական պատմագրությունը իսկ բյուզանդականը դեռևս պետք է հաղթահարեր սկզբնավորման դժվարությունները Արգասավորված անտիկ մասամբ նաև ասորական պատմագրության նվաճումներով V դ հայ դասական պատմագրությունը վստահորեն դարձավ համաշխարհային պատմագրական մտքի առաջատարներից մեկը Վաղ միջնադարյան հայկական մշակույթի համակարգում պատմագրության բացառիկ դերը պայմանավորված էր ժամանակաշրջանի առաջ քաշած հրամայական պահանջով Ռազմական ու քաղաքական առումով զորեղ իրանական ու հռոմեական աշխարհակալությունների ճնշմանը տեղի տալով և զրկվելով քաղաքական միասնականությունից հայ էթնոսը պետք է լարեր բոլոր ուժերը իր հոգևոր ամբողջականությունը և ինքնությունը պահպանելու նպատակով Այդ գերխնդիրը չլուծելու պարագայում հայ էթնիկ հանրությանը անխուսափելի կործանում էր սպառնում: Ելքը մեկն էր կերտել ինքնատիպ ու հարուստ մշակույթ նպատակասլաց գաղափարախոսական համակարգ ազգայնացնել քրիստոնեական եկեղեցին ձեռք բերել հոգևոր անկախություն V դ հայ պատմիչները պետք է իրենք գիտակցեին և ապա հայ հասարակությանը ճանաչելի դարձնեին իրենց ազգի առանձնահատուկ (ոչ բացառիկության իմաստով) լինելը հետևաբար փաստարկեին սեփական ուղիով ընթանալու իրավունքը Բնական պետք է համարել որ ինքնահաստատման ճանապարհին առաջին քայլը լինելու էր ինքնաճանաչումը այսինքն ազգային արմատների վերհանումը: Ստացվում էր, որ ազգային ինքնության գաղափարի ըմբռնման ասպարեզում առավել մեծ անելիքներ ունեին մեր պատմիչները թե որպես սերունդների հիշողությունը գրառողներ և թե որպես ժողովրդի դարերի ուղին իմաստավորող գիտնականներ

Հայ պատմագրության առաջնեկը հայոց գրերի գյուտի հեղինակ Մեսրոպ Սաշտոցի սան Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկն էր որը ստուգապատում աղբյուր է հայ մատենագրության և դպրոցի սկզբնավորման մասին: Դարաշրջանի կրոնամշակութային կյանքի կարևորագույն իրադարձությունն է ամփոփված Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմություն» աշխատությունում Երկում կենտրոնական տեղ է գրավում երկու կրոնաքաղաքական մեծ դեմքերի Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ III Մեծի կյանքի ու գործունեության նկարագրությունը Այսպիսով հայ պատմագրությունն իր առաջին իսկ արգասիքներով ստանձնում էր ազգային մշակույթի պատմության ավանդման խնդիր ժամանակագրական առումով հաջորդ փուլի Տրդատ III–ի որդի Խոսրով Կոտակից մինչև Իրանի և Հռոմի միջև Հայաստանի առաջին բաժանման ժամանակահատվածն ընկած շրջանի հայոց պատմությունը ներկայացված է Փավստոս Բուզանդի երկում. Եթե նախորդ հեղինակների աշխատությունների առանցքը կազմում են թեկուզև դարակազմիկ բայց և առանձին իրադարձությունները որոնք ծավալվել են կարճատև ժամանակահատվածում, ապա Փավստոս Բուզանդն առաջին փորձն է կատարել գրի առնելու մի ամբողջական ժամանակաշրջանի լիարժեք պատմությունը Աշխատությունը հաճախ հիմնված է բանավոր ավանդությունների (ժողովրդական վեպի) վրա, նրանում բացակայում է ստույգ ժամանակագրությունը բայց իր պարունակած հարուստ նյութի շնորհիվ Բուզանդի երկը պատմաճանաչողական և գեղարվեստական մեծ արժեք ունի Այն անփոխարինելի աղբյուր է վաղ ավատատիրական դարաշրջանի Հայաստանի ներքին կյանքի ու կենցաղի մասին պատկերացում կազմելու տիրապետող դասի ազատանու գաղափարաբարոյական իդեալները ընբռնելու տեսանկյունից

Մովսես Խորենացին հայ դասական պատմագրության ամենահռչակավոր ներկայացուցիչն է հայոց Պատմահայրը Նրա «Հայոց պատմությունը» ողջ հայ պատմագրության գլուխգործոցն է մեր ազգային մտածողության ակունքներից մեկը Այն հայերի պատմության առաջին համակարգված շարադրանքն է որն սկսվում է հայերի ծագման ժամանակներից և ավարտվում V դ կեսերով Խորենացու ապրած տարիներով Խորենացու աշխատությունը աննախադեպ երևույթ է մեր պատմագրության մեջ տարաբնույթ աղբյուրների քննական օգտագործումով հստակ կառուցվածքով ստույգ ժամանակագրությամբ տարածքային ու ժամանակային վիթխարի ընդգրկումով Պատմահայրը խորապես ընբռնել է մեր ազգային «ես»–ը հանդես է եկել հայերի որպես ինքնատիպ էթնիկ հանրության ուրույնության հիմնավորմամբ Աշխատության մեծագույն արժանիքը նրա գաղափարախոսական նպատակաուղղվածությունն է ազգային արժեքների համակարգի ստեղծումը Պատմահոր երկը ավարտվում

է հռչակավոր Ողբով որը պատմաշրջանի հայ հասարակության բոլոր խավերի անխնա քննադատության միջոցով նպատակ է ունեցել կրթել ու դաստիարակել հետագա սերունդներին ազգային ավանդական բարոյականության ոգով

V դ Հայաստանի ռազմաքաղաքական կյանքի կիզակետերն էին ազատագրական պայքարի երկու ցնցող փուլերը Վարդանանց և Վահանանց պատերազմները Եղիշե պատմիչը Վարդանանց պատերազմի (450–451 թթ) ականատեսն է և ժամանակաշրջանի անցուդարձերի պատկերավոր պատումի հեղինակը Նա եղել է մեր ամենակրթված մատենագիրներից մեկը քաջատեղյակ անտիկ և վաղ քրիստոնեական իմաստասիրական ժառանգությանը հայտնի է նաև իր մեկնողական երկերով Եղիշեի «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին աշխատության բարձր գեղարվեստական արժանիքները չեն ստվերում նրա պատմագիտական կարևորությունը Հայ պատմիչը հանգամանորեն վերլուծում է Վարդանանց պատերազմի հետ կապված անցքերի քաղաքական կրոնագաղափարախոսական և հասարակական տնտեսական դրդապատճառները և վեր հանում հայերի ընդվզման համաժողովրդական բնույթը Նրա պատկերացմամբ Վարդանանց անձնվեր պայքարն առաջին հերթին պատերազմ է հանուն հայրենիքի և հավատի ուստի մարտադաշտում ընկածները սրբության լուսապսակով են օժտված արժանի ընդօրինակման ու փառաբանման Պատմիչի դավանած սկզբունքը՝ « Չգիտակցված մահը մահ է գիտակցված մահը՝ անմահություն» բնաբան է դարձել սերունդների համար

Ղազար Փարպեցին V դ հայ դասական պատմագրության վերջին նշանավոր ներկայացուցիչն է 481–484 թթ հակապարսկական ապստամբության ղեկավար Վահան Մամիկոնյանին մտերիմ անձանցից մեկը Վերջինիս պատվերով էլ Ղազար Փարպեցին գրել է իր « Հայոց պատմությունը» 387 թ Հայաստանի բաժանումից մինչև Վահանանց պատերազմի հաղթական ավարտը

V դ հայ պատմագրությունը մեծ արժեք է ներկայացնում ողջ Կովկասի ինչպես նաև հարևան երկրների Իրանի Բյուզանդիայի և Ասորիքի քաղաքական հասարակական–տնտեսական և մշակութային կյանքի հետազոտության համար Պատմական և գեղարվեստական նշանակալի կարևորություն են ներկայացնում նաև հաջորդ ժամանակաշրջանի՝ VII–VIII դդ պատմիչների Սեբեոսի, Հովհան Մամիկոնյանի Ղևոնդի երկերը

Հայոց գրերի գյուտի անմիջական շարժառիթը քրիստոնեության առանց քային գաղափարների բնակչության համար հասկանալի լեզվով տարածումն էր և եկեղեցական արարողությունների կատարումը հայերեն լեզվով Ուստի գրերի գյուտից անմիջապես հետո Մեսրոպ Մաշտոցը Սահակ Պարթևը և նրանց ավագ աշակերտները ձեռնամուխ են լինում Սուրբ Գրքի հայերեն

րարգմանությանը Զուգահեռաբար հայերենի են վերածվում աղոթքներ հոգևոր երգեր առանց որոնց թերի կլիներ ժամերգության կատարումը Կարճ ժամանակամիջոցում պատրաստվում է թարգմանիչների մի ամբողջ սերունդ Սեծ ուսուցիչների ընտրյալ աշակերտների մի խումբը ուղարկվում է Ասորիք ասորերեն դպրության մեջ հմտանալու ասորի հեղինակների երկերը թարգմանելու նպատակով իսկ մյուս խումբը ուղևորվում է Կոստանդնուպոլիս հունական գրականությանը ծանոթանալու նոր թարգմանություններ կատարելու և նախորդ թարգմանությունները հունարեն ստույգ բնագրերի հետ համեմատելու առաջադրանքով Թարգմանիչների հաջորդ սերունդները շարունակում են սկսած գործը և թարգմանում են աստվածաբանական դավանաբանական մեկնողական բնույթի պատկառելի ծավալի գրականություն Հայոց եկեղեցու գործնական կարիքները բավարարելու նպատակով թարգմանվում են եկեղեցական գրականության գրեթե բոլոր այն ժանրերի կարևոր երկերը որոնք հեղինակություն էին ձեռք բերել ընդհանուր քրիստոնեական եկեղեցու շրջանակներում Եկեղեցական գրականության այդ տեսակներից էին եկեղեցու հայրերի և եկեղեցական ժողովների մշակած կանոնները նշանավոր եկեղեցականների գրած թղթերը (նամակները) քարոզները և ճառերը Բանավեճային բնույթի գրական տեսակներից հայերենի են վերածվում ջատագովությունները և հակաճառությունները Թարգմանվում են նաև կրոնական բովանդակությամբ երկեր որոնք ունեին նաև պատմագեղարվեստական արժեք Դրանք էին վարքերն ու վկայաբանությունները որոնք ավանդում էին քրիստոնեական սրբերի կենսագրությունները և հավատի համար նահատակվածների (վկաների) կյանքի ու տանջալից մահվան հանգամանքները Աշխարհիկ բովանդակությամբ թարգմանական երկերից նշանավոր է Կեղծ–Կալիսթենեսի Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը» աշխատությունը

Հայ թարգմանական գրականությունը հարստանում է նաև փիլիսոփայական քերականական և պատմագրական երկերի թարգմանությամբ Մեր ազգային մատենագրության մեջ հիմք է դրվում թարգմանական ավանդույթին որը հետագայում խիստ արդասաբեր դեր է կատարում ինքնուրույն գրականության զարգացման գործում Քրիստոնեական գրականության որոշ կարևոր հուշարձաններ որոնց հունարեն բնագրերը չեն պահպանվել կորուստից փրկվել և մեր օրերում միջազգային հանրությանը մատչելի են դարձել հայ թարգմանիչների շնորհակալ գործունեության շնորհիվ

Գրերի գյուտից հետո Մեսրոպ Մաշտոցը ծավալել է բեղմնավոր գրական գործունեություն նախ որպես թարգմանիչ, ապա ինքնուրույն երկերի ճառերի և շարականների հեղինակ Եկեղեցական կանոններ ու հոգևոր երկեր է հեղինակել Սահակ Պարթևը Նրանց աշակերտ Եզնիկ Կողբացին իր նշանավոր

‹Եղծ աղանդոց (Աղանդների հերքումը) աշխատության մեջ հանդես է գա
լիս քրիստոնեական աստվածաբանության դրույթների պաշտպանությամբ
ընդդեմ հեթանոսության զրադաշտականության հույն հեթանոս փիլիսոփա
ների և քրիստոնեական եկեղեցու դեմ ուղղված Մարկիոնի աղանդավորական
ուսմունքի: Եզնիկ Կողբացու տեսական–փիլիսոփայական երկը կարևոր դեր է
խաղացել Վարդանանց պատերազմի գաղափարախոսական նախապատ
րաստման գործում

Վերելք են ապրում նաև ինքնուրույն հայ մատենագրության այլ տեսակնե
րը վկայաբանությունները (Սանդուխտ կույսի Հռիփսիմեի Շուշանիկի Վա
հան Գողթնացու) վիպական բանահյուսությունը («Պարսից պատերազմ»
Տարոնի պատերազմ) բանաստեղծությունը (Դավթակ Քերթող Կոմիտաս
կաթողիկոս) դավանաբանական գրականությունը (‹ Կնիք հավատո» «Գիրք
թղթոց› ժողովածուներ)

Սկզբնավորվում է հայ փիլիսոփայական գիտությունը որը հանդես է գալիս
երկու գլխավոր ուղղություններով Առաջինը քրիստոնեական ուղղությունն
էր որը ծառայում էր եկեղեցու դիրքերի ամրապնդմանը իսկ երկրորդը՝ ան-
տիկ ժառանգության հետ կապված աշխարհիկ փիլիսոփայական ուղղությու-
նը նորպլատոնականությունը Այս ուղղության փիլիսոփայական դպրոցի ա
կանավոր ներկայացուցիչը Դավիթ Անհաղթն էր (V–VI դդ.) Նա հայ իրականու-
թյան մեջ ներմուծեց հին հունական աշխարհում տարածում ստացած բազմա
թիվ գաղափարներ որոնք նոր պայմաններում միահյուսվեցին հաղթանակած
քրիստոնեական գաղափարախոսության հետ: Շրջադարձ կատարվեց ան
տիկ հեթանոսական աշխարհայացքից դեպի միջնադարյանը քրիստոնեա
կանը Հայ փիլիսոփայական մտքի աշխարհիկ ուղղությանն է պատկանում
նաև մաթեմատիկոս տիեզերագետ բնագետ Անանիա Շիրակացին (VII դ)
Նա բնական գիտությունների հիմնադիրն է Հայաստանում մինչև մեր օրերը
հասած թվաբանության առաջին դասագրքի հեղինակը Նրան է վերագրվում
նաև նշանավոր Աշխարհացույցը» VIII դ սկզբում իր թարգմանություններով
հայ փիլիսոփայական գրականությունը հարստացրեց Ստեփանոս Սյունեցին

Գիտության վաղ միջնադարում զարգացած ճյուղերին էին պատկանում
բժշկագիտությունը տիեզերագիտությունը և տոմարը աշխարհագրությունը և
քարտեզագրությունը՝

Գիտության և գրականության զարգացմանը զուգընթաց վերելքի ուղին է
բռնում ճարտարապետությունը IV դ կառուցողական ընդարձակ աշխա
տանքներ կատարվեցին Դվին մայրաքաղաքում և անավարտ մնացած Արշա
կավանում V դ սկզբին վերակառուցվում է Կարինը (Թեոդոսուպոլիս) Վաղ
միջնադարյան Հայաստանում մշակվում է աշխարհիկ պալատական կառույ

յի մի տիպ որը բաղկացած էր ուղղանկյուն սյունազարդ դահլիճից և նրա երկայնական կողերին կից փոքր սենյակներից Այս կառույցները մտել են պալատական շենքերի համալիրի մեջ որոնք ծառայել են գերազանցապես որպես կաթողիկոսների կամ երկրի կառավարիչների նստավայրեր Դվինում Զվարթնոցում և Արուճում կատարված պեղումները համոզիչ կերպով ապացուցել են որ աշխարհիկ կառույցների ընդհանուր հորինվածքի վրա զգալի ազդեցություն է թողել հայ ժողովրդական տունը Մասնավորապես ոլորազարդ խոյակները հայ ժողովրդական ճարտարապետությունից վերցված փայտյա խոյակների վերամշակումն են ներկայացնում հարմարեցված նոր շինանյութի քարի կահանջներին

Երկրի քրիստոնեացումից հետո կառուցված պաշտամունքային շենքերը սկզբնական շրջանում կապերը չէին խզել անտիկ ճարտարապետության հետ IV–V դդ կառուցված եկեղեցիները հիմնականում բազիլիկաներ էին՝ միանավ կամ եռանավ Աղոթասրահը մույթերով (սյուներով) սովորաբար բաժանվում էր 3 հատվածի նավերի որոնցից կենտրոնականը լայն էր իսկ կողմնայինները նեղ Եկեղեցու արևելյան մասում գտնվում էր բեմը որի կենտրոնի քարե սեղանի վրա պատարագ էր մատուցվում Եռանավ բազիլիկ եկեղեցիների մի մասն ուներ արտաքին սյունասրահներ Միանավ բազիլիկ եկեղեցիների աղոթասրահները ծածկված էին կիսաշրջանաձև քարե ծածկով թաղով և ամփոփված երկլանջ կտուրի տակ

V դ վերջից բազիլիկ եկեղեցիներին փոխարինում են գմբեթավոր եկեղեցիները Հատկապես նշանավոր են VI–VII դդ Հայաստանում կառուցված խաչաձև կենտրոնագմբեթ տաճարները որոնց ներկայացրած ճարտարապետական տիպը դասական կատարելության է հասնում Ս Հռիփսիմե եկեղեցում (կառուցված է 618 թ) Խաչաձև կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների նոր հորինվածք է ողջ դարաշրջանի ճարտարապետության գլուխգործոց Զվարթնոցը (կառուցվել է 643–652 թթ) Տաճարի չորս աբսիդները կիսագլանաձև ծավալները շրջապատված են օղակաձև սրահով Եկեղեցին եռահարկ է

Վաղ միջնադարի ճարտարապետության բացառիկ բարձր մակարդակը մեծապես պայմանավորված էր կառուցողական գործի և շինարարական արվեստի զարգացման մակարդակով Այն խնդիրները որոնք կանգնած էին ողջ տարածաշրջանի ճարտարապետների առջև հաճախ առաջին անգամ իրենց լուծումն են ստացել Հայաստանում Դարաշրջանի ճարտարապետական մշակույթը հիմք ծառայեց հաջորդ ժամանակաշրջանների կառուցողական արվեստի հետագա առաջընթացի համար Վաղ միջնադարի ճարտարապետության տպավորիչ հաջողություններին համընթաց վերելք ապրեց նաև քանդակագործությունը Տիրապետող գաղափարախոսության ազդեցությամբ դա-

ռաշրջանի քանդակագործության մեջ գերիշխում էին կրոնական բնույթի քանդակները. Հոգևորականությունը խոշոր նշանակություն էր տալիս կրոնական քանդակներին ձգտելով դրանց զգայական ներգործության միջոցով ամրապնդել քրիստոնեական հավատքը Քրիստոնեական ընդհանուր տեսարաններին և պատկերներին զուգահեռ Հայաստանում մեծ տարածում են ստանում տեղական ծագում ունեցող տեսարանները Տրդատ III–ի և Գրիգոր Լուսավորչի գործունեության հետ կապված դրվագները Այդ քանդակներում գործող անձինք հաճախ պատկերվում են ազգային տարազով կենցաղային իրերի ուղեկցությամբ մեր ժողովրդին բնորոշ սովորությունների արտացոլումով

Աշխարհիկ քանդակների մի մասն արտահայտում էր նախարարական դասի կենցաղը այդ թվում հայ իշխանների կյանքում առանձնակի տեղ գրավող որսորդությունը: Հանդիպում են նաև բնակչության զբաղմունքները խաղողի մշակումը բերքահավաքը պատկերող քանդակներ Բարձր զարգացման է հասնում բուսական և երկրաչափական զարդաքանդակների բնագավառը

Ճարտարապետական հուշարձանների ներքին հարդարման ծներից էին որմնանկարները և խճանկարները IV–V դարերից պահպանվել են որմնանկարների բեկորներ իսկ VII դարից մեզ են հասել ամբողջական կոմպոզիցիաներ (Ճալին, Լմբատավանք Արուճ) Հայոց եկեղեցին հատուկ ձգտում չի դրսևորել եկեղեցիները և այլ շինությունները պատկերներով զարդարելու ուղղությամբ բայց և չի խուսափել պատկերների միջոցով հավատացյալների վրա ներգործելու այդ ազդու միջոցից

Դարաշրջանի ամենանշանավոր խճանկարները գտնվել են Երուսաղեմում ուր եղել են բազմաթիվ հայկական եկեղեցիներ: Այդ ինչպես նաև Հայաստանում գտնված խճանկարները կապված են հելլենիստական պատմաշրջանի խճանկարչական արվեստի հետ և կրում են անտիկ ավանդույթների ազդեցությունը Միաժամանակ դրանց մեջ հին պատկերների և զարդաձևերի կողքին հանդես են գալիս քրիստոնեական խորհրդանիշ–պատկերներ իսկ խճանկարները ավելի գունեղ են և արտահայտիչ

Վաղ միջնադարում սկիզբ է առնում գրքերի զարդարման արվեստը մանրանկարչությունը որի սակավաթիվ նմուշներ են միայն պահպանվել

Շարունակում է ծաղկում ապրել աշխարհիկ երաժշտությունը Հայ շինականները հորինում էին բազմատեսակ երգեր որոնք արտացոլում էին ռամկական կենսազգացողությունը Տարբեր երանգ ու ճաշակ ունեին գեղջկական երգերից անջատված քաղաքային երգն ու պարը Մեծ հռչակ են ձեռք բերում հայ գուսանները Հայ երաժիշտները մեծ համբավ էին վայելում անգամ Սասանյան Իրանում և հրավիրում էին պարսկական արքունիք· Գրերի գյուտից հետո զարգացման նոր աստիճանի է բարձրանում հայ հոգևոր երաժշտությունը

Հայաստանում վաղ միջնադարում տարածում ունեին թատերական ներկայացումներն ու զվարճալիքները Միջնադարյան թատերական կյանքի արտահայտություններից էին ժողովրդական հանդեսները թագավորական և նախարարական պալատներում տրվող թատերական ներկայացումները Թատրոնը կարևոր տեղ էր գրավում բնակչության կենցաղում և ժողովրդի թատերասիրությունը նույնիսկ հարուցում էր եկեղեցականների անհանգստությունը

Վաղ միջնադարի հայ նյութական և հոգևոր զորեղ մշակույթը քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում միաժամանակ ծառայում էր համազգային կյանքի կայունացմանը և արտաքին այդ թվում նաև մշակութային ճնշմանը դիմագրավելու նպատակին Պատմաշրջանում ստեղծված հայոց ազգային արժեքները պատկառելի ներդրում են համաշխարհային մշակույթի գանձարանում

բ Մշակույթը զարգացած ավատատիրության ժամանակաշրջանում (X–XIV դարեր)

Արաբների քաղաքական գերիշխանության ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի նյութական և հոգևոր մշակույթի զարգացումը դանդաղել էր խիստ նվազել էին առաջընթացի հնարավորությունները Հայոց պետականության վերականգնումը Բագրատունիների առաջնորդությամբ անկախ թագավորության կերտումը ավատատիրական քաղաքների առաջացումը երկրի ընդհանուր տնտեսական վերելքն ու առաջադիմությունը առնչությունների սերտացումը հարևան երկրների հետ նախադրյալներ ստեղծեցին կրթական գործի գիտության, գրականության և արվեստի վերելքի համար Սելջուկ թուրքերի ու մոնղոլների արշավանքները և Հայաստանի տնտեսական կյանքում սկիզբ առած անկման երևույթները մեծապես խոչընդոտեցին հայ մշակույթի հետագա առաջընթացին բայց ի վիճակի չէին կանգնեցնելու այն Զաքարյան իշխանների գլխավորությամբ տեղի ունեցած հայկական տարածքների ազատագրումը և տնտեսական կյանքի վերընծյուղումը նոր վերելք առաջ բերեցին մշակութային զարգացման ասպարեզում· Ինքնատիպ մշակութային կյանքով էր ապրում Կիլիկյան Հայաստանը որի առնչությունները չափազանց սերտ էին թե բուն Հայաստանի թե Բյուզանդիայի արևմտաեվրոպական երկրների ու մերձավորարևելյան տարածաշրջանի մահմեդական քաղաքական կազմավորումների հետ

Պատմաշրջանի հայ մատենագրության և մշակույթի մյուս բնագավառների կայուն վերելքի հիմքը կրթական գործի զարգացումն էր

Տարրական կրթություն երեխաները ստանում էին հասարակական կամ մասնավոր բնույթի դպրոցներում որտեղ ուսուցումը տևում էր շուրջ երեք տարի Նախնական կրթություն ստացածները հետագա ուսումնառությունը շա

ռունակում էին բարձրագույն տիպի ուսումնական հաստատություններում վարդապետարաններում Կրթագիտական հռչակավոր կենտրոններ էին Անիի Արգինայի Կարսի Հաղպատի Սանահինի Կեչառիսի Այրիվանքի Նարեկավանքի վարդապետարանները 1280–ական թվականներից գործում էր Գլաձորի համալսարանը որի նշանավոր ուսուցչապետերից էին Ներսես Մշեցին և Եսայի Նչեցին Գլաձորի ավանդույթները շարունակեց Տաթևի համալսարանը որը մեծ հռչակ ձեռք բերեց Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու արդյունավետ գործունեության շնորհիվ

Ակներև հաջողությունների հասավ գիտությունը մասնավորապես պատմագիտությունը Հայ պատմիչները հենվում էին հայ դասական պատմագրության հատկապես Մովսես Խորենացու մշակած սկզբունքների և ստեղծագործական եղանակների վրա Քաղաքական իրողությունները Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության և տեղական իշխանությունների ու թագավորությունների համատեղ գոյությունը պատճառ դարձան պատմագիտության զարգացման մեջ երկու գլխավոր ուղղությունների հանդես գալու համար Առաջինը պաշտպանում էր երկրի միասնության գաղափարը և ձգտում էր միաբանություն հաստատել իշխանների և թագավորների միջև. Երկրորդ ուղղությունը ներկայացնող պատմիչները փորձում էին հիմնավորել ու արդարացնել ավատատիրական անջատողականությունը և գավառական թագավորությունների հանդես գալը Հայ պատմագրության մեջ առանձնացավ նաև երրորդ ուղղությունը որն իր առջև նպատակ էր դրել ստեղծել «տիեզերական» այսինքն ընդհանուր պատմություններ որոնք ամփոփ պատկերացում կտային աշխարհի ծագման ու զարգացման ընթացքի մասին

Առաջին ուղղության ներկայացուցիչները ամրապնդում են «Հայոց պատմությունների ավանդույթը ընդ որում պահպանվում է նախորդ դարաշրջանում ձևավորված սկզբունքը պատմիչն իր երկը սկսում է այն ժամանակահատվածից որտեղ ավարտվել է ավելի վաղ գրված պատմությունը Հովհաննես Դրասխանակերտցին այս ուղղության պատմիչների շարքում առաջին դեմքերից մեկն է Նա հիանալի կրթություն է ստացել եղել է Հայոց կաթողիկոս և այդ պաշտոնը վարել ավելի քան քառորդ դար ձեռքի տակ ունեցել է հարուստ ու հավաստի նյութեր· Առանձնապես արժեքավոր է նրա «Հայոց պատմության» եզրափակիչ մասը որտեղ հեղինակը հանդես է գալիս իրադարձությունների ականատես ու մասնակից (IX դ կեսեր–X դարի առաջին քառորդ)

Հայաստանի XI դարի պատմությանն է նվիրել իր աշխատությունը Արիստակես Լաստիվերցին իսկ Կիրակոս Գանձակեցին շարադրել է երկրի պատմությունը անցյալից մինչև իր օրերը XIII դարի 60–ական թվականները

Թովմա Արծրունու աշխատությունը տոհմական պատմություն է հարուստ Վասպուրականին վերաբերող փաստերով ու մանրամասնություններով X դարի սկզբի անցքերի նկարագրությամբ ավարտվող երկը հետագայում շարունակել է Անանուն Արծրունի պատմիչը

Ստեփանոս Օրբելյանի «Սիսական նահանգի պատմություն› երկր նս տեղական թագավորության պատմություն է բայց նրա նշանակությունը դուրս է գալիս Սյունիքի շրջանակներից Հայրենի նահանգի պատմությունը հեղինակը շարադրել է ոչ միայն Հայաստանի այլև ողջ մերձավորարևելյան տարածաշրջանի եղելությունների անդրադարձումով ուստի աշխատությունը արժեքավոր աղբյուր է նաև հարևան երկրների պատմության տեսանկյունից

Հայ պատմագրության մեջ կուտակումների և պատմական իրականության ընդգրկման շրջանակների ընդարձակման վկայություն էր Տիեզերական պատմությունների» ավանդույթի ձևավորումը Այս երկերի առանցքը, անշուշտ հայրենի երկրի պատմությունն էր բայց տարածաշրջանի և այն ժամանակ հայտնի ու բնակեցված աշխարհի իրադարձությունների ընդհանուր համայնապատկերի արտացոլումով Տիեզերական պատմությունների շարքը սկսվում է XI դարի սկզբում գրի առնված աշխատությամբ որի հեղինակն է Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը Ընդհանուր պատմության շարադրման երկրորդ փորձը XIII դարում ձեռնարկել է Վարդան Արևելցին

Հանդես են գալիս նաև նոր բնույթի երկեր ժամանակագրություններ Այս տիպի պատմական երկերը մեծ ժամանակաշրջան են ընդգրկում բայց ստու-գապատում և հանգամանալից են դառնում հիմնականում հեղինակին ժամանակակից հատվածներում: Ուշագրավ է ժամանակագիրների աշխարհագրական լայն ընդգրկումը շրջակա երկրների իրականությանը անդրադառնալը Հայ ժամանակագիրների շարքում առաջնակարգ դեր են գրավում Մատթեոս Ուռհայեցին Սամվել և Մխիթար Անեցիները Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու գիտական կարևոր դեմքերից մեկը Սմբատ Գունդստաբլը

XIII և հետագա դարերում սովորական են դառնում պատմական իրադարձությունների համառոտ արձանագրումները մանր ժամանակագրությունները որոնք ըստ էության տարեգրություններ են Կարևոր սկզբնաղբյուրներ լինելով հանդերձ դրանք վկայում են Հայաստանում պատմագիտական մտքի վերահաս անկման մասին

Զարգացած ավատատիրության պատմաշրջանում արհեստների ու առևտրի վերելքը քաղաքային բնակչության դերի բարձրացումը քաղաքային աշխարհընկալման ու մշակույթի հանդես գալը էականորեն ազդեցին հայ փի-լիսոփայության զարգացման ընթացքի վրա Քաղաքային տնտեսությունը արտադրողական ուժերի աճը մեծացնում էին բնական գիտությունների

ճշգրիտ գիտելիքի դերը ուստի առաջին գծի վրա քաշվեց բնափիլիսոփայական ուղղությունը Հանքաբանության աշխարհագրության կենսաբանության բժշկագիտության առաջադիմության հիման վրա հետագա զարգացում ապրեց փիլիսոփայական մտքի բնագիտական հոսանքը Այս հոսանքի շրջանակներում հասունացող մտածելակերպը նախադրյալներ ստեղծեց մի այլ ուղղության նոմինալիզմի առաջացման համար

IX–XI դդ շարունակում էր իր որոշակի ազդեցությունը պահպանել նորպլատոնականությունը, որի խոշորագույն ներկայացուցչի Դավիթ Անհաղթի ժառանգությունը մշտական հետաքրքրության առարկա էր մնում Հայ հեղինակների շրջանում հեղինակություն էին վայելում նաև Դիոնիսիոս Արեոպագացու նորպլատոնական գաղափարները որոնք հայտնի էին Ստեփանոս Սյունեցու թարգմանությունների շնորհիվ Նորպլատոնական կարևոր գաղափարներից մեկի համաձայն՝ մարդը իր մտավոր ու հոգեկան բոլոր կարողություններով պետք է ձգտեր նմանվել և մերձենալ Աստծուն որպեսզի կարողանար ծուլվել նրա հետ Այս գաղափարի հանճարեղ արտահայտիչը հայ իրականության մեջ Գրիգոր Նարեկացին էր (950–1003) որը քրիստոնեական վերարտադրմամբ հարստացրեց ու զարգացրեց նորպլատոնական դրույթները Մատյան ողբերգության բարձրարվեստ երկում այն գերիշխող գաղափար է մարդու գլխավոր նպատակը պետք է լինի հոգեկան ուժերի գերագույն լարումով Աստծո հետ համաձուլվելը ուստի հավատացյալը պետք է անդադար խոստովանի ու քավի իր մեղքերը հաղթի մարմնական ձգտումները և ծուլվելով երկնային Տիրոջ հետ դառնա նրա մի մասնիկը

Նորպլատոնական գաղափարները սրտամոտ էին նաև հայ իրականության մեջ միակ աշխարհիկ փիլիսոփայի Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու (990–ական թթ –1058) համար Սակայն նրա հետազոտական ձգտումները նրան շրջապատող սոցիալական միջավայրը պայմանավորեցին նրա հակումը դեպի փիլիսոփայական ռացիոնալիզմ և բնափիլիսոփայություն Գրիգոր Մագիստրոսը Պլատոնի մի շարք գործերի և Էվկլիդեսի Տարերք երկրաչափության հայտնի երկի թարգմանիչն էր հին հունական դիցաբանության ու գեղարվեստական գրականության գիտակ և երկրպագու Նորպլատոնականությունից չկտրվելով հանդերձ Գրիգոր Մագիստրոսը արձագանքում էր իր ժամանակի պահանջներին և զգալի առաջընթաց քայլ կատարեց հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման մեջ

Ժամանակի ականավոր հայ բնագետ բանաստեղծ և փիլիսոփա Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերը (1045–1129) իր տեսակետները հիմնում էր բնական գիտությունների տվյալների վրա նա դարձավ բնափիլիսոփայական ուղղության հիմնադիրը հայ իրականության մեջ Մեծ արժեք է ներկայացնում

Բայց առաջ քաշած այն միտքը որ ճանաչողության գործընթացում վճռական նշանակություն ունի փորձը Արևմտյան Եվրոպայում նույն տեսակետին միայն երկու դար անց XIII դ վերջում հանդեց հռչակավոր անգլիացի փիլիսոփա Ռոջեր Բեկոնը

Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության մեջ բնագիտական ուղղությունը ներկայացնում են նշանավոր բժշկագետներ Մխիթար Հերացին (XII դ) Գրիգորիսը (XIII–XIV դդ) ականավոր մատենագիր և փիլիսոփա Հովհաննես Երզնկացին (XIII դ)

XIII–XIV դդ Հայաստանում տարածում ստացան նոմինալիստական ուսմունքները Նոմինալիստների և ռեալիստների բուռն բանավեճերը ուղեկցում էին միջնադարյան փիլիսոփայության զարգացումը արևմտաեվրոպական երկրներում և հանգում էին հետևյալ առանցքային հարցին ո՞րն է առաջնայինը և ռեալ գոյություն ունեցողը ընդհանուր հասկացությունը (ունիվերսալիան) թե առանձնակի իրը Ռեալիստների կարծիքով ռեալ գոյություն ունեին միայն ընդհանուր հասկացությունները որոնք առանձնակի իրերի նախագաղափարներ են և նրանցից է կախված իրերի լինելիությունը Նոմինալիստների համոզմամբ ունիվերսալիաները առանձնակի իրերի սոսկ անուններն (լատիներեն նոմեն նոմինալիս–անուն անվանական) են և ռեալ գոյություն ունեն միայն առանձնակի իրերը Նոմինալիզմի առաջին խոշոր ներկայացուցիչը XIII դ Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական գործիչ և փիլիսոփա Վահրամ Ռաբունին էր Հաջորդ դարում նոմինալիստական փիլիսոփայությունը զարգացման նոր աստիճանի բարձրացրեցին Տաթևի համալսարանի ականավոր ուսուցչապետեր Հովհան Որոտնեցին (1313–1386) և Գրիգոր Տաթևացին (1346–1409)

Զարգացած ավատատիրության պատմաշրջանի բարդ իրավահարաբերությունները այլևս անհնար էր կարգավորել քրիստոնեական եկեղեցու մշակած կանոնական իրավունքի հիման վրա Հյուսիսարևելյան Հայաստանում և Կիլիկիայում ծաղկում էին ապրում քաղաքները տնտեսական զարգացման ընթացքը բարդ փոխհարաբերություններ էր առաջ բերել Եթե Դավիթ Ալավկաորդին (XI դ երկրորդ կես–XII դ սկիզբ) դեռևս հետևում էր կանոնական իրավունքի ավանդույթներին և իր Կանոններում մասամբ էր անդրադառնում աշխարհիկ կյանքի առաջադրած խնդիրներին ապա XII դ երկրորդ կեսում պատկերը փոխվում է Մխիթար Գոշը ստեղծում է հայ միջնադարյան իրավունքի գլուխգործոց «Դատաստանագիրքը» Այն կոչված էր կարգավորելու կյանքի բոլոր բնագավառները հասարակական–տնտեսական հարաբերությունները ունեցվածքային վեճերը առօրյա կենցաղը բարքերն ու սովորությունները Դեռևս միջնադարում Մխիթար Գոշի « Դատաստանագիրքը թարգմանվել է

լատիներեն լեհերեն ու վրացերեն գործադրության մեջ մտել հայկական գաղթավայրերում

Քաղաքացիական օրենքների բացակայությունը ոչ պակաս սրությամբ ի րեն զգացնել էր տալիս նաև Կիլիկյան Հայաստանում Այդ բացը լրացնելու նպատակով խոշոր հասարակական–հոգևոր գործիչ և մատենագիր Ներսես Լամբրոնացին XII դ երկրորդ կեսում թարգմանում է բյուզանդական ու ասո րական քաղաքացիական ու զինվորական օրենքներ որոնք նպաստել են ազ գային օրենսդրության զարգացմանը Թարգմանական օրենսդրության հա ջորդ հուշարձանը ներկայացնում են ‹Անտիոքի ասիզները› որոնք գործող օ րենքներ էին հարևան Անտիոքի դքսությունում: Ինչպես խաչակրաց այլ պե տություններում Անտիոքում ևս միջնադարյան եվրոպական իրավունքի ժողո վածուները ավատատիրական իրավահարաբերությունների դասական ար տահայտությունն էին և նշանակալի ազդեցություն են թողել հարևան երկրնե րի իրավական մտքի զարգացման վրա Ուշագրավ է որ «Անտիոքի ասիզնե րի հին ֆրանսերեն բնագիրը կորած է և այդ ժողովածուն այսօր մատչելի է հետազոտողներին միայն հայերեն թարգմանությամբ

Նպատակ ունենալով ստեղծել ազգային դատաստանագիրք Սմբատ Սպա-ռապետը Անտիոքի ասիզների» թարգմանությունից հետո ձեռնամուխ է լի նում իր Դատաստանագրքի › շարադրմանը· 1265 թ կազմված այդ «Դատաս-տանագիրքը շարադրված է Սխիթար Գոշի երկի հիման վրա բայց հարմա-րեցված է Կիլիկյան Հայաստանի տեղական պայմաններին ու պահանջմունք-ներին Դյուրամատչելիության նկատառումով նյութերի շարադրանքը տրված է Կիլիկիայում տարածված հայերեն խոսվածքով

X–XIV դդ զարգացման աննախադեպ մակարդակի հասավ հայ գեղարվեստական գրականությունը Նրա մեջ ի հայտ եկան այնպիսի երևույթներ, որոնք յուրովի արձագանքն էին երկրի հասարակական ու տնտեսական առաջընթա-ցի քաղաքային կյանքի պայմաններում անհատի ձգտումների խորացման ու առանձնահատուկ հոգեբանության ծնունդի Առաջ են գալիս արտեկեղեցա-կան պահանջներ աստիճանաբար խորացող աշխարհիկ ոգի որոնց բավա րարմանն էր ուղղված գեղարվեստական գրականության մեջ նոր գրական ժանրերի ժողովածուների թարգմանական գրականության որոշակի հուշար ձանների հանդես գալը

Սկիզբ առնելով նախորդ պատմաշրջանում նորանոր երգերով շարունա կում են հարստանալ հոգևոր երգերի «Շարական› կոչված ժողովածուները Գրիգոր Նարեկացու անվան հետ է կապված «Գանձարան» անունով հայտնի մեծածավալ ժողովածուների ծնունդը. Դրանց մեջ բացի հոգևոր բանաստեղ-ծություններից (գանձերից) ընդգրկվում էին նաև հոգևոր տաղեր ու մեղեդի-

ներ Գանձարանները նոր երևույթ էին հոգևոր պաշտոնական գրականության բնագավառում և թեմատիկ ընդգրկումով ու գեղարվեստական արժանիքներով գերազանցում էին «Շարական» ժողովածուներին Ավելի մեծ ապագա էր սպասում «Տաղարան» ժողովածուներին որոնք կապված լինելով գանձարաններին այսուհանդերձ հակված էին արձագանքելու աշխարհիկ կյանքի երևույթներին արծարծում էին բազմատեսակ թեմաներ:

Զարգանում էր նաև ժողովրդական բանահյուսությունը թեև նրա շրջանակներում ստեղծված արժեքները գրառման չեն արժանացել Այս պատմաշրջանի ինչպես նաև մասամբ նախորդ ու հաջորդ դարերի ծնունդ էր Սասնա ծռեր › ժողովրդական վեպը կենտրոնական տեղ գրավող Սասունցի Դավթի դյուցազնական կերպարով ժողովրդական ստեղծագործությունները ատաղձ էին ծառայում անվանի բանաստեղծների համար ժողովրդական երգերի շունչը հատկապես նկատելի է Գրիգոր Նարեկացու շատ ստեղծագործություններում. Նա առաջինն էր որ ստեղծեց բարձրորակ երգարվեստ օգտագործելով ժողովրդական բանահյուսության հարուստ հնարավորությունները Մեծ բանաստեղծի հանճարով բացված ճանապարհը դարձավ հայ քնարերգության զարգացման մայրուղին

Անհի գրական դպրոցի ականավոր ներկայացուցիչներից էին Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին և Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերը Առաջինը հայտնի է իր «Թղթերով»՝ նամակներով, որոնք գեղարվեստական արձակի արժեքավոր նմուշներ են, շարադրված գեղեցիկ բայց հաճախ նաև բարդ ոճ խրթին լեզվով Նոր հայացքների ու հոգեբանության կնիքն է կրում Հովհաննես Իմաստասերի դրամատիկական պոեմը որտեղ մերժվում է վանական հին մտայնությունը և հիմնավորվում է բնության առաջնայնության գաղափարը

Կիլիկյան Հայաստանում գրական առաջընթացի ամենաականավոր դեմքը Ներսես Շնորհալին էր ժամանակի Հայոց կաթողիկոսը (1166–1173) Նրա արձակ և չափածո գրական ժառանգության մեջ առանձնանում են հասարակության տարբեր խավերին ուղղված «Թուղթ ընդհանրական› կաթողիկոսական շրջաբերականը ‹ Ողբ Եդեսիո» և այլ պոեմները հարյուրավոր հանելուկները

Պատմաշրջանի գրականության խոշոր նվաճումներից էր առակագրության ձևավորումն ու զարգացումը Մխիթար Գոշը եղավ այս գրական տեսակի հիմնադիրը Հյուսիսարևելյան Հայաստանում իսկ Վարդան Այգեկցին Կիլիկյան Հայաստանում զարգացման մի նոր աստիճանի բարձրացրեց առակագրությունը. Առակները հաճախ վերցվում էին ժողովրդից և մշակվելով նոր որակ էին ձեռք բերում· Այս ժանրի նպատակն էր սուր քննադատության ենթարկել կյանքի արատավոր կողմերն ու երևույթները և խրախուսել առողջի ու կատարյալի ծնունդն ու զարգացումը Մխիթար Գոշի և Վարդան Այգեկցու կազմած

Առակագրքերը մեծ տարածում ծեռք բերեցին և անգերազանցելի մնացին հայ գրականության ողջ պատմության մեջ

Գրիգոր Տղան Ֆրիկը Հովհաննես և Կոստանդին Երզնկացիները Հովհաննես Թլկուրանցին և նրանց ժամանակակից ուրիշ բանաստեղծներ նոր շունչ հաղորդեցին հայ քնարերգության զարգացմանը նպաստեցին ազգային մշակույթի առաջընթացին

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում վրա հասած շուրջ երկդարյա ընդհատումից հետո տնտեսական առաջընթացի և բարգավաճման պայմաններում, կրկին վերելքի ուղին բռնեց ճարտարապետությունը IX դ կառուցված եկեղեցիները սովորաբար կրկնում են նախորդ դարաշրջանի եկեղեցական շենքերի հատակագծային տիպերը, սակայն ավանդական ձևերի շրջանակներում որոշակի առաջընթաց է դիտվում· Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում սկիզբ է առնում վանական համալիրների կառուցումը Տաթևի Սնանի Խծկոնքի Հոռոմոսի Գնդեվանքի վանական համալիրներում աշխարհիկ ու եկեղեցական կառույցները հիանալի ներդաշնակություն են կազմում միմյանց և բնության հետ· Եկեղեցական շենքերի ճարտարապետության մեջ առաջ եկած նոր ըմբռնումները իրենց դասական մարմնավորումն են ստացել Աղթամարի տաճարում կառուցված 915–921 թթ., Գագիկ թագավորի օրոք Տաճարը նվիրված է Սուրբ Խաչին և իր հատակագծով ու ծավալատարածական լուծումներով սերտ աղերսներ ունի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբեթ խաչաձև տաճարների Ավանի Հռիփսիմեի տիպի հետ Բազմազան ու բազմաբովանդակ զարդաքանդակները որոնք զարդարում են շենքի արտաքին ճակատները և բոլոր պատերը նոր երևույթ են հայ շինարարական արվեստում և բացառիկ շքեղություն են հաղորդում ողջ կառույցին

Դարաշրջանի հուշարձանները աչքի են ընկնում մի բնորոշ հատկանիշով ճարտարապետական համաչափությունների վերսլացությամբ շնորհիվ որի ճարտարապետական հորինվածքները արտաքուստ և ներքուստ ծեռք են բերում միասնականություն և հանդիսավորություն Այս առումով բնութագրական է Անիի մայր տաճարի ներքին հորինվածքը որը Գագիկ I թագավորի արքունական ճարտարապետ Տրդատի ձեռակերտն է Այստեղ արտահայտված ոճական նորամուծությունները հետագայում բնորոշ են դառնում Արևմտյան Եվրոպայում լայն տարածում ստացած ռոմանական ու գոթական ոճերի ճարտարապետական հուշարձանների համար

Հայաստանում ծավալված քաղաքաշինության շնորհիվ աննախադեպ ծաղկում ապրեց աշխարհիկ ճարտարապետությունը Քաղաքներում կառուցված աշխարհիկ նորատիպ շենքերի ճարտարապետական ձևերում կառուցողական արվեստում լայնորեն օգտագործվում էին ժողովրդական բնակարանի

ինարարության հարուստ ավանդույթները Աշխարհիկ ճարտարապետության զարգացման գործընթացում առաջատար դեր է կատարում Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անին որը օրինակ էր ծառայում այլ քաղաքային կենտրոնների համար Հայ ճարտարապետության առաջընթացին ոճական բազմազանություն էին հաղորդում առանձին նահանգների (Վասպուրական Սյունիք Գուգարք) ճարտարապետական դպրոցները:

Սելջուկ–թուրքերի ներխուժումներին հաջորդած ժամանակաշրջանում հայ ճարտարապետության վերելքը շարունակվեց և նշանավորվեց նոր նվաճումներով Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում այդ փուլն ընդհատվեց մոնղոլների գլխավոր արշավանքին (1236 թ) հաջորդած ժամանակահատվածում սակայն երկրի առանձին շրջաններում մասնավորապես Վայոց ձորում առավել մեծ չափով Կիլիկյան Հայաստանում ճարտարապետության առաջընթացը շարունակվեց նաև XIII–XIV դարերում Բագրատունիների ավանդույթները շարունակեցին Զաքարե և Իվանե Զաքարյանները ու նրանց սերունդները Զաքարյանների հետ կապված իշխանական տոհմերը Օրբելյանները Վաչուտյանները Խաղբակյանները (Պռոշյանները) Եկեղեցաշինական և առհասարակ կառուցողական գործունեությամբ աչքի են ընկնում Ռուբինյան և Հեթումյան թագավորական ընտանիքները

Իր երկրորդ ծաղկումն է ապրում Անին որը հարստանում է եկեղեցական ոչ աշխարհիկ շքեղազարդ շենքերով Նոր տիպի կառուցվածքներով զանգակատներով ժամատուն–գավիթներով կրկնահարկ եկեղեցի–դամբարաններով լրացվեցին ու հարստացան վանական համալիրները ճարտարապետական արվեստի հետ ներդաշնակ ու կապակցված զարգանում էն նաև քանդակագործությունը և որմնանկարչությունը

Քանդակագործության վերելքին նպաստեցին ճարտարապետական հոշարծանների դեկորատիվ հարդարման ավանդույթի ծնավորումը և խաչքարային արվեստի ծաղկումը Լայն տարածում են ստանում կրոնական ու աշխարհիկ թեմաներով պատկերաքանդակները (Աղթամար) եկեղեցիների պատվիրատուների կտիտորների քանդակները (Հաղպատ Սանահին): Քանդակագործական արվեստի իսկական գլուխգործոցներ են XIII XIV դդ խաչքարերը: Գեղարվեստական փորագրության կատարելությամբ առանձնանում էն Պողոսի և Սոմիկի կերտած խաչքարերը (Գոշավանք Նորավանք)

Ճարտարապետության հետ ավելի սերտ էր կապված որմնանկարչությունը Հայկական եկեղեցիներում ի տարբերություն բյուզանդականի ներքին մակերեսները այնքան լավ էին մշակվում՝ որ գրեթե վերանում էր պատերը ծեփով ու ապա որմնանկարներով ծածկելու կարիքը Հայկական տաճարները իրենց ներքին տարածության պարզության ու ճարտարապետական կատարյալ

լուծումների շնորհիվ լրացուցիչ հարդարանքի անհրաժեշտություն առանձնապես չէին էլ զգում Ուստի հայկական որմնանկարչությունը մեզ չի հասել մեծաքիվ նմուշներով բայց փոխարենը պահպանված օրինակները աչքի են ընկնում իրենց բարձր արվեստով: Քրիստոնեական Արևելքի միջնադարյան արվեստի պատմության մեջ իրենց որոշակի տեղն են գրավում Աղթամարի Տաքնի հազվագյուտ որմնանկարները որոնք թվագրվում են X դարով XII–XIV դդ հայկական որմնանկարչությունը զարգացում է ապրում Անիում (Տիգրան Հոնենցի եկեղեցի) Զաքարյանների Մահկանաբերդի իշխանների հովանավորությունը վայելող հոգևոր կենտրոններում

Միջնադարյան հայ գեղանկարչության պատմության մեջ բացառիկ տեղ է գրավում մանրանկարչությունը որի մեզ հասած առաջին նմուշները IX–X դարերից են Պատկերազարդված հնագույն հայերեն ձեռագիրը «Մլքե թագուհու Ավետարանն է որը ընդօրինակվել և զարդանկարվել է 851 թ ն հետագայում եղել է Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունու կնոջ Մլքե թագուհու սեփականությունը XI դ Անիում ն նրա շրջակա վանքերի ձեռագրական կենտրոններում ստեղծված պատկերազարդ գրչագրերը վկայում են մի ինքնատիպ մանրանկարչական դպրոցի ձևավորման մասին Հայ մանրանկարչությունը նոր վերելք ապրեց XII դ վերջում–XIII դ , որը բացատրվում է բուն Հայաստանում ն Կիլիկիայում դիտվող հարաբերական կայունությամբ Առանձնապես բարձր նվաճումների են հասնում Կիլիկյան Հայաստանի վարպետները Հիմնվելով ազգային ավանդույթների վրա ն ստեղծագործաբար օգտվելով բյուզանդական մանրանկարչության հարուստ փորձից նրանք ստեղծում են գրքի գեղարվեստական ձևավորման ինքնատիպ ոճ Կիլիկյան մանրանկարչության փառքն է կազմում XIII–XIV դդ վարպետների՝ Թորոս Ռոսլինի ն Սարգիս Պիծակի ստեղծագործությունը

Զարգացած ավատատիրության պատմաշրջանի հայկական մշակույթը իր պատշաճ տեղն ունի միջնադարյան քաղաքակրթության գանձարանում ն միջազգային հռչակ վայելող արժեքներ է ստեղծել բազմազան բնագավառներում

3 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XV–XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ա Դպրոցը

XV դարի–XVII դարի առաջին տասնամյակների քաղաքական բուռն անցուդարձերը, հարատև պատերազմները սրանց ուղեկից բռնագաղթով ու ավերածություններով խիստ բացասական ազդեցություն ունեցան հայ մշակույթի զարգացման ընթացքի վրա Արդեն XV դ առաջին կեսին սկսվեց անկումը գիտության ն արվեստի որոշ ճյուղերում Այն ավելի խորացավ XV դ երկրորդ կեսին ն XVI դ ողջ ընթացքում

Միայն թուրք–իրանական պատերազմների ավարտից հետո սկիզբ առան մշակութային հետագա անկումը կանխելու ջանքերը որոնք հուսատու արդյունքներ տվեցին: Ինչպես Հայաստանում այնպես էլ գաղթօջախներում ընդհատված ավանդույթների վերականգնմանը հաջորդեց հոգևոր զարթոնքը Սերտ շփումները եվրոպական գիտության գրականության և արվեստի հետ հանգեցրեցին հայկական մշակույթի ավանդական համակարգում այնպիսի տեղաշարժերի որոնց արդյունքը եղավ նոր վերելքը Այսպիսով հայ ժողովրդի հոգևոր–մշակութային կյանքում խզումն այնքան խոր և երկարատև չեղավ որ եսգի խաթարվեր նրա ազգային նկարագիրը և մոռացվեին ավանդույթները

Ժամանակաշրջանի հարափոփոխ և դժնդակ պայմաններն առաջին հերթին իրենց կնիքը դրեցին դպրոցական գործի կազմակերպման ու ընդհանուր վիճակի վրա Տաթևի համալսարանը որը գիտամշակութային և գաղափարական հասարակական բուռն գործունեություն էր ծավալել նախորդ ժամանակաշրջանում XV դ սկզբին կորցնում է իր դերն ու նշանակությունը Գրիգոր Տաթևացու մահից (1409 թ) հետո այն արագորեն մարում է և 1410–1412 թթ լադարեցնում իր գործունեությունը Երկարատև չէր նաև Մեծոփի դպրոցի գործունեությունը Թովմա Մեծոփեցու ուսուցչապետության շրջանում այստեղ ուսումնասիրվում էին գիտության և արվեստի բազում բնագավառներ ստեղծվում էին դասագրքեր Դրանցից էին լեզվաուսուցողական առաջին հայերեն դասագիրքը հորինված Թովմա Մեծոփեցու կողմից ճանաչված տոմարագետ Հակոբ Ղրիմեցու շարադրած բնագիտական աշխատությունները

XV դարի առաջին կեսին Հայաստանում և գաղթօջախներում գործող դպրոցները որոնք մեծ ջանքեր թափելով աշխատում էին պահպանել Գլաձոր–Տաթևյան ավանդույթները աստիճանաբար անշքանում են և խամրում XV դ կեսերից մինչև XVII դ սկիզբը ընկած պատերազմների ու տնտեսական անկման ժամանակաշրջանում Կրթական գործի աշխուժացման ու աստիճանական վերելքի սկիզբը դրվեց XVII դ առաջին կեսին երբ մեկը մյուսի հետևից շնորհակալ գործունեություն ծավալեցին մի քանի նշանավոր դպրոցներ Դրանց առաջնեկը Սյունյաց Մեծ կամ Հարանց անապատի դպրոցն էր որը գործում էր Տաթևի վանքին մերձակա մի վայրում Այստեղի նշանավոր ուսուցիչներից Մովսես Տաթևացին որը հետագայում դարձավ Հայոց կաթողիկոս, դպրոցներ է հիմնադրում նաև Երևանում ու Հովհաննավանքում 1620–ական թվականներին դպրոց է բացվում Էջմիածնում XVII–XVIII դդ բեղմնավոր գործունեություն են ծավալում նաև Ամիրդոլու վանքի Վանա լճի Լիմ կղզու Կ Պոլսի Նոր Ջուղայի դպրոցները 1717 թ. Մխիթար Սեբաստացին Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում հաստատում է Մխիթարյան միաբանությունը որին կից սկսում է գործել նաև դպրոց Դպրոցի սաները տիրապետում էին բազմա

թիվ լեզուների ն հիմնավոր գիտելիքներ էին ծեռք բերում Մխիթարյան միա բանների անմնախադեպ գիտական ու մանկավարժական գործունեության ար դյունքներից էին քերականական ն բառարանագրական երկերը հայ միջնա դարյան հեղինակների գործերի հրատարակությունները բնագիտական աշ խատությունները Միաժամանակ կազմակերպվում է մատենադարան որը ա րագորեն հարստանում է արժեքավոր ծեռագիր մատյաններով

բ Գիտությունը Գիտության բնագավառում նս XV–XVI դդ անկմանն ու վայ րէջքին հաջորդեց զարթոնքի շրջանը որը նկատելի դարձավ XVII դ սկզբին Գիտության մասնավորապես փիլիսոփայության նկատմամբ հետաքրքրության արթնացման գործում անգնահատելի դեր կատարեցին Բա ղեշի Սյունյաց Մեծ անապատի էջմիածնի դպրոցների նշանավոր ուսուցիչնե ը Բարսեղ գավառեցին Ներսես Մոկացին Մելիքսեթ Վժանեցին

XV–XVI դարերում նախորդ ժամանակաշրջանի մեծարժեք ու ընդգրկուն պատմական երկերի փոխարեն շարադրվում էին մանր ժամանակագրությունն ներ ու կրթական համեստ պաշար ունեցող գրիչների հիշատակարաններ Քիչ թե շատ աչքի ընկնող երկը Թովմա Մեծոփեցու Լանկ–Թամուրի ն նրա հա ջորդների պատմությունը» աշխատությունն է ուր հեղինակն արժեքավոր տե ղեկություններ է հաղորդում XIV դարի վերջի–XV դարի առաջին կեսի Հայաս տանի ն հարնան երկրների պատմության վերաբերյալ Ձեռագրերում Պատ մությանը կից տեղ է գտել նաև Թովմա Մեծոփեցու Հիշատակարանը, որտեղ ավանդվում են կաթողիկոսական աթոռը Սսից էջմիածին տեղափոխելու հետ կապված կարևոր անցուդարձերը

XVII դ առաջին կեսի մշակութային կյանքի աշխուժացման պայմաններում սկիզբ է առնում նաև հայ պատմագրական մտքի վերելքը Ասպարեզում հայ- տնվում են նոր պատմագրական ծներ հուշագրություններ օրագրություններ ուղեգրություններ տեղագրական բնույթի երկեր Հայ հեղինակներն առաջին անգամ սկսում են ծավալուն տեղեկություններ հաղորդել արտերկրի հայկա կան համայնքների կյանքի բազմազան կողմերի վերաբերյալ

Գրիգոր Դարանաղցին (1576–1643) իր կյանքի մեծ մասն անց է կացրել հայ կական ազգային ու մշակութային նշանավոր կենտրոններում երկար տարինե ր եղել է Ռոդոսթոյի հայերի հոգնոր առաջնորդը Նրա ժամանակագրությունն ծավալուն երկի առաջին մասը համառոտ տարեգրության բնույթ ունի իսկ երկ րորդ մասը բովանդակում է XVI դարի երկրորդ կեսի–XVII դարի առաջին տաս նամյակների իրադարձությունների մանրամասն նկարագրությունը Աշխատու թյունում տրված են նաև ժամանակի հոգնորականության ու վաճառականու թյան վարքն ու բարքերը հայկական գաղթօջախների կյանքի պատկերը

XV XVIII դարերում զգալիորեն ընդարձակվում է հայ հասարակության ռահորիզոնը անանախադեպ կերպով ընդլայնվում են աշխարհի մասին տեղեկությունները ստեղծվում է ուղեգրական հարուստ գրականություն: XV դ երկրորդ կեսին հայ հոգևորական Մարտիրոս Երզնկացին այցելում է եվրոպական մի շարք երկրներ և գրի է առնում իր ճանապարհորդական տպավորությունները Մեկ դար հետո այդ երկրներում լինում է մեկ այլ հայ ուղեգիր Սուրգիս Աբեղան Ուղեգրություններն ավելի ընդգրկուն ու մանրակատում են դառնում XVII դ ուշագրավ տեղեկություններ հաղորդելով այցելված երկրների բնության նշանավոր սրբավայրերի ու անցյալի մասին:

XVII դ հայ ուղեգիրների շարքում առանձնանում է Սիմեոն Լեհացին (1584–1637) որը ճանապարհորդել է եվրոպական ու արևելյան մի շարք երկրներում և թողել բացառիկ արժեք ներկայացնող ճանապարհորդական նոթեր

XVII դ ինքնատիպ երկերով հանդես են գալիս համաշխարհային տնտեսության մեջ ակնառու դեր խաղացող հայ վաճառականության ներկայացուցիչները: Նրանցից Զաքարիա Ագուլեցին (1630–1691) «Օրագրություն» աշխատությունում գրի է առել իր կյանքի տարեգրությունը, նկարագրել իր այցելած երկրները ավանդել է արժեքավոր ազգագրական նյութեր: Նորջուղայեցի վաճառական Հովհաննես Ջուղայեցին շուրջ հինգ տարի (1686–1692) ապրել է Տիբեթում որը երկար ժամանակ փակ էր եվրոպացիների համար և իր «Հաշվետումարում» նկարագրել է այդ երկրամասի ներքին կյանքի բազում կողմերը:

XVII դ հայ պատմագրության ամենաականավոր ներկայացուցիչը Առաքել Դավրիժեցին է: Քաջածանոթ լինելով նախորդ ժամանակաշրջանների հեղինակների երկերին նա առատորեն օգտագործել է նրանց հաղորդած տեղեկությունները ինչպես նաև գրի է առել իր տեսածն ու լսածը Առաքել Դավրիժեցու Պատմությունում հատկապես հանգամանալից ու արժանահավատ է XVII դ. առաջին կեսի նկարագրությունը Պատմիչը հանգամանորեն նկարագրել է թուրք իրանական աղետաբեր պատերազմները շահ Աբասի ծեռնարկած հայ բնակչության բռնագաղթը և Նոր Ջուղայի հիմնադրումը որոշ հայ գաղութների կյանքը Առաքել Դավրիժեցին առաջին հայ հեղինակն է որի երկը հրատարակվել է դեռևս նրա կենդանության օրոք (1669 թ Ամստերդամ)

Նրա կրտսեր ժամանակակից Զաքարիա Սարկավագի (1627–1699) Պատմագրությունը ընդգրկում է Արշակունիների հաստատումից մինչև XVII դ վերջն ընկած վիթխարի ժամանակաշրջանը բայց հանգամանալից ու արժեքավոր է դառնում հեղինակի ապրած շրջանը ներկայացնող էջերում Զաքարիա Սարկավագը ստուգապատում պատմիչ է որը տալիս է ժամանակի կյանքի իրական պատկերը Գեղարվեստական ուրույն արժեք ու հմայք ունեն աշխատությունում գրի առնված ժողովրդական զրույցները

Հարուստ և բազմազան է XVII դ հեղինակ Երեմիա Քյոմուրճյանի գրա կան–գիտական ժառանգությունը Նա հիանալի կրթություն է ստացել ծննդա վայր Կոստանդնուպոլսում տիրապետել է բազմաթիվ լեզուների կարևոր դեր կատարել արևմտահայության հասարակական–քաղաքական կյանքում Իր աշխատություններում հեղինակն անդրադարձել է ոչ միայն Հայաստանի այլև Թուրքիայի միջնադարյան պատմությանը թողել արևելագիտական հե տաքրքրություն ներկայացնող արժեքավոր շատ երկեր

XVIII դարում նս ստեղծվում է պատմագրական մեծարժեք գրականություն Հատկապես սնեռուն ուշադրության են արժանանում դարասկզբի հայ ազա տագրական շարժումները ժամանակի ականավոր քաղաքական ու հոգևոր գործիչ Եսայի Հասան–Ջալալյանը իր «Աղվանից երկրի համառոտ պատմու թյուն» երկում անդրադառնում է արցախահայության վիճակին և նրա վարած ազատագրական լարված մարտերին Ազգամաքաղաքական անցքերի մեկ այլ եռանդուն մասնակից և ականատես Ստեփանոս Շահումյանը նկարագրել է Սյունիքում Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ ծավալված ազատագրական պայ քարը. Ազգամաքաղաքական բուռն իրադարձություններ են ավանդված XVIII դ հեղինակ Աբրահամ Երևանցու «Պատմություն պատերազմացն» աշխատու թյունում Այստեղ մեծ արժեք է ներկայացնում Երևանի բնակչության 1724 թ մղած հերոսական պաշտպանությանը նվիրված հատվածը

Դարավերջին խոշոր նվաճում է արձանագրվում հայ պատմագիտական մտքի զարգացման պատմության մեջ Վենետիկի Մխիթարյան միաբաններից Միքայել Չամչյանը (1738–1823) հրատարակում է եռահատոր «Հայոց պատ-մություն կոթողական աշխատությունը (1784–1786 թթ.). Այն պարունակում է հայոց ազգային պատմությունը՝ սկզբից մինչև հեղինակի ապրած ժամանա-կահատվածը գրված հայ ու օտար բազմազան ու մեծաթիվ սկզբնաղբյուրնե-րի հիման վրա: Հեղինակի օգտագործած բազում աղբյուրներ չեն պահպան-վել մինչև մեր օրերը և այդպիսով Մ Չամչյանի աշխատությունը շատ դեպքե-րում սկզբնաղբյուրի արժեք է ձեռք բերել Ավելի կարևոր է այն հանգամանքը որը Չամչյանը դարձավ հայոց պատմության նորովի հետազոտության գիտա-կան մի նոր դպրոցի հիմանդիր Պատմաբանի կերտած երկը համազգային տարածում և բարձր հեղինակություն ձեռք բերեց այն մինչև օրս մասամբ պահպանել է իր գիտական նշանակությունը

XV դ հայ փիլիսոփայական միտքը հարստացրեցին նոմինալիստներ Հով-հան Որոտնեցին Գրիգոր Տաթևացին սակայն երկրի ծանր քաղաքական ու տնտեսական պայմաններում հայ միջնադարյան փիլիսոփայությունն անկում ապրեց որը տևեց շուրջ երկու դար Զարգացման նոր շրջանը սկսվեց XVII դ կեսերին երբ հրապարակ իջան ականավոր մտածողներ Սիմեոն Զուղայեցին

Հովսեփանոս Լեհացին Խաչատուր Էրզրումցին XVIII դ երկրորդ կեսին իրենց քաղաքական ծրագրերով ու փիլիսոփայական հայացքներով հանդես եկան հայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչները որոնք գործունեություն ծավալեցին հայկական գաղթօջախներում Հայ հասարակական–քաղաքական ու փիլիսոփայական մտքի պատմության մեջ աչքի ընկնող հետք թողեցին Մադրասի խմբակի անդամներ Շահամիր Շահամիրյանը (1723–1797) Մովսես Բաղրամյանը և Հովսեփ Էմինը (1726–1809): Հայ ազատագրական շարժման այդ նշանավոր գործիչներն իրենց առաջադիմական գաղափարների ու քաղաքական ծրագրերի իրականացումը կապում էին գիտության ու լուսավորության տարածման հետ Շփվելով բուրժուական հայացքների ու ուսմունքների հետ ու դառնալով դրանց համակիրներ նրանք ձգտում էին Եվրոպայում տարածում ստացած գաղափարները սերմանել հայ իրականության մեջ առաջ բերել ազգային–ազատագրական պայքարի մղումներ Մովսես Բաղրամյանի և Հակոբ Շահամիրյանի Նոր տետրակ որ կոչի հորդորակ Շահամիր Շահամիրյանի Որոգայթ փառաց» աշխատությունները որոնք լույս տեսան Շ Շահամիրյանի մադրասյան տպարանում երևույթ էին հայ հասարակական քաղաքական մտքի պատմության մեջ

Քաղաքական ու տնտեսական անապահով պայմաններում անգամ Հայաստանում չմարեց բնագիտական միտքը Գրիգոր Տաթևացու մահից հետո նրա գիտական ավանդույթները շարունակեց Մատթեոս Ջուղայեցին Տոմարագիտական–բնագիտական աշխատություններով հայ գիտական միտքը հարստացրեց Հակոբ Ղրիմեցին որը Մեծոփի դպրոցի ականավոր ուսուցչապետներից էր

XV դ հայ բժշկագիտության ամենանշանավոր դեմքը Ամիրդովլաթ Ամասիացին էր թուրքական սուլթանի անձնական բժիշկը բազմաթիվ աշխատությունների հեղինակը Հատկապես արժեքավոր են նրա դեղագիտական ուսումնասիրությունները (Անգիտաց անպետ › և այլն), որտեղ նկարագրվում են բուժիչ բույսերը հանքանյութերը դրանց հայթայթման վայրերը դեղանյութերի ազդեցության աստիճանը և այլն Ամիրդովլաթ Ամասիացին իր երկերը ստեղծել է օգտվելով հիմնականում արևելյան լեզուներով շարադրված բժշկական ձեռագրերից այդ նյութերի և իր գործնական փորձի համադրման հիման վրա Իր գրքերի օգտակարությունը բարձրացնելու դրանք ամենայն մարդու› դյուրամատչելի դարձնելու նպատակով նա իր երկերը շարադրել է խոսակցական լեզվով

Հայ ուսումնականները հաղորդակից դարձան նաև եվրոպական գիտական մտքին, թարգմանեցին մի շարք բնագիտական երկեր շարադրեցին ինքնուրույն աշխատություններ Այդպիսին էր օրինակ մաթեմատիկայի և աստղա

բաշխության ասպարեզներում XVII դ թարգմանվում է գերմանացի նշանավոր գիտնական Պետրոս Ապիանի «Կոսմոգրաֆիա» հայտնի աշխատությունը Ի ֆրանկաց թարգմանված մեկ այլ աշխատությունում տրվում է դարավերջին տեղի ունենալիք արեգակի և լուսնի բոլոր խավարումների ցանկը Դարավերջին հենվելով եվրոպական գիտության նվաճումների վրա Իսահակ Ջուղայեցին շարադրում է ցերեկվա և գիշերվա ժամերի տևողության մասին մի աշխատություն Ղուկաս Վանանդեցու հսկողությամբ 1695 թ Ամստերդամում հրատարակվում է Համատարած աշխարհագրություն» հայտնի քարտեզը Նա նաև արժեքավոր աշխատանքներ է կատարում աշխարհագրական և աստղաբաշխական տերմինաբանության հայացման ուղղությամբ Հայ ալքիմիկոսների գործնական աշխատանքների ընթացքում բացահայտվեցին զանազան նյութերի մինչ այդ անծանոթ հատկություններ հայտնագործվեցին ներկերթանաքներ օծանելիքներ ստանալու կատարելագործված եղանակներ

XVIII դ վերջում Մխիթարյան միաբաններից Ս Աղամալյանցը և Ս Պրոնյանը հրատարակում են թվաբանության և երկրաչափության ձեռնարկներ լույս է տեսնում Պ Քալանթարյանի բժշկագիտական աշխատությունը իսկ բժիշկ և բնագետ Ս Շահրիմանյանը ձեռնարկում է իր «Տնկաբանություն կամ փղորա Հայաստանի գիտական ծանրակշիռ հետազոտությունը այդ աշխատանքը շարունակելով հաջորդ դարի առաջին տասնամյակների ընթացքում Այսպիսով հայ գիտնականները ստեղծում էին ժամանակի գիտության պահանջներին համապատասխանող արժեքներ

գ Գրականությունը Ի տարբերություն մշակույթի այլ բնագավառների XV XVI դդ խզում չդիտվեց հայ գրականության զարգացման ընթացքի մեջ Շարունակում էին մեծ ժողովրդականություն վայելել Շարակնոց», Գանձարան» և «Տաղարան ժողովածուները Դարաշրջանի համար հատկապես բնութագրական էին «Տաղարան» կոչվող ժողովածուները որոնք ծառայում էին թե որպես երգարան և թե՛ որպես ընթերցարան· Այդ հավաքածուներում հոգևոր երգերի կողքին, տեղ էին գտնում սիրո բնության հայրենասիրության նշանավոր իրադարձությունների թեմաներով գրված զանազան ստեղծագործություններ Պատահական չէ, որ Հակոբ Մեղապարտի կազմած և տպագրած «Տաղարանը» հայ տպագրության առաջին հաջողություններից մեկն էր

Դարաշրջանի գեղարվեստական գրականության մեջ առաջին անգամ հանդես են գալիս բանաստեղծության և երգի նոր տեսակներ աշուղական գրականություն պանդխտության հայրենիքի թեմայով գրված ստեղծագործություններ· Հարուստ և բազմազան է XV դ առաջին կեսի գրողներ և բանաս

…ծներ Առաքել Սյունեցու, Առաքել Բաղիշեցու և Մկրտիչ Նաղաշի ստեղծա…գործությունը։ XVI դ. արդյունավետ գործունեություն են ծավալում Վասպուրականի և Փոքր Հայքի մշակութային կենտրոնները, որոնց նշանավոր դեմքե…րից էին Գրիգորիս Աղթամարցին, Նահապետ Քուչակը, Հովասափ և Թադեոս …Սեբաստացիները, Մինաս և Ստեփանոս Թոխաթեցիները։

XVII–XVIII դդ. հանդես եկան հայ գրականության մի շարք նշանավոր գոր…ծիչներ, որոնք ստեղծագործում էին ժամանակի խոշոր մշակութային կենտ…րոններում՝ Թիֆլիսում և Կ. Պոլսում։ Նրանցից Նաղաշ Հովնաթանը տաղան…դավոր նկարիչ էր և միաժամանակ նաև երգիչ, երաժիշտ ու բանաստեղծ։ Հրավիրվելով վրաց արքունիք՝ որպես պալատական երգիչ ու նկարիչ, նա …դառնում է բազմաթիվ աշակերտների ուսուցիչ։ Նկարչության Հովնաթանյան …դպրոցի ավանդույթները հետագայում շարունակում են նրա սերունդները, ո…րոնք բարձրարվեստ գործեր են ստեղծում շուրջ մեկուկես դարյա ժամանա…կաշրջանում։ Նաղաշ Հովնաթանի գրական ժառանգության մեջ աչքի են ընկ…նում սիրո, խնջույքի, քաղաքային կյանքի թեմաներով գրված բանաստեղծու…թյունները։ Հայ և առհասարակ կովկասյան աշուղական գրականության ամե…նականառուն ներկայացուցիչը Սայաթ–Նովան է, որը սերում էր քաղաքային …արհեստավորության միջավայրից, եղել է վրաց արքունիքի պալատական եր…գիչը և կյանքի վերջին տարիները անց է կացրել վանական խցում։ Լինելով ա…շուղական երգարվեստի հանճարեղ վարպետ՝ նա միաժամանակ մեծ բանաս…տեղծ էր, որի ստեղծագործությունների հիմնական նյութը կազմում են սիրո …երգերը։ Կոստանդնուպոլսում էին ստեղծագործում տաղանդավոր բանաս…տեղծներ Պաղտասար Դպիրը և Պետրոս Ղափանցին։

…Արվեստը. Աննպաստ քաղաքական ու տնտեսական հանգամանքներն իրենց բացասական ազդեցությունը թողեցին հայ կերպար…վեստի զարգացման ընթացքի վրա։

Նախորդ դարերում ձևավորված հարուստ ավանդույթները մանրանկար…չության ասպարեզում շարունակեցին Վասպուրականի և Տաթևի վանքի ման…րանկարչական դպրոցների ներկայացուցիչները։ XVII դ. ձեռագրերի հիմնա…կան պատվիրատուներ են դառնում հարուստ վաճառականները, իսկ դրանց մանրանկարները արտահայտում են քաղաքային բնակչության առևտրա–ար…հեստավորական շերտերի աշխարհընկալումը։ Տպագիր գրքերի տարածումը …հանր հարված էր ձեռագրերի ընդօրինակման գործի և մանրանկարչական …արվեստի համար։ Ձեռագրերի նկարազարդումը գոյատևում է նաև XVIII դ. …կզբին, սակայն բարձրարվեստ նմուշներ այլևս չեն ստեղծվում։

XV դ ընդհատվեց խաչքարային արվեստի առաջընթացը Խաչքարեր կանգնեցնելու ավանդույթը վերակենդանանում է XVI–XVII դդ բայց այս ժամանակաշրջանի խաչքարերը գերազանցապես տապանաքարեր են Խաչքարերի պատկերաքանդակները կորցնում են թեմատիկ բազմազանությունը և ձեռք են բերում կենցաղային բովանդակություն: Այդպիսի խաչքարերի թիվը մեծ է Հայաստանի պատմական բոլոր գերեզմանոցներում իսկ Նորադուզում և Հին Ջուղայում հասնում է հազարների Հին Ջուղայի խաչքարերը նաև կրում են իրանական զարդաքանդակային արվեստի նկատելի ազդեցությունը Ջուղայական խաչքարերով էլ իր ավարտին է հասնում հայ միջնադարյան արվեստի այդ նշանավոր բնագավառի պատմական զարգացման ընթացքը

Համընդհանուր տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամը սակավ չափով է անդրադառնում կիրառական արվեստի զանազան ճյուղերի զարգացման վրա Հայտնի է որ շատ երկրներում են վաճառահանվել հայկական գորգերը որոնք անգամ պատկերվել են եվրոպական նկարիչների կտավներում Հատկապես մեծ համարում են ունեցել վիշապի ոճավորված պատկերով գորգերը վիշապագորգերը Հաջողությունների են հասել նաև ասեղնագործության դաջման արվեստները

XV դ անկում է ապրում բազմադարյան ավանդույթներով հարուստ հայկական ճարտարապետությունը որը երկրի ընդհանուր ծանր վիճակի արտահայտությունն էր XVI–XVII դդ հայ ճարտարապետները և շինարար վարպետները գործունեություն են ծավալում գաղթօջախներում և Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում Կոստանդնուպոլսի կառուցապատման գործում իրենց ծանրակշիռ ներդրումն ունեն նշանավոր ճարտարապետ Սինանը (1489 1578) և Պալյանների գերդաստանի ներկայացուցիչները Պալյանները որպես արքունի ճարտարապետներ արգասավոր գործունեությամբ աչքի ընկան երեք հարյուրամյակների ընթացքում սկսած XVII դարից

XVII դ կեսերից, թուրք–իրանական պատերազմների ավարտից հետո համեմատաբար տանելի պայմաններում շինարարական ծավալուն աշխատանքներ կատարվեցին նաև Հայաստանում XVII դ կառուցված եկեղեցիները կրկնում են վաղ միջնադարում տարածված ճարտարապետական տիպերը Հատկապես տարածում ստացան եռանավ բազիլիկ եկեղեցիները որոնք նյութական խոշոր միջոցներ և կառուցողական մեծ վարպետություն չէին պահանջում: Տնտեսական հզորությունը մասամբ վերականգնած վանքերը հիմնովին բարեկարգվեցին և շրջապատվեցին ամուր պարիսպներով Առևտրի հարաբերական աշխուժացման թելադրանքով կառուցվեցին բազմաթիվ խոշոր կամուրջներ որոնցից նշանավոր է մինչև օրս գործող Աշտարակի բազմաթռիչք կամուրջը XVIII դ սկզբին ազատագրական պայքարի ծավալման պայման

ում կարճատև վերելք ապրեց ամրոցաշինությունը։ Պաշտպանական նոր համալիրներ կառուցվեցին, ինչպես նաև նորոգման աշխատանքներ կատարվեցին Արցախում և Սյունիքում։

Տպագրությունը

Դարաշրջանի մշակութային կյանքի ամենանշանակալից երևույթներից մեկը հայկական տպագրության ծագումն ու անշեղ վերելքն էր։ Եվրոպայում կատարված տպագրության գյուտի նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեցին թե՛ հայ վաճառականները, թե՛ հոգևորականության ներկայացուցիչները։ Հայաստանյան դժնդակ իրականության թելադրանքով, որը բացառում էր տպագրության սկզբնավորումը, տպագրական աշխատանքներ հնարավոր էր կատարել միայն Եվրոպայում։ Հայ տպագրության առաջին կենտրոն դարձավ Վենետիկը, որտեղ վաղուց ի վեր գոյություն ուներ ազդեցիկ հայ համայնք։ Առաջին հայ տպագրիչը՝ Հակոբ Մեղապարտը, այստեղ 1512–1513 թթ. ընթացքում լույս ընծայեց հինգ անուն գիրք, որոնց առաջինը Ուրբաթագիրքն էր։ Կեսդարյա ընդհատումից հետո Վենետիկում երկրորդ հայկական տպարանն է հիմնադրել ժամանակի ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Աբգար Թոխաթեցին (Եվդոկացի) Վենետիկում 1565–1566 թթ. Աբգար Թոխաթեցին տպագրում է ընդամենը երկու անուն գիրք, որից հետո նա իր տպարանը փոխադրում է Կոստանդնուպոլիս։ Այսպիսով տպագրական գործը դրվում է հուսալի հիմքերի վրա, այն հաստատվում է հայկական միջավայրում։

Հայկական գրատպության նոր օջախներ են ստեղծվում XVII դարում։ Գրքեր են լույս ընծայվում Լվովում, Լիվոռնոյում, Նոր Ջուղայում։ 1660–ական թվականներին հայ տպագրության ամենանշանավոր կենտրոններից է դառնում Ամստերդամը։ Այնուամենայնիվ, հայկական տպագրությունը չէր կարող ընդլայնվել առանց ազգային միջավայրի օժանդակության, սնման, ընթերցողների և գնորդների։ Ուստի XVIII դ. հայ տպագրությունը գլխավորապես իրականացվում է Կոստանդնուպոլսում։ Միևնույն դարի 70–ական թվականներին տպագրական գործը հետագա հաջողություններ է ունենում Հնդկաստանում, ուր Շահամիրյանները տպարան են բացում Մադրասում, Ռուսաստանում (Խալդարյանցի տպարանը Ս. Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում, Աստրախանում) և վերջապես Հայաստանում։ Մայր հայրենիքում հայերեն գրքերի տպագրության դժվարին գործը իրականություն է դարձնում ժամանակի Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին 1771–1772 թթ.։ Մոտ 300 տարվա ընթացքում հայ տպագրիչները հրատարակեցին շուրջ 1000 անուն գիրք, որը պատկառելի թիվ է, եթե հաշվի առնենք հայոց ազգային սուղ հնարավորությունները և տպարանների գործունեության ծանր պայմանները։

Այսպիսով XV XVIII դդ հայկական մշակույթն ունեցավ ինչպես զգալի կորուստներ և ժամանակավոր անկման փուլեր այնպես էլ հասավ կարևոր նվաճումների և գիտական–գրական մտքի փայլատակումների Հայ ժողովուրդը նոր ժամանակների շեմին սերտ կապեր հաստատեց եվրոպական քաղաքակրթության հետ վերականգնեց իր դարավոր մշակութային ավանդույթները և նախադրյալներ ստեղծեց հետագա վերելքի համար

4 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XIX ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

ա Մշակույթի զարգացման նախադրյալները

Նոր ժամանակներում հայոց քաղաքական ազգային ու հասարակական կյանքում տեղի ունեցած էական տեղաշարժերն իրենց կնիքն են դնում հայկական մշակույթի առաջընթացի վրա պայմանավորում հոգևոր–մտավոր աշխուժացումը ինչպես բուն Հայաստանում այնպես էլ մերձավոր և հեռավոր հայաբնակ քաղաքներում ու վայրերում Հայ մտավորականության կարող ուժերը քաղաքական–հասարակական շրջանները բացառիկ նշանակություն էին տալիս ժողովրդի լուսավորությանը և գրագիտության տարածմանը ձգտելով քաղաքական ինքնագիտակցություն և ազատագրական մղումներ ներարկել աշխարհասփյուռ հայությանը· Դեռևս XVIII դ վերջերին սկիզբ առած մշակութային զարթոնքի միտումն էր համազգային գաղափարների մշակումը և դրանց շուրջ ազգային կենսունակ ուժերի համախմբումը տարբեր երկրներում բնակություն հաստատած և միմյանցից անջրպետված հայության զանազան հատվածների միջև մերձեցման ու համագործակցության հաստատումը

Հայկական մշակույթի բնութագրական հատկանիշներից էր դպրոցների տպարանների պարբերականների բացումը և գործունեությունը գիտության գրականության կերպարվեստի վերելքը աշխարհի ամենատարբեր մասերում բավականաչափ այլազան մշակութային մթնոլորտի պայմաններում Հետևաբար նոր ժամանակի հայկական մշակույթը սնվում էր այլևայլ ակունքներից փոխազդեցության մեջ էր մտնում զանազան էթնիկ մշակույթների և մշակութային ավանդույթների հետ Այսպես Արևելյան Հայաստանում հայկական մշակույթն աստիճանաբար խզում է դարավոր կապերը իրանական ավանդույթների հետ և հետզհետե ուժեղացող առնչություններ հաստատում ռուսական գրականության գիտական ու հասարակական մտքի հետ Զգալի չափով ռուսական միջնորդավորմամբ են հայ իրականություն ներթափանցում արևմտաեվրոպական մշակութային արժեքները. Հնդկահայ գաղութներում անմիջական շփումներ են սկզբնավորվում անգլիական մշակութային միջավայրի հետ Եվրոպական գիտական ու գրական ձեռքբերումները հայ իրակա

ության մեջ տարածում էին ստանում Մխիթարյան միաբանության երկու Վե նետիկի և Վիեննայի ճյուղավորումների բեղմնավոր գործունեության շնորհիվ Արևմտահայությունը և առաջին հերթին նրա երկու կարևորագույն մշակութա յին կենտրոնները Կոստանդնուպոլիսն ու Զմյուռնիան մշտապես մշակութա յին զարգացման ազդակներ էին ստանում ֆրանսիական իրականությունից Սման պատմական պայմաններում պահանջվում էր անդուլ գործունեություն և գործադրվում էին մեծ ջանքեր հայկական մշակույթի առաջընթացը ճիշտ ու կանոնավոր տանելու համար

XIX դ երկրորդ կեսին հայոց եկեղեցին վերջնականապես կորցնում է առա ջատարի իր դերը ինչպես հասարակական այնպես էլ մշակութային կյանքում Նախաձեռնությունն անցնում է եվրոպական կրթություն ստացած երիտասարդ մտավորականությանը որը բերում է նոր աշխարհընկալում տարածում է առա ջադիմական գաղափարներ և պայքար ծավալում կղերական մտայնության դեմ. Օտար տիրապետության և գաղութային ճնշման պայմաններում հայոց ե կեղեցին մնում էր հայության շահերի արտահայտիչը և որոշակի դիրք ուներ մշակութային հատկապես կրթական կյանքում բայց առաջընթացին այնուա մենայնիվ ուղղություն էին տալիս նոր հասարակական ու մտավոր ուժերը

Չնայած գործունեության պայմանների բազմազանությանը հայկական մշակույթը պահպանեց իր ինքնատիպությունն ու միասնությունը կարևոր դեր խաղաց ազգային համախմբման, առաջադիմական գաղափարների ու իդեալ- ների մշակման գործում Ամբողջությամբ վերցրած հայկական մշակույթը մշտա բորբոք էր պահում ազգային գերխնդիրը ազատագրվելու իղձը XIX դ կեսե րից հայ մտավորականությունն ավելի մեծ չափով կապվեց հայրենի երկրի հետ մշակույթն ու լուսավորությունը ձգտեց ծառայեցնել ազգային ազատագրու թյան խնդիրներին Մշակութային օջախներ առաջացան Արևելյան ու Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում դպրոցներ պարբերականներ ու տպարաններ հիմնադրվեցին Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերում

Հայկական մշակույթը վերելքի ուղիով էր ընթանում նաև XX դ սկզբին թեև հանդիպում էր թուրքական ու ռուսական իշխանությունների համառ դիմադ րությանը Ինչպես ողջ ազգային կյանքը այնպես էլ մշակույթը ծանր վիճա կում հայտնվեց արևմտահայության զանգվածային բնաջնջման ու տարագ րության հետևանքով Առաջին աշխարհամարտի Ռուսաստանում և Այսրկով կասում տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական ցնցումների արդյունքը եղավ մշակութային զարգացման կասեցումը նաև Արևելյան Հայաստանում Նման օրհասական պայմաններում հայկական մշակույթը գոյատևեց բազմադարյան հարուստ ավանդույթների հոգևոր արժեքները սերունդներին փոխանցելու ձգտման շնորհիվ

բ Դպրոցը Պատմական պայմանների փոփոխությունը պահանջ առաջադրեց ստեղծել նոր ժամանակի ոգուն համապատասխանող դպրոցներ Կրթական համակարգում աստիճանաբար թուլացավ եկեղեցու ազդեցությունը մտցվեցին ուսուցման առաջադիմական մեթոդներ աշխարհականացվեցին դատավանդվող առարկաները

Ռուսաստանում բարձր դիրքի հասած նշանավոր արդյունաբերողներ և կալվածատերեր Լազարյանների տրամադրած միջոցներով 1815 թ Մոսկվայում բացվում է Լազարյան ճեմարանը Այն կոչված էր դաստիարակելու հայ մտավորականության մի նոր սերունդ ինչպես նաև պատրաստել արևելյան լեզուներին հմուտ մասնագետներ Այսպիսով ճեմարանի հիմնադիրների նպատակն էր նպաստել արևելյան երկրների հետ հաղորդակցությանը և Արևելքի ժողովուրդների քաղաքակրթության հետազոտությանը Լազարյան ճեմարանը դեպի իրեն էր ձգում ուսումնատենչ հայ պատանիներին ինչպես Կովկասից ու Արևմտյան Հայաստանից այնպես էլ հեռավոր երկրներից անգամ Հնդկաստանից Որբ ու աղքատ երեխաների ուսուցման համար Լազարյանները և ճեմարանի հոգաբարձուները հրատարակում էին հայ իրականության մեջ առաջին անգամ ստեղծված դասագրքեր թարգմանական ու ինքնուրույն աշխատություններ Շրջանավարտները արգասավոր գործունեություն էին ծավալում հայկական դպրոցներում թերթերի ու ամսագրերի խմբագրություններում Լազարյան ճեմարանը միաժամանակ նաև արևելագիտական խոշոր կենտրոն էր ուր իրենց կրթությունն են ստացել բազմաթիվ ռուս նշանավոր արևելագետներ

Այնուամենայնիվ անհրաժեշտություն էր զգացվում հիմնել այնպիսի կրթական օջախ որը մոտ կգտնվեր Հայաստանին ավելի սերտ կապված կլիներ հայ իրականությանը Այդ դերը պատվով կատարեց 1824 թ Թիֆլիսում բացված Ներսիսյան դպրոցը որը կրթական կարևոր կենտրոններից էր Այսրկովկասում Առանձնապես բեղմնավոր էր դպրոցի գործունեության առաջին հնգամյակը երբ նրա տեսուչն էր ականավոր բանաստեղծ ու հասարակական գործիչ Հարություն Ալամդարյանը Լազարյան ճեմարանը և Ներսիսյան դպրոցը այն կենտրոններն էին որտեղ մշակվում էր հայ աշխարհիկ գրական լեզուն թեև երկու ուսումնական օջախներում էլ սկզբնական շրջանում դասավանդման հիմնական լեզուն գրաբարն էր Դպրոցի շրջանավարտները այդ թվում Խաչատուր Աբովյանը և Ստեփանոս Նազարյանը հետագայում հաճախ իրենց կրթությունը շարունակում էին ռուսական ու եվրոպական համալսարաններում: Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտները խոշոր նպաստ են բերել հայկական մշակույթի բոլոր բնագավառների զարգացման գործին

1836 թ ռուսական կառավարության հաստատած կանոնադրության հա ...ձայն հայոց եկեղեցուն իրավունք տրվեց արևելահայ թեմերում բացել թե ...մական դպրոցներ, որոնք պետք է ունենային միջնակարգ դպրոցի մակարդակ 1837 թ հիմնադրվեց Երևանի, հաջորդ տարում Շուշիի և Աստրախանի թեմա ...կան դպրոցները: Նախատեսված էր, որ այդ դպրոցները պետք է հոգևորական ...եր պատրաստեն, ուստի սովորելու համար սկզբում ընդունում էին միայն ...ոգևորականների երեխաներին, հետագայում այդ սահմանափակումը վե ...ացվեց Սկզբնական շրջանում առարկաների մի մասը դասավանդվում էր ռուսերեն, այդ դպրոցների կյանքում տիրապետող էր եկեղեցական ոգին Թե ...ական դպրոցների դերն ու հասարակական կշիռը աճեց 1870–80 ական ...վականներին, երբ ավելացվեց դասավանդվող առարկաների թիվը, իսկ ու ...ուցումը գերազանցապես տարվում էր հայերեն Եթե Երևանի թեմական դպրոցն իր երկարամյա գործունեությամբ խոշոր դեր կատարեց Արարատյան ...աշտի բնակչության մտավոր ու հասարակական զարգացման ասպարեզում ...ապա Արցախի հայության համար նույն նշանակությունն ո ւնեցավ Շուշիի թե ...մական դպրոցը

Արևմտահայ իրականության մեջ առաջին միջնակարգ դպրոցը 1838 թ ...ացված Սկյութարի (Կոստանդնուպոլիս) ճեմարանն էր, որի ծրագիրը կազմ ...ված էր եվրոպական դպրոցների օրինակով Խոշոր կրթական կենտրոններ էին ...ան Զմյուռնիայում գործող Մեսրոպյան դպրոցը և Վենետիկի մ Մխիթարյան ...անքի ենթակայությամբ բացված Մուրադ–Ռաֆայելյան վարժարանը Հնդկահայերի միջավայրում առավել նշանավոր կրթական կենտրոնը 1821 թ ...ա լկաթայում հիմնադրված Մարդասիրաց ճեմարանն էր, իսկ դրիմահայոց ...անքում աչքի ընկնող դեր էր խաղում 1858 թ Թեոդոսիայում բացված Խալի ...յան վարժարանը: Վերջին երկու ուսումնական հաստատություններն էլ ո ...նեին իրենց տպարանը

XIX դ 70–ական թթ իգական դպրոցներ են բացվում Թիֆլիսում Շուշիում ...Ալեքսանդրապոլում ավելի վաղ Պ Պռոշյանի ջանքերով հիմնվել էր Երևանի Գայա ...նյան դպրոցը Միևնույն ժամանակահատվածում արևելահայերի կրթական ...կյանքում կենտրոնական տեղ են գրավում թեմական դպրոցները, որոնք ար ...դեն հիմնականում աշխարհիկ բովանդակություն էին ձեռք բերել. Իր սաներին ...ազմակողմանի կրթություն էր տալիս 1874 թ Էջմիածնում հիմնված Գևոր ...գյան ճեմարանը

XIX դ վերջերին և XX դ սկզբին ցարական իշխանություններն անօրինակ ...ալածանքներ ծավալեցին հայկական դպրոցների նկատմամբ 1880 ...և 1890–ական թթ կեսերին ցարիզմը կոպիտ կերպով միջամտեց հայ դպրոցա ...ան կյանքին ժամանակավորապես փակեց հայկական եկեղեցու տնօրինու

թյանը հանձնված դպրոցների մեծ մասը Միայն հայության բուռն ելույթները ստիպեցին Նիկոլայ II–ին 1905 թ օգոստոսի 1–ին հայոց եկեղեցուն վերադարձնել նրանցից խլված ունեցվածքը և կրթական գործով զբաղվելու հնարավորությունը որոնցից նա զրկվել էր 1903 թ հունիսի 12–ի չարաբաստիկ օրենքով

Աբդուլհամիդյան վարչակարգի ծանր պայմաններում անասելի դժվարությունների էր բախվում արևմտահայերի կրթական գործը 1889 թ Կ Պոլսի մոտ գտնվող Արմաշի վանքում բացվեց Արմաշի դպրեվանքը որը բարձրագույն հոգևոր ուսումնական հաստատություն էր և արևմտահայերի համար ունեցավ նույն նշանակությունը ինչ Գևորգյան ճեմարանը արևելահայերի կյանքում Արևմտյան Հայաստանում առավել հայտնի կրթական օջախներն էին 1881 թ Կարինում բացված Սանասարյան վարժարանը և Վանում գործող դպրոցները Կեդրոնական Երկրագործական Երամյան վարժարանները

գ Գիտությունը XIX դ.–XX դ սկզբին զգալի առաջընթաց է կատարում գիտությունը ընդ որում, առավել աչքի ընկնող հաջողությունները արձանագրվում են հայագիտության բնագավառում

Հայոց պատմության լեզվի մատենագրության Հայաստանի աշխարհագրության հետազոտության ասպարեզում ամենակարևոր ձեռքբերումները երկար ժամանակ կապված էին Մխիթարյան միաբանության արդյունավետ գործունեության հետ XIX դ սկզբին Հայաստանի պատմությանն ու աշխարհագրությանը նվիրված հանգամանալից հետազոտություններով հանդես է գալիս Ղ Ինճիճյանը: Իր ամբողջ կյանքում սեփական աչքերով երբեք չտեսած Հայաստանի կերպարի կերտմանը նվիրվեց մեծավաստակ Ղ Ալիշանը Առանձնապես նշանավոր են միջնադարյան Հայաստանի առանձին աշխարհներին› նվիրված նրա բազմահատոր աշխատությունները

XIX դ երկրորդ կեսում հայագիտության ասպարեզում աչքի ընկնող աշխատանքներ են կատարվում Ռուսաստանում և Եվրոպայում գործող համալսարանական կենտրոններում Հայ միջնադարյան պատմիչների երկերի թարգմանության հայ ազգագրության և հավատալիքների հետազոտության առումով նշանակալից էր Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր Մ Էմինի դերը Նրա սաներից Ք Պատկանյանը արդյունավետ գործունեություն ծավալեց Ս Պետերբուրգի համալսարանում և հանդես եկավ հին շրջանի պատմությանը լեզվին ու մատենագրությանը նվիրված մեծարժեք ուսումնասիրություններով Լազարյան ճեմարանում Մ Էմինի գործը շարունակեց նրա մյուս աշակերտ Գ Խալաթյանցը XX դ սկզբին միջնադարյան Հայաստանի պատմությանն ու հայ բանասիրությանը նվիրված կոթողական աշխատություններ

հիմնեց Ս Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Ն Ադոնցը ականավոր լեզվագետ–հայագետ Ն Մառի սանը

XIX դ հայագիտությունն առավել խոշոր հաջողությունների է հասնում Եվրոպայում Ասպարեզ են մտնում ականավոր գիտնականներ է Դյուլորիեն Է Լանգլուան և Մ Բրոսսեն ընդ որում վերջինս տեղափոխվում է Ռուսաստան և արդյունավետ գործունեություն ծավալում հայոց և վրաց պատմության և լեզվաբանության բնագավառում·

XIX դ վերջում փորձեր ձեռնարկվեցին Հայաստանի պատմության ամբողջական պատկերը ներկայացնելու ուղղությամբ որոնց հեղինակներն էին Ա Խարագաշյանը և Ստ Պալասանյանը: Ականավոր հայագետներ Բ Սարգիսյանը և Կ Տեր–Մկրտչյանը անդրադառնում են միջնադարյան աղանդավորական շարժումներին իսկ Մ Օրմանյանը հեղինակում է Ազգապատում եռահատոր աշխատությունը որը ներկայացնում է հայոց եկեղեցու պատմությունը հիմքից մինչև XX դ. սկզբները

Նկատելի առաջընթաց են ապրում հայ լեզվաբանությունը և բանասիրությունը XIX դ առաջին տասնամյակներին լեզվաբանական ու բառարանագրական աշխատություններով հանդես է գալիս Հ. Ավգերյանը. Հայ բառարանագրության հպարտությունն է Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվի երկհատոր բառարանը որը լույս տեսավ Վենետիկում 1836–1837 թթ Մխիթարյան հայրեր Գ Ավետիքյանը Մ Ավգերյանը և Խ Սյուրմելյանը այդ բառարանում տվել են ժամանակի հայտնի բոլոր գրաբար բառերի բացատրությունը ստուգաբանությունը և գործածության բնութագրական նմուշները Նույն բառարանի համառոտ տարբերակը 1846 թ հրատարակվում է մեկ հատորով Առձեռն բառարան հայկազնյան լեզվի› խորագրով (հեղինակ Մ Ավգերյան) XIX դ ընթացքում լույս են տեսնում անգլերեն ֆրանսերեն իտալերեն հունարեն ռուսերեն լեզուների ձեռնարկներ

XIX դ վերջին–XX դ սկզբին ընդհանուր լեզվաբանության ականավոր ներկայացուցիչներ և հմուտ հայերենագետներ Հ Հյուբշմանը և Ա Մեյեն ուսումնասիրում են հայերենը բացահայտում հայերենի և հնդեվրոպական լեզուների ընդհանրությունները նշում հայերենի տեղը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում որպես առանձին ճյուղ Իրենց հերթին հայ լեզվաբանները հետազոտում են հայերենի քերականական համակարգը նրա տարբեր վիճակները Առանձնակի հետաքրքրություն է հարուցում աշխարհաբարը որը յուրովի արձագանքն էր գրաբարի և աշխարհաբարի կողմնակիցների միջև ծավալված գրապայքարի Այդ պայքարը իր ավարտին է հասնում երբ թե արևելահայ թե արևմտահայ իրականության մեջ հաղթանակը տոնում են աշխարհաբարի կողմնակիցները Աշխարհաբար գրական հայերենի խոշոր հե

տազոտողներն են դառնում Մխիթարյան միաբան Ա Այտընյանը և հայտնի հայերենագետ Ստ Պալասանյանը

XX դ սկզբին հայ լեզվաբանության զարգացման ընթացքը ուղենշում են լեզվաբանների նոր սերնդի ներկայացուցիչները Ստ Մալխասյանը Մ Աբեղյանը Հ Աճառյանը Գ Ղափանցյանը

Դարաշրջանի հայ գիտնականների զգալի մասը հատկապես բնական գիտություններով զբաղվողները համապատասխան պայմանների բացակայության պատճառով ստիպված էին իրենց գործունեությունը ծավալել Ռուսաստանի և Եվրոպայի գիտական կենտրոններում

Ականավոր երկրաբան հանքաբան և բյուրեղաքիմիկոս Ա Արծրունին որը նշանավոր հրապարակախոս Գ Արծրունու եղբայրն էր սերտորեն կապված էր հայ իրականության հետ Մշակ› թերթում նա հաճախ տպագրում էր քննադատական ու հրապարակախոսական հոդվածներ երազում էր աշխատել հայրենիքում Իր գիտական գործունեության ընթացքում նա զբաղվել է Կովկասի և Ուրալի օգտակար հանածոների հանքավայրերի ուսումնասիրությամբ, գիտական արշավախմբերի կազմում եղել է աշխարհի տարբեր երկրներում· Նրան հատկապես հետաքրքրել է Կովկասի բնական հարստությունների օգտագործման խնդիրը նա եղել է նաև Թիֆլիսում գտնվող Կովկասյան թանգարանի երկրաբանական–հանքաբանական բաժնի հիմնադիրը: Ա Արծրունու գիտական գործունեությունը ծավալվել է հիմնականում Գերմանիայում Բեռլինի Ստրասբուրգի Բրեսլաուի գիտական հիմնարկներում Կյանքի վերջին մեկուկես տասնամյակի ընթացքում նա աշխատում էր Ախենի պոլիտեխնիկումում որպես պրոֆեսոր ամբիոնի վարիչ և ֆակուլտետի դեկան

Ջակոմո (Հակոբ) Չամչյանը հայտնի քիմիկոս էր Պադուայի և Բոլոնիայի համալսարանների պրոֆեսոր Նրա շուրջ 400 գիտական աշխատություններում արծարծված են ֆիզիկական օրգանական և կենսաբանական քիմիայի հարցեր: Քիմիական գիտության մեջ հայտնի «Չամչյանի ռեակցիան և Չամչյանի վերախմբավորումը» իրենց անվանումը ստացել են ի պատիվ հայ գիտնականի Ջ Չամչյանը հանդես է եկել որպես Իտալիայի ներկայացուցիչ բազմաթիվ գիտական համաժողովներում եղել է իտալական սենատի անդամ Նրա մահից հետո Բոլոնիայի քիմիական ինստիտուտը անվանվել է ‹Ջակոմո Չամչյանի անվան քիմիական ինստիտուտ»

Ականավոր հայ քիմիկոս էր նաև Հ Աբելյանցը որը Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտ էր իսկ բարձրագույն կրթությունը ստացել էր գերմանական ու շվեյցարական համալսարաններում: Շուրջ քառասուն տարի նա պաշտոնավարել ու դասավանդել է Ցյուրիխի (Շվեյցարիա) կանտոնալ համալսարանում

Ֆիզիկայի բնագավառում կարևորագույն հայտնագործության հեղինակ դարձավ Հ Ադամյանը որի անվան հետ է կապված եռագույն հեռուստատե

ո թյան համակարգի ստեղծումը Հ Ադամյանի հայտնագործո թյո նը բարձր գնահատականի է արժանացել գիտական աշխարհում և այժմ էլ պահպանել է իր նշանակությունը

XIX դ կեսերից որոշակի առաջընթաց է դիտվում աստղագիտության բնա գավառում. Այս առումով կարևոր դեր է կատարում մինչ այդ Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում հիմնադրված հայկական աստղադիտարանը որտեղ կատար վում են գիտական հետազոտություններ Վ Հովսեփյանը զբաղվում է Հալլեյի գիսավորի ուսումնասիրությամբ իսկ Խ Սինանյանը հայտնաբերում է Յուպի- տերի վեցերորդ արբանյակը Նկատելի աշխուժություն են ապրում հարուստ ավանդույթներ ունեցող բժշկագիտությունը և կենսաբանությունը XIX դ ըն թացքում կենսաբանությանը վերաբերող աշխատություններ հրատարակեցին Վիեննայի և Վենետիկի Մխիթարյանները դարվինիզմի սկզբունքների մասին առանձին գրքով հանդես եկավ Ն Տաղավարյանը XIX դ վերջին–XX դ սկզբին Ս Պետերբուրգում մեծ հեղինակություն էր վայելում կենսաբան Վ Վարդանովը Ռուս նշանավոր գիտնական Ի Պավլովի ղեկավարությամբ Ս Պետերբուրգի ռազմաբժշկական ակադեմիայում նույն ժամանակահատվա ծում սկսվեց կենսաբանության բնագավառի ամենանշանավոր դեմքերից մե կի Լ Օրբելու գործունեությունը Արդեն մինչև Արևելյան Հայաստանի ռուսա կան նվաճումը Ռուսաստանին պատկանող հայաբնակ վայրերում աշխատում էին համալսարանական կրթությամբ հայ բժիշկներ ընդ որում, նրանք իրենց ուսումն ստացել էին Ռուսաստանում Հայ բժշկության աչքի ընկնող ներկայա ցուցիչներից Մ Առուստամյանը համառուսական ճանաչման արժանացավ 1892 թ երբ անձնազոհ գործունեություն ծավալեց Աստրախան քաղաքում պայքար տանելով խոլերայի համաճարակի դեմ Այնուհետև նա հակաժան տախտային պայքար կազմակերպեց Միջին Ասիայում հանդես եկավ նաև բժշկագիտական արժեքավոր հետազոտությամբ

XIX դ –XX դ սկզբին առաջընթաց քայլեր են կատարվում նաև արևմտա հայ բժշկագիտության ասպարեզում

դ Գրականությունը XIX դ սկզբին հայ գրականության մեջ շարունակում էր գերիշխել կլասիցիզմը որը լինելով մտավոր և գրական շարժո մ արծարծում էր ազգային ու հասարակական խնդիրներ Կլասիցիզմը հայ գրականությունը հարստացրեց անտիկ և դասական գրականության ոգով գրված եվրոպական գեղարվեստական երկերի թարգմանություններով ինչ- պես նաև թողեց ինքուրույն ծոխ գրականություն: Հայ հեղինակներն իրենց գ անաստեղծությունների վիպերգերի և դրամաների նյութ էին ընտրում ազգա գ ի ն քաղաքական պատմության աչքի ընկնող դրվագները Նրանց երկերում ներբողվում էին հայրենասիրությունը անձնվիրությունը առաքինությունը ա

ռաջադրվում էր հայրենիքի ազատության գաղափարը Հոգեբանական ապ
րումները և կենցաղային հարցերը դուրս էին կլասիցիզմի ներկայացուցիչների
տեսադաշտից: Հայ կլասիցիզմի գլուխգործոցը Արսեն Բագրատունու «Հայկ
դյուցազն (1858 թ) վիպերգն է որի նյութը քաղված է Մովսես Խորենացու
Հայոց պատմությունից»

XIX դ կեսերից գրականության մեջ շրջադարձ է դիտվում դեպի նոր ուղ
ղություններ ռոմանտիզմ և ապա ռեալիզմ Փոխվում է գրական երկերի նյու
թը և լեզուն Գրականության մեջ գլխավոր դերը անցնում է ժամանակակից
կյանքից վերցրած թեմաներին գրաբարին փոխարինելու է գալիս աշխարհա
բարը Աստիճանաբար ձևավորվում է հայ նոր գրականությունը

Հայ նոր գրականության ստեղծման ասպարեզում առաջին քայլերը կա
տարելու պատիվը պատկանում է բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանին և
գրող մանկավարժ ու հրապարակախոս Մեսրոպ Թաղիադյանին Նրանց
ստեղծագործությամբ նշանավորվեց անցումը կլասիցիզմից ռոմանտիզմին
սակայն դեռևս անհրաժեշտ էր կատարել վերջին վճռական քայլը Հայ նոր
գրականության հիրավի մեծ հիմնադիրը դարձավ լուսավորիչ, գրող և մանկա
վարժ Խաչատուր Աբովյանը Էջմիածնի վանքում և Ներսիսյան դպրոցում
կրթություն ձեռք բերելուց հետո նա շուրջ հինգ տարի սովորել է Դորպատի
(այժմ՝ Տարտու Էստոնիա) համալսարանում ստացել բազմակողմանի կրթու
թյուն Իրեն բնորոշ թափով ու կրքոտությամբ նա հեղաշրջում մտցրեց գրակա-
նության թեմատիկայի մեջ և իր Վերք Հայաստանի › վեպի նյութ դարձրեց ժա-
մանակի կյանքը խորապես գիտակցելով ազգային–քաղաքական խնդիրների
նշանակությունը Վեպի հերոսը այլևս հեռավոր ժամանակների դասական
դեմք չէր այլ նոր ժամանակների քաղաքացի ու անհատ օժտված բնածին
բարոյականությամբ ու առաքինություններով «Վերք Հայաստանին նոր էջ
բացեց հայ գրականության պատմության մեջ, այն երևույթ է նաև համաշխար
հային արձակի բնագավառում Վեպն իր համանմանությունը չունի ողջ եվրո
պական գրականության մեջ ու ազգային գրական հանճարի և ինքնատիպու
թյան դասական դրսևորում է

XIX դ 50 60–ական թթ հանդես եկավ հայ գրողների հաջորդ սերունդը ո
րը վերջնականապես հրաժարվեց գրաբարից և անցյալի գրականության կաշ-
կանդիչ ազդեցությունից Նրա շարքերում առանձնանում է բանաստեղծ գրող
և քննադատ Միքայել Նալբանդյանը որի ողջ ստեղծագործությունը համակ-
ված է ջերմ հայրենասիրությամբ և ազատասիրական ոգով՝ Մտահոգված սե
փական ժողովրդի վիճակով ու ազատագրության խնդրով Մ Նալբանդյանը
ձգտում էր հայության ազգային ու սոցիալական ազատագրության հարցը լու-
ծել ռուսական հեղափոխական շարժման միջոցով

Գրական նույն սերնդի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից էին Սմբատ Շա ազիզը և Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը։ Նրանց ստեղծագործության մեջ կենտրո նական տեղ են գրավում ազատասիրության ու հայրենասիրության թեմաները։ 1862 թ. Զեյթունի ապստամբությունը նոր լիցք հաղորդեց նրանց ․․․ մոտիվները իր դրամատիկական երկերում արծարծում էր հայ քնա ․․․րգության մեծատաղանդ դեմքերից մեկը՝ Պետրոս Դուրյանը։

XIX դ. երկրորդ կեսին վերելք են ապրում հայ գրականության բոլոր ժան ․․․րը։ Գրական ասպարեզ իջած բանաստեղծներից մեծ ժողովրդականություն ․․․ ձեռք բերում Ռափայել Պատկանյանի պոեզիան, որն արտահայտում էր մեր ժողովրդի ազատագրական ձգտումները, պայքարի կոչում նրան։ Իր արձակ ․․․ չափածո երկերում նա մշակեց ու քարոզեց ազատագրական պայքարի գա ․․․փարախոսությունը, մերժելով կրավորական կեցվածքը և եվրոպական եր ․․․րների օգնության հետ կապված սին հույսերը։ 1880–ական թթ. նա հայերին ․․․ զինված պայքարի դիմելու և թուրքական լծից զինված ապստամբության մի ․․․ ջոցով ազատագրվելու կոչ էր անում՝ մեկը մյուսի հետևից լույս ընծայելով իր ․․․ ռտաշունչ բանաստեղծությունները։

Դարավերջին ասպարեզ իջավ բանաստեղծների նոր սերունդը։ Նշանավոր ․․․ նարերգու Հովհաննես Հովհաննիսյանը, հանճարեղ բանաստեղծներ Հով հաննես Թումանյանը և Ավետիք Իսահակյանը, որոնք հայ գրականությունը ․․․ արստացրեցին թարմ թեմաներով ու ժողովրդական մոտիվներով գրված ․․․տեղծագործություններով։

Հայ պոեզիայի վերելքը շարունակվեց XX դ. սկզբին, երբ շարունակում էին ստեղծագործել գրական նախորդ սերնդի ներկայացուցիչները, իսկ միևնույն ժամանակ լիովին դրսևորվեց նշանավոր բանաստեղծներ Վահան Տերյանի, Միսակ Մեծարենցի, Սիամանթոյի և Դանիել Վարուժանի մեծ տաղանդը։

Հայ գրականությունը աննախադեպ բարձունքների է հասնում նաև արձա ․․․կի ասպարեզում։ Պերճ Պռոշյանը հանդես է գալիս հայ գյուղին նվիրված մի ․․․ շարք վեպերով, ցույց տալով գյուղական կյանքի իրական պատկերը։ Ազգային ․․․ ոգով է տոգորված միևնույն ժամանակ գրական ասպարեզ իջած Ղազարոս Ա ․․․ղայանի ողջ բազմաժանր ստեղծագործությունը, մանկավարժական ու հասա ․․․ակական գործունեությունը։

Թուրքական բռնապետության դեմ մղած ազգային–ազատագրական պայ ․․․քարը հատկապես մեծ ազդեցություն թողեց գրողների այն սերնդի ստեղծա ․․․գործության վրա, որը գիտակցաբար ձգտում էր ժողովրդին դաստիարակել և ․․․ոգեշնչել պատմությունից բերված օրինակներով։ Պատմավիպագրությունը ․․․ նեծ տեղ է գրավում XIX դ. երկրորդ կեսի ամենախոշոր հայ գրողի՝ Րաֆֆու ստեղծագործության մեջ։ Իր ժամանակի պատմաբաններից ավելի խոր ու հա ․․․ նակողմանի ըմբռնելով հայոց պատմության ներքին տրամաբանությունը

հիանալի գիտակցելով ազգի առջև ծառացած դժվարին խնդիրները Ռաֆֆին հանդես եկավ նաև որպես հայ ազգային–ազատագրական շարժման տեսաբան և գաղափարախոս Ռաֆֆու գաղափարների ազդեցությունը չափազանց մեծ է եղել հայ ազգային մտածողության վրա

Հայ պատմավիպագրության նշանավոր դեմքերից են նաև Ծերենցը և Մուրացանը որոնք ձգտում էին նոր լիցք հաղորդել հայ ազատագրական շարժմանը և իրենց ստեղծագործության մեջ նպատակադիր կերպով դիմում էին անցյալին

XIX դ վերջերին հայ գրականության մեջ ամրապնդվում են ռեալիստական արձակի դիրքերը Ռոմանտիզմին փոխարինելու եկած այդ գրական նոր ուղղության խոշորագույն դեմքը Շիրվանզադեն է, որը համարձակորեն անդրադարձավ սոցիալական հուզող խնդիրներին և իր երկերում պատկերեց ժամանակի հայ հասարակության ճշմարտացի նկարագիրը Բեղմնավոր գրական գործունեություն ծավալեցին արևելահայ գրականության խոշոր նորարարներ Նար–Դոսը Ավետիս Ահարոնյանը և Վրթանես Փափազյանը Արևմտահայ իրականության մեջ ռեալիստական արձակը զարգացրեցին Արփիար Արփիարյանը Գրիգոր Զոհրապը Ռուբեն Զարդարյանը, Լևոն Բաշալյանը և ուրիշներ Գրական այդ սերունդը բեղմնավոր ստեղծագործական կյանքով էր ապրում նաև XX դ սկզբին

Հայ գրականությունը խոշոր դեմքեր տվեց նաև դրամատուրգիայի և երգիծաբանության ասպարեզում Հերոսների պատկերների կերտման վարպետությամբ և ներգործության ուժով աչքի են ընկնում Գաբրիել Սունդուկյանի կատակերգությունները որոնք ժամանակի իրականության ուրույն արտացոլումն են Հայ միջնադարյան պատմությունից ընտրված դրվագները որոնք և հիմնականում ընկած են Լևոն Շանթի դրամաների հիմքում ենթախորք են ծառայել XIX դ վերջին XX դ սկզբին հասարակությանը հուզող խնդիրներ արծարծելու համար

XIX դ երկրորդ կեսի հայ երգիծաբանության ամենախոշոր դեմքը Հ Պարոնյանն է որը յուրովի էր արձագանքում ժամանակաշրջանի սուր և հրատապ խնդիրներին Նրա դիպուկ գրիչը անխնա ծաղրի էր ենթարկում «ազգային ջոջերին հայ ժողովրդի նկատմամբ եվրոպական տերությունների երկդիմի քաղաքականությունը մերկացնում էր թուրքական բռնապետության հետապնդած նպատակները Մեծ երգիծաբանի ավանդույթների արժանի շարունակողը եղավ Ե Օտյանը որի թողած վիթխարի գրական ժառանգության մեջ աչքի են ընկնում քաղաքական երգիծանքի փայլուն նմուշները Նրա կերտած Փանջունու կերպարը ունեցել է իր մեծաթիվ իրական նախատիպերը և դարձել է բախտախնդիր անսկզբունք և շահամոլ «կուսակցական գործչի խորհրդանիշ

Հայ հասարակության կյանքում անընդհատ աճում էր թատրոնի երաժշտության և նկարչության ազդեցությունը

XIX դ երկրորդ կեսին առաջին անգամ հանդես են գալիս մշտապես գործող թատերախմբեր հաճախակի են դառնում արևելահայ ու արևմտյան դերասանների փոխադարձ հյուրախաղերը Թիֆլիսի Թամամշյան Կ Պոլսի Արևելյան և Հ Վարդովյանի հիմնադրած թատրոնները դառնում են դերասանների մի մեծ խմբի ծննդյան ու վարպետության աճի օջախներ Բեմադրվում են ազգային հայրենասիրական թեմաներով գրված պիեսներ Գ Սունդուկյանի Հ Պարոնյանի Ա Շիրվանզադեի Լ Շանթի դրամաներն ու կատակերգությունները համաշխարհային դրամատուրգիայի աչքի ընկնող նմուշներ· Հայ թատերական արվեստի պարծանքը դարձավ շեքսպիրյան հերոսների հանճարեղ դերակատար Պ Ադամյանը: Հայ բեմի պատմության մեջ իրենց ուրույն հետքը թողեցին Գ Չմշկյանը Մ Ամերիկյանը Ազնիվ Հրաչյան Հ Աբելյանը Հ Զարիֆյանը և շատ ուրիշներ

XIX դ. առաջին կեսին քանի դեռ տարածում չէր ստացել եվրոպական նոտագրությունը հայ հոգևոր երաժշտությունը օտար ազդեցություններից զերծ պահելու նպատակով անհրաժեշտություն առաջացավ ստեղծել ազգային երաժշտության առանձնահատկություններին համապատասխանող նայնագրության նոր համակարգ Այդ խնդիրը հաջողությամբ լուծեց Հ Լիմոնջյանը որի աշակերտների ջանքերով հայկական նոտագրության համակարգը կատարելագործվեց և միայն դարավերջին իր տեղը գիջեց եվրոպական նոտագրությանը

Դարի երկրորդ կեսի հայ երաժշտության հսկան Տ Չուխաջյանն է հայկական առաջին օպերայի «Արշակ Երկրորդի» (1868 թ) հեղինակը Երաժշտական կրթություն ստանալով Իտալիայում նա հետագայում լայն գործունեություն ծավալեց Կ Պոլսում և նոր լիցք հաղորդեց հայ երաժշտության զարգացմանը Հայ ժողովրդական երաժշտության նմուշները հավաքելու ձայնագրելու և երգեցիկ խմբեր կազմելու ասպարեզում մեծ վաստակ ունի Ք Կարա–Մուրզան Մ Եկմալյանը մնայուն արժեքներ ստեղծեց հոգևոր երաժշտության բնագավառում XX դ սկզբին բուռն գործունեություն ծավալեց հանճարեղ Կոմիտասը որը տարիներ շարունակ արդյունավետ կերպով զբաղվում էր հայ ժողովրդական և հոգևոր երգերի ձայնագրմամբ հետազոտությամբ և ժողովրդականացմամբ Հայ ազգային օպերայի առաջընթացի ճանապարհին նշանակալի քայլ էր Ա Տիգրանյանի «Անուշ» օպերան որը 1912 թ բեմադրվեց Ալեքսանդրապոլում և մեծ ժողովրդականություն ձեռք բերեց

XIX դ առաջին կեսին հանդես են գալիս Ս Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայում կրթություն ստացած առաջին պրոֆեսիոնալ հայ նկարիչները Երանիցից էր Աղաֆոն Հովնաթանյանը որը տաղանդավոր նկարիչների գեր-

դաստանի արժանավոր ներկայացուցիչն էր Նրա եղբայրը Հակոբ Հովնաթանյանը ժամանակի ամենանշանավոր հայ նկարիչն էր դիմանկարչության աչքի ընկնող վարպետ Ս Ներսիսյանը հայ նկարչության պատմության մեջ է մտել ամենից առաջ Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի հանրահայտ դիմանկարներով

Հայ կերպարվեստի ականավոր դեմքերից են աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հ Այվազովսկին Վ Սուրենյանցը Գ Բաշինջաղյանը Է Մահտեսյանը Ս Աղաջանյանը Փ Թերլեմեզյանը Ե Թադևոսյանը

գ Մամուլը

Շարունակելով հայ առաջին պարբերականի Ազդարարի» (Մադրաս 1794–1796 թթ) ավանդույթները XIX դ առաջին կեսին լույս են տեսնում տասնյակ թերթեր և ամսագրեր· Հայ մամուլի կենտրոններից էին Կ Պոլիսը և Զմյուռնիան Կալկաթան և Վենետիկը Մոսկվան և Թիֆլիսը Այդ թերթերի ու ամսագրերի մեծ մասը կարճ կյանք ունեցավ փակվեց նյութական դժվարությունների և իշխանությունների ճնշումների հետևանքով Համեմատաբար երկար (1840–1887 թթ) հրատարակվեց Զմյուռնիայում լույս տեսնող Արշալույս Արարատյան» լրագիրը որը հարուստ բովանդակություն ուներ և իր էջերում տեղ էր հատկացնում քաղաքական տնտեսական ու մշակութային բնույթի բազմազան նյութերի Հայ հանդեսների նահապետը 1843 թ Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում լույս տեսնող «Բազմավեպ› ամսագիրն է որ գերազանցապես հայագիտական բնույթ ո նի և լույս է տեսնում մինչև օրս

Դարի կեսերի ամենանշանավոր պարբերականը Մոսկվայում 1858–1864 թթ հրատարակված «Հյուսիսափայլն › էր որի խմբագիրը ականավոր հրապարակախոս հայագետ և արևելագետ Ստ Նազարյանն էր Այն հայ լուսավորական շարժման ջահակիրն էր և վիթխարի դեր խաղաց հասարակական մտքի ու մշակույթի վերընթացի գործում

XIX դ երկրորդ կեսին–XX դ սկզբին մեծապես աճեց հրատարակվող պարբերականների թիվը հրապարակ իջան կուսակցական թերթեր ու ամսագրեր թեժ պայքար ծավալվեց հասարակական–գաղափարական տարբեր հավատամք դավանող պարբերականների միջև ժամանակի հասարակական կարծիքը ձևավորելու առումով հսկայական դեր ուներ 1872 թ Թիֆլիսում լույս տեսնող Մշակ թերթը որի հիմնադիրն ու երկարամյա ղեկավարն էր նշանավոր հրապարակախոս Գ Արծրունին: Թերթը սկզբունքորեն հանդես էր գալիս հետադիմության և պահպանողականության դրսևորումների դեմ հետևողականորեն պաշտպանում էր Հայ դատը սուլթանական լծի դեմ ուղղված զինված ապստամբության ծրագրեր էր առաջ քաշում: «Մշակը› հատկապես մեծ ազդեցություն էր ձեռք բերել հայրենասեր երիտասարդության շրջանում հաճախ այստեղ էին առաջին անգամ լույս տեսնում Ռաֆֆու երկերը

1917 ԹՎԱԿԱՆԻ ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ՈՒ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

1 ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

1917 թ փետրվարի 27–ին Ռուսաստանում տեղի ունեցավ բուրժուադեմոկ ռատական հեղափոխություն որի հետևանքով տապալվեց միապետությունը Ստեղծվեց ժամանակավոր կառավարություն իշխան Գ Լվովի նախագահութ յամբ Հեղափոխության ընթացքում կազմակերպվել էր բանվորների և զինվոր ների պատգամավորների Պետրոգրադի խորհուրդը որը նույնպես իշխանութ-յան մարմին էր Այդպիսով երկրում հաստատվեց երկիշխանություն ի դեմս բանվորների և զինվորների պատգամավորների Պետրոգրադի խորհրդի և ժա մանակավոր կառավարության

Պետրոգրադի խորհուրդը կազմված էր բազմակուսակցական սկզբունքով ուստի աշխատանքի առաջին օրերից տարբեր հարցերի շուրջ առաջացան բազմաթիվ հակասություններ Խորհրդում մեծամասնություն էին կազմում մենշևիկները և սոցիալիստ–հեղափոխականները որոնք հանդես էին գալիս հեղափոխության և արմատական վերափոխումների պաշտպանությամբ Բոլշևիկյան կուսակցությունը գտնում էր որ անհրաժեշտ է անցում կատարել սոցիալիստական հեղափոխության

Լուրջ տարաձայնությունների հետևանքով խորհրդի ազդեցությունը թու-լացավ և իշխանությունն ամբողջությամբ անցավ ժամանակավոր կառավա յությանը

Հեղափոխության հաղթանակի լուրը շուտով հասավ ազգային ծայրամա սեր: Ժամանակավոր կառավարության ստեղծման մասին պաշտոնապես տե ղեկացվեցին բոլոր նահանգները: 1917 թ մարտի 2–ին այդ մասին հայտնվեց Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալ Խատիսյանին իսկ վերջինս իր հերթին հե-տազրելով այդ լուրը հայտնեց երկրամասի բոլոր քաղաքների քաղաքագլուխ ներին առաջարկելով «ապահովել լիակատար հանգստություն և ամեն կերպ աջակցել նոր կառավարությանը իր պատասխանատու գործի մեջ

1917 թ մարտի 6–ին Թիֆլիսի քաղաքային դուման ձևավորեց տեղական իշխանության մարմիններ գործադիր կոմիտե և բյուրո Վերջինիս կազմում ընդգրկվեց նաև Ալ Խատիսյանը Կոմիտեն իր հրապարակած կոչում պաշտ

պանեց ժամանակավոր կառավարությանը որը հանդես էր եկել պատերազմը շարունակելու հայտարարությամբ

Ժամանակավոր կառավարությունը իր որոշումներով լուծարեց նախկին տեղական կառավարման մարմինները Լուծարվեց նաև Կովկասի փոխարքայությունը և մարտի 9-ին ստեղծվեց Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե որի մեջ մտան Պետական դումայի հինգ անդամներ Վ Խառլամովը (նախագահ) Մ Ջաֆարովը Մ Պապաջանյանը Ա Չխենկելին Կ Աբաշիձեն Քանի որ նրանք ներկայացնում էին տարբեր կուսակցություններ և ազգություններ բնականաբար, իշխանության նորաստեղծ մարմինը կոալիցիոն էր և բազմազգ

Ստանձնելով կառավարության ֆունկցիաներ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն իրավունք էր ստանում հանդես գալու ժամանակավոր կառավարության անունից և գործելու նաև ռուսական զորքերի կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանի տարածքում

Ինչպես կենտրոնում, Անդրկովկասում նույնպես հաստատվել էր երկիշխանություն քանզի բանվորների և զինվորների պատգամավորների խորհուրդներ ստեղծվել էին նաև այստեղ Սակայն ինչպես կենտրոնում, այնպես և Անդրկովկասում խորհուրդները զուրկ էին փաստական իշխանություն իրականացնելուց

Ժամանակավոր կառավարությունը բազմաթիվ հարցերի ազգային, ագրարային սոցիալական և այլն լուծումը հետաձգում էր մինչև համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի հրավիրումը. Վերջինս ոչ միայն պետք է լուծում տար հրատապ այդ հարցերին այլև սահմաներ պետության կառավարման նոր ձևը և ընդուներ երկրի սահմանադրություն:

Ժամանակավոր կառավարությունը մի քանի անգամ հավաստիացրեց դաշնակից պետություններին որ Ռուսաստանը պատերազմը կշարունակի մինչև հաղթական ավարտ Այդ հարցում ժամանակավոր կառավարության և Անդրկովկասի հատուկ կոմիտեի պաշտոնական տեսակետերը պաշտպանեց երկրամասի քաղաքային խորհուրդների գործադիր կոմիտեների ներկայացուցիչների 1917 թ մարտի 18–20–ը Թիֆլիսում կայացած համագումարը ընդունելով «Ընթացիկ պահի գործելակերպի մասին» մենշևիկների կողմից ներկայացված բանաձևը Համագումարն իր որոշմամբ համերաշխվեց այն տեսակետին, որ բանվորական գյուղացիական ազգային և կրոնական հարցերի լուծումը պետք է վերապահել Սահմանադիր ժողովին·

Պատերազմը շարունակելու խնդիրը խիստ կարևոր էր բովանդակ հայության համար Արևմտահայության ստվար հատվածը պատերազմի ընթացքում թուրքական բարբարոսների կողմից ենթարկվել էր ֆիզիկական բնաջնջման իսկ ցեղասպանությունից փրկվածները սփռվել էին աշխարհով մեկ Պատե-

...մի ընթացքում ռուսական բանակը գրավել էր Արևմտյան Հայաստանի ...ի մասը։ Հայ ժողովուրդը մեծ հույսեր էր կապում ժամանակավոր կառա...րության արտաքին քաղաքականության հետ՝ հուսալով, որ պատերազմը ...րունակելու դեպքում Թուրքիան պարտություն կկրի, դրա հետևանքով կա...ռագրվի ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը և հայ գաղթականությունը կվե...դառնա իր նախկին բնակության վայրերը։

1917 թ. ապրիլի 26-ին Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը ...տուկ որոշում ընդունեց Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ, որը պետք է ...ործեր մինչև հաշտության պայմանագրի կնքումը։ Այդ որոշման համաձայն Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը, որը գրավված էր ռուսական զորքերի ...ողմից, դուրս էր բերվում ինչպես զինվորականների, այնպես էլ Անդրկովկասի ...իշխանությունների կառավարման համակարգից և դրվում էր ժամանակավոր ...կառավարության անմիջական ենթակայության ներքո։ Արևմտյան Հայաստանի ...կոմիսար նշանակվեց գեներալ Պ. Ավերյանովը, իսկ քաղաքացիական հարցե...րի գծով նրա օգնական՝ հայտնի հասարակական գործիչ Հ. Զավրիյանը։

Այդպիսով, Արևմտյան Հայաստանի հարցը դուրս էր բերվում անդրկովկա...յան ազգամիջյան հակասությունների ոլորտից։

Պ. Ավերյանովի կոմիսարության շրջանում Արևմտյան Հայաստանում իրա...կանացվեցին մի շարք կարևորագույն վերափոխումներ։ Նրա հրամանով ...կազմվեց երեք շրջան՝ Վանի (Բերկրի, Արճեշ, Սարայ, Բաշկալե, Խոշաբ, Վան), ...Էրզրումի (Մամախաթուն, Աշկալա, Մասուր, Հասան կալա), Խնուսի (Ալաշ...կերտ, Ղարաքիլիսա, Դիադին, Խնուս, Մանազկերտ, Բայազետ)։ Վերոնշված ...տարածքներում կոմիսարիատին առընթեր ստեղծվեցին վարչաքաղաքական ...մարմիններ, որոնք զբաղվում էին տնտեսական, կրթական, մշակութային և այլ ...հարցերով։ Այդ վերափոխումների հետևանքով մոտ 140 հազար տարագրված ...հայեր վերադարձան Արևմտյան Հայաստան։

1917 թ. ամռանը սկսվեց ռուսական բանակի ազգայնացման գործընթացը։ ...Էլ տրոգրադի և Թիֆլիսի մի շարք հայկական կազմակերպություններ ժամա...նակավոր կառավարությունից խնդրեցին ռուսական բանակում ծառայող հայ ...զինվորներից և սպաներից կազմակերպել հայկական զորամասեր։ Այդ ժամա...նակ տարբեր ռազմաճակատներում գործող ռուսական բանակներում ծառա...յում էին մոտ 120 հազար հայ զինվորներ։ Գործի ճիշտ կազմակերպման դեպ...քում այդ զորամասերը կարող էին դառնալ ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի ա...զատագրության և հայկական պետականության վերականգնման կարևորա...գույն գործոն։ Արդեն 1917 թ. հուլիսին Կովկասյան ռազմաճակատում կազմա...կերպված էին վեց հայկական գնդեր։

Փետրվարյան հեղափոխությունը լայն հնարավորություն ստեղծեց քաղաքական կուսակցությունների գործունեության համար· Անդրկովկասում բուռն գործունեություն էին ծավալել Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը Սոցիալ–դեմոկրատական հնչակյան նորակազմ Հայ ժողովրդական կուսակցությունները Անդրկովկասի քաղաքական կյանքում զգալի դեր էին կատարում վրացական սոցիալիստ–ֆեդերալիստները Ազգային–դեմոկրատները Կովկասյան թաթարների Մուսավաթ և Իթթիհատ կուսակցությունները Երկրամասում մեծ կշիռ ունեին համառուսաստանյան մենշևիկյան և սոցիալիստ–հեղափոխականների կուսակցությունները Անդրկովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունները որոնք նոր էին դուրս եկել ընդհատակից դեռևս թույլ էին

Ժամանակավոր կառավարության հռչակած ազգերի ազատ ինքնորոշման սկզբունքը Անդրկովկասի քաղաքական կուսակցություններին հնարավորություն էր տալիս համագործակցել նոր իշխանությունների հետ և պաշտպանել նրա քաղաքականությունը

Ազգային վերածննդի նշանաբանով անցան հայկական կուսակցություններ մեկը մյուսի հետևից հրավիրված կոնֆերանսները եկեղեցականների ուսուցիչների գյուղացիության ուսանողության և այլ համագումարները: Այդ կուսակցությունները մեծ հույսեր էին կապում ժամանակավոր կառավարության հետ որը սատար էր կանգնում հայ ժողովրդի ամենակնճռոտ հարցին Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը

Հայ քաղաքական կուսակցություններն ունեին տարբեր մոտեցումներ Անդրկովկասի ապագա պետական կառուցվածքի վերաբերյալ Դաշնակցություն կուսակցության կովկասյան կազմակերպությունների կոնֆերանսն ընդունեց քաղաքական ծրագիր որը նախատեսում էր ելնելով ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքից երկրամասում ստեղծել դեմոկրատական դաշնային հանրապետություն Ռուսաստանի կազմում պաշտպանական արտաքին քաղաքականության և դրամական միասնական համակարգով

Սոցիալ–դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը հանդես էր գալիս ապագա դեմոկրատական պետության կազմի մեջ մտնող բոլոր ազգերի քաղաքական իրավունքների պաշտպանությամբ բացառելով մեկ ազգի իշխանության հաստատումը մյուսի նկատմամբ

1917 թ ապրիլին կայացած Հայ ժողովրդական կուսակցության հիմնադիր ժողովն ընդունեց որոշում ըստ որի երկրամասի հայաբնակ վայրերում հայերը պետք է ստանային տարածքային և ազգային ինքնավարություն ներքին հարցերը տեղական օրենսդրությամբ լուծելու իրավունք

Անդրկովկասի քաղաքական կուսակցությունների միջև հատկապես երկրամասի վարչական կառուցվածքի վերաբերյալ առկա էին բազմաթիվ հակա-

թյուններ 1917 թ հոկտեմբերին Թիֆլիսում կայացած իր կուսակցության Զակրամասային ժողովում դաշնակցությունն ընդունեց ծրագիր որը նախա տեսում էր Անդրկովկասը բաժանել երեք՝ հայկական վրացական և թաթարա կան շրջանների: Նրանց սահմանները պետք է որոշվեին ելնելով ազգագրա կան, ժողովրդագրական տնտեսական գործոններից Հայկական շրջանը պետք է ընդգրկեր Երևանի նահանգը Ելիզավետպոլի նահանգի լեռնային մա սը, Թիֆլիսի նահանգի Բորչալու գավառի հայկական մասը Ախալքալաքի գավառը, իսկ Կարսի մարզից Կարսի և Կաղզվանի գավառները

Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանումների վերաբերյալ վրացա կան և մահմեդական քաղաքական կուսակցություններն ունեին իրենց պատ կերացումները

Վրացական սոցիալիստ–ֆեդերալիստների կուսակցության տեսակետով Զակրամասի վարչական բաժանումն իրականացնելիս անհրաժեշտ էր առաջ նորդվել ազգաբնակչության իրական տեղաբաշխմամբ Սակայն կուսակցու թյան ընդունած բանաձևում Վրաստանի մաս էին համարվում Ախալքալաքի Ախալցխայի Բորչալուի գավառները Մեկ այլ վրացական Ազգային դեմոկ ռատական կուսակցության կարծիքով Վրաստանը պետք է միավորեր այն տա րածքները որոնք միմյանց հետ կապված էին տնտեսական պետական մշա կութային դարավոր փոխհարաբերություններով Բանն այնտեղ էր հասել որ այդ կուսակցությունը վրացական էր համարում նույնիսկ Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի առանձին գավառներ, այդ թվում Արդվինը Օլթին Փամբակը Վրաց ազգայնականների տարածքային հավակնությունները Հայաստանի պատմական շրջանների նկատմամբ խճճում և ավելի էին բարդացնում ազգա միջյան հարաբերությունները առաջացնելով ազգային թշնամանք

Ավելի սանձարձակ էին մուսավաթականների տարածքային պահանջները 1917 թ հոկտեմբերին կայացած համագումարում նրանք ընդունեցին մի ծրա գիր որը նախատեսում էր Ատրպատականի Թուրքեստանի Կովկասի Բաշկի րիայի Ղրիմի միավորումը մի պետության մեջ Փաստորեն ծրագրի հիմքում ընկած էր պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը որն այդ ժամանակ փոր ձում էր իրականացնել օսմանյան պետությունը:

Վարչական բաժանումների վերաբերյալ Դաշնակցություն կուսակցության ներկայացրած առաջարկները վրացիների և թաթարների համատեղ գործու նեության հետևանքով տապալվեցին Այդ համագործակցությունն ի վնաս հայ ժողովրդի շարունակվեց նաև հետագայում

1917 թ ընթացքում Անդրկովկասում տեղի ունեցան Սահմանադիր ժողովի ընտրություններ տեղական ինքնակառավարման մարմինների պատգամավորների ընտրու թյուններ Երկրամասի ազգային կուսակցությունները ստացան տեղաբնիկ ժո

ղովուրդների քվեների բացարձակ մեծամասնությունը Բոլշևիկները հանդես գալով ընդհանուր կարգախոսով չկարողացան ազդել երկրամասի հիմնական քաղաքական անցքերի վրա

1917 թ Փետրվարյան հեղափոխությունը լայն հնարավորություններ ընձեռեց հայ ժողովրդին ներքին կյանքի զարգացման համար Մայիսի 2–11–ը Երևանում հրավիրվեց արևմտահայերի առաջին համագումարը որին մասնակցում էին քաղաքական կուսակցությունները զինվորականությունը ազգային–ազատագրական շարժումը և հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտները ներկայացնող 59 պատգամավորներ և 400–ից ավելի հյուրեր Համագումարի պատվավոր նախագահ ընտրվեց զորավար Անդրանիկը որը հանդես եկավ միասնության և համերաշխության կոչով. Ընդունվեցին հայ ժողովրդի համար կենսական և առաջնահերթ նշանակություն ունեցող որոշումներ Համագումարում առաջնայինը Արևմտյան Հայաստանի վերաշինության ազգի գոյատևման ու պահպանման խնդիրներն էին. Այն նաև կարևորեց հայ գաղթականության հայրենիք վերադառնելու խնդիրը· Քննարկվեցին նաև տնտեսական հարցեր որոնք պետք է ընձեռեին լայն հնարավորություններ ազգի բարգավաճման համար Համագումարն ընտրեց Արևմտահայ ազգային խորհուրդ Վահան Փափազյանի (Կոմս) գլխավորությամբ: Ռազմական բաժնի ղեկավարությունը դրվում էր Անդրանիկի վրա Սակայն Արևմտահայ ազգային խորհուրդը լիազորություններ չուներ ղեկավարելու բովանդակ հայության կյանքը Հայ ժողովրդի երկու հատվածների ղեկավարության մեջ տարբեր հարցերի շուրջ գոյություն ունեին լուրջ հակասություններ որոնք շարունակվեցին և Հայաստանի առաջին հանրապետության շրջանում

1917 թ Փետրվարյան հեղափոխության ժամանակաշրջանում Անդրկովկասում ազգային կյանքի ղեկավարման համար ստեղծվեցին վրացական և մահմեդական ազգային խորհուրդներ Հայոց քաղաքական և հասարակական կյանքի ղեկավարման ժողովրդի միասնականության համար անհրաժեշտ էր ստեղծել այդպիսի մի կազմակերպություն 1917 թ սեպտեմբեր–հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում գումարվեց հայկական ազգային համախորհրդակցություն (համագումար) Նրա աշխատանքներին մասնակցելու համար ընտրվել էին 228 պատգամավորներ որոնք ներկայացնում էին ՀՅ Դաշնակցություն Հնչակյան Հայ ժողովրդական սոցիալ–դեմոկրատական սոցիալիստ–հեղափոխականների կուսակցությունները տարբեր հասարակական դպրոցական մշակութային կազմակերպություններ և հոսանքներ

Համագումարում քննարկվեցին մի շարք հարցեր քաղաքական պահի զեմստվոների պարենավորման ազգամիջյան հարաբերությունների, գաղթականության ռազմաճակատում տիրող որության վերաբերյալ և այլն Համա

ություն իր վստահությունը հայտնեց ժամանակավոր կառավարությանը [illegible]ական զորքերի կողմից Արևմտյան Հայաստանի տարածքների գրավումը [illegible] հասարակության լայն շրջաններում դիտվում էր որպես հայրենիքի ազա[illegible]ագրության միակ ճանապարհ

Համագումարն ընտրեց Ազգային ժողով ինչպես նաև 15 անդամներից [illegible]ազմված Արևելահայ ազգային խորհուրդ որի նախագահ ընտրվեց հայտնի գրող և դաշնակցության աչքի ընկնող գործիչ Ավետիս Ահարոնյանը Ազգային [illegible]ուրդն ուներ զինվորական գաղթականության դպրոցական բժշկական [illegible]ներ Նրան իրավունք էր վերապահվում հանդես գալու որպես Անդրկով-[illegible]ասի հայության լիազոր ներկայացուցչություն օժտված կառավարության ի[illegible]ավունքներով Ազգային խորհուրդը գոյություն ունեցավ մինչև Հայաստանի [illegible]անրապետության ստեղծումը 1917 թ վերջերին Հայոց ազգային խորհրդի [illegible]ասնաճյուղեր ստեղծվեցին Բաքվում (նախագահ Աբրահամ Գյուլխանդան[illegible]ան) և Երևանում Վերջինիս դերն ու նշանակությունը կտրուկ բարձրացավ [illegible]երբ դրա նախագահ ընտրվեց դաշնակցության ականավոր գործիչ Արամ Մա[illegible]նուկյանը

Այդպիսին էր Անդրկովկասի և Հայաստանի քաղաքական վիճակը Ռուսաս[illegible]ա նում բոլշևիկյան հեղաշրջման նախօրյակին

2 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ա Հեղափոխությունը և Անդրկովկասը

1917 թ հոկտեմբերի 25-ին բոլշևիկյան կուսակցությունը Պետրոգրադում իրականացրեց պետական հեղաշրջում և գրավեց իշխանությունը Բոլշևիկներից և Ձախ սոցիալիստ-հեղափոխականներից կազմվեց կոալիցիոն կառավարություն ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ Վ Լենինի նախագահությամբ Այդ հեղափոխությամբ ընդհատվեց բուրժուադեմոկրատական հեղափոխության ընթացքը Եթե Փետրվարյան հեղափոխությունը և ժամանակավոր կառավարության միջոցառումները հույս էին ներշնչել հայերին Արևմտյան Հայաստանը թուրքական բռնապետությունից ազատագրելու գործում ապա հոկտեմբերյան հեղափոխությունը վերջ դրեց այդ սպասումներին

Անդրկովկասում հոկտեմբերյան հեղափոխությունն ընդունվեց ոչ միանշանակ Բանվորների և զինվորների պատգամավորների Թիֆլիսի խորհրդի և գործկոմի հոկտեմբերի 25-ի համատեղ նիստում ընդունվեց մենշևիկների և սոցիալիստ-հեղափոխականների ամբողջ հեղափոխական դեմոկրատիայի համագործակցության հիման վրա դեմոկրատական իշխանություն ստեղծելու հաստատված ժամկետում Սահմանադիր ժողով հրավիրելու մասին բանաձևը Համանման հայտարարություններով հանդես եկան բանվորների զինվորների

և գյուղացիների պատգամավորների Երկրամասային կենտրոնի նիստը Կով կասյան բանակի բանակային կոմիտեն

Ստեղծված պայմաններում Անդրկովկասի քաղաքական կուսակցու թյունները մտահոգված էին երկրամասային նոր իշխանության կազմակերպ ման խնդրով Նոյեմբերի 11–ին Հանրային ապահովության կոմիտեի և պատ գամավորների խորհրդի Երկրամասային կենտրոնի կողմից հրավիրված խոր հրդակցությունն արտահայտվեց երկրամասի կառավարումը ժամանակավո րապես առաջինին հանձնելու օգտին Նրա կազմի մեջ ընդգրկվեցին մի շարք կուսակցությունների և ազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ բացի բոլշևիկներից Նոյեմբերի 15–ին Թիֆլիսում Հանրային ապահովության կոմիտեն կազմակերպեց իշխանության նոր մարմին Անդրկովկասյան կոմի սարիատը վրաց մենշևիկ Ե Գեգեչկորու նախագահությամբ Փաստորեն այդ մարմինն Անդրկովկասի նոր կառավարությունն էր Կառավարության 12 ան դամներից 3–ը հայեր էին Անդրկովկասյան կոմիսարիատը չճանաչվեց բոլշևիկյան կառավարության կողմից և գործում էր կենտրոնից անկախ

Այս պայմաններո մ 1917 թ դեկտեմբերի 5–ին Երզնկայում կնքվեց զինա դադար որով և դադարեցվեցին ռազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում

Խորհրդային Ռուսաստանի հաշտության մասին դեկրետն արագացրեց ռազմաճակատի քայքայումը Տասնյակ հազարավոր զինվորներ ինքնակամ լքեցին զորամասերը մերկացնելով ռազմաճակատի գիծը Հեռացող ռուսա- կան զորքերը հաճախ հարձակման էին ենթարկվում մահմեդականների կող- մից որոնք թալանում էին նրանց խլելով զենքն ու զինամթերքը Այդ գործում առավել աչքի էր ընկնում գեներալ Մաղալովի հրամանատարության ներքո գտնվող աբխազական վայրի դիվիզիան որը հափշտակած միջոցները դնում էր մահմեդական ազգային կենտրոնի ղեկավար Ասլան բեկ Սաֆիքուրդսկու տրամադրության տակ Մահմեդական բանդաները հեռացող ռուսական զոր քերի սպանդ կազմակերպեցին 1918 թ հունվարին Շամխոր կայարանում գն դակահարելով երկու հազար ռուս զինվորների և սպաների

Այդպիսի ծանր պայմաններում սկսվեց հայկական բանակային կորպուսի կազմավորումը Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարի նոյեմբերի 19–ի հրամանով Հայկական կորպուսի հրամանատար նշանակվեց գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանը: Հայոց ազգային խորհրդի պահանջով կորպուսի կո միսար նշանակվեց Դրոն (Դրաստամատ Կանայան): Սկզբում կորպուսը բաղ կացած էր երկու դիվիզիաներից չորսական գնդերով Առաջին դիվիզիայի հրամանատարն էր գեներալ Մ Սիլիկյանը երկրորդինը գեներալ Մ Արեշյա- նը Կորպուսից զատ կազմակերպվեց Հայաստանի Երկրապահ դիվիզիան ո-

| Հրամանատար նշանակվեց Անդրանիկը Շուտով նրան շնորհվեց ռուսա
կան բանակի գեներալի աստիճան Ռազմաճակատում գործում էին նշանավոր
հայրենասեր Սեպուհի Սեբաստացի Մուրադի Պանդուխտի Թորգոմի
կամավորական ջոկատները որոնք քաջ գիտեին տեղանքը Ռուսական զոր
քերի հեռանալուց հետո ռազմաճակատի մի քանի հարյուր կիլոմետրանոց
ճակատը պաշտպանում էին հայերը Բաքումից Արդվին ընկած գիծը պաշտպա
նում էր նորաստեղծ վրացական զորամասը

«Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը

Հայ քաղաքական տարբեր ուղղությունների ներկայա
ցուցիչները փորձեցին նորաստեղծ բոլշևիկյան կառա
վարության միջոցով լուծում տալ Արևմտյան Հայաստա
| հիմնահարցին 1917 թ նոյեմբերին Խորհրդային Ռուսաստանի ժողկոմ
| խորհը կազմեց հանձնաժողով (Ի Ստալին Պ Պռոշյան Ռոստոմ Վ Ավանե
սով, Վ Տերյան) Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ դեկրետի նախագիծ
| շակելու համար Հանձնաժողովը մշակեց ծրագիր որի համաձայն
Արևմտյան Հայաստանը պետք է ստանար անկախություն, իսկ Արևելյան Հա
յաստանը մնար Ռուսաստանի կազմում ներքին ինքնավարության իրավունք
ներով Այդ ոգով կազմվեցին հանձնաժողովի ներկայացրած՝ Արևմտյան Հա
յաստանի վերաբերյալ զեկուցագիրը և նրա անկախության մասին դեկրետի
նախագիծը Զեկուցագրում մանրամասն նկարագրված էր արևմտահայության
ողբերգական վիճակը

Հանձնաժողովի կողմից ժողկոմխորհի քննարկմանը ներկայացվեց Թուր
քահայաստանի մասին դեկրետի նախագիծը որի հիմքում դրված էին
հետևյալ դրույթները Ռուսաստանի կառավարությունը պետք է պաշտպանի
հայերի լիակատար ազգային ինքնորոշման և Արևմտյան Հայաստանում ան
կախ հայկական պետություն ստեղծելու իրավունքը Միաժամանակ Խորհր
դային Ռուսաստանի կառավարությունը պետք է անհրաժեշտ միջոցներ ձեռ
նարկի առաջին հերթին նախնական երաշխիքներ ապահովելու հայ ժողովրդի
ինքնորոշման համար

Արևմտյան Հայաստանում հայկական պետության ստեղծման և պահպան
ման համար նախագծի հեղինակները առաջարկում էին իրականացնել
հետևյալ միջոցառումները անմիջապես սկսել Ռուսաստանում հաստատված
հայ փախստականների վերադարձը իրենց նախկին բնակության վայրերը
կազմակերպել Եվրոպա և Ամերիկա արտագաղթած հայերի վերադարձը՝ Դեկ
րետի նախագծում Արևմտահայաստանի գերագույն կոմիսարին առաջարկ
վում էր արևմտահայերից կազմակերպել խորհուրդ և համատեղ միջոցառում
| ներ ձեռնարկել փախստականներին իրենց նախկին բնակավայրերում վե

ռաքնակեցնելու համար Անհրաժեշտ էր համարվում կարճ ժամկետներում մշակել նախապատրաստական միջոցառումների նախագիծ և ներկայացնել ժողկոմխորհի հաստատմանը Նշված նպատակների համար ռազմական ֆոնդերից տրվելու էին վարկեր որոնց չափը համատեղ որոշելու էին Արևմտյան Հայաստանի խորհուրդը և գլխավոր կոմիսարը

Բոլոր այդ խնդիրները և միջոցառումները կարող էին իրականացվել այն դեպքում եթե Արևմտյան Հայաստանում թողնվեր անհրաժեշտ քանակությամբ զորք Այդ մասին խոսվում էր դեկրետի նախագծում ուր միաժամանակ նշվում էին Արևմտյան Հայաստանի կոնկրետ տարածքները (Էրզրում Վան Բիթլիս) Դեկրետի նախագիծը հայկական պետության ստեղծման և պահպանման իրական երաշխիքներ էր նախատեսում

Թուրքահայաստանի մասին› դեկրետի նախագիծը 1917 թ դեկտեմբերի 20–ին 23 ին և 29–ին դրվեց ժողկոմխորհի քննարկմանը Առաջին երկու քննարկումների ժամանակ տարաձայնությունների հետևանքով որոշում չընդունվեց: Միայն 29–ին ժողկոմխորհն ընդունեց դեկրետը որոշ կարևորագույն դրույթների փոփոխությամբ· Մասնավորապես որոշվեց զորքերը դուրս բերել Արևմտյան Հայաստանից և անհապաղ ստեղծել հայկական ժողովրդական միլիցիա Նախագծից հանվել էր վարկեր տրամադրելու հարցը Դեկրետի իրականացումը դրվում էր Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար Ս Շահումյանի վրա

գ Հայկական հարցը Բրեստի և Տրապիզոնի հաշտության բանակցություններում

Խորհրդային Ռուսաստանը հաշտության առաջարկ արեց պատերազմող կողմերին որն ընդունվեց Քառյակ միության կողմից Պատերազմում պարտվող Գերմանիայի համար այն դադար առնելու միջոց էր որը և հմտորեն օգտագործեց գերմանական զինվորական հրամանատարությունը Բանակցությունները սկսվեցին 1917 թ դեկտեմբերին և ընթացան երեք փուլով. Բրեստ–Լիտովսկում առանց հայ ժողովրդի շահերը հաշվի առնելու, բանակցող պետությունները (Գերմանիա Ավստրո–Հունգարիա Թուրքիա Բուլղարիա և Խորհրդային Ռուսաստան) որոշում էին նրա պատմական տարածքների ճակատագիրը:

Բրեստ–Լիտովսկի բանակցությունների երեք փուլում էլ արծարծվեց հայկական տարածքների հարցը Բանակցությունների առաջին փուլում Խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավարը ներկայացրեց իր կառավարության դիրքորոշումը և սկզբունքները Ըստ այդ սկզբունքների արգելվում էր պատերազմի ժամանակ գրավված տարածքների բռնակցումը Ռուսաստանը պարտավորվում էր իր զորքերը դուրս բերել գրավված տա-

ծքներից նույնն առաջարկելով բանակցող կողմերին. Մինչև պատերազմը [illegible] ինքնուրույնությունից չօգտվող ազգային խմբերին տրվում էր այս [illegible] այն պետությանը պատկանելու կամ հանրաքվեի միջոցով իր պետական [illegible] թյունն ազատ որոշելու արտոնությունը: Այդ առաջարկները մերժվեցին [illegible] ռյակ միության կողմից Գերմանիայի ներկայացուցիչը պահանջեց Հայկա [illegible] ն հարցը չդարձնել քննարկման առարկա Իր հերթին թուրքական կողմը բա [illegible] ռում էր Հայկական հարցի գոյությունն ընդհանրապես Արևմտյան Հայաստա [illegible] տարածքը համարելով Օսմանյան կայսրության արևելյան նահանգներ

Գերմանական նոր հարձակման և խորհրդային զորքերի պարտության հետևանքով Քառյակ միության պետությունները նոր ավելի ծանր պայմաններ [illegible] ներկայացրեցին բոլշևիկյան կառավարությանը Մասնավորապես նրանք [illegible] պահանջում էին որպեսզի Ռուսաստանը միջոցներ ձեռնարկի Թուրքիային վե [illegible] հանդարձնելու նրա արևելյան մարզերը այսինքն Արևմտյան Հայաստանը [illegible] Հետևով Գերմանիան պահանջեց նաև ռուսական զորքերը դուրս բերել Կար [illegible] ից և Արդահանից

Խորհրդային Ռուսաստանի հռչակած հաշտության մասին դեկրետը բումե [illegible] ռանգի պես հարվածեց իրեն Քառյակ միության երկրները շատ լավ էին հաս [illegible] կանում որ բոլշևիկյան հեղաշրջումը Ռուսաստանում բարոյալքել և վերջնա [illegible] կապես քայքայել է ռուսական բանակը

1918 թ մարտի 3–ին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունն ընդու [illegible] ց Քառյակ միության ներկայացրած բոլոր պահանջները Համաձայն պայ [illegible] մանագրի չորրորդ հոդվածի և ռուս–թուրքական լրացուցիչ պայմանագրի [illegible] Թուրքիային էին հանձնվում ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը և Կարսի մարզը

Փաստորեն վերականգնվում էր մինչև 1877–1878 թթ եղած ռուս–թուրքա [illegible] ն սահմանը Ռուսաստանը պարտավորվում էր 6 8 շաբաթվա ընթացքում [illegible] անել իր բոլոր ուժերը պայմանագրում նշված տարածքներից, զորացրել [illegible] ուրքահպատակներից ու ռուսահպատակներից կազմված հայկական բոլոր [illegible] ինված խմբերը Ռուսաստանը համաձայնվում էր Կովկասի ամբողջ տարած [illegible] ում չկենտրոնացնել մեկ դիվիզիայից ավելի զորք

Բրեստ–Լիտովսկի պայմանագիրը ցույց էր տալիս որ իրենց իշխանությո [illegible] ն պահպանելու համար բոլշևիկները պատրաստ են զոհաբերել միլիոնավոր [illegible] սրդկանց և նրանց պատմական իրավունքներն ու տարածքները

1918 թ փետրվարի 10–ին իր աշխատանքները սկսեց Անդրկովկասյան [illegible] Սեյմը (խորհրդարանը) որտեղ ներկայացված էին երկրամասի ազգային քա- [illegible] ղաքական կուսակցությունները Սեյմի 125 անդամներից 32–ը մենշևիկյան [illegible] 30 ը մուսավաթական 27–ը դաշնակցության 19–ը սոցիալիստ–հեղափո

խական կուսակցությունների անդամներ էին Սեյմի նախագահ ընտրվեց վրաց մենշևիկ Ն Չխեիձեն

Անդրկովկասյան Սեյմը չճանաչեց Բրեստ–Լիտովսկում կնքված պայմանագրի երկրամասին վերաբերող հոդվածները և որոշեց առանձին բանակցություններ վարել Թուրքիայի հետ Բանակցությունների վայր ընտրվեց Տրապիզոնը Անդրկովկասի պատվիրակությունը գլխավորում էր արտգործնախարար Ա Չխենկելին Հայերից պատվիրակության կազմում ընդգրկվեցին Հ Քաջազնունին և Ալ Խատիսյանը Փետրվարի 23–ին (և տ մարտի 8–ին) Սեյմի պատվիրակությունը ժամանեց Տրապիզոն Բանակցությունները սկսվեցին 1918 թ. մարտի 14–ին

Անդրկովկասյան պատվիրակությունից թուրքերը պահանջեցին ընդունել Բրեստի հաշտության պայմանները, որոնցով նախատեսվում էր դուրս բերել զորքերը Կարսի Արդահանի Բաթումի շրջաններից

Թուրքական պատվիրակությունը հետևողականորեն դնում էր Ռուսաստանից Անդրկովկասի անջատման և այն անկախ պետություն հռչակելու հարցը

Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության պահանջը օսմանյան պետության շրջանակներում թուրքերն անընդունելի էին համարում այն դիտելով որպես Թուրքիայի ներքին գործ

Վրաց մենշևիկները փորձում էին Թուրքիայի տարածքային պահանջները բավարարել ի հաշիվ Կարսի Կաղզվանի, Օլթիի շրջանների

Բանակցությունների ժամանակ Չխենկելին Սեյմից պահանջեց արտակարգ լիազորություններ որը և շուտով ստացավ Օգտվելով այդ լիազորություններից նա պատրաստակամություն հայտնեց թուրքերին հանձնել Օլթիի շրջանը Արդահանի շրջանի հարավային և Կաղզվանի շրջանի արևմտյան մասերը

Թուրքական պատվիրակությունը պահանջեց 48 ժամվա ընթացքում ճանաչել Բրեստ–Լիտովսկի պայմանագիրը և հայտարարել Անդրկովկասի անկախությունը Այդ մասին տեղյակ պահվեց Անդրկովկասի կառավարությանը որը համաձայնվեց զիջել Կարսի մարզը և Արդվինի շրջանը Թուրքական պատվիրակությունը նոր վերջնագիր ներկայացրեց Պատասխանը Թիֆլիսից ուշանում էր և Չխենկելին պատվիրակության անդամների անունից ամբողջությամբ ճանաչեց Բրեստ–Լիտովսկի խաղաղության պայմանագիրը

Չբավարարվելով այդքանով թուրքերը նպատակ ունեին տարածքային նոր նվաճումներ կատարել Անդրկովկասում Այդ պայմաններում 1918 թ ապրիլի 1–ին Տրապիզոնի բանակցություններն ընդհատվեցին Նույն օրը քննարկելով ստեղծված իրավիճակը Անդրկովկասյան Սեյմը դիմեց բնակչությանը թուրքական պահանջների և նոր հարձակման դեմ համախմբվելու կոչով Սակայն իրականում արտաքին և ներքին քաղաքականության մի շարք

ւոցերում քաղաքական տարբեր ուժերի կողմից սեփական շահերի տարբե ակման հետևանքով Սեյմում միաբանություն չկար

1918 թվականի թուրքական արշավանքը Անդրկովկաս և հայ ժողովրդի մայիսյան հերոսամարտերը

Երզնկայի զինադադարից հետո թուրքական հրամանատարությունը ժամանակ էր շահել և զորքեր էր կենտրոնացրել նոր հարձակում սկսելու համար Կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո թուրքերը պատրվակ էին որոնում ւտերազմը վերսկսելու համար 1918 թ հունվարի վերջերին թուրքական հրամանատարությունը հայտարարեց որ հայերը հարձակումներ են կատա ում մահմեդականների վրա ուստի նրանց կյանքը ապահովելու համար ոտիպված է վերսկսել ռազմական գործողությունները Թուրքերը տեղյակ լի ով որ ռուսական զորքերը հեռացել են ռազմաճակատից հայտարարեցին ի իրենց առաջխաղացումը կշարունակվի մինչև ռուսական զորքերին հանդի պելը Երզնկայի մոտ հայկական զորքերն ուժեղ դիմադրություն ցույց տվե ին սակայն մի քանի օր անց ստիպված էին ազգաբնակչության հետ նահան ջել դեպի Էրզրում Այստեղ քաղաքի և շրջանի պաշտպանության ղեկավար էր նշանակվել Անդրանիկը Թ Նազարբեկյանը բարձր էր գնահատում Անդրանի կի անձնական քաջությունը արժանի ժողովրդականությունը և պարտիզանա ւն կռվի մեծ փորձը, սակայն համաձայն չէր նրա նշանակման հետ

Անդրանիկի Էրզրում գալուն պես սկսեցին քաղաք ժամանել կամավորա կան խմբեր իրենց խմբապետերով Ցավոք չհաջողվեց կազմակերպել Էրզրումի պաշտպանությունը Փետրվարի 27–ին զորքը և ժողովուրդը ծանր պայմաններում նահանջեցին դեպի Հասանկալա Այստեղ իր գործողություններով աչքի ընկավ Սեբաստացի Մուրադի ղեկավարության ներքո կռվող յորաջոկատը

Մարտի 2–ին նահանջողները հասան Սարիղամիշ Դեռ գրաված չէին Ալաշկերտը Խնուսը Վանը, սակայն կանխորոշված էր նաև դրանց ճակատագիրը

Թուրքական ներխուժումը Անդրկովկաս դարձել էր օրակարգի հարց Երկրամասի պաշտպանությունը առաջնային էր հատկապես հայերի համար Արևմտահայության Մեծ եղեռնից հետո ֆիզիկական բնաջնջման սպառնալի քը կախվել էր արդեն արևելահայության և Անդրկովկասում ապաստանած Արևմտահայ գաղթականության գլխին

Այդ օրհասական պահին վրաց և մահմեդական ազգային խորհուրդները ընդառաջ գնալով թուրքերի պահանջներին ընդունեցին Անդրկովկասը Ռուսաստանից անկախ հայտարարելու մասին որոշում 1918 թ ապրիլի 9–ին մենշևիկների և մահմեդականների ճնշման ներքո Սեյմը հայտարարեց Ռու

սաստանից Անդրկովկասի անջատման և երկրամասի անկախության մասին Ստեղծվեց Անդրկովկասի դեմոկրատական ֆեդերատիվ հանրապետություն Ընտրվեց նոր կառավարություն՝ մենշևիկ Ա Չխենկելու նախագահությամբ

Այդ ժամանակ հայկական զորքերը թողել էին նաև Սարիղամիշը և ամրապնդվել Կարսում Ստանալով Անդրկովկասի անկախության հայտարարման լուրը թուրքական բանակի հրամանատարությունը պահանջեց անհապաղ հանձնել Կարսը Անդրկովկասի կառավարության նախագահը կարգադրեց առանց դիմադրելու հանձնել Կարսի ամրոցը Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանը փորձեց կապվել Հայոց ազգային խորհրդի հետ բայց կապը Թիֆլիսի հետ ընդհատված էր Նա հրամայեց Կարսի ամրոցի պարետ գեներալ Դենին դադարեցնել ռազմական գործողությունները և սկսել բանակցությունները տարանջատման գծի վերաբերյալ· Սակայն թուրքերը նոր հարձակում ձեռնարկեցին Հայկական զորքերի դիմադրությունը ստիպեց որպեսզի թուրքերը համաձայնվեն բանակցություններ սկսելուն Վերջիններս պահանջում էին հանձնել ամրոցը և երեք օրվա ընթացքում անցնել Ախուրյան գետի ձախ ափը Անդրկովկասի կառավարության կարգադրությամբ զորքերը թողեցին Կարսը և նահանջեցին Ալեքսանդրապոլ

Անդրկովկասի կառավարությունը որոշել էր վերսկսել Տրապիզոնում ընդհատված բանակցությունները Այն սկսվեց 1918 թ մայիսի 11–ին Բաթումում

Կոնֆերանսի աշխատանքների առաջին օրը Անդրկովկասյան պատվիրակության ղեկավարը հայտարարեց որ բանակցություններում որպես հիմք իրենք ընդունում են Բրեստ–Լիտովսկի պայմանագիրը Թուրքական պատվիրակության ղեկավար Խալիլը անմիջապես ընդդիմանալով հայտարարեց որ կողմերի միջև պատերազմ է եղել ուստի Տրապիզոնում առաջ քաշված պայմանները չեն համապատասխանում ստեղծված նոր իրադրությանը և իրենք իրենց իրավունք են վերապահում ներկայացնել նոր պահանջներ: Այդ հայտարարությունից անմիջապես հետո նա Չխենկելուն հանձնեց 12 կետից բաղկացած պայմանագրի նախագիծ. Թուրքական նոր պահանջներն է՛լ ավելի ծանր կացության մեջ դրեցին վրացիներին և հայերին.

Օգտվելով Անդրկովկասի դաշնային պետության թուլությունից երիտթուրքերը ծրագրել էին դուրս գալ Բաքու ապա միավորվել Միջին Ասիայի մահմեդականների հետ Կարծես թե իրականանում էին երիտթուրքերի պանթուրքական ծրագրերը

Թուրքերի սանձարձակության մասին իր կառավարությանը հայտնեց Բաթումի բանակցություններին մասնակցող Գերմանիայի ներկայացուցիչը գեներալ ֆոն Լոսովը Նա մասնավորապես նշում էր որ թուրքերը կորցրել են չափի զգացողությունը և անցել են բանականության սահմանները

Չնայած Բաքումում բանակցություններ էին ընթանում բայց թուրքական զորքերը շարունակում էին իրենց առաջխաղացումը Մայիսի 15–ի վաղ առա ոտյան թուրքական զորքերը հանկարծակի հարձակվեցին Ալեքսանդրապոլի վրա: Քաղաքում գտնվող բոլոր զորամասերը մտան կռվի մեջ Մի քանի ժամ ից թուրքական զորքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը

Թ Նազարբեկյանն իր շտաբով տեղափոխվեց Դիլիջան Շրջապատումից խուսափելու համար զորքերի մի մասը նահանջեց Ղարաքիլիսա մյուս մասը Հերմալուից դեպի Սարդարապատ

Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո թուրքական զորքերի հրամանատարությունը կատարեց զորամասերի վերադասավորում Ստեղծվեց չորս զորախումբ որոնց առջև դրվեց հստակ խնդիր Առաջին զորախումբը շարժվեց Վոլոնցովկայի ուղղությամբ ծգտելով դուրս գալ Բոլնիս–Խաչեն–Թիֆլիս գիծը

Երկրորդ զորախումբը գործում էր Համամլու–Ղարաքիլիսա–Դիլիջան–Ղազախ–Ելիզավետպոլ ուղղությամբ Թուրքերի վերջնական նպատակը Բաքվի գրավումն էր որտեղ դեռ 1917 թ նոյեմբերի 2–ին հաստատվել էին խորհրդային կարգեր

Հաջորդ երկու խմբավորումների առջև խնդիր էր դրված կարճ ժամկետում գրավել Երևանը և ամբողջ Արարատյան դաշտը առաջ շարժվելով գրավել Նախիջևանը Զանգեզուրը Ղարաբաղը և դարձյալ գնալ Բաքվի վրա

1918 թ մայիսի 21–ին թուրքական զորքերը գրավեցին Սարդարապատ գյուղը և կայարանը Արարատյան դաշտի հայ բնակչությունը կանգնեց ֆիզիկական բնաջնջման վտանգի առաջ Երևանում խառնաշփոթ առաջացավ Այդ դեպքերի պահին ժողովրդի և հայրենիքի ճակատագրի պատասխանատվությունն իր վրա վերցրեց Երևանի ազգային խորհրդի նախագահ Արամ Մանուկյանը որին դեռևս երկու ամիս առաջ խորհուրդը օժտել էր դիկտատորի իրավունքներով Նրա հմուտ ղեկավարության շնորհիվ Սարդարապատում գտնվող հայկական զորքերը ժամանակին ապահովվեցին զինամթերքով սննդով ջրով Մանուկյանի կոչով բազմաթիվ կամավոր–աշխարհազորայիններ շտապեցին Սարդարապատ

Ճակատամարտի պլանը մշակել էին Առանձին հայկական կորպուսի երկրորդ դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Մովսես Սիլիկյանը և շտաբի պետ Ալեքսանդր Վեքիլյանը

Սարդարապատի խմբավորման հրամանատարն էր գնդապետ Դանիել բեկ Փիրումյանը Այդ խմբավորման մեջ մտնում էին 5 րդ հրածգային գունդը և կամավորական աշխարհազորային ջոկատները գնդապետ Պողոս բեկ Փիրումյանի հրամանատարությամբ գնդապետ Վ Պերեկրեստովի ղեկավարած

պարտիզանական հետևակային գունդը Իգդիրյան հետևակային գունդը Զեյթունյան հեծյալ գունդը Սալիբեկյանի գլխավորությամբ

1918 թ մայիսի 22–ին հայկական զորքերն անցան հակահարձակման Թեժ մարտերից հետո գնդապետ Դանիել բեկ Փիրումյանի հրամանատարությամբ գործող զորքերը հետ գրավեցին Սարդարապատը Թուրքերը խուճապահար և մեծ կորուստներ կրելով նահանջեցին 15–20 կմ սակայն օգտվելով այն հանգամանքից որ հայկական զորքերն իրենց չեն հետապնդում ամրացան Արաքս կայարանի հարավարևմտյան բարձունքների վրա Թուրքական հրամանատարությունը որոշեց ուժեղացնել Սարդարապատի մոտ գտնվող խմբավորումը և օգնության ուղարկեց 5–րդ դիվիզիայի զորամասերին սակայն հայերին հաջողվեց դրանց հետ շպրտել Մայիսի 22 26–ին Սարդարապատի մոտ թուրքերը կորցրին 3500 մարդ

Սարդարապատը վերագրավելուց և համալրում ստանալուց հետո հայկական զորքերի հրամանատարությունը մշակեց թուրքերի շրջապատման և ջախջախման ծրագիր Փոխգնդապետ Կարապետ Հասանփաշայանի հրամանատարությամբ ստեղծվեց հարվածային խումբ Շրջանցելով թուրքական զորքերին՝ խմբավորումը դուրս եկավ նրանց թիկունքը և միաժամանակ հիմնական ուժերի հետ անցավ հակահարձակման: Չդիմանալով հայկական ուժերի գրոհներին թուրքական զորքերը պարտվեցին և նահանջեցին Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ

Այդ օրերին թուրքական հրամանատարությունն իր 9 րդ դիվիզիան շարժեց Բաշ Ապարան որպեսզի Սարդարապատում կռվող հայկական զորամասերին հարվածի թիկունքից Հայկական զորքի հրամանատարությունը, ճիշտ որոշելով թուրքական հարվածի ուղղությունը Բաշ Ապարան ուղարկեց վեց հազարանոց մի զորամաս Դրոյի հրամանատարությամբ: Մայիսի 24–ին հայկական զորամասը ծանր մարտերից հետո կանգնեցրեց թուրքական զորքերի առաջխաղացումը Կանոնավոր զորքերի հետ կողքկողքի կռվում էին բազմաթիվ աշխարհազորայիններ Այդ ճակատամարտում հայերին օգնում էր Ջհանգիր աղայի հրամանատարությամբ գործող եզդիների 1500 հոգանոց աշխարհազորային ջոկատը Կռիվների ընթացքում թուրքական զորքերը ջախջախվեցին և հետ շպրտվեցին Բաշ Ապարանից

Այս փայլուն հաղթանակներն այնքան էին ոգևորել հայկական հրամանատարությանը որ գեներալ Սիլիկյանն առաջարկում էր սրընթաց հարձակումով ազատագրել Ալեքսանդրապոլը և Կարսը

Սարդարապատի և Բաշ Ապարանի հաջողությունները ոգեշնչեցին Ղարաքիլիսայում և Դիլիջանում գտնվող հայկական զորամասերին

Մայիսի 25–28–ը արյունալի մարտեր տեղի ունեցան Արջուտ և Ղշլաղ գյուղերի մոտ Երկու կողմերն էլ ունեցան մեծ կորուստներ Մայիսի 26–ին Ղարաքիլիսայի մոտ կենտրոնացած հայկական զորքերն անցան հակահարձակման և շրջանցելով թուրքական զորքերին աջ թևում ստիպեցին նրանց նահանջել Հետևանքով թուրքերը համալրում ստացան և ծանր արյունալի կռիվներից հետո Մայիսի 30–ին գրավեցին Ղարաքիլիսան Գնդապետներ Ա Բեյ–Մամիկոնյանի և Ն Ղորղանյանի հրամանատարության ներքո գտնվող զորքերը կարողացան ճնշել պաշարումը և հեռանալ դեպի Դիլիջան:

Մայիսյան հերոսամարտերում տարած փայլուն հաղթանակի նշանակությունը շատ մեծ էր ոչ միայն հայության այլև վրացիների և Բաքվի կոմունայի հանար Սարդարապատը Բաշ Ապարանը Ղարաքիլիսան հայ ժողովրդի աննկուն կամքի իր անկախության համար մինչև վերջ պայքարելու վառ օրինակ են

Ղարաքիլիսայում հայկական զորքերի վճռական գործողությունները կոտրեցին թուրքական զորամասերի հարձակողական ուժը Մայիսյան հերոսամարտերում պարտված թուրքական բանակը մի քանի ամիս անց միայն կարողացավ հասնել Բաքու

Այն օրերին երբ տեղի էին ունենում հայ ժողովրդի մայիսյան հերոսամարտերը վրաց մենշևիկների և ադրբեջանցի մուսավաթականների գաղտնի գործողության հետևանքով Անդրկովկասի դեմոկրատական դաշնակցային հանրապետությունը գնում էր դեպի անկում

1918 թ մայիսի 15–ին մինչև Սեյմի լուծարումը Վրաց ազգային խորհրդի նախագահ Ն Ժորդանիան և գեներալ Օ ֆոն Լոսովը կնքել էին գաղտնի հանձնաժողով Վրաստանը անկախ հայտարարելու մասին Նույնանման որոշում էր կայացվել թուրքերի և մուսավաթականների միջև. Գերմանիայի հովանավորությունը ստանալու հայերի բոլոր ջանքերը ծախողվեցին

1918 թ մայիսի 26–ին գումարվեց Անդրկովկասյան Սեյմի վերջին նիստը Վրացիների պահանջով Սեյմն ընդունեց որոշում ինքնալուծարման մասին

Երեկոյան Վրաց ազգային խորհուրդը հանդես եկավ Վրաստանի անկախության մասին հայտարարությամբ

Հաջորդ օրը նման հայտարարությամբ հանդես եկավ մահմեդական ազգային խորհուրդը ազդարարելով ադրբեջանական պետության ստեղծումը

Ստեղծված պայմաններում հայ ժողովուրդը մնաց միայնակ Մայիսի 28–ին Հայոց ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարեց հայկական գավառների միակ գերագույն իշխանություն

Այդ իրադարձություններից հետո մայիսի 30–ին վերսկսվեցին բանակցությունները Բաքումում· Հայաստանն այդ բանակցություններում ներկայացնում էին Հ Քաջազնունին և Ալ Խատիսյանը·

1918 թ հոս նիսի 4 ին ստորագրվեց Բաքումի պայմանագիրը Պայմանները Հայաստանի համար չափազանց ծանր էին Թուրքիան զավթեց ոչ միայն Արդվինը Կարսը Արդահանը Օլթին Կաղզվանը Ախալքալաքը Ախալցխան այլև ամբողջ Սուրմալուի գավառը Ալեքսանդրապոլի և Էջմիածնի գավառների երեք քառորդը Երևանի գավառի կեսը Շարուր–Դարալագյազի մեկ հինգերորդ մասը Թուրքիային էր մնում Ալեքսանդրապոլը երկաթուղին մինչև Ջուլֆա

Պայմանագիրը գործեց մի քանի ամիս Նոյեմբերի հոկտեմբերին Թուրքիան պարտվեց պատերազմում և ստիպված իր զորքերը հետ քաշեց մինչև 1914 թ ռուս–թուրքական սահմանը

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (1918–1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

1 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

Ավելի քան 500–ամյա ընդմիջումից հետո 1918 թ մայիսի 28 ին ի դեմս Հայաստանի առաջին հանրապետության վերընծայուղվեց հայկական պետականությունը Պատմական ի՞նչ գործոնների արդյունք էր այն թուրքական «ոչորմածությա՞ն» ինչպես պնդում էին թուրք կառավարողները և որին հայտնի ափով տոն են տվել նաև հայկական որոշ շրջանակներ 1918 թ առաջին ամիսներին Անդրկովկասում ստեղծված դաժան իրականության պայմաններում բաղաքական այլընտրանքի բացակայությա՞ն թե արդյունք էր դարավոր թշնամու հետ մահացու գոտեմարտի բռնված հայության վերջին բեկորների հերոսական մաքառման

Սերժելով առաջին գործոնի առկայությունը և չժխտելով երկրորդի որոշակի ազդեցությունը դեպքերի ընթացքի վրա՝ հարկ է սակայն ընդգծել որ հանրագույն պետականությունն իր ծնունդով պարտական էր 1918 թ մայիսյան հերոսամարտերին Անդրկովկասի ժողովուրդներից հայությունը միակն էր որ իր անկախությունը ստանում էր ոչ թե ի հաշիվ գերմանական հովանավորության կամ թուրքական առատաձեռն նվիրատվության ինչպես տեղի ունեցավ Վրաստանի և Ադրբեջանի դեպքերում այլ շնորհիվ ռազմի դաշտում թափված արյան Ոչ թե Բաթումում ընթացող բանակցությունները այլ Սարդարապատում Բաշ Ապարանում և Ղարաքիլիսայում որոտացող թնդանոթներն ու զենքերի շաչյունն էին ծնունդ տալիս Հայաստանի առաջին հանրապետությանը իրենց հայրենիքի վերջին կտորը կռվի դաշտում պաշտպանող հայորդիների արյունով էին շաղախվում նորաստեղծ պետության հիմնաքարերը թեև ճակատագրի հեգնանքով միջազգային ասպարեզում հայկական պետության գոյության փաստն առաջինը ճանաչեց հենց դարավոր թշնամին Օսմանյան կայսրությունը

Չնայած հայության անկախ հայրենի պետականություն ստեղծելու դարավոր իղձերին որի համար իրենց կյանքը չէին խնայել ազատագրական պայքարի բազմաթիվ նվիրյալներ հայկական պետականության վերականգնումը ցնծությամբ և ոգևորությամբ չընդունվեց Քչերն էին հավատում Հայաս

տանի նորահռչակ հանրապետության կենսունակությանը քանզի խիստ նեղ էին նրա սահմանները և անբաժան ուղեկիցներն էին սովը, հիվանդությունները քաոսն ու անիշխանությունը Հայկական պետականության կերտման գործում ներքին ու արտաքին բարդ խնդիրների լուծման համար պահանջվում էին գերմարդկային ճիգեր Վիթխարի դժվարությունները հաղթահարելու ճանապարհին հայությունն ապրեց նոր մաքառումների քաղաքական վայրիվերումների հույսերի ու սպասելիքների և դառը հիասթափության մի բարդ ու հակասական շրջան

2 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՏՈՒՄԸ

Բնականաբար նորաստեղծ պետականության կերտումը պետք է սկսվեր օրենսդիր և գործադիր իշխանության մարմինների ստեղծումից: Նախկին պետական մեխանիզմի քայքայվածության քաոսի անիշխանության և երկրամասում ստեղծված քաղաքական ծայրահեղ բարդ իրավիճակի պայմաններում գործնականում անհնար էր սեղմ ժամկետում ամբողջ ժողովրդի կամքն արտահայտող և անմիջականորեն նրա կողմից ընտրված իշխանության մարմինների ստեղծումը Մինչդեռ ժամանակը չէր սպասում և հանգամանքների բերումով հայկական պետականության վերականգնումն ազդարարած Հայոց ազգային խորհուրդն իր վրա վերցրեց նաև նոր իշխանության մարմինների կազմավորման նախաձեռնությունը Մինչ վերջիններիս կազմավորումը և Երևան ժամանելը շուրջ երկու ամիս հանրապետության փաստական կառավարությունը դեռևս 1918 թ մարտին Երևանում ստեղծված Վարիչների մարմինն էր Անգնահատելի է այդ մարմնի ղեկավար և զինվորական գործերի վարիչ Արամ Մանուկյանի դերը հայկական պետականության վերականգնման ու ամրապնդման գործում

Թիֆլիսի և Երևանի Հայոց ազգային խորհուրդների բազմաթիվ խորհրդակցությունների և միջկուսակցական բանակցությունների արդյունքում ի վերջո ձևավորվեց հանրապետության ժամանակավոր օրենսդիր բարձրագույն մարմինը Հայաստանի խորհուրդը որն ուներ 46 անդամ Այն կազմավորվեց համամասնական սկզբունքով Հայոց ազգային խորհրդի անդամների (բացի անկուսակցականներից) թիվը եռապատկելու և Հայաստանում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների (մուսուլման եզդի ռուս) ներկայացուցիչների ներգրավման ճանապարհով Հայաստանի խորհրդի կազմն ընդհանուր առմամբ ճիշտ էր արտացոլում ազգային–քաղաքական ուժերի իրական հարաբերակցությունը և հանրապետության բնակչության ժողովրդագրական կազմը

կունով հանդերձ հանրապետության բնակչության մի ստվար հատված կազ
մ արևմտահայ գաղթականությունը նրանում ներկայացված չէր

Չնավորվեց նաև նորանկախ հանրապետության կառավարության Սինիս
տրների խորհրդի (հետագայում Նախարարների խորհուրդ) առաջին կազմը
Հայոց ազգային խորհուրդը վարչապետի պաշտոնում առաջադրեց Հովհաննես
Քաջազնունունը որը պետական աշխատանքի փորձ ուներ և վայելում էր կու
սակցությունների ու հայ հասարակության համակրանքը Միջկուսակցական
լիազորություններով կառավարություն ստեղծելու նրա փորձերը հատկապես Հայ ժո
ղովրդական կուսակցության ժխտական կեցվածքի պատճառով արդյունք չու
նեցան 1918 թ հուլիսի 24-ին Հայոց ազգային խորհուրդը հրապարակեց կա
ռավարության երկար բանակցությունների արդյունքում ստեղծված կազմը
Հովհաննես Քաջազնունի (նախարար նախագահ) Արամ Մանուկյան (ներքին
գործեր) Ալեքսանդր Խատիսյան (արտաքին գործեր) Խաչատուր Կարճիկյան
(Ֆինանսներ) Հովհաննես Հախվերդյան (զինվորական) Գրիգոր Տեր-Պետրո
սյան (արդարադատության) Բացի վերջին երկուսից որոնք անկուսակցական
էր էին մյուսները դաշնակցության ճանաչված գործիչներից էին

Որոշ հապաղումից հետո Հայաստանի խորհրդի և կառավարության ան
դամներն ի վերջո Թիֆլիսից տեղափոխվեցին Երևան Օգոստոսի 1-ին
Երևանի քաղաքային ակումբի դահլիճում հանդիսավոր պայմաններում Խոր
հրդի նախագահ Ավետիք Սահակյանի բացման ճառով իր գործունեությունը
սկսեց Հայաստանի խորհուրդը Նշանակվիության սկզբունքով ստեղծված օ
ինանդիր այդ մարմնի գործունեությունը տևեց շուրջ ինն ամիս մինչև 1919 թ
ապրիլի վերջերը

Խորհրդի երկրորդ նիստում 1918 թ օգոստոսի 3 ին կառավարության ա
ռաջիկա գործունեության մասին ծրագրային ելույթով հանդես եկավ վարչա
պետ Քաջազնունին Ելնելով երկրում ստեղծված կոնկրետ իրավիճակից և
հրաժարվելով անիրագործելի խոստումներ տալուց կառավարությունը որ
դեգրում էր գործունեության թեև դժվարին բայց միանգամայն իրատեսական
հավազգույն ծրագիր նպատակ դնելով կասեցնել տնտեսական կյանքի ու
ռազմական համակարգի քայքայման գործընթացը երկիրը դուրս բերել անիշ
խանության վիճակից և պայմաններ ստեղծել պետական շինարարության հա
մար Ներքին կյանքում անհետաձգելի հրատապ լուծում պահանջող խնդիր
ներ էին համարվում կարգ ու կանոնի ստեղծումը կյանքի ու գույքի ապահո
վության հաստատումը հաղորդակցության ուղիների վերաբացումը պարե
նային ճգնաժամի հաղթահարումը որբերի ու գաղթականության խնդիրների
լուծումը, դրամական համակարգի կարգավորումը դատական նոր համակար
գի արմատավորումը ոչ մեծ սակայն ուժեղ ու կարգապահ բանակի ստեղծու

մը Արտաքին ասպարեզում հարևանների հետ բարի դրացիական հարաբերությունների հաստատումը և խաղաղ միջոցներով սահմանային հարցերի լուծումը Ժամանակի թելադրանքով Առաջին աշխարհամարտի ավարտի հետ կապված կառավարության առջև դրված հատկապես արտաքին–քաղաքական խնդիրների շրջանակը շուտով ընդլայնվեց իսկ ազգային–պետական շինարարության գործընթացը նոր փուլ թևակոխեց

Մուդրոսի զինադադարի կնքումից հետո Անդրկովկասից թուրքական զորքերի դուրս բերման հանրապետության սահմանների ընդլայնման և առաջիկա խաղաղության վեհաժողովում Հայկական հարցի բարեհաջող լուծման մոտալուտ հեռանկարը կազդուրիչ ազդեցություն ունեցավ հայության բոլոր հատվածների և հասարակական–քաղաքական շրջանակների վրա Թիֆլիսահայ մտավորականության սփյուռքաբնակ հայության ու Հայաստանում ծվարած արևմտահայ գաղթականության շրջանում նախկինում տիրող հուսալքության ու հոռետեսության մտայնությանը աստիճանաբար փոխարինելու էին գալիս ապագայի նկատմամբ հավատն ու սպասելիքները Հանրապետության սահմանների ընդլայնմանը զուգընթաց փոխվում էր նաև քաղաքական որոշակի ուժերի կրավորական կեցվածքը և մեծանում նրանց ձգտումը իրենց մասնակցությունը բերելու պետականության կառուցման ու նրա անմիջական կառավարման գործին Նման իրավիճակում նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին հայկական պետականության կերտման գործում նոր ու կարող ուժերի ներգրավման և անկախության գաղափարի շուրջը զանգվածների համախմբման համար

Նոր քաղաքական մտայնության գործնականացման առաջին քայլը հանրապետության կառավարության վերակազմավորումն էր կոալիցիոն սկզբունքներով Անդրկովկասի հայության շրջանում իր ազդեցությամբ երկրորդ քաղաքական ուժ հանդիսացող Հայ ժողովրդական կուսակցությունը հունիսին հրաժարվելով մասնակցություն բերել Հ Քաջազնունու կառավարությանը 1918 թ նոյեմբերի 4–ին նախարարական 4 աթոռ ստացավ նույն Քաջազնունու կազմած նոր կառավարության կազմում և ակտիվորեն գործի լծվեց Ազգային միասնական գաղափարների շուրջ քաղաքական երկու ազդեցիկ ուժերի համախմբման այդ փորձն ամիսներ անց ի վերջո ձախողվեց և կոալիցիան փլուզվեց կառավարության հետ Անկախ և միացյալ Հայաստանի հարցում Հայ ժողովրդական կուսակցության ունեցած տարակարծության պատճառով

Հայոց պետականության ամրապնդման ճանապարհին լուրջ և գործնական քայլ կարող էր հանդիսանալ Անկախ և միացյալ Հայաստանի հռչակումը որի նախաձեռնությունը պատկանում էր Հայաստանի Հանրապետության տարած

[illegible] ապաստանած արևմտահայ գաղթականությանը Հանրապետության գո
յության առաջին ամիսներին վերապահ ու կրավորական դիրք գրավելով և
[illegible]ուսափելով մասնակից դառնալ պետության կերտման ու ամրապնդման
գործընթացին արևմտահայ գաղթականությունը սակայն քաղաքական նոր
[illegible]ուսումի պայմաններում որոշակիորեն փոխեց իր կեցվածքը փարվելով Ա
[illegible]ուրատյան հանրապետության› հզորացման իրական անկախացման ու ազ
[illegible]ատացման գործելակերպին 1919 թ փետրվարի 6–13–ը Երևանում կայա
[illegible] Արևմտահայերի 2–րդ համագումարը ողջունելով հայության երկու հատ
[illegible]ածների միավորումը և ընդգծելով Անկախ և միացյալ Հայաստանի հռչակման
[illegible]հրաժեշտությունը, կոչ արեց հանրապետության կառավարությանը օր ա
[illegible] գործնական քայլեր ձեռնարկել այդ ուղղությամբ

Ընդառաջ գնալով արևմտահայ զանգվածների ձգտումներին կառավարու
թյունը Խորհրդի 1919 թ մայիսի 28–ի հանդիսավոր նիստում հրապարակեց
Անկախ և միացյալ Հայաստանի հռչակման մասին հայտարարությունը «Հա
յաստանի ամբողջությունը վերականգնելու և ժողովրդի լիակատար ազատու
թյունն ու բարգավաճումը ապահովելու համար – ասված է նրանում – Հայաս
տանի կառավարությունը համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ
կամքի ու ցանկության հայտարարում է որ այսօրվանից Հայաստանի բա
ժան բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իբրև անկախ պետական
միություն Հրապարակված փաստաթղթով հանրապետության կառավարու
թյունն իրեն հռչակեց Միացյալ Հայաստանի կառավարություն Նույն օրն իսկ
Հայաստանի խորհուրդը համալրվեց արևմտահայությունը ներկայացնող 12
պատգամավորով

Միացյալ և անկախ Հայաստանի հռչակումը իր հայրենիքն անկախ իսկ
նրա արհեստականորեն բաժանված հատվածները ամբողջական սահմանե
րի մեջ տեսնելու հայության դարավոր իղձերի արտացոլումն էր և միջազգա
յին հանրության առաջ նրա քաղաքական կամքի ցուցադրումը

Միացյալ և անկախ Հայաստանի գաղափարը թեև սկզբունքորեն ընդունե
լի էր հայ քաղաքական գրեթե բոլոր ուժերի համար բայց նրա կենսագործման
ուղիների մասնավորապես օրենսդիր ու գործադիր իշխանության միացյալ
մարմինների կազմավորման հարցում լուրջ տարակարծություններ ի հայտ ե-
կան· Վերը նշված հարցերում համաձայն չլինելով կառավարության հետ և ի
րևն ապավեն ունենալով Փարիզում գտնվող Ազգային պատվիրակության ղե
կավար Պողոս Նուբարին Հայ ժողովրդական կուսակցությունը հրաժարվեց
կոալիցիայից Նրա անդամ չորս նախարարները 1919 թ հունիսի 24–ին դուրս
է կան կառավարությունից Դրանով իսկ ավարտվեց այդ կուսակցության գործ
նական մասնակցությունը պետական շինարարությանը քանի որ այն հրա

ժարվեց մասնակցություն բերել նաև խորհրդարանական ընտրություններին վերջին պահին հանելով թեկնածուների իր ցուցակը

Հայաստանի խորհրդարանի ընտրություններն անցկացվեցին 1919 թ հուլիսի 21 23–ը նախապես ընդունված Հայաստանի խորհրդարանի ընտրությունների օրենքի» հիման վրա Հանրապետության 20 տարին լրացած քաղաքացիները այդ թվում արևմտահայ գաղթականությունը առանց սեռի ազգության և կրոնական խտրության իրավունք ստացան մասնակցելու ընտրություններին որոնք անցկացվեցին ընդհանուր, գաղտնի հավասար ուղղակի քվեարկությամբ Ընտրական հանձնաժողովների կողմից նախապես ցուցակագրված 366 000 ընտրողներից ընտրություններին մասնակցեց մոտ 260 000–ը (շուրջ 70%–ը) Խորհրդարանի 80 տեղերից 72 ը բաժին հասավ դաշնակցությանը Ընտրվեցին նաև 4 սոցիալիստ–հեղափոխական (էսէռ) 3 թուրք և 1 անկուսակցական Հանրապետության գոյության ընթացքում դրանք միակ խորհրդարանական ընտրություններն էին Ստեղծված խորհրդարանը գործեց մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը

Նորընտիր խորհրդարանի բացումը տեղի ունեցավ 1919 թ օգոստոսի 1 ին Այն հաստատեց հանրապետության կառավարության կազմը Ալեքսանդր Խատիսյանի գլխավորությամբ Վերջինս հանդես եկավ ծրագրային հայտարարությամբ որում առաջադրված դրույթներն ընկան հետագա ամիսներին կառավարության վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության հիմքում Որոշ փոփոխություններով հանդերձ կառավարության այդ կազմը գործեց մինչև բոլշևիկների 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունը

Հայաստանի Հանրապետությունը չունեցավ իր հիմնական օրենքը սահմանադրությունը Դրա ընդունումը վերապահված էր ապագա Սահմանադիր ժողովին որը, սակայն հանրապետության կարճատև գոյության ներքին ու արտաքին բարդ հանգամանքների պատճառով այդպես էլ չգումարվեց Մինչև սեփական օրենսդրության ստեղծումը հանրապետության տարածքում ժամանակավորապես գործում էին Ռուսական կայսրության նախկին օրենքները ժամանակավոր կառավարության Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու Սեյմի և Հայաստանի խորհրդարանի կողմից կատարված փոփոխություններով ու լրացումներով

Հին ռուսական կառույցների բազայի վրա աստիճանաբար ձևավորվեց նաև արդարադատության և դատական իշխանության համակարգը Գավառներում գործում էին հաշտարար դատարաններ Երևանում Ալեքսանդրապոլում և Կարսում ստեղծվեցին շրջանային դատարաններ Դատական բարձրագույն մարմինները Երևանում հիմնված Դատաստանական պալատն ու Սենատն էին Վերջինիս էր վերապահված ոչ միայն վճռաբեկ դատարանի դերը

յլն օրենքների բացատրությունն ու կարգավորումը Դրանով հանդերձ այս ասպարեզում գլխավոր խնդիրը ազգային ավանդույթներին ու ժողովրդավարության սկզբունքներին համապատասխան արդարադատության համակարգի ու դատարանի ստեղծումն էր Այս առումով անգնահատելի էր 1918 թ դեկտեմբերի 6–ին երդվյալ ատենակալների դատարանի ստեղծման մասին օրենքի ընդունումը Երդվյալ ատենակալների մասնակցությամբ առաջին դատավարությունն անցկացվեց 1920 թ մարտի 15–ին Ընտրված 12 ատենակալներ հասարակության տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ էին

Գործնական քայլեր կատարվեցին նաև դատաստանական ոլորտի հայացման ուղղությամբ Դատարաններում գործավարությունն ու դատավարությունը սկսեցին տարվել հայերեն լեզվով Աշխատանքներ կատարվեցին օրենքների թարգմանության դրանց հայացման և հայ ժողովրդի այդ թվում արևմտահայության սովորույթներին համապատասխան նոր օրենքների ստեղծման ուղղությամբ 1920 թ օգոստոսին հանրապետության դատական ողջ համակարգը վերից վար արդեն հայացված էր Բայց այստեղ ամեն ինչ չէ որ հարթ էր Բոլշևիկների 1920 թ Մայիսյան ապստամբության արձագանքը հանդիսացան Երևանում Ալեքսանդրապոլում Կարսում Նոր Բայազետում ու Դիլիջանում ստեղծված արտակարգ դատարանները ժողովրդավարական սկզբունքներով ստեղծված ու գործող դատական համակարգի կողքին դրանց զուգահեռ գոյությունը անշուշտ այդ ասպարեզում որոշակի երկիմտության արտացոլումն էին

Ընդհանրապես հայացման և ազգայնացման խնդիրը կանգնած էր իշխանության ողջ համակարգի առջև Այդ հարցով առավելապես շահագրգռված էր արևմտահայությունը քանի որ ռուսերեն չիմանալը թույլ չէր տալիս ապահովել նրա իրական մասնակցությունը երկրի կառավարման գործին Սկզբունքային նշանակություն ուներ հայերենի որպես պետական լեզվի ճանաչման մասին 1919 թ դեկտեմբերի 26–ին ընդունված օրենքը Համաձայն դրա հայերենը որպես պետական լեզու 6 ամսվա ընթացքում պաշտոնական գործածության մեջ էր դրվելու պետական ու հասարակական բոլոր հաստատություններում ու բանակում Ավելի ուշ ընդունված օրենքով ճշգրտվեցին հայերենին տիրապետող պաշտոնյաների աշխատանքից ազատելու պայմանները Դրանց համար կազմակերպվեցին հայերենի ուսուցման դասընթացներ

Հայկական պետականության ամբողջացման և հայահավաքման գործին էր ուղղված Հայաստանի քաղաքացիության մասին օրենքի ընդունումը 1920 թ հուլիսի 5–ին Դրանով քաղաքացիություն էր շնորհվում Միացյալ Հայաստանի սահմաններում բնակվող ռուսահպատակներին ու թուրքահպատակներին ինչպես նաև այնտեղ ծնված բայց հանգամանքների բերումով այդ

սահմաններից դուրս բնակվող հայազգի բնակչությանը Ընդառաջ գնալով այդ օրերին սփյուռքահայության շրջանում Հայաստան վերադառնալու ձգտումների որոշակի աշխուժացմանը 5 տարվա ընթացքում քաղաքացիություն ձեռք բերելու իրավունք էր վերապահվում նաև օտարահպատակ հայերին

Հանրապետության տարածքի ընդլայնմանը զուգընթաց աստիճանաբար ճշգրտվեցին նաև նրա ներքին վարչատարածքային բաժանման սահմանները և ձևավորվեցին տեղական իշխանության մարմինները 1919 թ ամռանը Հայաստանն արդեն կազմակերպված պետություն էր բաժանված 10 գավառների 1920 թ ամռանը ներքաղաքական լարված իրավիճակի հետ կապված որը պահանջում էր իշխանության որոշակի կենտրոնացում հանրապետության տարածքը բաժանվեց 4 նահանգապետությունների Արարատյան Շիրակի, Վանանդի և Սյունիքի Վերջիններս իրենց հերթին բաժանվում էին գավառների

Ձգտելով ապահովել առավելագույն քաղաքական ազատությունների իրականացումը հանրապետության խորհրդարանը հաստատեց ներքին գործերի նախարարության մշակած գավառական (զեմստվային) և քաղաքային ինքնավարությունների կանոնադրությունները

Դրանց հիման վրա 1919–1920 թթ անցկացվեցին ժողովրդավարական ընտրություններ և գավառներում ու մի շարք քաղաքներում բացառությամբ այն վայրերի որտեղ քաղաքական վիճակն անկայուն էր ստեղծվեցին համայնքային ինքնավարություններ. 1920 թ առաջին ամիսներին գավառական ինքնավարությունների իրավասությանը հանձնվեցին կառավարական մի շարք իրավունքներ (տարրական դպրոցները առողջապահական հիմնարկները միլիցիան գյուղատնտեսական պահեստները կայանները և այլն). Պետական համակարգում քաղաքային ինքնավարությունների դերի ու դրանց առջև կանգնած խնդիրների հստակեցման նպատակով 1920 թ հունվարին հրավիրվեց համագումար որտեղ ազդարարվեց Հայաստանի քաղաքների միության ստեղծումը

Ռազմական բախումների բովում ծնվեց և արտաքին ու ներքին անընդմեջ հայտարարված ու չհայտարարված կռիվների շրջան ապրեց Հայաստանի Հանրապետությունը: Ուստի կայուն ու գործնական դաշնակիցների բացակայության պայմաններում նրա գոյության միակ երաշխիքն ու ապավենը կարող էին լինել ուժեղ ու մարտունակ զինված ուժերը: Անկախության առաջին ամիսներին խիստ նեղ սահմաններում պարփակված և Բաթումի դաշնագրի ծանր պայմաններով կաշկանդված հանրապետության համար ռազմական շինարարության ասպարեզում հրատապ ու առաջնահերթ խնդիրներ էին եղած ռազմական ուժերի վերակազմավորումը և քայլ առ քայլ ոչ մեծաքանակ բայց ամուր ո կարգապահ բանակի ստեղծումը Մուդրոսի զինադադարից հետո

ռ եղծված ռազմաքաղաքական նոր իրավիճակում անհրաժեշտություն առա
ջացավ և պայմաններ ստեղծվեցին բանակի թվաքանակի աստիճանական մե
ծացման ու հզորացման համար

Բանակի վերակազմավորման ճանապարհին առաջին քայլը 1918 թ սեպ
տեմբերին Թովմաս Նազարբեկյանի գլխավորած հայկական կորպուսի կազ
մալուծումն էր Հայտարարվեց զորացրում Հայաստանի խորհրդի 1919 թ
հունվարի 7–ի որոշմամբ զենքի տակ պահվեցին միայն 20 25 տարեկան երի
տասարդները որոնց համար սահմանվեց պարտադիր զինվորական ծառայու
թյուն 1919 թ գարնանը կազմալուծվեցին նաև Անդրանիկի հրամանատարո
ղության ներքո գործող ուժերը որոնք հանրապետության ռազմական ուժերի
համակարգից դուրս գտնվելով հանդերձ մինչ այդ կարևոր ներդրում էին ու
նեցել Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության գործում. Ինքը Անդրանիկը կա
ռավարության հետ մի շարք հարցերում տարաձայնություններ ունենալով իր
զորամասի զենքերը հանձնեց կաթողիկոսին և 1919 թ ապրիլի վերջին մե
կընդմիշտ հեռացավ Հայաստանից Աստիճանաբար վերացվում էին նաև հիմ
նականում արևմտահայերից կազմված ոչ կանոնավոր ռազմական ուժերը
խմբերը որոնք խաղաղ պայմաններում անկայունություն ու խառնաշփոթու
թյուն էին ստեղծում երկրում Այդ ուժերի մի մասը հատկապես դաշնակցու
թյան տրամադրության տակ գտնվող սասունցիների վասպուրականցիների
զեյթունցիների և այլ մարտական խմբերը հանրապետության գոյության ողջ
ընթացքում այս կամ այն տեսքով այնուամենայնիվ պահպանվեց և ներդրում
ունեցավ հատկապես թուրք–թաթարական խռովությունների և բոլշևիկյան
ապստամբության դեմ մղվող պայքարում

Հին ուժերի զորացրմանը զուգընթաց կազմավորվում էր հանրապետու
թյան բանակը Սկզբում ստեղծվեց մեկ դիվիզիա գեներալ Մովսես Սիլիկյանի
գլխավորությամբ Միաժամանակ սահմանամերձ շրջաններում կազմավորվե
ցին միլիցիայի տիպի զորամասեր Զինված ուժերի շինարարությունը ռազմա
կան գիտության տառին համապատասխանեցնելու նպատակով դեռևս ռու
սական բանակում անուն վաստակած հայազգի զորահրամանատարներից
1919 թ ապրիլի 25–ին ստեղծվեց զինվորական խորհուրդ Թովմաս Նազար
բեկյանի գլխավորությամբ Վերջինիս հանձնվեց նաև բանակի սպարապետու
թյունը 1919 թ հայկական բանակին բնորոշ դարձավ զորքերի կառավարման
տեսակետից ավելի ճկուն ու Հայաստանի պայմաններին ավելի հարմար բրի
գադային և գնդային կառուցվածքը 1919 թ հուլիսին Հայաստանի զինված ու
ժերը բաղկացած էին երկուական գունդ ունեցող 3 հետևակային բրիգադնե
րից ծնավորման շրջանում գտնվող 2 հեծյալ գնդերից որոնք մի փոքր ուշ
միավորվեցին հեծելազորային բրիգադի մեջ տեղական նշանակության և ա-

ռանձին զորամասերից հրետանային մարտկոցներից 2 զրահագնացքներից և այլն Պաշտոնական տվյալներով բանակի թիվն այդ ժամանակ հասնում էր 18 հազարի Հետագայում նոր զորամասերի կազմավորման և արդեն գործող ների պարբերաբար համալրման հաշվին բանակի թվակազմի մեծացումը շարունակվեց •

Առաջին քայլերը կատարվեցին նաև Հայաստանի համար միանգամայն նոր զորատեսակների ստեղծման ուղղությամբ Կարսում ստեղծվեց ռազմական օդանավակայան որտեղ տեղակայվեցին Ֆրանսիայից ստացված առաջին օդանավերը 1920 թ սեպտեմբերին Սևանա լճի վրա գործարկվեց Աշոտ երկաթ ռազմանավը և այլն Բայց ռազմաքաղաքական աննպաստ պայմաններում այդ աշխատանքներն անավարտ մնացին Հիմնականում անավարտ մնացին նաև երկրի պաշտպանության համար կենսական նշանակություն ունեցող Կարսի և Ալեքսանդրապոլի պաշտպանական ամրոցները և այստեղ գտնվող մի քանի հարյուր թնդանոթները մարտական շարք վերադարձնելուն ուղղված ջանքերը

Թուրք–հայկական պատերազմի անհրաժեշտությամբ թելադրված արտակարգ միջոցառումների ու զանգվածային զորակոչի շնորհիվ հայկական բանակը 1920 թ աշնանը հասավ իր առավելագույն չափերին Նոյեմբերին այն բաղկացած էր 10 հետևակային գնդերից հրետանային մարտկոցներից հեծելազորային և այլ զորամասերից Թեև որոշ տվյալներով բանակի թիվը հասնում էր 40 հազարի սակայն կանոնավոր մարտական ուժերի իրական թվաքանակը շուրջ 25 հազար էր· Նման տարբերությունը բացատրվում էր նրանով որ Հայաստանի բանակը կազմված էր նախկին ռուսական բանակի համակարգով և ռուսական ռազմական կանոնագրքերի հիման վրա Մինչդեռ ռուսական բանակին բնորոշ էր թիկունքային և օժանդակ ուժերի խիստ մեծաքանակությունը մի երևույթ որից զերծ չմնաց նաև Հայաստանի Հանրապետության բանակը Նրանում թիկունքային ծառայողները բեռնակիրները կառապանները սպասյակները առողջապահության համակարգի սպասավորները և այլ օժանդակ ուժերը կազմում էին ընդհանուր թվի մոտ 30%–ը

Ընդհանրապես բանակում խիստ մեծ էր ռուսական ազդեցությունը Սպայակությունը և առանձին զորամասերի հրամանատարական կազմը համալրված էր ռուսական ռազմական կրթություն ստացած և հաճախ ռուսական բանակում աչքի ընկած հայազգի զորավարներով. Հայկական բանակում ծառայում էին նաև ավելի քան 400 գլխավորապես ռուսախոս այլազգի սպաներ Բարձր ու միջին հրամանատարական կազմը մեծամասամբ չէր տիրապետում հայերենին մի բան որ առաջ էր բերում հատկապես արևմտահայության բնական դժգոհությունը առաջին պլան մղելով բանակի հայացման նրանում հայերէ

...ի, որպես պետական լեզվի արմատավորման հարցը Վերջին խնդիրը սա... ...գզուշություն էր պահանջում, քանի որ ծայրահեղություններն այդ գոր... ...ում կարող էին վնասել բանակը Դրանից խուսափելու նպատակով ռազմա... ...ի նախարարի 1920 թ հունիսի 26-ի հրամանով թույլատրվում էր ծառայու... ...ը շարունակել ոչ հայախոս այն սպաներին, որոնց բանակից հեռացնելը ...կվնասեր գործին

Հայկական բանակը հիմնականում լավ էր հանդերձավորված ու զինված և ...րտունակ էր համարվում Բայց մշտական բախումների, տարածված հի... ...նդություններ ի և դասալքության պատճառով նրա համալրման հարցը ...ում էր ցավոտ խնդիր Բանակի մարտունակության համար հատկապես ...րջ վտանգ էր դասալքությունը Վերջինիս դեմ պայքարելու համար 1919 թ ...ւլիսի 24-ին թուրք թաթարական զանգվածային ապստամբությունների ...ջմաններում որոշում ընդունվեց դասալքության համար մահապատիժ ...սահմանելու մասին։ Չնայած 1920 թ թուրք-հայկական պատերազմի ընթաց... ...ում դասալքության դեմ պայքարի միջոցներն ավելի խստացվեցին, սակայն ...յդ երևույթը հաղթահարել չհաջողվեց

Հանրապետությունն ուներ իր պետական խորհրդանիշները 1918 թ հուլի... ...ին Ազգային խորհրդում տեղի ունեցած երկար խորհրդակցությունների ար... ...յունքում, լսելով նաև հայկական դրոշի մասին հայագետ Ստ Մալխասյանի ...կուցումը, որոշվեց ժամանակավորապես, մինչև Սահմանադիր ժողովի գու... ...մարումը, Հայաստանի ազգային դրոշ հաստատել եռագույնը կարմիր, կա... ...պույտ և նարնջագույն հորիզոնական շերտերով Մի շարք քննարկումներից ...հետո Նախարարների խորհուրդը 1920 թ հուլիսի 23-ին դարձյալ ժամանա... ...կավորապես հաստատեց Հայաստանի Հանրապետության զինանշանը, որի ...հեղինակներն էին ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանը և նկարիչ Հակոբ ...Կոջոյանը։ Օրհներգ դարձավ Մ Նալբանդյանի խոսքերով ստեղծված «Մեր ...Հայրենիք» հայրենասիրական երգը 1919 թ հունվարի 17-ին օրենք ընդուն... ...վեց հանրապետության ազգային-պետական տոների մասին, որով սահման... ...վեցին նաև ազգային փոքրամասնությունների ռուսների ու մահմեդականների ...տոները Չնայած կարճատև գոյությանը Հայաստանի Հանրապետությունն ու... ...նեցավ նաև իր բարձրագույն պետական պարգևները 1919 թ մայիսի 26-ին ...Հայաստանի կառավարության որոշմամբ հաստատվեց «Հայրենիքին մատու... ...ցած ծառայության համար» շքանշանը 1920 թ հունիսի 2-ին կառավարու... ...թյան կողմից հաստատվեցին նաև «Սուրբ Վարդան զորավար» և «Մեծ ...Ավարայր» շքանշանները Դրանք պատրաստված էին նկարիչ Հակոբ Կոջոյանի ...նախագծով Ըստ որում «Սուրբ Վարդան զորավար» շքանշանի 1-ին, 2-րդ, ...3-րդ, 4-րդ աստիճանով պարգևատրվում էին սպաներն ու զինվորները, իսկ

5 -րդ և 6-րդ աստիճանով հրամանատարական բարձր կազմը Այդ շքանշանը համապատասխանում էր ռուսական Գեորգիևյան խաչին›

Պետական համակարգի ներքին կառուցվածքների կազմավորմանը զուգընթաց ձևավորվեցին հանրապետության արտաքին կապերը ճակատագրի հեգնանքով 1918 թ հունիսի 4-ին Բաքումում կնքված պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետությունն առաջինը ճանաչեց դարավոր թշնամին Օսմանյան կայսրությունը Բաքումի պայմանագրի պայմաններով կաշկանդված Հայաստանի արտաքին կապերը սկզբնապես սահմանափակված էին Քառյակ միության երկրների և անմիջական հարևանների հետ հարաբերությունների նեղ շրջանակով Միայն Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո երբ վերացվեցին կաշկանդող պայմանները և բացվեցին Եվրոպա ու Ռուսաստան տանող ճանապարհները ակտիվացան Հայաստանի դիվանագիտական շփումները եվրոպական հատկապես Անտանտի խմբավորման պետությունների հետ. Մեծացավ հետաքրքրությունը Հայաստանի նկատմամբ՝ Ռազմական ու առևտրատնտեսական նկատառումներով հաճախակի դարձան տարբեր երկրներ ներկայացնող պատվիրակությունների այցելությունները Տարբեր ժամանակներում Հայաստանում եղան Անգլիան Ֆրանսիան ու Իտալիան ներկայացնող զինվորական մի քանի պատվիրակություններ զորավարներ ու կոմիսարներ Պարսկաստանի Հունաստանի ու Պոնտոսի Դոնի Թերեքի ու Կուբանի պատվիրակությունները Հռոմի պապի ներկայացուցիչը իտալական առևտրական առաքելությունը Չեխո-Սլովակյան տնտեսական պատվիրակությունը Հարբորդի գլխավորած ամերիկյան առաքելությունը և այլն Ընդ որում Անգլիան Ֆրանսիան Իտալիան և Հարավային Ռուսաստանի կառավարությունն իրենց մնայուն ներկայացուցիչներն ունեին Հայաստանում իսկ անմիջական հարևաններ Պարսկաստանը Ադրբեջանը և Վրաստանը դիվանագիտական ներկայացուցչություններ Հայաստանի դիվանագիտական ճանաչման հարցում նշանակալից էր նույթ էր 1920 թ հունվարի 19-ին Անտանտի գերագույն խորհրդի կողմից նրա գոյության փաստացի (դե ֆակտո) ճանաչումը

Իր հերթին Հայաստանը դեսպաններ ուներ հարևան Պարսկաստանում Ադրբեջանում ու Վրաստանում Ընդ որում Թիֆլիսում գործող դեսպանությունից բացի Վրաստանում գործում էին նաև հյուպատոսություններ Բաքումում և Սուխումում ինչը բացատրվում էր Հայաստանի համար այդ երկու նավահանգիստների կենսական նշանակությամբ Հայաստանն ի սկզբանե իր ներկայացուցիչներն ուներ նաև ռուսական նախկին կայսրության տարածքում գործող կառավարությունների մոտ (Դենիկինի՝ Հարավային Ռուսաստանի, Կոլչակի՝ Սիբիրի Կուբանի և Դոնի կառավարություններ Ուկրաինա և այլն) 1918 թ. դիվանագիտական շփումներ հաստատելու առաջին փորձերն արվեցին նաև

ւ որիրդային Ռուսաստանի հետ բայց այս ուղղությամբ լուրջ քայլերն արվե
լին միայն 1920 թ.. Ինչ վերաբերում է Անտանտի երկրների հետ կապերին ա
ւյա դրանք գլխավորապես իրականացվում էին Փարիզի խաղաղության վեհա
ժողովին մասնակցող Ա Ահարոնյանի գլխավորած պատվիրակության միջո
լով Վերջինս նաև խնդիր ուներ Հայաստանի ներկայացուցչություններ և հյու-
պատոսարաններ կազմակերպել եվրոպական երկրներում ժամանակի ըն-
թացքում այդպիսիք կազմակերպվեցին Անգլիայում Իտալիայում Գերմանիա
յում Շվեյցարիայում ԱՄՆ–ում Ճապոնիայում Եգիպտոսում Չաբեշստանում
և այլուր

Այսպիսով Հայաստանի Հանրապետությունը ներքուստ կազմակերպված և
միջազգայնորեն ճանաչված պետականություն էր

3 ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա Սոցիալ–տնտեսական վիճակը

Սոցիալ–տնտեսական աննպաստ պայմաններում սկսվեց Հայաստանի Հանրապետության գործունեու թյունը Նրան բաժին ընկավ տնտեսապես քույլ զար գացած մի տարածք որը 4 տարի տևած պատերազմի ռուսական հեղափո խությունների բերած ցնցումների Անդրկովկասի տրոհման արդյունքում ա վանդական կապերի խախտման հետևանքով լիովին քայքայված վիճակում էր. Վառելիքի պակասի և միջերկիրկական ընդհարումների պատճառով գրեթե դադարել էր երկաթուղային հաղորդակցությունը: Չէին գործում սակավաթիվ ձեռնարկությունները ու հանքերը Արդյունաբերության կանգ առնելու՝ ներ մուծման բացակայության պայմաններում առաջացել էր առաջին անհրաժեշ տության ապրանքների սով և դրա արդյունքում գների սոսկալի թանկություն ու ֆինանսական համակարգի կատարյալ քայքայում Չատկապես աղետալի էր թուրքական 1918 թ արշավանքը Եթե 1918 թ գարնանը ու ամռանը դրա հետևանքով ռազմական գործողությունների ասպարեզ դարձած տարածքնե րում ձախողվեցին գյուղատնտեսական աշխատանքները ապա նույն տարվա վերջին գրավված շրջաններից թուրքական զորքերի հեռացումն ուղեկցվեց հանրապետության պարենի եղած պաշարների ու նյութական արժեքների կանգված-ային թալանով Կարսում որտեղ թուրքերը կենտրոնացրել էին թա լանվածը հավաքվել էր հարյուր–հազարավոր փութ բամբակ մեծ քանակու թյամբ հացահատիկ, մի քանի տասնյակ հազար եղջերավոր անասուն 65 հա- զար փութ շաքար բուրդ կաշի և այլ հարստություններ. Միայն մյուսների հա- մեմատ քիչ վնասված Լոռի–Փամբակի նյութական կորուստները կազմում էին մոտ 15 մլն դոլար

Քայքայված թալանված բազմահազար գաղթականներով ու որբերով ծանրաբեռնված երկիրը կարող էր հաղթահարել սովի սպառնալիքը միայն դրսից արդյունավետ օժանդակություն ստանալու դեպքում Մինչդեռ թշնամական էր հարևանների կեցվածքը և ամուր գոցված Հայաստան բերող բոլոր փրկարար ուղիները Դրությունը գնալով վատանում էր 1918 թ հոկտեմբերին սպառվեցին հանրապետության հացի վերջին պաշարները և սկսվեց սովը որին ուղեկից դարձան խոլերան ապա բծավոր տիֆը Այդ ծանր վիճակը տևեց մինչև 1919 թ գարունը Վեց ամսվա ընթացքում սովից ու հիվանդություններից մահացավ 150–180 հազար մարդ Մահը խտրություն չէր դնում գաղթականի ու տեղաբնակի կամ հարուստի և աղքատի միջև Բծավոր տիֆին զոհ գնաց նաև Հայաստանի Հանրապետության կերտողն ու մեծագույն գործիչներից մեկը Արամ Մանուկյանը

Նման պայմաններում ստեղծարար գործունեության մասին մտածելն իսկ անիմաստ էր ժողովրդին սովից ու համաճարակից փրկելու բազմահազար գաղթականների ու որբերի առաջնահերթ կարիքները բավարարելու համար պահանջվում էին արտակարգ միջոցառումներ 1918 թ օգոստոսին Հայաստանը հայտարարվեց խոլերայի կողմից վտանգված երկիր Ավելի ուշ ստեղծվեց արտակարգ հանձնախումբ բծավոր տիֆի դեմ պայքարելու համար որը գործեց մինչև 1919 թ մարտ ամիսը և լուծարվեց երբ համաճարակն արդեն հաղթահարված էր 1918 թ սեպտեմբերին սահմանվեց բամբակի առևտրի պետական մենաշնորհ որն այդ օրերին պետության եկամտի միակ իրական աղբյուրն էր և տարադրամ ձեռք բերելու միակ միջոցը Կառավարության հսկողության տակ դրվեց հացի բաշխումը և մտցվեց հացաբաժնի նորմավորում Համաճարակի ու սովի դեմն առնելու նպատակով ստեղծվեցին սննդատու կայաններ որտեղ տաք կերակուր էր բաժանվում

Սովի սպառնալիքը հաղթահարելու համար 1919 թ հունվարին կառավարությունը և Հայաստանի խորհուրդը որոշեցին դիմել դաշնակից պետություններին և հատկապես ԱՄՆ–ին մեծ քանակությամբ հաց Հայաստան ներմուծելու համար Այդ նպատակով վարչապետ Հ Քաջազնունին գործուղվեց Եվրոպա և Ամերիկա Ի վերջո 1919 թ մայիսին տեղ հասավ երկար սպասված ամերիկյան օգնության առաջին խմբաքանակը Գնալով օգնության ծավալները մեծացան, որը թույլ տվեց մեղմել սովը և փրկել հարյուր–հազարավոր մարդկանց կյանք Միայն 1919 թ ԱՄՆ–ից ստացվեց մոտ 1 3 մլն փութ ալյուր 260 հազար փութ ցորեն 70 հազար փութ բրինձ 6 մլն տուփ խտացված կաթ 44 հազար փութ շաքար և այլն 1920 թ օգնության ծավալները պետք է մեծանային

Արտակարգ միջոցառումներ ձեռնարկվեցին 40–50 հազար որբերի և շո ոջ 300 հազար գաղթականների անհետաձգելի կարիքները հոգալու համար 1918 թ սեպտեմբերին Հայաստանի Խորհուրդը օրենք ընդունեց կարիքավոր գաղթականներին հողով կամ աշխատանքով ապահովելու կամ հակառակ դարագայում պետական նպաստ տրամադրելու մասին Կարիքավոր գաղթա կանների համար բացվեցին պետական ջուլհականոցներ և այլ աշխատանոց ներ 1918 թ հոկտեմբերի 11 ի օրենքով պետությունն իր վրա վերցրեց գաղ թականների խնամատարության ու դաստիարակության գործը Ավելի ուշ խոշոր միջոցներ տրամադրվեցին և որբանոցներ ու աշխատանոցներ ստեղծ վեցին հանրապետության տարբեր բնակավայրերում Այնուհանդերձ բնակա բանների ու միջոցների բացակայության պատճառով պետությունն ի վիճակի չէր իրականացնել բոլոր որբերի խնամքը Ուստի 1919 թ մարտին Ամերիկյան Նպաստամատույց կոմիտեին հանձնվեց 15 հազար որբերի խնամքի գործը Ընդհանուր առմամբ պետական և ամերիկյան որբանոցներում ընդգրկվել էին ուրջ 20 հազար որբեր

Սովի ու համաճարակի մեղմացման ու հաղթահարման և գաղթականների ու որբերի կարիքները հոգալու գործում անուրանալի է Ամերիկյան Նպաստա մատույց կոմիտեի ներդրումը Իր անժխտելի դերն ունեցավ և երախտիքի ու անծագույն հարգանքի արժանացավ նաև Փարիզի խաղաղության վեհաժողո վի կողմից մատակարարման գծով Հայաստանի կոմիսար նշանակված ամե ռիկյան գնդապետ Հասկելը

Իրավիճակի կարգավորմանը զուգընթաց օրակարգում դրվեցին տնտեսա կան խնդիրները Հանրապետության տնտեսության հիմնական ճյուղը գյու ղատնտեսությունն էր, Այն տալիս էր երկրից արտահանվող և տարադրամ ա պահովող ապրանքների տեսականու հիմնական մասը և բնականաբար դրա վերականգնմանը պետք է ուղղվեին հիմնական ջանքերը: Դրանք հատկապես ակտիվացան 1920 թ սկզբից Պետությունը 225 մլն ռուբլու վարկ բացեց գյու ղացուն սերմացուով ապահովելու համար Դա ավելի քան 4 5 անգամ գերա զանցում էր նախորդ տարվա ծավալները Ստեղծվեց Սերմացման հատուկ կոմիտե որը գործի անցնելով ամբարեց և ցանքի շրջանում ժողովրդին բա ժանեց շուրջ 375 հազար փութ հացահատիկի բանջարանոցային մշակաբույ սերի բամբակի ծխախոտի և այլ սերմեր. Զգալի միջոցներ տրամադրվեցին ամբակագործությանը և այգեգործությանն օժանդակելու համար Գյուղատնտե սական գործիքներ գնելու համար խորհրդարանի որոշմամբ 1920 թ մարտին 0 մլն ռուբլու վարկ տրամադրվեց որով Բաթումում գնվեց և գյուղացիությա ն բաժանվեցին գութաններ գերանդիներ մանգաղներ հնձելու և քամելու գործիքներ այգիների համար մեծ քանակությամբ պղնձարջասպ և այլն

Գյուղատնտեսության համար կենսական էր ոռոգման խնդրի լուծումը Այդ ուղղությամբ հետազոտություններ անցկացնելու նպատակով 1919 թ գարնանը հատկացվեց 4 մլն ռուբլի և ջրային գործի հեղինակավոր մասնագետ Ս Զավալիշինի գլխավորությամբ 70 հոգանոց հանձնախումբը ավելի քան մեկ տարվա հետազոտությունների արդյունքում ծրագիր կազմեց Հայաստանի ջրային կարողությունների մասին՝ մասնավորապես որոշելով ապագա ջրանցքների ուղղությունները Հանձնախմբի աշխատանքները հետագայում հիմք դարձան նաև Սևան–Հրազդան կասկադի էլեկտրակայանների ծրագրի համար Մշակված ծրագրերի հիման վրա սկսվեց Էջմիածնի ջրանցքի կառուցումը կազմվեց Շիրակի ջրանցքի շինարարության նախագիծը Սակայն թուրք–հայկական պատերազմի պատճառով այդ ծեռնարկները կիսատ մնացին և իրենց ավարտին հասցվեցին միայն խորհրդայնացումից հետո

Գյուղատնտեսության առաջընթացն անխզելիորեն կապված էր նաև հողային հարցի արմատական լուծման հետ Թեև այս հարցի վերաբերյալ դեռևս Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ու Սեյմը որոշումներ էին ընդունել, սակայն հանրապետության գոյության առաջին տարում այս հարցում յուրատեսակ սպասողական վիճակ էր Կոալիցիոն կառավարության կազմում գտնվող Հայ ժողովրդական կուսակցությունը համառորեն պնդում էր հողային հարցի լուծումը հետաձգել մինչև Սահմանադիր ժողովի կամ ընտրովի խորհրդարանի գումարումը

Ա Խատիսյանի նորաստեղծ կառավարությունը 1919 թ օգոստոսին հողային հարցում գլխավոր խնդիր հռչակեց կալվածատիրական եկեղեցապատկան ու վանքապատկան բոլոր հողերի ազգայնացումը և ըստ կարիքի դրանց բաշխումը սակավահող գյուղացիությանը բայց գործնական լուրջ քայլերն այդ ուղղությամբ կատարվեցին միայն բոլշևիկների 1920 թ մայիսյան ելույթներից հետո 1920 թ հունիսի 4–ին օրինագիծ ընդունվեց Հողային հատուկ մարմինների մասին Դրանք կարճ ժամանակում պետք է իրականացնեին բոլոր մասնատիրական վանքապատկան–եկեղեցապատկան ու լքյալ հողերի պետականացումն ու բաշխումը գյուղացիությանը բնակեցնեին լքյալ գյուղերը հող բաժանեին գաղթականությանը Հայաստանում մեծ չէր կալվածատերերի թիվը և քիչ էին նրանց տնօրինության տակ գտնվող հողերը Այդ հողերի պետականացումը և գյուղացիությանը բաժանելը լուծում չէին տալիս հողային հարցին Ուստի էական նշանակություն էին ստանում հողաշինարարության հարցերը և նորաստեղծ հողային կոմիտեների կարևոր անելիքներ էին դառնում գյուղերի ներսում ու գյուղերի միջև գոյություն ունեցող հողային վեճերի լուծումը արդարացի հողաբաժանման անցկացումը· Հատկապես աշխույժ գործունեություն ծավալեցին Երևանի Էջմիածնի և Նոր Բայազետի գավառնե

րի հողային կոմիտեները Այս գավառներում դրանք կամ գոյություն չունեին կամ էլ մասամբ էին ձևավորվել: Սկսված քուրք–հայկական պատերազմի հետևանքով հողային ռեֆորմի իրականացումն ընդհատվեց

Աշտապես շրջափակման վիճակում գտնվող Հայաստանի համար առանձնահատուկ նշանակություն ուներ հաղորդակցության ուղիների հատկապես երկաթուղու բարեկարգման հարցը Այդ նպատակով դեռևս 1919 թ զգալի միջոցներ հատկացվեցին և փորձառու մասնագետներ հրավիրվեցին Շնորհիվ դրա չնայած վառելիքի պարբերական սովին 1920 թ հաջողվեց ամենօրյա կապ ապահովել Թիֆլիսի հետ Բարեկարգվեցին խճուղիները սկսվեցին նոր ճանապարհների կառուցման աշխատանքներ (Շամշադինի Քեշիշքենդի և այլն) Երևան–Ղարաքիլիսա խճուղին հարմարեցվեց ավտոմոբիլային երթևեկության համար

Քայլեր ձեռնարկվեցին արտադրության ոլորտը կազմակերպելու և ոտքի կանգնեցնելու համար Երևանում Ալեքսանդրապոլում Կարսում էջմիածնում Դիլիջանում Նոր Բայազետում Սարիղամիշում Ղամարլուում և այլ բնակավայրերում կազմակերպվեցին ջուլհականոցներ կաշվի մշակման գործարաններ կոշկակարանոցներ կարուձևի ու փայտամշակման արհեստանոցներ սղոցարաններ բրուտանոցներ և այլն Դրանք ոչ միայն հնարավորություն տվեցին աշխատանքով ապահովել հազարավոր մարդկանց այլև տեղական արտադրանքի (մահուդ կոշիկ սպիտակեղեն կտավ և այլն) հաշվին հոգալ բանակի հիվանդանոցների ու որբանոցների կարիքների զգալի մասը Տարադրամ ձեռք բերելու կամ դրսից անհրաժեշտ ապրանքների ներմուծումն ապահովելու նպատակով պետականացվեցին այն ձեռնարկությունները որոնց արտադրանքը դրսում պահանջարկ ուներ (Շուստովի կոնյակի գործարան) Երկրի ընդերքն ուսումնասիրելու համար սկսվեցին հանքային լայն հետազոտություններ որոնք պատերազմի պատճառով կիսատ մնացին Այնուհանդերձ 1920 թ ամռանն ընդունվեց հանքերի մասին նոր օրենսդրություն որով հանրապետության ընդերքի բոլոր հարստությունները հռչակվեցին պետական սեփականություն: Այդ բնագավառում բոլոր նախկին պայմանագրերը չեղյալ հայտարարվեցին Պետությունն իր ձեռքը վերցրեց Կողբի ու Կաղզվանի աղահանքերի և Օլթիի ածխահանքերի շահագործումը Վերջիններս օրական տալիս էին 5–6 հազար փութ ածուխ որը որոշ չափով մեղմում էր Ադրբեջանի շրջափակման հետևանքով առաջացած վառելիքի սովը և գործում վիճակում պահում երկաթուղին

Տնտեսության կազդուրման գործում պետությունը մեծ տեղ էր տալիս կոոպերացիային· 1919 թ ստեղծված Հայկոոպը (Հայաստանի կոոպերատիվների միություն) 1920 թ միավորում էր 350 կոոպերատիվներ 95 հազար անդամնե

րով Պետությունից վարկ ու փոխառություն ստանալով կոոպերատիվները ոչ միայն կարևոր դեր էին խաղում ներքին ու արտաքին առևտրի ոլորտում այլև զբաղվում էին արդյունաբերական գործունեությամբ բացելով օճառի գործարան կաշվի արհեստանոցներ Հայկոոպի աճող տնտեսական դերը նկատի ունենալով կառավարությունը ապրանքափոխանակության և արդյունաբերական ձեռնարկների համար նրան որպես փոխառություն 1920 թ լրացուցիչ տրամադրեց 250 մլն ռուբլի

Իրավիճակի որոշակի կայունացումը և Միացյալ Հայաստանի ստեղծման մոտալուտ հեռանկարը մեծացրին հետաքրքրությունը Հայաստանի նկատմամբ Հայ և օտարերկրյա կապիտալի որոշ ներկայացուցիչներ հանդես էկան հանրապետության տնտեսության մեջ ներդրումներ կատարելու հեռանկարային առաջարկություններով Շվեյցարական ու շվեդական մի քանի ընկերություններ կաթնատնտեսական ագարակներ և երկրագործական մեքենաների արհեստանոցներ ստեղծելու առաջարկ արեցին. Հայ և ճապոնացի մի քանի կապիտալիստներ հանդես եկան էլեկտրաերկաթուղագծի կառուցման մենաշնորհի ստանալու առաջարկով Մայիլյանները որոշեցին ապակու գործարան կառուցել Ղարաքիլիսայում Փիթոյանները կաշվի գործարան Ջալալօղլիում Ուրիշները ծրագրում էին հիմնել ցեմենտի կրի ու շաքարի գործարաններ և այլն Մասշտաբներով հատկապես վիթխարի հրապուրիչ ու հեռանկարային էր Նոր Նախիջևանի և Մոսկվայի մի խումբ հայ մեծահարուստների կողմից առաջարկված և 1920 թ հունիսին կառավարության հաստատմանն արժանացած Բաքում Կարս Սարդարապատ երկաթուղու կառուցման պայմանագրի նախագիծը Ցավոք հանրապետության անկման պատճառով նշված նախաձեռնությունները մնացին թղթի վրա

Հայկական պետականության կայացմանը նպաստելու նպատակով մի շարք մեծահարուստ հայեր խոշոր միջոցներ կտակեցին Հայաստանին Ընդունելով Հայաստանի քաղաքացիություն եգիպտահայ Մելքոնյան եղբայրները նրան կտակեցին իրենց ամբողջ հարստությունը մոտ 6 մլն դոլար Ա Մելիք-Ազարյանը Հայաստանին նվիրեց Թիֆլիսի իր փառահեղ տունը՝ 1 մլն դոլար արժողությամբ Հայաստանի համալսարանին իր ամբողջ հարստությունը 25 մլն ռուբլի կտակեց Ստավրոպոլից հայ դրամատեր Պոպովը Հայաստանում մեծածավալ շինարարական աշխատանքներ խոստացան իրականացնել Գ Գյուլբենկյանը և Հ Մելիքյանը Սփյուռքում Հայաստանին նյութապես սատարելու գործին լծվեցին նաև ազգային կուսակցությունները Եգիպտոսի ռամկավարները ծեռնամուխ եղան Հայաստանի օդային նավատորմի համար 50 օդանավերի ձեռք բերմանը ԱՄՆ-ի դաշնակցականները շուրջ կես միլիոն դոլար հանգանակեցին Հայաստանի բանակի համար և այլն

Տնտեսական ոլորտում արձանագրված դրական միտումներն այնուհան դերձ չպետք է գերագնահատել Երկրի վիճակը դեռևս մնում էր խիստ ծանր Մեծ խնդիրներ կային հատկապես ֆինանսական ասպարեզում Հարյուր–հա զարավոր գաղթականների տասնյակ հազարավոր որբերի և բանակի ծախսե րը գլխավորապես բավարարվում էին ներմուծված պարենի և առաջին անհրաժեշտության ապրանքների հաշվին որի համար հանրապետությունը հարկադրված էր արտահանել արտաքին շուկայում պահանջարկ վայելող իր սակավաթիվ ապրանքները բամբակ աղ կոնյակ կաշի գորգեր բուրդ փայտ և այլն Սակայն այդ ճանապարհով ձեռք բերված միջոցները բավարար չէին բյուջեի ծախսերը լիովին փակելու համար Հանրապետության 1920 թ բյուջեի ծախսային մասն օրինակ հասնում էր մոտ 1 մլրդ ռուբլու մինչդեռ մուտքերը կազմում էին 200–300 մլն ռուբլի: Բյուջեի բացը լրացնելու ուղիներից մեկը կարող էր լինել հարկային քաղաքականությունը. Այդ առումով դրա կան քայլ էր 1920 թ հունիսի 15–ին առաջադիմական–էկամտային հարկի մասին օրենքի ընդունումը

Շատ ավելի բարդ էր դրամական շուկան կարգավորելու խնդիրը 1920 թ Հայաստանում շրջանառության մեջ էին անդրկովկասյան բոները, հայկական չեկերը իսկ տարվա վերջից նաև Լոնդոնում տպագրված հայկական դրամանիշերը Կառավարությունն անընդհատ մեծացնում էր շրջանառության մեջ գտնվող թղթադրամի ծավալը որը վերջինիս տարադրամով ապահովված չլինելու արտահանման ու հաղորդակցության դժվարությունների ապրանքների կակասի պայմաններում հանգեցնում էր հայկական դրամի արժեզրկմանը և գների խելահեղ աճին

Տնտեսության վերականգնման Երկիրն անհրաժեշտ ապրանքներով ապահովման դրամաշրջանառության կարգավորման և տարադրամ ձեռք բերելու գործին մեծապես կարող էր ծառայել 20 մլն դոլարի չափով Անկախության փոխառության իրացումը որի մասին օրինագիծն ընդունվեց 1920 թ հունիսին Որպես փոխառության լիազոր արտասահման մեկնեց նախկին վարչապետ Ալ Խատիսյանը Եվ Հայաստանում և սփյուռքի գաղութներում փոխառության բաժանորդագրությունն անցավ մեծագույն խանդավառության պայմաններում Հասարակության բոլոր խավերը քաղաքական կուսակցությունները ու մամուլը ողջունեցին այդ նախաձեռնությունը և իրենց մասնակցությունը բերեցին դրան: Միաժամանակ Բաթումի Հայ կանանց միության նախաձեռնած ոսկու հանգանակությամբ սկիզբ դրվեց Հայաստանի Ոսկե ֆոնդ ստեղծելու շարժմանը որն իր շարունակությունը գտավ Կ Պոլսում Զմիրում Կահիրեում Ալեքսանդրիայում Սոֆիայում Բուխարեստում և այլ վայրերում Սկսված թուրք–հայկական պատերազմի հետևանքով սակայն

փոխառության իրացումը դադարեցվեց, իսկ հավաքված միջոցները հանրապետության անկումից հետո վերադարձվեցին բաժանորդներին: Ինչ վերաբերում է «Ոսկու ֆոնդին» դրանում հավաքված միջոցները հետագայում ծախսվեցին տարբեր երկրներում ապաստանած որբերի ու գաղթականների կարիքները հոգալու համար

բ. Մշակութային կյանքը

Որոշակի քայլեր կատարվեցին նաև մշակութային կյանքի կազմակերպման ուղղությամբ Առաջին հերթին ջանքեր գործադրվեցին դպրոցական համակարգը վերականգնելու համար Դժվարությամբ բայց աստիճանաբար ռազմական կազմակերպությունների հիվանդանոցների ու որբանոցների ծեռքում գտնվող դպրոցական շինությունները սկսեցին վերադարձվել կրթական համակարգին Պետությունն իր վրա վերցրեց կրթության կազմակերպման գործը Դպրոցները նորոգելու և անհրաժեշտ գրենական պիտույքներ ծեռք բերելու համար զգալի միջոցներ հատկացվեցին 1920 թ մարտին հաստատվեց եկեղեցական–ծխական դպրոցները պետականացնելու և կրթության նախարարությանը ենթարկելու մասին օրինագիծը

Տարրական կրթության մասին օրենքով պետական դպրոցներում սահմանվեց վեցամյա կրթություն Դպրոցական համակարգի երկրորդ օղակը միջնակարգ դպրոցն էր Չնայած ուսուցչական կադրերի, դասագրքերի ու գրենական պիտույքների մեծ կարիքին՝ 1919 թ վերջին հանրապետությունում գործում էին 431 տարրական դպրոցներ 1000–ից ավելի ուսուցիչներով ու 38 հազար աշակերտներով և 20 միջնակարգ դպրոցներ՝ շուրջ 300 ուսուցիչներով ու 5200 աշակերտներով Դրանով հանդերձ դպրոցահասակ երեխաների մեծագույն մասը դեռևս դուրս էր մնում կրթական համակարգից Նախատեսվում էր 1920–1921 ուս տարում մտցնել պարտադիր տարրական կրթություն և բացել 1500 տարրական դպրոցներ բայց քաղաքական անբարենպաստ իրադարձությունները խանգարեցին այդ ծրագրի կենսագործմանը

Հիմնվեցին նաև մասնագիտացված դպրոցներ Նոր Բայազետում և Դիլիջանում բացվեցին գյուղատնտեսական դպրոցներ իսկ Ալեքսանդրապոլում տեխնիկական միջնակարգ դպրոց Նախատեսվում էր տեխնիկական դպրոց և միջնակարգ բժշկական վարժարան բացել Երևանում և այլն

Հայաստանի մշակութային կյանքում կարևոր իրադարձություն էր համալսարանի բացումը որի մասին որոշում ընդունվեց 1919 թ մայիսի 16–ին: Համալսարանի հանդիսավոր բացումը կատարվեց 1920 թ հունվարի 31–ին Ալեքսանդրապոլում որտեղ էլ ընթացան նրա առաջին կիսամյակի պարապմունքները Սկզբում գործում էր միայն պատմա–լեզվաբանական ֆակուլտե

տը 290 ուսանողներով 1920 թ հունիսին համալսարանը փոխադրվեց Երևան որտեղ նրան հատկացվեց ուսուցչական սեմինարիայի շենքը 1920–1921 ուս տարում գործելու էին նաև իրավաբանական և ֆիզիկա–մաթեմատիկական ֆակուլտետները իսկ նոյեմբերին որոշում ընդունվեց բժշկական ֆակուլտետ բացելու մասին: Հայաստանի համալսարանը հետագայում բազա հանդիսացավ հանրապետության բարձրագույն կրթության համակարգի կազմավորման համար

Առաջին քայլերը կատարվեցին թանգարանային և գրադարանային համակարգի կազմակերպման ուղղությամբ Հնագիտական հուշարձանների պահպանության և գիտական ուսումնասիրության նպատակով ճանաչված գիտնականների ու ճարտարապետների մասնակցությամբ ստեղծվեց Հնությունների պաշտպանության կոմիտե Նրա գործունեության առաջին օբյեկտը Անիի ավերակներն էին որտեղ հետազոտություններ ծավալեց ճարտարապետ Թ Թորամանյանը 1920 թ հուլիսին կազմակերպվեց գիտական մեծ արշավախումբ Հայաստանի հնագիտական քարտեզ կազմելու նպատակով կատարվեց մեծ թվով հուշարձանների չափագրություն հայտնաբերվեցին մինչ այդ անհայտ հուշարձաններ և մեծ թվով արձանագրություններ Հավաքված հարուստ նյութը պետք է կենտրոնացվեր Երևանում հիմնված պետական թանգարանում Դեռևս 1919 թ որոշում էր ընդունվել Հայոց ազգագրական ընկերության Թիֆլիսում ունեցած գույքի հիման վրա Երևանում Ազգագրական–մարդաբանական թանգարան հիմնելու մասին Ճանաչված նկարիչներ Գ Բաշինջաղյանի Մ Սարյանի Ե Թադևոսյանի և այլոց մասնակցությամբ 1919 թ մայիսին Երևանում բացվեց հայ արվեստագետների միության անդրանիկ ցուցահանդեսը Կառավարության կողմից պետական թանգարանի համար գնված ցուցահանդեսի կտավները հիմք հանդիսացան Պետական պատկերասրահի համար

Քայլեր ձեռնարկվեցին թատերական և երաժշտական կյանքի կազմակերպման ուղղությամբ 1919 թ վերջին Երևանում գործում էին թատերական վարժարան և երաժշտական դասընթացներ Պետական թատրոն կազմակերպելու նպատակով նախատեսվում էր Երևան հրավիրել դերուսույց Գ Բուրջալյանին և հայ բեմի առաջատար ուժերին որոնցից մի քանիսը 1920 թ ամռանը Երևանում հանդես եկան ներկայացումներով Երևանում երաժշտանոց ստեղծելու նպատակով այստեղ հրավիրվեցին նշանավոր երաժշտագետներ Մ Իպոլիտով–Իվանովը Ալ Սպենդիարյանը Ռ Մելիքյանը և ուրիշներ

Այնուհանդերձ սկսված թուրք–հայկական պատերազմի և հանրապետության անկման պատճառով այս ասպարեզում էլ նախաձեռնությունների մի մասն անավարտ մնաց 1920–ական թթ խորհրդահայ մշակույթի արձա

նագրած ձեռքբերումների մի զգալի մասը անշուշտ նախորդ շրջանի նախա ձեռնությունների տրամաբանական ավարտը պետք է համարել·

գ Հասարակական քաղաքական կյանքը

Դարավոր ընդմիջումից հետո վերականգնված հայկական պետականությունն ի սկզբանե որդեգրեց ժողովրդավարությունը լայն ասպարեզ բացելով ազատ մամուլի, քաղաքական ազատությունների և բազմակարծության համար Հայ իրականության մեջ գործող գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերն իրենց տեղը գտան հանրապետության քաղաքական համակարգում Հայաստանում գործում էին Հայ հեղափոխական դաշնակցություն հնչակյան Հայ ժողովրդական կուսակցությունները սոցիալ–դեմոկրատների (մենշևիկներ սպեցիֆիկներ, բոլշևիկներ) և սոցիալիստ–հեղափոխականների (էսէռներ) կազմակերպությունները· Նրանցից շատերը վերանայելով և նոր ժամանակների ոգուն հարմարեցնելով իրենց ծրագրերը փորձեցին հնարավորին չափով մասնակցություն բերել նորանկախ պետության կայացման գործին Դրան նպաստում էր այն որ ոչ մի կուսակցություն կամ կազմակերպություն անկախ իր աշխարհայացքից կամ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից պետական համակարգից մեկուսացված չէր Պետությունը բարձրորակ կադրերի ու մասնագետների սուր պահանջ էր զգում Ուստի Հայ ժողովրդական կուսակցության անդամը էսէռը մենշևիկն ու բոլշևիկը դաշնակցականի կողքին բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում պետական ապարատի ու իշխանության համակարգի տարբեր օղակներում և անտեսված լինելու մասին որևէ բողոք չէին կարող ներկայացնել

Դաշնակցությունը լինելով հայության շրջանում ամենաազդեցիկ քաղաքական ուժը և ամենամեծ ներդրումն ունենալով պետականության վերականգնման գործում սկզբից նեթ ստանձնեց հանրապետությունը ղեկավարելը պարտականությունը ժամանակ առ ժամանակ կոալիցիայի մեջ մտնելով այլ քաղաքական ուժերի հետ Հայկական պետականության կայացմանը նպաստեցրեց իր լավագույն ուժերը Կուսակցության գործունեությունն ու ծրագիրը նոր պայմաններին համապատասխանեցնելու գործում կարևոր դեր խաղաց 1919 թ սեպտեմբեր–նոյեմբեր ամիսներին կայացած դաշնակցության 9–րդ ընդհանուր ժողովը որտեղ գլխավոր նպատակ հռչակվեց Ազատ, Անկախ և միացյալ Հայաստանի ստեղծումը· Դրանով հանդերձ կուսակցությունն իր ծրագրում պահպանեց սոցիալիզմի պահանջը

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը համախմբելով բարձրորակ ու փորձված մտավորական տարրերի քաղաքական ուժերի համակարգում իր ազդեցությամբ երկրորդն էր Հանրապետության քաղաքական դաշտում այն զբա

եցնում էր աջ թևը և բնական ու ընդունելի էր համարում կապիտալիզմը Նոր աստեղծ Հայաստանի նկատմամբ նրա կեցվածքի ճշտումը տեղի ունեցավ 1919 թ սեպտեմբերին կայացած կուսակցության 2-րդ համագումարում որտեղ գլխավոր նպատակ հռչակվեց հայկական պետականության և ազգային մշակույթի զարգացմանը ծառայելը Կուսակցությունը պառլամենտական և ժողովրդավարական կարգերի կողմնակից էր և որոշ վերապահումով կողմ էր Անկախ և միացյալ Հայաստանի ստեղծմանը Թեև որոշ ժամանակ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը դաշնակցության հետ կոալիցիայի մեջ էր բայց հանրապետության գոյության հիմնական ժամանակահատվածում ընդդիմադիր ուժ էր և տարբեր ամբիոններից դաշնակցության հետևողական քննադատը Դրանով հանդերձ պետության և ազգի համար բախտորոշ պահերին (բոլշևիկյան Մայիսյան ապստամբություն թուրք-հայկական պատերազմ և այլն) Հայ ժողովրդական կուսակցությունը սատարում էր կառավարությանը

Հանրապետությունում գործող քաղաքական մնացած ուժերը դաշնակցության նման իրենց ծրագրով սոցիալիստական էին և կազմում էին քաղաքական դաշտի ծախ թևը Դրանցից միայն էսէռներին էր վիճակված քիչ թե շատ դեր խաղալ երկրի կյանքում քանի որ ըստ էության դաշնակցությունից բացի ծախերից միայն նրանք էին ներկայացված Հայաստանի վերջին խորհրդարանում (միակ բացառությունը բոլշևիկ Արտաշես Մելքոնյանն էր) Լինելով Ռուսաստանի հետ սերտ կապերի կողմնակից և այդ առումով դեմ լինելով եվրոպական կողմնորոշմանը էսէռները սկզբնապես վերապահ վերաբերմունք ունեին Հայաստանի անկախության հարցում Բայց պետության կայացմանը զուգընթաց ձերբազատվելով նախկին դիրքորոշումից 1920 թ ամռանը նրանք հանդես եկան Հայաստանի անկախության ընդունման մասին պաշտոնական հայտարարությամբ իսկ ավելի ուշ 1920 թ նոյեմբերին հանրապետության համար ամենատագնապալի օրերին, անգամ մասնակցություն բերեցին նրա վերջին կառավարությանը Անկախության դիրքերում էին կանգնած և բախտորոշ պահին պետությանը սատարում էին նաև մյուս քաղաքական ուժերը բացի բոլշևիկներից

Հայաստանի բոլշևիկները որոնք 1920 թ վերակազմավորվեցին և վերածվեցին անվանապես ինքնուրույն Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության մինչև 1920 թ մայիսը ազատորեն գործում էին հանրապետությունում Ունենալով ծայրահեղ հեղափոխական հայացքներ և փարված լինելով համաշխարհային հեղափոխության ու պրոլետարիատի դիկտատուրայի գաղափարներին նրանք Հայաստանի անկախության հակառակորդներն էին Լինելով սակավաթիվ և հանրապետությունում չունենալով սոցիալական հենարան բոլշևիկները հարմար առիթի էին սպասում ներքին թշնամիների և արտաքին

հզոր ուժերի օգնությամբ անկախ պետականությունը ոչնչացնելու և իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցնելու համար

Քաղաքական կուսակցություններից և կազմակերպություններից բացի հանրապետությունում գործում էին նաև զանազան հասարակական կազմակերպություններ Դրանցից ամենազանգվածայինը դաշնակցության ազդեցության ներքո գտնվող և աշխատավորների շահերը պաշտպանող արհեստակցական միություններն էին 1920 թ հունվարի 26–ին Երևանում գումարված համագումարում մինչ այդ առանձին գործող 13 արհեստակցական միությունները միավորվեցին մեկ ընդհանուր միության մեջ 1920 թ փետրվարին հիմնվեց Հայաստանի Կարմիր խաչը որն իր մասնաճյուղերը ստեղծեց հանրապետության մի շարք շրջաններում Լայն ծավալ ստացավ սկաուտական ռազմա–պատանեկան շարժումը Հանրապետությունում գործում էին նաև շուրջ 20 հայրենակցական միություններ գյուղացիական կանանց դաշնորիտ մարմնամարզական տեխնիկական իրավաբանական ուսուցչական, բժշկական ուսանողական միություններ հրատարակչական ընկերություններ և այլն Դրանք գլխավորապես գտնվում էին դաշնակցության ազդեցության ներքո և ծառայում էին պետության ամրապնդման գործին. Դրանց հակառակ բոլշևիկների ազդեցության ներքո էր գործում «Սպարտակ» երիտասարդական կազմակերպությունը որը մինչև 1920 թ Մայիսյան ապստամբությունը գործում էր ազատ թեև 1919 թ ամռանը թուրք–թաթարական խռովությունների ամենաեռուն շրջանում հանդես եկավ հակակառավարական թռուցիկներով և զինվորներին ուղղված դասալքության կոչերով Բոլշևիկյան ուղղվածություն ուներ և խորհրդային կարգերի գովերգմամբ էր տարված նաև Երևանում լույս տեսնող Գյուղացու ձայն» շաբաթաթերթը

Ազատ մամուլի առկայությունը Հայաստանի Հանրապետության համար ժողովրդավարական պետություն լինելու ցուցանիշներից էր Գլխավորապես Երևանում տարբեր պարբերականությամբ լույս էին տեսնում մեծամասամբ որոշակի կուսակցություններ կամ հասարակական կազմակերպություններ ներկայացնող մի շարք լրագրեր Նման թերթերից էին ‹Աշխատանք› «Հայաստանի աշխատավոր» «Հառաջ» (ՀՅԴ) «Հայաստանի կոոպերացիա» ‹Վան Տոսպ› «Ժողովուրդ» (Հայ ժողովրդական կուսակցություն) «Հայաստանի ձայն» (ռամկավարներ) «Նոր կյանք» (Ալեքսանդրապոլ) և այլն Իշխանություններին ու կառավարությանը քննադատելով հանդերձ դրանք կարևոր դեր էին խաղում անկախ պետության գաղափարի ամրապնդման, հայերենի որպես պետական լեզվի արմատավորման գործում՝ դրանով իսկ իրենց նպաստը բերելով պետականության կայացմանը

դ Բոլշևիկների 1920 թվականի Մայիսյան ապստամբությունը

Արտաքին թշնամիներով շրջապատված և երկրի ներսում թուրք–թաթարական հոծ զանգվածով կաշկանդված Հայաստանը ներքին կայունության և ազգային խնդիրների շուրջ բոլոր ուժերի համախմբվածության կարիք ուներ Դրանք հայկական պետականության կենսունակության և հետագա գոյատևման երաշխիքներն էին Քաղաքական ուժերի միջև առկա տարաձայնություններով հանդերձ սկզբնական շրջանում հանրապետության ներքին կյանքը բնորոշվում էր քաղաքական կտրուկ ցնցումների բացառմամբ Քաղաքական հիմնական ուժերը պարզորոշ գիտակցում էին որ բախտորոշ այդ օրերին կայունությունն ու ազգային համաձայնությունը այլընտրանք չունեն

Հարցին սկզբունքորեն այլ դիրքերից մոտեցան հայ բոլշևիկները Անդրկովկասյան հանրապետությունների կազմավորումից հետո Վրաստանում և Ադրբեջանում հալածական և օրենքից դուրս հայտարարված բոլշևիկները Հայաստանում ոչ միայն քաղաքական ապաստան այլև պետական ու հասարակական հիմնարկություններում իրենց մասնագիտությանը համապատասխան աշխատանք գտան և սկզբնապես գոնե առերևույթ լոյալ կեցվածք որդեգրեցին հայկական պետականության հանդեպ Սակայն Ռուսաստանի քաղաքացիական կռիվների ճակատներում բոլշևիկների տարած հաղթանակները և Անդրկովկասում նրանց մոտալուտ հայտնվելու հեռանկարը ոգեշնչեց նրանց հայ գաղափարակիցներին դրդելով հակապետական գործունեության Նրանց կողմից որդեգրվում է սովի ու տնտեսական ճգնաժամի պատճառով բնակչության մի մասի մոտ առկա դժգոհությունները և այլազգի բնակչության անջատողական տրամադրությունները օգտագործելով խորհրդային ռազմական ուժի օգնությամբ Հայաստանի Հանրապետությունը կործանելու գործելակերպը

Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունները համախմբելու դրանց ուղղություն տալու և ղեկավարելու նպատակով 1919 թ սեպտեմբերին գումարված խորհրդակցությունում ստեղծվում է Հայաստանի կոմիտե (Արմենկոմ) Հետագա ամիսներին դրսից դրամ ստանալու շնորհիվ բոլշևիկների քայքայիչ գործունեությունն ակտիվանում է 1920 թ հունվարին կայացած Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների գաղտնի կոնֆերանսը որոշեց օգտագործել նպաստավոր պայմանները որոնք կարող էին առաջանալ կարմիր բանակի Անդրկովկաս մտնելու և հարևան երկրներից մեկի խորհրդայնացման դեպքում ապստամբել և գրավել իշխանությունը խորհրդայնացնելով Հայաստանը: Այսպիսով երկրում առանձնակի հենարան չունեցող հայ բոլշևիկներն իրենց քաղաքական իղձերի իրականացումը գերազանցապես կապում էին արտաքին քաղաքական ուժերի հետ

Հայ բոլշևիկների հակապետական գործունեության ակտիվացման ազդանշան հանդիսացավ Ադրբեջանի խորհրդայնացումը (1920 թ ապրիլի 28–ին)։ Դրանից ոգևորված հայ բոլշևիկները որոշեցին Հայաստանում պետական մակարդակով կազմակերպվող մայիսմեկյան տոնակատարությանը հակակառավարական բնույթ տալ Երևանում նրանց ելույթներն առանձնակի արձագանք չգտան սակայն Ալեքսանդրապոլում որտեղ բոլշևիկներն անհամեմատ ուժեղ էին ցույցերը հիմնականում ընթացան նրանց կարգախոսների ներքո Տեղական իշխանությունների պասիվության պայմաններում բոլշևիկները Ալեքսանդրապոլում իրադրության տերը դարձան Դրան հատկապես նպաստեց այն հանգամանքը որ այստեղ գտնվող Վարդան զորավար › զրահագնացքը բոլշևիկ Սարգիս Մուսայելյանի գլխավորությամբ անցավ հակակառավարական ուժերի կողմը հսկողության տակ վերցնելով Ալեքսանդրապոլի կայարանը Բոլշևիկների կողմն անցավ կամ տատանողական դիրք գրավեց նաև այստեղ գտնվող զորամասերի մի մասը Ստեղծված վիճակում Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները մայիսի 3–ին իրենց ղեկավար կենտրոնին՝ Արմենկոմին ուղղված նամակով որի տակ դրված էր ծայրահեղ հեղափոխական և արկածախնդրական խառնվածքով աչքի ընկնող Ավիս Նուրիջանյանի ստորագրությունը ապստամբությունը սկսելու և իշխանությունը գրավելու թույլտվություն պահանջեցին

Թեև ապստամբության հարցում հայ բոլշևիկների մեջ սկզբունքային տարաձայնություն չկար այնուհանդերձ մարտավարության հետ կապված Արմենկոմի և Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկների միջև տարակարծություններ դրսևորվեցին Արմենկոմը նկատի ուներ ապստամբությունը սկսել Ադրբեջանին սահմանակից Ղազախի շրջանից Ադրբեջանում գտնվող Կարմիր բանակի ռազմական աջակցությունն ապահովելու նկատառումով Մինչդեռ Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկների ղեկավարները պնդում էին Ալեքսանդրապոլի վրա Նրանք անհապաղ գործելու կողմնակիցներ էին մինչդեռ Արմենկոմը ապստամբությունը մոտ ապագայի գործ էր համարում Ընդ որում չսպասելով Արմենկոմի պատասխանին ալեքսանդրապոլցիները ամեն ինչ անում էին դեպքերն արագացնելու համար Մայիսի 4–ին Ս Մուսայելյանը մերժում է Երևան մեկնելու վարչապետ Ալ Խատիսյանի հրահանգը հայտարարելով որ ինքն այսուհետ ենթարկվում է միայն Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կոմիտեի հրամաններին Ապստամբությունը կանխելն արդեն անհնար էր Մայիսի 6–ին Ալեքսանդրապոլ են ուղարկվում Արմենկոմի ներկայացուցիչներ Դրաստամատ Տեր–Սիմոնյանը և Արտաշես Մելքոնյանը Մայիսի 7–ին ‹ Վարդան զորավար զրահագնացքում կայացած բոլշևիկյան կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունում որոշվում է մայիսի 10–ին միաժամանակ

ապստամբություն սկսել Ալեքսանդրապոլում ու Ղազախում և շարժվել Երևան Ստեղծվում է ռազմահեղափոխական կոմիտե Կարմիր զորքերի հրամանա տար է նշանակվում Ս Մուսայելյանը՝ Վերադառնալով իրենց շրջանները խորհրդակցության մասնակիցները տեղական ռազմահեղափոխական կոմի տեներ են ստեղծում Կարսում Սարիղամիշում Նոր Բայազետում Ստ ոմա լուում Ղազախ–Դիլիջանում և այլուր

Մայիսի 10–ին ռազմահեղափոխական կոմիտեն առանց գնդակ արձակե լու խորհրդային իշխանություն հռչակեց Ալեքսանդրապոլում և Կարս Սարի ղամիշ Ղարաքիլիսա ու այլ վայրեր ուղարկած հեռագրերով հայտարարեց Հայաստանի խորհրդայնացումը Հենց սկզբից պարզ դարձավ որ ապստամ բությունն անկազմակերպ է իսկ ղեկավարությունը թույլ Անգամ Ալեքսանդ րապոլում որտեղ նրանք անհամեմատ ուժեղ էին ոչինչ չարեցին իրենց իշ խանությունն ամրապնդելու համար Այդ իշխանությունը գործնականում դուրս չեկավ զրահագնացքի շրջանակից Հետագա օրերին մեկը մյուսին հա ջորդելով բոլշևիկյան զինված ելույթներ տեղի ունեցան Կարսում Սարիղամի շում Կաղզվանում Նոր Բայազետում ավելի ուշ, երբ ապստամբությունը գրե թե մարել էր Ղազախ–Դիլիջանում և Զանգեզուրում· Որպես կանոն դրանք հիմնականում արձագանք գտան զինվորականության շրջանում, իրենց կողմը գրավելով նաև ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներին Այդ օրերին իր գործողություններն ակտիվացրեց նաև Զանգիբասարի (Մասիս) Բեյուք Վեդիի և այլ վայրերի մուսուլման բնակչությունը

Այսպիսով օգտվելով իրենց համար բարենպաստ արտաքին քաղաքական իրավիճակից Հայաստանի բոլշևիկները անտեսելով հայ ժողովրդի իրական քաղաքական շահերը, քաղաքացիական պատերազմ պարտադրեցին նրան Իրավիճակը պահանջում էր արտակարգ միջոցառումներ և իշխանության կենտրոնացում. Մայիսի 5–ին Խորհրդարանի արտակարգ նիստում Ալ Խա- տիսյանի կառավարությունը հրաժարական տվեց, և Դաշնակցության բյուրոյի անդամներից կազմվեց նոր կառավարություն (բյուրո–կառավարություն)՝ Հա նո Օհանջանյանի գլխավորությամբ Խորհրդարանը մեկ ամսով դադարեցրեց գործունեությունը իր լիազորությունները հանձնելով կառավարությանը: Եր- կիրը հայտարարվեց վտանգի մեջ հիմնվեցին արտակարգ դատարաններ Խորհրդարանի անդամները որոնց տրվել էին լայն լիազորություններ ու ղարկվեցին տարբեր շրջաններ Ալեքսանդրապոլն արագ գրավելու համար կազմվեց զորամաս Սեպուհի գլխավորությամբ Գևորգ Ե կաթողիկոսը և քա ղաքական ու հասարակական կազմակերպությունները հանդես եկան ապստամբությունը դատապարտող և կառավարությանը սատարող հայտա յ արություններով

Արյունահեղությունից խուսափելու փորձերը հաջողություն չունեցան և մայիսի 13–ին Սեպուհի ուժերը մոտեցան Ալեքսանդրապոլին. Ապստամբներին վերջնագիր ներկայացվեց Ապստամբության ղեկավարները երկար քննարկումից հետո, որոշեցին չդիմադրել և նույն գիշերը թողնելով զրահագնացքը փորձեցին փախչել Մայիսի 14–ին կառավարական զորքերն առանց կռվի մտան քաղաք հանդիպելով բնակչության խանդավառ ընդունելությանը Ապստամբության ղեկավարներից ոմանք (Ս Մուսայելյան Ա. Մելքոնյան) ձերբակալվեցին մյուսները (Ա Նուրիջանյան և ուրիշներ)՝ փախուստի դիմեցին

Ընդամենը երկու օր տևեց Կարսում Ղ Ղուկասյանի գլխավորությամբ բոլշևիկների կազմակերպած ապստամբությունը որին հարել էին տեղի կայազորի զինվորների մի մասը և մալական ու հույն բնակչությունը: Այն ճնշվեց նախքան կառավարական ուժերի կողմից Ալեքսանդրապոլի գրավումը Կարճատև եղան նաև Սարիղամիշի և Նոր Բայազետի զուտ զինվորական բնույթ կրող ելույթները որոնց ղեկավարները հանձնվեցին արտակարգ դատարանին Բոլշևիկյան ելույթները մի փոքր տևական եղան Ղազախ–Շամշադինում դրանք սկսվեցին այն ժամանակ երբ մյուս վայրերում ելույթներն արդեն մարել էին Այստեղ նրանց Ադրբեջանի տարածքից օգնության եկան կարմիրբանակայիններ Տեղական զորքը չդիմադրեց նրանց բայց շուտով տեղ հասած կառավարական ուժերը և արևմտահայ կամավորները փախուստի մատնեցին հակառակորդին Ընդհանրապես հարկ է նշել որ բոլշևիկների ելույթները ճնշելու գործում կարևոր դեր խաղացին արևմտահայ կամավորները որոնց մեջ հատկապես ամուր էր նստած անկախության ու պետականության գաղափարը և նվազ էր ռուսական ազդեցությունը նրանց վրա

Զինված ելույթները ճնշելուց հետո դրանց ակտիվ մասնակիցներն ու ղեկավարները կանգնեցին արտակարգ դատարանների առջև Կազմակերպիչներից Ս Մուսայելյանը Ստ Ալավերդյանը Բ Ղարիբջանյանը Ա Մելքոնյանը և ուրիշներ գնդակահարվեցին Արգելվեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը հանրապետությունում Զինված ելույթների մասնակիցների մի մասը հեռացավ Ադրբեջան սպասելով ավելի բարեհաջող առիթի

Այսպիսով օգտվելով բոլշևիկյան զինված ելույթների ցրվածությունից դրանց միասնական ղեկավարության բացակայությունից ու թուլությունից այն հանգամանքից, որ դրանք լայն զանգվածների շրջանում արձագանք չէին գտել, հանրապետության կառավարությանը հաջողվեց սեղմ ժամկետում և հեշտությամբ ճնշել ապստամբությունը

Մայիսյան ելույթները թեև ճնշվեցին արագ սակայն Հայաստանի համար դրանք ունեցան խիստ բացասական հետևանքներ որոնք հատկապես զգացնել տվեցին հետագայում Դրանցից ճակատագրականը հայկական բանակի բարոյալքումն էր: Բոլշևիկյան ելույթները հիմնականում զինվորական բնույթ ունեին որի հետևանքով բանակում որոշակի պառակտում առաջացավ Նրանում թուլացավ պետականության գաղափարը, որը հանգեցրեց բանակի մարտունակության անկմանը Դա ամբողջ սրությամբ դրսևորվեց հատկապես թուրք–հայկական պատերազմի ընթացքում Խիստ տուժեց նաև հանրապետության միջազգային վարկը Ակնհայտ դարձան նրա խոցելի տեղերը Հատկապես բարդացան Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները Հայ բոլշևիկների կողմից դեպքերից հետո բարձրացված աղմուկի պատճառով այդ օրերին վարվող բանակցություններում Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը Հայաստանի նկատմամբ զգալիորեն կարծրացավ Երկիրը կորցրեց նաև ներքին կայունությունը որի արձագանքը եղավ թուրք–թաթարական խռովությունների նոր աշխուժացումը

Խորհրդահայ պատմագրությունը տասնամյակներ շարունակ փորձել է հիմնավորել այն տեսակետը որ իբր բոլշևիկների Մայիսյան ապստամբության հաղթանակի և երկրի խորհրդայնացման համար առկա էին օբյեկտիվ նախադրյալներ Պարտությունը բացատրվում էր միասնական կենտրոնի բացակայությամբ Արմենկոմի անվճռականությամբ ելույթների անջատ լինելով, Կարմիր բանակի օգնության չհասնելով և այլն· Ընդունելով, որ այդ գործոններից յուրաքանչյուրն այս կամ այն կերպ ազդել է դեպքերի ընթացքի վրա միաժամանակ հարկ է հստակ արձանագրել որ բոլշևիկների արագ պարտությունը բացատրվում էր զանգվածների վրա նրանց ունեցած չնչին ազդեցությամբ Հայ բոլշևիկները ժողովրդի մեջ հենարան չունեին և նրա աջակցությունը չստացան Նրանց ելույթներն ավելի շատ զինվորական խռովությունների տեսք ստացան: Բոլշևիկների հաղթանակի միակ գրավականը կարող էր լինել Կարմիր բանակի ռազմական օժանդակությունը մինչդեռ վերջինս այդ ժամանակ ռեալ ուժեր չուներ Անդրկովասում: Բացի այդ Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարությունն այդ ժամանակ դեռևս չէր դնում զենքի ուժով Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը

Հայ պատմագիտության մեջ քաղաքացիություն ստանալու հավակնություն ունեցող թեզերից մեկը 1920 թ մայիսին քաղաքական այլընտրանքի առկայության վերաբերյալ տեսակետն է Ըստ դրա ճիշտ կլիներ եթե դեռևս 1920 թ մայիսին հանրապետության կառավարող շրջանները վեր կանգնելով կուսակցական շահերից իշխանությունը կամովին հանձնեին հայ բոլշևիկներին և դրանով գրավական ստանային Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությամբ

երկիրը հետագա տարածքային կորուստներից փրկելու Նման պայմաններ ում ըստ այդ տեսակետի Հայաստանն այսօր կունենար ավելի ընդարձակ տարածք այդ թվում ոչ միայն Ղարաբաղն ու Նախիջևանը այլև Կարսի մարզն ու Սուրմալուի գավառը Հիշյալ տեսակետը սակայն զուրկ է որևէ հիմքից. Ի վերջո վերը նշված տարածքների, ինչպես նաև Ախալքալաքի պատկանելու-թյան հարցը վերջնական լուծում ստացավ միայն 1921 թ երբ Հայաստանն արդեն խորհրդայնացված էր և այդ առումով ոչինչ չէր խանգարում գործնա կանում ցուցադրել այնքան թմբկահարվող բոլշևիկյան ինտերնացիոնալիզմը եղբայրական Խորհրդային Հայաստանին թողնելով իր օրինական ու պատմա կան տարածքները: Սակայն Անդրկովկասում սահմանային հարցերը լուծվում էին ոչ թե տրամաբանական թվացող և բոլշևիկների կողմից իսկ ընդունվող ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքով այլ ելնելով զուտ քաղաքական նկա տառումներից Առաջնորդվելով համաշխարհային սոցիալիստական հեղափո խության սին գաղափարներով բոլշևիկները Արևելքում հեղափոխության ջա հակրի և իմպերիալիզմի դեմ պատվարի դերը վերապահում էին քեմալական Թուրքիային ամեն կերպ աջակցելով զիջումներ կատարելով նրան և աշխա տելով ապահովել նրա հետ դաշինքը Բոլշևիկյան Ռուսաստանի կառավարու թյունն ի սկզբանե փաստորեն ճանաչում էր քեմալականների առաջ քաշած Ազգային ուխտը դրանով իսկ կանխորոշելով տարածքային այն լուրջ զի ջումները որոնք հետագայում արվեցին Թուրքիային. Ինչ վերաբերում է հայ ժողովրդին Խորհրդային Ռուսաստանի առաջնորդները չէին թաքցնում որ վերջինիս շահերն ու գոյատևման իրավունքն իրենց համար երկրորդական նշանակություն ունեին և պետք է զոհաբերվեին ավելի մեծ քաղաքական խնդիրների լուծման համար Այս առումով խորհրդային առանձին գործիչների կողմից Հայկական հարցում Թուրքիային որոշ զիջումներ պարտադրելը առժամանակ կատարված վեհերոտ փորձեր էին որոնք սոսկ տակտիկական նպատակներ էին հետապնդում Այլ կերպ ասած հայ ժողովրդի ազգային ու պետական շահերը չէին համընկնում բոլշևիկյան ծայրահեղ հեղափոխական աշխարհաքաղաքական ծրագրերի հետ և անխուսափելիորեն պետք է զոհա բերվեին համաշխարհային հեղափոխության շահերին Ուստի 1920 թ մա յիսին Հայաստանի խորհրդայնացումն իսկ չէր փրկելու նրան բիրտ ուժի պար տադրած տարածքային անխուսափելի կորուստներից Իսկ եթե այլընտրանք այս հարցում իսկապես գոյություն ուներ ապա այն կարող էր լինել միայն սպասվող Սևրի դաշնագիրը որին սակայն վիճակված չէր իրականանալ

Ե Թուրք–թաթարական խռովությունները

Հայաստանի ներքին կյանքի ամենացավոտ խնդիրներից մեկը Թուրքիայի և Ադրբեջանի ձեռքով կազմակերպված մահմեդական հակապետական շարժումներն էին որոնք գրեթե անընդմեջ ուղեկցեցին հանրապետությանը նրա գոյության ողջ ընթացքում

Դեռևս 1918 թ թուրքական արշավանքի օրերին Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի թուրք բնակչությունն աչքի ընկավ քայքայիչ և ապակայունացնող գործունեությամբ փակելով ճանապարհները և թույլ չտալով հայկական զորամասերի արագ տեղաշարժը դեպի ռազմաճակատ Հայկական պետականության վերականգնումից հետո, չհաշտվելով Հայաստանի անկախության մտքի հետ թուրքալեզու բնակչությունը հանդես բերեց անջատողական ձգտումներ փորձելով միանալ ազգակից Թուրքիային կամ Ադրբեջանին Ընդառաջ գնալով այդ ցանկություններին վերջիններս ամեն կերպ օժանդակում էին նրան և հավակնություններ ներկայացնում Հայաստանի տարածքների նկատմամբ Թեև Մուդրոսի զինադադարից հետո թուրքերը պարտավոր էին հետ քաշվել մինչև 1914 թ սահմանները բայց ամեն ինչ անում էին ազատվելիք տարածքներն իրենց ազդեցության ներքո պահելու և դրանց նկատմամբ Հայաստանի իրավունքները ոչնչի վերածելու համար Իր հերթին Ադրբեջանը սկզբից սեթ հավակնություններ ներկայացրեց ոչ միայն նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի մաս կազմող Զանգեզուրի ու Ղարաբաղի նկատմամբ որտեղ անգլիացիների օժանդակությամբ գործում էր բացահայտ այլև ստվար թուրք–թաթարական բնակչություն ունեցող Նախիջևանի Շարուրի Դարալագյազի, Բասարգեչարի Սուրմալուի Զանգիբասարի Վեդիբասարի և այլ տարածքների նկատմամբ Թուրքական զորքերի կողմից ազատվելիք տարածքներում կազմվում էին տեղական «անկախ հանրապետություններ իրենց կառավարություններով որոնք հորջորջվում էին շուրա»: Մասնավորապես Կարսի տարածքում ստեղծվել էր «Արևմտյան Կովկասի հանրապետությունը իսկ Նախիջևանի Շարուրի Միլլիի Սուրմալուի Զանգիբասարի և Վեդիբասարի տարածքներում Արևելյան Կովկասի կամ Արաքսյան հանրապետությունը որոնք իրենց հերթին բաժանվում էին ավելի փոքր միավորների

Ընդհանուր առմամբ Հայաստանի ենթակայության ներքո գտնվող տարածքներում ստեղծվել էին շուրջ 20 գրեթե անկախ մեծ ու փոքր մահմեդական իշխանություններ որոնք հրաժարվում էին ենթարկվել հանրապետության կառավարությանը Հիմնականում գտնվելով երկրի տարբեր շրջաններն իրար կապող ճանապարհների վրա մահմեդական «անկախ կազմավորումները հաճախ կաթվածահար էին անում երկրի արտաքին ու ներքին հաղորդակցության ուղիները ծանր վիճակի մեջ դնելով հանրապետությանը Նրան

ցից յուրաքանչյուրն ուներ իր զինված ուժերը որոնք հագեցված էին թնդանոթներով ու գնդացիրներով Այդ շրջաններում մնացած բազմաթիվ թուրք սպաներն ու զինվորները զենքի էին վարժեցնում տեղական բնակչությանը ստեղծելով մեծաքանակ ուժեր: Օրինակ՝ 1919 թ ամռանը Շարուր–Նախիջևանի թուրքերը խոստանում էին հարկ եղած դեպքում կռվի դուրս բերել 10 հազար զինված մարդ Գրեթե նույն ժամանակ Զանգիբասարի թուրքերը կռվի էին դուրս բերում շուրջ 5000 իսկ Բեյուք Վեդին իր հարևան գյուղերի հետ 4000 հոգի Այդ ուժերի գլուխ կանգնած էին փորձառու թուրք սպաներ: Շարուր–Նախիջևանի ուժերը գլխավորում էր գնդապետ Խալիլ բեյը Զանգիբասարում նրա համհարզ Մահմեդ բեյը Բեյուք Վեդիում Մուստաֆա բեյը և այլն. Եթե Թուրքիան խոռվարարներին զենք ու զինամթերք և փորձված սպաներ էր մատակարարում ապա Ադրբեջանն օժանդակում էր դրամով

1919 թ ապրիլ–մայիս ամիսներին անգլիացիների օժանդակությամբ Հայաստանի կառավարությանը հաջողվեց իր հսկողության տակ վերցնել նախկին Ռուսահայաստանի գրեթե ամբողջ տարածքը· Ապրիլի 24–ին հայ–անգլիական ուժերը մտան Կարս Շուրայի անդամները դիմադրության փորձ արեցին բայց անգլիացիների կողմից ծերբակալվելով աքսորվեցին Մալթա կղզի Անգլիացիների առջև տեղի տվեցին և Հայաստանի իշխանությունը ճանաչեցին նաև Նախիջևանի թուրքերը Մայիսի 20 ին հայկական զորքերը մտան Նախիջևան

Այնուհանդերձ Թուրքիան և Ադրբեջանը չհրաժարվեցին Հայաստանը ներսից պայթեցնելու իրենց ծրագրերից Առերնույթ հնազանդ շրջաններում նախապատրաստական աշխատանքներն ընթանում էին ամբողջ թափով սպասելով բարեպատեհ առիթի Հակահայկական եռանդուն գործունեություն էր ծավալել հատկապես Երևանում Ադրբեջանի լիազոր ներկայացուցչությունը որը 1919 թ մարտից ղեկավարում էր խան Թեքինսկին իսկ նրա վտարումից հետո (օգոստոսից) Հախվերդովը Հատկապես առաջինը մի կողմից իր կառավարությանը ինֆորմացիա էր տալիս Հայաստանի ներքին իրավիճակի տնտեսական դժվարությունների զորքերի քանակի ու տեղաշարժերի մուսուլմանների զինվածության մասին մյուս կողմից Բաքվից ստանալով խոշոր գումարներ իր գործակալների միջոցով դրանք բաշխում էր անհնազանդ շրջաններին փոխհամաձայնեցնում և ուղղություն տալիս դրանց գործունեությանը խոստումներ տալով՝ դրդում Հայաստանի դեմ Հայաստանը տնտեսապես թուլացնելու միտումով Ադրբեջանի ներկայացուցիչն իր կառավարությանը կոչ էր անում չվերացնել նրա շրջափակումը վառելիք չտրամադրել առաջ բերել դրամական դժվարություններ և այլն· Նա առաջարկում էր նաև բոլշևի-

կյան վտանգը պատրվակ բերելով անգլիացիներին համոզել և Բաքու փոխադրել Կարսի թնդանոթները

Օգտվելով Անդրկովկասից անգլիական զորքերի հեռանալուց Ադրբեջանի ներկայացուցիչը 1919 թ ամռանն ամբողջովին նվիրվում է Շարուր–Նախիջևանում և թուրքաբնակ այլ վայրերում ապստամբության կազմակերպմանը Ուշագրավ է որ ժամանակի առումով բռնկվելիք խռովությունները համընկնում էին Ղարաբաղում ընթացող վճռական իրադարձությունների և Անդրկովկաս Դենիկինի զորքերի հնարավոր ներխուժման պահի հետ Դրանով Ադրբեջանը փաստորեն փորձում էր Ղարաբաղում կատարվող իրադարձություններից շեղել Հայաստանի ուշադրությունը, ինչպես նաև դենիկինյան ներխուժման իրական սպառնալիքի դեպքում մեկուսացնել Անդրկովկասում վերջինիս դաշնակից համարվող Հայաստանին Հունիսի 22–ին խան Թեքինսկին իր կառավարությանը հղած հեռագրում պարզորոշ գրում էր «Թվում է որ այժմ Ադրբեջանը Հայաստանից բացի ուրիշ թշնամի չունի ուստի անհրաժեշտ է Հայաստանի վրա առանձին ուշադրություն դարձնել » Հուլիսին հաղորդելով սկսված մահմեդական շարժումների մասին, նա պահանջում էր զորքերը շարժել դեպի Հայաստանի սահմանները մահմեդական ապստամբների ոգին բարձրացնելու համար Որոշ ժամանակ անց խան Թեքինսկին իր կառավարությանը կոչ էր անում անհապաղ պատերազմ հայտարարել Հայաստանին իսկ քիչ հետո առաջարկում էր երկու շաբաթվա ընթացքում գրավել Զանգեզուրը և ադրբեջանական զորքերը առաջ շարժել մինչև Ղամարլու (Արտաշատ) քանի դեռ չի ժամանել Հայաստանի գերագույն կոմիսար նշանակված Հասկելը Թեև դրանից անմիջապես հետո Թեքինսկին հայկական կառավարության պահանջով հեռացվեց Հայաստանից բայց նրա ջանքերն անպտուղ չէին

Անդրկովկասից անգլիական զորքերի հեռանալուց հետո բռնկվեց թուրք–թաթարական ընդհանուր խռովությունը ընդգրկելով Օլթիից Օրդուբադ ընկած տարածքը Այն նախապատրաստված և ֆինանսավորված էր գլխավորապես Ադրբեջանի կողմից Ապստամբությունը սկսվեց 1919 թ հուլիսին Բեյուք Վեդիի շրջանից որին շուտով միացան Շարուրն ու Նախիջևանը Սուրմալուն Զանգիբասարը և ի վերջո նաև Կարսի մարզը: Եթե Կարսի մարզում արդեն սեպտեմբերին հաջողվեց կտրուկ գործողություններով վերջ տալ ապստամբական շարժումներին որից հետո այդ շրջանը համեմատաբար խաղաղվեց ապա մնացած շրջանները մինչև 1920 թ կեսերը մնացին ապստամբվիճակում

1920 թ Մայիսյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ ապստամբ թուրքաբնակ շրջանների խաղաղեցմանը Հատկապես առանձնահատուկ նշանակություն

ուներ Երևանին գրեթե կպած Զանգիբասարի խաղաղեցումը որն անմիջական սպառնալիք էր մայրաքաղաքի համար Մայիսյան ապստամբության օրերին Զանգիբասարում թրքությունը ակտիվացրեց իր գործողությունները և արգելքներ ստեղծեց բոլշևիկյան ելույթը ճնշելու նպատակով երկաթուղով Ալեքսանդրապոլ մեկնող զորքերի համար Բնական էր որ բոլշևիկյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո կառավարությունն ուշադրություն դարձրեց Զանգիբասարի վրա Հունիսի 18–ին ներկայացված վերջնագրով Զանգիբասարի թուրքերից պահանջվեց ճանաչել Հայաստանի իշխանությունը և զինաթափվել Պատասխան չստանալով հաջորդ օրը հայկական ուժերը հարձակման անցան և 3 օրվա կռիվներում շրջանը լիովին խաղաղեցվեց Նույն օրերին հաջողությամբ իրականացվեց նաև Օլթիի ածխահանքերի գրավման գործողությունը: Մինչև 1914 թ այդ շրջանը մտնում էր Կարսի մարզի տարածքի մեջ և Մուդրոսի զինադադարից հետո թուրքերն այն պետք է հանձնեին Հայաստանին Մինչդեռ նրանք համառորեն հրաժարվում էին հեռանալ Օլթիի շրջանից Մի փոքր ավելի ուշ Օլթիի գրավման գործողությունն առիթ հանդիսացավ դեպի Հայաստան քեմալականների արշավանքի համար

Հուլիսի 10 ին սկսվեց և երկու օրվա մարտերի արդյունքում գրավվեց նաև Բեյուք Վեդին Վերականգնվեց երկաթուղային հաղորդակցությունը Երևանի հետ իսկ Ղամարլուի շրջանի հայությունն ազատվեց պաշարված վիճակից Սկսվեց հայկական ուժերի սրընթաց առաջխաղացումը դեպի Շարուր–Նախիջևան Հուլիսի 25–ին գրավվեց Շահթախթը Թուրքերը փախուստի դիմեցին թողնելով մինչև Նախիջևան ընկած տարածքը Խաղաղեցվեցին նաև Սևանա լճից արևելք և հյուսիս ընկած խառվարար շրջանները

Այսպիսով թուրք–թաթարական խառվությունները հիմնականում ճնշված էին և 1920 թ ամռանը Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունը տարածվում էր Ղարաբաղից մինչև Օլթի ընկած տարածքների վրա

4 ԱՐՏԱՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա Հարաբերությունները Քառյակ միության պետությունների հետ

Բաքումի պայմանագրով Հայաստանի արտաքին քաղաքական շփումները սահմանափակվում էին իր անմիջական հարևանների և Քառյակ միության պետությունների հետ Եթե հարևանների հետ հարաբերությունների առանցքում գտնվում էին սահմանային վեճերի խաղաղ կարգավորման Անդրկովկասյան ընդհանուր գույքի բաժանման հաղորդակցության տարանցիկ առևտրի ապահովման, հայազգի բնակչության քաղաքացիության և այլ խնդիրներ ապա Քառյակ միության պետությունների հետ իրականացվող բանակցությունները

նպատակաուղղված էին Բաթումի դաշնագրի խիստ կաշկանդիչ պայմանների մեղմացմանն ու վերացմանը հանրապետության համար կենսական նշանակություն ունեցող բռնազավթված տարածքների վերադարձին

Երևանի և Սևանի միջև 12 հազար քառ վերստ տարածքում պարփակված ընդամենը 13 վերստ երկաթուղի ունեցող և արտաքին աշխարհից մեկուսացված Հայաստանը ծանրաբեռնված շուրջ մեկ միլիոն տեղաբնակ ու գաղթականն բնակչությամբ և որի մայրաքաղաքից ընդամենը 7 կմ հեռավորության վրա էին գտնվում թուրքական թնդանոթները չէր կարող կենսունակ լինել Անհրաժեշտ էր վիճակը որոշ չափով շտկել օգտագործելով Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների առաջին հերթին Գերմանիայի միջև առկա տարաձայնությունները անդրկովկասյան քաղաքականության հարցում Դրանք դրսևորվել էին դեռևս Բաթումի բանակցությունների օրերին: Չցանկանալով Անդրկովկասում Թուրքիայի չափից ավելի ուժեղացումը և ձգտելով այստեղ հնարավորին չափ մեծացնել իր ազդեցությունը Գերմանիան հակված էր Բրեստ–Լիտովսկի պայմանները պահպանելու օգտին. Գերմանիայի կողմից Հայաստանի նկատմամբ բարյացակամ դիրքորոշումն ապահովելու նպատակով Բաթումի բանակցություններում Գերմանիայի ներկայացուցիչ Օ ֆոն Լոսովի հետ Գերմանիա մեկնեցին Հայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներ Հ Օհանջանյանը և Ա Զուրաբյանը Մասամբ նրանց ջանքերի շնորհիվ էր, որ որոշվեց հունիսի 25–ին Կ Պոլսում հրավիրել Քառյակ միության պետությունների (Գերմանիա Ավստրո–Հունգարիա Թուրքիա Բուլղարիա) խորհրդաժողով որին հրավիրվեցին նաև Անդրկովկասի հանրապետությունները Խորհրդաժողովը պետք է լուծեր Թուրքիայի և Անդրկովկասի պետությունների միջև առկախ բոլոր խնդիրները Դրան մասնակցելու նպատակով 1918 թ հունիսի կեսերին Կ Պոլիս մեկնեց Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը Ա Ահարոնյանի գլխավորությամբ Սակայն Քառյակ միության երկրների ռազմական անհաջողությունների պատճառով խորհրդաժողովն անընդհատ հետաձգվում էր Շուրջ 4 ամիս մնալով Գերմանիայում և Կ Պոլսում հայկական պատվիրակությունները հանդիպումներ ունեցան Գերմանիայի Ավստրո–Հունգարիայի և Թուրքիայի բարձրաստիճան գործիչների հետ Հայաստանի նկատմամբ ավելի նպաստավոր վերաբերմունք ստեղծվեց 1918 թ ամռանն օրակարգում դրվեց Հայաստան ավստրիական զորքեր ուղարկելու հարցը որը սակայն չիրագործվեց արևմտյան ճակատում Ավստրիայի պարտության պատճառով Ռազմաճակատներում կրած պարտություններին զուգընթաց զգուշավոր ու զուսպ էր դառնում նաև թուրքական կառավարողների վերաբերմունքը Անգամ խոսակցություններ էին գնում թուրքական զորքերը մինչև 1914 թ սահմանները հետ քաշելու մասին

1918 թ աշնանը Առաջին աշխարհամարտի ճակատներում տեղի ունեցան վճռական իրադարձություններ որոնք արմատապես փոխեցին դեպքերի ընթացքը Մեկը մյուսի հետևից պարտություն կրեցին և պատերազմից դուրս եկան Քառյակ միության երկրները Հոկտեմբերի 30–ին Մուդրոսում կնքված զինադադարով իր պարտությունն ընդունեց նաև Օսմանյան կայսրությունը Չեղյալ հայտարարվեցին Բաթումի և Բրեստ–Լիտովսկի դաշնագրերը Հայաստանի հետագա ճակատագիրը և նրա տարածքային հարցերի լուծումն այժմ արդեն կախված էին միանգամայն այլ քաղաքական ուժերից Հայ ժողովրդի առջև բացվեցին նոր հեռանկարներ

բ Հարաբերությունները հարևան երկրների հետ

Արդեն պետականության հռչակման պահից Հայաստանի Հանրապետությանը լուրջ փորձություններ էին սպասվում հարևանների հետ հարաբերություններում Պարսկաստանը միակ հարևանն էր որի հետ սահմանների հարցում տարաձայնություններ չկային Ուստի նրա հետ ի սկզբանե հաստատվեցին նորմալ բարիդրացիական և առևտրական հարաբերություններ թեև Նախիջևանի թուրք բնակչության ապստամբ կեցվածքի պատճառով բնականոն երկաթուղային կապ երկու երկրների միջև այդպես էլ չհաստատվեց

Թուրքիայի Ադրբեջանի և Նախիջևանի թրքության կողմից Հայաստանի շրջափակման պայմաններում արտաքին աշխարհի հատկապես Եվրոպայի ու Ռուսաստանի հետ կապ հաստատելու գործում Հայաստանի համար կենսական նշանակություն էր ստանում Վրաստանով անցնող ճանապարհը Դա իր ազդեցությունն էր թողնում հայ–վրացական հարաբերությունների վրա շատ դեպքերում որոշելով դրանց ուղղվածությունը Հայաստանի համար Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության հետ լավ հարաբերությունների հաստատումն անհրաժեշտություն էր Սակայն անկախության առաջին ամիսներին երկու երկրների հարաբերությունները խիստ լարված էին Առանցքային հակասությունը սահմանների խնդիրն էր Առաջնորդվելով Վրաստանի համար «ռազմավարական սահմաններ» ստեղծելու անհրաժեշտությամբ Վրաստանի ղեկավարները հավակնություններ էին ներկայացնում Ախալքալաքի և Լոռու գերազանցապես հայաբնակ գավառների նկատմամբ որոնք համապատասխանաբար ունեին 80 հազար և 60 հազար հայ բնակչություն Ըստ որում Մուդրոսի զինադադարից հետո վրացիներն իրենց դիրքորոշումը բացատրում էին նրանով որ Թուրքիայի պարտությունից հետո Հայաստանը կստանա Արևմտյան Հայաստանի 6 վիլայեթները և տարածքի կարիք չի ունենա Մինչ դեռ սահմանագծման հարցում առաջնորդվելով ազգագրական սկզբունքով

Հայաստանի Հանրապետությունը նշված գավառները համարում էր իր տարածքի անբաժանելի մասը

Երբ 1918 թ հոկտեմբերին թուրքերը թողեցին Լոռի–Փամբակի տարածքը կառավարության հրահանգով հայկական ուժերը Դրոյի գլխավորությամբ անմիջապես գրավեցին այն: Դա մեծ խլրտում առաջ բերեց Թիֆլիսում Իրենց հերթին հակառակ Հայաստանի բողոքներին վրացական զորքերը դեկտեմբերի 5–ին մտան Ախալքալաք այն հայտարարելով Վրաստանի տարածք Հնարավոր է այլ պայմաններում կողմերը բանակցությունների սեղանի շուրջ նստեին և որոնեին ստեղծված վիճակից դուրս գալու խաղաղ ուղիներ Բայց նախորդ ամիսներին հայ–վրացական հարաբերություններում կուտակված լարվածությունը նրանց չէր թողել այդ հնարավորությունը

Երկու երկրների միջև լարվածությունն իսկապես հասել էր իր գագաթնակետին և զուտ տարածքային խնդիրներից բացի պայմանավորված էր նաև այլ հանգամանքներով Առաջին հերթին դրանք բացատրվում էին թուրքական 1918 թ արշավանքի և հատկապես Անդրկովկասյան հանրապետության վերջին օրերի իրադարձություններով Հայ քաղաքական շրջանները ոչ առանց հիմքի վրացական կողմին մեղադրում էին հայերի հաշվին վրացական շահերը պաշտպանելու հայերի թիկունքում գործելու և թշնամու դեմ իրենց միայնակ թողնելու մեջ. Դրան գումարվում էին նաև հակասությունները անդրկովկասյան ընդհանուր գույքի բաժանման և մի քանի այլ հարցերում Իրավիճակն ավելի բարդացավ այն բանի հետևանքով որ թեև երկու կողմերն էլ բազմիցս հայտարարում էին վիճելի հարցերը խաղաղ ուղիներով լուծելու պատրաստակամության մասին բայց Վրաստանի ղեկավարությունն, ըստ էության օգտագործում էր իր երկրի աշխարհագրական դիրքի առավելությունը և փորձում Հայաստանի հաղորդակցության ուղիների շրջափակման միջոցով նրան տարածքային զիջումներ պարտադրել Ուժի դիրքից վարած նման քաղաքականությունը հատկապես բնորոշ էր առաջին ամիսներին երբ դեռ չէր ավարտվել Առաջին աշխարհամարտը և Վրաստանը օգտվում էր գերմանական հովանավորությունից Սովի և համաճարակի ճիրաններում գալարվող Հայաստանի համար որը կտրված էր արտաքին աշխարհից դա թիկունքից հասցված դաշույնի հարված էր: Այդպիսի պայմաններում երկու երկրների միջև վեճը ի վերջո վերածվեց ռազմական բախման և 1918 թ. դեկտեմբերի 13–ին սկսվեց հայ–վրացական պատերազմը

Գնալով Վրաստանի հետ բացահայտ ռազմական բախման Հայաստանը լուծում էր իր համար կենսական երկու հարցեր

1 Դեպի Բաթում ազատ ելքի բացում որը սովահար ժողովրդի փրկության միակ ուղին էր

2 Լոռո և Ախալքալաքի հայկական գավառների միավորումը հայրենի պետությանը

Այս առումով ընդունելի չեն այն տեսակետերը որոնք հայ–վրացական պատերազմը փորձում են բացատրել հայկական բանակում ծառայող ռուս սպաների հակավրացական սադրանքներով կամ Դրոյի «ռազմատենչ խմբավորման գործողություններով

Հայ–վրացական պատերազմը կարճատև էր Հայկական բանակը Դրոյի հրամանատարությամբ սրընթաց գրոհով դեկտեմբերի 15–ին ազատագրեց Ալավերդին 17 ին Բոլնիս–Խաչենը այնուհետև Շուլավերը և Սադախլուն Վրացական բանակը ծանր պարտություն կրեց, դեպի Թիֆլիս տանող ճանապարհը մնացել էր բաց· Սակայն Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջնորդությամբ դեկտեմբերի 31–ին ռազմական գործողությունները դադարեցին և կողմերի միջև կնքվեց զինադադար Ստորագրված համաձայնությամբ Բորչալուի գավառի հյուսիսային մասը մնում էր Վրաստանին հարավային մասը մինչև Դսեղ–Զալալօղլի գիծը Հայաստանին Դրանց միջև ընկած տարածքում ստեղծվում էր Չեզոք գոտի › անգլիական զորքերի հսկողությամբ և անգլիացի նահանգապետի ղեկավարությամբ Վերջինս ուներ հայ և վրացի օգնականներ Չնայած Հայաստանի բողոքներին Ախալքալաքի վրա հաստատվում էր վրացական հսկողություն. Չեռք բերված համաձայնությունը ժամանակավոր էր Հարցի վերջնական լուծումը թողնվում էր Համաձայնության (Անտանտ) պետություններին, որի համար երկու կողմն էլ իրենց ներկայացուցիչները պետք է ուղարկեին Եվրոպա

Երկու երկրների փոխհարաբերությունների կարգավորման խնդիրներով զբաղվեց 1919 թ հունվարի կեսին Թիֆլիսում բացված հայ–վրացական խորհրդաժողովը որը տևեց մոտ 3 ամիս: Սահմանային հարցերում կողմերը դարձյալ համաձայնության չեկան սակայն որոշում ընդունվեց փոխադարձ անկախության ճանաչման և դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնման մասին Ստորագրվեց փոստ–հեռագրական համաձայնություն Երկու երկրների միջև վերացվեց անցագրային ռեժիմը Մարտին վերականգնվեց երկաթուղային հաղորդակցությունը և Հայաստանի համար Թիֆլիսի ու Բաքումի վրայով ճանապարհ բացվեց դեպի Եվրոպա և Ռուսաստան Դրանով հանդերձ երկու երկրների միջև դեռևս կային չլուծված խնդիրներ Հայ–վրացական նոր խորհրդաժողով բացվեց 1919 թ սեպտեմբերին Թեև սահմանային հարցում դարձյալ համաձայնություն չկայացվեց այնուհանդերձ նոյեմբերի 3–ին ստորագրվեցին երկու դաշնագրեր Կողմերը պարտավորվեցին գոյություն ունեցող կամ ապագայում ծագելիք վեճերը լուծել փոխադարձ համաձայնությամբ կամ իրավարարի վճռով Նրանց միջև սահմանվեց առանց մաքսի ապրանքների փո

խաղրություն. Անգլիացիների հեռանալու կապակցությամբ մինչ այդ որոշում էր լինդունվել նաև Լոռու «Չեզոք գոտում» խառը վարչությունը պահելու մասին: 1920 թ ամռանը կայացած նոր խորհրդաժողովում սահմանային հարցերի կողմ ին երկար բանակցությունների նյութ դարձավ հպատակության հարցը որը թե լադրված էր վրացահայերի Հայաստանի քաղաքացի դառնալու հարցում Վրաստանի որդեգրած ժխտական կեցվածքով Սակայն, այդ ամենով հանդերձ ընդհանուր առմամբ երկու երկրների միջև հաստատվեցին նորմալ հարաբերությունները և աստիճանաբար մոռացության էր տրվում դառն անցյալը

Ավելին Հայաստանը փորձում էր Թուրքիայի դեմ պայքարում Վրաստանի հետ սերտ դաշինք ստեղծել Այդ ձգտումը հատկապես դրսևորվեց թուրք–հայկական պատերազմի օրերին: 1920 թ հոկտեմբերին Հայաստանի զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր–Մինասյանը Թիֆլիսում բանակցություններ էր վարում Վրաստանի կառավարության հետ թուրք–բոլշևիկյան վտանգի դեմ ընդհանուր ճակատ ստեղծելու համար որում Վրաստանին էր վերապահվում բոլշևիկների դեմ պայքարի ճակատը Սակայն Վրաստանը գերադասեց չեզոքություն պահպանել, որը ինչպես և սպասվում էր բավարար չէր հետագայում նրա անկախությունը ապահովելու համար Անգամ օգտվելով Հայաստանի ծանր վիճակից և հիմնվելով Խորհրդային Ռուսաստանի հետ կնքված դաշնագրի վրա Վրաստանը 1920 թ նոյեմբերին իր տարածք հռչակեց Լոռու Չեզոք գոտին» թեև Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո այդ տարածքն ի վերջո մնաց Հայաստանին· Դրան հակառակ Ախալքալաքը միացվեց Վրաստանին

Ադրբեջանի հետ հենց սկզբից Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները եղան բարդ և ոչ բարեկամական Չնայած դրանք որոշվում էին աշխարհաքաղաքական ազգային կրոնական սահմանային և այլ գործոններով այնուհանդերձ առանցքայինը տարածքային հարցերն էին որոնց վրա կառուցվում էին երկու երկրների փոխհարաբերություններն անկախության ողջ ընթացքում Ադրբեջանը հավակնություններ ներկայացրեց գերազանցապես հայաբնակ Ղարաբաղի Զանգեզուրի Ղազախի սահմանային գավառների ինչպես նաև անվիճելիորեն Հայաստանին պատկանող Շարուրի Նախիջևանի և մահմեդական բնակչություն ունեցող այլ տարածքների նկատմամբ Իր հերթին Հայաստանի Հանրապետությունը չճանաչեց Ադրբեջանի նկրտումները նշված տարածքների նկատմամբ Կողմ լինելով հարևանների հետ վիճելի հարցերը փոխհամաձայնությամբ և բանակցությունների սեղանի շուրջ կարգավորելուն Հայաստանը նման կարգավորման համար հիմք էր ընդունում ազգագրական սկզբունքը Մինչդեռ Ադրբեջանը շեշտը դնում էր տնտեսական աշխարհագրական և այլ գործոնների վրա Հատկապես պայքարը

սուր էր Զանգեզուրի և Ղարաբաղի համար Հայաստանի համար նշված տարածքները ոչ միայն հայրենիքի մաս էին այլև վերջինիս կենսունակ գոյության երաշխիք։ Մինչդեռ Ադրբեջանի և նրա դաշնակից Թուրքիայի համար դրանց տիրանալը կնշանակեր պանթուրքական երազանքների իրականացման ճանապարհին կարևոր և առաջընթաց քայլ Երկու կողմն էլ հասկանում էին հիշյալ տարածքների իրական նշանակությունը որը և անգիջում էր դարձնում դրանց համար մղվող պայքարը Ղարաբաղում և Զանգեզուրում կատարվող իրադարձություններն ամենաանմիջական ազդեցությունն էին գործում երկու երկրների փոխհարաբերությունների վրա ժամանակ առ ժամանակ սպառնալով վերածվել ուղղակի պատերազմի թեև մնացած ժամանակաընթացքում էլ ամեն ինչ ընթանում էր չհայտարարված պատերազմի շրջանակներում Ըստ որում Ադրբեջանն օգտագործում էր տնտեսական ռազմական ու դիվանագիտական ճնշման բոլոր լծակներն իր ծրագրերի իրականացման համար Հայաստանի համար փակ էին Ադրբեջանով անցնող բոլոր ճանապարհները Ադրբեջանը հրաժարվում էր նավթ և հաց մատակարարել Հայաստանին՝ հուսալով նման ճնշմամբ զիջումներ կորզել Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հարցում։ Ադրբեջանի ռազմական ճնշումը դրսևորվում էր ոչ միայն սահմանային գավառներում ուժի բացահայտ ցուցադրմամբ և Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի վրա պարբերական հարձակման փորձերով այլև Հայաստանի մահմեդական բնակչության շրջանում քայքայիչ գործունեության ծավալմամբ և հարմար պահերին թուրք–թաթարական խռովությունների կազմակերպմամբ Ղարաբաղի դեպքերի հետ կապված վերջին երևույթը հատկապես ակնհայտորեն դրսևորվեց 1919 թ ամռանը Շարուր–Նախիջևանում և 1920 թ սկզբին Կարսի մարզի Զարիշատի շրջանում

Դիվանագիտական ճակատում Ադրբեջանն օգտագործում էր իր աշխարհաքաղաքական առավելությունները և Բաքվի նավթի նկատմամբ ազդեցիկ պետությունների շահագրգռվածությունը նրանց միջոցով Հայաստանի վրա ճնշում գործադրելու և նրան զիջումներ պարտադրելու համար 1918 թ ամռանն ու աշնանը նման ուժի դերում հանդես էր գալիս Թուրքիան 1918 թ վերջից հաղթողների իրավունքով Անդրկովկասում տեր ու տնօրինություն անող անգլիացիները իսկ 1920 թ ապրիլի 28–ից Խորհրդային Ռուսաստանը

Ելնելով պանթուրքիզմի ծրագրերից թուրք կառավարողները անկախ քաղաքական ռեժիմից մշտապես պաշտպանում էին Հայաստանի նկատմամբ Ադրբեջանի նվաճողական նկրտումները նրան ցույց տալով ռազմական ու դիվանագիտական աջակցություն Թուրքիան Ադրբեջանի համար «ավագ եղբայր» էր որի խորհրդի կարիքը վերջինս զգում էր՝ ամեն անգամ քաղաքական կուրսը ճշգրտելիս Զանազան թուրք փաշաներ (Խալիլ Նուրի և այլն) մեծ ազ

դնություն ունեին Ադրբեջանի քաղաքական կյանքի վրա Հայաստանի դեմ թուրք–ադրբեջանական համագործակցությունը պահպանվեց նաև Անդրկովկասից թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո Սուլթանական կառավարության հետ 1919 թ նոյեմբերի 29–ին Կ Պոլսում Ադրբեջանի կնքած գաղտնի պայմանագիրը և 1920 թ ապրիլի 15–ին Էրզրումում քեմալականների հետ կնքած համաձայնագիրը սուր ծայրով ուղղված էին Հայաստանի դեմ

Ղարաբաղի և Զանգեզուրի հարցում Ադրբեջանի հավակնությունները պաշտպանություն գտան նաև անգլիացիների մոտ Շահագրգռված լինելով Բաքվի նավթով և Անդրկովկասում Ռուսաստանի դեմ պատնեշ հանդիսացող ուժեղ Ադրբեջանի ստեղծմամբ անգլիացիներն ամեն կերպ օժանդակում էին վերջինիս Անգլիական դիրքորոշումը պայմանավորված էր նաև Անդրկովկասն ազդեցության գոտիների բաժանման հարցում առկա մրցակցությամբ Բնական է որ Անգլիան պետք է ձգտեր ընդարձակել իր շահերի գոտում ներառվող Ադրբեջանի սահմանները ի հաշիվ ամերիկյան հովանավորության սպասելիքներ ունեցող Հայաստանի Իրենց վարքագիծը նրանք հիմնավորում էին նրանով որ մոտ ապագայում Թուրքիայից նշանակալի տարածքներ ստացող Հայաստանը տարածքային կարիք չի ունենա Ոմանք անգամ քննարկման առարկա էին դարձնում Ղարաբաղի հայությանը Հայաստան իսկ Հայաստանի մահմեդականներին Ղարաբաղ փոխադրելու հարցը Անգլիական ներկայացուցիչներ Ու Թոմսոնը Դ Շատելվորդը Մակ–Մեզենը չնայած անընդհատ հայտարարում էին, որ վիճելի տարածքների հարցը վերջնական լուծում ստանալու է խաղաղության վեհաժողովում բայց գործնականում ամեն ինչ անում էին վերը նշված երկրամասերը Ադրբեջանին միացնելու և Վեհաժողովին կատարված փաստի առաջ կանգնեցնելու համար 1918 թ նոյեմբերին անգլիացիներն ընդհատեցին Զանգեզուրից Շուշի շարժվող Անդրանիկի զորաջոկատի ռազմերթը իսկ 1919 թ գարնանը նրան ստիպեցին հեռանալ նաև Զանգեզուրից Նրանց հավանությամբ Ադրբեջանի կառավարությունը 1919 թ հունվարի 15–ին Ղարաբաղ–Զանգեզուրի ընդհանուր նահանգապետ նշանակեց հայտնի պանթուրքիստ խոսրով բեկ Սուլթանովին Ղարաբաղի և Զանգեզուրի բնակչությունը վճռաբար մերժեց ճանաչել վերջինիս իշխանությունը և հրավիրելով իր կամքն արտահայտող համաժողովներ որոշումներ ընդունեց Հայաստանին միանալու մասին Ադրբեջանի նվաճողական նկրտումների դեմ պայքարի դեկը ստանձնեցին տեղական Ազգային խորհուրդները Իր հերթին Հայաստանի կառավարությունը վճռական բողոք հայտնեց Սուլթանովի նշանակման դեմ Զանգեզուրը և Ղարաբաղը հայտարարելով Հայաստանի անբաժանելի մասնա այդ երկրամասերի ընդհանուր կոմիսար նշանակեց փոխգնդապետ Արսեն Շահմազյանին որին նույն տարվա նոյեմբերին փոխարինեց Սերգեյ Մե-

լիք Յոլչյանը. Եթե Շահմազյանի պաշտոնը կիսով չափ գաղտնի էր քանի որ անգլիացիների ճնշմամբ Հայաստանը սկզբնապես պաշտոնական ձև չէր տալիս Զանգեզուրում և Ղարաբաղում իր գործունեությանը ապա Ս Մելիք-Յոլչյանն արդեն գործում էր Հայաստանի Հանրապետության անունից

Անգլիացի պաշտոնյաների սպառնալիքներն արդյունք չտվեցին և մինչև Անդրկովկասից հեռանալը նրանց այդպես էլ չհաջողվեց հայկական այդ երկրամասերը ենթարկեցնել Ադրբեջանին

Անգլիացիների հեռանալը չհայտարարված պատերազմի ազդանշան հանդիսացավ որն ընթանում էր հայ-ադրբեջանական բնակչություն ունեցող գրեթե բոլոր տարածքներում Մահմեդական ներքին խռովություններով շեղելով Հայաստանի ուշադրությունը Ադրբեջանը ռազմական սպառնալիքով 1919 թ օգոստոսին Ղարաբաղի հայության 7-րդ համագումարին ժամանակավորապես մինչև Փարիզի վեհաժողովում հարցի վերջնական լուծումը Ադրբեջանի իշխանությունը ճանաչելու որոշում պարտադրեց. Հերթի դրվեց Զանգեզուրը ենթարկեցնելու և ապստամբ Նախիջևանի վրայով եղբայրական Թուրքիայի հետ կապվելու խնդիրը Սակայն նոյեմբերի սկզբին Զանգեզուրի դեմ ձեռնարկված ընդհանուր հարձակումն ավարտվեց ադրբեջանական բանակի ջախջախիչ պարտությամբ Իրադարձությունները տանում էին դեպի բացահայտ պատերազմ որը փորձեցին կանխել դաշնակիցները Նրանց ջանքերով նոյեմբերի 23 ին Թիֆլիսում կողմերի միջև ընդհարումները դադարեցնելու և վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու մասին համաձայնություն կայացվեց Փոխհամաձայնության չգալու դեպքում պետք է դիմեին իրավարարի վճռին Դեկտեմբերի 14-ին Բաքվում բացված հայ-ադրբեջանական խորհրդաժողովում համաձայնության եզրեր որոնելու նոր անհաջող փորձ կատարվեց որից հետո մրցակցությունը շարունակվեց նոր ուժով

Մինչ հայկական ուժերը Գարեգին Նժդեհի հրամանատարությամբ Զանգեզուրի տարածքը հաջողությամբ մաքրում էին թշնամուց Ադրբեջանն էլ ժամանակ չէր կորցնում Մի կողմից նա իրականացնում էր Նախիջևանն ու Գողթնը հայ տարրից մաքրելու ծրագիրը մասնավորապես սրի քաշելով հայկական Ագուլիսի բնակչությանը մյուս կողմից նախապատրաստում էր Ղարաբաղի վերջնական գրավումը Խախտելով օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը խոսրով բեկ Սուլթանովը 1919 թ դեկտեմբերի 25-ին գրավեց Ղարաբաղը. Այստեղ կենտրոնացնելով գրեթե ամբողջ ադրբեջանական բանակը (շուրջ 10 հազար զինվոր) Սուլթանովը 1920 թ փետրվարի 19-ին Շուշիի Ազգային խորհրդից պահանջեց Ղարաբաղը հայտարարել Ադրբեջանի մաս Արցախահայության 8-րդ համագումարը մերժողական պատասխան տվեց, իսկ մարտի լույս 23-ի գիշերը Ղարաբաղում ընդհանուր ապստամբություն բռնկվեց Ադրբեջանի դեմ

Ուժերն անհավասար էին և թշնամին հրի մատնելով հայկական Շուշին զանգվածաբար կոտորեց բնակչությանը Միայն ապրիլի 13–ին հայկական զորամասով Ղարաբաղ մտավ Դրոն իր ձեռքը վերցնելով իշխանությունը Ապրիլի 22–ին հրավիրված արցախահայության 9–րդ համագումարը երկրամասը հռչակեց Հայաստանի մաս

Մինչ այդ կայացավ հայ–ադրբեջանական բանակցությունների վերջին փուլը Ղարաբաղի դեպքերին որպես արձագանք դաշնակիցների պահանջով 1920 թ ապրիլի 9–ին Թիֆլիսում բացվեց անդրկովկասյան հանրապետությունների խորհրդաժողովը որն ընդունեց ընդհարումներն անմիջապես դադարեցնելու և նախկին իրավիճակը վերականգնելու մասին որոշում: Ադրբեջանցիները կրկին ասպարեզ բերեցին Կովկասյան համադաշնություն ստեղծելու և Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ ռազմական համաձայնություն կնքելու առաջարկները Հայկական կողմը հրաժարվեց քննարկել նման հարցեր քանի դեռ լուծված չեն հողային վեճերը Մյուս կողմից նա առաջարկեց քննարկման դնել արևմուտքից սպառնացող թուրքական վտանգի հարցը

Ընդհանրապես տարբեր առիթներով գումարված երկկողմ և եռակողմ խորհրդաժողովները բացահայտեցին անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների դիրքորոշումների էական տարբերությունը ոչ միայն սահմանային այլև միջազգային քաղաքականության կողմնորոշման և Կովկասի ապագայի հարցերում Մինչ հայերն իրենց ազգային իղձերի իրականացումը կապում էին դաշնակիցների հաջողության և Թուրքիայի քայքայման հետ ադրբեջանցիներն ընդհակառակը աշխատում էին մեծացնել Թուրքիայի ազդեցությունը Կովկասում Եթե Ադրբեջանն ու Վրաստանը վտանգը սպասում էին հյուսիսից Ռուսաստանից անկախ վերջինիս քաղաքական երանգից ապա Հայաստանն այն համարում էր իր բնական դաշնակիցը Մոտեցման նման տարբերություններն էլ պայմանավորում էին նաև վերաբերմունքը Կովկասյան համադաշնության գաղափարի հանդեպ որը մշտապես առաջ էր քաշվում Ադրբեջանի կողմից Վերջինս կովկասյան ժողովուրդների համադաշնության ստեղծումը և Թուրքիայի կողմից նրա սատարումը համարում էր Ռուսաստանին դիմագրավելու արդյունավետ միջոց Հայաստանի համար զուտ թուրքական ակունքներ ունեցող և Կովկասում վերջինիս դիրքերն ամրապնդող այդ ծրագիրն ընդունելի չէր Նախքան Անդրկովկասում հստակ սահմանագծման անցկացումը նա անիմաստ էր համարում համադաշնության ստեղծումը Բացի այդ քանի դեռ լուծված չէր Արևմտյան Հայաստանի միացման խնդիրը Հայաստանը վնասակար էր համարում որևէ համադաշնության մեջ ընդգրկվելը Ի վերջո լավ հարաբերություններ ունենալով Ռուսաստանի տարածքում գործող խորհրդային իշխանությանն ընդդիմադիր հիմնական քաղաքական ուժերի հետ

Հայաստանը դեմ էր հակառուսական դաշինքի մեջ ընդգրկվելուն Դեռևս 1919 թ ապրիլ–մայիսին կայացած եռակողմ խորհրդաժողովում նա հրաժարվեց Ա Դենիկինի հնարավոր հարձակման դեպքում ռազմական դաշինք կնքել Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ Հետագա խորհրդաժողովներում էլ համադաշնության գաղափարը ըստ էության դուրս չեկավ զուտ տեսական մարզանքների շրջանակներից

Ի վերջո բանակցությունների արդյունքում ոչ մի էական համաձայնություն չկայացավ Ադրբեջանի խորհրդայնացմամբ (28 ապրիլի 1920 թ) հայ–ադրբեջանական հարաբերությունները թևակոխեցին որակական նոր փուլ ըստ էության դառնալով ռուս–հայկական հարաբերությունների ածանցյալը

գ Հայկական հարցը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում: Սևրի պայմանագիրը

Հայ ժողովուրդն իր անուրանալի ներդրումն ունեցավ Առաջին աշխարհամարտում Համաձայնության (Անտանտի) երկրների հաղթանակի կայացման գործում Միանգամայն բնական էր որ Մուդրոսի զինադադարից հետո հայությունը զինվեց լավատեսությամբ հուսալով հասնել իր կորուստների հատուցմանը և ազգային իղձերի իրականացմանը

Մուդրոսի զինադադարին հաջորդված ամիսներին միջազգային հանրության ուշադրությունը բևեռվել էր Փարիզի վրա Հաղթող երկրների կողմից այստեղ հրավիրված Խաղաղության վեհաժողովին էր վերապահված հետպատերազմյան աշխարհի ճակատագրի որոշումը և քաղաքական քարտեզի վերածնումը Ճարճատյունով փլուզվում էին հարյուրամյակների պատմություն ունեցող բազմազգ կայսրություններ և դրանց փլատակների վրա սպասվում էր նոր երիտասարդ և ուժեղ ազգային պետությունների առաջացումը Կարծես վարդագույն հեռանկարներ էին բացվում նաև Հայկական հարցի արդարացի լուծման համար

Ստեղծված իրավիճակից ելնելով անհրաժեշտություն առաջացավ պատվիրակություն ուղարկել Փարիզ Խաղաղության վեհաժողովին հայկական պահանջները ներկայացնելու համար

1918 թ դեկտեմբերին Հայաստանի խորհուրդը կազմեց պատվիրակություն Ա Ահարոնյանի (նախագահ) Հ Օհանջանյանի և Մ Պապաջանյանի մասնակցությամբ 1919 թ փետրվարի 4–ին այն ժամանեց Փարիզ Այստեղ էր գտնվում նաև դեռևս 1912 թ վերջին եգիպտահայ մեծահարուստ Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ ստեղծված Ազգային պատվիրակությունը, որն արտահայտում էր արևմտահայերի և գաղութահայերի շահերը Մինչ հանրապետության պատվիրակության ժամանումն այն զգալի աշխատանք էր տարել հայկական պահանջները միջազգային հանրությանը ներկայացնելու ուղղու-

թյամբ Պողոս Նուբարը 1918 թ նոյեմբերի 30 ին անգամ հռչակել էր ամբողջական Հայաստանի անկախությունը

Սկզբից նեթ երկու պատվիրակություններից հայության միասնական կամքն արտահայտող միացյալ պատվիրակության ստեղծումը բացառվեց քանի որ առանցքային մի շարք հարցերում լուրջ տարակարծություններ առաջացան Սկզբունքորեն կանգնած լինելով Միացյալ Հայաստան ունենալու գաղափարի վրա՝ կողմերը սակայն միանման չէին պատկերացնում դրա կազմավորման մեխանիզմը Ազգային պատվիրակության համար Հայաստանի Հանրապետությունը սոսկ «Արարատյան հանրապետություն» էր մինչդեռ իսկական Հայաստանը Արևմտյան Հայաստանն էր որի շահերի արտահայտիչը ինքն էր Հայաստանի Հանրապետության գոյությունն անգամ վնասակար էր համարվում Հայ դատի համար Գտնում էին որ Հայաստանի ստեղծումից հետո «Արարատյան հանրապետությունը» պետք է կցվեր նրան Մինչդեռ հանրապետության պատվիրակությունը ելնում էր առկա իրականությունից Ամայի և հայազուրկ Արևմտյան Հայաստանի համեմատ Հայաստանի Հանրապետությունն ուներ հայ բնակչություն բանակ և աստիճանաբար կազմավորվող պետականություն Ուստի հենց նա էլ համարվում էր հայկական պետության կորիզ որի բարգավաճմանը պետք է կենտրոնացվեին բոլոր ջանքերը Հայկական հարցի լուծումն ընկալվում էր Հայաստանի երկու հատվածների միացման ձևով

Տարբեր էին մոտեցումները նաև ապագա Հայաստանի սահմանների հարցում Արտահայտելով գաղութահայության մտայնությունը դեռևս 1918 թ վերջին արված հայտարարություններում Ազգային պատվիրակությունը դրել էր Սև և Միջերկրական ծովեր ելք ունեցող Արևելյան Հայաստանը, Արևմտյան Հայաստանի 7 վիլայեթները և Կիլիկիան ընդգրկող «ծովից–ծով» Հայաստան ստեղծելու պահանջը: Մինչդեռ հանրապետության պատվիրակությունը դնում էր ավելի չափավոր պահանջներ: Այն Միացյալ Հայաստանի սահմանների մեջ ներառում էր Արևելյան Հայաստանը և Արևմտյան Հայաստանի 4 վիլայեթները դեպի Սև ծով ելք ունենալու պայմանով: Ուշագրավ է որ վարչապետ Հ Քաջազնունին տարածքային պահանջների մեջ ամենաչափավորն էր և անգամ դեպի ծով ելք ունենալը պարտադիր չէր համարում

Բանակցությունների արդյունքում հանրապետության պատվիրակությունը տարածքային պահանջների հարցում ի վերջո զիջեց և 1919 թ փետրվարի 25–ին վեհաժողովին ներկայացվեցին հայկական միասնական պահանջները, այն է՝ ճանաչել հայկական պետությունը՝ Կովկասյան Հայաստանը Արևմտյան Հայաստանի յոթ վիլայեթները և Կիլիկիայի չորս սանջակները ներառնող սահմաններով Առաջարկվում էր Հայաստանը դնել դաշնակիցների

հոգատարության ներքո և առնվազն քսան տարով պետություններից մեկին հանձնել նրա մանդատը Հովանավորող երկիրը պետք է օժանդակեր Հայաստանին և ստիպեր թուրքերին ազատել հայկական հողերը

Ըստ էության հայկական պահանջների մեջ արտառոց ոչինչ չկար քանի որ դեռևս 1919 թ հունվարի 30–ին ԱՄՆ–ի նախագահ Վ Վիլսոնի նախաձեռնությամբ վեհաժողովը որոշում էր ընդունել Հայաստանն ազատագրելու և նրան հոգատար (մանդատատեր) նշանակելու մասին Նման պայմաններում Հայկական հարցի լուծումը սկզբունքորեն կասկածի ենթակա չէր Խնդիրը տոսկ Հայաստանի սահմանների ճշտման և որևէ պետության կողմից նրա մանդատը ընդունելու մեջ էր Այդ հարցերը կարող էին լուծվել միայն Թուրքիային պարտադրվելիք հաշտության պայմանագրի շրջանակներում Մինչդեռ վեհաժողովն իր հիմնական ուշադրությունը բևեռել էր Գերմանիայի հետ հաշտության խնդրի վրա որի լուծումն ամիսներ էր պահանջում

Հայկական պատվիրակություններին վիճակված էր վեհաժողովի շրջանակներում և դրանից դուրս աշխատանք տանել Հայկական հարցի նկատմամբ հետաքրքրություն առաջացնելու և դրական վերաբերմունք ապահովելու համար Անհրաժեշտ էր որևէ ազդեցիկ պետության կողմից Հայաստանի մանդատը ստանձնելու համաձայնությունը Թեև հայկական շրջանակները սկզբունքորեն դեմ չէին Անգլիայի Ֆրանսիայի կամ Իտալիայի թեկնածություններին սակայն առավել մեծ ջանքեր էին թափում շահագրգռելու ԱՄՆ–ին որի նախագահ Վիլսոնը հայասերի համբավ էր վայելում Վերջինիս առաջարկով 1919 թ մարտի 20–ին վեհաժողովը որոշեց Մերձավոր Արևելք ուղարկել հանձնախումբ Օսմանյան կայսրությունից անջատվելիք երկրամասերի վիճակը քննելու համար Իրականում միայն ԱՄՆ–ի ներկայացուցիչներ Չ Քրեյնը և Հ Քինգը եղան Կ Պոլսում: Մեկ ու կես ամսվա աշխատանքից հետո նրանք հանդես եկան Օսմանյան կայսրության տարածքում ԱՄՆ ի հոգատարության ներքո երեք պետություններ Հայաստան Թուրքիա և Պոնտոս ստեղծելու առաջարկով

Հայաստանի մանդատի պայմանները քննելու նպատակով 1919 թ ամռանը Առաջավոր Ասիա ուղարկվեց նոր հանձնախումբ գեներալ Ջեյմս Հարբորդի գլխավորությամբ Լինելով Կ Պոլսում Կիլիկիայում, Արևմտյան Հայաստանում Հարբորդը 1919 թ սեպտեմբերի 25–ին ժամանեց Երևան Պատմական ազգագրական տնտեսական քաղաքական բնաշխարհագրական մշակութային ու ռազմագիտական հարուստ նյութերի հիման վրա նա կազմեց իր տեղեկագիրը: Ելնելով հաղորդակցության ճանապարհների բարդությունից և տնտեսական պայմաններից Հարբորդը Հայաստանի մանդատի ստանձնումը իրականանալի էր համարում միայն ամբողջ Փոքր Ասիան և Անդրկովկասը մեկ

մանդատատերի հանձնվելու դեպքում Մանդատն ընդունելու դեպքում առա ջիկա հինգ տարվա ծախսերը պետք է կազմեին 757 մլն դոլար Հայաստանի անվտանգությունն ապահովելու համար նախապես անհրաժեշտ էր համար լում 59 հազարանոց բանակի առկայությունը: Իր տեղեկագրում Հայաստանի մանդատն ընդունելու օգտին Հարբորդը բերում էր 14 փաստարկ դեմ 13 Ու շագրավ է որ իր ճանապարհին Սեբաստիայում Հարբորդը հանդիպել էր թուրքական Միլլի շարժման առաջնորդ Մուստաֆա Քեմալին և ժամանելով Երևան Հայաստանի ղեկավարությանն էր փոխանցել անմիջապես թուրքերի հետ բանակցելու Քեմալի առաջարկը

Հայաստանի մանդատի հնարավոր ընդունման հետ կապված ԱՄՆ ը 1920 թ ապրիլի 24–ին փաստացի ճանաչեց նրա անկախությունը: Սակայն 1920 թ հունիսի 1–ին քննելով Հայաստանի մանդատի հարցը ԱՄՆ–ի Սենա տը 52 ձայնով ընդդեմ 23–ի մերժեց ընդունել այն

Իսկ մինչ այդ 1920 թ ապրիլին Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտո թյան կայմանագրի նախագիծը մշակելու նպատակով Իտալիայի Սան Ռեմո քաղա քում գումարվեց կոնֆերանս Մեծ Բրիտանիայի Ֆրանսիայի և Իտալիայի կա ռավարությունների ղեկավարների մասնակցությամբ Ինչպես այստեղ այն կես էլ Համաձայնության երկրների Գերագույն խորհրդի դրան հաջորդած նիստերում Հայկական հարցը գլխավոր հարցերից մեկն էր Թեև Միացյալ Հա յաստան ստեղծելու հարցում տարաձայնություններ չկային սակայն մի շարք հարցեր պատասխանի էին սպասում Դեռևս անորոշ էր մանդատատերի հար ցը Ակնհայտ էր որ գործնականում դյուրին չէ թղթի վրա Հայաստանին տրված ռարածքներն ազատագրելու և նրան հանձնելու գործընթացը Մուդրոսի զի նադադարից հետո թուրքական բանակը զինաթափելու ուղղությամբ գործնա կան քայլեր չէին արվել: Թեև նախատեսվող պայմանագրով Թուրքիայի ռազ մական ուժերն ենթակա էին խիստ կրճատման այնուհանդերձ անորոշ էր դրա իրականացման մեխանիզմը Առավել ևս որ ազատագրման ենթակա տա րածքներում արդեն լայն ծավալ էր ստացել Մուստաֆա Քեմալի գլխավորած Միլլի շարժումը որը զսպելու ազդեցիկ լծակներ տերությունները չունեին

Ի վերջո 1920 թ օգոստոսի 10–ին Փարիզի Սևր արվարձանում ստո րագրվեց Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագիրը Այն մի կողմից ստո րագրեցին Անգլիան Ֆրանսիան Իտալիան Ճապոնիան և նրանց այսպես կոչված փոքր դաշնակիցները մյուս կողմից Թուրքիայի սուլթանական կա ռավարության ներկայացուցիչները Պայմանագրի տակ փոքր դաշնակիցնե րի շարքում դրված էր նաև Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակու- թյան նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի ստորագրությունը Սևրի պայմա նագրով Թուրքիան դադարում էր խոշոր պետություն լինելուց և միջազգային

հարաբերությունների համակարգում նրան սահմանափակ դեր էր վերապահվում Նրանից անջատվում էին արաբական երկրները Կայսրության նախկին տարածքների վրա պետք է ստեղծվեին հայկական և քրդական պետություններ: Պայմանագրի VI բաժինը 88–93–րդ հոդվածներով ամբողջովին վերաբերվում էր Հայաստանին: Թուրքիան ճանաչում էր Հայաստանը որպես ազատ և անկախ պետություն ԱՄՆ–ի նախագահ Վիլսոնի իրավարարությանն էր հանձնվում Էրզրումի Տրապիզոնի Վանի և Բիթլիսի նահանգներում Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանների որոշումը: Հայաստանը Տրապիզոնի վիլայով ելք էր ստանում դեպի Սև ծով Նրան սահմանակից Օսմանյան կայսրության տարածքները ենթակա էին ապառազմականացման: Թուրքիան պարտավորվում էր սահմանաորոշման մասին Վիլսոնի վճռից անմիջապես հետո հրաժարվել Հայաստանին անցած տարածքների նկատմամբ որևէ հավակնությունից: Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ Հայաստանի սահմանները պետք է որոշվեն փոխադարձ համաձայնությամբ Հակառակ պարագայում դաշնակից պետություններին էր վերապահվում ինչպես նրանց միջև սահմանների որոշումը այնպես էլ սահմանագծումը տեղում Ավելի ուշ 1920 թ նոյեմբերի 22–ին երբ Հայաստանի Հանրապետությունն ապրում էր իր վերջին օրերը Վիլսոնը հրապարակեց իրավարարի իր վճիռը որով վերը նշված նահանգներում Հայաստանը ստանում էր 90 հազար քառ կմ տարածք Ռուսահայաստանի հետ միասին նրա տարածքը հասնում էր շուրջ 161.330 քառ. կիլոմետրի

Սևրի պայմանագրով թեև չէին բավարարվում հայության առավելագույն պահանջները սակայն ըստ էության սկզբունքային լուծում էր տրվում Հայկական հարցին: Կարծես իրականանում էր Միացյալ Հայաստան ունենալու հայության դարավոր իղձը և հայ ժողովուրդը հնարավորություն էր ստանում կերտել անկախ պետականություն եթե ոչ պատմական հայրենիքի ամբողջ տարածքում ապա գոնե նրա մեծագույն մասում Սակայն պատմությունն այլ ճակատագիր էր կանխորոշել հայության համար քանզի Սևրի պայմանագիրը ոչ միայն բարձրակետն էր նրա քաղաքական իղձերի իրականացման ճանապարհին այլև սկիզբն այն գործընթացի որն ի վերջո ավարտվեց Հայաստանի առաջին հանրապետության անկմամբ Տերությունները ճանաչում էին Միացյալ Հայաստան ունենալու հայության իրավունքները սակայն ի զորու չէին գործնական լուծում տալու դրան: Հարկ էր զենքի ուժով գրավել և Հայաստանին հանձնել նրան տրված տարածքները քանզի արդեն անցել էր խաղաղ ճանապարհով դա իրականացնելու բարենպաստ պահը Այն հնարավոր էր Փարիզի վեհաժողովի աշխատանքների առաջին շրջանում երբ Թուրքիայում դեռևս չէր ծավալվել քեմալական շարժումը և պարտված երկիրը հակված էր ընդունել իրեն պարտադրված պայմանները Մինչդեռ վեհաժողովն հարկ հա

մարեց անդրադառնալ Թուրքիայի հետ պայմանագրի խնդրին երբ արդեն էա կանորեն փոխվել էր վիճակը: Նախ վեհաժողովն ինքն էլ կորցրել էր իր երբեմ-նի հեղինակությունն ու հմայքը և նրա որոշումներն արդեն նախկին ակնա-ծանքով չէին ընդունվում Կտրուկ փոխվել էր իրավիճակը Թուրքիայում որ տեղ ծավալված քեմալական շարժումը դարձել էր լուրջ գործոն երկրորդ պլան մղելով Սևրի պայմանագիրը ստորագրած սուլթանական կառավարու-թյանը Եվ վերջապես կարճատև բացակայությունից հետո թեև գաղափարա կան այլ երանգներով տարածաշրջան էր վերադարձել Ռուսաստանը որը կա տարվող իրադարձությունների վերաբերյալ ուներ իր վերաբերմունքը սկզբունքորեն հակառակ Սևրի ոգուն Նման պայմաններում պարզ էր որ հա-կապատերազմական շարժումներով բռնկված Եվրոպան ու ԱՄՆ-ը չէին ցան-կանում և նաև չէին կարող գործուն մասնակցություն բերել Միացյալ Հայաս տանի ստեղծմանը առավել ևս խիստ ռազմատենչ անմիջական հարևաններ ից նրա սահմանների պաշտպանությանը

Ստեղծված պայմաններում Հայաստանին վերաբերող մասում Սևրի պայ մանագրին վիճակված չէր իրականանալ Այն ոչ մի պետության կողմից չվա վերացվեց Մեծ տերությունները նախ հետաձգեցին նրա պայմանների իրա կանացումը իսկ հետագայում, ի վերջո Թուրքիայի հետ կնքեցին Լոզանի դաշնագիրը Հայկական հարցում կտրուկ շրջադարձ կատարելով Սևրի ոգուց Այնուհանդերձ Սևրի պայմանագիրը միջազգային միակ փաստաթուղթն էր ո-րը ճանաչում էր իր պատմական հայրենիքի մեծագույն մասի վրա պետակա նություն կերտելու հայ ժողովրդի անժամկետանց իրավունքը

5 ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՈՒԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

ա Հայ-ռուսական հարաբերությունները

Արտաքուստ բարենպաստ և խոստումնալից միջազգա յին պայմաններում 1920 թ սկզբներից Հայաստանի համար դրսևորվեցին բացասական որոշակի միտում ներ որոնք ժամանակի ընթացքում վերածվեցին քաղաքական լուրջ գործոն ների անմիջական սպառնալիք դառնալով հանրապետության հետագա գոյու թյան համար

Նախ Օսմանյան կայսրության արևելյան նահանգներում Մուստաֆա Քե-մալի գլխավորությամբ ծավալված «Միլլի» շարժումն էր որ հաղթանակած երկրների կողմից լրջորեն չընկալվելով հարկ եղած հակահարվածի չհանդի պեց և գնալով հզորացավ Առերևույթ կրելով հակաիմպերիալիստական բնույթ՝ այն գլխավորապես ուներ համաթուրքական բովանդակություն և ա

ռաջին հերթին ուղղված էր հայ և հույն ժողովուրդների ազատագրական ձգտումների դեմ

Մյուս կողմից կարճատև բացակայությունից հետո գաղափարական նոր կարգախոսներով տարածաշրջան էր վերադառնում և իր սասանված աշխարհաքաղաքական դիրքերը փորձում վերականգնել Ռուսաստանը

Տարածաշրջանում միմյանց փոխբացառող և հակադիր այդ ուժերի Անտանտի դեմ պայքարում շահերի համընկնումը դարձավ քաղաքական այն հողը որի վրա ձևավորվեց բոլշևիկա–քեմալական դաշինքը Քաղաքական այդ գործոնների թեկուզ և ժամանակավոր միավորումն էր որ կանխորոշեց Հայաստանի առաջին հանրապետության հետագա ճակատագիրը պատճառ դառնալով հայկական նորաստեղծ պետականության անկման

Անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախության հռչակումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունը զերծ մնաց իր հարևաններին պարուրած հակառուսական տրամադրություններից Ավելին հայությունը միակն էր Անդրկովկասում, որ մինչև վերջ դիմադրավեց հակառուսական դաշինք ստեղծելու առաջարկներին ու փորձերին Հայկական հարցի լուծումը կապելով Անտանտի հետ և կողմնորոշվելով դեպի Եվրոպան Հայաստանի Հանրապետությունը դրանով հանդերձ շարունակում էր կապեր պահպանել Ռուսաստանի տարածքում ստեղծված զանազան կառավարությունների և գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերի հետ 1918–1919 թթ., երբ դեռ անորոշ էր քաղաքացիական կռիվների ելքը Ռուսաստանում հատկապես լավ հարաբերություններ էին ստեղծվել Ա Դենիկինի գլխավորած Հարավային Ռուսաստանի կառավարության հետ որի հնարավորություններն ավելի նախընտրելի էին համարվում 1920 թ սկզբներին սակայն ակնհայտ դարձավ Խորհրդային Ռուսաստանի առավելությունը Կարմիր բանակը հայտնվեց Անդրկովկասի մատույցներում ազդարարելով ռուսական գործոնի վերադարձը տարածաշրջան Ադրբեջանի խորհրդայնացումը և Ռուսաստանի կողմից Վրաստանի անկախության ճանաչումը օրակարգում դրեցին Խորհրդային Ռուսաստանի հետ լավ հարաբերություններ հաստատելու խնդիրը Այդ նպատակով դեռևս ապրիլի վերջին Երևանում Լևոն Շանթի գլխավորությամբ կազմվեց պատվիրակություն, որը մայիսի 20–ին ժամանեց Մոսկվա

Հայ–ռուսական բանակցությունները սկսվեցին 1920 թ մայիսի 28–ին Ռուսական կողմը ներկայացնում էին Արտաքին գործերի ժողկոմ Գ Չիչերինը և նրա տեղակալ հայազգի Լ. Կարախանը Հայկական կողմի համար կնքվելիք դաշնագրի առանցքային սկզբունքներ էին համարվում Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի անկախության ու ինքնիշխանության ճանաչումը նրա ներքին գործերին չմիջամտելու հանձնառությունը գոնե սկզբունքով Արևմտյան Հա

յ ուտանի նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության իրավունքի ընդունումը և այլն Շանթի վկայությամբ՝ առաջին օրերին բանակցություններն ընթանում էին հաջողությամբ Ռուսական կողմը պատրաստակամություն էր հայտնում հանձնաչել Հայաստանի անկախությունը և չմիջամտել նրա ներքին գործերին Ընդունվում էր նաև հայկական պահանջների արդարացի լինելը Զանգեզուրի և Ղարաբաղի հարցում: Ցանկություն էր հայտնվում իրավարարի դեր խաղալ հայ–թուրքական վեճում և հանդես գալ Հայաստանի ու Մուստաֆա Քեմալի միջև միջնորդի դերում Արևմտյան Հայաստանի հարցում Այնուհանդերձ ռուս հայկական դաշնագրի ստորագրումը ձգձգվում էր Չիչերինի առաջարկով հուլիսի 1–ին բանակցություններն ընդհատվեցին Երևանում շարունակվելու պայմանով Հետագա բանակցություններում ռուսական կողմը պետք է ներկայացներ Հայաստանում ՌԽՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ նշանակված Լեգրանը

Ռուս–հայկական դաշնագրի ստորագրման ծախողումը պատահական չէր և թելադրված էր մի շարք գործոններով Ամենայն էլ Հայաստանի Հանրապետության արևմտամետ դիրքորոշումը չէ որ որոշիչ դեր խաղաց այդ խնդրում

Նախ առկա էր ադրբեջանական գործոնը Խորհրդայնացումից հետո Ադրբեջանը չհրաժարվեց նվաճողական նկրտումներից և այժմ դրանք փորձում էր իրականացնել բոլշևիկյան կարգախոսներով ապավինելով ռուսական ռազմական ուժին Իր քաղաքական ծրագրի իրականացման համար Ադրբեջանը հենակետ դարձրած Խորհրդային Ռուսաստանը չէր կարող անտեսել այդ հանգամանքը Ռուսական 11–րդ բանակի հրամանատարության ճնշմամբ 1920 թ մայիսի վերջին Դրոն հարկադրված հեռացավ Ղարաբաղից որն այն միջապես հայտնվեց Ադրբեջանի հսկողության ներքո Առաջ քաշելով մուսուլմանական ազգաբնակչության շրջանում խորհրդային իշխանության հեղինակությունն ամրապնդելու թեզը Ադրբեջանի ղեկավարությունն ամեն կերպ աշխատում էր խափանել «դաշնակցական Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև պայմանագրի ստորագրումը և հասնել մնացած վիճելի տարածքների ռազմական օկուպացմանը Ադրբեջանի այդ քայլերը նկատի ուներ Շանթը երբ Մոսկվայից կառավարությանն ուղղված հեռագրում հայտնում էր որ Բաքվից ամեն կերպ աշխատում են խանգարել դաշնագրի կնքմանը

Մոսկվայի բանակցությունները տեղի ունեցան հայ բոլշևիկների մայիսյան ապստամբության ճնշումից հետո Անդրկովկասի կոմունիստների շրջանում սկսված հակահայաստանյան հիստերիայի պայմաններում Վրեժխնդրության մոլուցքով տարված հայ բոլշևիկները Հայաստանին տրված գնահատականներում հետ չէին մնում ադրբեջանցիներից Հայաստանում կատարված դեպ

քերը ներկայացվում էին ծայրահեղ չափազանցված Ադրբեջանի կոմունիստ ների հետ ձեռքձեռքի տված՝ նրանք պահանջում էին դաշինք չկնքել Հայաս տանում «բանվորների ու գյուղացիների կոմունիստական հեղափոխությունը» խեղդող և «կոմունիստներին անխնա կոտորող» կառավարության հետ Մոսկ-վայում որտեղ մինչ այդ թուրք–թաթարական գործակալների հակահայկա-կան քարոզչության հետևանքով Հայաստանի համար առանց այն էլ ստեղծ-ված էր «իմպերիալիզմի գործակալի» համբավը անշուշտ նման գնահատա-կաններն իրենց արձագանքը պետք է ունենային Թեև ռուս–հայկական հարա-բերությունների վերջնական արդյունքը կախված էր այլ ավելի ազդեցիկ գոր ծոններից (ռուս–թուրքական մերձեցում կայսրության նախկին սահմանների վերականգնման ձգտում) սակայն վերը նշված հանգամանքներն այնուամե-նայնիվ իրենց կնիքն էին դնում իրադարձությունների ընթացքի վրա Դրանք բնականաբար սառեցնում էին հայ–ռուսական հարաբերությունները և ստեղ ծում ավելորդ լարվածություն

Շանթի պատվիրակության ուղևորությունը Մոսկվա ժամանակի առումով համընկավ բոլշևիկա–քեմալական հարաբերությունների աշխուժացման և ընդհանուր շահերի հիմքի վրա Անտանտի դեմ դաշինքի ձևավորման ուղղու թյամբ կատարվող առկա քայլերի հետ Եվրոպայում սոցիալիստական հեղա-փոխությունների ձախողումից հետո Կոմինտերնի առաջնորդները պայքարի ճակատը տեղափոխեցին Արևելք փորձելով բորբոքել տեղի «ճնշված ու ստրկացված» ժողովուրդների ազգային–ազատագրական պայքարը· Դրանով նպատակ էր դրվում մի կողմից՝ կոմունիստական շարժում նախաձեռնելով ու ժեղացնել Ռուսաստանի ազդեցությունն Արևելքում մյուս կողմից ճնշում գոր ծադրել Անտանտի վրա՝ հարկադրելով զիջումներ կատարել Ռուսաստանին Արևելքում հեղափոխության ջահակրի դերը վերապահվում էր քեմալական Թուրքիային որն այդ ժամանակ պայքար էր սկսել իրեն պարտադրվող Սևրի պայմանագիրը զենքի ուժով չեղյալ հայտարարելու համար Քեմալականներն իրենց հերթին հույս ունեին ստանալ Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմա տնտեսական ու դիվանագիտական աջակցությունը Իր ծրագրերի իրակա նացման ճանապարհին Ռուսաստանը պատրաստ էր ոչ միայն բավարարել քե-մալականների այդ ակնկալիքները այլև ընդառաջել նրանց տարածքային նկր տումներին Նման պայմաններում Ադրբեջանում հաստատված բոլշևիկների և Արևմտյան Հայաստանը զավթած քեմալականների միավորման ճանապարհին միակ արգելք հանդիսացող Հայաստանի Հանրապետությունը բնականաբար հայտնվում էր սեփական տարածքներն ու անկախությունը կորցնելու սպառնա-լիքի առջև: Դեռևս 1920 թ. ապրիլի 26–ին Վ Լենինին հղած նամակում շարադ-րելով Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության դրույթները Մուստաֆա

Քեմալը շոշափել էր «իմպերիալիստական» Հայաստանի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու հարցը Թեև հունիսի 3–ի պատասխան հուշագրում Ռուսաստանը պաշտպանում էր բանակցությունների միջոցով և ինքնորոշման ու արդարության սկզբունքներով հայ–թուրքական սահմանային վեճը լուծելու գաղափարը, բայց ինչպես դեպքերը ցույց տվեցին հակված էր հօգուտ Թուրքիայի զիջումներ կատարել այս հարցում Դա հատկապես երևաց հուլիսին Բեքիր Սամի բեյի գլխավորած քեմալական պատվիրակության Մոսկվա ժամանելուց հետո որի արդյունքում օգոստոսի 24–ին համաձայնեցվեց ռուս–թուրքական «սրտագին և անկեղծ բարեկամության» պայմանագրի նախագիծը Դրանով Ռուսաստանը ճանաչում էր 1920 թ հունվարին ընդունված Ազգային ուխտը» որով Թուրքիա ասելով հասկանում էին թուրքաբնակ բոլոր տարածքները Այդ փաստաթղթով ըստ էության կանխորոշվում էր Արևմտյան Հայաստանի և Կարսի մարզի ճակատագիրը

Ռուս–թուրքական մերձեցման գործընթացն անշուշտ բացասաբար էր ազդում ռուս–հայկական բանակցությունների վրա՝ հետզհետե ավելի կարծրացնելով խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը Հայաստանի նկատմամբ

Շանթի առաքելության ձախողման գլխավոր գործոնն այնուհանդերձ Ռուսատանի ազգային քաղաքականության ոլորտում կատարվող սկզբունքային փոփոխություններն էին Նախորդ տարիներին հռչակված ազգերի ինքնորոշման սկզբունքից վերադարձ էր կատարվում կայսերապետական քաղաքականությանը Գաղափարախոսական այլ կարգախոսներով ընթանում էր կայսրության վերականգնման և քաղաքացիական պատերազմի տարիներին նրանից անջատված երկրամասերի միավորման գործընթաց Անդրկովկասում այդ ուղղությամբ առաջին քայլը խորհրդայնացման ճանապարհով Ադրբեջանի գրավումն էր Ինչ վերաբերում էր Հայաստանին և Վրաստանին ապա նրանց անկախության վերացումը պարզապես ժամանակի հարց էր Ռուսաստանի կողմից Վրաստանի անկախության ճանաչումը և նույն նպատակով Հայաստանի հետ վարվող բանակցությունները սոսկ մարտավարական խնդիրներ էին հետապնդում Մասնավորապես ձգձգելով Հայաստանի հետ վարվող բանակցությունները Ռուսաստանը ձգտում էր առավելագույնս օգտվել ի նպաստ իրեն ծավալվող իրադարձություններից և հնարավորին չափ ծանր պայմաններ թելադրել նրան ի վերջո կանգնեցնելով խորհրդայնացման անհրաժեշտության առջև Միաժամանակ այդ ընթացքում Ռուսաստանը ձգտում էր իր համար ապահովել հայ ժողովրդի «ազատարարի» դափնին

Մոսկվայում ընդհատված ռուս–հայկական բանակցություններին սպասվում էր երևանյան շարունակություն Բայց մինչ այդ ժամանակն աշխատում էր ամենին էլ ոչ Հայաստանի Հանրապետության օգտին Բոլշևիկա–քեմալա

կան մերձեցման հետևանքով կարծրացավ Խորհրդային Ռուսաստանի վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ Չբավարարվելով Ղարաբաղով ռուսական զորքերը հուլիսին ներխուժեցին Զանգեզուր ապա Նախիջևան Դրանով իրականացվեց ռուսական ադրբեջանական և քեմալական ուժերի միավորումը Սկսվեց Խորհրդային բանակի առաջխաղացումը նաև Ղազախի ուղղությամբ Հայաստանի սահմանների ամբողջ երկարությամբ ընթացող ռուս–հայ կական բախումների պայմաններում Թիֆլիսում օգոստոսի 10–ին Լեգրանի և Հայաստանի ներկայացուցիչների միջև ստորագրվեց հաշտության համաձայնագիր Դրանով դադարեցվում էին ռազմական գործողությունները Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև Ղարաբաղը Զանգեզուրը և Նախիջևանը գրավվում էին ռուսական զորքերի կողմից թեև շարունակվում էին համարվել վիճելի տարածքներ որոնց պատկանելության հարցը պետք է որոշվեր հայ–ռուսական կնքվելիք դաշնագրով Մինչ այդ Հայաստանի ձեռքում էր մնում նաև Շահթախթ–Զուլֆա երկաթուղու վարչությունը

Երևանի հայ–ռուսական բանակցությունները Լեգրանի պատվիրակության ուշ ժամանման պատճառով սկսվեցին միայն հոկտեմբերի 12–ին Հայաստանի համար խիստ անբարենպաստ պայմաններում Թուրքիայի հետ անհաջող պատերազմն իր կնիքն էր դնում բանակցությունների ընթացքի վրա Ռուսական կողմը Հայաստանից պահանջում էր հրաժարվել Սևրի դաշնագրից խորհրդային զորքերին թույլ տալ իր ճանապարհներն օգտագործել Մուստաֆա Քեմալի զորքերին միանալու համար և հարևանների հետ սահմանավեճը լուծել Ռուսաստանի միջնորդությամբ Ռուսական պահանջների առաջին կետը մերժվեց մյուսների շուրջ բանակցությունները շարունակվեցին մինչև հոկտեմբերի 21 ը որոնց արդյունքում մշակվեց դաշնագրի նախագիծ Հոկտեմբերի 28–ին ստորագրվեց հայ–ռուսական բանակցությունների ավարտի և արդյունքների մասին արձանագրություն· Պայմանագրի նախագծով Հայաստանի անբաժան մաս էին համարվում Երևանի և Կարսի նահանգներն ամբողջությամբ Զանգեզուրը Ղազախն ու Լոռին Հայաստանը փաստորեն հրաժարվում էր Ղարաբաղի նկատմամբ պահանջներից Թուրքական զորքերը պետք է հետ քաշվեին մինչև 1914 թ սահմանները Հրաժարվելով նախկին պայմանագրերից Թուրքիան պետք է ճանաչեր Հայաստանը հայ–ռուսական պայմանագրով նախատեսված սահմաններով Ռուսաստանը պետք է Հայաստանին տրամադրեր 2 5 մլն ռուբլի (ոսկով) Հայաստանն իր հերթին թույլատրում էր Ռուսաստանին իր երկաթուղիներով զորք և զինամթերք փոխադրել Թուրքիա

Հայ–ռուսական պայմանագիրը ենթադրվում էր ստորագրել՝ Բաքվի և Մոսկվայի հետ նրա տեքստը վերջնականորեն համաձայնեցնելուց հետո· Լեգրանն այդ նպատակով մեկնեց Բաքու Պայմանագրի նախագիծը և հոկտեմբե

րի 28 ի արձանագրությունը նոյեմբերի 4–ին քննարկվում են ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի և Ադրբեջանի Կոմկուսի քաղբյուրոյի համատեղ նիստում Վերջինս բացասական որոշում կայացրեց Զանգեզուրն ու Նախիջևանը Հայաստանին միացնելու խնդրի վերաբերյալ Նման որոշման ընդունման գործում վճռական դեր են խաղացել այդ ժամանակ Բաքվում գտնվող Ի Ստալինը և Գ Օրջոնիկիձեն Քննարկման հաջորդ օրը Չիչերինին հղած հեռագրում նրանք առաջարկում էին մանրամասն ուսումնասիրել և էականորեն փոխել Հայաստանի հետ կնքվելիք պայմանագրի տեքստը Օգտվելով այդ օրերին Հայաստանի օրհասական վիճակից և մի կողմ նետելով դիվանագիտական կեղծ խաղերը Անդրկովկասում ռուսական քաղաքականությունը կերտող վերը նշված գործիչները որոշեցին նրան խորհրդայնացում պարտադրել

բ Թուրք–հայկական պատերազմը

Քեմալա–բոլշևիկյան մերձեցումը 1920 թ աշնանը սկսեց տալ իր բացասական պտուղները Քեմալական Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի ճիրաններում սեղմված Հայաստանը հայտնվեց քաղաքական աղետի առաջ Սեպտեմբերի 28–ին սկսվեց թուրքական զորքերի զանգվածային արշավանքը Ինչպես տեսանք դրան նախորդել էր Հայաստանի դեմ դիվանագիտական և ռազմական արշավանքի նախապատրաստման ամիսներ տևած մի ժամանակաշրջան Մուստաֆա Քեմալի գլխավորած «Միլլի» շարժումը չէր համակերպվում Սևրի դաշնագրով Թուրքիային պարտադրված տարածքային կորուստների հետ և պատրաստվում էր երկաթե բռունցք հակադրել Սևրին Դա բարդացնում էր մինչ այդ էլ թուրքական վտանգին ենթակա Հայաստանի վիճակը. Սևրի դաշնագրի ստորագրումից հետ այն պարզապես սպառնալից դարձավ· Քեմալականները Հայաստանի հետ սահմանային հարցերում ղեկավարվում էին իրենց ուժը կորցրած Բրեստ–Լիտովսկի և Բաքումի դաշնագրերով Օղակելով Հայաստանը նրանք պատրաստվում էին վերացնել հայկական սեպը Ռերնույթ հանդես գալով հակաիմպերիալիստական կարգախոսերով և Արևելքի «ճնշված ու շահագործվող ժողովուրդների անունից, քեմալական շարժումն իրականում նպատակաուղղած էր Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների ազատագրական ձգտումների խեղդմանը Զինվելով կեղծ հեղափոխականությամբ այն փորձում էր շահարկել Անտանտի հետ Ռուսաստանի հակասությունները Ստանալով Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմաֆինանսական ու դիվանագիտական աջակցությունը քեմալական Թուրքիան լուրջ սպառնալիք դարձավ Հայաստանի համար:

Դեռևս 1920 թ. հունիսին քեմալական բանակները պատրաստ էին Հայաստանի վրա հարձակվելու համար Հատկապես Արևելյան ռազմաճակատի

հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրն անհապաղ պատերազմ սկսելու կողմ նակից էր։ Միայն Ռուսաստանի համաձայնության բացակայությունը և հունա կան ճակատում տեղի ունեցող իրադարձություններն էին, որ զսպում էին թուր քերի եռանդը։ Դրանով հանդերձ ամբողջ թափով ընթացքի մեջ էր Հայաստա-նի դեմ քարոզչական պատերազմը, որի նպատակը վերջինիս համար Արևել քում իմպերիալիզմի գործակալի» և «մուսուլման ազգաբնակչության ջար դարարի» համբավ ստեղծելն էր։ Հակահայկական քարոզչության գործիք հանդիսացավ հատկապես սեպտեմբերին Բաքվում Կոմինտերնի նախաձեռ նությամբ գումարված Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարը։ Վեր ջինիս մասնակիցների թվում էին Խալիլ փաշան, Բեհաէդդին Շաքիրը և հայ ժողովրդի այլ ջարդարարներ։ Նույն օրերին Բաքվում էր գտնվում նաև տխրահռչակ Էնվեր փաշան։ Այս համաժողովում է, որ բացահայտ հակահայ կական որոշումների կողքին գործնական ձև ստացավ նաև Հայաստանի դեմ պատերազմի հարցը, այն խորհրդայնացմամբ ավարտելու հստակ նպատա կադրմամբ։ Համագումարի կողմից ստեղծված Քարոզչության և գործողու թյան խորհուրդը մշակեց մի փաստաթուղթ, որում Հայաստանը իբրև «անգ լիական իմպերիալիզմի գործակալ» մեղադրվում էր Անգլիայի և Պարսկաս տանի հետ Խորհրդային Ադրբեջանի վրա հարձակվելու մտադրության մեջ։ Ա ռաջարկվում էր Արևելքում հեղափոխությունը փրկելու նպատակով նախա հարձակ լինել Հայաստանի վրա։ Վճռական հարվածը վերապահվում էր քեմա լական բանակին։ Հայաստանի ակնհայտ պարտության պայմաններում հայ ժողովրդին ֆիզիկական բնաջնջումից «փրկելու» պատրվակով այստեղ պետք է մտնեին ռուսական զորքերը. Իրենց համար ապահովելով «ազատարարի» համբավը, նրանք պետք է խորհրդայնացնեին Հայաստանի թուրքական բռնա զավթումից զերծ մնացած մասը։ Կայացված համաձայնությամբ թուրքական ուժերը պետք է գրավեին Սարիղամիշ–Շահթախթ գիծը, որը նրանց հնարավո րություն կտար Հայաստանի երկաթուղին օգտագործել ռուսական ռազմական օգնությունը Թուրքիա փոխադրելու համար։ Այսպիսով՝ ավարտված էին Հա յաստանի դեմ պատերազմի ռազմական ու դիվանագիտական պատրաստու թյունները և Բաքվից վառած կանաչ լույսն ազդանշան հանդիսացավ քեմալա կան ուժերի առաջխաղացման համար։

Դեռևս սեպտեմբերի 9–ից թուրք–հայկական սահմանում սկսված և մի քա նի օր տևած մասնակի ընդհարումներից հետո սեպտեմբերի 28–ին թուրքա կան բանակն անցավ ընդհանուր հարձակման։ Սկսվեց թուրք–հայկական պա-տերազմը։ Այս ամենից հետո բացարձակ կեղծիքի և ցինիզմի դրսևորում պետք է համարել հոկտեմբերի 23–ին Անատոլիական գործակալության տա-րածած պաշտոնական հաղորդագրությունը։ Դրանում Հայաստանի Հանրա

պետությունը մեղադրվում էր իր տարածքում թուրքական բնակավայրերի ա
վերման թուրք բնակչության զանգվածային ջարդեր կազմակերպելու նախա
հարձակ լինելու և այլ հանցանքների մեջ:

Պատերազմն անհաջող սկսվեց Հայաստանի համար Հակառակորդի գե
րակշիռ ուժերին դիմակայելով հանդերձ հայկական ուժերը սեպտեմբերի
29–ին թշնամուն հանձնեցին Սարիղամիշն ու Կաղզվանը դրանից հետո էլ
թուրքական բանակը կանգ չառավ

Ստեղծված ծանր պայմաններում Հայաստանի կառավարությունը փորձեց
համախմբել ուժերը թշնամուն հակահարված տալու համար Սեպտեմբերի
30–ին երկրում ռազմական դրություն մտցվեց 20–37 տարեկան տղամարդիկ
բանակ զորակոչվեցին Դասալքության դեմ խիստ օրենքներ սահմանվեցին
Զինվորական նախարարության ենթակայության ներքո դրվեցին երկաթուղի-
ները ռադիոկայանները և փոխադրամիջոցները: Հեղինակավոր պետական ու
քաղաքական գործիչներ գործուղվեցին ռազմաճակատ և գավառներ Կառա
վարությունն հանդես եկավ ժողովրդին ուղղված կոչով որը լայն արձագանք
գտավ բնակչության շրջանում Քաղաքական հիմնական ուժերը և հասարա
կական բոլոր խավերը զորակցություն հայտնեցին կառավարությանը: Ընդհա
նուր օրինաչափությունից բացառություն կազմեցին միայն հայ բոլշևիկները

Հայաստանի համար բախտորոշ այդ օրերին նյութական ու դիվանագիտա
կան աջակցություն ստանալու ակնկալիքով դիմումներ արվեցին Թիֆլիսում
գտնվող անգլիական ֆրանսիական և իտալական դիվանագիտական ներկա-
յացուցիչներին Իսկ հոկտեմբերի 8–ին հայ ժողովրդի անունից կառավարու
թյունը դիմեց ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկությանը: Ստացվեցին համակրա
կան պատասխաններ բայց ոչ գործնական աջակցություն Հայասիրական
ճառերով բավարարվեց նաև Ազգերի լիգան Ավելին այդ օրհասական օրերին
քննարկելով Հայաստանն ու Վրաստանը իր կազմի մեջ ընդունելու հարցը Ազ
գերի լիգան մերժողական պատասխան տվեց որպեսզի ստիպված չլինի իր
կանոնակարգի համաձայն օգնել նրանց Գործնական աջակցություն չստաց
վեց նաև դաշնակից երկրներից Հայտնելով որ Անգլիան ոչնչով չի կարող օգ
նել հայերին, անգլիական ներկայացուցիչ Կ. Ստոքսը իր կառավարության ա
նունից խորհուրդ էր տալիս հաշտություն կնքել Իր չեզոքությունը գերադա
սեց պահպանել նաև Վրաստանը Գործնական արդյունք չունեցավ նաև
ԱՄՆ–ի նախագահ Վիլսոնի կողմից հայ–թուրքական վեճում իրավարարի դե
րը ստանձնելու մասին հայտարարությունը Այսպիսով լքվելով դաշնակիցնե
րից Հայաստանը միայնակ մնաց ահեղ թշնամու դեմ Թուրքերն անշուշտ
տեղյակ էին այս ամենին և համապատասխան եզրակացություններ արեցին ի
րենց համար Վստահ լինելով որ Հայաստանը որևէ տեղից աջակցություն չի

ստանա նրանք շարունակեցին հարձակումը Հայաստանի նկատմամբ նրանց դիրքորոշումն ավելի անզիջում դարձավ

Հայաստանի դեմ պատերազմում թուրքական բանակի գլխավոր ուժը Քյազիմ Կարաբեքիրի հրամանատարության ներքո գտնվող 15–րդ կորպուսն էր որի 4 դիվիզիաներում ընդգրկված էին շուրջ 30 հազար զինվորներ ինչպես նաև թուրքական ու քրդական բազմաքանակ անկանոն ուժեր Թեև պաշտոնական տվյալներով հայկական բանակը հաշվվում էր շուրջ 40 հազար սակայն թուրքական ռազմաճակատում կռվող ուժերի թիվը շատ ավելի սահմանափակ էր Թուրք–հայկական պատերազմն ընթանում էր երկու ռազմաճակատներում Գլխավոր ռազմաբեմը Կարս–Ալեքսանդրապոլինն էր որի հրամանատարը Մովսես Սիլիկյանն էր Պատերազմի սկզբում հայկական ուժերն այստեղ հաշվվում էին 3500 հոգի սակայն գնալով նրանց թիվն աճեց հասնելով ավելի քան 8000–ի Սուրմալուի ռազմաճակատը գլխավորում էր Դրոն Սկզբում այն ուներ շուրջ 2500 զինվոր սակայն ավելի ուշ այդ թիվն անցավ 4500–ից Թուրքական ռազմաճակատում հայկական ուժերի համեմատաբար սակավաթիվ լինելը բացատրվում էր նրանով որ այդ ծանր օրերին բոլշևիկյան ներխուժման սպառնալիքը նկատի ունենալով Հայաստանը ստիպված էր զգալի ուժեր պահել նաև Նախիջևանի և Դիլիջան–Ղազախի սահմանամերձ շրջաններում

Պատերազմի հետագա ընթացքը նույնպես անհաջող էր Հայաստանի համար Սակայն վերապահումով պետք է ընդունել այն տեսակետը թե հայկական բանակը թուրքերին որևէ դիմադրություն ցույց չի տվել. Հատկապես կատաղի մարտեր եղան Սուրմալուի ճակատում Սուրմալուն գրավելու նպատակով հոկտեմբերի 20–ին թուրքերի ձեռնարկած հարձակումը հետ մղելով հայկական ուժերն այստեղ հոկտեմբերի 26–ին հակահարձակման անցան Թշնամին այս ուղղությամբ այլևս ակտիվություն չցուցաբերեց Ցավոք դեպքերն այլ կերպ ընթացան Կարսի ճակատում Զորքերի մարտական ոգին բարձրացնելու նպատակով հայկական ուժերի հոկտեմբերի 14–ին այստեղ ձեռնարկած հարձակման փորձը հաջողություն չունեցավ Թշնամու ուժեղ դիմադրության հետևանքով հայկական զորամասերը նահանջեցին: Նախաձեռնությունն անցավ հակառակորդին որը համալրելով ու վերադասավորելով ուժերը հոկտեմբերի 28–ին դիմեց ընդհանուր հարձակման և ընդհուպ մոտեցավ Կարսին Չնայած նախորդ օրերին բարձրագույն հրամանատարության կատարած հավաստիացումներին Կարսը ցույց չտվեց սպասվող դիմադրությունը Հայկական ուժերի հակահարձակման նոր փորձն այստեղ դարձյալ ձախողվեց Առաջին գունդը մերժեց կատարել հարձակման հրամանը: Նրա հրամանատար գնդապետ Մազմանյանի հուսահատ ինքնասպանությունը չփոխեց վիճակը

Հետևեց թուրքական ուժեղ գրոհը և հայկական զորամասերի խո ճապի պայ մաններում գրեթե առանց գնդակ արձակելու, հոկտեմբերի 30–ի առավոտյան հակառակորդը մտավ Կարս Շուրջ 2000 զինվորներ և զինվորական ու քաղա քացիական բարձրաստիճան շատ գործիչներ գերի ընկան Երեք օր տևած կո տորածին ու կողոպուտին զոհ գնացին հազարավոր մարդիկ

Դրանից հետո թեև ինտերցիայի ուժով ռազմական գործողությունները շա րունակվում էին բայց Կարսի աղետն ըստ էության կանխորոշել էր պատե րազմի ելքը Կողմերը պարզորոշ ըմբռնում էին դա և համարյա միաժամանակ միմյանց հաշտության առաջարկ արեցին Նոյեմբերի 6–ին Քյազիմ Կարաբե քիրը ներկայացրեց զինադադարի պայմանները Հայկական ուժերը պարտա վոր էին թողնել Ալեքսանդրապոլը և նահանջել Ախուրյան գետից առնվազն 15 կմ արևելք Ալեքսանդրապոլ քաղաքը բերդը և կայարանը անցնում էին թուր քերի ռազմական հսկողության ներքո Նկատի ունենալով Ալեքսանդրապոլի որպես երկաթուղային կարևոր հանգույցի դերը նրա շուրջ ընկած տարածքը նույնպես պետք է գրավվեր թուրքական բանակի կողմից Հայկական կողմն ընդունեց այդ պայմանները և նոյեմբերի 7–ին իր ուժերը հետ քաշեց Ջաջուռի ու Աղին կայարանի ուղղությամբ· Նոյեմբերի 8–ին սակայն Քյազիմ Կարաբե քիրն իր կառավարության անունից ներկայացրեց յոթ կետից բաղկացած նոր շատ ավելի ծանր պայմաններ Հայաստանից պահանջվում էր նոր տարածք ների զիջում հայկական ուժերի նահանջ դեպի երկրի խորքերը և 24 ժամվա ընթացքում մեծաքանակ զենքի ու ռազմամթերքի հանձնում Նոյեմբերի 10–ին Երևանում ստացվեց նաև Անկարայի կառավարության մի հաղորդագրություն որում ներկայացվում էին թուրք–հայկական դաշնագրի հիմնական կետերը Դրանց ընդունումը հավասարազոր էր Հայաստանի անկախության ոչնչաց ման Նոր պայմաններն համարելով զինադադարի խախտում հայկական կող- մը վճռականորեն մերժեց դրանք Նոյեմբերի 11–ին ռազմական գործողու- թյունները վերսկսվեցին և թուրքերը հարձակման անցան Ջաջուռի ուղղու- թյամբ Մի շաբաթ տևած կռիվները կրկին աննպաստ էին Հայաստանի համար Որոշվեց ընդունել թուրքական պայմանները Նոյեմբերի 18–ին ստորագրվեց զինադադար որի պայմանները լիովին կատարվեցին նոյեմբերի 22–ին Թուր քերի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելու համար Ալ Խատիսյանի գլխա վորությամբ հաշտարար պատվիրակություն ուղարկվեց Ալեքսանդրապոլ

Թուրք–հայկական պատերազմում Հայաստանի պարտությունը բա ցատրվում էր արտաքին և ներքին հանգամանքներով Նախ միջազգային ի րավիճակը խիստ անբարենպաստ դասավորվեց Հայաստանի համար Դաշ նակիցների կողմից լքված նա մնաց միայնակ բիրտ ուժերի հանդեպ Բոլշևի կա–քեմալական համագործակցության պայմաններում ուժերի անհավասա-

ությունն այնքան ակնհայտ էր որ Հայաստանի համար առանց արտաքին օ ժանդակության, գործնականում բացառվում էր հաղթանակը թուրք–հայկա կան պատերազմում

Դրանով հանդերձ Հայաստանը ցույց չտվեց այն դիմադրությունը որը նրա ռազմական ներուժի պայմաններում միանգամայն հնարավոր էր և որի դեպքում նա կարող էր պատերազմից դուրս գալ նվազագույն կորուստներով Հայկական բանակը չարդարացրեց իր վրա դրված հույսերը Այն անպատ րաստ գտնվեց պատերազմին Հատկապես պատերազմի վերջին շրջանում նրանում տիրապետող դարձան շփոթությունն ու հուսալքությունը որոնք ու ղեկցվեցին զանգվածային դասալքությամբ Առաջին հերթին դա բնորոշ էր Կարսի գլխավոր ճակատում կռվող ուժերին Պատմագիտության մեջ հայկա կան բանակի ցածր մարտունակության պատճառները բացատրելու փորձեր կատարվել են Որպես նման գործոններ նշվել են բոլշևիկների մայիսյան ապստամբությունից հետո բանակի մարտունակության անկումը թուրք–թա թարական խռովությունների ճնշման գործընթացում ռազմական ուժերի թու լացումն ու հոգնածությունը բոլշևիկյան ներխուժման վտանգի պատճառով բանակը ցրված վիճակում պահելը, պատերազմի առաջին շրջանում զորքի մի մասի դաշտային հողագործական աշխատանքներով զբաղված լինելը նորա կոչիկների ռազմական վատ պատրաստությունը, Անգլիայից նոր ստացված զենքին վարժված չլինելը զորքի ու ժողովրդի շրջանում բոլշևիկների ծավա լած քայքայիչ աշխատանքը հատկապես Կարսի ճակատում բարձր հրամա նատարական կազմի վատ փոխհարաբերությունները օբյեկտիվ ու սուբյեկ տիվ բնույթի այլ հանգամանքներ·

Չհակադրվելով վերը նշվածին հարկ է սակայն որպես հավելում անդրա դառնալ ևս մեկ հանգամանքի Չնայած ձեռնարկված ջանքերին ցավոք պա տերազմը չստացավ իրոք համաժողովրդական հնչեղություն Հայ հասարա կությունը չդրսևորեց այն բացարձակ միասնականությունն ու համերաշխու թյունը ինչպիսին կար 1918 թ մայիսյան հերոսամարտերի օրերին Հատկա- պես իր բարձրության վրա չգտնվեց ճակատամերձ շրջանի բնակչությունը ենթարկվելով խուճապի այն բացասաբար ազդեց նաև զորքի տրամադրու թյան վրա Նման երևույթը բացատրվում էր նրանով որ հանրապետության գո յության ողջ ընթացքում անընդհատ տեղի ունեցող ներքին և արտաքին բա խումները խիստ հոգնեցրել էին ժողովրդին նրան տրամադրելով խաղաղու թյան մտքին Ստեղծված պայմաններում Անդրկովկաս մտած ռուսական խորհրդային ուժերն ավանդույթի ուժով ընկալվում էին որպես կայունության երաշխավորներ· Բնական է որ ժողովրդի նման մտայնությունը դրսևորվում էր նաև բանակում ժողովրդի ու զորքի մեջ ստեղծված այդ պարտվողական պա

յուրտ հողն իրենց քայքայիչ հակապատերազմական ագիտացիան ծավալելու համար օգտագործեցին հայ բոլշևիկները Ռուսաստանի դաշնակից քեմալա կան բանակը նրանք ներկայացնում էին որպես «Կարմիր Տաճկաստանի հե ղափոխական բանակ որը գալիս է ազատագրելու հայ ժողովրդին իմպերիա լիզմի գործակալ դաշնակների լծից» Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկներն անգամ դիմեցին ամենածայրահեղ քայլին Թուրքերի կողմից օկուպացված Ալեքսանդ րապոլում նրանք հռչակեցին խորհրդային իշխանություն և համագործակցե ցին թշնամու հետ Մասամբ բոլշևիկյան ագիտացիայի հետևանքով առաջա ցած պարտվողական տրամադրությունները մասամբ էլ զորքի մի մասի մեջ տիրող այն մտայնությունը թե իրենք կռվում են ռուս–թուրքական միացյալ ու ժերի դեմ կանխորոշեցին հայկական բանակի մարտունակության լիակատար անկումը և նրա ծանր պարտությունը թուրք–հայկական պատերազմում Ջախ ջախված Հայաստանին Ալեքսանդրապոլում վարվող հաշտության բանակցու թյուններում մնում էր միայն համակերպվել հաղթողի թելադրանքի հետ

գ Հայաստանի Հանրապետության անկումը

Թուրք հայկական պատերազմում Հայաստանի կրած պարտությունը խիստ սրեց հանրապետության ներքին իրավիճակը Տարածքային հսկայական կորուստները հանրապետության համար կենսական նշանակություն ունեցող երկաթուղու վրա թուրքական հսկողության հաստատումը բազմահազար գաղթականու թյան ու բարոյալքված զորամասերի կենտրոնացումը Հայաստանի ձեռքում մնացած չնչին տարածքների վրա պատերազմի անբաժան ուղեկիցներ հան դիսացող տնտեսական ու ֆինանսական դժվարությունները երկիրը կանգնեց ին քաղաքական աղետի առաջ

Քեմալական Թուրքիան և Խորհրդային Ռուսաստանը ձգտում էին տրամա-բանական ավարտին հասցնել Հայաստանի վերաբերյալ իրենց ծրագրերը Նրանց աքցաններում սեղմված հայկական պետականությունն ապրում էր վերջին օրերը Երկրի անկախ գոյությունը երկարաձգելու համար հանրապե-տության կառավարությունը մի կողմից Ալեքսանդրապոլում թուրքերի հետ բանակցություններ էր վարում հայրենիքի վերջին փշրանքները փրկելու հա-մար մյուս կողմից տուրք տալով ժողովրդական ձգտումներին փորձում էր ստանալ ռուսական օժանդակությունը Երկու դեպքում էլ իրավիճակը հրամա-յաբար թելադրում էր պատերազմում պարտված և ժողովրդի աչքում հեղինա-կազրկված կառավարության հրաժարականը և քաղաքական նոր ուժերի կող-մից երկրի ապագայի համար պատասխանատվության ստանձնումը Նոյեմբե-րի 23–ին Խորհրդարանն ընդունեց Համո Օհանջանյանի կառավարության հրաժարականը Մեկ օր անց իր վերջին նիստում Խորհրդարանը հաստատեց

Սիմոն Վրացյանի կառավարության կազմը Գործելով ծայրահեղ բարդ պայ մաններում այն գոյատևեց ընդամենը մեկ տասնօրյակ

Խատիսյանի պատվիրակության միջոցով նոյեմբերի 25–ին Ալեքսանդրա պոլում ուղղակի բանակցություններ սկսելով թուրքերի հետ Վրացյանի կա ռավարությունը սակայն գործունեության առանցք դարձրեց Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորումը Իր կազմում ունենալով ռուսամետ դաշնակցականներ ու էսէռ գործիչներ այն ակնհայտորեն աշխատում էր ընդ հանուր լեզու գտնել և սերտ հարաբերություններ հաստատել Ռուսաստանի հետ ապահովելով վերջինիս աջակցությունը Սակայն մի կողմ նետելով նախ կին ձևականությունները Ռուսաստանը հստակորեն վարեց Հայաստանը խոր հրդայնացնելու գիծ

Ռուսական քաղաքականության մեջ այդ գիծը պարզորոշ դրսևորվեց Լեգ րանի և թուրքերի հետ բանակցությունների միջնորդ նշանակված Բուդու Մդի վանու Երևան ժամանելուց հետո: Ալ Խատիսյանի պատվիրակության Ալեք սանդրապոլ մեկնելուց առաջ նոյեմբերի 22–ին կայացած կառավարության նիստում որին հրավիրվել էին նաև վերը նշված գործիչները նրանց առջև դրվեց Հայաստանին աջակցություն ցույց տալու հարցը· Դրական պատաս խանելով հանդերձ՝ Լեգրանն անմիջապես դրեց Ադրբեջանից Հայաստան Կարմիր բանակի երկու գունդ մտցնելու հարցը Դա փաստորեն խորհրդայ նացման անուղղակի առաջարկ էր որին բացասական պատասխան տրվեց Հետագա դեպքերը բացահայտեցին նաև ռուսական միջնորդության ոչ ան կեղծ կամ անիրատես լինելը Թուրքերը վճռաբար մերժեցին Մդիվանու միջ նորդական մասնակցությունը և կտրականորեն հայտարարեցին որ բանակ ցությունները կարող են լինել միայն հայերի և իրենց միջև. Հայկական կողմը ստիպված էր համակերպվել Ալեքսանդրապոլի բանակցությունները սկզբից ևեթ ընթացան որպես հաղթողի ու պարտվողի բանակցություններ դրանից բխող ծանր հետևանքներով Ինչ վերաբերում է Մդիվանուն ապա Ալ Խատի սյանի վկայությամբ, հետագա օրերին նա ավելի շատ զբաղված էր Ալեքսանդ րապոլում միտինգներ կազմակերպելով և Հայաստանի խորհրդայնացումը նախապատրաստելով

Ալեքսանդրապոլի բանակցություններին զուգահեռ Երևանում շարունակ վում էին բանակցությունները Ս Վրացյանի և Բ Լեգրանի միջև Դրանք անպտուղ էին և ակնհայտ դարձավ որ անգամ ռուսամետ կառավարությունը չի կարող ապահովել Ռուսաստանի հետ բարեկամական կապերի հաստատու մը և հանրապետության անկախության պահպանումը. Լեգրանը պահանջում էր մեկընդմիշտ հրաժարվել Եվրոպայից խաչ քաշել Սևրի պայմանագրի վրա և հույսերը կապել միայն Խորհրդային Ռուսաստանի հետ Առերևույթ ցուցադ

ռելով բարյացակամ կեցվածք և Հայաստանին օգնելու պատրաստակամություն նա առաջարկում էր մերժել թուրքերի պահանջները Ալեքսանդրապոլից հետ կանչել Խատիսյանի պատվիրակությունը և ռուսական զորք մտցնել Հայաստան Դրանով հանդերձ նա որևէ երաշխիք չէր տալիս որ նման քայլի դեպքում թուրքերը հաշվի կնստեն ռուսների հետ և չեն գրավի երկրի մնացած մասը Դա կառավարությանը հարկադրում էր շարունակել բանակցությունները թուրքերի հետ Իսկ վերջիններս իրենց հերթին խիստ անզիջող էին և բացարձակապես խոսում էին վերջնագրերի լեզվով

Հայ–ռուսական բանակցություններն ի վերջո ավարտվեցին անարդյունք Ռուսաստանն անցավ բացահայտ դիվանագիտական ճնշման Նոյեմբերի 29–ին Լեգրանը վերջնագրի ձևով Հայաստանի կառավարությանը հայտարարեց որ Ռուսաստանի Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեն որոշել է Հայաստանում հաստատել խորհրդային կարգեր .». Իսկ հաջորդ օրը նա Հայաստանի խորհրդայնացման գրավոր պահանջ ներկայացրեց Այդ դեպքերին նախորդել էր նախապատրաստական աշխատանքը Դեռևս նոյեմբերի կեսերին Ադրբեջանում գտնվող հայ բոլշևիկների ներկայացուցիչներից Բաքվում ստեղծվել էր Հայաստանի Հեղկոմ՝ Մ Կասյանի գլխավորությամբ Տեղափոխվելով Ղազախի շրջան այն նոյեմբերի 29–ին մի զորամասի ուղեկցությամբ մտավ Ադրբեջանին սահմանակից Իջևան գյուղը որտեղ նույն օրը հրապարակած հռչակագրով տեղի չունեցած բանվորագյուղացիական ապստամբության անունից տապալված հայտարարեց դաշնակների կառավարությունը» և Հայաստանը հռչակվեց Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն Հաջորդ օրը Վ Լենինին ողջույնի հեռագիր ուղարկելով Հեղկոմը Ռուսաստանից ռազմական օգնություն խնդրեց Նույն օրը դեպքերի ընթացքի վրա ազդելու նպատակով, Ադրբեջանի Հեղկոմը հրապարակեց մի հռչակագիր որով հօգուտ Խորհրդային Հայաստանի Ադրբեջանը հրաժարվում էր Զանգեզուրի Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի նկատմամբ ունեցած հավակնություններից Հետագա դեպքերը սակայն ցույց տվեցին նման որոշման ոչ անկեղծ լինելը

Հայտնվելով մի կողմից թուրքական բացահայտ ռազմական ճնշման մյուս կողմից՝ խորհրդայնացման վտանգի առաջ Հայաստանի կառավարությունը ի վերջո տեղի տվեց Կառավարության դաշնակցության բյուրոյի և Խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի համատեղ խորհրդակցությունում որոշվեց որոշակի պայմաններով ընդունել ռուսական առաջարկները Մյուս կողմից վտանգավոր զարգացումներից խուսափելու համար Խատիսյանի պատվիրակությանը լիազորվեց ընդունել թուրքական պայմանները և ստորագրել հաշտության պայմանագիրը

Նոյեմբերի 30 ին Լեգրանի և Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչներ Դրոյի ու Հ Տերտերյանի միջև Երևանում սկսված բանակցությունները դեկտեմբերի 2–ին ավարտվեցին համաձայնագրի ստորագրմամբ: Հայաստանը հռչակվում էր անկախ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն Խորհրդային Ռուսաստանը ՀՍԽՀ անվիճելի տարածքներ էր ճանաչում Երևանի նահանգն ամբողջությամբ Կարսի նահանգի մի մասը Զանգեզուրը Ղազախի գավառի մի մասը և Թիֆլիսի նահանգի այն տարածքները որոնք մինչև 1920 թ սեպտեմբերի 28–ը գտնվում էին Հայաստանի կազմում Ռուսաստանը պարտավորվում էր ռազմական ուժեր կենտրոնացնել ՀՍԽՀ–ի պաշտպանության համար: Խորհրդային կողմը պարտավորվում էր նախկին գործունեության համար պատասխանատվության չենթարկել հայկական բանակի հրամանատարական կազմին ինչպես նաև չհալածել դաշնակցության և սոցիալիստական մյուս կուսակցությունների անդամներին Հեղկոմի կազմի մեջ պետք է մտնեին 5 բոլշևիկներ և 2 ծախ դաշնակցականներ Մինչև Հեղկոմի ժամանումը իշխանությունն անցնում էր բանակի հրամանատարությանը Դրոյի գլխավորությամբ Նրան կից ՌԽՖՍՀ կոմիսար էր նշանակվում Օ Սիլինը

Այսպիսով Հայաստանի խորհրդայնացումն արդյունք էր ոչ թե բանվորագյուղացիական ապստամբության ինչպես տասնամյակներ շարունակ պնդում էին խորհրդահայ պատմաբանները այլ միանգամայն խաղաղ բանակցությունների որոնց արդյունքում Հայաստանի կառավարությունը առանց գնդակ արձակելու զիջեց իշխանությունը Թեև Երևան մտած Հեղկոմը գրեթե անմիջապես դեկտեմբերի 6–ին չեղյալ հայտարարեց կնքված համաձայնագիրը և դիմելով բացահայտ բռնությունների պատճառ դարձավ փետրվարյան համաժողովրդական ապստամբության

Երևանում տեղի ունեցող իրադարձություններին ուշադիր հետևում էին թուրքերը որոնք շտապեցին կանխել դեպքերի իրենց համար անցանկալի ընթացքը Նոյեմբերի 30–ին նրանք ներկայացրին հաշտության թուրքական պայմանները իսկ հաջորդ օրը Քյազիմ Կարաբեքիրը վերջնագրի ձևով պահանջեց ընդունել դրանք սպառնալով հակառակ պարագայում վերսկսել պատերազմական գործողությունները Թուրքական նոր հարձակման սպառնալիքն անելանելի վիճակ ստեղծեց քանի որ դեկտեմբերի 2–ի համաձայնագրով իշխանությանը տիրացած բոլշևիկները ցանկություն չունեին իրենց վրա վերցնելու Թուրքիայի հետ հաշտության նման ծանր պայմանագիր ստորագրելու պատասխանատվությունը Այլընտրանքի բացակայության պայմաններում Ալ Խատիսյանի պատվիրակությունը Հայաստանի Հանրապետության վերջին կառավարության կողմից իրեն տրված լիազորությունների հիման վրա դեկտեմբերի 2–ի լույս 3–ի գիշերը Ալեքսանդրապոլում ստորագրեց հայ–թուրքա-

կան հաշտության դաշնագիրը Այն ամոթալի և ստորացուցիչ էր Հայաստանի համար Այդ դաշնագրով երկու երկրների միջև սահմանագիծ հաստատվեցին Ախուրյան և Արաքս գետերը Թուրքիային թողնելով Կարսի նահանգն ու Սուրմալուի գավառը Հայաստանը հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից և Թուրքիայի դեմ ուղղված իր կնքած բոլոր պայմանագրերից Շարուրն ու Նախիջևանը մինչև նրանց ճակատագրի վերջնական որոշումը Թուրքիայի հովանավորության ներքո ստանում էին ինքնավարություն Ավելի ուշ Սոսկվայի պայմանագրով այդ տարածքները փոխանցվեցին Խորհրդային Ադրբեջանին Խիստ կրճատվում էին Հայաստանի զինված ուժերը որոնք այլևս ի վիճակի չէին ապահովել նրա ինքնիշխանությունը

Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը թեև հետագայում չվավերացվեց և օրինական ուժ չստացավ այնուհանդերձ Հայաստանի անկախ հանրապետության պետական վերջին գործողությունն էր Չդիմանալով արտաքին հզոր ուժերի և ագրեսիվ հարևանների ճնշմանը այն երկու և կես տարվա մաքառումից հետո ընկավ Միանգամայն հիմնազուրկ են այն հարցադրումները որոնք հանրապետության անկումը փորձում են կապել նրա կառավարության եվրոպական կողմնորոշման և այսպես ասած «ոչ իրատեսական» կամ «արկածախնդրական» գործելակերպի հետ Նման հարցադրումների դեմ շատ փաստարկներ կարելի է բերել. Սակայն միայն Ադրբեջանի և Վրաստանի օրինակը լիովին բավարար է այն հերքելու համար Ի վերջո Ադրբեջանի «խոհեմությունը» 1920 թ ապրիլին և Վրաստանի «չեզոքությունը» նույն տարվա աշնանը ամենևին էլ չփրկեցին «իրատեսական» քաղաքականություն վարող այդ պետությունները խորհրդային ռուսական ռազմական ներխուժումից և պետականության կորստից Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից կայսրության նախկին սահմանները վերականգնելուն ուղղված ձեռնարկներն էին որ հանգեցրին անդրկովկասյան նորաստեղծ պետությունների կործանմանը Հայաստանի պարագայում դրան գումարվեց նաև թուրքական գործոնը

Այսպիսով Հայաստանի Հանրապետության կործանման հիմնական պատճառը բոլշևիկա–քեմալական նախապես ծրագրված ագրեսիան էր որի դեմ պայքարում արտաքին օժանդակությունից զուրկ Հայաստանը պարզապես անզոր էր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (1920–1991 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

1 ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

ա Պետական մարմինների ձևավորումը

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաղթանակը անխուսափելի էր այլ ելք չկար Դա այդ պահին հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը փրկելու միակ ուղին էր նրան սատար էր կանգնում Խորհրդային Ռուսաստանը

Անցնելով իշխանության գլուխ Հայաստանի Հեղկոմը ձեռնամուխ եղավ խորհրդային պետականության կազմակերպման ու ամրապնդման գործին սոցիալիստական շինարարության արմատական հարցերի լուծմանը և այլ նպատակների իրականացմանը որոնք շարադրված էին Հայհեղկոմի 1920 թ նոյեմբերի 29–ի դեկլարացիայում: Դա բավականին բարդ և դժվարին խնդիր էր տնտեսական ծանր պայմաններին գումարվել էր Հայաստանի տարածքի ջլատումը Ալեքսանդրապոլի գավառը դեռևս մնում էր թուրքերի ձեռքին Լոռու մեծ մասը այսպես կոչված Զեզոք գոտին գրավել էին վրացական զորքերը Զանգեզուրը կտրված էր Հայաստանից Հեղկոմը երկրի կյանքը նորմալ հունի մեջ դնելուց բացի կոչված էր լուծել նաև տարածքները միավորելու խնդիրը

Հեղկոմներն իշխանության նշանակովի ժամանակավոր մարմիններ էին որոնք գործելու էին մինչև խորհուրդների ընտրությունները 1920 թ դեկտեմբերի 6–ին երևան ժամանեց Հայաստանի Հեղկոմը որի առաջին նախագահն էր Ս Կասյանը Շուտով հեղկոմներ ստեղծվեցին ամբողջ երկրում Դրանք օրենսդիր և գործադիր մարմիններ էին, որոնց դեկրետներն օրենքի ուժ ունեին

Հեղկոմի դեկրետով կազմավորվեցին 9 գավառային 30 շրջանային և մի քանի հարյուր գյուղական հեղկոմներ Վերացվեց կառավարման նախկին համակարգը Տեղական կուսակցական կազմակերպությունների հետ մեկտեղ, որոնք ի սկզբանե ղեկավար դեր էին ստանձնել հեղկոմները կազմակերպական և քարոզչական լայն աշխատանքներ էին ծավալում խորհրդային իշխանության ամրապնդման համար Հատուկ դեկրետ ընդունվեց դասային տարբերությունների բոլոր տեսակի տիտղոսների ու կոչումների վերացման նախկին դատարանների արձակման մասին Տնտեսության տարբեր բնագավառների

պետական կառավարումը ղեկավարելու համար Ռուսաստանի օրինակով 1920 թ դեկտեմբերին կազմակերպվեց Ժողովրդական տնտեսության խորհուրդ (Ժողտնտխորհ) ստեղծվեցին ժողովրդական կոմիսարիատներ ներքին գործերի (Ժողկոմ Ի Դովլաթյան), արտաքին հարաբերությունների (Ա Բեկզադյան) հողագործության (Ս. Կասյան) լուսավորության (Ա Հովհաննիսյան): Մի շարք դեկրետներով ազգայնացվեցին հողը ընդերքը ջրերը անտառները արդյունաբերական ձեռնարկությունները

Հայաստանի Հեղկոմը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում մշակութային կյանքին 1920 թ դեկտեմբերին ընդունվեց դեկրետ պետական լեզվի մասին որով հանրապետության սահմաններում հայերենը ճանաչվեց որպես պետական լեզու Ազգայնացվեցին բոլոր կուլտուր-լուսավորական հիմնարկները Շուտով իր աշխատանքները վերսկսեց համալսարանը էջմիածնում բացվեց Հայաստանի Գիտական ինստիտուտը հիմնվեց Հնությունների ու գեղարվեստի պահպանման հանձնախումբը:

1920 թ դեկտեմբերին Հեղկոմը նամակով դիմեց արտերկրում բնակվող հայազգի մտավորականներին Հայաստան տեղափոխվելու և հայրենիքի վերածննդին մասնակցելու կոչով Այն լայն արձագանք ունեցավ և բազմաթիվ այդ թվում ականավոր մասնագետներ վերադարձան Հայաստան

Հայաստանի Հեղկոմի առաջին դեկրետներից մեկը վերաբերում էր Արտակարգ հանձնաժողովի (Չեկա) ստեղծմանը որը պետք է կայքարեր հակահեղափոխության դեմ բայց շուտով այն դուրս եկավ իր նախնական իրավասությունների սահմաններից և կատարյալ չարիք դարձավ բնակչության համար

Ընդօրինակելով Ռուսաստանում կենսագործվող տնտեսական քաղաքականությունը, Հայաստանի Հեղկոմը երկրում մտցրեց այսպես կոչված ռազմական կոմունիզմ որի էությունը պարենմասնատրման կենսագործումն էր այսինքն գյուղացիությունից հացի և այլ մթերքների ավելցուկների անհատույց բռնագրավումը· Հեղկոմի դեկրետով զինված ջոկատների միջոցով սկսվեցին համատարած խուզարկումներ և բռնագրավումներ (հաճախ բռնագրավում էին ոչ միայն պարենի ավելցուկը այլև ամբողջ պարենը) Ռազմական կոմունիզմի › քաղաքականության միջոցով ենթադրվում էր վերացնել ապրանքադրամային հարաբերությունները արգելել առևտուրը և պարզ ապրանքափոխանակության միջոցով իրականացնել կոմունիստական հավասարություն Ռազմական դրության մեջ էր հայտարարված երկաթուղին փոստ–հեռագրատունը ավտոտրանսպորտը Բոլոր քաղաքացիները պարտավոր էին աշխատել որի դիմաց փողի փոխարեն բնամթերք էին ստանում

Ավերված քայքայված Հայաստանում խուզարկումներն ու բռնագրավումները ցանկալի արդյունք չտվեցին Բռնագրավումները հաճախ տեղերում վե

ռածվում էին թալանի ու հափշտակության Բացարձակ կողոպուտն ու ահա բեկչությունն ի վերջո գյուղացիությանը հանեց խորհրդային իշխանության դեմ և 1921 թ փետրվարյան ապստամբության պատճառներից մեկը հանդիսացավ Քաղաքացիական կռիվներից հետո Հայաստանի Հեղկոմը վերացրեց «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը և անցում կատարեց Նոր տնտեսական քաղաքականության (ՆԷՊ)

բ Հայկական տարածքների խնդիրը

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո առաջնահերթ նշանակություն ստացան տարածքային հարցերը Տարածքային խնդրի լուծումը առնչվում էր Ռուսաստանի Ադրբեջանի Թուրքիայի և Վրաստանի շահերի հետ Հայաստանի Հեղկոմը լարված ջանքեր էր գործադրում վերացնելու Ալեքսանդրապոլի խայտառակ պայմանագիրը և Թուրքիայի կողմից Շիրակի մարզի օկուպացումը որտեղ տեղի էին ունենում անընդհատ կոտորածներ ու կողոպուտներ

1921 թ փետրվարի 26–ից մինչև մարտի 16–ը Մոսկվայում տեղի ունեցան ռուս–թուրքական բանակցություններ որին թույլ չտրվեց մասնակցելու Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակությանը Մարտի 16–ին Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի միջև կնքվեց եղբայրության և բարեկամության պայմանագիր որով Թուրքիային էին անցնում Կարսի Արդահանի Արդվինի և Սուրմալուի շրջանները Հայաստանին վերադարձվում էին Ալեքսանդրապոլն ու շրջակա գյուղերը Այդ պայմանագրով Նախիջևանի մարզը դառնում էր ինքնավար տարածք Ադրբեջանի խնամակալության ներքո Թուրքիային հանձնելով հայկական տարածքները Ռուսաստանը ոտնահարեց Հայաստանի օրինական շահերը Սակայն Թուրքիան չէր շտապում իր զորքերը դուրս բերել Շիրակի գավառից Ռուսաստանը մի քանի անգամ պահանջեց ազատել այդ տարածքը զգուշացնելով որ եթե նոր պատերազմ ծագի Թուրքիայի և Խորհրդային Հայաստանի միջև ապա այդ պատերազմը «կնշանակի պատերազմ Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև»· Միայն 1921 թ ապրիլի կեսերին թուրքական զորքերը հեռացան Շիրակի գավառից նարօրոք կազմակերպելով հայերի նոր կոտորածներ, ավերելով ամբողջ շրջանը

1921 թ հոկտեմբերի 13–ի Թուրքիայի և Անդրկովկասի խորհրդային երեք հանրապետությունների Հայաստանի Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև կնքվեց Կարսի պայմանագիրը, որով վերահաստատվեցին Մոսկվայի պայմանագրի դրույթները Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով հայ ժողովրդին պարտադրվեց հաշտվելու իր ազգային տարածքների օտարման հետ

Հայաստանից անջատված տարածքներից էր նաև Լոռու «Զեզոք գոտին» որը գրավել էին մենշևիկյան Վրաստանի զորքերը Բացի դրանից մենշևիկյան

Լրաստանի իշխանությունները տնտեսական շրջափակման էին ենթարկել Խորհրդային Հայաստանը արգելել հաղորդակցությունը Լոռու գավառով Այդ տարածքների ազատագրումը Հայաստանի համար կենսական նշանակություն ունեցող առաջնահերթ խնդիր էր

Իր շահերն ուներ նաև Ռուսաստանը որը ծրագրում էր Վրաստանում ապստամբություն կազմակերպել և «Չեզոք գոտու» վրայով 11–րդ կարմիր բանակի զորամասերի հարձակման միջոցով տապալել վրաց մենշևիկների տիրապետությունը Ապստամբությունը գլխավորելու համար Ղարաքիլիսայում (Վանաձոր) ստեղծվեց ապստամբական շտաբ՝ Հ Լազյանի ղեկավարությամբ 1921 թ փետրվարի 17–ին սկսվեց ապստամբությունը Ապստամբները և կարմիր զորամասերը համարյա առանց դիմադրության գրավեցին Վրաստանը և փետրվարի 25–ին այնտեղ հռչակվեցին խորհրդային կարգեր Մենշևիկների իշխանությունը տապալելուց հետո Լոռու «Չեզոք գոտին» միացավ Խորհրդային Հայաստանին

Խորհրդային Հայաստանից անջատված էր նաև Զանգեզուրը որտեղ Գ Նժդեհի գլխավորությամբ շարունակվում էին ինքնապաշտպանական մարտերը թուրք–բոլշևիկյան ուժերի դեմ· Կռիվը տևեց մինչև 1921 թ հուլիսը երկրամասի պաշտպանների մի մասն անցավ Պարսկաստան մյուսները դադարեցնելով դիմադրությունը ցրվեցին իրենց գյուղերը Զանգեզուրը միացավ Խորհրդային Հայաստանին որպես նրա անբաժանելի մաս

Այլ ճակատագիր ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղը· Չնայած Ադրբեջանի իշխանությունները 1920 թ նոյեմբերի վերջերին հայտարարել էին որ այդ երկրամասը Հայաստանի անբաժանելի մասն է սակայն հետագայում որպես վիճարկելի տարածք» այն դարձավ տարբեր մակարդակներում քննարկման առարկա Ի վերջո 1921 թ հուլիսի 5–ին Ի Ստալինի միջամտությամբ ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոն հաշվի չառնելով տեղի բնակչության ցանկությունը որոշեց Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանի կազմում Դա հայ ժողովրդի իրավունքների հերթական կոպիտ ոտնահարումն էր Ղարաբաղի հայ բնակչությունը չընդունեց այդ որոշումը բայց ստիպված էր տասնամյակներ շարունակ ապրել ազգային հալածանքների տնտեսական ու սոցիալական ճնշման պայմաններում

գ Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում

Հանրապետության տնտեսության ծանր վիճակը ներքին քաղաքականության մեջ կատարվող անօրինականությունները էլ ավելի սրեցին երկրի ներքաղաքական հակասությունները 1921 թ փետրվարին Հայաստանում դաշնակցության ղեկավարությամբ ապստամբություն բռնկվեց խորհրդային իշխանության դեմ

Այն սկսվեց Գառնիի Ապարանի Դարալագյազի շրջաններում որտեղ կային մեծ թվով արևմտահայ գաղթականներ՝ անտանելի ծանր վիճակում: Փետրվարի 16–18–ը ապստամբները շարժվեցին դեպի Երևան Ապստամբ ջոկատները փետրվարի 18–ին գրավեցին Երևանը խորհրդային իշխանությունը հայտարարեցին տապալված և ստեղծեցին Հայրենիքի փրկության› կոմիտե Ս Վրացյանի նախագահությամբ Հայաստանի Հեղկոմը չկարողացավ կազմակերպել անհրաժեշտ դիմադրություն քանի որ 11–րդ Կարմիր բանակի զորամասերը հանրապետությունից դուրս էին հանվել Վրաստանի խորհրդայնացմանը մասնակցելու համար Կառավարության կազմը և պետական ղեկավար մարմինները երկու զրահագնացքների ուղեկցությամբ Երևանից հեռացան Արտաշատի և Արարատի շրջաններ

Ապստամբները հույս ունեին, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը տապալելուց հետո օգնություն կստանան Անտանտի պետություններից մենշևիկյան Վրաստանից և նույնիսկ Թուրքիայից Սակայն ոչ մի տեղից օգնություն չստացվեց

Ապստամբությունը չընդգրկեց ամբողջ Հայաստանը այլ հաղթանակեց մի քանի շրջաններում միայն Կռիվները փոփոխակի հաջողություններով շարունակվեցին շուրջ մեկուկես ամիս Շուտով Հայաստան վերադարձան 11–րդ Կարմիր բանակի զորամասերը որոնք հարձակում սկսեցին Երևանի ուղղությամբ Բոլոր կողմերից վճռական մարտեր ծավալվեցին Բոլշևիկները գրավեցին Ապարանը Կոտայքը և 1921 թ ապրիլի 2–ին մտան Երևան· Հայաստանում նորից վերահաստատվեց խորհրդային իշխանությունը. Ապստամբները նահանջեցին դեպի Դարալագյազ իսկ այնտեղից Զանգեզուրի վրայով հուլիսին անցան Պարսկաստան

1921 թ Փետրվարյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո Հայաստանի Ռազմհեղկոմը վերակառուցվեց ժողկոմխորհի, որի նախագահ նշանակվեց կուսակցական և պետական ականավոր գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը Ժողկոմխորհի որոշմամբ վերացվեց ‹ռազմական կոմունիզմի› քաղաքականությունը և ՆԵՊ–ի պայմաններում տնտեսությունը բռնեց աստիճանաբար վերականգնման ու զարգացման ուղի

դ Անդրֆեդերացիայի և ԽՍՀՄ–ի կազմավորումը

Հեղկոմները իրենց գոյության կարճատև ժամանակաշրջանում որոշակի դեր խաղացին պետականության ձևավորման ու ամրապնդման նոր հասարակարգի կառուցման առաջին միջոցառումների կենսագործման ուղղությամբ թույլ տալով նաև կոպիտ սխալներ Հեղկոմների առջև դրված հիմնական խնդիրներից մեկը խորհուրդների ընտրության կազմակերպումն էր 1921 թ դեկտեմբեր–1922

հունվար ժամանակամիջոցում Հայաստանում տեղի ունեցան խորհուրդնե
յի ընտրություններ որին բնակչությունը ակտիվ մասնակցություն ունեցավ
Ընտրվեցին 9 գավառային 39 գավառակային և մոտ 900 գյուղական խոր
հուրդներ

Խորհուրդների ընտրությունները հաջողությամբ ավարտելուց հետո
1922 թ հունվարի 30–ին Երևանում բացվեց Հայաստանի խորհուրդների ա
ռաջին համագումարը Բազում հարցերի շարքում համագումարը նաև քննար
կեց և հաստատեց Հայաստանի առաջին Սահմանադրությունը Չնայած Հա-
յաստանի Սահմանադրությունը հիմնականում խորհրդային Ռուսաստանի
Սահմանադրության նմանակումն էր և պարունակում էր ծնական բնույթի մի
շարք հոդվածներ բայց այն պատմական խոշոր իրողություն էր որը կարևոր
նշանակություն ունեցավ պետականության կերտման գործում Դա գործողու
թյան մեջ դրված առաջին սահմանադրությունն էր հայոց բազմադարյան
պատմության մեջ

Հայաստանի խորհուրդների առաջին համագումարը քննարկեց նաև Ալ
Մյասնիկյանի զեկուցումը Անդրկովկասի խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիա
լիստական Հանրապետության (ԱԽՖՍՀ) ստեղծման մասին Համագումարը
հավանություն տվեց անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների Հայաս
տանի Վրաստանի Ադրբեջանի պետական միավորման դաշնային ձևին որ-
տեղ ընդգրկված պետությունները պետք է պահպանեին իրենց ինքնիշխանու
թյունը 1922 թ մարտին անդրկովկասյան հանրապետությունների ներկայա
ցուցիչների կոնֆերանսը հաստատեց դաշնային պայմանագիրը Նույն թվա
կանի դեկտեմբերի սկզբներին Բաքվում տեղի ունեցավ Անդրկովկասյան խոր
հուրդների առաջին համագումարը որը քննարկեց և հաստատեց Անդրֆեդե
ռացիայի Սահմանադրությունը Անդրֆեդերացիայի կազմում բոլոր երեք հան
րապետությունները փոխադարձ օգնության և ազգային համերաշխության
պայմաններում վերականգնեցին ավերված տնտեսությունը աննախընթաց-
հաջողություններ ձեռք բերեցին հասարակական կյանքի մյուս ոլորտներում

Անդրկովկասյան խորհուրդների առաջին համագումարը ընդհանրացնե-
լով նոր դաշնության շուրջ մեկամյա փորձը որոշում ընդունեց հավանություն
տալ ԽՍՀՄ կազմակերպելու գաղափարին Նույնպիսի որոշումներ ընդունե
ցին Ուկրաինայի և Ռուսաստանի Ֆեդերացիայի խորհուրդների համագումար
ները. ԽՍՀՄ–ը պիտի լիներ նոր տիպի պետություն որի մեջ մտնող անկախ
խորհրդային հանրապետությունները պահպանելու էին իրենց անկախությու
նը և միությունից դուրս գալու իրավունքը

1922 թ դեկտեմբերի 30–ին հրավիրվեց ԽՍՀՄ խորհուրդների առաջին հա
մագումարը որին մասնակցում էին ՌԽՖՍՀ–ի Ուկրաինայի Բելոռուսիայի և

ԱԽՖՍՀ–ի պատվիրակները Համագումարը հաստատեց ԽՍՀՄ կազմակերպման մասին Հռչակագիրը և Պայմանագիրը Հայաստանը ԽՍՀՄ–ի մեջ մտավ ԱԽՖՍՀ–ի միջոցով: Ստեղծվեց մի նոր բազմազգ պետություն, որի մեջ մտնող հանրապետությունների ինքնուրույնությունը և սուվերենությունը հետագայում շատ կողմերով սահմանափակվեցին:

2 ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920–1940 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ա Սոցիալ–տնտեսական կացությունը վերականգնման տարիներին

Քաղաքացիական կռիվների ավարտից հետո Հայաստանը թնակոխեց խաղաղ շինարարության շրջան Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր վերականգնել ավերված տնտեսությունը Դրան մեծապես նպաստեց 1921 թ գարնանը Նոր տնտեսական քաղաքականության (ՆԷՊ) անցնելը ՆԷՊ–ի էությունը պարենհարկ մտցնելն էր որի մուծումից հետո գյուղացին կարող էր ազատ տնօրինել իր ունեցվածքը· Դա նշանակում էր որ փաստորեն ան ցում էր կատարվում ապրանքադրամային հարաբերությունների որը նպաստում էր բնակչության նյութական շահագրգռության բարձրացմանը Շուտով բռնագրաված մանր ձեռնարկությունները վերադարձվեցին տերերին կատարելագործվեց նաև հարկային համակարգը Չքավոր գյուղացիները ազատվում էին հարկից, միջակը որոշ չափով էր հարկ վճարում. Հիմնական ծանրությունը դրվում էր ունևոր տնտեսությունների վրա Շերտավորված մոտեցում էր ցույց տրվում նաև արհեստավորներին ու մանր ձեռնարկատերերին

1921 թ աշնանը սկսվեցին հանրապետության ավերված տնտեսության վերականգնման աշխատանքները

Առաջին միջոցառումները վերաբերում էին գյուղատնտեսությանը Սկսվեց ոռոգման ցանցի վերականգնումը 1925 թ ավարտվեց Շիրակի ջրանցքի կառուցումը որով ոռոգելի դարձավ մոտ 10 հազար հեկտար տարածություն Անհատ գյուղացիների կարիքները բավարարելու նպատակով պետությունը կոոպերացիայի միջոցով կատարում էր ֆինանսական խոշոր հատկացումներ Արդեն 1925–1926 թթ. տնտեսական տարում հանրապետության ցանքատարածությունները հասան 1913 թ մակարդակին

Անհրաժեշտ քայլեր արվեցին նաև եղած արդյունաբերական փոքրաթիվ օբյեկտների վերականգնման ուղղությամբ Գյուղատնտեսության բնագավառում ձեռք բերած հաջողությունները նպաստեցին սննդարդյունաբերության և հատկապես հումքի վերամշակման գործարանների վերագործարկմանը· Որոշ աշխատանքներ տարվեցին Ալավերդու և Կապանի պղնձահանքերը աշխատեցնելու համար Արդյունաբերական նախկին ձեռնարկությունների վե

ռականգնման հետ մեկտեղ մեծ կարևորություն էր տրվում նոր ձեռնարկությունների կառուցմանը: Հիմնվեցին տեքստիլ պոլիգրաֆ բամբակազտիչ սննդի ձեռնարկություններ սկսվեց մի շարք էլեկտրակայանների և երկաթուղիների շինարարությունը որոնց սարքավորումներն ու մեքենաները հիմնականում ստացվում էին Ռուսաստանից: Աշխատավորության հայրենանվեր աշխատանքի շնորհիվ 1927 թ հանրապետության ժողովրդական տնտեսությունը բոլոր ցուցանիշներով գերազանցեց նախապատերազմյան՝ 1913 թվականի մակարդակը Խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքը որին այնքան կարոտ էր հայ ժողովուրդը դարձել էր նրա կյանքի իմաստը

բ Ինդուստրացման քաղաքականությունը

1920–ական թվականների կեսերին մշակվեց կապիտալիստական շրջափակման մեջ գտնվող մեկ առանձին վերցրած երկրում սոցիալիստական հասարակարգ կառուցելու տեսությունը Սոցիալիզմ կառուցելու համար անհրաժեշտ էր ինչպես նշվում էր կոմունիստական կուսակցության փաստաթղթերում ինդուստրացնել երկիրը, կոլեկտիվացնել գյուղատնտեսությունը և կենսագործել կուլտուրական հեղափոխություն

Ելնելով այդ նպատակադրումից կոմունիստական կուսակցության XIV համագումարը (1925 թ) առաջ քաշեց երկիրը ինդուստրացնելու ծրագիրը որի կենսագործումը հնարավորություն պիտի տար դուրս գալու հնարավոր հետամնացությունից և ստեղծելու սոցիալիզմի նյութատեխնիկական բազա Նախատեսվում էր կառուցել գործարաններ ու ֆաբրիկաներ ծավալել խճուղային և երկաթուղային շինարարություն վերազինել բանակը հասնել տնտեսության հաշվեկշռում արդյունաբերական արտադրանքի առաջնայնությանը Արդյունաբերական ձեռնարկությունների կառուցումը պլանավորելու և դրանց ֆինանսական ու նյութական մատակարարումն ապահովելու նպատակով մշակվեց տնտեսության զարգացման հնգամյա պլան, որով էլ ավելի ամրապնդվեց դեկավարման վարչահրամայական համակարգը՝ Ինդուստրացման քաղաքականությունը հաջող իրականացնելու նպատակով ծանր հարկեր դրվեցին բնակչության և առաջին հերթին գյուղացիության վրա

ԽՍՀՄ ինդուստրացման ծրագրով Հայաստանում ընդլայնվեցին ու վերակառուցվեցին արդյունաբերական ձեռնարկությունները Սկսեցին ողջ հզորությամբ աշխատել Ալավերդու և Կապանի պղնձաձուլական ձեռնարկությունները: Զուգահեռաբար կառուցվում էին նոր ձեռնարկություններ հայտնաբերվեցին պղնձի և մոլիբդենի նոր հանքավայրեր: Վանաձորում հիմնվեց քիմիական գործարան Երևանում սկսվեց արհեստական կաուչուկի գործարանի շինարարությունը Արարատում ցեմենտի գործարանի կառուցումը Գյումրիում ընդ

լայնվեց տեքստիլ արդյունաբերությունը արդյունաբերական հիմքերի վրա դրվեց շինանյութերի արտադրությունը և այլն· 1920–1930–ական թվականներին Հայաստանում կառուցվեց արդյունաբերական մոտ 50 ձեռնարկություն որի շնորհիվ հանրապետությունում արդյունաբերական համախառն արտադրանքի ծավալը գերազանցեց գյուղատնտեսական արտադրանքը Առաջացան նոր բանվորական ավաններ վերացավ գործազրկությունը Դա հանրապետության իշխանությունների և բնակչության խոշոր նվաճումն էր

Արդյունաբերության և բնակչության էներգետիկ կարիքները բավարարելու համար այդ տարիներին կառուցվեցին Երևանի Գյումրիի Ջորագետի Քանաքեռի խոշոր հիդրոէլեկտրակայանները գործարկվեցին տասնյակ մանր կայաններ Կառուցվեցին Գյումրի–Պեմզաշեն Մինջևան–Կապան երկաթուղիները·

Արդյունաբերության բավականին արագ տեմպերով զարգացման շնորհիվ նախապատերազմյան հնգամյակների տարիներին Հայաստանում մեծապես աճեց բանվոր դասակարգի և ինժեներատեխնիկական անձնակազմի թիվը բարձրացավ որակավորված մասնագետների կշիռը Բանվորների թիվը հանրապետությունում անցել էր 90 հազարից 1913 թ համեմատությամբ աճելով 4 5 անգամ: Այդ տարիներին ինդուստրացման հիմքի վրա արմատական փոփոխության ենթարկվեց Հայաստանի բնակչության սոցիալական կառուցվածքը աստիճանաբար առաջատար դիրքեր դուրս եկավ հանրապետության բանվոր դասակարգը

գ. Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը

Գյուղում մանր սեփականատեր գյուղացի դասակարգը վերացնելու և հիմնականում ինդուստրացման կարիքները բավարարելու համար, ելնելով մեկ առանձին երկրում սոցիալիզմի կառուցման տեսությունից կոմունիստական կուսակցության XV համագումարը (1927 թ) որոշում ընդունեց գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման մասին

Թեև սկզբնական շրջանում նախատեսվում էր գյուղում կոլեկտիվացման անցումը կատարել աստիճանաբար ու կամավոր բայց 1928 թ հացամթերումների դժվարությունները վերացնելու պատրվակի տակ որոշվեց անցնել համատարած կոլեկտիվացման բռնագրավել ունևորների պաշարները և վերացնել կուլակությունը որպես գյուղական բուրժուազիա Ամենուր սկսվեց կուլակային տնտեսությունների ունեցվածքի բռնագրավում շատ տեղերում կուլակներին զանգվածաբար բանտարկում կամ աքսորում էին որի հետևանքով գյուղերը զրկվում էին բանիմաց աշխատավոր ձեռքերից. Ջուգահեռաբար կազմակերպվում էին կոլեկտիվ տնտեսություններ և գյուղացիներին հարկադ

բաբար մտցնում դրանց մեջ Մի կողմ դրվեցին համոզման և կամավորության մեթոդները Մանր սեփականատեր գյուղացին որը ՆԵՊ–ի տարիներին հազիվ էր ամրապնդել իր տնտեսությունը չէր կամենում հրաժարվել իր ունեցվածքից և մտնել կոլեկտիվ տնտեսություն

Չնավորվող մենատիրության պայմաններում երբ այլակարծությունը դա տապարտվում էր որպես թշնամական երևույթ կուսակցությունը մշակեց կոլեկտիվացումը հարկադրաբար և արագ ավարտելու միջոցառումներ որոնք դաժանորեն իրագործվեցին ամենուր, այդ թվում Հայաստանում Հարկադրական կոլեկտիվացման քաղաքականության դեմ տեղի ունեցան դժգոհություններ և նույնիսկ ելույթներ Հայաստանում դա հատկապես սուր դրսևորվեց Դարալագյազում (Եղեգնաձոր–Վայք) Տավուշի, Թալինի Վեդու (Արարատի) շրջաններում Խուսափելով մտնել կոլտնտեսություն, գյուղացիները միաժամանակ ոչնչացնում էին իրենց ունեցվածքը անասունները չէին ենթարկվում կոլտնտեսություններ կազմակերպողներին

Գյուղում ստեղծվել էր ծանր կացություն ուստի 1930 թ սկզբներին կոմունիստական կուսակցությունը հրաժարվեց հարկադրաբար կոլեկտիվացման քաղաքականությունից Ինչպես ամբողջ երկրում, Հայաստանում ևս բռնությամբ կազմակերպված շատ կոլտնտեսություններ ցրվեցին Դրանից հետո փոխվեց հարկադրանքի տակտիկան Իշխանություններն անհատական գյուղացիական տնտեսությունների վրա բարձր հարկեր դնելով հարկադրում էին մտնել կոլտնտեսություն Այլ ելք չունենալով գյուղացին դժկամությամբ համակերպվում էր իշխանությունների պահանջներին 1932 թ հանրապետության գյուղացիության շուրջ 40 տոկոսը դարձել էր կոլտնտեսական: Ծավալվող բռնաճնշումների ազդեցությամբ և տնտեսական հարկադրանքի միջոցով 30–ական թվականների վերջերին Հայաստանում ավարտվեց գյուղացիության կոլեկտիվացումը Սակայն նորաստեղծ կոլտնտեսությունները գյուղացիության չկամության և թույլ նյութատեխնիկական բազայի պատճառով չկարողացան արտադրողական բարձր ցուցանիշների հասնել: Գյուղում նորից իշխող էր դառնում բնամթերային տնտեսությունը քանի որ կոլտնտեսությունները իրենց արտադրանքի հիմնական մասը չնչին գներով հանձնում էին պետությանը Գյուղացին հաճախ կոլտնտեսությունից ոչինչ չէր ստանում և հայտնվում էր ծանր պայմանների մեջ Այդ տարիներին բավականին մեծ էր գյուղերից բնակչության արտահոսքը որը մասամբ կլանվում էր զարգացող արդյունաբերության կողմից

դ. Հասարակական քաղաքական կյանքը

Խորհրդային իշխանության ամրապնդման հետ մեկտեղ տարեցտարի նոր հասարակական հարաբերություններ էին հաստատվում երկրում։ Միանշանակ ամրապնդվում էր կոմունիստական կուսակցության մենատիրությունը, որը տարբեր միջոցներով թափանցում էր հասարակական–քաղաքական կյանքի բոլոր ոլորտները։ Երկրի տնտեսական կյանքում ձեռք բերած որոշակի հաջողությունները կուսակցությանը դարձրին «անսխալական»։ Ամենուրեք անհանդուրժողականություն էր հանդես բերվում ոչ կոմունիստական կազմակերպությունների և հոսանքների նկատմամբ։

Հայաստանում քաղաքական հալածանքների հարվածներն առաջին հերթին ուղղվեցին դաշնակցության դեմ։ ՀԿ(բ)Կ ղեկավարությամբ նախապատրաստական աշխատանքներ տարվեցին դաշնակցությունը որպես կուսակցություն վերացնելու համար։ Դաշնակցական տեղական կազմակերպություններին հարկադրեցին մամուլում հանդես գալ կուսակցական գործունեությունը դադարեցնելու մասին հայտարարություններով։ 1923 թ. Երևանում տեղի ունեցավ այդ կուսակցության ինքնավերացման համագումարը։ Դատապարտելով դաշնակցության անցյալն ու ներկան, համագումարը որոշեց Հայաստանի տարածքում դադարեցնել նրա գործունեությունը։ Մեկ տարի անց տեղի ունեցավ երիտասարդ դաշնակցականների ինքնավերացման համագումարը։ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը փաստորեն վերացրեց դաշնակցությունը՝ որպես ընդդիմադիր ուժ։ Շուտով իրենց գործունեությունը դադարեցրին նաև մյուս ոչ կոմունիստական ուժերը, մենշևիկները, էսէռները, հնչակյանները։ Կոմունիստական կուսակցությունը ինչպես ամբողջ երկրում այնպես էլ Հայաստանում դարձավ միակ կառավարող կուսակցությունը։ Կոմկուսը չէր ընդունում որևէ այլակարծություն, իր նկատմամբ որևէ քննադատություն։ Դաժան հաշվեհարդարի ենթարկվեցին մենիշխանության դեմ հանդես եկող բազմաթիվ քաղաքական ու պետական գործիչներ։ 1930–ական թվականների սկզբներից թափ էր առնում Ստալինի պաշտամունքը՝ իր բոլոր ավերիչ հետևանքներով։

Կենտրոնում կիրառվող քաղաքականությունն ու իշխող բարքերը արձագանքվում էին ծայրամասերում։ Հայաստանի կոմկուսը չնայած ինքնուրույն քաղաքականություն չէր վարում, իր ձեռքում էր կենտրոնացրել հանրապետության ղեկավարման ողջ համակարգը։ Տարեցտարի ավելանում էր Հայկոմկուսի անդամների թիվը, այն նույնպես աստիճանաբար դառնում էր ինքնիշխան ու անքննադատելի։ Երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի բոլոր ոլորտներում հարցերը լուծվում էին կոմկուսի գիտությամբ ու հրահանգներով։ Բոլոր ղեկավար պաշտոնները վստահված էին կուսակցության անդամներին։

Այդ պայմաններում երկրի քաղաքական հիմք հանդիսացող խորհուրդները գնալով դարձան ձնական Նույն բախտին արժանացան Սահմանադրության մեջ արձանագրված բազում դրույթներ Պարբերաբար հրավիրվող խորհուրդ ների հանրապետական համագումարները որևէ դեր չէին խաղում երկրի տնտե սական և քաղաքական կյանքում 1920–ական թվականներից Հայաստանը բաժանված էր գավառների և գավառակների իսկ 1929 թ կազմակերպվեցին շրջաններ որոնցում հաստատվեցին շրջանային–տարածքային կուսակցա կան և խորհրդային կազմակերպությունները իրենց ղեկավար մարմիններով Կուսակցության անմիջական ղեկավարության տակ էին գործում արհմիու թյունները և երիտասարդական կոմունիստական կազմակերպությունները Կոմերիտմիությունը փաստորեն կոչված էր կադրերով համալրելու կոմունիս- տական կուսակցության շարքերը պատրաստելու ղեկավար աշխատողներ

Երկրի սոցիալ–տնտեսական և քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած փո փոխություններն ընդհանրացնելու և դրանց իրավական հիմք տալու համար 1936 թ դեկտեմբերի 5–ին ԽՍՀՄ խորհուրդների VIII համագումարն ընդունեց նոր Սահմանադրություն որով հայտարարվեց որ երկրում կառուցվել է նոր հասարակարգ ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրության համաձայն Անդրֆեդերացիան վերացվեց և Հայաստանը Վրաստանը Ադրբեջանը նրա կազմի մեջ մտան որ պես ինքնուրույն հանրապետություններ ԽՍՀՄ–ն ընդգրկում էր 11 հանրա պետություն

ԽՍՀՄ Սահմանադրության հիման վրա հանրապետությունները մշակեցին իրենց սահմանադրությունները Հայաստանի նոր Սահմամադրությունը ՀԽՍՀ գերագույն խորհրդի կողմից ընդունվեց 1937 թ մարտին. Սահմանադրությու- նը հաստատեց Հայաստանում սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման փաստը արձանագրեց որ խորհրդային իշխանության տարիներին հանրա պետությունում ձևավորվել է նոր բանվոր դասակարգ կոլտնտեսային գյուղա ցիություն և նոր մտավորականություն Սահմանադրությամբ բազում իրա վունքներ էին տրվում բնակչությանը որոնցից շատերը սակայն մնում էին թղթի վրա

ե Քաղաքական բռնաձնշումները

Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո տնտեսական–քաղաքական կյանքը աստիճանաբար կենտրոնացնելով իր ձեռքում կոմունիստական կու- սակցության ղեկավարությունը վերցրեց երկրում ամբողջատիրական վարչա- կարգ հաստատելու կուրս: Մարդ կարող էր պատիժ կրել ոչ միայն տվյալ պա հին իր կոնկրետ գործողությունների այլև անցյալում թույլ տված սխալների համար Քաղաքական բռնությունները դարձան մարդկանց սարսափի մեջ

պահելու նրանց հնազանդեցնելու և իշխանություններին ենթարկելու միջոց ժամանակ առ ժամանակ բռնությունները գնալով զանգվածային բնույթ էին ընդունում

Խորհրդային իշխանության բռնաճնշումների առաջին զոհը դարձավ Հայաստանի Հանրապետության ազգային բանակի սպայակազմը 1921 թ հունվարին Հայաստանից Ռյազանի և այլ համակենտրոնացման ճամբարներ աքսորվեցին շուրջ 1400 սպաներ 20–ական թվականներին մեկուսացվեցին հայրենավոր նախկին ղեկավար գործիչներ բանտերը նետվեցին կոմունիստական կուսակցության հիմնական գծից «շեղվող» աջ և ձախ թեքումների մեջ մեղադրվողները Հայաստանում մարդիկ հիմնականում մեղադրվում էին ազգայնականության մեջ Տարբեր առիթներով աշխատանքից ազատվեցին պետական մարմիններում ծառայող անբարեհույս» տարրերը օտարահպատակները բոլոր նրանք ովքեր փոքր–ինչ կասկածի էին ենթարկվում Քաղաքական երանգ էին ստանում անհատական հաշվեհարդարները Բռնաճնշումների ալիքը ուժեղացավ համատարած կոլեկտիվացման շրջանում Գյուղացիության դիմադրությունը ճնշելու և հարկադրաբար կոլեկտիվացնելու նպատակով միայն 1930 թ կուլակության դեմ պայքարի պատրվակով ունեզրկվեցին և Հայաստանից աքսորվեցին շուրջ 1100 գյուղացիական ընտանիքներ Միաժամանակ կատարվում էին համատարած խուզարկումներ և թանկարժեք առարկաների բռնագրավումներ

Բռնություններից զերծ չմնաց հայ Առաքելական եկեղեցին. Բռնագրավվեցին եկեղեցիների ու վանքերի հարստությունները փակվեց եկեղեցիների մեծ մասը 1930 ական թվականներին բռնությունների ենթարկվեցին բազմաթիվ հոգևորականներ Միայն 1930–1938 թթ ձերբակալվեցին 164 կրոնավորներ որոնցից ավելի քան 90–ը գնդակահարվեցին 1938 թ օգոստոսին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը որոշում ընդունեց էջմիածնի Մայր Աթոռը փակելու և կաթողիկոսության վերացնելու մասին բայց բարեբախտաբար այն չկիրառվեց և դրա հիմնական պատճառներից մեկը 1939 թ սկսված երկրորդ համաշխարհային պատերազմն էր

1930–ական թվականների կեսերից երբ արդեն վերջնականապես ձևավորվել էր Ստալինի անձի պաշտամունքն ու նրա միահեծան իշխանությունը բռնություններն ու հալածանքները գնալով զանգվածային բնույթ ընդունեցին Բռնությունների նոր ալիքի ծավալման առիթ ծառայեց Լենինգրադի կոմունիստների ղեկավար Ս Կիրովի սպանությունը Սկսվեց կատարյալ մարդաորս· Ամենուր ‹ ժողովրդի թշնամիներ» և «գաղտնի › կազմակերպություններ էին հայտնաբերվում ու ոչնչացվում

Նույն քաղաքականությունը կենսագործվում էր նաև ազգային հանրապետություններում Հայաստանում զանգվածային բռնաճնշումները սկսվեցին այն բանից հետո երբ Թիֆլիսում 1936 թ կուսակցության Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի քարտուղար Ստալինի դրածո Լ Բերիայի կողմից սպանվեց ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա Խանջյանը Նա հետմահու հայտարարվեց «ժողովրդի թշնամի» իսկ շուտով համատարած ձերբակալությունների պղտոր ալիքը տարածվեց հանրապետությունով մեկ կլանելով հայ ժողովրդի լավագույն զավակներից շատերին Անհիմն մեղադրանքների զոհ դարձան Հայաստանի կառավարության նախկին նախագահ Ս Տեր–Գաբրիելյանը ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նախկին քարտուղար Ա Հովհաննիսյանը Մարքսիզմ–լենինիզմի ինստիտուտի տնօրեն Ն Ստեփանյանը և բոլոր այն ղեկավար աշխատողները, որոնք երբևէ առնչվել էին «ժողովրդի թշնամի» Խանջյանի կամ նրա մերձավորների հետ Բռնաճնշումների ենթարկվեցին գիտության լուսավորության արվեստի գործիչներ գրողներ գլխատվեց հանրապետության մտավորականության սերունդը Ձերբակալվեցին բանտեր նետվեցին կամ գնդակահարվեցին հազարավոր շարքային աշխատողներ բանվորներ ու գյուղացիներ որոնցից շատերն անգամ տարրական պատկերացում չունեին քաղաքականության մասին. 1930–ական թվականներին Հայաստանում քաղաքական բռնաճնշումների է ենթարկվել մոտ 25 հազար մարդ որոնց մոտ կեսը գնդակահարվել է Միայն 1937–1938 թթ գնդակահարվել է 6250 մարդ

զ Խորհրդային Հայաստանի մշակույթը

Խորհրդային իշխանությունը հենց սկզբից մեծ հոգատարություն ցուցաբերեց ազգային մշակույթի նկատմամբ և կարճ ժամանակամիջոցում հայկական մշակույթը խոշոր նվաճումների հասավ

Մշակույթի զարգացման հիմնական նախադրյալը բնակչության անգրագիտության վերացումն էր. Այդ ուղղությամբ իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումները ստանում էին բնակչության լայն աջակցությունը 1921 թ Հայաստանի կառավարությունը հատուկ որոշում ընդունեց չափահաս բնակչության անգրագիտությունը վերացնելու մասին Կազմվեց հատուկ հանձնաժողով որի ղեկավարությամբ ամբողջ հանրապետությունում ստեղծվեցին անգրագիտության վերացման կայաններ (լիկկայաններ) և կազմակերպվեցին տարբեր կարգի դասընթացներ Այդ ուղղությամբ անգնահատելի աշխատանքներ ծավալեցին ուսուցիչներն ու հասարակական կազմակերպությունները

Համազգային ջանքերով 1920–1940 թթ հանրապետության բնակչության անգրագիտության վերացման խնդիրը հիմնականում լուծվեց Գրագետ էր դարձել նրա մոտ 64%–ը Դա մեծ նվաճում էր

Խորհրդային իշխանությունը առանձին ուշադրություն էր դարձնում ժողովրդական կրթության զարգացմանը Հատուկ դեկրետով դպրոցն անջատվեց եկեղեցուց փակվեցին մասնավոր դպրոցները: Սահմանվեց դպրոցների երկաստիճան կարգավիճակ տարրական և յոթնամյա Մեծ ուշադրություն դարձվեց դպրոցական շենքերի շինարարությանը Հիմնականում պետական միջոցներով և տեղական համայնքների օժանդակությամբ բոլոր բնակավայրերում սկսվեց դպրոցական շենքերի կառուցում: Միայն 1926–1932 թթ ավելի քան 480 դպրոցական շենք կառուցվեց իսկ սովորողների թիվը մեծ չափով աճեց Արդեն 1940–1941 ուս տարում հանրապետությունում աշակերտների թիվը հասավ 353 հազարի Միաժամանակ իշխանությունները եռանդուն ջանքեր էին գործադրում մանկավարժական կադրեր պատրաստելու ուղղությամբ Ձեռնարկված միջոցառումների հետևողական կենսագործման շնորհիվ 1932 թ Հայկական ԽՍՀ–ում լիովին իրագործվեց տարրական ուսուցումը և անցում կատարվեց յոթնամյա ուսուցման Դպրոցական ցանցի ընդլայնման հետ մեկտեղ բարելավվում և կատարելագործվում էին ուսուցման մեթոդները Նախապատերազմյան տարիներին դպրոցական շինարարության և ուսուցման բնագավառում ծեռք բերած հաջողություններն անգնահատելի դեր խաղացին հանրապետության տնտեսության և մշակույթի հետագա զարգացման գործում

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո զգալի աշխատանքներ տարվեցին նաև բարձրագույն կրթության կազմակերպման ուղղությամբ՝ Հաջողությամբ գործում էր Երևանի պետական համալսարանը իր բնագիտական և հասարակագիտական ֆակուլտետներով 1923 թ բացվեց Երևանի պետական կոնսերվատորիան իսկ 1928 թ անասնաբուժական–անասնաբուժական ինստիտուտը որը կոչված էր կադրեր պատրաստելու Անդրկովկասի հանրապետությունների համար ժողովրդական տնտեսության վերական գնման ու վերակառուցման պահանջներին համապատասխան մեծապես աճեց բարձրորակ կադրերի դերը 1930 թ Երևանի պետական համալսարանի ֆակուլտետների մեծ մասը վերակառուցվեց ինստիտուտների Կազմակերպվեցին պոլիտեխնիկական գյուղատնտեսական բժշկական, մանկավարժական ինստիտուտները Արդեն 1940 թ հանրապետությունում գործում էր 9 բարձրագույն ուսումնական հաստատություն, որոնցում սովորում էր ավելի քան 11 հազար ուսանող Հանրապետությունը լիովին բավարարված էր բարձրագույն որակավորում ունեցող մասնագետներով

Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին գիտական մտքի զարգացման հիմնական կենտրոնը Երևանի պետական համալսարանն էր, ուր կենտրոնացված էր գիտական հիմնական ներուժը Դեռևս 1921 թ էջմիածնում հիմնվել էր Հայաստանի Գիտական ինստիտուտը որը 1925 թ վերափոխվեց

Գիտության և արվեստի ինստիտուտի Այդտեղ ընդգրկված էին բնական և հասարակական գիտությունների ներկայացուցիչներ որոնք կատարում էին լուրջ հետազոտություններ Այդ ինստիտուտում էին աշխատում պատմաբաններ Լ Բոն Հ Մանանդյանը և Ա Հովհաննիսյանը լեզվաբաններ Հ Աճառյանը և Գր Ղափանցյանը, գրականագետ Մ Աբեղյանը նկարիչ Մ Սարյանը ճարտարապետ Ա Թամանյանը և ուրիշներ Բնական գիտությունների զարգացման գործում անգնահատելի աշխատանքներ կատարեցին էներգետիկ Հ Տեր–Աստվածատրյանը երկրաբան Հ Կարապետյանը քիմիկոս Լ Ռոտինյանը և ուրիշներ Գիտության բոլոր ճյուղերի զարգացումը խրախուսվում էր իշխանությունների կողմից 1935 թ հանրապետության գիտական մտքի զարգացման գործում շրջադարձ հանդիսացավ ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական մասնաճյուղի (ԱՄՖԱՆ) ստեղծումը որի նախագահ ընտրվեց ականավոր արևելագետ Հ Օրբելին Այստեղ միավորվեցին հանրապետությունում գործող գիտահետազոտական ինստիտուտներն ու հիմնարկները որոնք աստիճանաբար ընդլայնելով իրենց հետազոտությունների շրջանակները ծառնամուխ էին լինում նոր ուղղությունների զարգացմանը

1920–ական թվականներին բավականին բարդ վիճակում հայտնվեց գրական կյանքը Գրական հին սերնդի (Հ Թումանյան Ա Իսահակյան Ա Շիրվանզադե և ուրիշներ) կողքին հանդես եկան նորերը (Ե Չարենց Ա Բակունց Գ Մահարի Ա Վշտունի և ուրիշներ) Հանրապետությունում գործում էին գրական տարբեր խմբակներ ու միություններ որոնք պարբերաբար բանավեճեր էին կազմակերպում գրականության և գրական ժառանգության հարցերի շուրջը մշակում նոր տեսակետներ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի 1932 թ որոշմամբ այդ խմբակները միավորվեցին Հայաստանի գրողների միության մեջ Պարտադրված «սոցիալիստական ռեալիզմի» սկզբունքը ծանր պայմանների մեջ դրեց գրողներին: Չնայած դրան այդ տարիներին լույս տեսան բազում արժեքավոր ստեղծագործություններ որոնցով դաստիարակվում էին սերունդներ

Բարդ և հակասական ուղի անցավ կերպարվեստը Այդ ժամանակ ստեղծագործում էին Մ Սարյանը Ս Առաքելյանը Ե Թադևոսյանը Հ Կոջոյանը և ուրիշներ Նրանց գործերը մեծ ազդեցություն էին ունենում երիտասարդ նկարիչների վրա 1932 թ Հայաստանում ստեղծվեց Հայաստանի խորհրդային կերպարվեստագետների միությունը որի մեջ ձուլվեցին գոյություն ունեցող խմբերն ու ընկերությունները համախմբվեցին բոլոր նկարիչներն ու քանդակագործները

Խոշոր նվաճումներ ձեռք բերվեցին երաժշտության բնագավառում Կազմակերպվեց պետական ֆիլհարմոնիան բացվեց օպերայի և բալետի պետա

կան թատրոնը, մեծարժեք ստեղծագործություններ էին հեղինակում կոմպոզի տորներ Ալ Սպենդիարյանը Ա Տիգրանյանը Ա Խաչատրյանը և ուրիշներ Հայ երաժշտական արվեստը նրա անխոնջ մշակների ջանքերով նոր աստի ճանի հասավ

Որոշակի նվաճումների հասան թատրոնի (Հ Աբելյան Վ Փափազյան Հ Ներսիսյան) ճարտարապետության (Ալ Թամանյան Կ Հալաբյան) քան դակագործության (Ա Սարգսյան Ե Քոչար) բնագավառներում

1920–1930–ական թվականներին հայկական մշակույթը հաղթահարելով գաղափարական բազում սահմանափակումներ և ներքին հակասություններ իր լավագույն ձեռքբերումներով շարունակում էր հայոց դարավոր ավանդու թյունները

է Հայկական սփյուռքը

Հայկական սփյուռքը ձևավորվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հիմնականում Արևմտյան Հայաստանից տեղահանված հայերի կողմից մինչ այդ գոյություն ունեցող համայնքները համալրելու և նորերը հիմնելու հետևանքով Թուրքա կան յաթաղանից մազապուրծ հարյուր հազարավոր հայեր սփռված էին աշ խարհով մեկ Առավել խոշոր կուտակումներ կային Մերձավոր Արևելքում (Լի-բանան Սիրիա Եգիպտոս) Բալկանյան թերակղզում (Հունաստան Բուլղա ռիա Ռումինիա) Ֆրանսիայում ԱՄՆ–ում Արևմտահայերի խոշոր զանգված ներ հանգրվանեցին Ռուսաստանում և Վրաստանում: Գաղթօջախներում հայ բնակչության պայմանները շատ ծանր էին Նրանց մեծ մասը որը մասնագի տական որակավորում չուներ և չգիտեր տեղական լեզուները հիմնականում կատարում էր ցածր վարձատրվող աշխատանք որը հազիվ էր բավարարում առօրյա կարիքները Արտերկրում հայերի զգալի մասը բնակվում էր քաղաք ներում զբաղվում արհեստներով և առևտրով

Սփյուռքահայությունը ծուլումից փրկելու և նրա ազգային դիմանկարը պահպանելու համար արտասահմանի հայկական համայնքներում ստեղծվում էին կրթամշակութային հաստատություններ Մեծ էր գրեթե բոլոր հայաշատ համայնքներում գործող հայ եկեղեցու դերը որը սփյուռքահայությանը միա վորող և համախմբող կարևոր ուժ էր Հայապահպանման գործում զգալի դեր էին խաղում սփյուռքահայ կուսակցությունները Սակայն եթե եկեղեցին ազգը համախմբող դեր էր կատարում ապա սփյուռքում գործող կուսակցություննե րի միջև մղվող պայքարի հետևանքով պառակտվում էին հայ համայնքները Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը շարունակում էր հետևողականորեն քննադատել Հայաստանի խորհրդային իշխանությանը Ռամկավար–ազատա կան կուսակցությունը թեև չէր ընդունում կոմունիստական գաղափարախոսու

։ յունը բայց Խորհրդային Հայաստանը դիտում էր որպես աշխարհի բոլոր հա-
լերի միակ պետությունը Խորհրդային Հայաստանի պաշտպանության դիրքե
լ ում էր նաև հնչակյան կուսակցությունը

Կուսակցություններից բացի սփյուռքահայ համայնքներում գործո ւմ էին հա
ասարակական կազմակերպություններ: Իր հանրօգուտ և ազգանվեր գործունեու
թյամբ սփյուռքում հատկապես մեծ հեղինակություն էր վայելում Հայկական բա
րեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ) որն իր մասնաճյուղերն ուներ աշ
խարհի շատ համայնքներում Բարեգործականը տարբեր գաղութներում հիմ
նում էր արհեստանոցներ ու ձեռնարկություններ բացում դպրոցներ որբանոց
ներ և հիվանդանոցներ օգնում հայրենադարձության կազմակերպմանը

Սփյուռքում հայապահպանման հիմնական գործոններից մեկը մայր հայ
րենիքի հետ կապերի ամրապնդումն էր: Այդ տեսակետից 1920–1930–ական
թվականներին եռանդուն ջանքեր էին գործադրում սփյուռքի և Հայաստանի
մշակույթի գործիչները (Հ Թումանյան Ե Չարենց Ա Իսահակյան Ա Չոպա
նյան և ուրիշներ)· Այդ կապերի ամրապնդման գործում մեծ դեր խաղաց
1921 թ ստեղծված Հայաստանի օգնության կոմիտեն (ՀՕԿ), որի առաջին նա
խագահն էր Հ Թումանյանը ՀՕԿ–ը որը մասնաճյուղեր ուներ տարբեր գա
ղութներում գործեց մինչև 1937 թ այսինքն լուծարվեց Հայաստանում քա
ղաքական բռնությունների լիակատար սանձազերծման շրջանում

Սփյուռքահայ մտավորականությունը գիտակցում էր որ ազգային դիման
կարը պահպանելու և բնակչության ֆիզիկական գոյությունը փրկելու գործում
անգնահատելի է մայր հայրենիքի դերը Խորհրդային Հայաստանի որպես
համայն հայության հայրենիքի ծգողական ուժը գնալով ուժեղանում էր Ուս-
տի պատահական չէր որ 20–ական թվականներից սկսած տնտեսական ծանր
պայմաններում գտնվող հազարավոր հայեր վերադարձան հայրենիք 1921 թ
Հայաստան եկան Միջագետքի հայ գաղթականների առաջին քարավանները
1925–1929 թթ Իրանից Թուրքիայից Սիրիայից Հունաստանից և այլ երկրնե
րից Հայաստան վերադարձավ շուրջ 26 հազար մարդ Հայրենադարձությունը
շարունակվեց նաև հետագայում 1921–1936 թթ հայրենիք էր ներգաղթել ա
վելի քան 42 հազար մարդ Եվ դա այն դեպքում երբ Հայաստանում հատկա
պես ծանր էր բնակարանային խնդիրը Հանրապետության իշխանությունները
չէին կարող միայնակ լուծել հայրենադարձված հայերին բնակարաններով ա
պահովելու հարցը 1920–ական թվականներից սփյուռքի հայրենակցական
միությունների նախաձեռնությամբ Խորհրդային Հայաստանում հիմնվեցին
նոր բնակավայրեր դրանք որպես կանոն կոչվեցին Արևմտյան Հայաստանի
քաղաքների անուններով՝ Նոր Արաբկիր Նոր Բութանիա Նոր Խարբերդ Նոր

Մալաթիա և այլն որոնք հետագայում ընդգրկվեցին մայրաքաղաք Երևանի տարածքի մեջ

Չնայած բռնատիրական վարչակարգի արգելքներին Հայաստանի իշխանությունները տարբեր ուղիներով ամրապնդում էին հայրենիք–սփյուռք կապերը նպաստում արտերկրի հայ բնակչության ֆիզիկական և հոգևոր ինքնուրույնության պահպանմանը

3 ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1941–1945 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

ա Ամեն ինչ ռազմաճակատի համար

Ֆաշիստական Գերմանիան 1939 թ սանձազերծեց երկրորդ համաշխարհային պարերազմը Սեղմ ժամկետում զավթելով գրեթե ամբողջ Եվրոպան Գերմանիան 1941 թ հունիսի 22–ին հարձակվեց ԽՍՀՄ–ի վրա Մկսվեց Հայրենական մեծ պատերազմը Խորհրդային Միությունը ինչպես հարկն է չէր նախապատրաստվել պատերազմին

Պատերազմի սկզբնական շրջանում խորհրդային զորքերը մեծ կորուստներ կրելով նահանջում էին թշնամուն թողնելով ընդարձակ տարածքներ Գերմանիան ծրագրել էր կարճ ժամկետում ավարտել պատերազմը և շարունակել պայքարը համաշխարհային տիրապետության համար

Սակայն Գերմանիայի ֆաշիստական վերնախավի հաշվարկները սխալ դուրս եկան ԱՄՆ–ը Անգլիան, Ֆրանսիան և այլ պետություններ միանալով ԽՍՀՄ–ին ստեղծեցին հակաֆաշիստական դաշինք՝ ուղղված Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների ջախջախմանը

Չնայած Հայաստանը ռազմական գործողությունների թատերաբեմ չդարձավ սակայն հայ ժողովուրդը ինչպես ռազմաճակատում այնպես էլ թիկունքում հերոսական պայքարի էր ելել ֆաշիզմի դեմ կրելով պատերազմի հետ կապված բոլոր դժվարություններն ու զրկանքները Պատերազմի առաջին իսկ օրերից նոր պահանջներին համապատասխան, հանրապետությունում վերակառուցվեցին թիկունքի աշխատանքները Բոլոր գործարաններում ֆաբրիկաներում, կոլտնտեսություններում և պետական հիմնարկներում տեղի ունեցան միտինգներ բնակչությունը ամենուրեք պատրաստակամություն էր հայտնում բոլոր ուժերը նվիրաբերել ֆաշիստական Գերմանիայի ջախջախմանը Ռազմաճակատ մեկնած տղամարդկանց փոխարինում էին կանայք և պատանիները որոնք պատերազմի բոլոր տարիներին ապահովում էին ժողովրդական տնտեսության անխափան աշխատանքը

Հանրապետության արդյունաբերական ձեռնարկությունները սեղմ ժամկետում յուրացրին զենքի և զինամթերքի արտադրությունը 1942 թ սկզբներից այստեղ արտադրվում էին ականներ հրացաններ ռռնակներ պայթուցիկ նյութ ր և այլ զինատեսակներ ու զինամթերք Այդ տարիներին Հայաստանում կառուցվեցին ավելի քան 30 արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկություններ Հայաստանի արդյունաբերությունը չնայած կադրերի ու մասնագետների պակասին պատվով էր կատարում ռազմաճակատի բոլոր պատվերները Պատերազմի տարիներին Հայաստանը երկրին մատակարարում էր կաուչուկ պղինձ կարբիդ

Ծանր դժվարություններ հաղթահարեցին գյուղատնտեսության բնագավառի աշխատողները: Ռազմաճակատ մեկնածներին փոխարինեցին կանայք թոշակառուները պատանիները որոնք իրենց ուսերին էին կրում պատերազմի բոլոր տարիների ծանրությունը կատարում ու գերակատարում էին գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության պետական պատվերները

Հայաստանի աշխատավորներն իրենց խնայողությունները նվիրաբերեցին հայրենիքի պաշտպանության սուրբ գործին 218 միլիոն ռուբլի մուծելով Խորհրդային Հայաստան» և «Հայաստանի ֆիզկուլտուրնիկ» ավիաէսկադրիլիաները Հայաստանի կոլտնտեսական› և Հայաստանի կոմերիտմիություն› տանկային շարասյուները կառուցելու համար Արտաշատցիների խնայողություններով կառուցվեց «Խորհրդային Հայաստան › զրահագնացքը Հայաստանից ավելի քան 200 հազար նվեր–ծանրոցներ ուղարկվեցին ռազմաճակատի մարտիկներին Հայ ժողովուրդն իր բոլոր միջոցներն ու ջանքերը նպատակաուղղեց ֆաշիզմի ջախջախմանը:

Չնայած պատերազմական դժվարություններին չխախտվեցին հանրապետության բուհերի ու դպրոցների աշխատանքները Ավելին 1943–1945 թթ բացվեցին նոր բուհեր Երևանում ռուսական մանկավարժական ֆիզիկական կուլտուրայի գեղարվեստա–թատերական և Գյումրիում մանկավարժական ինստիտուտները Կարևոր իրադարձություն էր ԽՍՀՄ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղի հիման վրա 1943 թ Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի ստեղծումը որի առաջին նախագահ ընտրվեց ակադեմիկոս Հ Օրբելին

Հայաստանի մտավորականներն իրենց մեծ ավանդը ներդրեցին ֆաշիզմի ջախջախման գործում Գիտական կարևոր հայտնագործություններով նրանք նպաստում էին խորհրդային բանակի հաղթանակներին

բ Մասնակցությունը ռազմական գործողություններին

Պատերազմի առաջին տարիներին Հայաստանի տարածքում ձևավորվեցին մի քանի դիվիզիաներ որոնք հերոսական էջեր գրեցին Հայրենական պատերազմի

տարեգրության մեջ. Առաջին ազգային դիվիզիան 76 րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան էր որը գոյություն ուներ խորհրդային իշխանության առաջին տարիներից 1941 թ ընթացքում կազմակերպվեցին 408 409 և 89–րդ իսկ 1942 թ 380 և 261–րդ դիվիզիաները: Տասնյակ հազարավոր հայ մարտիկներ հատկապես Ադրբեջանից, Վրաստանից և Ռուսաստանից պատերազմին մասնակցեցին խորհրդային բանակի այլ զորամիավորումներում

Պատերազմի բոլոր տարիներին հայ ժողովրդի զավակները հերոսաբար մարտնչել են տարբեր ռազմաճակատներում Բրեստի ամրոցի պաշտպանությունից սկսած մինչև Բեռլինի գրավումը: 89–րդ և 408–րդ դիվիզիաները մինչև հաղթանակի օրը կռվեցին թշնամու դեմ՝ իրենց մարտական ուղին ավարտելով Եվրոպայում: Ուշագրավ է հայերի մասնակցությունը Մոսկվայի համար մղված հերոսամարտին որտեղ գերմանացիները երկրորդ համաշխարհային պատերազմում կրեցին առաջին խոշոր պարտությունը: Այստեղ աչքի ընկան այն զորամասերը որոնց հրամանատարներն էին գեներալ–մայոր Հ Բաղրամյանը գեներալ–լեյտենանտ Մ Պարսեղովը գնդապետներ Հ Մարտիրոսյանը Ն Հովհաննիսյանը և ուրիշներ Մոսկվայի հակաօդային պաշտպանությունը ղեկավարում էր ավիացիայի գեներալ–մայոր Ս Խուդյակովը (Արմենակ Խաչատերյանց) Լենինգրադի հերոսական պաշտպաններից էին ծովակալ Հ Իսակովը գեներալ–մայոր Բ Գալստյանը Բալթիկայի համար մղվող մարտերից մեկում զոհվեց (1944 թ) խիզախ օդաչու Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Ն Ստեփանյանը

Հայկական դիվիզիաները հերոսական մարտեր մղեցին Կովկասի պաշտպանության համար Չնայած իրենց գործադրած ջանքերին գերմանացիներին չհաջողվեց ճեղքել կովկասյան պաշտպանական ամրությունները 89–րդ Թամանյան դիվիզիան որի հրամանատարն էր փառապանծ գեներալ Ն Սաֆարյանը կովկասյան լեռներից մարտերով հասավ մինչև Բեռլին: Դիվիզիայի շուրջ 2000 զինվորներ արժանացան մարտական պարգևների Մերձբալթիկայի ազատագրմանն անմիջապես մասնակցություն ունեցավ Մերձբալթյան առաջին ռազմաճակատը Հ Բաղրամյանի հրամանատարությամբ Ջորավարի փայլուն ուղի անցավ Հ Բաբաջանյանը որը դարձավ զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալ Նրա հրամանատարությամբ թշնամուն ծանր հարվածներ հասցվեցին Կուրսկում և Բեռլինում

1945 թ մայիսին Բեռլինի անկումով ֆաշիստական Գերմանիան ջախջախիչ պարտություն կրեց Խորհրդային ժողովուրդների հաղթանակը մարդկությանը փրկեց ֆաշիստական ստրկացումից

Հայրենական պատերազմի տարիներին ԽՍՀՄ զինված ուժերի շարքում մարտնչում էին ավելի քան 450 հազար հայորդիներ Նրանցից 70 հազարը

պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով 117 հոգի արժանացան Խորհրդային Միության հերոսի կոչման (36–ը հետմահու) ԽՍՀՄ բարձր հրամանատարական կազմում կային ավելի քան 60 հայ գեներալներ որոնք գլխավորում էին ռազմական խոշոր միավորումներ

Գերմանական զավթիչների դեմ ռազմաճակատներում կռվելուց բացի հայ ժողովրդի զավակները ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև պարտիզանական շարժմանը: Հայ պարտիզանները համալրվում էին հիմնականում ռազմագերիներից և թշնամու թիկունքում գտնվող հայկական բնակավայրերի բնակիչներից «Հաղթանակ» Միկոյանի անվան N 10 և N 41 Կարմիր աստղ պարտիզանական ջոկատները հիմնականում կազմված էին հայերից

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին ակտիվ մասնակցություն ունեցավ նաև սփյուռքահայությունը Պատերազմի առաջին օրերից կազմակերպվեցին հակաֆաշիստական հայրենասիրական միություններ որոնք օգնության ձեռք մեկնեցին մայր հայրենիքին 1943–1944 թթ սփյուռքահայերի հավաքած միջոցներով կառուցվեց Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը Բազմաթիվ սփյուռքահայեր ակտիվ մասնակցություն ունեցան դիմադրական շարժմանը. Հայ պարտիզանները կռվում էին Ֆրանսիայում, Լեհաստանում Իտալիայում Չեխոսլովակիայում Ֆրանսիայում բազում հերոսական գործեր կատարեց Մ Մանուշյանի հրամանատարության ներքո գործող պարտիզանական ջոկատը «Ազատություն» հայկական պարտիզանական ջոկատը կռվում էր հունական ժողովրդական ազատագրական բանակի շարքերում

Այսպիսով հայ ժողովուրդը ԽՍՀՄ մյուս ժողովուրդների հետ կարևոր ներդրում ունեցավ հիտլերյան Գերմանիայի ջախջախման գործում Նա քաջ գիտակցում էր որ ֆաշիզմի հաղթանակի դեպքում թուրքական հրոսակախմբերը կխուժեն Խորհրդային Հայաստան և նոր ցեղասպանություն կկատարեն Ուստի նրա պայքարը ֆաշիստական ագրեսորի դեմ ուղղված էր նաև թուրքական ագրեսորի զսպմանը Հայրենական պատերազմում հայ ժողովրդի արժանապատիվ մասնակցությունը նրա դարավոր պատմության ամենահերոսական էջերից է

4 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1945–1985 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

ա Արդյունաբերությունը Հայրենական պատերազմի հաղթական ավարտից հետո հայ ժողովուրդը նոր թափով վերսկսեց իր ընդհատված խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքը Թեպետ պատերազմի տարիներին Հայաստանի տնտեսությունը ռազմական ավերածությունների չէր են

թարկվել բայց խախտվել էին նրա առանձին ճյուղերի բնականոն զարգացման համամասնությունները

Պատերազմի տարիներին Հայաստանում հիմնականում զարգացել էին արդյունաբերության այն ճյուղերը որոնք կատարում էին ռազմական պատվերներ Արդյունաբերությունը բավարարում էր ոչ միայն հանրապետության սոցիալ–տնտեսական զարգացման պահանջները այլ՝ ռազմաճակատի կարիքները

Պատերազմից հետո պահանջվում էր սեղմ ժամկետում վերակառուցել հանրապետության ժողովրդական տնտեսությունը խաղաղ ժամանակաշրջանի պահանջներին համապատասխան բարելավել բնակչության սոցիալական պայմանները Նախատեսվում էր եղած արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերակառուցման և ընդլայնման հետ մեկտեղ լայն թափով կառուցել նորերը նպատակ ունենալով 1950 թ կրկնապատկել արդյունաբերական արտադրանքը Կոնկրետ ծրագրեր մշակվեցին և հատկացվեցին անհրաժեշտ միջոցներ Հայաստանը զարգացած արդյունաբերական երկիր դարձնելու համար Դա պայմանավորված էր հանրապետության սակավահողությամբ բնակչության խտությամբ և մտավոր ներուժի առկայությամբ Այդ շրջանից սկսած հանրապետությունը ընթացավ արդյունաբերական երկիր դառնալու ուղղությամբ Հանրապետության աշխատավորության հերոսական ջանքերով ամենասեղմ ժամկետում 1947 թ ավարտեցին տնտեսության վերակառուցման աշխատանքները իսկ մեկ տարի անց 1948 թ հանրապետության արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 3% ով գերազանցեց 1940 թ մակարդակը:

Հետպատերազմյան առաջին տարիներին հանրապետությունում կառուցվեցին տասնյակ նոր ֆաբրիկաներ ու գործարաններ Դրանց թվում էին Երևանի էլեկտրամեքենաշինական կաբելի, ժամացույցի ալյումինի ավտոդողերի գործարանները տարբեր շրջաններում շարք մտան սննդի ու թեթև արդյունաբերության բազմաթիվ ձեռնարկություններ:

1949 թ ԽՍՀՄ կառավարությունը որոշում ընդունեց Հայաստանում գունավոր մետաղների արդյունաբերության զարգացման մասին Այդ նպատակով հատկացվեցին անհրաժեշտ սարքավորումներ ու ֆինանսական միջոցներ Մեծ աշխատանքներ ծավալվեցին Քաջարանի (Կապան) պղնձամոլիբդենային Սիսիանի (Դաստակերտ) Մեղրու (Ագարակ) կոմբինատների Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանի կառուցման ուղղությամբ 1950 թ. շահագործվեց Երևանի ալյումինի գործարանը իսկ 1953 թ Քաջարանի կոմբինատը Միայն 1945–50 թթ շահագործման հանձնվեց 40–ից ավել արդյունաբերական նոր ձեռնարկություն

Հանրապետության էներգետիկ պահանջները բավարարելու նպատակով զգալիորեն ընդլայնվեցին նրա հզորությունները 1949 թ շահագործման հանձնվեց Սևանի ստորգետնյա հիդրոէլեկտրակայանը որն իր տեսակի մեջ միակն էր ԽՍՀՄ–ում Ավարտվեց Ձորագետի հիդրոկայանի վերակառուցումը և գործարկվեց նրա երկրորդ ագրեգատը սկսվեց Սևան–Հրազդան կասկադի խոշոր ՀԷԿ–ի Գյումուշի հիդրոկայանի շինարարությունը Կառուցվեցին նաև տեղական նշանակություն ունեցող մի քանի տասնյակ հիդրոկայաններ

Հետպատերազմյան տարիներին հանրապետությունում ձևավորվեցին և զարգացան արդյունաբերական նոր ճյուղեր որոնք հետագայում առաջատար դեր խաղացին ժողովրդական տնտեսության մեջ Դրանցից էին էլեկտրամեքենաշինությունը հաստոցաշինությունը շինանյութերի արտադրությունը և այլն Հայաստանում արտադրված արդյունաբերական տասնյակ ապրանքատեսակներ գեներատորներ տրանսֆորմատորներ հիդրոտուրբիններ ավտոդողեր էլեկտրասարքավորումներ արտահանվում էին ինչպես Խորհրդային Միության հանրապետություններ այնպես էլ արտասահմանյան երկրներ.

Արդյունաբերության և շինարարության կառավարումը կատարելագործելու և իշխանության պետական մարմինների ինքնուրույնությունն ու պատասխանատվությունը ուժեղացնելու նպատակով 1956 թ ԽՍՀՄ–ում կազմակերպվեցին ժողովրդական տնտեսության խորհուրդներ (ժողտնտխորհ) Դրանք կոչված էին տեղական պայմաններն ու առանձնահատկությունները հաշվի առնելով, ճիշտ տեղաբաշխել արդյունաբերական ձեռնարկությունները արդյունավետ օգտագործել աշխատուժն ու հումքը. Դրանով որոշ չափով թուլացվում էր կենտրոնի բյուրոկրատական միջամտությունը Հայաստանի ժողտնտխորհը իր ստեղծման առաջին տարում միավորում էր շուրջ 250 արդյունաբերական ձեռնարկություն

Հանրապետությունում այդ տարիներին հատուկ ուշադրություն դարձվեց արդյունաբերական ձեռնարկություններում գիտատեխնիկական նվաճումներն արմատավորելու վրա Ժողտնտխորհի համակարգում ստեղծվեցին բազում գիտահետազոտական և նախագծային ինստիտուտներ մասնագիտական լաբորատորիաներ որոնք նպաստեցին աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպմանը 1960 թ Հայաստանի Ժողտնտխորհն արդեն միավորում էր շուրջ 500 արդյունաբերական ձեռնարկություն որոնց սպասարկում էին 20–ից ավելի գիտահետազոտական և նախագծային ինստիտուտներ

1958 թ. ԽՍՀՄ կառավարությունը որոշում ընդունեց քիմիական արդյունաբերության զարգացման մասին Հայաստանում ևս բուռն կերպով զարկ տրվեց քիմիական արդյունաբերությանը Հետպատերազմյան տարիներին գործարկ-

վեցին Երևանի Պոլիվինիլացետատ», Ալավերդու սուպերֆոսֆատի Վանա ձորի ազոտային պարարտանյութերի գործարանները և քիմիական արդյունա բերության այլ ձեռնարկություններ. Փաստորեն դրվեցին Հայաստանը մեծ քիմիայի հանրապետություն դարձնելու հիմքերը 1980–ական թվականներին քիմիական ձեռնարկությունների թիվը հասավ 46–ի Անշուշտ այդ ձեռնարկու թյունները զգալիորեն նպաստեցին հանրապետության տնտեսական զարգացմանը հումք մատակարարելով նորանոր արտադրատեսակների համար Սակայն հախուռն կառուցումների ընթացքում անտեսվեցին առանձին արտադ րատեսակների էներգատարողությունը ջրատարողությունը որի պաշարները բավականին սուղ էին և վերջապես բնապահպանման գործոնները Այդ բոլորի հետևանքով հանրապետությունում տարեցտարի սրվեցին գոյապահպանման հարցերը

1960–1980–ական թվականներին հանրապետության արդյունաբերությունն է լ ավելի բուռն զարգացում ապրեց որի շնորհիվ որակական լուրջ փոփոխություններ տեղի ունեցան տնտեսական կյանքում Այդ տարիներին կառուցվեց 393 խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություն ձևավորվեցին արդյունաբերական նոր համալիրներ Ծնունդ առան Աբովյանն ու Արթիկը Արարատն ու Ագարակը Քաջարանն ու Բյուրեղավանը Չարենցավանն ու Նոր Հաճընը այլ քաղաքներ ու բանվորական ավաններ. Նախկին 3–4 քաղաքների փոխարեն 80–ական թվականների կեսերին հանրապետությունում արդեն կար 27 քաղաք 31 քաղաքատիպ ավան 1985 թ հանրապետության բնակչության 2/3–ն ապրում էր քաղաքներում 1965–1985 թվականներին բանվոր դասակարգի թիվը 303 հազարից հասավ 950 հազարի Նրա բարձր որակավորման մասին է վկայում այն փաստը որ 60–ական թվականներին արտադրության կատարելագործման ու նորարարության շնորհիվ հանրապետության արդյունաբերությունը յուրացրեց 550 նոր արտադրատեսակ ԽՍՀՄ տնտեսական համակարգում 70–ական թվականների կեսերից սկսած հանրապետությունն արդեն կարևոր տեղ էր գրավում լեռնային արդյունաբերության գունավոր մետալուրգիայի էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության մետաղահատ հաստոցաշինության և այլ բնագավառներում: Նրա 180 արտադրատեսակներ 1985 թ արտահանվում էին շուրջ 85 երկրներ ԽՍՀՄ–ում արտադրված շարժական էլեկտրակայանների 25–27%–ը կոմպրեսորների 29–30%–ը էլեկտրապոմպերի 16–18%–ը զարթուցիչ ժամացույցների 60–65%–ը կոնյակի 40 45%–ը ունեին հայկական մակնիշներ Դա խոշոր նվաճում էր

Արդյունաբերության շեշտակի զարգացման գործընթացում թույլ տրվեցին նաև սխալներ Քիմիական արդյունաբերության բուռն աճը գոյապահպանման աղետալի վիճակ ստեղծեց Կոպիտ սխալ էր նաև այն որ Երևանում և Արարա

տյան դաշտի մյուս քաղաքներում գործարանային համալիրներ և բնակելի զանգվածներ կառուցելու հետևանքով ոչնչացվեցին հազարավոր հեկտար խաղողի և պտղատու այգիներ Հիմնական ուշադրությունը պլանային առաջադրանքների կատարման վրա բևեռելու հետևանքով հաճախ անտեսվում էին արտադրանքի որակի հարցերը

1960–1980–ական թվականներին կարևոր փոփոխություններ տեղի ունեցան էներգաարտադրության համակարգում: Մինչ այդ էներգիայի հիմնական արտադրողը Սևան–Հրազդան կասկադն էր, որ տալիս էր հանրապետության էլեկտրաէներգիայի 95%–ը Դրա հետևանքով կտրուկ իջել էր Սևանի ջրի մակարդակը Հայաստանի կառավարությունը միջոցառումներ ձեռնարկեց Սևանը փրկելու նրա ջրերը խնայելու համար· 1960–ական թվականներին կառուցվեցին Երևանի Հրազդանի, Վանաձորի ջերմաէլեկտրակայանները որոնք աշխատում էին ներմուծվող հումքի միջոցով Արդեն 70 ական թվականներից ՋԷԿ–երը ավելի շատ էլեկտրաէներգիա էին արտադրում քան բոլոր հիդրոէլեկտրակայանները միասին վերցրած Դա մեծապես թեթևացրեց Սևանի հոգսը Լճի մակարդակը հետագա իջեցումից պահպանելու նպատակով Հայաստանի կառավարության միջնորդությամբ ԽՍՀՄ կառավարությունը որոշում ընդունեց կառուցել Արփա–Սևան ջրատար թունելը 42 կմ երկարությամբ՝ Արփա գետի ջրերը Սևանա լիճ տեղափոխելու համար Այդ եզակի հիդրոտեխնիկական կառույցի շինարարությունը տևեց մոտ 20 տարի Այն շահագործման հանձնվեց 1981 թ որով ոչ միայն կասեցվեց լճի մակարդակի իջեցումը այլև որոշ չափով բարձրացավ ջրի մակարդակը

Հանրապետության բուռն զարգացող տնտեսության և բնակչության էներգետիկ կարիքները բավարարելու նպատակով սկսվեց նաև ատոմակայանի շինարարությունը որի առաջին էներգոբլոկը շահագործման հանձնվեց 1976 թ երկրորդը 1979 թ Հայաստանը սկսեց ավելի շատ էլեկտրաէներգիա արտադրել, քան կարող էր սպառել ուստի ատոմակայանի արտադրած էներգիայի մոտ 40%–ը տրվում էր Ադրբեջանին 35% ը Վրաստանին

Որոշակիորեն բարելավվեց հանրապետության ճանապարհատրանսպորտային համակարգը Կառուցվեցին Սևան–Շորժա–Ջոդ Մասիս–Նուռնուս Իջևան–Հրազդան երկաթուղիները մի շարք ավտոմայրուղիներ որոնց միջոցով հանրապետության տարբեր շրջաններ կապվեցին իրար և միացան մայրաքաղաքին Կառուցվեցին Երևանի մետրոպոլիտենը Զվարթնոց Էրեբունի և Գյումրիի օդանավակայանները

1946–1985 թթ հանրապետությունում խիստ բարձր տեմպերով զարգացավ արդյունաբերությունը Կառուցվեցին հարյուրավոր գործարաններ ու ֆաբրիկաներ ընդլայնվեց դրանց տեղաբաշխման աշխարհագրությունը Կա

ռուցվեցին նոր քաղաքներ ու ավաններ ձևավորվեցին նոր արդյունաբերա կան համալիրներ աճեց բանվոր դասակարգի թվաքանակը բարձրացավ մասնագիտական որակավորման մակարդակը Հայաստանը ԽՍՀՄ տնտեսա կան համակարգում իր արդյունաբերական զարգացման մակարդակով ու տե սակարար կշռով գրավեց առաջնակարգ տեղերից մեկը

բ Գյո ղատնտեսո թյունը Հետպատերազմյան տարիներին ինչպես ամբողջ Խոր հրդային Միության մեջ այնպես էլ Հայաստանում գյու ղատնտեսո թյունը տնականորեն հետ էր մնում Հիմնական պատճառը նախա պատերազմյան տարիների հարկադրական կոլեկտիվացումն էր

Պատերազմի տարիներին հանրապետության գյուղացիությունն առանց հիմնական աշխատուժի առանց տեխնիկայի մեծ լարում ու ջանքեր գործադ րեց ռազմաճակատի պատվերները ժամանակին կատարելու համար: Սակայն պատերազմից հետո հնարավոր չեղավ գյուղը դուրս բերել զարգացման լայն ուղի Կենտրոնացված պլանավորման և մթերումների գները որոշելու գործում տեղ գտած կամայականությունների պատճառով անտեսվում էին գյուղացիու- թյան իրական հնարավորությունները Պետությունը չնչին գներով գյուղից գնում էր այնքան մթերք որքան իրեն անհրաժեշտ էր Դրա պատճառով տա րեցտարի նվազում էին կոլտնտեսությունների եկամուտները իջնում էր գյու ղացիության շահագրգռվածությունը Գյուղատնտեսությունը ճգնաժամային վիճակից դուրս բերելու մասին կառավարության բազմաթիվ որոշումներ մնում էին թղթի վրա.

Հետպատերազմյան տարիներին աշխատանքներ կատարվեցին գյուղի է լեկտրիֆիկացման ուղղությամբ 1948 թ հանրապետության գյուղական բնակչության միայն մոտ 31%-ն էր էլեկտրաէներգիա ստանում Ուստի կառա վարությունը անհրաժեշտ միջոցներ հատկացրեց տեղական նշանակություն ունեցող փոքր հիդրոկայաններ կառուցելու համար Արդեն 1950 թ հանրապե տությունում 52 գյուղական հիդրոկայաններ էին գործում որոնց շնորհիվ կոլ տնտեսությունների շուրջ 70%-ը էլեկտրիֆիկացվեց

Հանրապետության գյուղատնտեսության արդյունավետ զարգացումն անհնար էր առանց ոռոգման ցանցի ընդլայնման: Այդ ուղղությամբ նույնպես զգալի աշխատանքներ կատարվեցին Հետպատերազմյան շրջանում ավարտ վեց Ստորին Հրազդանի ջրանցքի առաջին հերթի շինարարությունը Շահա գործման հանձնվեցին Կոտայքի Թալինի Սպիտակի, Գառնիի ջրանցքները Վերակառուցվեց ոռոգման ողջ համալիրը Արարատյան դաշտում փորվեցին բազմաթիվ արտեզյան հորեր, կառուցվեցին ջրհան կայաններ Բացի դրանից յուրացվեցին և գյուղատնտեսական արտադրության համար պիտանի դարձան

16 հազար հեկտար ճահճուտներ Այդ բոլորի հետևանքով 1945 1965 թթ հան
ռապետության ոռոգելի հողատարածքներն ավելացան 48 հազար հեկտարով

Կարևոր աշխատանքներ կատարվեցին գյուղատնտեսության տեխնիկա-
կան սպասարկումը բարելավելու ուղղությամբ: Սակայն գյուղատնտեսական
աշխատանքի զգալի մասը դեռ կատարվում էր ձեռքով որը և բացասաբար էր
անդրադառնում մթերքների արտադրության ավելացման վրա

Չնայած կատարված աշխատանքներին գյուղատնտեսության վիճակը
դանդաղ էր բարելավվում քանի որ գյուղացիությունը շահագրգռված չէր ար
տադրության բարձրացմամբ Գյուղատնտեսական արտադրանքի պետական
պլանները կատարելու համար հիմնական միջոցները հատկացվում էին ցան
քատարածությունների ընդարձակմանը և անհրաժեշտ ուշադրություն չէր
դարձվում բերքատվության բարձրացման վրա Դա էր պատճառներից մեկը
որ դանդաղ էր աճում հացահատիկի այգեգործության տեխնիկական կուլ-
տուրաների բերքատվությունը շատ տեղերում կրճատվում էր անասնագլխա
քանակը նվազում էր մթերատվությունը

Հետպատերազմյան տարիներին Հայաստանի գյուղատնտեսությանը մեծ
վնաս հասցրեց հանրապետությունը սեփական հացով ապահովելու մասին
ԽՍՀՄ կառավարության որոշումը Առանց հաշվի առնելու հանրապետության
հողատարածքային պայմանները նախատեսվում էր արոտավայրերի խոտ-
հարքների և այգեգործության կրճատման հաշվին 1951–1953 թթ հացահա-
տիկի ցանքատարածություններն ավելացնել 180 հազար հեկտարով իսկ բեր
քատվությունը հասցնել 25 ցենտների (1950 թ 6 ցենտներ էր) դրանով ապա-
հովել հանրապետության պահանջները Այդ անհիմն որոշման կենսագործման
հետևանքով 50–ական թվականներին գյուղատնտեսական շրջանառությունից
դուրս գրվեցին մոտ 100 հազար հեկտար մեծ թերություն ունեցող արոտավայ
րերի և խոտհարքների քայքայված հողատարածությունները Սակավահող
Հայաստանի համար դա մեծ հարված էր

Գյուղատնտեսության տնական հետ մնալու պատճառներն առաջին ան
գամ հիմնավոր քննարկվեցին Ի Ստալինի մահից հետո ԽՄԿԿ Կենտկոմի
1953 թ սեպտեմբերյան պլենումը որոշեց մի քանի անգամ բարձրացնել գյու
ղատնտեսական մթերքների մթերման գները կրճատել օժանդակ և հանրային
տնտեսություններից գանձվող հարկերը ավելացնել կապիտալ ներդրումները
և այլն: Այդ ամենի հետևանքով 50–ական թվականներին որոշ չափով ավելա
ցավ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը բարելավվեց գյուղա
ցիության վիճակը Կոլտնտեսությունների դրամական եկամուտները 1953 թ
5 5 միլիոնից 1962 թ հասան 116 5 միլիոն ռուբլու Գյուղում սկսվեց բնակա
ռանային լայն շինարարություն Կառավարության որոշմամբ արդյունաբերա

կան ձեռնարկությունները շեֆական օգնություն էին ցույց տալիս հետ մնացող կոլտնտեսություններին

Փոխվեց նաև գյուղատնտեսության տեխնիկական սպասարկման համակարգը 1958 թ վերացվեցին հանրապետությունում եղած 28 պետական մեքենատրակտորային կայանները (ՄՏԿ) որոնք սպասարկում էին կոլտնտեսություններին ՄՏԿ–ներում կենտրոնացված գյուղատնտեսական մեքենաներն ամբողջ տեխնիկան վաճառվեց կոլտնտեսություններին Անշուշտ ճիշտ էր որ հողն ու տեխնիկան գտնվեին միևնույն տիրոջ ձեռքում Սակայն այդ որոշման համատարած կենսագործումը ծանր վիճակի մեջ դրեց հատկապես թույլ և մանր տնտեսություններին որոնց թիվը հարյուրների էր հասնում

Հանրապետության գյուղատնտեսության առավել հետ մնացող ճյուղը անասնապահությունն էր որը խիստ կրճատվել էր պատերազմի տարիներին Չնայած տարեցտարի պլանավորվում էր անասունների մթերատվության և գլխաքանակի աճ բայց այն չէր կատարվում Նախ անասնակերի մեծ պակաս կար մյուս կողմից էլ անասնապահական մթերքների պետական գնման գները այնքան ցածր էին որ նույնիսկ չէին փոխհատուցում արտադրական ծախսերը

Առաջընթաց չկար այգեգործության բնագավառում որի շահութաբերությունը չէր բարձրանում

Գյուղատնտեսության մեջ դանդաղ էին ներդրվում գիտության և առաջավոր փորձի նվաճումները դանդաղ էր կատարելագործվում արտադրությունը 50–60 ական թվականներին հանրապետությունում ոռոգման ցանցի ընդլայնման շնորհիվ նոր յուրացված հողատարածությունների հիմնական մասը հատկացվեց տեխնիկական կուլտուրաների մշակմանը Սևանի ավազանում և Զանգեզուրում ընդլայնվեց ծխախոտի Արթիկի Ախուրյանի Սպիտակի շրջաններում շաքարի ճակնդեղի արտադրությունը Չնայած տեխնիկական կուլտուրաների մթերման բարձր գներին այն հիմնականում կատարվում էր ձեռքի ծանր աշխատանքով 1960–ական թվականների կեսերից ԽՍՀՄ գյուղատնտեսությունը նորից հայտնվեց ճգնաժամային վիճակում: Պետությունը հարկադրված սկսեց գյուղատնտեսական մթերքներ գնել արտասահմանից Հայ գյուղացուն այլևս չէր բավարարում գյուղատնտեսությունից ստացած եկամուտները և իր աճող կարիքները հոգալու համար նա հաճախ դիմում էր արտագնացության 1965 թ ԽՄԿԿ Կենտկոմը նորից քննեց գյուղատնտեսությունը ծանր վիճակից դուրս բերելու հարցերը. Սակայն ընդունած որոշումները չիրագործվեցին որովհետև գյուղատնտեսությունն անհրաժեշտ նյութական միջոցներ չուներ իսկ գյուղացիությունը շահագրգռված չէր արտադրության բարձրացմամբ

1970 ական թվականներին երկրում ստեղծվեցին ագրոարդյունաբերական համալիրներ որտեղ մեկ միասնական համակարգի մեջ ընդգրկվեցին գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության վերամշակման և իրացման ձեռնարկությունները Հայաստանում հատկապես արդյունավետ էին թռչնաբուծական համալիրները զգալիորեն ավելացավ հավի մսի և ձվի արտադրությունը հիմնականում բավարարելով հանրապետության պահանջները Սակայն մյուս բնագավառներում ագրոարդյունաբերական համալիրների արդյունավետությունը ցածր էր Դրանք սովորաբար կազմակերպվում էին կոլտնտեսությունների բազայի վրա որոնց մեքենայական սպասարկման ցածր մակարդակը չէր նպաստում հետագա վերելքին

Ինչպես տեսանք կառուցվում էին նորանոր ջրանցքներ ընդլայնվում էին ոռոգելի հողատարածքները յուրացվում էին նախկինում դուրս գրված տարածքները Սակայն գյուղատնտեսության վիճակը չէր բարելավվում ամենորեք գյուղատնտեսական մթերքների պակաս էր Գյուղացիությունը դիմում էր արտագնացության տեղափոխվում քաղաքներ կամ Խորհրդային Միության ուրիշ հանրապետություններ: 80–ական թվականներին հանրապետությունում հարյուրավոր գյուղեր հատկապես լեռնային շրջաններում դատարկվել էին

Վարչահրամայական համակարգի պայմաններում երկիրը ագրարային ճգնաժամից դուրս բերելու փորձերը դատապարտվեցին ձախողման Դրա հիմնական պատճառը գյուղացու օտարումն էր հողից և սեփականատիրական հոգեբանությունից որը նույնիսկ շահագրգռված չէր արդյունավետ օգտագործելու եղած միջոցները

Չնայած այդ ամենին 1980 ական թվականների կեսերին Խորհրդային Հայաստանը հանդիսանում էր տարածաշրջանի ամենազարգացած տնտեսապես հզոր բարձր գիտական և մտավոր հզոր ներուժ ունեցող քաղաքակիրթ հանրապետությունը

գ Հասարակական–քաղաքական կյանքը

Պատերազմում ԽՍՀՄ ժողովուրդների ծանր զոհողությունների գնով ձեռք բերած հաղթանակն այն պատրանքը ստեղծեց որ իբր գոյություն ունեցող պետական համակարգն ամենակենսունակն է· Դա հիմք ծառայեց կոմունիստական միահեծան տիրապետությունն ավելի հաստատուն դարձնելու համար Եթե պատերազմի տարիներին որոշ չափով մեղմացել էր նախորդ շրջանի բռնությունների ալիքը ապա հետպատերազմյան շրջանում հակառակ խորհրդային մարդկանց սպասումների այն նորից ծավալվեց Տարած հաղթանակը վերագրելով կոմկուսին և նրա առաջնորդ Ի Ստալինին կուսակցական–կառավարական բյուրոկրատիան դարձել էր ավելի կամայական ու անկառավարելի Կու

սակցական վերնախավը պատժիչ մարմինների միջոցով (ՊԱԿ ՆԳՆ) վախի ու լարված վիճակի մեջ էր պահում ժողովրդին. Հասարակական–քաղաքական կյանքի բոլոր ոլորտները խիստ հսկողության տակ էին: Գաղափարական հար կադրանքի մթնոլորտում գիտությունը և մշակույթը դիտվում էին գերազանցա պես որպես կուսակցության քաղաքականությանը ծառայող իսկ դրանցում թույլ տված ամեն մի վրիպում կամ սխալ ստանում էր քաղաքական գնահա տական

Ստավորական աչքի ընկնող ներկայացուցիչների ինքնուրույնությունը կոտրելու և վարչական ապարատի կամակատարը դարձնելու նպատակով 1946–1948 թթ ԽՄԿԿ Կենտկոմը մի շարք որոշումներ ընդունեց գրականու- թյան և արվեստի մասին իսկ 1947–1951 թթ. գիտական բանավեճեր պար- տադրվեցին փիլիսոփայության կենսաբանության լեզվաբանության քաղա քատնտեսության հարցերի շուրջը որոնց արդյունքները ամփոփող Կենտկոմը նախօրոք պատրաստված դատավճիռներ էր կայացնում ականավոր մասնա գետների նկատմամբ

ԽՍՀՄ–ում ծավալված գաղափարական հալածանքները դրսևորվեցին նաև Հայաստանում Միութենական օրինակով Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայում և Երևանի պետական համալսարանում կազմակերպվեցին բանավեճեր որոնց ժամանակ անհարկի մեղադրանքներ ներկայացվեցին մի շարք նշանավոր գիտնականների (Հ Աճառյան Գ Ղափանցյան, Մ Ներսի սյան, Ա Հովհաննիսյան Վ Ռշտունի Ա Թախտաջյան, Ա Տեր–Պողոսյան և ու րիշներ) Համակարգի կողմից պարտադրված սկզբունքները չընդունող ինք նուրույն մտածող անհատները հալածանքների էին ենթարկվում Գնալով բռնություններն ու հալածանքները ընդունում էին համատարած բնույթ

1949 թ հունիսի 11–ին ՀԿԿ Կենտկոմում դռնփակ խորհրդակցություն հրա վիրվեց որտեղ կուսակցության և պետանվտանգության պատասխանատու աշխատողներին հաղորդվեց ԽՍՀՄ կառավարության որոշումը «անբարե հույս տարրերին» Ալթայի երկրամաս աքսորելու մասին Նախօրոք, ըստ շրջանների կազմվել էին բռնադատվողների ցուցակները որոշվել էին տեղա փոխման երթուղին և ժամանակը Ցուցակներում հիմնականում ընդգրկվել էին նախկինում բռնադատվածների հարազատներն ու բարեկամները Ֆաշիստա կան գերությունից հրաշքով փրկվածները և հայրենադարձների որոշ մասը Հանրապետության քաղաքներում և շրջաններում ստեղծվել էին համապա տասխան հանձնաժողովներ որոնք պետք է աքսորը իրականացնեին սեղմ ժամկետներում

Անմեղ մարդկանց իրենց հայրենիքից արտաքսելու գործողությունները սկսվեցին հունիսի 14–ի վաղ առավոտյան և ավարտվեցին նույն օրվա ընթաց

լում Հայաստանից այդ օրը աքսորվեց 2935 ընտանիք որոնց անդամների թիվն անցնում էր 13 հազարից Իսկ թե որքան հայ է աքսորվել մյուս հանրապետություններից հայտնի չէ: Դա աղետ էր ստալինյան վերջին չարագործությունների մեկը

Ստալինի մահից հետո բոլոր աքսորականները արդարացվեցին իսկ կենդանի մնացածները վերադարձան իրենց օջախները Ստալինի մահով ավարտվեց մարդկային ու ազգային արժանապատվության ոտնահարումների զանգվածային բռնությունների հասարակական այլասերման մի ամբողջ ժամանակաշրջան

Սակայն ստալինյան վարչահրամայական համակարգը թափանցել էր հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները և նրան փոխարինելու եկած ղեկավարները նպատակամղված ու հետևողական պայքար չծավալեցին հասարակության արմատական վերափոխման համար

Ստալինյան վերնախավի չարագործությունները բացահայտելու և հրապարակայնորեն քննադատելու հարցում կարևոր նշանակություն ունեցավ ԽՄԿԿ XX համագումարը (1956 թ) որտեղ դատապարտվեցին անհատի պաշտամունքը և բացահայտվեցին դրա բացասական հետևանքները Այդ գործում մեծ դեր կատարեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ն Խրուշչովը որի ջանքերով 1956 թ հունիսին հատուկ որոշում ընդունվեց Անհատի պաշտամունքը և նրա վնասակար հետևանքները հաղթահարելու մասին › Որոշման մեջ զգույշ գնահատականներ էին տրվում Ստալինի և նրա գինակիցների գործունեությանը: Որոշման թերի լինելու հիմնական պատճառն այն էր որ դրա ընդունողների մեծ մասն այս կամ այն չափով մեղսակից էր կատարված հանցագործություններին

ԽՄԿԿ XX համագումարից հետո ինչպես ամբողջ երկրում այնպես էլ Հայաստանում ստեղծվեցին նախկին բռնադատվածների գործերը ստուգող և վերանայող հանձնաժողովներ Հանրապետությունում բացահայտվեցին մարդու իրավունքների ոտնահարման և բռնությունների կիրառման բազմաթիվ փաստեր Շուտով արդարացվեցին տասնյակ հազարավոր անմեղ մարդիկ որոնցից քչերն էին կենդանի մնացել Վերականգնվեց բազմաթիվ ազնիվ մարդկանց բարի անունը Անշուշտ այս միջոցառումները դրական ազդեցություն ունեցան հանրապետության հասարակական–քաղաքական կյանքի վրա:

Սակայն երկրի տնտեսական և հասարակական կյանքում տեղի ունեցող դրական փոփոխությունները չտեղափոխվեցին միակուսակցական ամբողջատիրական համակարգի շրջանակներ 1960–ական թվականներին նորից ակտիվացան առանձին ղեկավարների կամայական գործողությունները նորից շատ կարևոր հարցեր լուծվում էին առանց տեղերի կարծիքները հաշվի

առնելու Հալածանքներ սկսվեցին կենտրոնական իշխանություններին քննադատողների նկատմամբ ‹այլախոհները մեկուսացվում կամ արտաքսվում էին երկրից Նորից գործի դրվեց ազգայնամոլության մեջ հանրապետությունների մտավորականներին մեղադրելու փորձված միջոցը Նման պայմաններում նախորդ տարիներին ձեռնարկված որոշ դեմոկրատական վերափոխումները մտան փակուղի Ավելին հետադիմական պահպանողական ուժերը 1964 թ հերթական հեղաշրջման միջոցով երկրի ղեկավարությունը հանձնեցին բրեժնևյան խմբակցությանը ասպարեզից հեռացրին տնտեսական ու քաղաքական բարեփոխումները կենսագործող խրուշչովյան կադրերին երկիրը թևակոխեց տեղեկատվության և լճացման տևական ժամանակաշրջան Նորից սկսեց արմատավորվել վարչահրամայական համակարգը Ստեղծվեցին ղեկավարման նորանոր օղակներ որոնք բարեխղճորեն ծառայում էին անգործունյա ղեկավարությանը. Հայաստանում օրինակ 1980–ական թվականներին գոյություն ունեին ավելի մեծ թվով նախարարություններ և գերատեսչություններ քան ՌԽՖՍՀ–ում Ուռճացած բյուրոկրատական ապարատը ձգտում էր ավելի ամրապնդել իր դիրքերը Սոցիալ–տնտեսական ճգնաժամի խորացմանը զուգընթաց ընդլայնվում էին կուսակցական պետական տնտեսական ղեկավարների արտոնությունները նրանց համար ստեղծվում էին առանձնահատուկ պայմաններ Շարունակվում էր կոմունիստական կուսակցության մենատիրության ամրապնդումը. Նրա վերնախավի ձեռքում էր կենտրոնացված հանրապետության ողջ իշխանությունը Բազմակուսակցականության բացակայության պայմաններում շատերը կոմկուսի շարքերն էին ընդունվում իրենց համար արտոնյալ պայմաններ ստեղծելու նպատակով Հաճախ պաշտոնները բաշխվում էին վերադասին նվիրվածության համաերկրացիության սկզբունքներից ելնելով կամ կաշառքի միջոցով որը բնականաբար տանում էր դեպի հետագա այլասերում և կազմալուծում

դ Հայրենիք–սփյուռք առնչությունները 1945–1980–ական թվականներին

Խորհրդային Միության տարած հաղթանակը Հայրենական մեծ պատերազմում միջազգային ասպարեզում խիստ բարձրացրեց նրա հեղինակությունը Մեծապես աճեց նաև Խորհրդային Հայաստանի ձգողական ուժը Սփյուռքի հայ ազգային կուսակցությունների մեծ մասը և հայկական կազմակերպությունները բազում դիմումներ ներկայացրին մեծ տերություններին և ՄԱԿ–ին պահանջելով ստեղծել անհրաժեշտ պայմաններ սփյուռքահայերի հայրենիք վերադառնալու համար Հազարավոր դիմումներ ստացվեցին նաև անհատ սփյուռքահայերից Հայաստանի իշխանությունների միջնորդությամբ 1945 թ նոյեմբերին ԽՍՀՄ կառավարությունը որոշում ընդունեց ներգաղթ

Այս զմակերպելու մասին Հայաստանի կառավարությանն առնքեր ստեղծվեց արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտե ո ին լայն աշխատանքներ ծավալեց Սփյուռքի համայնքներում ևս կազմակերպ վեցին հայրենադարձությանը նպաստող հանձնաժողովներ 1946 թ հունիսին Բեյրութից «Տրանսիլվանիա» նավով հայրենադարձների առաջին քարավանը ժամանեց Բաթում այնտեղից Երևան Մինչև տարեվերջ Հայաստան եկավ մոտ 51 հազար տարագիր Զանգվածային հայրենադարձությունը շարունակ վեց նաև հաջորդ տարիներին 1946–1948 թթ աշխարհի 12 երկրներից Հա- յաստան վերադարձան շուրջ 90 հազար հայեր Նրանք ապահովվեցին բնա կարանով աշխատանքով երեխաներն ընդգրկվեցին դպրոցներում երիտա ռարդությունը հնարավորություն ստացավ սովորելու բուհերում և տեխնիկում- ներում· Սակայն գնալով ներգաղթողների թիվը նվազեց· Դրա պատճառները տարբեր էին որոնցից առանձնանում էին 1949 թ քաղաքական բռնաճնշում ները երբ ներգաղթողների մի մասն աքսորվեց, դրան նպաստեց նաև արտա քին հարաբերությունների լարվածության ուժեղացումը սառը պատերազմի շրջանում և այլն Չնայած օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ դժվարություններին հայ րենադարձությունը շարունակվեց նաև հետագայում Այսպես 1950–ական թվականներին ներգաղթել է մոտ 4000 1960–1970 ական թվականներին ա վելի քան 32 հազար մարդ Հետագա տարիներին հայրենադարձությունը ոչ միայն դադարեց այլև տեղի ունեցավ հակառակ գործընթացը տարբեր պատ ճառներով նախկին հայրենադարձներից շատերը հեռացան արտասահման

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում նոր որակ ստացան հայրե նիք–սփյուռք կապերը Աստիճանաբար ճիշտ վերաբերմունք ձևավորվեց սփյուռքում գործող հասարակական–քաղաքական կազմակերպությունների նկատմամբ Ստեղծվեց Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմի տե 1962 թ սկսած դասագրքեր էին հրատարակվում սփյուռքի հայկական դպրոցների համար Այդ դպրոցները Հայաստանից կանոնավոր ստանում էին ոչ միայն դասագրքեր այլև ուսումնական զանազան պիտույքներ

Սյուռքահայ համայնքներին զգալի օգնություն էր որակյալ մասնագետնե րի պատրաստումը Հայաստանի բուհերում: Սփյուռքահայ ուսանողներն առա ջին անգամ հանրապետության բուհերն ընդունվեցին 1958 թ.. 1960–1980–ա կան թվականներին Հայաստանի բուհերն ու տեխնիկումներն ավարտեցին մոտ 1000 սփյուռքահայ ուսանողներ· 1990–ական թվականներին ավելի քան 1200 սփյուռքահայ երիտասարդներ իրենց ուսումը շարունակում էին Հայաս տանի բուհերում Զգալիորեն ընդարձակվեցին գիտական և գրական կապերը սփյուռքի և հայրենիքի միջև Հանրապետության առաջատար ստեղծագործա կան կոլեկտիվներն ավելի հաճախ էին հանդես գալիս սփյուռքում մյուս կող

մից սփյուռքի ստեղծագործական կոլեկտիվներն ու անհատ կատարողներն իրենց արվեստը բերում էին հայրենաբնակ ժողովրդին Փոխադարձ այցելությունները մեծապես նպաստում էին հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների հոգևոր մերձեցմանը

1960–1980–ական թվականները սփյուռքահայ համայնքների ամրապնդման և զարգացման ժամանակաշրջանն էր· Մեծ վերելք ապրեց սփյուռքահայության ազգային զարթոնքը Սփյուռք–հայրենիք հարաբերությունները խարսխված էին համազգային շահերի գիտակցության վրա մի բան որ մեծապես նպաստում էր համահայկական հոգեբանության ձևավորմանը

ե Մշակույթը 1945–1980–ական թվականներին

Հետպատերազմյան շրջանում հատկապես անհատի պաշտամունքի քննադատությունից հետո նոր հորիզոններ բացվեցին ազգային մշակույթի զարգացման համար Դեռևս պատերազմի ծանր օրերին 1943 թ ստեղծվեց Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիան որի հիմնադիր անդամներից էին Ալիխանյան եղբայրները Վ Համբարձումյանը Հ Մանանդյանը Հ Աճառյանը Մ Աբեղյանը Ա Իսահակյանը և այլոք Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիան միավորեց հանրապետությունում եղած գիտահետազոտական ինստիտուտները և նոր թափ հաղորդեց նրա զարգացմանը Այսպես տեսական և կիրառական մաթեմատիկայի բնագավառում ձեռք բերած հաջողություններով սկզբնավորվեց հայ մաթեմատիկոսների դպրոցը: Այդ հաջողությունների գործնական կիրառմամբ սկսեցին զարգանալ կիբեռնետիկան և էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների արտադրությունը Ֆիզիկայի բնագավառում ձեռք բերած նվաճումների շնորհիվ զարգացան ռադիոտեխնիկան և էլեկտրոնիկան Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում տեխնիկական գիտությունների զարգացմանը և այդ բնագավառի գիտական նվաճումները արտադրության մեջ ներդնելու շնորհիվ ստեղծվեցին գիտաարտադրական միավորներ որոնք մարմնավորում էին գիտության և արտադրության ամուր կապը 1990 թ հանրապետությունում կար գիտահետազոտական շուրջ 150 միավոր

Խոշոր հաջողություններ ձեռք բերվեցին հայագիտության զարգացման բնագավառում Հայագետները նորովի սկսեցին ուսումնասիրել ազգային–ազատագրական շարժումների պատմությունը Հայկական հարցը վերագնահատել անցյալի շատ խնդիրներ Ստեղծվեցին գիտական բարձր արժեք ունեցող բազմաթիվ մենագրություններ հրատարակվեց «Հայ ժողովրդի պատմություն» ութհատորյակը Մեծ աշխատանքներ տարվեցին հայ գրականության դասական գրողների երկերի ժողովածուների և հատորաշարերի հրատարակման ուղղությամբ Հրատարակվեցին միջնադարյան հեղինակների գրական

Լրկերը արևմտահայ և արևելահայ գրողների լավագույն ստեղծագործությունները Լայն ասպարեզ բացվեց գրական նոր սերունդների ստեղծագործական զարգացման համար. Լույս տեսավ «Հայ նոր գրականության պատմություն հինգհատորյակը Ուշագրավ հետազոտություններ կատարվեցին գրականագիտության մեջ Հանրապետության հոգևոր կյանքում կարևոր իրադարձություն էր Հայկական խորհրդային հանրագիտարանի › 12 և մեկ լրացուցիչ հատորների հրատարակումը

Կյանքի պահանջներին համապատասխան վերակառուցվեց ժողովրդական կրթության համակարգը 1960 թ անցում կատարվեց ընդհանուր միջնակարգ կրթության բոլոր դպրոցահասակ երեխաները պարտավոր էին միջնակարգ կամ միջնակարգ մասնագիտական կրթություն ստանալ ›

Երաժշտության բնագավառում 1950–1980–ական թվականները նշանավորվեց սիմֆոնիկ կամերային և օպերային ժանրերի ակնառու ստեղծագործություններով Ա Խաչատրյանի «Սպարտակ» բալետը մեծ հաջողությամբ ներկայացվեց աշխարհի շատ թատրոններում Տարբեր ժանրերով նոր ստեղծագործություններ ներկայացրին երգահանները հայ շատ երգիչներ ու երաժիշտ կատարողներ դերասաններ նկարիչներ ճարտարապետներ ճանաչում տացան հանրապետության սահմաններից դուրս

1950–1980–ական թվականներին հայկական մշակույթի բոլոր ճյուղերը որակական նոր փուլ էին թևակոխել և արժանի ներդրում էին կատարել համաշխարհային մշակույթի գանձարանում

զ Ազգային զարթոնքի տարիներ

1960 ական թվականների խրուշչովյան հարաբերական ազատությունների ժամանակաշրջանը նշանավորվեց նաև ազգային զարթոնքի ազգային իդեաների արտահայտման փաստերով Շատ հանրապետություններում դժգոհություններ էին արտահայտվում ազգային հարցի անարդարացի լուծման իրենց ազգային շահերը անտեսելու վերաբերյալ

Երկար տարիներ մոռացության մատնված Հայոց ցեղասպանության 50–ամյակը նշելու պահանջով 1965 թ ապրիլի 24–ին Երևանում համազգային ցույց կազմակերպվեց Դա ԽՍՀՄ պատմության մեջ առաջին զանգվածային ելույթն էր որը լայն արձագանք ունեցավ նաև արտերկրի հայկական գաղթօջախներում Առաջին անգամ Երևանի Ալ Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի շենքում պաշտոնապես նշվում էր Մեծ եղեռնի 50–րդ տարելիցը Ցուցարարները փորձեցին ներս մտնել շենք և հանրապետության ղեկավարությանը պարտադրել դատապարտելու Հայոց ցեղասպանությունը պաշտպանելու հայ ժողովրդի պատմական իրավունքները

Չնայած խաղաղ ցույցը ուժով ցրվեց բայց այն շրջադարձային նշանակություն ունեցավ ազգային զարթոնքի ազգային խնդիրների լուծման համար մղվող պայքարում

1970–ական թվականներին հանրապետության լայն հասարակայնության կողմից բազմիցս բարձրացվել են ցեղասպանության Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու Նախիջևանի և այլ հարցեր Այդ տարիներին հանրապետությունում ստեղծվել էին մի շարք ընդհատակյա կազմակերպություններ որոնք գրավոր և բանավոր միջոցներով հանդես էին գալիս կոմունիստական բռնապետության դեմ առաջ քաշում Հայ դատի և ցեղասպանության միջազգային ճանաչման Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու Հայաստանի անկախացման և այլ հարցեր Իշխանությունները հսկողության տակ էին վերցնում այդ կազմակերպությունները ձերբակալում դրանց ղեկավարներին 1960–1980–ական թվականներին հակախորհրդային գործունեության համար Հայաստանում դատապարտվել և ուղղիչ աշխատանքային գաղութներ է ուղարկվել ավելի քան 70 մարդ Նրանց մեծ մասը հետագայում նս նվիրաբերվեց ազատագրական շարժմանը և ակտիվ պայքար մղեց անկախության համար Համազգային պայքարի կարևոր նվաճումը եղավ 1967 թ Երևանում Ծիծեռնակաբերդում, 1915 թ Մեծ եղեռնի զոհերի հուշարձանի բացումը որը ուխտավայր դարձավ հայ ժողովրդի համար

Ազգային զարթոնքին մեծապես նպաստեց նաև Սարդարապատի ճակատամարտի հերոսներին նվիրված հուշարձան–համալիրի կառուցումը 1968 թվականին Սարդարապատը թուրք զավթիչների դեմ հայ ժողովրդի ազգային համախմբման և հերոսական պայքարի այն հանգրվանն էր, որից սկիզբ էր առել հայոց առաջին անկախ հանրապետությունը Ազգային զարթոնքի առաջին քայլերի դեմ վարչակազմը պայքարում էր բոլոր միջոցներով փորձելով վարկաբեկել և կասեցնել զարգացող շարժումը

1980–ական թվականների համատարած ճգնաժամը տնտեսական–քաղաքական հարաբերությունների լճացումը ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ–ում այնպես էլ Հայաստանում ստեղծեցին ծայրահեղ լարված վիճակ որից դուրս գալու ուղիներ իշխանություններն ի վիճակի չեղան գտնելու

5 «ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԻՑ» ԴԵՊԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆ (1985–1991 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

ա Գորբաչովյան վերակառուցումը

ԽՍՀՄ–ի տնտեսական ու քաղաքական ծանր վիճակն արդյունք էր նաև հետբրեժնևյան շրջանում երկրի կուսակցական ու պետական վերնախավերում տեղի ունե

ցող անընդհատ փոփոխությունների երբ ղեկավարությունը չէր հասցնում կոնկրետ միջոցառումներ մշակել իսկ եղած որոշումները մինչև վերջ չէին կենսագործվում Այդ պայմաններում 1985 թ մարտին ԽՄԿԿ ԿԿ գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Մ Գորբաչովը Ճգնաժամային վիճակից դուրս գալու նպատակով նա փորձեց կատարել տնտեսական քաղաքական մի շարք բարեփոխումներ

Կուսակցության XXVII համագումարը (1986 թ) որոշեց արմատապես վերակառուցել երկրի տնտեսությունը քննադատաբար վերանայել նախկինում թույլ տրված սխալները հասարակության մեջ մտցնել դեմոկրատիայի տարրերը Սակայն որոշումները չէին կարող իրականանալ և արմատական փոփոխություններ առաջ բերել հասարակության մեջ Հիմնական պատճառն այն էր որ բարեփոխումները վերևից մշակված մի ծրագիր էր որի իրականացնողն իր մենիշխանությունն ամրապնդող կոմունիստական կուսակցությունն էր այն կուսակցությունը որը երկիրը հասցրել էր այդ ծանր ճգնաժամային վիճակին Դա փաստորեն եղած քաղաքական համակարգը կործանումից փրկելու միջոց էր Վերակառուցման › անվան տակ իրականացվող մասնակի ոչ արմատական բարեփոխումները հանգեցրին ճգնաժամը խորացնող նոր բարդ ու հակասական գործընթացների ժողովրդական զանգվածների կողմից բացահայտված և լուծում չստացած սխալներն ու թերություններն ավելի ծանրացրին ԽՍՀՄ–ի սոցիալ–տնտեսական կացությունը Սրվեցին հակասությունները կենտրոնի և ազգային հանրապետությունների միջև Զանգվածային բնույթ ընդունեցին ազգամիջյան առճակատումները Սոցիալ–տնտեսական ճգնաժամի խորացումը փաստորեն արագացրեց ԽՍՀՄ փլուզման գործընթացը

Հայաստանում վիճակն ավելի աղետալի դարձավ 80–ական թվականների երկրորդ կեսին երբ գոյություն ունեցող ընդհանուր ճգնաժամային ծանր պայմաններին ավելացավ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը Հայաստանի կոմունիստական ղեկավարությունը չկարողացավ ճիշտ գնահատել կոնկրետ իրադրությունը և մոսկովյան ղեկավարների հլու կամակատարը մնալով հակադրվեց մարդկային և ազգային արժանապատվության համար զանգվածային պայքարի ելած ցուցարարներին և միտինգավորներին

Վերակառուցման շրջանում ԽՍՀՄ բոլոր հանրապետություններում լայն պայքար սկսվեց ազգային ինքնուրույնության համար Դրա հիմնական պատճառն այն էր որ վերակառուցման շրջանում չէր ձեռնարկվել ոչ մի միջոցառում ազգամիջյան հարաբերությունները կարգավորելու տեղերի ինքնուրույնությունն ու առանձնահատկությունները հաշվի առնելու և նրանց բարձրացրած ցավոտ հարցերին ինչ–որ չափով լուծում տալու համար Ուստի հանրապետություններում անխուսափելիորեն ձևավորվեցին ազգային ժողովրդա

կան ճակատներ որոնք սկզբնական շրջանում պայքարում էին ԽՍՀՄ կազմում ավելի շատ արտոնություններ ձեռք բերելու համար Պայքարի բովում իր ուրույն ուղին անցավ Հայաստանը

բ Արցախյան շարժումը Վերակառուցման քաղաքականությամբ ոգևորված Արցախի հայությունը կրկին բարձրացրեց շուրջ 70 տարի ծխացող «ղարաբաղյան հիմնահարցը» 1921 թվականին Արցախի ապօրինի բռնակցումը Ադրբեջանին և վերջինիս կողմից տասնամյակների ընթացքում կիրառած հայահալած քաղաքականությունը հայ բնակչության մարդկային և ազգային արժանապատվության ոտնահարումը ծայրահեղ լարված վիճակ էր ստեղծել Արցախահայությունը կամ պետք է հեռանար իր պապենական բնաշխարհից կա՛մ պայքարեր իր հողն ու պատիվը պաշտպանելու համար Արցախցին ընտրեց երկրորդ ուղին

1988 թ փետրվարի 20–ին Լեռնային Ղարաբաղի մարզխորհրդի նստաշրջանը որոշում ընդունեց դիմել Ադրբեջանի, Հայաստանի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդներին Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու և Հայաստանի կազմի մեջ մտնելու մասին Դա նոր փուլ նշանավորեց հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության մեջ Ադրբեջանի իշխանությունները սվիններով դիմավորեցին այդ որոշումը և փորձեցին բնում խեղդել սկսված շարժումը: Արցախահայության ազատագրական պայքարին զորավիգ լինելու վճռականությամբ հաջորդ օրը Հայաստանում սկսվեցին հանրահավաքներ Փետրվարի 21–ին Թատերական հրապարակում տեղի ունեցավ առաջին զանգվածային հանրահավաքը Շուտով միտինգներ և ցույցեր կազմակերպվեցին նաև հանրապետության մյուս քաղաքներում

Սակայն Մոսկվայի իշխանությունները չնայած իրենց կողմից հռչակած վերակառուցման ու հրապարակայնության քաղաքականությանը Ղարաբաղյան արդարացի շարժման նկատմամբ բռնեցին անհանդուրժող դիրք Ազգերի ինքնորոշման սահմանադրական իրավունքի իրագործումը կարող էր լուրջ վտանգ սպառնալ կոմունիստական կայսրության համապարփակ տիրապետությանը Պատահական չէր որ փետրվարի 21–ին ԽՄԿԿ ԿԿ քաղբյուրոն հապշտապ և միտումնավոր որոշում ընդունեց որով արցախահայության ազատագրական շարժումը որակեց որպես «ծայրահեղական» շարժում: Հետագայում Մոսկվան սերտորեն համագործակցելով Ադրբեջանի իշխանությունների հետ հետևողական պայքար տարավ այդ շարժման դեմ

Ղարաբաղյան շարժման առաջին իսկ օրերից բացահայտվեց Հայաստանի կոմունիստական իշխանությունների կտրվածությունը ժողովրդական զանգվածներից նրանց երկչոտությունն ու անկարողությունը ժողովրդի ձայնի

նկատմամբ ցուցաբերած անտարբերությունը ի վերջո նրանց հասցրեց ինք նամեկուսացման Հանրապետության ղեկավարությունը չկարողացավ որևէ կերպ ազդել իրադարձությունների ընթացքի վրա: Իսկ շարժումը գնալով ծավալվում էր 1988 թ փետրվարին ստեղծվեց շարժման կազմկոմիտե իսկ մարտի սկզբներին «Ղարաբաղ» կոմիտեն որը ղեկավարում էր բազմահազարանոց ցույցերն ու միտինգները Բոլոր քաղաքներում և հիմնարկ ձեռնարկություններում ստեղծվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեներ որոնք քննարկում էին պայքարի խնդիրները շարժմանը օժանդակելու ձևերը որոշումներով դիմում էին համապատասխան մարմիններին

ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմինները և ադրբեջանական իշխանությունները համոզվելով որ քաղաքական միջոցներով հնարավոր չէ կասեցնել հայերի օրըստօրե ծավալվող ազատագրական շարժումը որոշեցին ոտնահարել համամարդկային իրավունքի բոլոր չափանիշները հայկական շարժմանը հակադրել բիրտ ուժն ու բռնությունը

1988 թ փետրվարի 27–29–ին Բաքվից 35 կմ հեռավորության վրա գտնվող Սումգայիթ քաղաքում, իշխանությունների հովանավորությամբ կազմակերպվեց հայ ազգաբնակչության կոտորած Պաշտոնական տվյալներով այդ ջարդին զոհ դարձավ 27 մարդ իսկ հարյուրավոր հայեր խոշտանգվեցին ծանր վերքեր ստացան Ամբողջ Ադրբեջանում ծայր առավ վայրենի խրախճանք. Ջարդարարների գործողություններն ուղեկցվում էին հայերի բնակավայրերի ավերումով ու թալանով Սումգայիթյան ցեղասպանության միայն երրորդ օրը Մոսկվան բարեհաճեց զորքով միջամտել դեպքերին Փախստականն դարձած ավելի քան 3000 հայեր Սումգայիթում կորցնելով իրենց բնակարանները և ունեցվածքը հրաշքով փրկվելով սպանդից կարողացան հասնել Արցախ և Հայաստան

Սումգայիթի ողբերգությունից հետո 1988 թ մարտից Արցախում և Հայաստանում նոր թափով ծավալվեցին հանրահավաքները Համազգային պայքարի ելած հայությունը մոսկովյան իշխանություններից պահանջում էր արդարացի լուծում տալ արցախահայության սահմանադրական պահանջներին պատժել սումգայիթյան ցեղասպաններին և արյունալի դեպքերին տալ քաղաքական գնահատական Սակայն կենտրոնական իշխանությունները հավատարիմ մնալով հակահայկական ծրագրերին փորձում էին նույնացնել Հայաստանում և Ադրբեջանում տեղի ունեցող իրադարձությունները Նրանք կեղծ նյութեր էին հրապարակում որ, իբր Հայաստանում նույնպես բռնություններ են գործադրվում ադրբեջանցիների նկատմամբ Հանրահավաքներում հերքվում էր այդ կեղծիքը. Միաժամանակ հանրահավաքների մասնակիցները Հայաստանի իշխանություններից պահանջում էին հրավիրել Գերա-

գո յն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան և պատասխան տալ ԼՂԻՄ ի մարզ խորհրդի փետրվարի 20–ի որոշմանը 1988 թ. հունիսի 15–ին իշխանությունները հարկադրված հրավիրեցին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջան որը որոշեց համաձայնություն տալ մարզը Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելու մասին ԼՂԻՄ–ի մարզխորհրդի խնդրանքին Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը միաժամանակ դիմեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ խնդրելով հաստատել այդ որոշումը ԽՍՀՄ պատմության մեջ առաջին անգամ Արցախի և Հայաստանի իշխանությունները կենսական նշանակություն ունեցող որոշումներ ընդունեցին ոչ թե վերնի թելադրանքով այլ ժողովրդի կամքով

1988 թ հուլիսի 18–ին Արցախի իշխանությունների խնդրանքով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը Հայաստանի Ադրբեջանի և ԼՂԻՄ–ի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ քննարկեց Լեռնային Ղարաբաղի հարցը Հայաստանի ներկայացուցիչներ Վ Համբարձումյանը Ս Համբարձումյանը Վ Պետրոսյանը ԼՂԻՄ–ի ներկայացուցիչ Հ Պողոսյանը և ուրիշներ իրենց ելույթներում դատապարտեցին սումգայիթյան ոճրագործությունը ցույց տվեցին արցախյան շարժման օրինականությունն ու մայր հայրենիքին Լեռնային Ղարաբաղի միանալու անհրաժեշտությունը Սակայն ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունը մերժեց ԼՂԻՄ–ի և Հայաստանի վերամիավորման մասին որոշումները

Հայ ժողովուրդը դրանից հետո էլ չշեղվեց իր արդարացի պայքարի ուղուց Դեռևս մայիսին ձևավորված ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն (Լ Տեր Պետրոսյան Վ Մանուկյան Բ Արարքցյան և ուրիշներ) Հայաստանում և Արցախում կազմակերպեցին համազգային գործադուլներ պահանջելով արդարացի լուծում տալ արցախյան հիմնահարցին Հոկտեմբերյան հեղափոխության հերթական տարելիցի (1988 թ նոյեմբերի 7) տոնակատարությունը Հանրապետության հրապարակում վերածվեց բազմահազարանոց բողոքի ցույցի որի մասնակիցները պահանջում էին Արցախի միացումը մայր հայրենիքին 1988–1989 թթ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի մասնակի ընտրությունների ժամանակ առաջին անգամ այլընտրանքային կարգով պատգամավորներ ընտրվեցին ղարաբաղյան շարժման մի քանի ղեկավարներ ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչներ

1988 թ նոյեմբերին հակառակ իշխանությունների համառ դիմադրության ժողովրդի պահանջով գումարվեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան որը որոշում ընդունեց այն մասին որ Հայաստանում կարող են կենսագործվել կենտրոնական իշխանությունների միայն այն որոշումները որոնք նպատակահարմար կհամարի հանրապետության Գերագույն խորհուրդը Մոսկվայի իշխանությունները հակասահմանադրական և ապօրի

[illegible] ոնարեցին ինչպես այդ նստաշրջանի գումարումը այնպես էլ նրա ընդու[illegible] որոշումները Ինքնուրույնության ամենաթույլ արտահայտությունն ան[illegible] ն զայրացնում էր Կենտրոնին ուստի 1988 թ նոյեմբերի վերջերին Երևա[illegible] ն հատուկ դրություն ն պարետային ժամ մտցվեց Արգելվեցին բոլոր ցույ[illegible] յն ու հանրահավաքները իշխանությունը փաստորեն հանձնվեց զինվորա[illegible] կ ուներին

Հայաստանի վիճակն ավելի ծանրացավ 1988 թ կեսերին Ադրբեջանից [illegible] ներին գանգվածաբար արտաքսելու հետևանքով Օգտվելով անպատժե[illegible] լ ության մթնոլորտում ուժեղացող հակահայկական քարոզչությունից՝ զին[illegible] ված բանդաները Ադրբեջանի հայաբնակ վայրերում սկսեցին հրկիզումներ [illegible] ություններ թալան որի հետևանքով Բաքվի Գյանջայի Շամխորի Խան[illegible] լարի ն մյուս շրջանների հայերը հարկադրված փախուստի դիմեցին Բռնա[illegible] զաղթվածներին տեղափոխելու նրանց կարիքները հոգալու հարցերը ծանր [illegible] ին ճգնաժամային պայմաններում գտնվող Հայաստանի համար Սակայն այլ [illegible] լ լր չկար 1988 թ աշնանը Ադրբեջանի իշխանությունները Հայաստանի ղեկա[illegible] վարների համաձայնությամբ ու օժանդակությամբ կազմակերպեցին հանրա[illegible] պետությունում բնակվող ադրբեջանցիների արտագաղթը Մոսկվան ձգտում [illegible] էր հավասարակշռել արտագաղթերը Սակայն եթե բռնագաղթված հայերը [illegible] Հայաստան էին հասնում թալանված ու խոշտանգված ապա ադրբեջանցիներ[illegible] ին հնարավորություն տրվեց վաճառել բնակարանները ն տրամադրված մե[illegible] բենաներով իրենց ունեցվածքի հետ փոխադրվել Ադրբեջան· 1988 թ սում գայիթյան եղեռնագործությունից հետո մինչև տարեվերջ շուրջ 200 հազար բռնագաղթված հայեր ապաստանեցին Հայաստանում ն ԽՍՀՄ տարբեր վայր[illegible] երում Այդ ծանր վիճակն էլ ավելի վատացավ աղետալի երկրաշարժի հետևանքով որը նոր զոհեր ու ավերումներ բերեց հայ ժողովրդին

գ 1988 թվականի Սպիտակի երկրաշարժը

1988 թ դեկտեմբերի 7 ին Հայաստանում տեղի ունե[illegible] ցավ ավելի քան 9 բալ հզորությամբ ավերիչ երկրա[illegible] շարժ Այն ընդգրկեց հանրապետության տարածքի 1/3–ը մեկ միլիոն 130 հազար բնակչությամբ. Րոպեների ընթացքում լրիվ կամ մասնակի ավերվեցին Լենինականը (Գյումրի) Սպիտակը Կիրովականը (Վանաձոր) Ստեփանավանը հարյուրից ավել ավաններ ու գյուղեր Ավերվեց հանրապետության ամբողջ բնակֆոնդի մոտ 17%–ը Երկրաշարժի գոտում շարքից դուրս եկան ջերմամատակարարման էներգամատակարարման ն ջրամատակարարման բոլոր համակարգերը կապի տրանսպորտի ն կեն[illegible] ցաղսպասարկման ծառայությունները Ավերվեցին ավելի քան 170 արդյունա[illegible] բերական ձեռնարկություններ Ծանր վնաս կրեց գյուղատնտեսությունը

քանդվեցին անասնապահական շինությունները ոչնչացավ անասունների մեծ մասը Շարքից դուրս եկավ գյուղատնտեսական մթերքներ վերամշակող 80 ձեռնարկություն Տարերային աղետը հանրապետության ժողովրդական տնտեսությանը հասցրեց ավելի քան 13 մլրդ ռուբլու վնաս Պաշտոնական տվյալներով զոհվեց ավելի քան 25 հազար մարդ իսկ 530 հազար հոգի մնաց անօթևան

Աղետի լուրը Հայաստանի վրա բնեռեց համայն մարդկության ուշադրությունը Դեկտեմբերի 8–ին Երևան ժամանեց ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ն Ռիժկովը իսկ 2 օր անց ընդհատելով իր պաշտոնական այցը աղետի գոտի եկավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Մ Գորբաչովը Երկրաշարժից անմիջապես հետո Վրաստանից Ռուսաստանից Ուկրաինայից Ղազախստանից և ԽՍՀՄ մյուս հանրապետություններից Հայաստան ժամանեցին հազարավոր փրկարարներ բժիշկներ շինարարներ և այլ մասնագետներ Նրանք աղետյալներին օգնելու համար բերում էին սննդամթերք բժշկական սարքավորումներ դեղորայք վրաններ շինարարական տեխնիկա և այլն 1989 թ սկզբում աղետի գոտում աշխատում էին ավելի քան 40 հազար մասնագետներ զինծառայողներ որոնք ԽՍՀՄ կառավարության ընդունած որոշման համաձայն մեծ աշխատանքներ ծավալեցին ավերվածը երկու տարում վերականգնելու համար Աղետի գոտուց շուրջ 170 հազար մարդ տեղավորվեց Կովկասի առողջարաններում ու հանգստյան տներում Հազարավոր խեղված երեխաներ բուժման նպատակով տեղափոխվեցին Խորհրդային Միության և արտասահմանի բուժարանները

Այդ օրերին տարբեր երկրներից Հայաստան էին գալիս օդանավեր գնացքներ ավտոմեքենաների շարասյուներ Համակողմանի օգնությանը մասնակցում էին աշխարհի 113 երկրներ բազմաթիվ միջազգային կազմակերպություններ Աղետի գոտում օր ու գիշեր աշխատում էին աշխարհի տարբեր երկրներից եկած շուրջ 2000 մասնագետներ Ողջ աշխարհը անշահախնդիր օգնություն էր ցույց տալիս ծանր կացության մեջ հայտնված հայ ժողովրդին 1990 թ հունվարի 1–ի դրությամբ Հայաստանի օգնության հիմնադրամ էր փոխանցվել արտասահմանյան երկրներում հանգանակված շուրջ 35 մլն դոլար Շատ պետություններ ու կազմակերպություններ աղետի գոտում ձեռնարկեցին բնակելի թաղամասերի հիվանդանոցների դպրոցների կառուցումը 1989 թ իտալացիները Սպիտակում կառուցեցին մի բնակելի թաղամաս՝ «Իտալական գյուղը» Գյումրիում մի թաղամաս կառուցեցին ավստրիացիները նորվեգացիների կողմից Սպիտակում կառուցվեց ժամանակակից հիվանդանոց որը կրում է հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Ֆ Նանսենի անունը Գյումրիում

անգլիացիների կողմից կառուցված դպրոցի հանդիսավոր բացմանը ներկա գտնվեց Անգլիայի վարչապետ Մ Թեթչերը Նման օրինակները շատ–շատ են

Հայ ժողովուրդը երբեք չի մոռանա աղետի գոտի օգնության շտապող հարավսլավացի 7 օդաչուներին որոնք երևանի մատույցներում զոհվեցին օդային աղետից, ինչպես նաև Գյումրիի մոտակայքում ավիավթարից զոհված խորհրդային զինծառայողներին Հայ ժողովուրդը երախտագիտությամբ ընդունեց աշխարհի մարդասիրական օգնությունը

Մայր հայրենիքին օգնության ձեռք մեկնեց նաև սփյուռքահայությունը Այդ ծանր օրերին նրանք համախմբվեցին և ստեղծեցին «ՍՕՍ Արմենիա», Ազնավուրը Հայաստանին» և տասնյակ այլ կազմակերպություններ որոնք նյութական ու բարոյական մեծ օգնություն էին ցույց տալիս սարսափելի աղետի ենթարկված հայրենաբնակ իրենց եղբայրներին ու քույրերին Բազմաթիվ սփյուռքահայեր շտապեցին իրենց հետ մայր հայրենիք բերել դեղորայք հագուստ վրաններ սննդամթերք և այլն Նրանցից շատերը մնացին Հայաստանում և անմիջական մասնակցություն բերեցին փրկարարական և վերականգնողական աշխատանքներին Նրանց թվում էր նաև Շ Ազնավուրը որը հետագայում նույնպես մեծ եռանդով շարունակեց իր ազգանվեր գործունեությունը Աղետի գոտում ծավալված շինարարական աշխատանքներին մեծապես արգելակում էր Ադրբեջանի կողմից իրականացվող տնտեսական շրջափակումը որի հետևանքով անհրաժեշտ շատ շինանյութեր ու ապրանքներ տեղ չէին հասնում. Այդ պայմաններում այլ հանրապետություններից եկած շատ կազմակերպություններ դադարեցրին իրենց աշխատանքները և հեռացան 1989–1990 թթ. ընթացքում աղետի գոտում հազիվ իրականացվեց բնակարանային շինարարության նախատեսված ծրագրի ընդամենը 15%–ը

Աղետի գոտու բնակչությունը շարունակում էր մնալ անօթևան և առանց աշխատանքի Դա ավելի էր սրում հանրապետության սոցիալ տնտեսական վիճակը

դ ժողովրդական հուզումների նոր ալիքը

Չնայած օրավուր ծանրացող վիճակին հանրապետության բնակչությունը շարունակում էր պայքարը Ղարաբաղի հիմնահարցի արդարացի լուծման հասնելու համար Մոսկվայի իշխանությունները դրան պատասխանեցին նոր բռնություններով 1988 թ վերջերին և 1989 թ սկզբներին ծերբակալվեցին և Մոսկվայի բանտերում արգելափակվեցին արցախյան շարժման ղեկավարները

Սակայն հայ ժողովրդի վրա ճնշում գործադրելու կենտրոնի հերթական փորձը ցանկալի արդյունք չտվեց Չնայած գործող հատուկ դրությանն ու պարետային ժամին չնայած երկրաշարժի ավերումներին ու շրջափակումներին

1989 թ նոր թափով սկսվեցին բազմահազարանոց ցույցերն ու հանրահավաքները ժողովուրդը պահանջում էր ազատ արձակել ղարաբաղյան շարժման ձերբակալված ղեկավարներին արդարացի լուծում տալ արցախյան հիմնահարցին Հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները պաշտպանեցին երկրի շատ նշանավոր մտավորականներ աշխարհահռչակ ֆիզիկոս Ա Սախարովը Գ Ստարովոյտովան Մ Դուդինը Ա Նույկինը ն ուրիշներ Նրանք դիմում էին ԽՍՀՄ ժողովրդավարական ուժերին ն համաշխարհային հասարակայնությանը հայ ժողովրդի արդարացի պայքարին պաշտպան կանգնելու կոչերով

1989 թ հունվարին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության որոշմամբ դադարեցվեց ԼՂԻՄ–ի աշխատավորների կողմից ընտրված պատգամավորների մարզային խորհրդի ն կուսակցության մարզկոմի գործունեությունը Ստեղծվեց Մոսկվային անմիջականորեն ենթակա Հատուկ կառավարման կոմիտե՝ Ա Վոլսկու գլխավորությամբ Սկզբում այդ կոմիտեն արցախյան հիմնահարցի լուծման որոշ հույսեր արթնացրեց սակայն մի շարք օբյեկտիվ ն սուբյեկտիվ պատճառներով ն առաջին հերթին Ադրբեջանի սադրանքների հետևանքով այն չկարողացավ կատարել իր առաքելությունը

1989 թ. գարնանը «Ղարաբաղ» կոմիտեի ձերբակալված անդամները, բանտարկությունից ազատվելով եկան Երևան ն շարունակեցին գլխավորել ազատագրական պայքարը Այժմ հանրահավաքներում առաջ էին քաշվում դեմոկրատական ազատությունների հանրապետության ինքնուրույնության ընդլայնման կենսոլորտի բարելավման պատմական անցյալի վերագնահատման ն այլ հարցեր Ազատագրական պայքարին նվիրված բոլոր ուժերին համախմբելու համար ձևավորվեց Հայոց համազգային շարժումը (ՀՀՇ) որի հիմնադիր համագումարը տեղի ունեցավ 1989 թ նոյեմբերին Սակայն ՀՀՇ–ն չկարողացավ իր շուրջը համախմբել ազգային շարժման բոլոր ուժերը ն երբեք համազգային չդարձավ Այն փաստորեն մի խումբ մարդկանց ձեռքին դարձավ իշխանություն գրավելու լծակ խումբ որը վարպետորեն իր նեղ նպատակներին էր ծառայեցնում ժողովրդի հավատը ն ամբողջությամբ վերցրած համազգային շարժումը ՀՀՇ–ի մեկը մյուսին հետևող ձեռնարկումները ծանր հետևանքներ ունեցան ժողովրդի համար

Այսպես ՀՀՇ–ի համառ ջանքերով շրջակա միջավայրի մաքրությունը հոգալու պատճառաբանությամբ 1989 թ դեկտեմբերին փակվեց Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորումը. «Նաիրիտը» ոչ միայն թանկարժեք կաուչուկ էր արտադրում որի պահանջարկը մեծ էր միջազգային շուկայում այլև միավորման արտադրած հումքը օգտագործվում էր Հայաստանի շուրջ 350 ձեռնարկություններում Փակվելու՛ց հետո «Նաիրիտը» ն նրա հետ սերտորեն կապված բոլոր գործարանները դադարեցին աշխատելուց իսկ տասնյակ հա

զարավոր մարդիկ մնացին առանց աշխատանքի Հանրապետության տնտեսությունը ծանր հարված ստացավ Նշենք որ իշխանությունը վերցնելուց հետո նույն ՀՀՇ–ի ղեկավարությունը 1991 թ վերագործարկեց «Նաիրիտը մոռանալով նրա վնասակար հետևանքները»:

Նույն ճակատագրին արժանացան Ալավերդու լեռնաքիմիական կոմբինատը Վանաձորի քիմիական գործարանը Հայկական ատոմակայանը որոնց փակելը աղետաբեր եղավ տնտեսության համար և ծանր անդրադարձավ բնակչության սոցիալական պայմանների վրա «Որքան վատ այնքան լավ կարգախոսով ավերվեց հանրապետության տնտեսությունը Իշխանությունը վերցնելուց հետո էլ ՀՀՇ–ի և հանրապետության ղեկավարության անլուրջ ու չմտածված գործողությունները նորանոր աղետներ բերեցին երկրին

Արցախյան ազատագրական պայքարը գլխավորելու համար 1989 թ. օգոստոսին կազմակերպվեց Արցախի Ազգային խորհուրդ· Հայաստանի Գերագույն խորհրդի և Արցախի Ազգային խորհրդի համատեղ նիստը 1989 թ դեկտեմբերի 1–ին որոշում ընդունեց Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին Մեկ ամիս անց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը չեղյալ հայտարարեց այդ որոշումը

Օգտվելով կենտրոնի իրենց համար նպաստավոր քաղաքականությունից իշխանությունների թույլտվությամբ Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատը 1990 թ հունվարին Բաքվում սանձազերծեց հայերի զանգվածային նոր ջարդեր: Մոտ 5 հազար մարդուց բաղկացած զինված ամբոխը նախօրոք մշակված ծրագրով հարձակումներ սկսեց հայերի վրա կողոպտեց նրանց բնակարանները և ենթարկեց անմարդկային խոշտանգումների Կազմակերպված համատարած կոտորածների պատճառով մեկ շաբաթվա ընթացքում Բաքուն լիովին հայաթափվեց Գազազած ամբոխը բռնություններ էր գործադրում նաև ռուսների և մյուս ազգերի ներկայացուցիչների նկատմամբ Ի վերջո հայերի արյամբ արբեցած Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատը բացարձակորեն անցավ խորհրդային կարգերի տապալմանը Միայն այդ ժամանակ ԽՍՀՄ կառավարությունը Բաքվում արտակարգ վիճակ հայտարարեց և զորք մտցրեց Զինվորականներին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց դադարեցնել վայրենի սպանդը

1990 թ հունվարյան վանդալիզմի հետևանքով հարյուր հազարավոր հայեր հազիվ փրկվելով ադրբեջանական յաթաղանից հեռացան Բաքվից և Ադրբեջանի մյուս հայաբնակ բնակավայրերից

1990 թ հունվար–փետրվար ամիսներին ադրբեջանական զինված բանդաները հարձակումներ սկսեցին նաև Հայաստանի սահմանների ամբողջ երկայնքով Ինքնապաշտպանական աշխարհազորային ջոկատները արժանի հակահարված տվեցին թշնամուն և նրան հարկադրեցին դադարեցնել իր ոտ

ՆՃգությունները. Սակայն դրա փոխարեն Ադրբեջանը ուժեղացրեց մեկուսացման մեջ հայտնված Հայաստանի շրջափակումը որի պատճառով ավելի խորացավ նրա տնտեսական ճգնաժամը Հայ ժողովրդի բազում բողոքները Մոսկվայի կողմից մնացին անպատասխան

1990 թ մայիսի 20–ին կայացած ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրությունների ընթացքում մրցապայքարը հիմնականում տեղի ունեցավ ՀԿԿ–ի և ՀՀՇ–ի միջև Նոր Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրվեց ՀՀՇ վարչության նախագահ Լ Տեր–Պետրոսյանը 1990 թ օգոստոսի 23–ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանն ընդունեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին որով դրվեց հանրապետության անկախության գործընթացի սկիզբը

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1991–2000 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1 ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

ա Հայաստանի անկախության հռչակագիրը

1990 թ օգոստոսի 23–ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանի ընդունած անկախության մասին հռչակագրով դրվեց Հայաստանի անկախացման գործընթացի սկիզբը

Հռչակագիրը որը կարևոր իրավական փաստաթուղթ էր դեպի անկախություն տանող ճանապարհին և նախանշում էր Հայաստանի քաղաքական տնտեսական մշակութային զարգացման ուղիները բաղկացած էր 12 կետից

Հռչակագրի քաղաքական բաժնում նշվում էր որ ՀԽՍՀ–ն վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետություն (կրճատ Հայաստան այսինքն այնպես ինչպես հանրապետությունը կոչվել էր 1918 թվականին) Այսպիսով Հայաստանի պատմության մեջ սկսվում էր երրորդ հանրապետության շրջանը (առաջինը 1918–1920 երկրորդը 1920–1991) Կարևոր է նշել որ թեև Խորհրդային Հայաստանը դեռևս ԽՍՀՄ կազմում էր և չէր օգտվում իրական պետական անկախությունից սակայն այդ շրջանում ձեռք բերված հաջողությունների հիմքի վրա էր որ հնարավոր եղավ կյանքի կոչել երրորդ հանրապետությունը

Հռչակագրի հատուկ հոդվածով ընդունվում էր հանրապետության օրենքների գերակայությունը ԽՍՀՄ օրենքների նկատմամբ Եթե ԽՍՀՄ տվյալ օրենքը չէր հաստատված Հայաստանի Գերագույն խորհրդի կողմից ապա այն չէր կարող գործել հանրապետությունում Պետական դրոշ հաստատվեց եռագույնը կարմիր կապույտ նարնջագույն որն առաջին հանրապետության դրոշն էր Այնուհետև ընդունվեց նոր պետականության մյուս խորհրդանիշը զինանշանը որը նույնպես առաջին հանրապետության խորհրդանիշն էր Հայաստանը պետք է վարեր ակտիվ արտաքին քաղաքականություն ունենար իր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները տարբեր երկրներում

Փաստաթղթի տնտեսական բաժնում նշվում էր որ Հայաստանի տարածքում հողը նրա ընդերքը ձեռնարկությունները համարվում են հայ ժողովրդի սեփականությունը Երկրի տնտեսության հիմքում պետք է ընկած լինեն մաս

նավոր սեփականատիրական և ազատ շուկայական հարաբերությունները Հողը իբրև մասնավոր սեփականություն պետք է տրվեր գյուղացուն Ձեռնարկությունների մի մասը ենթակա էր սեփականաշնորհման

Հատուկ կետով արձանագրվում էր որ Հայաստանը պետք է ունենա իր մասնաբաժինը ԽՍՀՄ զինված ուժերի միջոցներից ՀՀ ն պետք է ունենար սեփական դրամական համակարգ

Մշակութային բաժնում հատուկ ուշադրություն էր հատկացվում հայերենի իբրև պետական լեզվի կիրառման հարցին Հանրապետությունում ներքին ամբողջ գործավարությունը պետք է կատարվեր միայն հայերենով

Հռչակագիրն արտոնում էր մարդու իրավունքների հարգում խղճի կուսակցությունների ժողովների մամուլի ազատություն Վերականգնվում էին հայ Առաքելական եկեղեցու իրավունքները

Լ Տեր Պետրոսյանը թեև դեմ արտահայտվեց հռչակագրում 1915 թ Հայոց ցեղասպանության և հայկական տարածքների վերաբերյալ կետ մտցնելու պատգամավորների մեծ մասի պահանջին սակայն քվեարկությամբ դրա վերաբերյալ այնուամենայնիվ հոդված մտցվեց Կարևոր է որ հռչակագիրը հաստատում էր Հայաստանի վճռականությունը Արցախն իր տարածքի անբաժանելի մասը ճանաչելու վերաբերյալ Մինչև նոր սահմանադրության հիմնական օրենքի ընդունումը հռչակագիրը ծառայելու էր իբրև ծրագրային փաստաթուղթ

բ Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումը: ԽՍՀՄ փլուզումը

Ելնելով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի դրույթներից ու նպատակներից կենտրոնից ձերբազատվելու և ազգի շահերից բխող քաղաքականություն վարելու նպատակով հայոց խորհրդարանը որոշեց 1991 թ սեպտեմբերի 21–ին հանրապետության տարածքում անցկացնել հանրաքվե ԽՍՀՄ–ի կազմից դուրս գալու և անկախանալու հարցով Հանրապետության բնակչության ճնշող մեծամասնությունը այսինքն 2 մլն 43 հազար մարդ (կամ քվեարկության իրավունք ունեցողների 94 39 տոկոսը) այդ ասաց անկախությանը Հանրաքվեի արդյունքների հիման վրա 1991 թ սեպտեմբերի 23–ին հանրապետության Գերագույն խորհուրդը Հայաստանը հռչակեց անկախ պետություն Այսպիսով 70–ամյա ընդմիջումից հետո կրկին վերականգնվեց Հայաստանի անկախությունը

Նախքան այս կարևոր իրադարձությունը 1991 թ օգոստոսյան դեպքերից հետո ՌԽՍՖՀ նախագահ Բորիս Ելցինի հրամանագրով արգելվեց ԽՄԿԿ–ի գործունեությունը Ռուսաստանի տարածքում Իր գործունեությունը դադարեցրեց նաև ՀԿԿ–ն

Նախկին խորհրդային հանրապետությունների օրինակով Հայաստանում ևս մտցվեց նախագահական (պրեզիդենտական) կառավարման համակարգ 1991 թ հոկտեմբերի 16–ին Հայաստանում առաջին անգամ անցկացվեցին նախագահական այլընտրանքային ընտրություններ վեց թեկնածուների մասնակցությամբ Արդյունքում ձայների ճնշող մեծամասնությամբ (83 տոկոս) հանրապետության նախագահ ընտրվեց Գերագույն խորհրդի նախագահ Լևոն Տեր Պետրոսյանը

Անկախության ուղին բռնած հանրապետությանը ծանր փորձություններ էին սպասում: Այն փաստորեն կտրվել էր նախկին տնտեսական համակարգի բոլոր օղակներից. 1991 թ նոյեմբերին հերթական անգամ փակվեց Ադրբեջանից եկող գազամուղը Սկսվեց Հայաստանի էներգետիկ շրջափակումը որը գնալով ավելի մեծ չափեր ընդունեց Կանգնեցին հանրապետության գրեթե բոլոր ձեռնարկությունները ուսումնական հաստատություններում դադարեցին պարապմունքները բնակչությունը զրկվեց ջեռուցումից: Գազամուղի փակումից բացի ընդհատվեց նաև երկաթուղային կապը Հայաստանի տնտեսությունը կանգնեց կազմալուծման լուրջ վտանգի առաջ Օրըստօրե ծանրանում էր ազգաբնակչության սոցիալական վիճակը Տարածաշրջանում լարվածությունը գնալով ավելի էր սրվում

Հանրապետության համար այսպիսի ծանր պայմաններում, 1991 թ դեկտեմբերի 8–ին Մինսկի մոտակայքի Բելովեժսկ բնակավայրում, երեք սլավոնական հանրապետությունների Ռուսաստանի Ուկրաինայի և Բելառուսի ղեկավարները ստորագրեցին համաձայնագիր ԽՍՀՄ–ի գոյությունը դադարեցնելու մասին որպես միջազգային սուբյեկտ և աշխարհաքաղաքական իրողություն Միաժամանակ հայտարարվեց միջազգային համագործակցության նոր սուբյեկտի Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ) կազմավորման մասին Միութենական նախկին հանրապետություններից Մինսկի համաձայնագրին առաջինն արձագանքեց Հայաստանի Հանրապետությունը որը ողջունեց ԱՊՀ ի ստեղծումը հայտնելով նրան միանալու իր պատրաստակամությունը

1991 թ դեկտեմբերի 21–ին Ղազախստանի մայրաքաղաք Ալմա–Աթայում 11 ինքնիշխան պետություններ Ռուսաստանը Ուկրաինան Բելառուսը Ղազախստանը Ուզբեկստանը Տաջիկստանը Ղրղզստանը Թուրքմենստանը Ադրբեջանը Մոլդովան և Հայաստանը ստորագրեցին համաձայնագիր ԱՊՀ ստեղծման մասին Դրանով իրականացավ ԽՍՀՄ–ի փլուզումը Այլևս գոյություն չունեցող երկրի նախագահ Միխայիլ Գորբաչովին մնում էր հրաժարական տալ

գ Պետականության կայացման գործընթացը

Անկախության հռչակումից կարճ ժամանակ անց ՀՀ–ն ստացավ համընդհանուր միջազգային ճանաչում Սկսվեց հայոց անկախ հանրապետության պետական շինարարությունը «Անկախ պետության հիմնադրույթների մասին» ՀՀ սահմանադրական նոր օրենքով սահմանվում էր իշխանության պետական կարգը ապահովում էր օրենսդիր գործադիր և դատական իշխանությունների տարանջատումը 1991 թ օգոստոսի 1–ին ընդունվեց ՀՀ նախագահի մասին › օրենքը 1991 թ նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին «ՀՀ Գերագույն խորհրդի» և «Կառավարության կառուցվածքի մասին» օրենքներով սահմանվեցին իշխանության պետական բարձրագույն մարմինների գործունեության շրջանակները Կառավարությունը 1991–1992 թթ գործադիր իշխանությունն իրականացնում էր 22 նախարարությունների 8 պետական վարչությունների և վարչապետի ու փոխվարչապետի միջոցով Կառավարության կառուցվածքային կազմը բազմիցս փոփոխությունների է ենթարկվել

Հանրապետության պետական–քաղաքական կյանքի կարևոր իրադարձություններից էր պետության հիմնական օրենքի ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը Նոր սահմանադրությունը, իր թերություններով հանդերձ կարևոր երևույթ էր Այն թեև ընդունվեց ոչ անբասիր անցկացված հանրաքվեի արդյունքում այնուհանդերձ դրեց ամբողջատիրական և ավտորիտար համակարգից դեպի ժողովրդավար պետության անցնելու իրավական հիմքը

Սկսեցին ձևավորվել պետահիրավական նոր կառույցներ ՀՀ Սահմանադրությունը նախատեսում էր նախագահական հանրապետության մոդելը գործադիր օրենսդիր և դատական իշխանությունների տարանջատումով Բարձրագույն օրենսդիր մարմինը Գերագույն խորհուրդը վերանվանվեց Ազգային ժողով

ՀՀ–ի տարածքային կառավարման կառուցվածքի բարելավման և տեղերում ինքնակառավարման խորացման նպատակին էին ծառայում 1995 թ դեկտեմբերին կատարված վարչատարածքային փոփոխությունները և նոր միավորումների մարզերի ու համայնքների հիմնումը Հանրապետության շուրջ չորս տասնյակի հասնող շրջանների միավորման միջոցով ստեղծվեցին 11 մարզեր Արագածոտնի Շիրակի Սյունիքի Գեղարքունիքի Լոռիի Կոտայքի Արարատի Արմավիրի Վայոց ձորի Տավուշի գումարած մարզի կարգավիճակ ստացած քաղաքամայր Երևանը Մարզերը բաժանվեցին համայնքների

Հայաստանի Սահմանադրությամբ նախատեսված նոր դատական համակարգի կազմավորումն ավարտվեց 1999 թվականին Այդ ուղղությամբ կարևոր քայլ էր առաջին ատյանի վերաքննիչ–վճռաբեկ դատարանի ինչպես նաև սահ-

մանադրական տնտեսական զինվորական և այլ դատարանների հիմնումը դատախազության համակարգի վերափոխմանն ուղղված միջոցառումները

Առաջնահերթ նշանակություն ստացավ ազգային պետության անվտանգության և անկախության պահպանման հարցը, որի երաշխիքը կարող էր լինել մարտունակ բանակի ստեղծումը 1992–1993 թթ երկրապահ կամավորական ջոկատների և բանակ զորակոչված զինակոչիկների միավորումով ստեղծվեց լավ կազմակերպված շարժունակ և կարգապահ բանակ Հայկական զինված ուժերի կանոնավոր զորամիավորումները զորատեսակները սպայական կազմը սպառազինությունը և ռազմական տեխնիկան ձևավորվեցին գերազանցապես խորհրդային բանակի հիմքի վրա աճեց բանակի թվաքանակը Հաշվի առնելով Հայաստանի տարածքում ձևավորված ռազմաարդյունաբերական համալիրի գիտատեխնիկական և տեխնոլոգիական բարձր մակարդակը աշխատանքներ ծավալվեցին դրա պահպանման ու զարգացման ուղղությամբ Առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում բանակի մարտական պատրաստականության կատարելագործմանը Հայաստան վերադարձան հարյուրավոր հայազգի սպաներ, որոնք մինչ այդ ծառայում էին խորհրդային բանակի տարբեր զորամիավորումներում Հետագայում կազմակերպվեց նաև սպայական կադրերի պատրաստման բարձրագույն դպրոց ամրապնդվեց նյութատեխնիկական բազան Բանակը աստիճանաբար զինվեց ժամանակակից ռազմական տեխնիկայով և ամուր պատվար դարձավ անկախության պաշտպանության գործում Հայոց բանակում ծառայելը դարձավ յուրաքանչյուր հայի ազգային նվիրվածության վկայականն ու պատվի գործը

Անկախ պետականության հաստատումը Հայաստանում նախադրյալներ ստեղծեց պետական կառավարման համակարգի ձևավորման համար: Սակայն գնալով դանդաղեցին ժողովրդավարական գործընթացները քանի որ հանրապետության կառավարող քաղաքական ուժը ՀՀՇ–ն հետևապես նաև երկրի ղեկավար մարմիններն աստիճանաբար հեռացան ժողովրդական շարժման իդեալներից Կարճ ժամանակում կառավարման տարբեր օղակներում ընդգրկվեցին կրթական և մասնագիտական պատրաստություն և աշխատանքային փորձ չունեցող ընչաքաղց պաշտոնատենչներ մարդիկ որոնք հայրենիքին ժողովրդական շահերին ազնվորեն ծառայելու փոխարեն տոգորված էին ժողովրդական ունեցվածքը կողոպտելու միջոցով հարստանալու կրքով Կառավարման համակարգում տիրապետող դարձան շահամոլությունը նյութապաշտությունը ընչաքաղցությունը գլուխ բարձրացրին նաև այլ բացասական երևույթներ Հասարակության մի փոքր մասի մոտ սկսվեց երկրի հարստությունների կենտրոնացման և ժողովրդի վիթխարի զանգվածների սեփականազրկման աղքատացման ու թշվառացման գործընթացը

2 ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա Տնտեսության ճգնաժամային երևույթները. անցումը շուկայական հարաբերությունների

1988 թվականի ավերիչ երկրաշարժի հետևանքով կյանքը կազմալուծվել էր հանրապետության տարածքի 1/3-ում Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունն ընդհանուր առմամբ ավելի քան 13 մլրդ ռուբլու վնաս կրեց Աղետի գոտուն համակողմանի օգնություն կազմակերպվեց աշխարհի 113 երկրների և միջազգային բազմաթիվ կազմակերպությունների կողմից Չնայած այս ամենին հնարավոր չեղավ վերականգնել աղետի գոտին Խորհրդային պետության փլուզումից հետո նախկին հանրապետությունները ներքաշվեցին հակամարտությունների մեջ և Հայաստանը բացի մի շարք երկրների կողմից շարունակվող ոչ մեծ օգնությանը մնաց միայնակ իր ծանրագույն հոգսերի հետ Եթե սրան ավելացնենք հանրապետության լիակատար շրջափակումը որին 1990-ական թվականների սկզբներից փաստորեն մասնակցում էր նաև Թուրքիան ինչպես նաև պատերազմը Լեռնային Ղարաբաղում և 1990 թվականից Հայաստան բռնագաղթված փախստականների օրհասական դրությունն ու էներգետիկ ճգնաժամը ապա հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական անմխիթար վիճակի պատկերը կամբողջանա

ԽՍՀՄ փլուզման և շրջափակման հետևանքով խզվեցին միջհանրապետական տնտեսական ավանդական կապերը դադարեց հումքի մատակարարումը ԽՍՀՄ հումքային մատակարարման արտաքին առևտրական և տնտեսական այլ ենթակառուցվածքների կենտրոնացված համակարգի կազմալուծման հետևանքով Հայաստանի տնտեսությունը հատկապես արդյունաբերությունը որն անհամեմատ մեծ կախվածության մեջ էր այլ հանրապետություններից հայտնվեց ճգնաժամային վիճակում. Մեծ տերության մի մասը կազմող և նրա հարստություններից ու առավելություններից լիուլի օգտվող հանրապետությունից Հայաստանը դարձավ սեփական վառելիքաէներգետիկ պաշարներից զուրկ հանքահումքային սուղ պաշարներ ու ոչ մեծ տարածք ունեցող անկախ երկիր որն արդեն ինքնուրույն պետք է լուծեր պետության կայացման խնդիրը ծառացած սոցիալ-տնտեսական հիմնահարցերը Սկզբնական շրջանում տրանսպորտային շրջափակման պայմաններում կարևորագույն խնդիրը տնտեսության արտադրական ներուժի առավելագույն օգտագործումն էր և այս ճանապարհով բնակչության կենսապահովման նվազագույն պայմանների ստեղծումը Խնդրի լուծումն ավելի էին դժվարացնում տնտեսական ճգնաժամը խորացնող արտաքին գործոնները հատկապես նախկին տնտեսական կապերի խզումը նորանկախ պետությունների կողմից հովանավորչա

Կան առևտրային պայմանների սահմանափակումը ֆինանսական հաշվան յումների վատթարացումը պայմանագրային պարտավորությունների զանգ վածային խախտումները միջպետական տնտեսական հարաբերությունների կանոնակարգման օրենսդրական դաշտի բացակայությունը

Նման իրավիճակում հանրապետության ղեկավարության առջև ծառացած հիմնական հարցը մնում էր շրջափակման վերացման միջոցով տնտեսական կրության բարելավումը Այս ծանր պայմաններից դուրս գալու նպատակով հիմնականում սեփական ուժին ապավինելով հանրապետությունում մի շարք բարեփոխումներ կենսագործվեցին Հայաստանի անկախության հռչակագրի կրությունից ելնելով ծրագրվում էր տնտեսությունը արմատական վերափոխումների ենթարկել Հիմնականում նախատեսվում էր հասարակական–քաղաքական ու տնտեսական նոր պահանջներին համապատասխան անցում կատարել դեպի շուկայական հարաբերություններ Հանրապետությունում տնտեսական բարեփոխումների և անկախության աստիճանաբար կայացման գործընթացը հայտարարվեց անցման ժամանակաշրջան

1990–1991 թթ Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը մի շարք որոշումներ ընդունեց որոնք ուղղված էին տնտեսական հարաբերությունները կարգավորելուն հանրապետությունը ճգնաժամից դուրս բերելուն և սեփական շուկայական տնտեսական համակարգ ստեղծելուն· Այս առումով կարևոր նշանակություն ուներ խորհրդարանի 1990 թ սեպտեմբերի 10–ին ընդունված օրենքը Հայաստանի Հանրապետության պետական սեփականության մասին ըստ որի նրա տարածքում գտնվող բոլոր պետական ձեռնարկությունների միավորումների հիմնարկների և կազմակերպությունների ունեցվածքը հայտարարվեց Հայաստանի Հանրապետության սեփականություն: Դրա հետ մեկտեղ հոկտեմբերի 31–ին ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետությունում սեփականության մասին» օրենքը Սրանք պետական սենատիրության վերացմանը և շուկայական հարաբերությունների ձևավորմանն ուղղված առաջին քայլերն էին

Տնտեսական բարեփոխումների ամենասկզբից պետությունը ձգտում էր կտրուկ կրճատել արտադրության մեջ իր դերը և մասնավոր բաժինը դարձնել տնտեսական զարգացման հիմնական աղբյուր Այս բնագավառում իրականացվող հետևողական քաղաքականությունը հանգեցրեց այն բանին որ արդեն 1999 թ համախառն ներքին արտադրանքի 85%–ը ձևավորվեց մասնավոր սեկտորում Դա ապահովվեց ի հաշիվ զանգվածային սեփականաշնորհման և նոր մասնավոր բիզնեսի մուտքով շուկա. Սեփականաշնորհման նպատակն էր սկզբնական շրջանում տնտեսության վերափոխման գործընթացում ներգրավել հնարավորին չափ բնակչության լայն շերտեր ստեղծել շուկայական

տնտեսության համար սեփականատերերի զանգված ներդնել մրցակցության մեխանիզմներ

Հանրապետության ղեկավարությունը շուկայական տնտեսությանն անցնելու հիմնական բաղադրիչը համարում էր գների ազատականացումը Սակայն այս գործընթացն ուղեկցվեց բնակչության սոցիալական դրության կտրուկ վատթարացմամբ Հանրապետությունում վարվող սոցիալ–տնտեսական քաղաքականության մշակման ժամանակ թույլ տրվեցին բախտորոշ կոպիտ սխալներ Տնտեսությունում կառուցվածքային վերափոխումների ճիշտ հերթականության ընտրությունը միայն կարող էր հանգեցնել ցանկալի արդյունքի Արդեն իսկ իրականացվող գործընթացում սեփականության ձևերի փոփոխության նկատմամբ գների ազատականացման առաջանցիկությունը կանխորոշեց գործնականում այդ քաղաքականության տապալումը

Հայաստանում գների ազատականացումն ընթացավ մի շարք փուլերով Գների աճի առաջին փուլը սկսվեց ԽՍՀՄ–ի փլուզումից հետո Խորհրդային Միությունում հաստատագրված գների գործող համակարգը Հայաստանի համար ապահովում էր արտաքին առևտրի բարենպաստ պայմաններ Հանրապետությունը հնարավորություն ուներ ձեռք բերել վառելիքաէներգետիկ և հումքային էժան պաշարներ և փոխարենը ավելի թանկ գներով արտահանել պատրաստի արտադրանք. Սակայն անկախությունից հետո Հայաստանը հայտնվեց գների բոլորովին նոր համակարգում· Նախկին միութենական հանրապետությունները սկսեցին արտահանվող արտադրանքի գներն արագորեն մոտեցնել միջազգային գներին Այս պայմաններում հանրապետությունը կանգնեց վճարային հաշվեկշռի աստիճանաբար մեծացող պակասորդի ծածկման դժվարությունների առջև ինչը հանգեցրեց ներմուծման ծավալների էական կրճատման: Ներմուծվող էներգակիրների և կարևորագույն հումքատեսակների գների կտրուկ աճի պայմաններում խիստ նվազեցին հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի մրցակցության հնարավորությունները ավանդական շուկաներում և առաջին հերթին Ռուսաստանի Դաշնությունում գների և առաջարկի ցնցումների հետևանքով պետական ձեռնարկությունների զգալի մասը հայտնվեց կաթվածահար վիճակում և փակման եզրին

Գների աճի հաջորդ փուլը սկսվեց 1992 թ հունվարից Ազատ արձակվեցին ապրանքների և ծառայությունների մեծ մասի գներն ու սակագները Պետության կողմից կարգավորվում էին միայն սահմանափակ թվով ապրանքների և ծառայությունների (հաց, էլեկտրաէներգիա օդային փոխադրումներ կապի և հանրային այլ ծառայություններ) գներն ու սակագները. Գների ազատականացման պատճառով 1992 թ դեկտեմբերին 1991 թ դեկտեմբերի համեմատությամբ սպառողական ապրանքների գներն աճեցին 13 4 անգամ

Երրորդ փուլը պայմանավորվեց ռուբլու միասնական գոտու փլուզումով և սեփական դրամական միավորի դրամի ընդունումով Վերջին երկու հանգամանքները հանգեցրին գների մակարդակի նոր կտրուկ աճի Տնտեսության պետական հատվածի աշխատողների միջին ամսական իրական աշխատավարձը նույն ժամանակահատվածում պակասեց շուրջ 65%–ով 1994 թ վերջից սկսվեց գների և սակագների լայն ազատականացման նոր գործընթաց Ազատ արձակվեցին հեղուկ գազի օդային փոխադրումների արտաքին հեռախոսային և փոստային կապի ծառայությունների գներն ու սակագները 1994 թ դեկտեմբերի 1–ից բարձրացվեց հացի գինը և էլեկտրաէներգիայի սակագինը 1995 թվականից շարունակվեց սակագների ազատականացման գործընթացը Պետության կողմից վերահսկվում էին միայն մենաշնորհային սակավաթիվ ապրանքների գներն ու ծառայությունների սակագները

Գների և առաջարկի այսպիսի փոփոխություններն էապես փոխեցին արտադրության կառուցվածքն ու իրադրությունը աշխատուժի շուկայում Համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ) կառուցվածքում առաջատար դիրք գրավեց գյուղատնտեսությունը արդյունաբերության մեջ էներգետիկան թանկարժեք քարերի և ոսկերչական իրերի արտադրությունը Այս հանգամանքը թելադրեց նաև աշխատուժի շուկայի նոր կառուցվածք·

Ազատ գների վերնից» վարչական ռեժիմով ներդրումը ակնթարթորեն փոխեց բոլոր մակարդակներում գործընկերների միջև փոխհարաբերությունների և վճարումների սկզբունքները Գների ազատականացումը համահունչ չէր տնտեսության գոյություն ունեցող պետական–մենաշնորհային համակարգին ինչը հանգեցրեց ոչ թե բարեփոխման այլ գործող համակարգի կործանմանը Շուկայական ինքնակազմակերպման ակնկալիքները ըստ որի ապրանք արտադրողների միջև պիտի ստեղծվեր փոխհարաբերությունների համապատասխան համակարգ ակնհայտորեն դատապարտված էին քանի որ իրականում բացակայում էին դրա իրականացման շուկայական ինստիտուտները Գների ազատականացումը մենաշնորհի և ապրանքային դեֆիցիտի պայմաններում հանգեցրեց դրանց կտրուկ աճի և բարձր ինֆլյացիայի: Սպառողական շուկայում հայրենական արտադրանքը սկսեց դուրս մղվել առավել մրցունակ արտասահմանյան արտադրատեսակներով

Առաջացած քաոսի և ծեռնարկությունների փաստացի սնանկացման իրավիճակում 1995 թվականից սկսված արդյունաբերության զանգվածային սեփականաշնորհումը գործնականում վերածվեց պետական սեփականության վերաբաժանման մարդկանց մի փոքր խմբի օգտին Գների ազատականացումը պայմանավորեց արտադրանքի իրացման դժվարությունը և հետագայում բերեց փոխադարձ չվճարումների որոնց աճը սնանկացման եզրին կանգնեց

բեց ինչպես թույլ այնպես էլ ուժեղ ձեռնարկությունները Այս ամենն ի վերջո բերեց կառուցվածքային ճգնաժամի կոոպերացիոն կապերի խզման շուկաների կորստի և արդյունաբերության անդամալուծման Գների ազատականացմամբ պայմանավորված բարձր ինֆլյացիան տարավ դեպի ճգնաժամի խորացում Թեև որոշ միջոցառումներ ձեռնարկվեցին ֆինանսական կայունացման ուղղությամբ բայց դրանք արդեն ոչ թե պատճառի այլ հետևանքի դեմ պայքարի միջոցներ էին Կոշտ քաղաքականությունը և դրամական զանգվածի կտրուկ անկումը նպաստեցին արտադրության առավել մեկուսացմանը և սոցիալական ծրագրերի ֆինանսավորման կրճատմանը

Եթե 1988–1990 թթ ՀՆԱ–ում պետական ձեռնարկությունների բաժինը գերակշռող էր (ավելի քան 90%) ապա 1993 թվականից մասնավոր ոլորտի ատաղդանքի ծավալը սկսեց գերազանցել պետականին Նույն միտումը բնորոշ էր ներդրումների վարկերի արտաքին առևտրի բնակչության եկամուտների կառուցվածքային փոփոխություններին

բ Գյուղատնտեսությունը Հաշվի առնելով տնական շրջափակման և տնտեսական փլուզման մեջ գտնվող հանրապետության սոցիալ–տնտեսական իրավիճակի վրա ագրարային ոլորտի ունեցած վճռորոշ ազդեցությունը և ելնելով բնակչության պարենային ապահովվածության հույժ կարևոր խնդրից գյուղատնտեսությունը դիտվեց որպես տնտեսության առավել կարևորագույն բնագավառներից մեկը և 1991 թվականին հենց այս ոլորտից էլ սկսվեց սեփականաշնորհումը

Հայաստանը նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններից առաջինն էր որ 1991 թ կարճ ժամանակամիջոցում սեփականաշնորհեց հողը Հողը մշակողին վերադարձնելու և նրա մասնավոր սեփականատիրությունը խրախուսելու նպատակով հանրապետության խորհրդարանը 1991 թ հունվարի 29–ին ընդունեց Գյուղացիական և գյուղական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին օրենքը. Այստեղ մանրամասն նշվում էր հողային օրենսդրության ընդունման կարևորությունը մասնավոր հողատիրության զարգացման համար սահմանվում էին գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների գործունեության տնտեսական կազմակերպչական սոցիալական պայմանները ու իրավական հիմքերը Այդ օրենքով 1991–1992 թթ լուծարվեցին հանրապետությունում եղած 900 կոլտնտեսություններն ու պետական տնտեսությունները որոնք թողարկում էին ցյուղի արտադրանքի ավելի քան 90%–ը Դրանց փոխարեն ձևավորվեցին 320 հազարից ավելի անհատական տնտեսություններ Իբրև անհատական սեփականություն դրանց փոխանցվեց հողերի 66% ը անասունների 80%–ը մնացած հիմնական միջոցները գրեթե ամբող

ջությամբ Հողի սեփականատեր դարձան բոլոր գյուղաբնակները և այլ վայրերում ապրող նախկին գյուղացիները որոնք նման ցանկություն էին հայտնել Հողի սեփականաշնորհման մասին օրենքը որն ընդունվեց տնտեսական ճգնաժամի ծանր պայմաններում գյուղական բնակչությանն ապահովեց աշխատանքով և նպաստեց նրա գոյության պահպանմանը մեղմեց սովի վտանգը Որոշ չափով բարձրացավ գյուղացիության նյութական շահագրգռվածությունը Նորաստեղծ գյուղացիական տնտեսությունները փոփոխությունների ենթարկեցին ցանքերի կառուցվածքը սկսեցին տվյալ պայմաններին համապատասխան բույսեր մշակել և անասուններ պահել Հողով բավարարվեց նաև փախստականների մի մասը Այդ ամենի շնորհիվ գյուղատնտեսական արտադրությունը սկզբնական շրջանում այնպիսի ճգնաժամ չապրեց ինչպես արդյունաբերությունը կամ շինարարությունը թեև 1993 թ գյուղատնտեսության զուտ արդյունքի ծավալը 1989 թ նկատմամբ նվազեց 18%–ով.

Փոփոխությունները կարող էին գյուղատնտեսության և գյուղի սոցիալ տնտեսական առաջընթացի արագացման կարևոր կռվան դառնալ եթե ամրապնդվեին անհրաժեշտ նյութատեխնիկական միջոցներով կարգավորված արտադրական հարաբերություններով պետական հովանավորությամբ Սակայն դրանց կարևորությունը չընմբռնվեց ու թերագնահատվեց որի հետևանքով գյուղատնտեսությունը մեծ նահանջ ապրեց

Տնտեսական վերափոխումների սկզբնական փուլում թվում էր թե գյուղատնտեսությունը հեշտությամբ կհարմարվի շուկայական հարաբերություններին բայց փաստորեն այդպես չեղավ թույլ տրված մի շարք կոպիտ սխալների պատճառով

Առաջին մասնավոր սեփականատիրական հողօգտագործման անցնելը բարդ և տևական գործընթաց է որը չի կարելի լուծել մեկ հարվածով Այն կատարվեց առանց հողի անհատական մշակման պայմանների, գյուղատնտեսական տեխնիկայի և նրա օգտագործման հնարավորությունների և այլ խնդիրների խոր քննության Պատահական չէ որ նոր դժվարություններ ծագեցին ու մեծ կորուստներ տեղի ունեցան Հանրապետությունում հատկապես 1996–1999 թթ արձանագրվեց գյուղատնտեսական արտադրանքի մասնավորապես հացահատիկի և պտղի արտադրության ծավալների զգալի նվազում. Ագրարային արմատական վերակառուցումների գործընթացը հանրապետությունում սկսվել էր ոչ թե գյուղացիների պահանջով այլ իշխանության բարձրագույն մարմինների որոշումներով Ուստի վերջիններս ժամանակ ունեին ինչպես հարկն է նախապատրաստվելու վերափոխումների գործընթացին անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելու մեխանիզմներ մշակելու որոնք պետք է ուղղված լինեին գյուղատնտեսության արդյունավետության բարձ

ռացմանը Գործնականում սակայն ագրարային վերափոխումները Հայաստանում սկսվեցին գարնանային աշխատանքներին զուգահեռ, որն անգամ թույլ չտվեց կոլեկտիվ և պետական գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների ունեցվածքն ինչպես հարկն է գույքագրել և վերագնահատել Կոլտնտեսությունների և պետական տնտեսությունների համատարած լուծարումն իրականացվեց հապշտապ, շատ սեղմ ժամանակահատվածում անկազմակերպ ու վարչահրամայական եղանակով Գյուղատնտեսական բոլոր գոտիներում տնտեսությունների լուծարումը և հողի սեփականաշնորհումը իրականացվեցին միևնույն ձևով առանց որևէ տարբերակման հաշվի չառնվեցին տարբեր գոտիների առանձնահատկությունները

Երկրորդ սեփականաշնորհման ընթացքում թույլ տրված անարդարությունների և գործընթացի անհամաչափության հետևանքով ինչպես նաև սեփականաշնորհված հողերի անհավասար պտղաբերության պատճառով գյուղական բնակչության մի մասը հատկապես բարձրլեռնային շրջաններից ջրազուրկ և չոր վայրերից ստիպված եղավ գաղթել քաղաքներ աշխատանք փնտրելու համալրելով գործազուրկների բանակը Սեփականաշնորհման գործընթացում համաժողովրդական և կոլտնտեսային ունեցվածքը չնչին գներով հաճախ անցնում էր այն մարդկանց ձեռքը որոնք քիչ կամ ընդհանրապես մասնակցություն չէին ունեցել դրանց ստեղծմանը դա ըստ էության «նոմենկլատուրային» սեփականաշնորհում էր որի վտանգավորությունը նաև բազմակացութածնությունը մենաշնորհով փոխարինելու մեջ էր: Սեփականաշնորհումը շատ դեպքերում ծառայեցվում էր առանձին մարդկանց հարստացմանը որը ամենևին էլ ձեռներեցության խթանում չէր: Ստեղծված իրադրության մեջ հնարավոր դարձավ նաև հանրային ունեցվածքի մի մասի յուրացումը ֆերմաներում պահեստներում և այլն Դրան նպաստեց նաև լուծարվող կոլտնտեսությունների ու պետական տնտեսությունների անասնագլխաքանակը գյուղացիական տնտեսություններին բաշխելիս դրանց նվազագույն չափը սահմանելու վերաբերյալ հանրապետության կառավարության որոշումը որով ամենևին հաշվի չէր առնվում աշխատավոր գյուղացիության ֆինանսական շենքային կերարտադրության և այլ հնարավորությունները Չէր կարող ասենք փոքր հողակտոր ստացած արոտավայրերից փաստորեն զուրկ Արարատյան հարթավայրի գյուղացին բավարար թվով անասուններ ձեռք բերել այն դեպքում երբ կոշտ ու հյութալի կերերի արտադրության և խտացված կերերի ձեռք բերման հնարավորությունները խիստ սահմանափակ էին Այդ պայմաններում տնտեսությունների մի մասի հանրային հոտերում մնացած անասունների նկատմամբ բավարար խնամք չէր տարվում եղած տոհմային բարձր մթերատուները ‹փոխարինվում էին ցածրարժեք անասուններով Անասունների շենքերի

գյուղմեքենաների սեփականաշնորհումները շատ տեղերում իրականացվեցին օրենքի լուրջ խախտումներով պաշտոնական դիրքի չարաշահումներով ո րոնք «օրինականացվեցին» համապատասխան ակտերով Իշխանության բարձրագույն մարմինների որոշմամբ նախկին կոլտնտեսությունների ունեցվածքը նույն գնով վաճառվեց թե կոլտնտեսականներին և թե նրանց ովքեր շատ քիչ կամ բոլորովին չէին մասնակցել կոլտնտեսության աշխատանքներին Ստացված գումարի մի մասը վերցրեց կառավարությունը հետագայում այն իբր գյուղատնտեսության զարգացման նպատակով օգտագործելու համար

Երրորդ կոլտնտեսությունների և պետական տնտեսությունների լուծարման հետևանքով հանրապետությունում մշակվող առանց այն էլ փոքր մակերես ունեցող հողակտորներն է լ ավելի մանրատվեցին Յուրաքանչյուր տնտեսությանը միջին հաշվով հատկացվեց համապատասխանաբար 1 3 կամ 1 5 հա հողաբաժին. Առավել բնակեցված և պտղաբեր շրջաններում (Արարատյան դաշտ) տնտեսության միջին հողատարածքը մինչև 0 75 հա էր երկրի հյուսիս–արևելքում և հարավ–արևելքում 2 5 հա–ից մի քիչ ավելի Առաջին տարում հող ստանալով գյուղացիությունը ոգևորվեց բայց հետագայում հանդիպելով մեծ դժվարությունների հրաժարվեց մշակել հողային շատ տարածքներ Դրան խանգարում էր նաև գյուղացիական տնտեսություններին հատկացված առանձին հողակտորների միջև հեռավորությունը որ հաճախ հասնում էր 15–20 կիլոմետրի Այդ պայմաններում մեծապես ընկավ հողային, ջրային և նյութական մյուս միջոցների օգտագործման գյուղատնտեսական վնասատուների և հիվանդությունների դեմ պայքարի արդյունավետությունը նվազեցին հողերի բերրիության վերականգնման ու բազմապատկման աճեցրած բերքի փոխադրման պահպանման և իրացման տնտեսական հնարավորությունները Տնտեսությունների մասնատման պատճառով խափանվեց գիտության և տեխնիկայի նորագույն նվաճումները գյուղատնտեսության մեջ արմատավորելու գործընթացը Չկարգավորված շուկայական հարաբերություններին անցնելիս խիստ բարձր գների պայմաններում գյուղացիական տնտեսությունների զգալի մասը վերածվեց ձեռքի աշխատանքի վրա հիմնված ունիվերսալ բնատնտեսության և սկսեց առաջնորդվել սեփական սպառման համար արտադրելու սկզբունքով Գյուղացիության մեծ մասը զրկվեց գյուղտեխնիկայի օգտագործման հնարավորությունից դրա բազայի փոշիացման պատճառով Գյուղատնտեսական մեքենաների սարքավորումների և այլ արտադրամիջոցների զգալի մասը հանձնվել էր տեղական խորհուրդներին գյուղացիական տնտեսություններին սպասարկելու նպատակով Դա թուլացնում էր արտադրողների նյութական շահագրգռվածությունն ու պատասխանատվությունը այդ միջոցները պահպանելու և արդյունավետ օգտագործելու հարցում· Մյուս

կողմից այդ միջոցները միշտ չէ որ ինչպես հարկն է ծառայեցվում էին արտադրողների շահերին. Շատ հաճախ գյուղտեխնիկայի առանձին մասեր վաճառվում էին թանկ գներով իսկ տեխնիկան վերածվում էր թափոնների Գյուղտեխնիկայի բազայի փոշիացումը մեծ հարված հասցրեց գյուղացիական արտադրությանը Գյուղում տեխնիկան կենտրոնացվեց առանձին մարդկանց ձեռքում որոնք այնպիսի գներ էին առաջարկում որ գյուղացին հնարավորություն չէր ունենում մշակել իր հողը Հանրապետությունում չկար նույնիսկ պարզունակ գյուղգործիքների զանգվածային արտադրություն

Չորրորդ հողը գյուղացուն բաժանելուց հետո պետությունն իր գործը փաստորեն համարեց ավարտված ու մի կողմ քաշվեց թողնելով նրան մեն-մենակ իր հոգսերի հետ Պետության սուղ միջոցները արտաքին աշխարհի նյութական ու ֆինանսական օգնությունը հիմնականում օգտագործվեց ոչ թե գյուղատնտեսության զարգացման այլ պարենի ներմուծման նպատակով բայց չէ՞ որ սեփական արտադրությունն է ցանկացած տնտեսության զարգացման հիմքը Ագրարային ճգնաժամի հաղթահարումը պահանջում է պետության գործուն հովանավորություն գյուղատնտեսությանը ֆինանսական ու վարկային պետական աջակցություն 1999 թ պետությունը գյուղատնտեսության զարգացման նպատակով գյուղացիությանը տրամադրել է 7 մլն դոլար վարկ այն էլ կարճաժամկետ Անհրաժեշտ էր երկարաժամկետ վարկեր տալ գյուղացիությանը որով միայն հնարավոր կդառնար զարգացնել գյուղատնտեսությունը Փոքր չափերով աճած գների ու սպասարկման սակագների պայմաններում առանց պետության բազմակողմանի օգնության ու աջակցության գյուղացիական տնտեսությունների մեծ մասը ապրանքային արտադրություն կազմակերպել չէր կարող· Որքան էլ սահմանափակ լինեին հանրապետության հնարավորությունները դրանց զգալի մասը պետությունը պետք է հատկացներ նոր ջրամբարների ու ջրատարների կառուցման և հների վերանորոգման նպատակին Իսկ դա չարվեց չստեղծվեց գյուղատնտեսությանը վարկեր տրամադրող բանկերի ցանց ագրարային արտադրանքի մթերման պայմանագրային համակարգ ծեղքվածք առաջացավ շրջանառու միջոցների և վերջնական արդյունքի գների միջև: Այս հիմնախնդիրների ինչպես նաև տնտեսավարման նոր պայմաններում գյուղացիության ակտիվությունը բարձրացնելու և պարենային հիմնախնդրի այլ հարցեր լուծելու նպատակով թեև ձեռնարկվեցին որոշ միջոցառումներ այնուամենայնիվ գյուղատնտեսության զարգացման մեջ տնտեսական մեծ չափերի առաջխաղացում տեղի չունեցավ Ըստ էության հողերի սեփականաշնորհման ընձեռած հնարավորություններն ամբողջովին չօգտագործվեցին պայմանավորված գյուղատնտեսական արտադրանքի վերամշակման բնագավառում սեփականաշնորհման ուշացմամբ

և սպասարկող ենթակառուցվածքների դանդաղ ձևավորմամբ Հանրապետությունում տնտեսավարման և սեփականության տարբեր ձևերի մրցակցության դաշտ փաստորեն չստեղծվեց Մրցակցությունը պահպանվում էր միայն գյուղացիական տնտեսությունների միջև

Հինգերորդ հողի սեփականաշնորհումը կենսագործվեց համատարած այլ ոչ թե մաս առ մաս Շրջափակման ու պատերազմի պայմաններում ժամանակավորապես կարելի էր պահպանել այն կոլեկտիվ տնտեսությունները որոնք շահութաբեր էին ու դեռևս կարող էին ապահովել բարձր արտադրողականություն

Հանրապետության տնտեսական կյանքում իրականացվող կառուցվածքային բուռն փոփոխությունների հետևանքով լրջորեն փոխվեցին գյուղատնտեսությանը ներկայացվող պահանջները: Հողի սեփականաշնորհումից հետո առաջին հայացքից թվում էր թե գյուղմթերքների արտադրությունը կավելանա կամ գոնե կմնա նույն մակարդակին Բայց ստացվեց հակառակը Հանրապետությունում 1987 թ արտադրվել է 285 հազար տոննա հացահատիկ իսկ 1999 թ 258 հազար

գ Արդյունաբերությունը Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետությունում ծանր վիճակ ստեղծվեց նաև արդյունաբերության բնագավառում Խորհրդային Միության պայմաններում Հայաստանի արդյունաբերությունը հանդիսանում էր ԽՍՀՄ ընդհանուր արդյունաբերական համալիրի մի մասը և հիմնականում մասնագիտացված էր էլեկտրամեքենաշինության, քիմիայի էլեկտրոնիկայի թեթև ու սննդի արդյունաբերության բնագավառներում Թողարկվող արտադրանքը գլխավորապես արտահանվում էր խորհրդային տնտեսական տարածք և մեծապես կախված էր Ռուսաստանից ցածր գներով ներկրվող վառելիքից հումքից և կիսապատրաստուքներից

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Հայաստանի շրջափակման և այլ պատճառներով Հանրապետության արդյունաբերությունը հայտնվեց խոր ճգնաժամի մեջ նրա մի շարք ճյուղեր դադարեցին գործելուց զրկվելով հումքից ու էներգիայից 1992 թ արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը կազմեց նախորդ տարվա 51 8%–ը Անկում ապրեցին հատկապես մետալուրգիան (27 1%) շինանյութերի արտադրությունը (30 5%), մեքենաշինությունը (46 9%)

Դեռևս 1992 թ օգոստոսին ընդունվեց «Պետական ձեռնարկությունների և ավարտ շինարարության օբյեկտների սեփականաշնորհման և ապապետականացման մասին» օրենքը որն ամեն տարի լրացվում էր նոր որոշումներով 1994 թ սեփականաշնորհմանը մասնակցեցին արդյունաբերության նախարարության 286 և թեթև արդյունաբերության 147 ձեռնարկություններ

1994–1995 թթ հանրապետությունում սեփականաշնորհվել է մոտ 800 արդյունաբերական ձեռնարկություն: Այս աշխատանքները կազմակերպելու և գլխավորելու նպատակով 1996 թ նոյեմբերին կառավարության կազմում ստեղծվեց Սեփականաշնորհման և օտարերկրյա ներդրումների նախարարություն որը հետագայում վերանվանվեց Սեփականաշնորհումների նախարարության իսկ 2000 թ փետրվարին նոր կառավարության կազմում այն անվանվեց Պետական գույքի կառավարման նախարարություն

Փոքր օբյեկտների սեփականաշնորհումը ավելի հեշտ էր 1999 թ տվյալներով հանրապետությունում սեփականաշնորհվել են 6500 փոքր օբյեկտներ որոնք կազմել են ընդհանուրի 80%–ը

Արդյունաբերական ձեռնարկությունները սեփականաշնորհելիս բավարար չափով հոգ չտարվեց ունեցվածքի պահպանման ուղղությամբ որի հետևանքով մետաղյա թանկարժեք սարքավորումները ջարդոնի անվան տակ վաճառվեցին արտասահմանյան երկրներում՝ հատկապես Իրանում և Թուրքիայում Դա ծանր հարված հասցրեց արդյունաբերությանը և ամբողջ տնտեսությանը Մեծ դժվարություններ առաջացան արդյունաբերական արտադրանքի իրացման գործում Օրինակ 1994 թ իրացվեց ամբողջ արդյունաբերական արտադրանքի միայն 50%–ը իսկ 1999 թ 65%–ը: Դա անշուշտ պայմանավորված էր նրանով, որ այն միջազգային շուկայում մրցունակ չէր Լավագույն դեպքում հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքը կարող էր սպառվել ԱՊՀ երկրներում որին, սակայն, շատ է խանգարում շրջափակումը

Անբավարար էր օգտագործվում արդյունաբերական գիտահետազոտական և նախագծային–փորձարարական ներուժը 2000 թ փետրվարին ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի մի խումբ գիտնականներ որոնք անմիջականորեն կապված էին արդյունաբերական արտադրության հետ ՀՀ կառավարությանն առաջարկ արեցին վերագործարկել սեփականաշնորհված ռազմական խոշոր նշանակության ավելի քան 700 գործարանների գոնե մի մասը որոնք չէին աշխատում և դրանով իսկ հնարավորություն չէին ստեղծում գիտական նորարարությունները ներդնել արտադրության մեջ Սակայն ինչպես մյուս այս առաջարկը նույնպես անհետևանք մնաց

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների զանգվածային սեփականաշնորհումը Հայաստանում ընթացավ սեփականաշնորհման սերտիֆիկատների միջոցով Նախկին պետական ձեռնարկությունները հիմնականում վերածվեցին բաց և փակ բաժնետիրական ընկերությունների իրականացնելով վաճառքի տարբեր սխեմաներ բաժնետոմսերի բաժանորդագրություն աճուրդ մրցույթով վաճառք, ունեցվածքի վաճառք վարձակալին բաժնեմասերի հատկացում կոլեկտիվի անդամներին

Սեփականաշնորհման գործընթացում շեշտը դրված էր շտապողականության վրա որը հանգեցրեց բազմաթիվ բացասական երևույթների Եկամուտների կտրուկ անկման պայմաններում բնակչության ծնշող մեծամասնությունը իր սերտիֆիկատները (վաուչերները) վաճառեց շատ ցածր գներով ընթացիկ կենցաղային հոգսերը հոգալու համար Սեփականաշնորհմանը մասնակցեց ազգաբնակչության 7%–ը

Հախուռն ու հապճեպ սեփականաշնորհման արդյունքում հանրապետության բոլոր ընտանիքների ընդամենը 8%–ը տիրացավ մասնավորեցված գույքի ավելի քան 90%–ին Դրա հետևանքով 2000 թ դրությամբ առավել հարուստ ընտանիքների 4–5% ը տնօրինում էր ողջ ազգային հարստության առնվազն կեսին

Օգտվելով վաուչերային սեփականաշնորհման շահավետ հնարավորությունից և օգտագործելով ազգակցական–խնամիական ու ընկերական–հովանավորչական կապերը և խորհրդանշական ցածր գներով ձեռք բերելով հսկայական արտադրական կարողություններ ու տարածքներ սեփականատերերից շատերն ակտիվ գործունեություն սկսելու և ծավալելու համարձակություն չունեցան Պատրաստ չլինելով կատարելու նոր ներդրումներ համագործակցելու օտարերկրյա ներդրողների հետ նրանք մտահոգված էին ոչ այնքան արտադրական կարողությունների վերագործարկմամբ ու նոր արտադրանքի թողարկմամբ որքան ձեռնարկությունների և դրանց առանձին մասերի ավելի ձեռնտու վերավաճառքով

1998 թվականից սկսած առաջին պլան մղվեց հետսեփականաշնորհման փուլի արդյունավետության ապահովման խնդիրը Կառավարության որոշմամբ ոչ միայն դադարեցվեց սեփականաշնորհման նոր սերտիֆիկատների թողարկումը այլև անցում կատարվեց դեպի ձեռնարկությունների վաճառք և արտասահմանյան ներդրումների ներգրավում միջազգային աճուրդների կիրառման միջոցով

1997 թվականին վաուչերային սեփականաշնորհումից դրամական սեփականաշնորհմանն անցնելը միջազգային մրցույթներին մասնակցելը որոշ չափով ավելացրին պետական բյուջեի մուտքերը 1997 թ վերջին միջազգային մրցույթով վաճառվեց ազգային հեռահաղորդակցման ձեռնարկության Արմենտելի բաժնեմասերի 90%–ը իսկ 1998–ին Երևանի կոնյակի գործարանը և Արմենիա հյուրանոցը Ռուսաստանի Դաշնությունը ներդրումներ կատարեց էներգետիկայի համակարգում միջազգային մրցույթ հայտարարվեց Երևանի գլխավոր հյուրանոցների օդանավակայանի Հայկական ավիաուղիների էլեկտրաէներգիայի արտադրության տեղափոխման և բաշխման ձեռնարկությունների սեփականաշնորհման համար

Պետությունը փաստորեն ինքնակամ հեռացավ սեփականաշնորհման գործընթացի խելացի ծրագրավորված կառավարումից Բնակչության շրջանում չիրականացվեց բացատրական աշխատանք չստեղծվեցին ներդրումային հիմնադրամներ, բացակայում էր սերտիֆիկատների որպես արժեթղթերի շուկան նոր տնօրինողներից չէր պահանջվում ոչ երաշխիքներ ոչ էլ գործառույթի ծրագրեր ինչը տեղի տվեց նոր խախտումների Չարդարացան նաև սեփականաշնորհումից բյուջեի մուտքերն ապահովելու հույսերը պետության իրական դրամական եկամուտները սպասվածից առնվազն 10 անգամ ցածր էին Այս բոլոր վրիպումները խիստ սահմանափակեցին ՀՀ տնտեսության զարգացման հնարավորությունները

Սեփականաշնորհման արդյունքում ձեռնարկությունների արտադրական հիմնական ու շրջանառու միջոցների հանցագործ յուրացումը հասցրեց արդյունաբերության քայքայմանը գործազրկության աճին ու արտագաղթին Սեփականաշնորհման արդյունքում փոփոխվեց նաև արդյունաբերության կառուցվածքը Վերամշակող արդյունաբերության կեսից ավելին 2000 թ բաժին էր ընկնում ոչ թե գիտատար ճյուղերին այլ սննդի արդյունաբերությանը

Արդյունաբերության և ամբողջ ժողովրդական տնտեսության ճգնաժամային վիճակի հիմնական պատճառներից մեկը էներգետիկ ճգնաժամն էր, որն արդյունք էր Հայկական ատոմակայանի փակման, շրջափակման հետևանքով մազութի ու բնական գազի մատակարարման ընդհատումների ճգնաժամի առաջին ձմեռը (1991–1992 թթ) լուրջ հարված հասցրեց բնակչության ջերմամատակարարմանը հատկապես ջեռուցմանը Որպես հետևանք՝ անտառները և զբոսայգիներն անհսկելիորեն հատվեցին և օգտագործվեցին որպես վառելափայտ

1992–1993 թթ արտադրությունը և տրանսպորտը փաստորեն դադարեցին գործելուց Կենցաղային կարիքների համար 2–3 ժամ էր միայն էներգիա տրվում Ազգաբնակչության նկատմամբ փաստորեն իրականացվեց էներգետիկ տեռոր Այն դեպքում երբ հանրապետությունը թաղված էր համատարած խավարի մեջ այդ նույն ժամանակ էլեկտրաէներգիա էր տրվում հարևան Վրաստանին Անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցներ չլինելու պատճառով բազմաթիվ ենթակայաններ և բաշխիչ ցանցեր ենթարկվեցին վթարների էլեկտրաէներգիայի դեֆիցիտի պայմաններում էներգիայի գողությունը դարձավ համատարած երևույթ

Այսպիսի պայմաններում անխուսափելի էր Հայկական ատոմային էլեկտրակայանի (ԱԷԿ) վերագործարկումը 1996 թ և Հրազդանի ՋԷԿ–ի 5–րդ բլոկի շահագործումը ԱԷԿ–ի վերագործարկումը տեղի ունեցավ Ռուսաստանի Դաշնության տնտեսատեխնիկական օգնությամբ Բարելավվեց էլեկտրամատա

կայարումը սակայն բնակչության անվճարունակության պատճառով նրա մեծ մասը ի վիճակի չէր վճարել էլեկտրաէներգիան

դ. Ֆինանսավարկային քաղաքականությունը

Արդյունաբերության ակնկալանքով ծանր կացության մեջ էր հայտնվել նաև Հայաստանի ֆինանսավարկային համակարգը Մինչև 1993 թ հանրապետությունը կրում էր Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականության ազդեցությունը միասնական դրամական համակարգի առկայության պայմաններում: Դա հատկապես արտահայտվում էր գների համընդհանուր ազատականացման դրամավարկային և հարկային քաղաքականության բնագավառներում Չնայած այս ուղղությամբ հանրապետության իշխանությունների գործադրած ջանքերին Հայաստանն այդպես էլ ամբողջությամբ չընդգրկվեց ռուսական ռուբլու գոտու մեջ 1993 թ նոյեմբերին հանրապետության կառավարությունը հարկադրված շրջանառության մեջ դրեց հայկական ազգային դրամը Ազգային արժույթի կիրարկումից հետո Հայաստանը հնարավորություն ձեռք բերեց ինքնուրույն տնօրինելու տնտեսական բոլոր լծակները: Սակայն համապատասխան երաշխիքների բացակայության պայմաններում դրամն արագ արժեզրկվեց ինչը ևս նպաստեց սոցիալ–տնտեսական ճգնաժամի խորացմանը Սղաճի մակարդակն արագորեն աճեց տեղի ունեցավ ժողովրդի խնայողությունների և ավանդների յուրացում Ժողովրդի ներդրած գումարները խնայդրամարկղերում փոշիացան Միլիոնավոր ռուբլիներ կազմող գումարների փոխարեն ազգաբնակչությունը ստացավ դրանց արժեքից շատ ավելի ցածր արժեզրկված դրամներ որով գների աճի պայմաններում հնարավոր չէր հոգալ անգամ ամենատարրական կարիքները

Տնտեսության ծայրահեղ անկայունության վճարային հաշվեկշռի ծանր վիճակի պայմաններում հանրապետության կառավարությունը 1994 թ ստացավ Արժույթի միջազգային հիմնադրամի (ԱՄՀ) ֆինանսական օժանդակությունը և նրա հանձնարարականով սկսեց տնտեսական բարեփոխումների կուրսի իրականացումը որի գաղափարախոսությունը պարզապես հանգում էր 3 հիմնախնդիրների իրականացմանը ազատականացում սեփականաշնորհում և կայունացում դրամական զանգվածի կոշտ պլանավորման միջոցով

Սեփական դրամը շրջանառության մեջ դնելը պետք է կառուցվածքային լուրջ տեղաշարժեր առաջ բերեր հանրապետության ֆինանսական համակարգում: Ստեղծվեց Հայաստանի կենտրոնական բանկը ձևավորվեցին շուրջ 60 առևտրային դրամատներ ու մասնավոր բանկեր Բանկային վերափոխումները Հայաստանում սկսվեցին 1993 թ Կենտրոնական բանկի մասին Բանկերի

և բանկային գործունեության մասին» օրենքների ընդունմամբ և ազգային դրամը շրջանառության մեջ մտցնելով

1990 թ սկսած հանրապետությունում գործել են 90–ից ավելի բանկեր ո որոնցից 2000 թ. միայն 32–ն էին մնացել ասպարեզում Գնալով մեծացավ բնակչության անվստահությունը բանկերի հանդեպ Տասնյակ հազարավոր ա վանդատուներին խաբելը ֆինանսական շուկայում տեղի ունեցող տատա նումները բանկերին զրկեցին ազգաբնակչության միջոցները ներգրավելու հնարավորությունից

Տնտեսության վրա բացասական խոր ազդեցություն էին գործում նաև արտաքին ցնցումները և հատկապես Ռուսաստանի 1998 թ ֆինանսական ճգնաժամը որոնց հետևանքով մի կողմից կրճատվեց կամ լրիվ վերացավ ՀՀ ձեռնարկությունների զգալի մասի արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկը իսկ մյո ս կողմից՝ նվազեցին մասնավոր դրամական փոխանցումները

Հանրապետությունում ֆինանսավարկային քաղաքականությունը իրակա նացվում է միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների օժանդակությամբ 1993–1999 թթ հանրապետությանը տրամադրված արտասահմանյան վարկերի պայմանագրային գումարը կազմեց 1250 մլն դոլար որի հիմնական մասը հատկացվեց բյուջեի դեֆիցիտի փակմանը իսկ մի մասը ազգային արժույթի ամրապնդմանը և ուրիշ ոչ արտադրական նպատակների Փոխանակ վարկերը օգտագործվեին արտադրական ենթակառուցվածքների արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացման համար հանրապետության ղեկավարությունը գերադասեց դրանց ոչ նպատակային օգտագործումը և փոշիացումը Դրա արդյունքում զարգացավ ստվերային տնտեսությունը և կլանային համակարգը

Պատահական չէ որ Ազգային ժողովը ստեղծեց օտարերկրյա վարկերի և փոխառությունների օգտագործման արդյունավետությունն ուսումնասիրող հանձնաժողով որը 1999 թ հրապարակեց պաշտոնական եզրակացություն բացահայտելով հսկայական չափերի հասնող գումարների անարդյունավետ օգտագործման փոշիացման և մսխման աղաղակող փաստերը

Հայաստանի վարկավորումը հիմնականում կատարվում է Համաշխարհային բանկից և Արժույթի միջազգային հիմնադրամից Այս կազմակերպությունները շատ հաճախ հանդես են գալիս թելադրողի դերում և իրենք են որոշում հանրապետության այս կամ այն ճյուղի զարգացումը· Այսպես Արժույթի միջազգային հիմնադրամի ղեկավարությունը հայտարարում է որ Հայաստանը ծանր արդյունաբերություն չպետք է ունենա Նրան ձեռնտու էր ոչ թե մեքենաշինության զարգացումը որն ավելի մեծ կապիտալ ներդրումներ է պահան

ջում այլ թեթև և սննդի արդյունաբերության զարգացումը որը կարող էր կարճ ժամանակում մեծ շահույթ ապահովել

Հայաստանի արտաքին պարտքը 1991 թ զրոյական մակարդակից 2000 թ սկզբին կազմեց 900 մլն դոլար Արտասահմանյան վարկերից հարյուր միլիոն նավոր դոլարներ հանգրվանեցին կոռուպցիոներ պաշտոնյաների գրպաններում Հանրապետության արտաքին հիմնական պարտատերերն են միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունները իսկ երկկողմանի վարկային պայմանագրերով նաև Ռուսաստանի Դաշնությունը Եվրոպական Միությունը Թուրքմենստանը Գնալով հանրապետության արտաքին պարտքը ձեռք բերեց ինքնաաճման միտում երբ պետությունը ստիպված է ձեռք բերել նոր վարկերները մարելու համար

Ֆինանսավարկային ոլորտում վճռորոշ տեղ էր զբաղեցնում հարկային քաղաքականությունը որը հիմնականում ուղղված էր բյուջեի համալրմանը և մասնավոր սեկտորի զարգացմանը

Պետությունն իր ֆինանսական–տնտեսական վիճակի կայունացումը իրականացնում էր ունեզրկվածներին նս մեկ անգամ ունեզրկելու, մանր ու միջին առևտուրը խեղդելու հաշվին Նման քաղաքականության արդյունքում բնակչության հսկայական մեծամասնության համար ստեղծվել էր ծանրագույն կացություն որը հանգեցնում էր արտագաղթի տեմպերի արագացմանը

Հանրապետությունում վարվող սոցիալ–տնտեսական քաղաքականության արդյունքում խոսք լինել չի կարող հասարակության ամենալայն շրջանների կենսապայմանների բարելավման մասին Չնայած տարեցտարի պաշտոնապես արձանագրվող 5–6%–անոց տնտեսական աճին այնուամենայնիվ շուկայական բարեփոխումների պտուղներից օգտվում էր բնակչության չնչին փոքրամասնությունը կազմող ունևորների խավը

Տասնյակ տարիների ընթացքում երաշխավորված աշխատատեղին և աշխատավարձին սովոր աշխատասերի համբավ ունեցող հայ ժողովրդի ակտիվ մասը հանկարծակի հայտնվեց գործազուրկի կարգավիճակում Գործազրկության մակարդակը 1992 թ 1 6%–ից աճելով 1999 թ հասավ 11 1%–ի Հանրապետությունում երկարատև գործազուրկները 2000 թ. կազմեցին ամբողջ գործազուրկների թվի 75%–ը որոնց մեծ մասը (մոտ 80%) մինչև 50 տարեկան էր և չէր աշխատում 1992 թվից ի վեր Նոր աշխատատեղերի ստեղծման ծրագիրը մնացել էր թղթի վրա չէին մշակվել սեփականաշնորհված ձեռնարկություններում զանգվածային ազատումները զսպող աշխատակարգեր, չէին սահմանվել նվազագույն աշխատատեղերի թիվը նման ձեռնարկություններում

Աշխատանքային շուկայում առաջացած վիճակը հանգեցրեց նրան որ աշխատավարձի միջին մակարդակն այլևս չէր ապահովում բնակչության հսկա-

յական զանգվածների նույնիսկ ամենանվազագույն կենսապայմանները Պետականորեն երաշխավորված նվազագույն աշխատավարձը 2000 թ հասել էր 5000 դրամի Բնակչության 60%–ը չէր կարողանում հայթայթել սննդի համար անհրաժեշտ չնչին միջոցներ անգամ Հանրապետության բնակչության 23 9%–ը ապրում էր ծայրահեղ աղքատության մեջ 58 5%–ը վատ 13 2% ը բավարար իսկ 4 4%–ը «լողում» լիության մեջ

Հայաստանի անապահով խավերի համար անմատչելի էր մնում բուժսպասարկումը

Այս ամենի հետևանքով հանրապետությունից սկսվեց մեծ ծավալների հասնող արտագաղթ Հայաստանի մոտավորապես 3 մլն 400 հազար բնակիչներից 1991–2000 թթ ընթացքում երկիրը լքեց 1 մլն 200 հազարը վերադարձածների թիվը կազմեց 380 հազար այսինքն միգրացիայի զուտ արդյունքը կազմում է 820 հազար մարդ Արտագաղթողների մեծ մասն իր բախտը փնտրում էր Ռուսաստանում միայն 25–30%–ը հեռավոր արտասահմանում

6 Մշակույթը

ԽՍՀՄ–ի գոյության պայմաններում Հայաստանի գիտությունը և կրթությունը հանդիսանում էին միության երբեմնի հզոր ո միասնական գիտական համալիրի օրգանական բաղադրիչը Այստեղ ըստ էության գոյություն չունեին ֆինանսավորման կամ նյութատեխնիկական ապահովման հիմնախնդիրներ

Մինչև ԽՍՀՄ–ի փլուզումը Հայաստանը գիտության զարգացման ցուցանիշներով առաջնակարգ դիրքեր էր զբաղեցնում նախկին միութենական հանրապետությունների գիտական հանրությունների շրջանակում:

Սակայն Հայաստանի անկախացումից հետո ստեղծված տնտեսական ծանր վիճակը նյութական և ֆինանսական միջոցների անբավարարությունը գիտական կապերի խզումը գիտական տեղեկատվության սղությունը հանգեցրին հանրապետությունում գիտական գործունեության լճացմանը Խզվեցին հիմնարար ու կիրառական գիտությունների և արտադրության միջև գոյություն ունեցող փոխադարձ կապերը փլուզվեցին ժամանակին մեծ համբավ ձեռք բերած գիտական դպրոցները, խաթարվեց գիտական և գիտամանկավարժական կադրերի վերարտադրության տասնամյակների ընթացքում ձևավորված համակարգը կազմալուծվեց գիտական արդյունավետ հետազոտությունների նյութատեխնիկական հիմքը 1998 թ Հայաստանի գիտության ոլորտի աշխատողների թվաքանակը 1988 թ համեմատությամբ կրճատվել է 3 8 անգամ կազմելով 6000 մարդ 1990–2000 թթ շուրջ 3500 գիտաշխատող աշխատանքից ազատվել է թեմաների փակման պատճառով Հանրապետությունում վարվող արմատական–ազատական բարեփոխումների քաղաքականու

լյան ընդհանուր հայեցակետում գիտությունը դիտարկվում էր որպես չափազանց ծախսարար և անքույլատրելի ճոխություն և որպես կանոն պետական միջոցներից ֆինանսավորվում էր մնացորդային սկզբունքով

Պետության կողմից անհոգատար վերաբերմունքի հետևանքով Հայաստանի ճյուղային գիտահետազոտական ինստիտուտների մեծ մասը մոտ 80%–ը որ նախկինում կուտակել էր նյութատեխնիկական զգալի պաշարներ գիտական և ինժեներատեխնիկական կադրեր քայքայվեց մնացողներն էլ հազիվ կարողացան գոյատևել նախկին միութենական գործընկերների հետ համատեղ կատարվող մշակումների ֆինանսավորման շնորհիվ

Հանրապետության գիտական համալիրի քայքայումը հանգեցրեց գիտական կադրերի («ուղեղների») արտահոսքի: Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների կենտրոնի հարցումների համաձայն միայն ՀՀ ԳԱԱ–ից 1991–1995 թթ. հեռացել է 800 գիտաշխատող որոնցից 200–ը մշտական բնակության է մեկնել արտասահմանյան երկրներ Մեկնածների մեջ գերակշռում էին ազգային գիտության առավել օժտված և կարողունակ ներկայացուցիչները հատկապես երիտասարդ և միջին տարիքի գիտնականները որոնք ակնառու հաջողությունների էին հասել իրենց ընտրած գիտական ասպարեզում

Հայաստանի գիտության ոլորտին բնորոշ կադրային տեղաշարժին հատուկ էր նաև ներքին արտահոսքը. Գիտնականներից շատերը որոնք միջոցներ չունեին արտասահման մեկնելու թողնում էին գիտական աշխատանքը և տեղափոխվում գործունեության այլ ասպարեզներ որտեղ հնարավոր էր մի կերպ պահպանել իրենց ընտանիքների գոյությունը

Անկախության պայմաններում հնարավորություն էր ստեղծվել օգտակար կապ հաստատել աշխարհի առաջատար գիտական կենտրոնների հետ ուսումնասիրել և կիրառել գիտության կազմակերպման համաշխարհային փորձը Հատկանշական է որ Հայաստանի գիտական ներուժի հսկայական հնարավորությունների օգտագործման մեջ մեծ հետաքրքրություններ էին դրսևորում ոչ միայն Արևմուտքի համալսարաններն ու գիտահետազոտական կենտրոնները այլև ռազմական բնույթի մասնավորապես Հյուսիսատլանտյան դաշինքի (ՆԱՏՕ) կառույցները Հայաստանի գիտնականների արտասահմանյան երկարաժամկետ գործուղումների մեծ մասը ֆինանսավորում էին Հումբոլդտի» (ԳՖՀ) «Բենջամին Ֆրանկլինի» (ԱՄՆ), «Սորոսի» (ԱՄՆ) հիմնադրամները INTAS–ը (ԱՄՆ), TACIS–ը (Եվրամիություն) և այլն

Հայաստանի անկախ հանրապետության հռչակումից հետո սկսվեցին կրթամշակութային ոլորտի կատարելագործման ուղիների որոնումները Խորհրդային իշխանության օրոք հայ ժողովուրդը ձեռք էր բերել բարձր կրթական մակարդակ Սակայն անկախությունից հետո հայոց կրթական համա

կարգն էապես վտանգվեց 1991–1995 թթ. այս ոլորտը դիտարկվեց որպես պետական և տնտեսական գերակայությունից դուրս գտնվող և նրա հոգսը դրվեց տեղական իշխանության մարմինների և հասարակության վրա Կրթության նախկին համակարգը, որն ընդգրկում էր կրթության երեք հիմնական ձև (միջնակարգ միջնակարգ–մասնագիտական և բարձրագույն) փոխարինվեց բազմաստիճան համակարգով

Միջնակարգ (կամ ընդհանուր) կրթությունը բաժանվեց երեք աստիճաններ՝ տարրական (3 տարի) միջնակարգ (5 տարի) և ավագ (2 տարի) Ուսուցումը դպրոցներում ազատվեց կոմունիստական գաղափարախոսության կապանքներից: Պետությունը չի խոչընդոտում տարբեր տիպի դպրոցների այդ թվում մասնավոր դպրոցների ստեղծմանը

Ընդունված որոշումների համաձայն՝ հայ երեխաները պետք է սովորեին միայն հայկական դպրոցներում, կրճատվեց ռուսական դպրոցների թիվը Հրատարակվեցին ուսումնական նոր ծրագրերով դասագրքեր որոնցից ոչ բոլորն էին համապատասխանում հայ ազգային դպրոցի առջև դրված խնդիրներին. Ջեռուցման բացակայության պատճառով ուսումնական տարվա և դասաժամերի տևողության կրճատումը լավագույն ուսուցիչների արտահոսքը դասագրքերի մեթոդական և օժանդակ գրականության պակասը գրենական պիտույքների թանկությունը և այլ հանգամանքներ անհնար դարձրին ուսումնական պլանների կատարումը Ծանր վիճակում էր գտնվում դպրոցների նյութա տեխնիկական բազան շինությունները չէին վերանորոգվում և դրանց հետագա շահագործումը դառնում էր վտանգավոր Այս նույն երևույթները նկատվում էին նաև նախադպրոցական հիմնարկներում

Բարձրագույն կրթությամբ շատ ուսուցիչներ հիմնականում տղամարդիկ սոցիալական ծանր վիճակի պատճառով հեռանում էին դպրոցից

Դրական պետք է համարել կրթության բովանդակության հումանիտար բաղադրիչի արմատական փոփոխումը: Կրթության համակարգը խիստ տարբերակվեց Միջնակարգ դպրոցները հատկապես բարձր դասարանները (9–10) ստացան որոշակի ազատություն լրացուցիչ առարկաներ անցնելու ծրագրերի և ուսումնական ձեռնարկների ընտրության հարցում Արդեն 2000 թ 150 դպրոցներում կազմակերպվեց հոսքային ուսուցում: 1999–2000 թթ դրական տեղաշարժերից էր աղետի գոտում մի շարք դպրոցների շենքային պայմանների բարելավումը

Փոփոխություններ կատարվեցին հանրապետության բարձրագույն կրթության ոլորտում· Բուհերի ուսումնական ծրագրերից հանվեցին անցյալում բոլոր բուհերի համար պարտադիր առարկաները՝ կոմունիստական կուսակցու

թյան պատմությունը մարքս–լենինյան փիլիսոփայությունը գիտական կոմունիզմը գիտական աթեիզմը և այլն

Համաշխարհային հանրության մեջ ինտեգրացմանն էր միտված կառավարության 1995 թ հունիսի 12–ի որոշումը ուսուցման նոր՝ եռաստիճան համակարգին անցնելու մասին բակալավրիատ 4 տարի (պատրաստում է միջին օղակների մասնագետներ թերի բարձրագույն կրթությամբ) մագիստրատուրա 2 տարի (բարձր որակավորման մասնագետների պատրաստում) և ասպիրանտուրա (կադրերի պատրաստում բուհերի և գիտահետազոտական հիմնարկների համար): 1995 թվականից ԵՊՀ–ն և Երևանի գյուղատնտեսական ակադեմիան անցան այդ համակարգին Սակայն այդ նոր համակարգը շատ կողմերով զիջում էր ուսուցման նախկին համակարգի մակարդակին

Փորձեր ձեռնարկվեցին բուհերի ինքնուրույնությունն ընդլայնելու ուղղությամբ, ընդարձակվեց դրանց համագործակցությունն արտասահմանյան ու սումնական և գիտական հաստատությունների հետ

Որոշ ինստիտուտներ (բժշկական պոլիտեխնիկական և այլն) վերանվանվեցին համալսարաններ կամ ակադեմիաներ: 1991 թ. հիմնադրվեց Հայաստանի Ամերիկյան համալսարանը (ՀԱՀ) որպես Կալիֆորնիայի (ԱՄՆ) համալսարանի մասնաճյուղ 1998 թ Ռուսական համալսարանը

Եթե 1990–ական թվականների շեմին Հայաստանում գործում էր պետական 13 բուհ որտեղ կադրեր էին պատրաստվում 103 մասնագիտությունների գծով ապա 2000 թ 15 պետական բուհ՝ ավելի քան 158 մասնագիտությունների գծով

Նոր տնտեսական համակարգի պայմաններում Հայաստանում բացվեցին բազմաթիվ մասնավոր համալսարաններ ու քոլեջներ: 2000 թ հանրապետությունում գործում էին շուրջ 90 մասնավոր համալսարաններ ու ինստիտուտներ

Անկախության հռչակումից հետո վերացվեցին գաղափարական այն կապանքները որոնք կաշկանդում էին մշակույթի մասնավորապես ազգային մշակույթի զարգացումը: Ստեղծվեցին ազատ ստեղծագործելու հնարավորություններ: Սակայն առկա սոցիալ–տնտեսական իրադրությունը բացասական ազդեցություն ունեցավ հոգևոր կյանքի վրա ճգնաժամ ապրեցին հայ թատրոնը և կինոն, կրճատվեց գրքերի տպագրությունը խաթարվեց մշակութային կապերի զարգացումը Ունենալով զգալի ազատություն այնուամենայնիվ ազատ մամուլի զարգացման հնարավորությունները հանրապետությունում սահմանափակ էին թերթերի մեծամասնությունն ուներ ընդամենը 2–3 հազար տպաքանակ և տարածվում էր հիմնականում մայրաքաղաքում

Պետական անհրաժեշտ օգնության հոգածության բացակայության պատճառով հայոց մշակույթն անկում ապրեց Արվեստի բազմաթիվ կոթողներ

ճարտարապետական հուշարձաններ թատրոնի և կինոյի շենքեր հայտնվեցին անմխիթար վիճակում Արվեստի որոշ հիմնարկների սեփականաշնորհման հետևանքով ստեղծագործական շատ կոլեկտիվներ անգործության մատնվեցին Սակայն չնայած շարունակվող սոցիալ–տնտեսական ծանր ճգնաժամին և շատ ցածր վարձատրությանը այնուամենայնիվ արվեստի աշխատողներն ամեն կերպ ձգտում էին համընթաց քայլել ժամանակի հետ Հաջողություններ էին արձանագրում Հայաստանի թատրոնները երգի և պարի համույթները ստեղծագործ ուրիշ կոլեկտիվներ

Սոցիալ–տնտեսական դժվարություններն ու ճգնաժամը բացասական ազդեցություն ունեցան հանրապետության առողջապահության համակարգի վրա Համակարգը ընդհանուր առմամբ դարձավ վճարովի իսկ պետության կողմից երաշխավորված անվճար բուժօգնության և ծառայությունների դասակարգումը բավականին խրթին էր որի պատճառով բնակչության մեծ մասը չէր պատկերացնում թե ինչ չափանիշներով է ստանալու բուժօգնություն

3 ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հիմնական խնդիրը բոլոր պետությունների և առաջին հերթին հարևանների հետ բարիդրացիական ու փոխշահավետ հարաբերությունների հաստատումն էր

Նորանկախ հանրապետությունը սկսեց միջազգային ճանաչում գտնել 1991 թվականի վերջերից 1991 թ դեկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետությանը ճանաչեցին ԱՄՆ–ը Ռուսաստանը Կանադան Ռումինիան և այլ պետություններ 1992 թ մարտի 2–ին Հայաստանը դարձավ Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) լիիրավ անդամ այնուհետև անդամագրվեց միջազգային մի շարք կազմակերպությունների այդ թվում Սևծովյան տնտեսական համագործակցությանը (ՍԾՏՀ)

Նման պայմաններում հանրապետության իշխանությունների հիմնական խնդիրն էր ղարաբաղյան պատերազմի դադարեցումը և շրջափակման վերացման միջոցով տնտեսական վիճակի բարելավումը. Այս նկատառումներով առաջնային պլան մղվեց ղարաբաղյան հակամարտության գոտում երկարաժամկետ զինադադարի և խաղաղ բանակցությունների հարցը· Վերջինս դարձավ Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կոմիտեի (ԵԱՀԿ) քննարկման առարկա Սակայն Ադրբեջանի իշխանությունները մերժում էին Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի քաղաքական մեթոդներով կարգավորմանն

…ված ամեն մի առաջարկ առաջ քաշելով Արցախը կրկին իրենց ենթարկե
…ախիրական պահանջներ

1992 թ մայիսի 9-ին Արցախի ազատամարտիկները ազատագրեցին հա
…կինավուրց քաղաք Շուշին իսկ մի քանի օր անց Լաչինը Դրանով Արցա
…խի ազատագրական պայքարը թևակոխեց նոր փուլ որը շարունակվեց
1993-1994 թվականներին: Այդ ընթացքում հայ ազատամարտիկներն ազա
…տագրեցին նաև Քելբաջարը Աղդամը Ֆիզուլին և այլ տարածքներ 1993 թ
…վերջերին Ադրբեջանը նոր հարձակում սկսեց որը տևեց մինչև Ռուսա
…ստանի միջնորդությամբ ու Մինսկի խմբի օգնությամբ զինադադարի կնքումը
(մայիս 1994 թ) Ընդ որում Ադրբեջանը զինադադարին համաձայնվեց ա
…ռանց նախապայմանի Ամբողջ շեշտը դրվեց բանակցային գործընթացի վրա

ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի բանակցություններում Հայաստանը որդեգրել էր
…հետևյալ սկզբունքը «Հայաստանի Հանրապետությունը կվավերացնի յուրա
…քանչյուր փաստաթուղթ, որն ընդունելի կլինի Ղարաբաղի ժողովրդի համար և
…ստորագրված ԼՂՀ ղեկավարության կողմից»: Իսկ Լեռնային Ղարաբաղի ղե
…կավարության դիրքորոշումը միանգամայն հստակ էր այն բացառում էր որևէ
…ուղղակի ենթակայություն Ադրբեջանին և կախվածություն նրանից ԼՂՀ-ն
…հանդես էր գալիս ստեղծված իրողությունների հաշվառմամբ և միմյանց նա
…խապայմաններ չթելադրելու դիրքերից՝ առաջարկելով բանակցություններ
…սկսել կարգավիճակի սկզբունքային հիմքերի ճշտումից Միայն Ադրբե
…ջան–Ղարաբաղ ուղղակի բանակցությունների միջոցով կարելի էր սահմանել
հակամարտող կողմերի փոխզիջումների շրջանակը և քննել խնդրի քաղաքա
…կան կարգավորման երկուստեք ընդունելի տարբերակը Հակառակ սրան
Ադրբեջանը համառորեն ԼՂՀ-ն չէր ճանաչում որպես հակամարտող կողմ

Միջազգային հանրության անող քաղաքական ճնշումը Հայաստանի իշ
…խանություններին դրդեց գնալ ղարաբաղյան հարցում հնարավոր զիջումների
քննարկմանը՝ Հանրապետության նախագահ Լ Տեր–Պետրոսյանը ենթարկ
…վելով այդ ճնշմանը փաստարկեց Ղարաբաղը փուլ առ փուլ Ադրբեջանի
կազմում վերադարձնելու անհրաժեշտությունը

Տանելով բոլոր զրկանքները հանուն Ղարաբաղի ազատության հասարա
…կությունն ըմբոստացավ Ղարաբաղյան հարցում ցանկացած նահանջի դեմ
Արդյունքում 1998 թ փետրվարի 3 ին կատարվեց իշխանափոխություն
Մարտ ամսին ընտրվեց հանրապետության նոր նախագահ Ռոբերտ Քոչարյա
…նը Սկսվեց ղարաբաղյան բանակցությունների նոր փուլը

Արտաքին քաղաքականության ոլորտում Հայաստանի իշխանությո ւնները
ձգտում էին պահպանել ռազմաքաղաքական հավասարակշռությունը
արևմտյան հարավային և հյուսիսային երկրների տնտեսական ու քաղաքա

կան շահերի միջև Դուրս մնալով տարածաշրջանում նավթամուղային միջազգային գործարքների համակարգից Հայաստանը փորձում էր ամրապնդել իր տարածքային դիրքը ճանապարհային տարանցիկ ցանցի ստեղծման միջոցով ապահովել Սև ծովից Պարսից ծոց տրանսպորտային հանգույցը:

Միաժամանակ հանրապետության իշխանությունները ձգտում էին երկիրը դուրս բերել մեկուսացումից օգտագործելով տարբեր երկրների հայկական համայնքների գործոնը: Այս քաղաքականությունը նպատակ ունի նաև վերացնել Հայաստանի և Սփյուռքի միջև այն ճեղքը որն առաջացել էր նախորդ իշխանությունների գործունեության արդյունքում:

Ղարաբաղյան հակամարտության նոր փուլում ԵԱՀԿ Մինսկի խումբն ակտիվացրեց գործունեությունը նոր առաջարկներ ներկայացնելով կողմերին 1998 թ միջնորդները եկան այսպես կոչված «ընդհանուր պետության» գաղափարին Նոր «ընդհանուր պետությունը» ըստ համանախագահների պետք է ստեղծվեր նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմաններում, ինչը թույլ էր տալու, ըստ նրանց, համատեղել սահմանների անձեռնմխելիությունը և ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը

Հայաստանն ու Ղարաբաղը սկզբունքորեն համաձայնվեցին «ընդհանուր պետության» գաղափարն ընդունել որպես բանակցությունների հիմք, իսկ Ադրբեջանը մերժեց այն Բանակցությունների գործընթացը նորից հայտնվեց փակուղում

Ադրբեջանի ղեկավարությունը համառորեն հրաժարվում էր բանակցությունների վերսկսման առաջարկներից Սակայն ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների ջանքերով այնուամենայնիվ 1999 թ սկսվեցին Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների ուղղակի շփումները

ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական առաջնություններից մեկը Անկախ պետությունների համագործակցությունն էր (ԱՊՀ) Այն Հայաստանի Հանրապետության համար նախ և առաջ ուներ ռազմաքաղաքական և անվտանգության ապահովման նշանակություն

Հայաստանի միջազգային դրության մեջ կարևոր տեղ էին գրավում ուղղակի հարաբերությունները ԱՊՀ անդամ Ռուսաստանի Դաշնության հետ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը չշեղվեց Ռուսաստանի հետ փոխհարաբերություններում պատմականորեն ձևավորված մոտեցումներից Երկու երկրների միջև թե երկկողմ թե բազմակողմ հարաբերություններում գրեթե չեղան խնդիրներ, որոնց շուրջը փոխհամաձայնություն չկայացվեր· Ռուսաստանի հետ Հայաստանի Հանրապետությունը վարում էր բազմակողմանի համագործակցության հարաբերություններ այդ թվում ռազմապաշտպանական տնտեսական և այլ բնագավառներում·

1995 թ մարտի 16–ին Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև կնքվեց «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ռուսաստանյան ռազմակայանի մասին» պայմանագիր Այս պայմանագրով իրավական հիմքի վրա էր դրվում ռուսական ռազմական ներկայությունը Հայաստանում Ըստ պայմանագրի՝ ՀՀ տարածքում գտնվող ՌԴ զինված ուժերի կազմավորումները վերածվում էին ՀՀ տարածքում գտնվող ռուսաստանյան ռազմակայանի Շեշտվում էր նաև որ «Ռուսաստանյան ռազմակայանը ՌԴ շահերը պաշտպանելու պարտականությունից բացի Հայաստանի զինված ուժերի հետ համատեղ ապահովում է ՀՀ անվտանգությունը նախկին ԽՍՀ Միության արտաքին սահմանում»

1991–2000 թվականներին Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքվել են ավելի քան 100–ից ավելի միջպետական միջկառավարական և միջգերատեսչական պայմանագրեր ու համաձայնագրեր որոնք կարգավորում են համագործակցության ամենատարբեր բնագավառներ: 1992–1999 թթ Ռուսաստանը Հայաստանին տրամադրել է ավելի քան 100 մլն դոլարից ավելի վարկ որի շնորհիվ վերականգնվել և գործարկվել է օրինակ Մեծամորի ատոմակայանի երկրորդ էներգաբլոկը

1997 թ օգոստոսի 29 ին Մոսկվայում ստորագրվեց «Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև բարեկամության համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին» մեծ պայմանագիրը ինչպես նաև «Հայ–ռուսական համատեղ հռչակագիրը»

Այս պայմանագրով երկու երկրների հարաբերությունները որակական նոր փուլ թևակոխեցին: Հենվելով այդ պայմանագրի վրա Հայաստանն ու Ռուսաստանը էլ ավելի ակտիվացրին ռազմական համագործակցությունը

Ռուսաստանից բացի Հայաստանը բարիդրացիական հարաբերություններ է հաստատել նաև Ուկրաինայի հետ Ստորագրվեցին ֆինանսատնտեսական բնույթի մի շարք պայմանագրեր հատուկ ուշադրություն դարձվեց հայ–ուկրաինական առևտրատնտեսական և մշակութային կապերի ամրապնդմանը Սերտացան քաղաքական հարաբերությունները Բելառուսի և Մոլդովայի հետ Միջին Ասիայում Հայաստանի արտաքին քաղաքականության գլխավոր գործընկերը Թուրքմենստանն էր քանի որ հանրապետության տնտեսության կենսապահովումը մեծ չափով կախված էր թուրքմենական գազի առաքումներից

Հայաստանը առևտրատնտեսական և մշակութային բազմաթիվ համաձայնագրեր կնքեց Ղազախստանի Ուզբեկստանի և Տաջիկստանի հետ. Բայց հատկապես կարևոր էր Վրաստանի հետ հարաբերությունների ամրապնդումը որի տարածքով շրջափակման տարիներին շարունակվեց Հայաստանի կապը արտաքին աշխարհի հետ երկու երկրների միջև կնքվեցին առևտրատնտեսական

և գիտատեխնիկական համագործակցության վերաբերյալ մի շարք պայմանագրեր Հայաստանի և Վրաստանի միջև փոխհարաբերությունները բարեկամական են ավանդական է դարձել մշակույթի օրերի փոխադարձ անցկացումը

Բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատվեցին հարևան Իրանի հետ Հայ–իրանական հարաբերությունները պայմանավորված են առաջին հերթին երկկողմանի տնտեսական շահերով կովկասյան տարածաշրջանում Իրանի խաղացած դերով միջազգային ասպարեզում հատկապես Մերձավոր Արևելքում նրա ունեցած կշռով իսլամական աշխարհում մասնավորապես արաբական երկրներում նրա ազդեցության հետագա ուժեղացումով Իրանը Վրաստանի հետ այն երկրներից է որը զգալիորեն նպաստել է Հայաստանի շրջափակման մեղմացմանը Արաքսի վրա կառուցված կամուրջը հնարավորություն տվեց աշխուժացնել տնտեսական համագործակցությունը երկու երկրների միջև Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ Հայաստանի կապերի զարգացմանը նպաստում է տեղի հայ համայնքը. 1997 թ փետրվարին պայմանագիր ստորագրվեց Իրան–Հայաստան գազամուղի կառուցման վերաբերյալ համաձայնություն ձեռք բերվեց երկու պետությունների տնտեսական գիտական մշակութային կապերի ընդլայնման վերաբերյալ 1998 թ. հոկտեմբերին համաձայնագիր ստորագրվեց երկու պետությունների տրանսպորտային համակարգերի համագործակցության զարգացման վերաբերյալ որով հատկապես կարևորվեց Հայաստանի հյուսիսը հարավին կապող ճանապարհների կառուցումը Ընդ որում դրանցով Իրանը հնարավորություն է ստացել ընդլայնել իր ապրանքաշրջանառությունը դեպի Ռուսաստան Սև ծով Բուլղարիա Եվրոպա Գնալով ամրապնդվեցին Հայաստանի կապերը Սիրիայի Լիբանանի Եգիպտոսի Պարսից ծոցի արաբական երկրների հետ

Հայաստանը կարևոր նշանակություն էր տալիս Թուրքիայի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատմանը Թեև 1991 թ դեկտեմբերի 1–ին Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը բայց նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատվեցին Անկարան հայկական իշխանություններին նախապայմաններ ներկայացրեց չհիշատակել 1915 թ Հայոց ցեղասպանությունը պաշտոնապես հրաժարվել պահանջատիրությունից ճնշում գործադրել Լեռնային Ղարաբաղի վրա դադարեցնելու պայքարը և ընդունելու Ադրբեջանի գերակայությունն ու տարածքային ամբողջականությունը Միաժամանակ պահանջեց որ Հայաստանը զերծ մնա Թուքիայի շահերին հակասող գործողություններից և ամեն կերպ չեզոքացնի սփյուռքահայության հակաթուրքական գործունեությունը Հայաստանի ղեկավարությունը մերժեց միջազգային պրակտիկային անհարիր այս նախապայմաններն ու պահանջ-

ները Ավելի ուշ Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև տնտեսա
կան հարաբերությունների ոլորտում որոշ աշխուժացում նկատվեց

Անկախություն ձեռք բերելուց հետո Հայաստանը գործնական դիվանագի
տական հարաբերություններ հաստատեց Արևմտյան Եվրոպայի երկրների
Անգլիայի Ֆրանսիայի Գերմանիայի Ավստրիայի Բելգիայի Իսլանդիայի
Շվեյցարիայի, Իսպանիայի Իտալիայի հետ Գնալով ամրապնդվում են Հայաս
տանի տնտեսական և մշակութային կապերը Հունաստանի Բուլղարիայի Ռու
մինիայի Հարավսլավիայի և Հարավարևելյան Եվրոպայի մյուս երկրների հետ

Գործնական բնույթ ունեն հայ–ամերիկյան հարաբերությունները որոնք
պայմանավորված են նաև ԱՄՆ–ի ազդեցիկ հայկական համայնքի ակտիվ գոր
ծունեությամբ Հարաբերությունները ԱՄՆ ի և Հայաստանի միջև զարգանում
են բնականոն ճանապարհով ընդգրկելով քաղաքական տնտեսական ո
մշակութային ոլորտները 1990–2000 թթ ԱՄՆ–ը Հայաստանին հատկացրել է
շուրջ 650 մլն դոլարի մարդասիրական օգնություն

Հայաստանը հարաբերություններ հաստատեց նաև Կանադայի Արգենտի
նայի Ուրուգվայի Չինաստանի Ճապոնիայի Հնդկաստանի հետ որոնք վա
վերացվեցին մի շարք պայմանագրերով և համաձայնագրերով

1998 թ սկսած Հայաստանի Հարապետության արտաքին քաղաքական
գործունեության կենտրոնում է գտնվում Հայոց ցեղասպանության միջազգա
յին ճանաչման խնդիրը

Հանրապետության արտաքին ակտիվ քաղաքականության Սփյուռքի հա
մայնքների անմիջական մասնակցության շնորհիվ տարբեր երկրներ ճանաչե
ցին Հայոց ցեղասպանությունը և Թուրքիային խորհուրդ տվեցին ընդունել կա
տարված ոճրագործությունն ու դատապարտել այն

Այսպիսով անկախությունից հետո միջազգային ասպարեզում Հայաստա
նը վարում է ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն աշխատում է պահ
պանել հավասարակշռությունը արևմտյան հարավային և հյուսիսային
երկրների միջև

Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը ելնում է երկրի անվտան
գության շահերից և թելադրված է նրա աշխարհաքաղաքական վիճակով Եթե
հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ ուղղված են ռազմավարական հա
մագործակցության ամրապնդմանը ապա ԱՄՆ–ի հետ տնտեսական և քաղա
քական համագործակցության ընդլայնմանը: Հայաստանի արտաքին քաղա
քականությունը միտված է Կովկասում անվտանգության տարածաշրջանային
համակարգի ստեղծմանը, որը հնարավոր է միայն բանակցությունների ար
դյունքում ընդունված փոխզիջումների և ժողովրդավարության սկզբունքների
ամրապնդման դեպքում

4 ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Հայաստանի անկախության գործընթացում քայլեր ձեռնարկվեցին հասարակական կյանքի դեմոկրատացման և նոր հարաբերությունների հաստատման ուղղությամբ 1990 թ նոյեմբերի 5–ին Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց հանրապետության պետական մարմինները ձեռնարկությունները հիմնարկները կազմակերպությունները ուսումնական հաստատությունները և զինվորական ստորաբաժանումները ապաքաղաքականացնելու վերաբերյալ: 1991 թ փետրվարի 26–ին խորհրդարանի կողմից ընդունվեց «Հասարակական–քաղաքական կազմակերպությունների մասին» օրենքը որով հանրապետությունում ստեղծվում էր բազմակուսակցական համակարգ երկարամյա ընդմիջունից հետո հայրենիքում վերստին ազատորեն գործելու իրավունք ստացան Հայ հեղափոխական դաշնակցություն, Ռամկավար–ազատական և Հնչակյան ազգային ազատական կուսակցությունները

Աստիճանաբար հանրապետությունում առաջացան նոր կուսակցություններ հասարակական–քաղաքական կազմակերպություններ ու միություններ Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը (ՀՀԿ) Ազգային ժողովրդավարական միությունը (ԱԺՄ) Քրիստոնեաժողովրդավարական միությունը (ՔԺՄ) Ազգային ինքնորոշում միավորումը (ԱԻՄ) Սահմանադրական իրավունք միությունը (ՍԻՄ) Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցությունը և այլն Ավելի ուշ հիմնվեցին Հայաստանի սոցիալիստական կուսակցությունը (ՀՍԿ) Հայաստանի սոցիալիստական ուժերի միությունը (ՀՍՈՒՄ) Հայաստանի ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ) և այլն

Բոլորը հավասար իրավունք ստացան օրենքի սահմաններում ազատորեն արտահայտելու իրենց կարծիքը 1991 թվականի ապրիլի 17–ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության և Հայաստանի նախկին լենինյան երիտասարդական միության ունեցվածքը ազգայնացնելու մասին Միաժամանակ գործող մյուս կուսակցություններն ու հասարակական–քաղաքական կազմակերպությունները ձեռք բերեցին գույք ու տարածքներ

2000 թ Հայաստանում գրանցված էր 100–ից ավելի հասարակական կազմակերպություն որոնց մեծ մասն իրականում ակտիվ գործունեություն չի ծավալում

Հայաստանի նորաստեղծ կուսակցությունները դեռևս ամուր կազմակերպական կառույցներ չեն նաև բազմանդամ չեն՝ ուստի և դրանցից շատերը ձևական բնույթ ունեն Կան նաև գրանցված բայց չգործող կուսակցություններ որոնք գոյություն ունեն թղթի վրա

Քաղաքական կուսակցությունների ուժերի փոխհարաբերության պատկերը որոշակի տեսք ընդունեց 1995 թ հուլիսի 5–ին տեղի ունեցած խորհրդա-

ռանական ընտրություններից հետո 1994 թ դեկտեմբերի 28–ից հետո կուսակցությունների վերաբերյալ օրենքը խախտելու ամբաստանությամբ կասեցվել էր դաշնակցության գործունեությունը և նա չկարողացավ մասնակցել խորհրդարանական ընտրություններին Հասարակական կյանքից այդ ուժի մեկուսացումը բացասաբար անդրադարձավ դեմոկրատական վերափոխումների ընթացքի վրա և երկրում ստեղծեց քաղաքական լարված իրավիճակ

1995 թ խորհրդարանական ընտրություններն անցան աննախադեպ խախտումների անարդարության և բռնությունների մթնոլորտում· Խորհրդարանում անհրաժեշտ թվով տեղեր նվաճելու նպատակով իշխող ՀՀՇ կուսակցությունը դիմեց ոչ միայն ճնշումների քվեաթերթիկների կեղծման մամուլի և ընտրողների ահաբեկման այլև կատարեց ժողովրդավարության գաղափարները վարկաբեկող գործողություններ ինչպես օրինակ «զուգահեռ» կազմակերպությունների ստեղծումը կուսակցությունները մեկը մյուսին հակադրելը Այսպես հակառակ ՀՀ դաշնակցության, ստեղծվեց Հայաստանի Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը ՌԱԿ–ի դեմ Ոամկավար–ազատական (լիբերալ–ժողովրդավարական) կուսակցությունը կանանց բազմաթիվ կազմակերպությունների կողքին «Շամիրամը» և այլն

Հայ հասարակությունը քաղաքական տնտեսական գաղափարական տեսակետից պառակտվեց Պետության օտարացումը հանգեցրեց նրա դեմ հասարակության դիմադրության ուժեղացմանը որն ավելի ցայտուն արտահայտվեց 1996 թ հերթական նախագահական ընտրություններում: Այն հասարակության և պետության բախման առիթ հանդիսացավ որի ընթացքում վառ արտահայտվեց իշխող վերնախավի ծայրահեղության հասած մեծամոլությունը նրա անտեղյակությունը հասարակության լեռնացած ատելությանը

1996 թ սեպտեմբերի 22–ի նախագահական ընտրություններից հետո Հայաստանում սկսվեց ժողովրդավարության նոր փուլ, երբ հասարակությունը ի դեմս ընդդիմադիր կուսակցությունների համախմբվեց քաղաքացիական ազատությունները պաշտպանելու համար Ժողովրդավարության զոհաբերությունը իբր հանուն «պետական շահերի» ինչը շարունակում էին պահանջել իշխանությունները այսուհետև մերժվում էր հասարակության կողմից

Դժգոհելով նախագահական ընտրությունների արդյունքների բացահայտ կեղծումից ժողովուրդը դուրս եկավ հանրահավաքների ու ցույցերի պահանջելով անցկացնել կրկնակի ընտրություններ 1996 թ սեպտեմբերի 25 ի հանրահավաքը վերածվեց հանրապետության Ազգային ժողովի շենքի վրա գրոհի Այս առիթն օգտագործելով իշխանություններն ընդդիմության դեմ անցան ոճռական գործողությունների Սկսվեցին ընդդիմության առաջնորդների ու կտիվիստների ձերբակալություններ նրանց նկատմամբ բռնություններ և

պատվիրված քաղաքական դատավարություններ Հանրապետությունում ար գելվեց հանրահավաքներ և ցույցեր կազմակերպելը

1996 թ նախագահական ընտրություններից հետո ժողովրդի և իշխանու թյունների միջև առաջացած տնական առճակատումը 1998 թ փետրվարին բե րեց գործող նախագահի հրաժարականին

1998 թ փետրվարին վերականգնվեց դաշնակցության պաշտոնական կար գավիճակը քաղբանտարկյալները ազատ արձակվեցին արգելված մամուլը վերսկսեց գործել

1999 թ. մայիսի 30 ին տեղի ունեցան ՀՀ Ազգային ժողովի հերթական ընտ րությունները Ընտրությունների նախօրյակին կազմակերպվել էր հանրապե- տական և ժողովրդական կուսակցությունների «Միասնություն դաշինքը որն էլ տոն էր տալիս նախընտրական պայքարին

Նախորդ ընտրությունների ընթացքում կատարված և անպատիժ մնացած անօրինականությունները ժողովրդի մեջ վերջնականապես ամրապնդել էին այն կարծիքը թե Հայաստանում ցանկացած ընտրություն դատապարտված է կեղծված լինելու Այդ մտածողությունը մեծ ազդեցություն ունեցավ 1999 թ Աժ ի ընտրությունների վրա որին ընտրողների 48,3%–ը չմասնակցեց

Մայիսի 30–ի ընտրություններում «Միասնություն» դաշինքը հաղթանակ տարավ Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց Կ Դեմիրճյանը իսկ վարչա պետ նշանակվեց Վ Սարգսյանը

Մայիսի 30–ից մինչև հոկտեմբերի 27–ն ընկած հինգ ամիսների ընթաց քում Հայաստանն ապրում էր ներքաղաքական կյանքի բարդ ու հակասական մի շրջան

Իր ձեռքում հսկայական իշխանություն կենտրոնացրած Վ Սարգսյանի հետևողականո թյունն ու պահանջկոտությունը հույս էին ներշնչում որ կարվեն անհրաժեշտ քայլեր երկիրը սոցիալ–տնտեսական և բարոյաքաղաքական ծանր վիճակից դուրս հանելու ուղղությամբ: Կտրուկ ակտիվացավ հանրապե տության արտաքին քաղաքականությունը ղարաբաղյան հիմնահարցի շուրջ ընթացող բանակցությունների աշխուժացման պատճառով Սակայն զարգա- ցումները հետ շրջվեցին 1999 թ հոկտեմբերի 27 ին երբ ահաբեկիչների խում- բը մուտք գործեց խորհրդարան և ավտոմատ հրազենով «գլխատեց» օրենսդիր իշխանության ղեկավարությանը Ազգային ժողովի նախագահ Կարեն Դեմիր ճյանին նրա տեղակալներ Յուրի Բախշյանին և Ռուբեն Միրոյանին գործադիր իշխանության ղեկավար վարչապետ Վազգեն Սարգսյանին Ազգային ժողովի պատգամավորներ Արմենակ Արմենակյանին Հենրիկ Աբրահամյանին, Միքայել Քոթանյանին և ՀՀ օպերատիվ հարցերի նախարար Լեոնարդ Պետրոսյանին

Ահաբեկչությունը հանգեցրեց հանրապետության ներքաղաքական իրավի ճակի կտրուկ սրման· Անմիջապես բացվեց իշխանության թևերի միջև նախորդ

շրջանում առկա հակասությունների ողջ թնջուկը Ընդդիմադիր ուժերը սկսեցին հետևողականորեն օգտվել դրանից Վերջիններս իրենց առջև խնդիր էին դրել օգտագործելով խառը կացությունը հետ բերել իշխանությունը Սակայն հիմնական դիմակայությունն ընթանում էր ոչ թե քաղաքական տարբեր ուժերի այլ իշխանության թևերը ներկայացնող առանձին պաշտոնյաների միջև

Հոկտեմբերի 27–ի ողբերգությամբ Հայաստանում սկիզբ առած քաղաքական գործընթացները ամիսներ շարունակ լարվածության մեջ պահեցին ողջ հանրապետությունը Դիմակայության մեջ էին ընդգրկված մի կողմից հանրապետության նախագահը և նրա շրջապատը մյուս կողմից կառավարության անդամների և բարձրաստիճան զինվորականության մի մասը ‹Երկրապահ› կամավորականների միությունը Վերջիններս պահանջում էին հանրապետության նախագահի հրաժարականը առաջ քաշելով տարբեր մեղադրանքներ այդ թվում հոկտեմբերի 27–ի դատավարությունը խոչընդոտելու մեղադրանքը Նախագահին ընդդիմադիր ուժերի հետ էր նոր նշանակված վարչապետ Ա Սարգսյանը

ՀՀ նախագահի հրամանագրով 2000 թ մայիսին Ա Սարգսյանն ազատվեց զբաղեցրած պաշտոնից նոր վարչապետ նշանակվեց հանրապետական կուսակցության նախագահ Ա Մարգարյանը

Այսպիսով բարեբախտաբար հաջողվեց ներքաղաքական առճակատումը շեղել կոշտ բախում տանող ուղուց դեպի համերաշխության ճանապարհ Հասարակությունը խուսափեց վտանգավոր դիմակայությունից անկանխատեսելի հետևանքներով

2000 թ ապրիլին նշվեց Մեծ եղեռնի 85–ամյակը Ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետությունում այլև արտասահմանյան բազմաթիվ երկրներում անցկացվեցին բազմազան միջոցառումներ նվիրված թուրքերի կողմից իրականացրած ոճրագործության դատապարտմանը Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հասնելը դարձել է բովանդակ հայության գերագույն խնդիրներից մեկը: Ցեղասպանության համընդհանուր ճանաչմամբ միջազգային իրավանորմերի դաշտ կփոխադրվի իր պատմական հայրենիքին վերատիրանալու համար հայ ժողովրդի հարատև պայքարը

Հայ ժողովուրդը XXI դար ոտք դրեց ունենալով անկախ պետություն լի հավատով ու վճռականությամբ պաշտպանելու ամրապնդելու և զարգացնելու իր սրբազան հայրենիքը

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք ... 5

Գլուխ առաջին. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ (Մ.Թ.Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿ–1375 ԹՎԱԿԱՆ)

1 ՊԵՏԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ (Մ.Թ.Ա. III–II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐ) ... 7

2 ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ ՄԻԱՍՆԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ՝ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ (Մ.Թ.Ա. IX–VI ԴԱՐԵՐ) ... 15

ա. Արարատյան թագավորության քաղաքական կացությունը 15

բ. Ներքին կյանքը ... 19

3. ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ (ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ) ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (Մ.Թ.Ա. VI–III ԴԱՐԵՐ) ... 24

4. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (Մ.Թ.Ա. II–I ԴԱՐԵՐ) ... 26

5 ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (I–V ԴԱՐԵՐ) ... 31

ա. Քաղաքական կացությունը ... 31

բ. Պետական կարգը ... 39

6 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ V–IX ԴԱՐԵՐՈՒՄ 41

ա. Մարզպանական Հայաստանը ... 41

բ. Կացությունը Արևմտյան Հայաստանում ... 45

գ Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը արաբական տիրապետության դեմ ... 46

7. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (IX–XI ԴԱՐԵՐ) ... 50

8. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ XI–XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ ... 56

ա Հայկական թագավորություններն ու իշխանապետությունները սելջուկյան թուրքերի տիրապետության ժամանակաշրջանում 56

բ. Զաքարյանների իշխանապետությունը (XII–XIV դարեր) ... 58

9 ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (XI–XIV ԴԱՐԵՐ) ... 62

ա. Քաղաքական կացությունը ... 62

բ. Պետական կարգը ... 68

Գլուխ երկրորդ. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ (XV ԴԱՐԻ ԿԵՍ–XIX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ)

I ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆԱԽԱՔԱՅԼԵՐԸ ... 72

1 ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԼԵԳԵՆԴԸ ... 72

2 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁ XV ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ ... 76

I ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԴԵԳԵՐՈՒՄՆԵՐԸ XVI–XVII ԴԱՐԵՐՈՒՄ ... 79

1. Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԵՎ ՍԵԲԱՍՏԻԱՅԻ ԳԱՂՏՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՆԵՐԸ ... 79

2. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ XVII ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ ... 82

3. Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ 1677 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԳԱՂՏՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ ... 85

II ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄՈՒՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ 87

1 ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐԻՆ ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ... 87

ա. Իսրայել Օրին Եվրոպայում ... 87

բ. Անգեղակոթի գաղտնի ժողովը ... 89

գ. Հայաստանի ազատագրության Պֆալցյան ծրագիրը ... 91

դ. Հայաստանի ազատագրության Մոսկովյան ծրագիրը ... 95

2 ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ XVIII ԴԱՐԻ 20–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆԿԱԽ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ... 101

ա Պետրոս I–ի պարսկական արշավանքը ... 10

բ Ազատագրական կռիվները Արցախում: Հայկական անկախ իշխանության ստեղծումը ... 106

գ Թուրքական արշավանքը Արևելյան Հայաստան: Երևանի և Արցախի հերոսամարտերը ... 107

դ. Ազատագրական կռիվները Սյունիքում. Հայկական անկախ իշխանության ստեղծումը 112
ե. Թուրքական արշավանքը Սյունիք: Հայկական իշխանության գոյամարտը 117
3 ԱՐՑԱԽԻ ԿԻՍԱՆԿԱԼԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XVIII ԴԱՐԻ 30–40–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ 121
ա. Նադիր շահը և հայերը: Խամսայի մելիքությունների ստեղծումը 121
բ. Խամսայի մելիքությունների իրավունքներն ու պարտականությունները 125
4 ՀՈՎՍԵՓ ԷՄԻՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ 128
ա. Հովսեփ Էմինը Անգլիայում 128
բ. Հովսեփ Էմինի ազատագրական գործունեությունը 131
5 ՄԱԴԱՍԻՐ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿԸ 139
ա. Խմբակի ստեղծումը 139
բ. Խմբակի քաղաքական հրապարակախոսությունը 141
6 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԵՐԻՆ 148
ա. Մովսես Սարաֆյանի ծրագիրը 148
բ. «Հյուսիսային» ու «Հարավային» նախագծերը 151
գ. Հայաստանի ինքնավարության նախագիծը (1827 թ.) 155
Գլուխ երրորդ. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ 60–80–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ
1 ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐԻ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ 162
2. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 166
Գլուխ չորրորդ. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ
1. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ 176
2 ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 177
ա. Ձևավորումը 177
բ. Ծրագիրը և կառուցվածքը 179
գ. Գործունեությունը 181
3 ՀՆՉԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 183
ա. Ձևավորումը 183
բ. Ծրագիրը և կառուցվածքը 185
գ. Գործունեությունը 188
4 ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 191
ա. Ձևավորումը 191
բ. Ծրագիրը և կառուցվածքը 195
գ. Գործունեությունը 198
Գլուխ հինգերորդ. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ–ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ–XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ
1 ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XIX ԴԱՐԻ 90–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ 201
ա. Ազգային–ազատագրական պայքարի նախադրյալները 201
բ. Ազատագրական պայքարի առաջին քայլերը 206
գ. Մասունի 1894 թվականի ապստամբությունը 209
դ. Բարենորոգումների Մայիսյան ծրագիրը: Բաբ Ալիի ցույցը 211
ե. Զեյթունի 1895–1896 թվականների ապստամբությունը 213
զ. Օսմանյան դրամատան գրավումը և ռմբահարումները Սամաթիայում 218
2 ՀԱՅ ԱԶԱՏԱՍԱՐՏԻ ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ 222
ա. Ձինյալ պայքարի դասերը և մարտավարության փոփոխությունը 222
բ. Ս. Առաքելոց վանքի կռիվները 224
գ. Մասունի 1904 թվականի ապստամբությունը 227
դ. Ելդեզի մահափորձը և Իզմիրի ծեռնարկները 230
ե. Մարտավարության նոր փոփոխություն. զինյալ պայքարի դադարեցում 232
Գլուխ վեցերորդ. ՀԱՅՈՑ ԵՂԵՌՆԸ (1894–1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)
1. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԵՎ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ 235
2. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 240
3. ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԻ ՈՉՆՉԱՑՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 249
4 ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ 256

5 ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ 253
Գլուխ յոթերորդ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ (ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲԸ)
1 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ Մ.Թ. IV ԴԱՐԸ .. 261
ա. Հայկական մշակույթի զարգացման առանձնահատկությունները 261
բ Նախնադարյան Հայաստանի մշակույթը 263
գ. Արարատյան թագավորության մշակույթը 264
դ. Հայկական մշակույթը մ.թ.ա. VI–IV դարերում 267
ե. Հելլենիստական դարաշրջանի հայկական մշակույթը 270
2 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ 278
ա. Վաղ միջնադարյան մշակույթը (V–IX դարեր) 278
բ Մշակույթը զարգացած ավատատիրության ժամանակաշրջանում (X–XIV դարեր) ... 287
3 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XV–XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ 293
ա. Դպրոցը 296
բ. Գիտությունը 298
գ Գրականությունը 302
դ Արվեստը 303
ե Տպագրությունը 305
4 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XIX դարում և XX դարի սկզբներին 306
ա. Մշակույթի զարգացման նախադրյալները 306
բ. Դպրոցը 308
գ. Գիտությունը 310
դ. Գրականությունը 313
ե Արվեստը 317
զ. Մամուլը 318
Գլուխ ութերորդ. 1917 ԹՎԱԿԱՆԻ ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ՈՒ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
1 ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 319
2 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 325
ա. Հեղափոխությունը և Անդրկովկասը 325
բ. «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը 327
գ. Հայկական հարցը Բրեստի և Տրապիզոնի հաշտության բանակցություններում 328
դ 1918 թվականի թուրքական արշավանքը Անդրկովկաս և հայ ժողովրդի մայիսյան հերոսամարտերը 331
Գլուխ ինններորդ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (1918–1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)
1 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ 337
2 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՏՈՒՄԸ 338
3 ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 349
ա Սոցիալ–տնտեսական վիճակը 349
բ. Մշակութային կյանքը 356
գ. Հասարակական–քաղաքական կյանքը 356
դ Բոլշևիկների 1920 թվականի մայիսյան ապստամբությունը 361
ե Թուրք–թաթարական խռովությունները 367
4 ԱՐՏԱՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 370
ա. Հարաբերությունները Քառյակ միության պետությունների հետ 370
բ. Հարաբերությունները հարևան երկրների հետ 372
գ Հայկական հարցը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում Սևրի պայմանագիրը 380
5 ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍ–ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ 385
ա Հայ–ռուսական հարաբերությունները 385
բ Թուրք–հայկական պատերազմը 391
գ Հայաստանի Հանրապետության անկումը 397

Գլուխ տասներորդ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (1920–1991 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ ԱՌԱՋԻՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ 402
ա. Պետական մարմինների ձևավորումը 402
բ. Հայկական տարածքների խնդիրը 404
գ. Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 405
դ. Անդրֆեդերացիայի և ԽՍՀՄ–ի կազմավորումը 406
2 ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1920–1940 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ 408
ա. Սոցիալ–տնտեսական կացությունը վերականգնման տարիներին 408
բ. Ինդուստրացման քաղաքականությունը 409
գ. Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը 4 0
դ. Հասարակական–քաղաքական կյանքը 4 2
ե Քաղաքական բռնաճնշումները 413
զ Խորհրդային Հայաստանի մշակույթը . . . 415
է Հայկական սփյուռքը 418
3 ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1941–1945 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ) 420
ա Ամեն ինչ ռազմաճակատի համար 420
բ. Մասնակցությունը ռազմական գործողություններին 421
4 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1945–1985 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ) 423
ա. Արդյունաբերությունը 423
բ. Գյուղատնտեսությունը 428
գ. Հասարակական–քաղաքական կյանքը 431
դ. Հայրենիք–սփյուռք առնչությունները 1945–1980–ական թվականներին 434
ե. Մշակույթը 1945–1980–ական թվականներին 436
զ. Ազգային զարթոնքի տարիներ 437
5 ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԻՑ» ԴԵՊԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆ (1985–1991 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ) 438
ա Գորբաչովյան վերակառուցումը 438
բ. Արցախյան շարժումը 440
գ. 1988 թվականի Սպիտակի երկրաշարժը 443
դ. Ժողովրդական հուզումների նոր ալիքը 445
Գլուխ տասնմեկերորդ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1991–2000 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ
1 ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ 449
ա. Հայաստանի անկախության հռչակագիրը 449
բ. Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումը: ԽՍՀՄ փլուզումը 450
գ Պետականության կայացման գործընթացը 452
2 ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 454
ա Տնտեսության ճգնաժամային երևույթները անցումը շուկայական հարաբերությունների 454
բ Գյուղատնտեսությունը 458
գ. Արդյունաբերությունը 463
դ Ֆինանսավարկային քաղաքականությունը 467
ե. Մշակույթը 470
3 ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 474
4 ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ 480

Մ Ա Կատվալյան Պ Հ Հովհաննիսյան Լ Հ Մկրտչյան
Հ Բ. Գրիգորյան Է Գ Դանիելյան Հ Գ. Մարգարյան
Յու Լ Հովսեփյան Գ Մ Գեղամյան Է Գ. Միհասյան

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Ուսումնական ձեռնարկ
ոչ մասնագիտական ֆակուլտետների համար

Խմբագրությամբ
Պրոֆ ՀՐ Ռ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ

Հրատարակչության գլխավոր տնօրեն Սոկրատ Մկրտչյան
Տնօրեն Մաշա Մնացականյան
Մասնագիտական խմբագիր Պետրոս Հովհաննիսյան
Հրատարակչական խմբագիր Արամ Նազարյան
Գեղարվեստական խմբագիր Արա Բաղդասարյան
Համակարգչային ծնավորող Գրիգոր Հարությունյան
Սրբագրիչ Նվարդ Փարսադանյան
Կազմի համակարգչային կատարումը Գարեգին Սարգսյանի
Կազմի լուսանկարները Ալեքսանդր Խաչունցի

Տպագրությունը օֆսեթ
Չափսը՝ 60x84 1/18
Թուղթը՝ օֆսեթ
Ծավալը՝ 30.5 տպ. մամուլ
31.7 հրատ. մամուլ
28.4 պայմ. մամուլ
Տպաքանակը 1000 օրինակ
Գինը պայմանագրային

Զանգակ 97 հրատարակչություն

375010 Երևան Վարդանանց փակուղի 8, հեռ. 54-89 32 54 05-17
E-mail: zangak@arminco.com.
Տպագրված է Զանգակ-97» հրատարակչության տպարանում